

میزووی ئەوروپا

له سه‌رده می رینسانس
تاوه‌کو شوێشی فه‌ره‌نسی

نوسینی
دکتۆر محمد محمد صالح

وه‌رگیرانی
ئارام محمد

منتدای اقرا الثقافی

للکتب (کوردی - عریبی - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ناشر

میترووی ئەوروپا لە سەردەمی رینسانس

تاومکو شۆرشى فەرمەنسى 1500-1789

ناوی کتیب:	میژووی نهوړیا له سرده می پټنسانس
نووسینن:	تاوه کو شورشی فره نسی 1789-1500
وهرگ پړانی:	دکتور محمد محمد صالح
نه خشه سازی ناوه وه:	نارام محمد
سالی چاپ:	کومپيوته ری نارین (محمد علی) 2011 ز
ژماره ی سپاردن:	(1973) ی سالی (2010) ی پیدراوه

بازاپی زانست بؤ کتیب و چاپه مه نی
website: www.nareenpub.com
E-mail: info@nareenpub.com
ته له فون: 66 2511982 (00964)
موبایل: 00964 7504064610

میزووی ئەوروپا لە سەردەمی رینسانس

تاوەکو شۆرشى فەرهەنسى

1789-1500

نووسینی

دکتۆر محمد محمد صالح

وەرگیرانی

ئارام محمد

ناشر

پیشکەشە بە:

باوکی دلسۆزم، ئەو کەسە ی بەو پەپی توانا هاوکاری کردم.

دایکم، کە منی کردە مەژۆنکی خاوەن ئامانچ و پێی وتم: "بۆچی
هاتوووە تەژیان...!"

هەردوو خوشم شەهلاو شادی کە تاپ کردنی پەرتوکه کە یان خستە
ئەستۆی خۆیان.

پیشه کی وهرگیر

دوای سوپاس و ستایش کردنی خودا، ده لیم: به راستی میژووی ئه وروپا میژوویه کی پر له پووداوو گۆرپانکاریه. میژوویه که پێویسته هه موو که سیك که م تازۆر خۆی لی شارهزا بکات، چونکه میژووی ئه وان ته نهها بریتی نییه له گێرپانه وهی جهنگ و کار و کرداره کانی پادشاو دهسه لاتداران، به لکو بریتیه له شروقه کردنی گۆرپانکاریه کانی کۆمه لگه به هه موو کایه و لایه نه کانی. بریتیه له گێرپانه وهی رهوتی گۆرپانه فکری و زانستی و ئابوری و ئاینی و فهلسه فی و کۆمه لایه تی و سیاسیه کان. وه بی گوومان میژووش بریتیه له م شیوه میتۆده. به لام به داخه وه میژووی ئیمه زۆرزانانه یان نه زانانه کورتکراوه ته وه له جهنگ و فه تح کردنی ولاتان و مردنی دهسه لاتداران و خه لیفه کان، به شیوه یه ک که خوینهر واده زانی ئیمه ی پۆژه له لاتى هه ر خه ریکی کوشته و بپرو هه لکو تانه سه ر یه کتری بووین و به ربه ریا نه ژیا نمان گوزه راندووه. ئه مه له کاتی دا ئیمه ی پۆژه له لاتى ده ستیکی بالاو پۆلیکی گرنگمان گێرپاوه له پێشخستنی کاروانی مرقایه تی له هه موو پووکاره کانی شارستانی و چه ندان زاناو پیتۆل و فه یله سوفمان پێشکه شی مرقایه تی کردووه، به شیوه یه ک که به شی له پێشکه وتنی ئه وروپا ده گه رپته وه بۆ کاریگری شارستانییه تی ئیسلامی له سه ر ئه وروپا. ده خوازم له خوای گه وره و، دواتر له خمخۆرانیش دواکارم که میژووی ئیمه و خویندنی میژووی ئیسلامی له زانکۆکان گۆرپانی به سه ردا به یئیریت و چیدی کورت نه کرپته وه له به سه رهاتی ده سه لاتداران و په یمان و جهنگه کان.

ئەم کتێبە ی د: "محمد محمد صالح" یش- باس لە ھەموو کایە و گۆرانیە سیاسیی و ئابووری و ئایینی و کۆمەڵایەتیەکان دەکات و بە باشی شروۆفەیان دەکات، بە شیۆەییە کاتی باس لە لایەنی ئابووری دەکات خۆینەر وادەزانی ئەو کاتە خەڵکی ئەوروپا تەنھا خەریکی کایە ئابووری بوون، وە کە دیتە سەرباسی لایەنی زانستی یان ئایینی خۆینەر ھەمان تیروانینی بۆ دروست دەبی. ھەربۆیە ھەزم کرد ھەرچۆنێک بێت ئەم کتێبە نایابە وەرگێرمە سەر زمانی کوردی. ئەوەندە ی بۆشم کرابی ھەولم داوہ بە زمانیکی سادە و ئاسان دایپرێژم و بە دووری بگرم لە دەستەواژە ی نامۆ ھەموو جۆرە شیۆە داپشتنێکی ناپۆشن. بە شیۆەییە کیش وەرگێرپدراوہ کە ھەموو کەسیک دەتوانی لێی تێبگا و سودی تەواوی لێ ببینی.

لە کۆتایدا سوپاس بۆ خودای گەورە و دلۆفان کە توانیم ئەم کتێبە نایابە وەرگێرمە سەر زمانی کوردی. وە دروودو سالو بۆ گیانی پاکی پیغەمبەری پیشەوا و سەرورەری مرقایەتی ھەزرەتی "محمد" (درودی خوا ی لە سەر بی). ئەو پیاوہی کە پەرپەوہی مرقایەتی خستەوہ کار!.

ئارام محمد

شەوی (2710\9\9) (2010\11\29) پانیە.

پیشه کی نوسهر

ئه م کتابه ی به رده ست، شروقه ی میژووی ئه وروپا ده کات له سه رده می پئینسانس وه - تاوه کو شوپشی فه په نسی. تییدا جه خت له سه رلایه نی سیاسی و هزی ده کات به بی فرهاموش کردنی باری کومه لایه تی و ئابووری. ئه م کتیبه به شی یه که مه له زنجیره ی میژووی ئه وروپای نوئ که میژووی ئه وروپای نوئی له سالی (1870-1914) ی ئی به ره م هات.

ئه م زنجیره یه له میژووی ئه وروپا، به پله ی یه که م به ره م و ده سته وتی سالانیککی خویندنه له زانکوی شیکاگوو بیست سالی وانه و تنه وه مه له زانکوی به غداد بۆه مان بابته. له راستیدا ناگونجی پسیپوی په یدابکه ین له بابته تیکی وه ک میژووی ئه وروپا، مه گه ره خویندنه مان نه بیته له زانکوکانی خورئاو و مانه وه مان نه بیته له کومه لگه ی خورئاوایی، وه له نزیکه وه شیوازی بیرکردنه وه و دام و ده زگا و شیوه ی ژیا ینان نه بینن.

ئه م کتیبه ته واوله ئاستی پیبازی خویندنی میژووی ئه وروپایه له سه رده می پئینسانسه وه تاوه کو شوپشی فه په نسی که له زانکوی به غداد ده خویندری، خوینه ران و پۆشنبیران ده توانن سودی ئی وه رگرن به مه به سته شاره زابوونیان له گه شه سه ندنی شارستانییه تی ئه وروپی له پووی سیاسی و کومه لایه تی و پۆشنبیری، له م ماوه یه ی که کتیبه که ی بۆ ته رخانکراوه.

دکتور محمد محمد صالح

به شی یه که م

نایدیا و سیستمه سیاسیه کانی

نه وروپا له سهرده می شازده

سەرەتایەك

لە کۆتایی سەدەکانی ناوەراست دوو دام و دەزگای سەرەکی لە ئەوروپادا هەبوون و خاوەنی پێشەیهکی میژوویی بوون، ئەمانیش خۆیان دەبینێوه لە کلێسای کاسۆلیکی که ناوەندەکی رۆما بوو، وە ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پیرۆز. لە نێوانی ئەم دوو دام و دەزگایەدا نەك هیچ هەماهەنگیەك نەبوو، بە لێكو بە پێچەوانەوه، لە سەدە یازدەوه لەمەلا نێیەکی بەردەوام دابوون لە سەر دەسەلاتی دنیایی، که دواتر سەری کێشا بۆ لاواز بوونی هەردوو لایەن و چەکەرە کردنی دەولەتی نەتەوهیی. کلێسای کاسۆلیکی بەهۆی شۆرشەکی مارتین لۆسەر لە ساڵی (1517) پارچە پارچە بوو و بەهۆیەوه کلێسای نەتەوهیی پڕۆتستانی و کاسۆلیکی سەریهێلدا.

فکرو ئایدیا کۆنەکان و ئەوسێستەمانە ی که لە سەر ئەم شیۆه فکراوە بنیات نرا بوون، بەهاتنی سەدە ی شازدە کۆتایەکانیان بە دیار کەوت و بەرەو لێکەڵوێشەوانەوه چوون. دەرەبەگایەتی بەرە بەرە لە سەر شانی خەلکی قورس دەبوو، لە هەرەس هێنانیکی لە سەر خۆ دابوو، سوارەکانیش شان بە شانی رژێمە کۆنەکان بەرەو نەمان و ئاواوا بوون هەنگاوی دەنا. هەر بەهاتنی ئەم سەدە یه ژیا نی شار نشینی بەرە بەرە بایەخی پەیدا دەکرد. لە لایەمی تریشەوه ئەوانە ی دەرچووی زانکۆکان بوون لە شوێنە گرنگەکانی دەولەت دادەمەزران. ئەمەو جگە لەوه ی که بازرگانی و پێشەسازی گرنگی بۆ وێنەیان پەیدا کردو بوون بە کۆڵەگە ی ئابووری ئەروپا و شوێنی کشتوکالیان گرته وه. کۆیله ی زهوی کۆتایی پێهات و جوتیارانی ئازاد لە بەشیکی زۆری

ئه وروپای خۆر نشین جیگایان گرتنه وه. هه موو ئه مانه له کاتی کدا بوو که حکوماتی نه ته وه یی به سهر کردایه تی پاشا ره ها کان له گه شه کردن دابوون. هه روه ها هزری نه ته وایه تی له ناو گه لانی ئه وروپا په ره ی ده سه ندو داوای گوێرایه لی ته وای بو پاشا کان ده کرد، ئه و پاشایانه ی توانیان هه ریمه کان یه ک خه ن و یه کیه تی نیشتمانی به دی بینن.

له گه ل ئه وه ی ئیمپراتۆریه ت لاواز ببوو سیسته م و دام و ده زگا که ی ده چۆوه سهر سه ده کانی ناوه راست، وه لی خه لک و میرو خانه دانان له ژێرسایه ی دامابوون و که م تازۆر گوێرایه لی بوون.

ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ:

ئه م دوو دامه زراوانه ی که له پێشه وه ئاماژه مان پێدان، دوو دامه زراوه ی هه روا لاواز نه بوون له سه ره تادا، به لکو له سه ده کانی ناوه راست له و په ری هیزوو گرو تین دابوون. ئه مانه مابوونه وه بو سه رده میکی وه ها، که پریبوو له گۆرانکاری نوێ و تازه. ئه م سه رده مه ش خۆی ده بینیته وه له سه ده ی شازده که هه ردوکیانی ناچار ده کرد خۆیان بگه نجینن له گه ل ئه م گۆرانکاریانه. داوا کرانی ده سه لاتی دنیایی هه روه ک باس مان کرد له لایه ن پاپاوه، ململا نیکردنی له گه ل میرو ئیمپراتۆره کان له پیناوی ئه م ده سه لات، خه ریک بوو ده سه لاتی کلێسا به ته وای له ناو به ری. به لām به هۆی ئه م چاکسازیه ی که له نیوه ی سه ده ی شازده دا ئه نجام دران کلێسای کاسۆلیکی له داپوخانیکی سه راپایی رزگار بوو. هه رچۆنیک بێت کلێسای کاسۆلیکی

خاوەنی دوو خاسیەت بوو کە ئیمپراتۆریەتی رۆمانی لێی بێ بەش بوو. ئەم دوو خاسیەتەش خۆی دەبینیەوە لە: هەبوونی سەرتاریەتیکی هەمیشەیی بۆ کڵیسا، وە هەبوونی رێکخستنیکی تۆکمە و فراوان لەسەرپای جیهانی کاسۆلیکی. ئەمە بەشیوەیەک بوو کە ئەگەر خودی پاپا کە سایەتێکی لاوازی دینیش بووایە، ئەوا ئەورێکخستن و سەرتاریەتیە سەرچەم کاروبارەکانی دەبرد بەرپۆوە و فرمانەکانی بەجێ دەهێنا و گوێرایەلی مەلاین مەسیحی بە دەست دەهێنا⁽¹⁾. وەنەبێ ئیمپراتۆریش خاوەنی هەمان خاسیەت بێت، بەلکو ئەو بەهۆی ئەو ململا نێیەکی کە دەیکرد لەگەڵ پاپاکان، توشی بێ هیزی بوو. هەر وەک شکستیشی هێنا لە دەستخستنی فەرمانبەری شوێنکەوتەکانی کە خۆیان دەبینیەوە لە دەرەبەگو و میرەکان. ئیمپراتۆریەت پێکدەهات لە ژمارەییکی زۆر میرنشین و ئوسقوفە و شارە نازدەکان. لاوازی ئیمپراتۆریەت لەو کاتەدا گەیشتبوووە رادەییەک، کە ئەگەر ئیمپراتۆرێکی بە تواناش هاتبایە سەر تەخت، زۆر گرانبوو دەسەلاتی تەواو بسەپینی بە سەر تەواوی میرنشینەکان. ئەمە و سەرەرای نەگونجاوی دەستوری ئیمپراتۆری.

ئیمپراتۆریەتە رەلمانیکی هەبوو پێی دەگوترا (دایت). ئەم پەرلەمانە پێکدەهات لە میرە سەرەکیەکانی ئەلمانیا. وەلی ئەندامانی دایت تەنانەت پابەند نەدەبوون بەو بڕیارانەی کە دەریان دەکرد. لەمەشدا ناھەقیان نەبوو، کاتیەک دەبینین هیچ شتیکی وەنەبوو ناچاریان بکات بڕیارەکان جێبەجێ بکەن. ئەمە وای کرد ئیمپراتۆر پەشت بە خەتی تاییبەتی خۆی ببەستێ لەناو

دایت. ئەو دایتە ی کە ئیمە باسی لیۆه دەکەین بریتی بوو لە هەوت
 ھەلبژێردراوێکە و میری ھەریمەکان و شارەکانی ئیمپراتۆر کە لە دای
 سالی (1449) ھاتنە ناوی. لەناو ئەم سی چینیەش ھەوت ھەلبژێردراوێکە
 گرنگترینیان بوون، بەھۆی ئەوێ بەرپرس بوون لە ھەلبژاردنی ئیمپراتۆر.
 ئەمەش بە پێی فەرمان (مەرسوم) ی سالی (1356ن). ئەم ھەلبژێردراوانە
 گوزارشت بوون لە (سەرکردەکانی ئوسقوفە ی مینز، تریر، کولون) ھەروەھا
 میری ھەریمی پلانتینات لە سەر راین، (میری ھەیمی سەکسۆنیا)، (میری
 ھەیمی براندن برنگ)، (پادشای بۆھیمیا). بەلام پادشای بۆھیمیا بە
 بیگانی دادەندراو لەبەرپۆھچوونی گفتوگۆکان بەژدارنەبوو.

دایت ھیچ کاتی نەیدەتوانی یارمەتی ئیمپراتۆر بدات بەخەرجیەکی تەواو،
 یان بە سوپایەکی پێک و پێک، یاخود دەسەلاتیکی جێبەجێ کردنی وەھا کە
 بەرپۆھبەرایەتیەت بگریتە ئەستۆی خۆی. جا کاتی ئیمپراتۆر نەیتوانی خۆی
 بگونجینی لەگەڵ ئەم گۆرانکاریانە ی کە تازە بوون و داوای بەرقەرار بوونی
 دەولەتێکی نەتەواییان دەکرد. ئیمپراتۆریەت وەک دامەزراوێکی کۆن و بێ
 ھێزماوە.

میژوو نوسان بپروای خۆیان دەبرپۆھ لەبارە ی ئیمپراتۆریەت. ئەو ھەتا
 لەبارە ی لەناو چوون و کۆتایی ھاتنی، چەند بیرۆریەکیان ھەیە. ھەندیکیان
 دەلێن: کۆتایی سەدە ی یازدە سەھەتای پەشیوی و داروخان بوو بۆ
 ئیمپراتۆریەت. ئەمەش بە ھۆی ململانێکردنی ئیمپراتۆر لەگەڵ پاپاکان و ئەم
 پۆلە خراپە ی کە میرو خانەدانەکان بینیان لە لاوازکردنی ئیمپراتۆر بەستنی

هاوپەیمانیەت لەگەڵ پاپاکان. بەلام هەندیکێ تر وادەزانن، ھۆکارەکانی لاواز بوونی دەسەلاتی ئیمپراتۆریەت زۆر لە پێش سەدە یازدەوێ دەرکەوتوو. وەلی لە راستیدا داروخانی دەسەلاتی ئیمپراتۆریەت دەگەریتەوێ بۆ ناوەراستی سەدە ی سێزدە. ئەمەش دوایە دوای مردنی (فردریک) لە ساڵی (1250).

فردریک بەو ناسراوێ کە حەزی بە ئەلمانیا نەدەهات، بەھۆی ئەوێ شەوێکانی تاریک بوو، زستانی درێژ بوو، رێگاکانی قورین بوون، بەرپۆوەبردنی گران بوو، دارستانەکانی چریبوون. ھەربۆیە ئەلمانیا ی بەجێ ھێشت بۆ میرەکان. خۆشی زۆریە زانی فەرمانڕەوایەتی خۆی لە ئیتالیا بردە سەر، بەھۆی ئەوێ زستانی سەخت نەبوو، سەروت و سامانی زۆریو بەرپۆوەبردنی سانابوو. ئەمجا فردریک چەندین بەرێژار (ئیمتیازات) ی بەخشی بە میرەکانی ئەلمانیا. لەوانە توانای ئەوێ پێدان کە دەسەلات بنوێن بەسەر دادگادا، ھەروەھا مافی دەرکردنی دراوی پێدان، ئەمەو جگە لەوێ کە لە لایەن خودی خۆیەو پشەتگیری دەرکردن بۆ دژایەتی شارنشینەکان، ئەوانە ی کە ھاوپەیمانی پاشایەتی بوون. بەلام وەنەبێ فردریک توانیبێتی لەم سیاسەتە ی سەرکەوتووبوویی، بەلکو ھەر لە لایەن کورەکە ی خۆیەو دژایەتی دەرکرا، بەھۆی ئەم سیاسەتە ی کە بەکاری ھێنابوو لەدژی ئەلمانیا. جا لەبەر ئەوێ کورەکە ی (ھینری) شارەزاتر بوو بە کاروباری ئەلمانیا بۆیە کەوتە دژایەتی کردنی باوکی. ھەربۆیە فردریک ھەستا بە دەستگیر کردنی کورەکە ی و بەندی کرد.

لەپاش مردنی "فردریک" بەهۆی بیانی بوونیان هیچ یەکیك لەو ئیمپراتۆرانەی کە هەڵبژێردران نەیان توانی قاچەکانیان لەسەر ئەرزى ئەلمانیا بچەسپێنن. ئەمەش وای کرد بۆ ماوەی بیست ساڵ پەشیوی و ئالۆسکاوی ئەلمانیا بگرتەو بەبێ هیچ سەرۆک و فەرمانرەوایەك⁽¹⁾.

دوابەدوای ئەم پەشیویە ناھەموارە کە سەرپای ئەلمانیاى گرت بۆو، میرەکانی ئەلمانیا لەسالی (1273) یەکیکیان لەنیوان خۆیان هەڵبژارد. ئەم کەسە هەڵبژێردراویش "رودولف ھېسبرگ" بوو کە لەسەر جەم میرەکان بە ھێزتر و دۆلە مەند تر بوو، ھەر ئەمەش وای کرد ھەلیبیزێرن بۆپۆستی ئیمپراتۆری. "رودولف" خواوەنی بەشیک لە ئەلازاس و بەرزایەکانی روباری راین بوو لەسوێسرا. بەلام "رودولف" لەگەڵ ئەوەی خواوەنی ئەو ھێزو دەسلەلات و سامانە بوو، وەلى ھەر نەشیتوانی سیاسەتەکانی خۆی جیبەجی بکات لە سەرپای ئیمپراتۆریەتە کەیدا. لەبەر ئەمە تەنھا گرنگی بە کاروباری ناوچەکانی خۆی دا.

"رودولف" توانی نەمسا دەست خۆی بخات و ھەریمی ستیریای تاوھکو خواروی خۆرھەلاتی خستە ژێر دەستی خۆی. ئەم فراوان بوونەى ناوچەکانی رودولف، بە ئاراستەى باشوور و باشووری رۆژھەلات بوو لە ئەلمانیا. سیاسەتە فراوانخوازیەکانی "رودولف" بە ئاراستەى خۆرھەلات لەسەر بەھێزکردنی پەییوەندیەکانی وەستا بوو لەگەڵ فەرەنسادا، چونکە بەرژەوھەندى فەرەنسا لەگەڵ ئیمپراتۆریەت تێکدەگیرا لە سەر سنوری نیوانیان. ئەمە لەلایەك،

لە لایەکی ترەوه ململانێی توندی ئینگلیزو فەرەنسا لە جەنگی سەد ساڵە، دابەشبوونی ئەڵمانیا ی زیاتر کرد، چونکە هەردوو لایەنی بەشەر هاتوو پشتیان دەبەست بە هێزە سەربازییەکان لە ئەڵمانیا و زەویە نزمەکان وراين. فەرەنسا ش فراوانخوایەکانی لە سەر حیسابی ئەڵمانیا بوو لە ناوچەکانی "لۆرین، برانگدیا، لیۆنی"⁽¹⁾.

ئەم فراوانخوایانە ی "رودۆلفی هېسبەرگ" میرەکانی هینابوو ترسو لەرز. لەبەر ئەمە کاتێک "رودۆلف" لە ساڵی (1291) مرد، میرەکان کورەکیان هەڵنەبژارد بە ئیمپراتۆر. هەر زووش لە نیوان "ئۆدۆلف ئۆف ناسا" کە بە ئیمپراتۆر هەڵبژێردرابوو لە گەڵ "ئیلبرت هېسبەرگ" ململانێی توند دروست بوو. کێشەکیان هەر بەردەوام بوو تا بە کوژانی "ئۆدۆلف ئۆف ناسا" کۆتایی هات کە هەر بە دەستی رکابەرەکی کوژرا لە ساڵی (1298). لە دواى ئەمە "ئیلبرت هېسبەرگ" خۆی خزانده جەنگێک لە دژی بنەمالەى پاشایەتى لە بۆهیمیا.

لە ساڵی (1308) "هنرى لۆكسەمبۆرك" بە ناوی هنرى حەوتەم وەك ئیمپراتۆر خۆی هەڵبژارد. بەرزبونەوهی بنەمالەیهکی سادەى وەك لۆكسمبۆرك، وایکرد هنرى پشت بە میرەکان ببەستى بۆ دەستھێنانى لایەنگیریان. هەروەها "هنرى" دانى نا بە مولکەکانى بنەمالەى هېسبەرگ لە نەمساو سترياو، توانى تەختى بۆهیمیاو مۆراقیا لە پێگەى هاوسەرگیریەوه دەستخات بۆ کورەکی "جۆن" لە ساڵی (1313). هەر لە ماوهی

دهسه لاتیدا هنری چهند شالاویکی کرده سهر ئیتالیا به لام له هه مویان به شی شکستخواردن بوو، سهره پای بانگه شه کانی دانتی بۆ دهستگرتن به سهریدا.

کاتیك "هنری" هه وته م له سالی (1313) مرد، دیسان ململانی بوو به به شی ئیمپراتۆریهت. ئه مجاره یان کیپرکی که وته نیوان دوو پالئوراوی ئیمپراتۆری که هه ریه که یان مزی خوی خوش ده کرد بۆ وه رگرتنی ئیمپراتۆریهت. ئه م دوانه ش "فردریکی هبسبرگ و، لویس ئوف پافیریا" بوون. له و ململانییه شیاندا هیچ دهره نجامیکی یه کلا که ره وه ی لینه که وته وه سهره پای سهرکه وتنی لویس به سهر فریدریک دا له سالی (1322). کاتیك "پاپا" جۆنی بیست و دووه م "هاته سهر ته خت، خوی وه ک ئیمپراتۆریک چه سپاند به سهر ئیتالیا دا. پاپا "جۆن" هه ولی دا ئیمپراتۆریکی لایه نگری فره نسا له بنه ماله ی هبسبرک بخاته سهر ته ختی ئیمپرتۆری. له لایه کی تریشه وه فره مانی بیبه ری کردن (حیرمان) ی له دژی لویسی پافاری دهر کرد.

هه ربۆیه لویس وه ک کاردانه وه یه ک له به رامبه ر پاپا له سالی (1325) رایگه یاند که رکابه ری خوی به ژداری پیده کا له ئیمپراتۆریه ته کهیدا. جا کاتی فردریک مرد، لویسی پافاری بۆ باکوری ئیتالیا شالاوی بردو شه ش سال تیدا مایه وه. لویس به مه به سستی هینانه وه ی ده سه لاتی ئیمپراتۆریهت روی نه کرده ئیتالیا، به لکو بۆ کۆکردنه وه ی مال و سامان له سهر دارانی شاره کان و میری هه ری مه کان رووی تیکرد. ئه مجا لویس ئه مه شی بۆ چوو ه سهر و توانی پاپایه کی تازه و لایه نگری ئیمپراتۆر بخاته سهر کار، هه روه ها توانیشی (ترویل و، برانه برگ و، مارچ) بخاته ژێر ده سستی خوی،

ئه مجا له پێگه ی هاوسه رگه یه وه توانی (هۆلاندو، زیلاندو، فریزلاندو، هینول) به ده سته بیانی⁽¹⁾.

لویسپاڤاری ئه وکەسه نه بوو که بتوانی ئیمپراتۆریه ته که ی زیندوو بکاته وه که ده میك بوو لاوازو بی هیژمابوو، ئه م لاوازیه ی دوا به دوا ی مردنی فردریکی دووهم به دیار کهوت له سالی (1250). ههروهک له پیشتر ئامه ژه مان پێدا که ئیمپراتۆره کانی پاش فریدریک که م توانا بوون و ده سه لاتیان له ده سته ی خۆیان ده رچو بوو که وتبووه ده سته ی میره کان. میره کانیش ئیمپراتۆریان هه لده بژارد به بی ئه وه ی پێویستی به رازی بونی پاپا هه بیت. له سالی (1346) میره کان "چارلسی کوپی جۆن" یان هه لبژارد به ئیمپراتۆر، که نه وه ی هنری چه ته م بوو، به و مه به سته ی جیگه ی لۆیسی پاڤاری بگریته وه. گرنگی چارلس له وه دابوو که له سالی (1356) هه ستا به ده رکردنی فه رمانی زیرینی ئیمپراتۆری، که تیایدا جه ختی ده کرده وه له سه ر به ربژاری میره کان و هه لبژاردنی ئیمپراتۆر له لایه ن چهوت ده نگد ره که. ههروه ها پێگه گرتن له میره کان به وه ی زهویه کانیا ن دابه شبکه ن. به لام چونکه ئیمپراتۆریه تیش لاواز بوو، هه رچه ند هه ولشیان بو خسته گه ر، به لام هه وله کان به مردووی له دایک ده بوون. ئه و فه رمانه ش ئه وه نده ی تر سه ربه خۆی میره کانی زیاتر کردو ده سه لاتی ئیمپراتۆریشی لاواز کرد، به شیوه یه ک که بووه هۆی په خسانی ده سه لاتی به رفراوانی میره کان له ناو هه ریمه کانیا ن و اشیا ن لیکده دایه وه که نه یا ری کرانیا ن خراپه و نا په کیه کی

زەبەلاحە دەرهەقیان. جگە لە پێگە گرتنیان لە ھەر جۆرە دووبارە کردنەوێ سکاڵایەك لە دادگای خۆیانەوێ بۆ دادگای ئیمپراتۆری⁽¹⁾.

میژووی ئەڵمانیا لە دوای ئەم فەرمانە گوزارشت بوو لە میژووی ھەریمەکانی ئەڵمانیا. لە ساڵی (1378) چارلس گیانی سپارد. لە دوای ئەو چەند ئیمپراتۆریکی لاواز جیگایان گرتەوێ، کە یەکیکیان کۆپەکە ی خۆی بوو کە تا ساڵی (1400) لە سەر دەسەلات مایەوێ، ھەروەھا (پوپرت) یەکی بوو لە ئیمپراتۆرە لاوازەکان و فەرمانپەرەوای ناوچەکانی پاین بوو، تەنانەت لە دوای بوون بە ئیمپراتۆریشی نەیتوانی لە دەرهەوێ ناوچەکانی خۆی فەرمانپەرەوایەتی بکات.

ئەم بارە بەم شێوە پۆیشت تا لە ساڵی (1410) میرەکان ھەستان بە ھەلبژاردنی "سیگسمۆنت". ئەم بەسوار چاکیکی ئازا ناسرابوو. فەرمانپەرەوایەتەکە ی "سیگسمۆنت" بیست و ھەوت ساڵ درێژە ی کیشا، واتا ھەتا ساڵی (1437). لە کاتی ئیمپراتۆریەتەکەیدا شوپشی "جۆن ھس" لە ئارادا بوو، ھەر بۆیە زۆربە ی کاتەکانی خۆی بە کپ کردنەوێ ئەم شوپشە بردە سەر. سیگسمۆنت جەختی لە سەر بەردەوامی دانیشتنەکانی کۆنگرە ی کۆنستانس دەکردەوێ. وێ ھەستا بە بەخشینی ھەریمی براندنبرگ بە "فردریک" ی میری نۆرمبرگ، کە ھۆکاریك بوو بۆ سەرھەڵدان ی بنەمالە ی

هوهنزل* . لەم سەروپەندانەشدا سویسپراشیۆهێك لە دەسەلاتی خۆجێی دەستكەوت. سیگسمۆنت هەرچەندە ئەوەندە كەسیكى سیاسى نەبوو، بەلام ئەوەندە شارەزاییە سیاسییە كە هەیبوو بەكارى هێنا بۆ دابەشكردن و درز خستە نێوان شارەكانى ئەلمانیا. جا كاتى مرد، مێردى كچەكەى تا سالى (1439) جێگەى گرتەو، كە ناوى (ئەلبرت اوف ستريا)بوو. لە سالى پاش ئەم مێژووە "فردریكى هېسبەرگ" بە ناوى "فردریكى سییەم" هاتەسەر تەخت و تا سالى (1493) مایەو. ئیمپراتۆریەتى پیرۆز لە سەردەمی ئەم فریدریكەدا زۆر لە ناوچەكانى لە دەستدا. پۆلندا، پروسای ستاندهو، هەنگاریا ناوچەكانى سیلسزیاو مۆرفیای خستە دەستى خۆى، لەم نێوانەشدا چارلسى چاپوك كە میرى بۆرگەندیا بوو دەستى گرت بەسەر زەویەكى زۆرى ئیمپراتۆر خستىە پال میر نشینەكەى. سویسپراش كە لەپێشدا شیۆه سەربەخۆیەكى هەبوو، ئەم جارە سەربەخۆى تەواوى كەوتە دەست. دانیماركیش دەستى بەسەر هۆلشتاین داگرت. ئەلمانیا لەسەردەمی فردریكى سییەمدا بارودۆخى تەواو تێكچوو، سكالای خەلكى توندیبوو لە هەمبەر ئەو باجە ناپەهوانەى كە كلێسا وەریدەگرت و دەینارد بۆ پاپا. هەموو ئەمانە

* ئەم بێنەمالەیه دواتر بەشیۆهێك بەهێژدەبن، كە لەدواتردا براندنبەرگ دەكەن بەمیرنشینیكى گەورە بەناوى پروسیاو هەرئەم پروسیایەش دواتر بووبە بەردى بناغەى ئەلمانیاى یەكگرتو لەسەردەمی بسماركو، یەكێ لەكەسەكانى ئەم بێنەمالەیه بەناوى ئیمپرتۆرى ئەلمانى تاوەكو تێكشكانى ئەلمانیا لەكۆتایی جەنگى جیهانى یەكەم لەسەر دەسەلات بوو، دوابەدواى ئەمە كۆتایی بەدەسەلاتداری ئەم بێنەمالەیه هات. (وەرگێڕ)

له کاتی هه بونی ئیمپراتۆریکی هه لبرێژدراو دانپیدا هێنراو دابوو، به لām ئیمپراتۆریکی بێ دهسه لات و لاوازو بێ سهروهت و سامان. ئه مانه ش به هۆی ئه وه وه بوو که میره کان و شارنشینه کان ئه و ئه رکانه یان جێ به جێ نه ده کرد که له سه رشانیا ن بوو، بۆیه ئیمپراتۆر بێ داها ت و سه رمایه مایه وه. جا هه روه ک وتمان جه نگ و دووبه ره کی رووی له زیادی کرد، چونکه هه موو که سی ده یویست خۆی فه رمان په واو ره تکه ره بێت. ئا له م کات و ساته شدا حکومه تی نه بوو بتوانی هیمنی و ئاسایش برقه رارکات. هه ر بۆیه ئه م شیوه بارودۆخه هه موو جوړه چاکسازیه کی زینده به چا لده کرد.

به م شیوه یه حوکمی فردریک درێژبوویه وه و بووه هۆی هه ره س هیئانی ئیمپراتۆری رۆمای پیروژ. فردریک خۆیشی خه ریک بوو له ناو بچیت، کاتی (ماسیوکورفیس) ی پاشای هه نگاریا له سا لی (1485) به سه ریدا سه رکه وت و ها ته ناو (قیه ننا)، به لām به خت یاوه ری فردریکی کرد کاتی ک نه یاره که ی کت وپڕ گیانی له ده ستدا⁽¹⁾.

له گه ل هه موو ئه م باره سیاسیه شله ژاوه ی که ئه لمانیا پیادا تیپه پی ده کرد. وه لی له م کاته دا ئه لمانیا یاوه ری سه رده میکی پڕ له گۆرنگاری و په ره سه ندنی ده کرد. سه ره لدانی هه ستی نه ته وه یی ئه لمانی، که له ناو چینی سواره کان و خه لکانی خوینده وا رو شارنشینه کان چه که ره ی ده کرد، له ملاشه وه په یدا بونی بازرگانی له نیوان شاره ئه لمانیه کان و وه به ره یئانی سامان و گه شه کردنی کارخانه کانی باشوری ئه لمانیا، بووه هۆی

خەملینی ئابووری و گەشەپێدانی سامان و داھاتی ھەندی شارەکانی ئەڵمانیای وەک: (فرانکفۆرت، تۆکسبرک، لوبیک، بریمەن) ھەر ئەمەش بوو ھۆی بەھیزبوونی ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی لەسەدەى داھاتوودا.

لەوانەى گەشەکردنى ئابووری گرنگترین رووداو بێت کە ئەڵمانیای گرتەوہ لەوکاتەدا. بەرزبوونەوہى نرخەکان لەپیش ھینانی زیڕ و زیو لە ئەمریکا، ھۆکاریک بوو بۆ سەرھەڵدانی پەشیوی لەناو شارەکان، دەرەنجامەکەیشی ئەو دووبەرەکیە بوو کە لەنیوان دەولەمەندان و ھەژاران کەوتەوہ. لەلادیکانیش بارودۆخی جوتیاران باشتەر بوو بەبەرورد لەگەڵ بارودۆخی خاوەن زەویەکان (دەرەبەگ). چونکە خاوەن زەویەکان لەپووی ماددیەوہ باریان کەوتبوہ لیژی بەھۆی بەرزبوونەوہى نرخەکان و نزم بوونەوہى پەنیوھانینی کشتوکال. لەبەر ئەوہ ویستیان باج و سەرانی زیتەر بسەپینن بەسەر جوتیاران بەمەبەستی چاککردنی حالیان کە دەمیک بوو لە پووی مایەوہ کزی تیکەوتبوو. بەلام ئەوہى کە میروو دەرەبەگەکان دەیاننوانی بیکەن بۆچاککردنی حالى شەپریوی خۆیان ئیمپراتور نەیدەتوانی بیکات.

ئەم تیماوی و ھەژاریەى کە دەمیک بوو بەرۆکی ئیمپراتۆری گرتبوو ھەندی لە ئەڵمانەکان پێی ئاگادار بون. جا لەبەر ئەم حالەى ئیمپرتۆر ھەندی خەلکی پیشنیاری چاککردنی دەستوری ئیمپراتۆریان کرد. ناودارترینى ئەوانەى کە ئەم دەھۆلیان دەکووتا (بروتولڈ ھنبرگ) ی سەرۆکی ئوسقوفەى مینز بوو. ھەرچەندە لە نیشتمانی پەروەری پڕۆتۆلد گومان ھەبوو، بەلام ئەو باوەری وابوو کە پێویستە حکومەت بەھیزو کارا بێت، لەمەشدا جگە لەمیری

پاڅاریا گشت میره کانی تر پشتگیریان کرد. له دایتی نه لمانی که له سالی (1485) کوبوونه وهی له فرانکفورت گریدا، پرتولڈ جه ختی کرده وه له سهر به کیتی دراوی نه لمانی و نه هیشتنی جه نگ له نیوان هه ریمه کانی نه لمانیاو دامه زرانندی دادگایه کی بالا بو شه پفرۆشه گه وره کان، نه وانه ی که ناگونجی دادگایی بکرین له دادگایه کی ناسایی به لام فردریک ی سیهم خوی به بهرپرس نه زانی چاو بخشینی به و چاکسازییانه و پشتگوئی خستن.

نه لمانیا له سهرده می ئیمپراتور ماکسیمیلیان :-

بارودوخ گورانکاری به سهر داهات کاتی ئیمپراتور ماکسیمیلیانی به که م له سالی 1493 هاته سهر تهخت. ئیمپراتوری تازه زیره ک و چالاک و کارا بوو تاسالی مردنی له 1519 له سهر تهخت مایه وه. به لام وهک ئیمپراتوره کانی پیش خوی بودجه ی به دهسته وه نه بوو تاوه کو بتوانی ئامانجه کانی به دیبیتنی. له سهرده می ماکسیمیلیانی شد اپرۆتولدو یارانی ههستان به پیشکش کردنه وهی نه و پرۆژه ی که داوای چاکسازی ده کردو فردریک پهرتی کردبویه وه، که تیايدا داوای دامه زرانندی نه نجومه نی پاسپاردنی ده کرد، که یه کی له کاره کانی دیاریکردنی سیاسه تی ئیمپراتوره و پابه ند کردنی ده سه لاتی ئیمپراتور و خانه دانانه به سه قامگیری نه لمانیا، هه روه ها نه هیشتنی په نابردنه بهر جه نگ له ناوخوی ولات به مه بهستی پاراستنی ناشتی و هیمنی. ئیمپراتور به رامبه ر نه م برپاره بی وه لام نه بوو، به لکو چه ند مه رجیکی پیشنیار کرد. له وانه :- دامه زرانندی سوپایه کی ریڅوپیک و هه میشه یی بو ئیمپراتور، چاکسازی کردن له داهات و خه رجی و رزگارکردنی له کوټ و به ندی

میرو دهره به گه کان، ئه مهش بۆ به رده وامی دان به سوپا. به لام ئه وانه ی داوای چاکسازیان ده کرد ترسان له وهی که ئه گه رییت و پیتشنیاره کانی ماکسیملیان جی به جی بکه ن، ئیمپراتۆر به شیوه یه ک به هیژ بیی و وای لیبیت زۆر به ئاسانی خۆی بیویژی له هه موو ئه و مه رجانیه ی که به سه ریا ده سه پینری. له پاستیداوه ئه وه ی گومانیان بۆی چوبوو راست ده رچوو. ئیمپراتۆر ئه مه ی مه به ست بوو. له به رئه وه بریاریاندا بودجه و سوپا له ژێرده ستی "دایت" یاخود له ژێرچاودیژی ئه نجومه نی پاسپاردن دابیت.

هه ردوو لایه ن ئاره زوویان ده کرد که حکومه تیکی ناوه ندی به هیژ دابمه زرینن، به لام پرۆتۆلد ومیره کان ده یانویست خۆیان زالبه ن به سه رده سه لاتی بالا. ئه وان زۆر به گومان بوون له مافی بنه ماله ی هاسبرگ، ئه و بنه ماله یه ی که هه موو گرنگیدانیکی خستبووه خزمه تی به رژه وه ندیه کانی خۆی له نه مسا، هه روه ها ئه و جه نگه بی ئه نجامانه ی که له ئیتالیا ئه نجامی ده دا، بۆ سه پاندنی ده سه لاتی خۆی به سه ریاندا، که هه یج کات بۆ ئه لمانیا سویدیکی نه بوو. له به رئه وه ویستیان فراوان خوازییه کانی ماکسیملیان نه هیژن، به وه ی که پێگری بکه ن له ماکسیمیلیان، سوپا به بی رهامه ندی ئه وان بۆ هه یج کارێ به کار به یینی. له به رامبه ر ئه مه دا ئیمپراتۆر وه لامی دانه وه و پایگه یاند: "که ئه و زۆر حه ز به یه کگرتنی ئه لمانیا ده کات، چونکه گرنگترین شتی که به هۆیه وه ئیمپراتۆریه ته که ی ده پاریزی له دوژمنانی له ناویشیاندا فه پرنسی و تورکه کان". هه روه ها ئه وه شی پون کرده وه که "ئه و له ده سه لات دانا به زی بۆ میره کان، ئه و میرانه ی نیشتمان

په روه رنڼو هه موو خه میکیان چه سپاندنی ده سه لاتیان به سهر ئه و
 هه ریمانیه که فرمانره وایی ده که ن و هه موو هه ولیان بریتیه له پاریزگاری
 کردن له سهر به خوئی خویان".

هه ردو لایه ن هه ولیانده داو ئاره زوویان ده کرد بگن به چاره سهریک بو
 نه و پرسه گرنگانه ی که له سالی (1495) له شاری "ورمز" له کوښونه وهی
 "دایت" پیشکه شیان کرد، به لام دهره نجامه که ی نه وه بوو که ئیمپراتور
 کوښگره که ی جیهیشت و پویششت بو نه و شهره ی که له ئیتالیا به مه به سستی
 وه چنگ که وتنی داهات هه لیگیرساندبوو. ئا نه مه بارودوخی کوښونه وه کان بوو
 که زوربه یان به مردویی له دایک ده بوون. کوښگره وه نه بی به رویشتنی ئیمپراتور
 ده سته وه ستان بیت و داهیژی، به لکو هه سته به دامه زرانندی دادگای بالاو
 بریاری پاراستنی ناشتی هه میشه یی دا بوئه لمانیا. هه روه ها بریاریدا رپکه له
 هیژشی میره کان بگری بو سهر یه کتری، له هه مان کاتدا بریاریاندا که سوپا
 تاییه تیه کانی خویان ته سریح* بکه ن. وه لی کاتی ئیمپراتور په زامه ندی نه نواند
 بو دامه زرانندی نه نجومه نی پاسپاردن، که ده سه لاتی ئیمپراتوریه تی کوټ
 ده کرد، کوښگره شکستی خوارد. له به رنه وه "دایت" په زامه ندی نه نواند
 له سهر سه پاندنی باجی تاییه ت بو گه نجینه ی ئیمپراتور. به لام هه رچوڼیک
 بیت بریاردره سالانه کوښنه وه به مه به سستی پیشکه ش کردنی راپورته

*تسریح نه گهر بو سوپا به کاریی نه و مه به سست لی ناردنه وه ی سوپایه، به لام ده سستی لی

هه لئاگری. وانا سوپا هه لئاوه شیته وه هه رده میئی. (وه رگین)

سیاسیه کانیان، نه وهی که ئیمپراتور به لئینی دابوو جی به جییان نه کات به بی پره زامه ندی نه وان⁽¹⁾.

نه و باجه ی بریاروو بسه پینری، له ناو خه لکیدا ده نگی دایه وه. سویسریه کان یه که م که س بوون که ناره زایی خو یان نیشاندا دژی نه م باجه و ایان گوزارشت کرد که نه مه هه پره شه یه که بو سهر به خو ییان. هریمه بچوکه سویسریه کان که بریتیبوون له (یوری، شوایز، وانتروالدن)، له سالی (1291) وه هه ستابوون به پیکه یینانی یه کیه تی فیدرالی و دواتر هه ندی هریمی تریشی چوه پال. نه مانه زور نیگه ران بوون له هه وله کانی بنه مالهی هابسبرگ، به وهی که دوویاره ولاتیان بجیته وه ژیر چنگی نه م بنه مالهی. له م نیوانه دا سویسرا له هه موویان نیگه رانتر بوو، چونکه نوینه ری نه بوو له "دایت". به لام له گه ل نه مه شدا توانیان چهند سهرکه وتنیک به ده ست بین له جه نکه کانیان دژی ماکسیمیلیان و ناچار یانکرد دان بنی به سهر به خو ییان به پیی پیکه وتننامه ی (بال) له سالی (1499).

له گه ل نه وهی ئیمپراتور نه ی توانی نه و مالهی که پیویستی بوو له "دایت" به ده ستی بخت، به لام هه ر چو نیک بیت سهرکه وتوو بوو له پیکه ستنی مولکه کانی بنه مالهی هابسبرگ و له یه ک گری دانی هریمه جیاوازه کان هه تا وه کو سالی (1918)، هه روه ها دامه زرانندی به پریو به رایه تیه کی کارا له نه مسای سهر وو خوارودا هه م دیس له کاره کانی ماکسیمیلیان بوو. نه و هاوسه رگریه ی که له سالی (1477) له گه ل "ماری کچی چارلسی چاپوک"

میری بۆرگه ندیا ئه نجامی دابوو، هۆکارێک بوو بۆئهو هی که شازده هه ریمی ده وله مه ند بخاته پال مولکه کانی که هۆلنداو به لجیکا دوو له وه ره یمانه بوون. ماکسیمیلیان بۆ "فلیپ وه یسه م" ی کوپی "جوانای کچی فریدیناندو ئیزابیلا" ی خواست، به مه ش توانی ته ختی ئیسپانیاو سه رجه م مولکه کانی که نار ده ریا بخاته ده ست خۆی. ئیتر لیره وه مولکه کانی هابسبرگ خه ریک بوو چوار لای فه ره نسا گه مارۆ بدات، به مه ش دوژمنایه تیه کی میژووی له نیوان بنه مالهی پاشایی فه ره نساو ئیمپراتۆریه تی هابسبرگ دروست بوو.

ئه گه ره به چاوێکی ئاسایی بپروانین، ده بینین که ده سکه وته کانی ماکسیمیلیان که من، چونکه هه ست ده که یین شکستی هیئا له چاکسازیو نه یتوانی ئه و مال و سوپایه ی گه ره کی بوو به ده ستی به یئنی که بۆ به هیژ کردنی ئیمپراتۆریه که ی زۆر پێویست بوو. هه روه ها یه که ته تی ئه لمانیاشی بۆ نه ها ته دی، ئه مه و جگه له و جه نگانه ی له ئیتالیا هه لیگیرساندبوو که جگه له تیکشکان چیت به شی نه بوو. به مه ش فه ره نسا پێگه ی بۆ خۆش بوو خۆی به سه پێنی به سه ر ئیتالیا دا. به لام ئه گه ره له پووی کرده ییه وه سه یربکه یین، ده بینین ده سکه وته کانی که م نین، کاتی توانیویه تی مولکی بنه مالهی هابسبرگ فراوان بکات به شیوه یه که هه موو زهویه نزمه کان و ئیسپانیا بگریته وه، هه روه ها پێکبه ستن دروست بکات له نیوان مولکه کانی بنه مالهی هابسبرگ. وه لێ له پووی سیاسیه وه ئیمپراتۆر نه یتوانی خۆی بگونجینی له گه ل ئه و تازه گه ریا نه ی که ئه وروپای گرتبویه وه. بۆیه ئیمپراتۆریه ت له سه رده میکی گه شه سه ندودا وه ک دامه زراوه یه کی کۆنی سه ده کانی

ناوهر است مایه وه. پاش هه موو نه وان هی که با سمان کرد سه باره ت به
ماکسیمیلیان، له کۆتایدا له سالی (1519) کۆچی دوا ی کرد.

ناپولی :-

زۆر گرنگه پیش قسه کردنمان له سهر شاره کانی ئیتالیا، سهریک له
صقلیه و ناپولی بدهین، که زۆرجار به دوو صقلیه که ناو ده برا. ئه م ولاته له
سه ده ی یازده له لایه ن ئه سکه نده نا قیه کانه وه دامه زراو هه می شه له نیوانی
پاپاو ئیمپراتور ده ستاوده ستی پیده کرا، تا ئه وه بوو له سالی (1246) که وته
ژیر چنگی فه رهنسا. به لام له سالی (1282) شوړشی به رپابوو به ناوی
شوړشی "سیسیلیان فبسپرس" که بووه هوی لیک جیا کردنه وهی "صقلیه و
ناپولی". ئیدی له وه وه صقلیه که وته ژیرپکیفی بنه مالهی ئه راگونی ئسپانی،
له کاتیدا ناپولی له ده ستی فه رهنسادا مایه وه هه تا سالی (1442) که له م
ساله دا بنه مالهی ئه راگون توانی زال بیته وه به سهر ناپولیداو له گه ل صقلیه دا
له یه کیان گریب داته وه. ئیتر له مه وه دوبه ره کیه کی توند له نیوان ئیسپانیاو
فه رهنسا په یدابوو، که کۆتای پینه هات تاسالی (1504)، دوا ی ئه وه ی
لویسی دوا زده وازی له ناپولی هیئا بو ئیسپانیا.

هه ریمه پاپه ویه کان :-

هه ریمه پاپه ویه کان له ده وروبه ری پۆما ده رکه وتنو به تیپه پرینی پۆژگار
گه شه یان کردو فراوان بوون، تا به شیوه یه کی دانپیا هی تراو به مولکه کانی
قه شه پتروس له قه له م دران و که وتنه ژیر ده سه لات ی پاپا، ئه مه ش کاتی

ئیمپراتۆره کانی پۆمان له کاتی شالاه کانی هۆزه کیویه کان ده سه لاتیان له ده ستدا. ئیدی پاپا کان هه ولایاندا مولکه کانیان فراوان بکه ن له ناوه پراستی ئیتالیا، واتا له نیوان ریژگی رویاری "تایبرو ده ریای ئه دریاتیک". به هاتنی سه ده ی شازده ش، پاپا کانی رۆما وه ک میره کان خه ریکی کاری سیاسی بوون له سه ر هه ریمه کانی خویان و کرداری وه ک ئه وانیان ده نواند. ره نگه پاپا "ئه سه کهنده ری شه شه م" له سالانی (1492-1503) به ناو بانگترینیان بیست بۆ ئه م شه قله، به هۆی هه ولله چروپره کانی بۆ چه سپاندنی کوپه که ی "سزاربورجیا"، وه ک فه رمانپه و به سه ر ئیتالیا. جولیس دووه م که له دوای ئه لیکسه نده ر به پاپا هه لبژێردرا، له وه ی پێشوو خراپتر بوو، گرنگی زۆری به لایه نی دبلۆماسی و سه ربازی ده دا، هه روه ک سه رقالی هاوپه یمانی به ستن بوو له درژی فه ره نساو میرنشینه ئیتالیه کان. گرنگی دانی ئه م پاپایه به لایه نی رامیاری زۆر زیاتر بوو له گرنگی دانی به ئاین⁽¹⁾.

له سه ده ی شازده ژماره ی خه لکی رۆما ده گه یشته (100) هه زار که س. ئه م شاره سه ره رای ئه وه ی پایته ختی جیهان کاسۆلیکی بوو، شوینه واره رۆمانیه کانیشی له خۆ ده گرت. گه شتیاران و حاجیان له هه موو به شه کانی ئه وروپا روویان تیده کرد. گه شتیاران و سه ردانی کاران (حاجی) هۆکاری بوون بۆ زیادبوونی داها تی ئه م شاره سه ره رای داها تی که نیسه، له بهر ئه وه ئه م شاره له سه ر ئه م داها ته ده ژیا که له م دوو سه رچاوه وه سه رچاوه ی ده گرت.

شاره کانی ئیتالیا:

باسی شاره کانی ئیتالیا ده کهین، ئه و شارانه ی که به هوی خوشگوزهرانی وگه شان وهی وژه و هونه ر تیایدا ناوبانگیکی مه زنیان پهیدا کرد، به شیوه یه که له کۆتایه کانی سه ده کانی ناویندا هیچ جیگایه کی ئه وروپا ئه م ناو دیری ه نه بوو. ئه م شارانه په پره ویان له ده سه لاتیکی سیاسی و به پیره بردنیکی سه ربه خۆ ده کرد. به هوی ئه و هیژشان ه ی که ده یان کرده سه ریه کتری، دوژمنایه تی و نه یاریه تیان له گه ل یه کتری توندو سه ختر بوو، هۆکاریکیش بوو بۆ زالبونی دوژمنانیان به سه ریاندا، سه ره پای ویرانکاریه کی زیانگه یه ن که بوو به به شی ئیتالیاو، یه کیه تی ئیتالیا شی چه ند سه ده یه ک دواخست. گرنگترینی ئه م شارانه ش له سه ده ی شازده دا، بریتی بوون له (میلانو فلۆره نسا فینیسیا جه نه وا).

دۆقیه ی میلانو:

لیره باسی دۆقیه ی میلانو ده کهین، ئه و میلانویه ی که له سه ده کانی ناوه راست سه ر به ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ بوو، وه بنه ماله ی فیسکۆنتی فه رمان په وایی ده کرد. جا کاتی که له سال ی (1447) دوا هه مین فه رمان په وای ئه و بنه ماله یه مرد که له سه رمیلانو فه رمان په وای بوو، ده سه لاتی میلانو بوو به کۆماری. به لام ئه وانه ی ئه م کۆماره یان به ریوه ده برد چونکه لیها توو نه بوون له بواری سیاسی و ئیداری، "فرانسیسکو سفورزا" یان - وه ک سه رۆک سوپا دیاری کرد به مه به ستی جه نگان له گه ل فینیسیا. شایه نی باسه ناو براو یه کی بوو له وانه ی خواستی جیگرته وه ی بنه ماله ی فیسکۆنتی هه بوو. هه ر

لەبەر ئەم ئارەزووە دەرونیەیی کە نەیتوانی دەست بەرداری بێت، لەماوەی سێ سالدا هەستا بەکوڵەتایەکی سەربازی و پاش سەرکەوتنی، خۆی وەک سەرداری میلانو دیاری کرد. یەکێ لەکارەکانی بریتی بوو لە کوڵای هینان بەجەنگی فینیسیا و، بەپێی پیمانی "لۆدی". فرانسێسکو بۆخۆی پیاویکی بەتواناو کارابوو وەک دۆق دانی پیاواهیتر. سەرەپای ئەوەی هەندی لەدیاردەکانی حکومەتی کۆماری هیشتەو، بەلام لە راستیدا دیکتاتۆر بوو لە سەپاندنی بیرو پراکانیدا. "فرانسێسکو" هەستا بە کردنی هەندی کاری گشتی لەپووی مەدەنی و سەربازی، وە گوزارشتی بەو بۆخۆی کرد، کە داواکاری سیاسەت و پارێزەری هونەرە. بەلام لەدوای هەموو ئەمانە لە سەردەمی کۆپەکەیی "لۆدیفیکۆ سفورزا"، "لۆیسی دوازده" بەناوی بنەمالەیی "فیسکۆنتی" دەستی بەسەر میلانو داگرت و تاسالی (1512) تیایدا مایەو. بەلام لەو سالا دا لەلایەن "کۆمەڵەی پیروژ" لۆیسی دوازده شاربەدەرکراو یەکیکتر لە بنەمالەیی سفورزا بە فەرمانپەرە و دانراوە (1).

فلۆرەنس:

ئەم شارە، شاری "دانتی و دافنشی و میخائیل و رەفائیلە"، کە بە گەشەنەوێ و یۆزە و هونەر و دامەزرێوە ئازادەکانی بەناویانگە. شیوازی فەرمانپەرەوایی تیایدا تارپادەیه ک دیموکراسیە. ئەم شارە دابەشکراوە بەسەر

چوار گهړه کی گه وړه، هر گهړه کیڅیش دابه شکراوه به گهړه کی له خوی
 بچو کتر به مه به سستی سانا کردنی به پړوه برانی. جا پالیوراوانی هر یه ک له م
 گهړه کانه، نوینه رایه تی بیست و یه ک سه نديکای ئه م شاره یان ده کردو
 نه ندامانی ئه نجومه نی سنیوری بالایان ه لده بژارد که فرمانپه وایه تی ئه م
 شاره یان ده کرد. دامه زراوه دیمو کراسیه کانی تری که متر گرنگی هه بوو.

نه نجومه نی "سنیوری" فرمانپه وای خستبووه ئه ستوی خوی، که
 پیکهاتبوو له هه شت ئه ندام، ئه م هه شت ئه ندامه ش نوینه رایتی هر چوار
 گهړه که یان ده کرد، واتا هر گهړه که ی دوو ئه ندامی له م نه نجومه نه دا
 هه بوو. دادوه ریش له م نه نجومه نه دا ئه ندام بوو. له مه وه سه رجه می
 نه ندامانی ده بوو به نو ئه ندام. ریگی هه لېژاردنی ئه م نه ندامانه به تیرو پشک
 بوو، ئینجا دوی ته واو بونی هه لېژاردن، نه نجومه نی هه لېژیردراو بوماوه ی
 دوومانگ فرمان په وایی ده کرد، هر له بهر نه وه ش له ماوه ی سالی کدا شه ش
 حکومت فرمانپه وایه تیان له م شاره دا ده کرد. بو ئه م نه نجومه نه دوو
 پاوژکارو دوو یاریده دهر هه بوون. هه روه ها دوو نه نجومه نی تریش هه بوون
 که پیان ده وترا "نه نجومه نی گه ل" و "نه نجومه نی شاره وانی"، ئه رکی ئه م
 دوو نه نجومه نه بریتی بوو له په زامه ندی نواندن له سه ر پېشنیاره کانی
 "نه نجومه نی سنیوری" که له ماوه ی دو مانگی فرمان په واییدا پېشکه شی
 ده کرد. وه له بارودوخه ناهه مواره کاندا داوی کوبونه وه ی په رله مانی ده کرد.
 جا هر له کاتی بیستنی زهنگی گه وړه ی شار سه رجه م نه نجومه نه
 نیشتمانیه کان کوده بونه وه. ئه مه ش له پیناوی دامه زرانندی ده سته یه ک

که هه لیبستیت به چاکسازی گشتی، وه په پیره و کردنی ده سه لاتیکی فه رمان ره وایی له کاته پرکیشنه کاندایا. سه ره پای هه بوونی "ئه نجومه نی سنیوری"، که چی لیژنه یه کی هه شت که سیان هه بوو که هه لده ستا به به پیره و بردنی پۆلیس. ئه مه و جگه له هه بوونی دوو لیژنه ی تر که یه کیان له شه ش ئه ندام پیکده هات و سه ره رشتیاری کاروباری بازرگانی ده کرد، ئه وه ی تریشیان له ده ئه ندام پیکده هات و به پررسیاری جهنگ و ناشتی بوو، شایه نی باسه ئه مه لیژنه ده که سیه له کاته کانی جهنگدا داده مه زرا.

ئه مانه سه باره ت به شیوازی فه رمانپوایی شاره که. لییره وه باسی چه ند گۆرانکاریه که ده که یه که له نیوه ی دووه می سه ده ی پازده هه مه به سه ره حوکی شاره که دا هات، که کاری ته وایی کرده سه ره فلۆره نساو ده وروبه ری.

"کۆسمیۆ دی میدیدیچی" سه رهۆکی بنه ماله ی میدیدیچی بوو، به ناو بانگ بوون به بازرگانی و دراوگۆپی. "کۆسمیۆ" توانی له نیوه ی یه که می سه ده ی پازده، فه رمانپه وایی فلۆره نسایا بگریته ده ست، ئیتر لییره وه پژی می دیموکراسی ئه مه شاره له دیموکراسیه وه گۆپا بو شیوازی فه رمانپه وایی ئۆلیگاریکی. "کۆسمیۆ" هه ستا به دانانی رژی می پشکنین و بژارکردنی لیسته ی ناوه کان له کاتی هه لبژاردن، به هۆی ئه مه شه وه توانی زالی بیت به سه ره ده سه لات و توانی گه نجینه ی فلۆره نسایا گه نجینه ی بنه ماله ی خۆی بکات به یه که . ره ژگاری "کۆسمیۆ" به ناو بانگه به ئۆقره یی و هیمنی. "کۆسمیۆ" تا سالی (1449) زیا، له پاش خۆی (پیرۆی کۆپی جیگه ی گرتیه وه، به لام ماوه یه کی که مه ده سه لاتداربوو، هه رزوو (لۆرینزق) ی کۆپی شوینی گرتیه وه.

"لۆرینزو" پیتی دهوترا لۆرینزو گه وره، ئه وهنده گرنکی به زانست و وێژه و هونه را، پۆژگاره که ی به سه رده می زێرین ناسرا⁽¹⁾.

لۆرینزو له سالێ (1469-1492) فه رمان په وایی کردو شیوازی کۆماری بو فلۆره نسا هیشته وه. له پاش مردنیشی قه شه یه ک به ناوی "سافونارولا" سه رپه رشتی شوپشیکێ کرد. "سافونا پولا" به مه به ستی دانانی سیسته میکی گه وره و شیواو بو فلۆره نسا، پێیه ری گفتوگۆی یاسای ده کرد. له سالێ (1492) "چارلسی هه شته م" ی پاشای فه رنه نسا هه لمه تی برده سه ر فلۆره نساو بنه ماله ی میدیتچی له فه رمان په وایی ده رکرد. سافونارولا قه شه ش پێشوازی لیکردو له پوی مادی و مه عنه ویه وه یارمه تی دا، به هۆی ئه مه وه سافونارولا توانی چوار سال فه رمان په وایی بکات. ئیدی هه رله دوی گه رانه وه ی چارلسی هه شته م، سافونارولا به ده سیسه یه ک له لایه ن دووژمنه فلۆره نسیه کانی له سالێ (1498) له قه ناره درا.

دووباره فه رنه نسا به سه رکردایه تی پاشای نوی، لویسی دوازه هه م پوی کرده وه فلۆره نسا، سیسته می کۆماری له ژێر فه رمان په وایه تی فه رنه نسا له م شاره دا تاوه کو سالێ (1512) به رده وام بوو، کاتیکی له م ساله دا هاوپه یمانی پیروژ له نیوان پاپا و ئیمپراتۆر ماکسیمیلیان و فردیناندی پاشای ئیسپانیا پیکهات و فه رنه سایان له ئیتالیا ده رپه راند. ئیدی بنه ماله ی میدیتچی جاریکی تر له فلۆره نسا دا گه راپه وه سه ر ده سه لات.

فینیسیا:

ئیره‌شاری فینیسیا. شاریکی بازرگانیه‌و ده‌که‌وێته سه‌رده‌ریای ئه‌دریاتیک، چینیک له بازرگانان فه‌رمان په‌وای ده‌که‌ن، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌مه‌ش شیوانی ده‌سه‌لاتداریه‌تی تیايدا ئۆلیگاریکی بوو. ئه‌م فینیسیا به‌هۆی ئه‌وپیگه‌جوگرافیه‌ی هه‌یبوو (که‌وتبووه سه‌رده‌ریای ئه‌دریاتیک)، توانی ئیمپراتۆریه‌تیکی بازرگانی دابمه‌زرینی له‌سه‌ر که‌ناره‌کانی پۆژه‌لاتی ده‌ریای ناوه‌رست و باکوری خۆره‌لاتی ئیتالیا. به‌م شیوه‌ ده‌ستمایه‌ی فینیسیا له‌سه‌ده‌ی شازده‌دا گه‌یشته (3000) که‌شتی و (300) هه‌زار ده‌ریاوان و سوپایه‌کی گه‌وره‌و ده‌سه‌لاتیکی به‌هێز. وه‌ به‌هۆی ئه‌و سه‌روه‌ته‌ی که‌ له‌ سه‌رده‌می جه‌نگی خاچیه‌کانه‌وه‌ له‌ پێگه‌ی بازرگانیه‌وه‌ کۆی کرده‌وه‌، ناوبانگیکی گه‌وره‌ی به‌یداکرد، بوو به‌خواه‌نی پیشه‌سازی شوشه‌و کوتالی ناوڕیشم و دروستکردنی زیرو زیو.

ده‌سه‌لاتی سیاسی له‌فینیسیا دا درایه‌ ده‌ستی چهند سه‌رپه‌رشتیاریک که ده‌سه‌لاتی سیاسیان به‌پێوه‌ده‌برد. له‌وانه‌: -

1- "دوج" که‌ له‌دوای هه‌لبژاردنی، به‌دریژایی ژیا‌نی سه‌رپه‌رشتی ده‌سه‌لاتی جێبه‌جێ کردن و سه‌رۆکایه‌تی ده‌وله‌تی ده‌کرد.

2 - ئه‌نجومه‌نی ناوه‌ندی، که‌ له‌ ده‌ پاوێژکار پێکده‌هات، به‌لام دوج سه‌رپه‌رشتی ده‌کرد.

3- ئه‌نجومه‌نی مه‌زن (گه‌وره‌) که‌ له‌لایه‌ن بازرگانان و خانه‌دانان سه‌رۆکایه‌تی ده‌کرا.

4- ئەم بارە ھەروا درێژەى نەکیشا، ئەوەبوو لەسالى (1454) سى پشکنەر (موفتیشین) زالى بوون بەسەر فینیسیا. بەشیوەیەکیش زالى بوون کە لە توانایاندا ھەبوو ھەرمانی لە قەنارەدان دەربەگەن و کاری پێیکەن، وە دەست بخەنە ناو گەنجینەى دەولەت و بەھەزى خۆیان یاسا داپڕێژن. ئەوان کۆمەلێک لە سیخوڕو شوفارانیاں بەکار دەھێنا بۆ گرتنى ھەرکەسێکی گومان لێکراو. ئەوپەردەى لاشەى قوربانیاںیان بەسەردا دەپەراندەو، کەپشکنەرەکان بە نھێنى کوشتبویان، بە ئاخ ھەلکێشان ناوی دەرکرد.

سەرهپای ھەموو ئەوانەى کە فینیسیا لە سەردەمی تۆقاندندا بینی، بەلام لەناوھۆدا سەلیم بوو، لە کاتییدا شارەکانى ئیتالیا ببوونە گۆرەپانى جەنگ. ھەرچۆنێک بێت فینیسیا یەكەم ولاتی پۆژئاوایی بوو پەپرەوی کرد لەناردنى دیپلۆماسان و نوینەرەن، بەھۆی ئەمەش پێگەيەکی سیاسى گرنکی دروست کرد لەناو ولاتانی ئەوروپا.

سەرەتاکانى پەشیوی و داڕوخان لەفینیسیا دەرکەوت، دواى ئەوھى عوسمانیەکان بازەرگانیەکەیانى لەناوێرد لەخۆرھەلاتى دەریای ناوواستەلەلایەکی تریشەو بەھۆی ئەوھى کە پێگەى بازەرگانی گۆرانی بەسەرداھات و لە دەریای ناوواستەو گوازیارەو بۆ زەریای ئەتلەسى، وە لەئەنجامى دۆزینەو جوغرافیەکان بازەرگانیەکەى زیانیکی گورچک بپری بەرکەوت. وەلى لەگەڵ ئەوھشدا فینیسیا وەك کۆماريکی سەربەخۆ مایەو، تاوھكو ناپلیۆن لەسالى (1797) دەستى بەسەردا گرت⁽¹⁾.

جه نه وای:

جه نه واش وهك يه كی له شاره كانی ئیتالیا گرنګی خوی هه بوو، له پووی بازګانیه وه له دواي ځینیسیاوه ده هاتو کيپرکيیه کی به هیژ له نیوانیاندا هه بوو. به لآم جه نه و توشی شکستیکی سیاسی بوو به هوی نه وهی لویسی دوازه دی پاشای فهره نسا له سالی (1499) شالوی برده سهر و توانی دهستی به سهر دابګریت. جه نه و به م شیوهیه مایه وه، تا له سالی (1528) له سهر دهستی یه کي له پوله كانی به ناوی (نه ندی دوریا) له دهستی فهره نسا پرزګارګراو کوماری بۆ ګه پښندرایه وه.

سه باره ت به شاره كانی تری ئیتالیا نه وه نده هیه که بلتین: شیوازی دهسه لاتداری نه وان زیاتر نزيك بوو له شیوازی فهرمان په وای میلانو. وهك له هی فلوره نساو ځینیسیا، ژورینه ی دهسه لاتدارانیشیان به سه ریا نه وه سته مکار بون.

سافوی:

سافوی دوقیهك بوو که وتبوه باکوری خورئاوای ئیتالیا له ناوچه كانی زنجیره چپای نه لپ. سافوی هیچ گرنګیه کی نه بوو تاوه کو سه دهی نوژده نه هات، نه مهش کاتی یه کیه تی ئیتالیا هاته دی. به لآم له ګه ل نه مه شدا سافوی له کؤتاییه كانی سه ده كانی ناوه پاست خاوه نی په رله مانیک بوو که به شیوهیه که له شیوه کان له په رله مانی ئینگلیزی ده چوو، نه مه وله پال هه بوونی دوقیک که مه یلی دهسه لاتی په های هه بوو. نه ګه رچی دوق له توانایی دانه بوو به ته وای که لک وه رګری له دامه زراوه دیموکراتیه کانی⁽¹⁾.

زهویه نزمه کان:

زهویه نزمه کان له حه قده هه ریم پیک هاتبوون. ئەم زهویانه ده که و تنه سهر که نار هکانی خواروی ده ریای باکور. ئەم زهویانه جگه له هۆلنده، به لجیکای باکوری خوره لاتی نه و کاتی فهره نساخی ده گرت هوه. زۆرت رینی خه لکی ئەم ناوچانه له په گهزی فلمنکی و هۆلندی پیکده هاتن و به زمانی فهره نسی ده دوان، سهره رای به شی باشوری که له په گهزی ئالوالونی بوون، به هامانشیوه به زمانی فهره نسی قسه یان ده کرد.

ئەم ناوچانه له پابردودا له ژیر سۆزی خانه دان و دهره به گه کان دابوون، به لام به تپه پینی پۆژگار له نیوان سه ده هکانی دوا زده و چوارده چه ند شاریکی گرن گ سهریان هه لدا. ئەم شارانه به شیوه یه ک ده ول ه مهن د بون، که به هوی ه وه توانیان ئازادی و سهر به خوی له میرو دهره به گه کان به ده ست بپنن، ئیدی لی ره وه بوون به کۆماری سهر به خو و خاوه ن نه نجومه نی شاره وانی و به پړیوه رایه تی تایبه تی و دامه زراوه ی دیموکراسی. له م شارانه پیشه سازی به گشتی په ره ی سه ند، به تایبه ت پیشه سازی کوتال و خوری له فلاندروز، که له به ریتانیا وئیسپانیا ه ده یه اورد. گرن گترینی ئەم شارانه ش بریتی بون له: (برجس، نه نتویرب، برۆکسل، لیج، اتریخت و پۆتردام).

برجس له گرن گترنی شاره بازرگانی هکانی زهویه نزمه کان بوو که هیسیه کان کردبو یان به ناوه ندی خویان. به لام چه ند هۆکاریک بونه هوی په یدابونی په شیوی له کاری بازرگانی ئەم شاره. له وانه هه بونی نیشتویه کی زۆر له ناو نه و پوباره ی که که شتیوانیان تیادا ده کرد و ده بووه ته گه ره

له بهر دهم هاتوچوۍ که شتیه کان، هه روه ها بازرگانه شارنشیننه کان له سده دکانی ناوه پاسته وه کوټ و به ندیان خستبووه سهر بازرگانی و ناماده ش نه بوون بیگوپن. ئیتر به هوۍ نه مانه وه بازرگانی رووی کرده به ندهری ته نتوریب که باشر بوو بو که شتیوانی و کاری بازرگانی، له ته نجامدا ته م ناوچه یه بو به ناوه ندی بازرگانی ته وروپا له سده دی شازده دا.

فه رمانپره وا بوړنگه ردییه کان له سالی (1384) هوه توانیان فراوانخواری بکن له سهر حسابی زهویه نزمه کان، ئیدی ته وه ندهی نه برد هه ره فده کانتونه کانیان یه که له دواۍ یه که خسته ژیر دهستی خوۍان. ته م زال بوونه شیان له پښگی کرپن و هاوسه رگیری و هیزو پیلان و هاوکاری پیاوانی ئاینی و خانه دانه کان بو دهسته بهر بوو. ته مه له کاتیدا شارنشیننه کان به ره لستیان ده کردن. بازرگانی زهویه نزمه کان له فراوانی و گه وره بون دابوو، له و کاته وهی که وته ژیرده سه لاتی میره بوړگه ندیه کان له سالی (1433) له سهرده می فیلپ. شایه نی باسه نامانجی فلیپ و کوپره که ی چارلسی چاپوک، دامه زرانندی هه ری می بوړگه ندیا بوو له نیوان ته لمانیا و فهره نسا⁽¹⁾.

په رله مانی گشتی که نوینه رایه تی هه ره فده کانتونه که ی ده کرد، له سالی (1465) له بروکسل کو بوویه وه. پاش هه شت سال ته نجومه نی دادوهری بالاپیکهات، که هه لده ستا به پښخستنی کاروباری دارایی. به لام لویسی یازده هه ره خه ریکی پیلان گیران بووله دژی چارلسی چاپوک، که بووه هوۍ

دروست نه بوونی ولاتی بۆرگه ندیا. دواى کوزرانی چارلس له جهنگى "نانسى" له سالى (1477)، لویس بۆرگه ندياى به فهره نساوه گرېدا، له کاتيکدا ماری کچی چارلسی چاپوک، ببوو به خاوه نی زهویه نزمه کان. ماری له هه مان نهو ساله ی که باوکی کوزرا شوی کرد به ماکسیمیلیان، (که له دواى سالى 1493 ببوبه ئیمپراتور)، ماریش له سالى (1482) کۆچی دواى کردو کوپه که ی فیلیپ بوو به میر به سهر زهویه نزمه کان، کاتيکیش فیلیپی کوپى ماری له سالى (1506) له دنیا دهرچوو، کوپه که ی چارلس بووبه میری نه م ناوچه یه. چارلس هه ولئى دا به دواى میره بۆرگه نديه کان بکه وئى، که خوی ده بینیه وه له یه کگریدانی سهرجه م هه ریمه کان و کۆکردنه وه یان له ژیر چه تری حوکمه تیکی ناوه ندى به هیژ. به لام له بهر نه وه ی چارلس خهرجیه جهنگیه کانی خستبووه نه ستوی شارنشینه کان، خه لکی شاره کان پووبه پوی بونه وه. شایه نی باسه خاوه ن زهویه کانیش به ره له ستی چارلسیان ده کرد به هوی که م بونه وه ی داها ت و به رزبه نه وه ی نرخه کان. له سهرده می چارلس دا بارودوخ شله ژابوو، میری هه ریمی گیلدر هه ولیدا میره کان والیبکات گوپرایه لئى چارلس نه که ن و له فهرمانه کانی دهریجن. نهو شوپرشه ی که میری گیلدر هه لیگیرساندبوو له لایه ک، له لایه کی تریشه وه به رده وام بوونی جهنگه دریژخایه نه کانی، کاریگه ری خراپی کرده سهر ئابوری ولات. به لام سهره پای نه وانه ش دانیش توانی هۆلندا دلّسۆزانه بو چارلس مابونه وه و گوپرایه لیان ده کرد، ههرچه نده سهره تاکانی شوپش له پۆژگاری نه مدا له دهرکه وتن دابوو. له ناو مولکه کانی شارلی پینجه م، زهویه نزمه کان له هه مویان پر داها ت تربوو. چه ند شاریکی بچوک دهرکه وتن که کاری کرده سهر پیگه ی

پیشەسازی قوماش و کانزای (خەلۆز و ئاسن) ی لیج و نامور. شارە باکوڕیەکان خەریکی کاری کشتوکال و بازرگانی بون، لەم لاشەووە شارە کەناریەکان بەهۆی پاوی ماسی و بازرگانی، ببون بەخاوەن سامان. لە لایەکی تریشەووە ئەنتۆریب بەهۆی هەبونی بەندەرێکی گەورە و گرنگ، پێگەیەکی بازرگانی بەرزێ لە ئەوروپا بەدەستەینا. شارە ھۆلەندیەکانیش خۆیان ھەڵدەکێشا بە دامەزرێوە ئازاد و سەر بە خۆکانیان و بیزارییان دەردەبەری لە دەستیوەردانی ئیسپانیای و لاتە بیانیەکان لە کاروباری ناوخیان. لە ساڵی (1540) خەڵکی شاری غنت شۆرشیان ھەلگیرساند و بیزاری و تورپی خۆیان دەربەری لە دژی سیاسەتەکانی (چارلس) ئیسپانی و، لە ناو بردنی سامانیان و بەکارھێنانی بۆ پەرۆ ئیسپانیەکان و ئەو جەنگانەی کە ئیمپەرۆریەتی پۆمانی پەرۆ لە دژی فەرەنسای ئیتالیا ھەلگیرساندبوو. ئەوان وایان گوزارشت دەکرد کە ھەموو ئەوانە لە دژی بەرزەوھەندیە ئابوریەکانی ھۆلندا تەواو دەبی⁽¹⁾.

حکومەتە نەتەواییە نوێیەکان

لەدوای پوختن و ھەرسەھێنانی ئیمپەرۆریەتی پۆمانی لە سەرەتای سەدەکانی ناوەراست، حکومەتە نەتەواییەکان دروست بوون و چەکەرەیان کرد. ئەمەش لەدوای ھەولێ بۆ وچانی پاشاکان کە بۆ فراوان کردنی دەسەلاتیان و، زۆر بون بەسەر دەسەلاتی تردا لە ھیچ ھەلیک خۆیان نەدەبوارد. کاتیکی سەدە شازدەھەم ھات، چەند گۆرانکاریەکی بەسەر ئەم حکومەتانە داھات و، دەسەلاتی پادشاکان پووی کردە پادشایەتی رەھا.

لېرەدا چەند ھۆكاریك باس دەكەین كە یارمەتیدەر بوون بۆ سەر ھەلدانى پادشایەتى پەھا:- لەوانە:

1- لە سەدەكانى ناوەرپاست مىرو دەرەبەگەكان لەمپەربوون لە بەردەم بەھیز بونی دەسەلاتى پادشاو دەسەلاتى ناوەندى و ئەمان دەسەلاتى پادشايان كۆت كردبوو بە ھۆى دامەزراندنى پەرلەمان و ئەوبەربەرباربانەى كەوهریان گرتبوو. بەلام ئەم بارە لە كۆتایى سەدەكانى ناوەرپست بە نسبەت مىرو دەرەبەگەكان كەوتە لێژى، بەشێك لەوانە دەسەلات وھیزيان لەدەستدا. ھەندىكى تر لە مىرو دەرەبەگەكان لە جەنگە خاچىەكان كوژران، ھەرۋەھا بەھۆى ئەو جەنگانەى كە لە گەل يەكترو لەگەل پادشاكان دەيان كرد، زۆريان بوون بە سوتەمەنى ئەو جەنگانە، بەشێكى تریان كۆچيان كردە خۆرھەلات، ھەندىكى تریشيان لە لادى يەوہ پۆيشتنە شارەكان وخۆيان خەرىكى بازرگانى كرد لەگەل خەلكى شارەكان و بەھەويای پەيدابونى دەسەلاتىكى پاشايى ناوەندى بوون بۆ پاراستنى بەرژەوہەندىە ئابورىەكانيان. كەواتە ئەم ھۆكارانە وای كرد كە مىرو دەرەبەگەكان لەناوچن و دەسەلاتيان نەمىنى، ئەوہيشى كەمابونەوہ، پاشاكان بە زەبرى ھىز ملكەچى خۆيان كردن و كرديانن بە پاشكۆى خۆيان.

2- بە راستى جەنگە خاچىەكان بووہ ھۆى گەشەپيدانى بازرگانى نىوان خۆرھەلات وخۆرئاوا، لەلايەكى تریشەوہ گەشتكردى ئاسان كرد بۆ ولاتە دوورە دەستەكان. بەمەش چىنى ناوەرپاست سەرىھەلداو گەشەى سەندو سەرۋەت و سامانيان زيادى كرد. ئەم چىنە بۆ پاراستنى بازرگانى و سامان و

کاروانه باززگانیه کانیاں له مه ترسی گومرگ و جهنگی نیوان میره کان، حکومه تی ناوه ندیاں به باشترین پزگارکار ده زانی، بۆیه هاوکاری ته واوی پاشایان کردو، له هه ولای به هیژکردنی دابون.

3- جهنگی خاچیه کان و باززگانی کردن، گۆپانکاری گه وده ی به سه رکارو کرده وه ی میروپیاوانی ئاینی داهینا. میروپیاوانی ئاینی له سه رقال بوون به پامیاری ناوخۆوه، گواسته وه بوخۆخه ریککردن به ئیش و کاری ده ره وه، وای لیکردن پرۆژه ی پر قازانج له وولاته دووره دهسته کان دابمه زینن. ئه مه ش بۆشاییه کی سیاسی دروست کرد، که وای کرد پاشاکان ئاسانتر ده سه لاتی خویان به هیژ بکه ن.

4- خۆی له خۆیدا کلێسا دووژمنی سه رسه ختی پادشایی په ها بوو، به لام له وکاته دا که نیسه خۆی کرد به نه یاری ده ره به گه کان و له هه ولای له ناو بردنی ئه و ئاژاوه و به ره په ته بوو که له سه ده کانی ناوه راستدا ئه وروپای گرتبوه وه. ئه مه ش وای لیکرد له گه ل چینی ناوه راست پشتگیری پادشا بکه ن، به مه به سستی له ناو بردنی ئاژاوه و ده سه لاتی ده ره به گه کان. ساکاتیکیش پادشا کان له سه ره تاکانی سه رده می تازه ده ستیاں کرد به سازکردنی هه لمه ت له دژی کلێساو پاپا، ئیدی پیاوانی ئاینی خویان به لاوازی بینى به هۆی ئه م دژایه تی کردنه ی که له پابردودا ده یانکرد له دژی میروئیمپراتۆره کان و هه لگه پاره وهرته قه کان، ئه م لاوازیه یان به شیوه ک بوو، که له توانایان دانه بوو به ره نگاری ده سه لاتی پادشایه تی ببه وه، هه ربۆیه خویان ملکه چی ده سه لاتی پادشا کان کردو بوون به پشتیوانی پادشایه تی په ها. هه لبه ت

پیاوړی ټاکنی بویه واکمنه چ بون، چونکه به م لاوازی وبی تواناییه ی خویان دوزانی. خویان واکمنی که ناتوان به رگری بکن له هره پشه ی پاشاکان.

5- پهنه هاوپه یمانی بونی چینی ناوه پاست له گه ل ده سلائی پادشایی پهنه ها، یه کی بیت له دیارده هره رگنه کانی سهرده می گواستنه وه له سده کانی ناوه پاسته وه بوسه رده می تازه. چینی ناوه پاست گه شیه سنده و سامانیان دای له زیادی و خوینده وهران زور بوون، دهرچووانی زانکوکان که پوله ی نه م چینه بوون، زیادیان کرد. جاکاتیك پاشاکان ویستیان به پړوه بردنیکي کاراو چالاک بوحوکمه ته کانیان دایمه زړینن، چینی ناوه پاستیان به تاییه ت خوینده واره کانیان به باشترین خه لک زانی بوی سپاردنی کاروباری حوکمه ته کانیان که ده یانویست به شیوه یه کی تازه دایمه زړینن. ئیدی لیړه وه فه رمانبه ران و پاریژکاران له خوینده واران چینی ناوه پاست پیکه یتران. نه م چینه ش له پړیگه ی باجه وه مالی به ده ولت ده خشی بوی تیچونه کانی کاروباری ده ولت و، نه وجه نغانه ی پاشاکان که له درزی دهره به گه کان سازیان دابوو. پاشاکان له به رامبه رنه مه چهند به ربزاریه کی به چینی ناوه پاست به خشی، له پړوی بازرگانی و قورغکاری و یارمه تیدانیان بوسازدانی پړوژه ی پرقازانچ. هره وه به خشی مالی پیده دان وپاریژکاری له سامانی چینی ناوه پاست ده کرد له پړیگه ی پاراستنی هیمنی و ئاسایش. نه م چینه حکومه تیان کرده حکومه ت و دامه زراوه یه کی تازه، لیړه وه پاشاکان بوون به سهر په رشتیاری ده ولت نه ته وه یی و چینی ناوه پاستیش تیایدا گه وره ترین پولي بینی.

به م شیوه یه به هه ماههنگی نیوان پاشاو چینی ناوه پاست یه کگرتنی نیشتمانی دروست بوو، که ده میک بوو ئه م چینه بانگه شه ی بۆ ده کرد. ئه مه و جگه له زیاده بوونی هۆشی نه ته وهیی، که دواتر پادشاهی می هه ره به رزی بوو.

6- به سه ره له دانی چه کی ئاگرین و تۆپ له سه ده ی یازده مدا هۆیه کانی جهنگ پی کردن گۆرانی به سه ردا هات. ئه م گۆرانه کاریگه ری گه وره ی هه بوو له به هیژکردنی ده سه لاتی پاشاکان. پاشاکان به هۆی هه بوونی سه روه ت و سامان، توانیان سوپایه کی سیستماتیک دابه زین و به چه کی ئاگرین له تۆپ و تفهنگ به هیژی بکه ن، به مه به ستی و پیران کردنی قه لای میرو ده ره به گه کان. پاشاکان چیدی پشتیان به سوپای ده ره به گه کان و هیژی به کریگراوه کان نه ده به ست، به مه ش کۆله گه ی حکومه تیان له سه ر بناغه یه کی به هیژ دانا و پایه کانی حوکه تیان له ناو خۆو ده ره وه دا قایم کرد.

7- دۆزرانه وه ی یاسای پۆمانی له کۆتایی سه ده کانی ناوه پاست گرنگی گه وره ی هه بوو له به هیژکردنی ده سه لاتی پاشایی ره ها. چونکه ئه م یاسایه پۆمانیه ی که (جۆستنیان) له سه ده ی شه شی زاینی داینابوو، شه رعیه تی دابوو به پادشا که به چه زی خۆی یاسا بۆ ده له ت دابنی و په فزی بکات. هه ر بۆیه پادشاکان که وتنه هاندان و یارمه تی دانی لیکۆلینه وه له یاسای پۆمانی. بیرو پای سه ده کانی ناوه پاستیش دامه زرابوو له سه ره یه وه ست کردنی بچوک به گه وره له ده ره به گیه کاند، جا بۆ پزگار بوون له وه یه یه وه ست کردنه ده ره به گیه که پاشاکان خۆیان زۆر دژایه تی ده ره به گیان ده کرد، پاشاکان هه ستان به هاندانی خۆیندنی یاسا پۆمانیه کان له زانکۆکاندا. ئیدی

له سهره تاي سهرده ی شازده تويزيک له مافناسان په یدابوون که پشتیوانی پادشایان ده کرد له بانگه شه کانیا⁽¹⁾.

8- کتیبه سیاسیه که ی "نیکولۆ میکافیلی" پشتگیری ته وای له پاشایه تی په ها ده کرد. میکافیلی ئیتالی له سالی (1469-1527) له کتیبه که ی (میر) پولی پاشایه تی په های به سهر پژی می په رله مانی ده ستوری به رز دهنرخینی. ئەم کتابه جیاوازی ده خاته نیوان په وشت و سیاسه ت و، جهخت ده کاته وه له سهر (نامانچ په وایی ده دا به هوکاره که ی*)، هه روه ها وای گوزارشت ده کرد که پیویسته پاشا پابه ندی هیچ کو ت و به ندیک نه بی ت جا چ ئاینی بی ت یان په وشتی. وه پیویسته هه موو هوکاری بگریته به ر بو به رزه وه ندی ولاته که ی وبه هیزکردنی پایه ی ده سه لاتی. هه روه ها هیزو زیره کی به هوکاری پاراستنی ولات وبه رده وای ده سه لات دانابوو، هه روه ک پی و ابوو پیویسته پاشا له هیزدا وه ک شیر بی ت و له ته له که و فی ل دا وه ک

C. cit; pp. 23- 28., Hays 1

* ئەمه به و مانایا دیت که هه ر هوکاریک بگریته به ر بۆگه یشتن به نامانچ ئاساییه، ئیدی گرنګ نی یه به زینای خه لکی ته واده بی یاخودنا. وه پاشایه ک گه ر مه به ستی بی ت گه لیک ملکه چی خوی بکات هه رچی به کاری بی نی بۆ ملکه چ کردنیان ئاساییه، مادام نامانجه که ی به دی دینی. له پستیدا ولاتانی نه ورپی دهره ق به گه لانی خۆره لات هه موو هوکاریک ده گرنه به ر بۆزال بوون به سه ریاندا. شیاوی باسه ناپلیۆن و هیتله رو زۆرینه ی پاشاکانی سه ده نوپیه کان کاریگه ر بوون به م بیروپایانه ی میکافیلی. هه ر خودی سیاسه تی عه لمانیش له سهر ئەمه هه لچنراوه. وه لی ئەم ده قه هه له یه به پیی سیاسه تی شه رعی، چونکه سیاسه تی شه رعی ده لی: وه ک چون نامانجت په وایه ده بی هوکاره که یش په واییت، ئەگینا نامانجه که یش به نا په وا داده ندریت. واتا نابی بۆ به دی هینانی نامانجیکي حه لال، هوپه کی حه رام بگریته به ر. (وه رگی).

پتوی بچیت. شایه نی باسه ئه م کتیه له ناو زۆرتین پاشایان بلاو بویه وهو کاریان پیده کرد.

هه موو ئه و هۆکارانه ی که باسمان کردن، هۆکاربون بۆ دروست بوونی کۆمه لێ ده وله تی نه ته وه یی نوێی سهر به خۆ که له لایه ن چه ند پاشایه کی نه ته وه ی سهر په رشتی ده کران و گوێ په لێ گه لانیا ن بۆ خویان مسۆگه ر کردبوو. ئه مانه توانیا ن زال بن به سه ر ده ره به گو کلێسا. هه روه ها توانیا ن خویان بکه ن به پیش په ره و پینمونی کاری گه لانیا ن و پێگه یان خۆش کرد بۆ نه ته وه یه تی نوێ. له ناو ئه و ده وله تانه ی که له سه ده ی 16 ده رکه وتن و تائه مپۆش ماون {به پیتانیا و فه رنسا و ئیسپانیا و پرتوگال و دانیمارک و سوید و پوسیا} ن، به شیکی ش له و ده وله تانه ی که له و کاته دا ده رکه وتن و به چه ند بارودۆخیکی کاره سات ئامیژدا تیپه پین، بریتین له پۆله ندا وه نگاریا، ئه مانه دووباره له سه ده ی بیسته م توانیا ن ده ربکه ونه وه. سه باره ت به ئیتالیا ش ئه وه ند هه یه که ئیتالیا دابه ش ببو به سه ر چه ند ده وله شارێک و نیشتما نی ناپولی و سقلیه. هه رچی ئه لمانیا شه ئیمپراتوری ک بوو گه شه ی نه ده کرد. نه شبوو به ده وله تیکی نه ته وه یی هه تا سه ده ی نۆزده.

ئینگلته را:

دوو ده سه لاتێ نه ته وه یی له ده وروبه ری سا لێ 1500 له دوورگه ی به ریتانیا ده رکه وتن. یه که میان خۆی ده بینیه وه له ئینگلته را، دوو هه میان بریتی بوو له سکۆتله ندا. ئینگلته را له سه ده ی نۆی زاینیه وه ولاتی ک بوو، به لام نه بوو به ده سه لاتێکی نه ته وه ی نوێ. پادشایه سه ره تاکانیا ن

ئەنگلۆساکسونی بوون و، ئەم ولاتەیان بەمولکی خۆیان دادەنا. پاشان ئەو نۆرمەندیە فەرەنسیانەیی کە پێشتر توانیبویان بالادەست بن بەسەر بەشیکی زۆری فەرەنسا، لە سەدەی یازدەدا توانیان دەستیش بەسەر ئینگلتەرەدا بگرن. هەروەها لە سەدەی دوازدە دەستیان بەسەر ناوچەی (دبلن) ی ئێرلەندەدا گرت و لە سەدەی سیزده میرنیشنی ویلزیان خستە ژێردەستی خۆیان، هەر بەوەندەش نەوێستان، بەلکو چەندین هەولێ سەرنەگرتویان دا بۆ سەرکێزکردنی سکۆتلەندا.

جەنگی "سەدسالە" لە (1337 - 1453)، کە بەجەنگی دوو بنەمالەی پاشای فەرەنسی و ئینگلیزی دەستی پێکرد، کۆتایەکیەکی بەجەنگی نەتەوویی و بەسەرکەوتنی فەرەنسیەکان کۆتایی هات، دواي ئەوەی توانی سەرچەم زەویەکانی بگێڕێتەو دەستی خۆی. دواي ئەمە دەسەلاتی پاشای ئینگلیزی تەنها لە دورگەی بەریتانیا و ئێرلەندیدا مایەو. لەم کاتەشدا گیانی نەتەوویی و هەستە نیشتمانیهکان لەلای گەلی ئینگلیز گەشە دەسەندو زمانی ئینگلیزی مۆرکیکی وێژەیی نەتەوویی وەرەگرت و دامەزراوەکانی قالیکی نەتەوویان وەرەگرت. لە دواي جەنگی "سەدسالە" ئەوەندەي نەبرد کە جەنگیکی خۆیناوی لە پیناوی بەدەست هێنانی تەختی ئینگلیزی لەنیوان هەردوو بنەمالەی "یۆرک و لانکستەر" هەلگیرساوبەجەنگی "جوتە گول" ناسرا. ئەم جەنگە لەسالانی (1455 - 1485) بەردەوام بوو، پاشان بە کوژرانی سەرکردە "ریچاردی سییم" لە پێکەڵپەرانی

"بوسوروس" کۆتایی هاتو "هنری تیودور" به ناوی "هنری هه وته م" له سالی 1485 جیگه ی گرتیه وه.

هنری هه وته م له سالانی 1485-1509 فه زمانه وایی کردو هه ولی خوی خسته گه پ بۆ پیکهینانی دهوله تیکی به هیژ. به لام په رله مانی ئینگلیزی هه ر له سه ده ی سیژده وه ده سه لاتی پاشای کۆت کردبوو. جهنگی (جووته گول) که له سالی 1485 کوزایه وه و 30 سال به رده وامی دا، به دووشیوه کاری کرده سهر کۆمه لگه ی ئینگلیزی. یه که م: ژماره یه کی ژۆر له خانه دانانی هه ردوو بنه ماله ی له ناو برد، نه مه ش وای کرد هنری ده ست به سهر مالیان دابگری و ده سه لاتیان نه هیلی. دووهم: کاتی که نه م ململانه یه دریژه ی کیشا، خه لکی تاسهر ئیسقان بیزار بوون له م ئاژاوه یه و ژۆر ئاره زومه ندی ناشتی بوون. چینی ناوه پاست باوه پی وابوو که هیمنی و ناشتی ناتوانی سود به خشبیّت، ته نها کاتی که نه بیّت که ده سه لاتی پاشا به هیژیّت له سهر حیسابی خانه دانان.

هه ر چۆنیک بیّت هنری هه وته م توانی پاشایه تیکی به هیژ بچه سپینی، به شیوه یه ک توانی به رده وامی به خوی بدا تا ناوه پاستی سه ده ی هه قده و، هه لگیرسانی شوړشی ئینگلیزی.

هنری هه وته م به ده ستیکی پۆلاین هه موو شوړشیکی یاخی بوونی سه رکوت ده کرد، هه روه ها دادگای بالای دامه زراند بۆ دادگایی ککردنی خانه دانه کان که دواتر به دادگای هۆلی نه ستیره ناوړا. هنری هه وته م ئابووری ناس بوو، سیاسه تیکی ئابوریانه ی له ناوخۆدا گرتیه به رو له ده ره وه

پاڵەبەندی سیاسەتییکی ئاشتییانە بوو. ھنری بێری تێچوونەکانی کەم کردەووە، بێریاری زیاد کردنی داھاتی ولاتی دا لە پێگەی داچاندنی زەویەکانی پاشایی. ھەروەھا بێریاری کۆکردنەووی باجە دەرەبەگیەکان و سزامالیەکان و گومرگەکانی دەرکرد .

بەھۆی ئەمانەووە پشت بەستنی کەم بویەووە لەسەر بەخشینەکانی پەرلەمان، بەمەش دەسەلاتی پەرلەمان دای لەکەمی، بەشیۆویەکی کە لە ھەموو ماووی دەسەلاتی ھنری، تەنھا پێنج جار کۆبونەووی خۆی کردو بەدریژایی ئەم ماوویە ملکەچی فەرمانەکانی پاشا بوو ھەموو ئارەزوویەکی جیبەجۆ دەکرد. ھنری خۆی پاراست لەجەنگە دەرەکیەکان و ھەولێ دا بەرزەوھەندی ولاتەکی برەوپێیدا. لێرەووە ھەستا بەبەستنی ژمارەیکە پەیمانبەستی بە سود بۆ بازرگانی ئینگلیز. گرنگترینیان ئەو پەیمان بەستەنە بازرگانێە بوو کە ناسرا بە "ئالوگۆپی گەرە". ئەم پەیمان بەستەنە لەگەڵ میری بۆرگەندیا بوو لە ساڵی 1496. بەپێی ئەم پەیمانبەستە میری بۆرگەندیا پەیمانی دا کە پێویستییەکانی زەویە نزمەکان بە کەلوپەلی ئینگلیزی پڕیکاتەووە. ھنری شەریکاتە بازرگانێەکانی بەگەرخت و ھانی دان بۆ ئەنجام دانی بازرگانی درەو، ھەروەھا "جۆن کابوت" ی - نارد بە مەبەستی دۆزینەووی زەوی تازە لە جیھانی نوێ. "جۆن کابوت" یش توانی کەناری "نیوفاوندلاند" لە کەنەدای خۆرھەلات بدۆزیتەووە. ھنری بۆ بەرزو بەھیز کردنی بنەمالەکی، ھەستا بەخواستنی "کاترین ئەراگۆن" ی کچی "فردیناردوئینرابیلا" ی - پاشای ئیسپانیا، بۆ "ئارسەر" ی - کورپە گەرە،

جا کاتیکیش "ئارسەر" به چەند مانگیځ دوی ئەم هاوسەر گیریه مالتاواپی له ژیان کرد، هنری ئەم کچهی له کورپه کهی تری ماره کرد، به ناوی "هنری هه شتم". ههروهها به مه بهستی یه کانگیرکردنی تهختی ئینگلیزی وسکوئله دی له داهاتودا، "ماری گریت" ی کچی دا به "جیمسی چواره م" ی پاشای سکوئله ندا. به م شیوه یه ئینگلترا له سه دهی شازده دا بووبه دهوله تیځ که ده سه لاتی پاشایه تی ره ها پشتبه ستوو به گوپراهی لی گهل تیادا دامه زرا، له هه مانکاتیشدا ده سه لاتی په رله مان دای له که می.

سکوئله ندا:

سکوئله ندا دهوله تیځی نه ته وهی بوو له ده وری سالانی 1500ز، به لام له ئینگلترا لاواز تر بوو. پاشاکانیان له بنه ماله ی "ستیورات" بوون وه ک پاشاکانی ئینگلترا بهخت یاوه ری نه کردن له سه رکه وتن به سه ر ده سه لاتی خانه دانه کان و ده ره به گه کان و دامه زرانندی ده سه لاتیځی ره ها بوخویان. سه ره پای ئەمه دوژمنایه تی کرانی له لایه ن ئینگلتراوه، ناچاری کردبوون پشت ببهستن به هاوکاریه ده ره کیه کان به تایبته فه ره نسا. به لام له گهل ئەمه شدا زمانی ئینگلیزی ره چه ی به ست بو سکوئله نداو زالبوو به سه رزمانی زۆرینه له زۆربه ی شوینه کانی سکوئله ندا. هه رچۆنیک بیته، بنه ماله ی پاشایه تی سکوئله ندا وه ک دارده ست و ئامیځک بوون به دهستی فه ره نساوه. ئەمه ش له دزایه تی ئینگلترا ته واو ده بوو.

په رله مانی ئینگلیز:

په رله مانی ئینگلیزی له ده زگایه کی خانه دانان ولۆدرداته وه له پینش سالی 1066 گه شه ی کردو و ناوړا ئه نجومه نی گه وړه. ئه رکی ئه م ئه نجومه نه بریتی بوو له پوینکاری کردن له گه ل پاشاو پینگری کردن له وه ی باجی گران به پینن به سه ر خه لکی. پادشاش گوپی بو ده گرتن به بی ئه وه ی په یوه ست بیت به پاو پاوینیان. جگه له مه بانگهیشت کردنیان له لایه ن پادشاه له کاته دیاری کراوه کان به تیپه رینی کات بوو به شتیکی تقلیدی و، وای لیتهات پادشا نه توانی ده سته رداري ئه نجومه ن بیت له هه مبه ر پرسه گرنگه کان.

په یمانی گه وړه " مانگاناگارتا" یان- له سالی 1215 پینشکه شی شاجون کردو به گویره ی ئه م گه لاله نامه یه 1- ده سله لاتی شاجون له به پیره بردنی دادگا کوت ده کریت. 2- داپشتنی یاساو سه پاندنی باجو کوکردنه وه ی بوو به مافی نوینه رانی گه ل له ئه نجومه نیکی تایبه تیدا. 3- په وایی بوونی شوپشکردن له دژی پاشایه کی سته م کار. دوا به دوی ئه وه ئه نجومه ن له کاتیکه وه بو کاتیکی تر بو چاوگیرانه وه به سه ر پیاده کردنی ماده ده کانی مانگاناگارتا کو ده بوو یه وه. له کو بوونه وه کانی په رله مانی سالی 1254 و 1258 پادشا ناچار بوو پینگه بدات هه ر هه رییمیک دوو نوینه ر له سواره کان بنیریت، هه روه ها په رله مان دوی له پاشا کرد که ئه نجومه نیکی هه میشه یی له په رله مان هه لبریزی بو به پیره بردنی دامو ده زگای حکومه ت و چاکسازی کردنی پیویست تیایدا. ئه و په رله مانه ی له سالی 1295 کو ده بوو یه وه له سه ر شیوازی ئه نجومه نی چینه کانی فه رنه سا بوو که پیکهاتبوو له سی هۆل. پاش

تیپه پینی ماوویه ک به سهر ئه م میثووه په رله مان له سهر ئه م شیوازه
 کډه بوویه وه. به لام له گه ل داهاتنی سده ی چوارده په رله مان پووه و
 سیسته می دوو ئه نجومه نی گه شه ی کرد. ئه مه ش به کډبونه وه ی پیاوه
 ئاینیه گه وره کان له گه ل لورده کان به بی پیاوه ئاینیه بچوکه کان، واتا
 ئه نجومه نی لورداته دینی و دنیا ییه کان، (ئه نجومه نی لوردات) هه روه ک
 سواره کانی هه ریمه کان و نوینه رانی دانیشتونانی شارو و نوینه ری پیاوه ئاینیه
 بچوکه کان کډبونه وه بو پیکه یانی ئه نجومه نی گشتی.

ئه نجومه نی گشتی له ماوه ی سده ی چوارده دا توانی به ربژاری نؤر
 به ده سته یی. وه ک: 1- نه ده بوو ده نگ بدری له سهر بووجه "میزانیه" ی
 ده ولت تا دواين دانیشتنی ئه نجومه نی گشتی، ئه مه ش له دواي جیبه جی
 کردنی دواکاریه کانی ئه نجومه نی گشتی له لایه ن پاشاوه. 2- پیویستکرا
 له سهر حکومت که لیستی حیسابات پیشکشی په رله مان بکات بو زانینی
 داهات و تیچون و خه رچی. 3- هیچ ماده یه ک هه لئاوه شیته وه و پرت
 ناکریتته وه که په رله مان په زامه ندی له سهر دهر پریی ته نها به ره زامه ندی
 ئه نجومه نی گشتی نه بیټ. 1- پیویستکرا په رله مان په زامه ند بیټ له سهر
 دامه زاندنی وه زیرانی پاشا بو چاودیری کردنی ئه و خالاته. 5- ئه گه ر هات و
 پاشا په زامه ند نه بوو له سهر سنوردار کردن و دیاری کردنی ده سه لاتی به م
 شیوه یی باس کرا، پیویست بوو له سهر پاشا له سهر ته خت بیته خوار¹.

پیدانی خه رچی به پاشا به شیوه ی باجی پاسته وخو ببوو به کاری په رله مان. ته نجومه نی گشتی پیداوستی پاشای بو خه رچی، کرده چه کیک بو ده سته وتنی به ربژاری. له مه وه داپشتنی یاساو ده رکړدنی فهرمان به ری گنده ل بوو به مافی نه وان. یاسای په رله مانی به شیوه ی لیسته (لائحه) له سده ی پازده شوینی یاسادانانی گرته وه به شیوه ی (عریچه). به م شیوه یه په رله مان توانی بالاده سستی به سهر داموده زگای حوکم له ټینگل ترا.

فهره نسا:

له سالی 987 ز نه و کاته ی که "هیوکاپی" هاته سهرته خت، فهره نسا بریتی بوو له پاریس و ده ورو به ری. یه کگرتنی فهره نسا به چاوپوشین له که شه سهندنه میژوویه کانو له ناوېردنی جه نگو پیلان گپړی دهره به که کان، پینچ سده ی خایاند. هه ریه که له "فلیپ ټوغستس، لویسی ټوه م، فلیپی چواره م" له پاشایه مه زنه کان بوون که پوټی سهره کیان بینی له به هیز کړدنی فهره نسا له سده ده کانی یازده و دوازه و سهره تاکانی سده ی چواره ده. به مردنی لویسی چواره م له سالی 1314 بارودوخ گورنکاری به سهرده ات. ته م گورنکاریه ش شتیکی چاوه پوان نه کراو بوو، کاتی که به شیوه یه کی سهر هرسی کورپی لویسی چواره م {لویسی ده یه م، فلیپی پینجه م، چارلسی چواره م} یه که له دوا ی یه که مردن. ته مه ش وای کرد که هیچ که سی نه بی جیگه ی فلیپی چواره م بگریته وه، له به رته وه ته ختی فهره نسا گوازیه وه بو "فلیپ ټالوا" ی- کورپی برای لویسی چواره م.

ئێتر ئەمە بەس بوو بۆ ھەلگیرسانی جەنگ لە نیوان فەرەنسای ئینگلترا، چونکە "ئیدواردی سیەم" ی پاشای ئینگلترا خۆی بە شایەنتر دەزانی بۆ تەختی فەرەنسی، وەك لەقالوا. چونکە خۆی کوپی ئیزابیلای کچی فلیپی چوارەم بوو. لێرەو جەنگی سەد ساڵە ھەلگیرسا. ھەرچەند کە یاسای فەرەنسی پێگر بوو لە گواستەوێ تەخت بۆ پەرگەزی مێینە، بەلام لەگەڵ ئەوێش ئیدوارد کەوتە جەنگ لەگەڵ فەرەنسای توانی دەست بگری بەسەر زەویەکی زۆری فەرەنسا. بەم شێوەیە نزیکەی یەک سەدە ململانی بەشیوە پچرپەر بەردەوام بوو. ژاندارکی کچە دیھاتی فەرەنسی توانی گیانی نەتەوێ و ھەستی نیشتمانی بخاتە گەر لەناو دەرونی فەرەنسییەکان. لە ساڵی 1429 ژاندارک داوای لە چارلسی ھەتەم کرد کە سەرپەرشتی سوپایەک بکات بۆ شکاندنی ئەلقەیی گەمارۆی ئینگلترا لە سەرشاری ئۆرلیان. ژاندارک بەسایە ئازایەتی خۆی توانی سەرپەرشتی سوپای فەرەنسی بکات و جۆش و خرۆشیان تیا داگیرسێنی و بیانگەییەنیتە سەرکەوتن، بەلام لەکوێدا ژاندارک کەوتە ژێردەستی بۆرگەندیەکان و لەوانیشەو کەوتە دەستی ئینگلیزەکان. ئەمانیش بەوپەڕی بێ پرەمانە لە ساڵی 1431 سوتاندیان. بەم شێوەیە ژاندارک باجی ئازایەتی خۆی دا. سەرکەوتنی فەرەنسییەکان لە پاش ئەمە ھەربەردەوام بوو، تا ئەوێ ئینگلیزەکانیان بەتەواوی لە ولات دەرپەراند. لە کوێایی جەنگە کە لە ساڵی 1453 پێکەوتننامە بەسترا لە نیوان ھەردوو لایەنی شەرکەر، بەبێ ئەوێ

چارلس له کاتی پیکه و تنه که دا گوئی له هاواری جاندارک بووبی، یان به رگری لیبکات.

هه رچۆنیک بیټ ده سه که تکه و ته کانی چارلس گه وره بوون، چونکه توانی کۆتایی به جهنگی سه دسالة بهیئنی و سوپا ریکبخت و خۆی بالا ده ست بکات به سه ر خانه دانه کان و پیشگیریان لیبکات له دروستکردنی قه لا، هه روه ها پێگر بوو له به رده میان له وه ی جاریکی تر بتوانن ده ست بگرن به سه ر چه ند ده قهریک و بیکه ن به ناوچه ی ده ره به گی. هه روه ها باجی ده ره به گی دیاریکردو سه روه ری یاساو ده ستوری حکومه تی چه سپاند وجیگه ی ده ستوره ده ره به گیانی پێگرته وه. هه روه ک توانی خانه دانان بچوک بکاته وه و بیانیه ی ئیته کۆشکی پاشایی له ئیش و کاری حکومه تدا بیانخاته کار، به شیوه یه کیش هه لسوکه وتی له گه ل کردن، وه ک هه لسوکه وت کردن له گه ل قهرمان به ران، نه وه کو هی پله و پایه ی خانه دان. به راستی یه کانگیربونی ده وله مه ندو خانه دانه بچوکه کان له گه ل پاشا، کاریگه ری گه وره ی هه بوو له بوژاندنه وه ی پاشایه تی فه ره نسا. جهنگی سه د سالة هۆکاری بوو بۆ خراب بونی بارودۆخی دارایی خانه دانان. ئه مه ش بووه هۆی ئه وه ی که چیت نه توانن له سه ر خه رجی خۆیان جهنگ ئه نجام بده ن، هه ر ئه مه ش وای کرد پشتمگیری پاشا بکه ن. به لام ئه مه مانای ئه وه ناگه یه نی که گه وره خانه دانه کان و میری هه ریمه کان بو بن به داریک به ده ستی پاشاوه¹.

دوای هه مووئه مانه چارلس له ساڵی 1461 ز له دنیا ده رچوو. به لام هه رچۆنیک بیست ولاته که ی دوای ئه و وێرانکاریه که توشی هات به هۆی جهنگه وه، توانرا له پوی ئابوریه وه ببوژنیرێته وه. وه لی حکومه ته که ی هه رلاواز بوو، جا ئه وه ی که وته سه رشانی کۆپه که ی ته واو کردنی ده سکه وته کانی باوکی بوو.

"لۆیسی یازدهم" که کوپی چارلسی هه وته م بوو، له ساڵی (1461-1483) ده سه لات داربوو. ئه م یه کی بوو له به ناویانگترین پاشاکانی بنه ماله ی ئالواو شوین پێیه کی گرنگی جی هیشت له فه رمانپه وایی کردنی ولاته که یدا. لۆیسی یازده به هۆی ئه وه ی که توشی نه خۆشی پێست هات سه روسیمایه کی نامۆی بۆ ساز بوو، به شیوه یه ک هیچ سه رنج پākیشیه کی تیدا نه ما. لۆیس که سیکی ترسنۆک نه بوو، به لام هه میشه درۆنگ بوو، به شیوه یه ک له نزیکترین که سی خۆشی به د گومان بوو. لۆیس که سیکی دل په ق و بی به زه یی بوو، خۆی و ده ست و پێوه نده کانی زۆر ماندو کرد به هۆی کاری به رده وام وگه شتکردنی دووره ده ست به ناو ولاته که یدا. له گه ل ئه و زیته لیه ی که هه یبوو که چی ببو به قوربانی وه همو خه یاله پوچه کانی. لۆیسی یازده سیاسه تی میکافیلی جێبه جی ده کرد پێش نویسینی کتێبه سیاسیه که ی میکافیلی به په نجا سال. له گه ل ئه وه ی که راستی نه ده ناسی به لام هه ستی به ئه رکی سه رشانی خۆی ده کردو به پێویستی هه کانی فه ره نسا زانا بوو. به رستی شایه کی به توانا بوو، بواری بازرگانی کردن گه یشته شکۆفه ی جوانی و هیمنی و ئاسیشتی ئه و ناویانگی په یدا کرد.

سیاسەتی لۆیس لە سەر سی خاڵ خۆی دا کو تابیو کە ئەمانەن :-

- 1- پوخاندنی دۆقیە ی بۆرگە ندىا و بالادەست کردنی فەرەنسا بە سەرىدا.
 - 2- لە ناو بردنی ئەو دەسەلاتە ناوچەییانەى کە تا ئەوکاتە مابوونەو.
 - 3- کوتایى هینان بە خۆ هەلقورتاندنی ئینگلترا لە کاروبارى فەرەنسا .
- بۆ هەموو ئەمانەش توانی سەرکەوتن بە دەستبێنى .

لەبابەت خاڵى یەكەم دەتوانین بڵین :- فلیپ میرى بۆرگە ندىا بوو، بەلام نەك هەر میرىكى ئاسایى، بەلكو گەورەترین میر بوو، بە شیوەیەك کە هیچى لە فەرماندارى بەپیتانیا کەمتر نەبوو. هەلسوکهوتى دەکرد وەك فەرمانرەوايەكى سەربەخۆ. لە باشورو ناوەراستى فەرەنسا شدا ژمارەيەكى بەرچاو مىرو دەرەبەگ هەبوون، وەك "بۆرۆن و ئۆرلیان ... هتد". گىروگرفت و کیشەى دەرەبەگەکان دەگەرپێتەو و بۆ سەدەکانى ناوەراست. پادشاكانى فەرەنسا هەریەك لە کاپى و قالوا هەولیان دەدا خۆیان پزگار بکەن لە دەسەلاتى دەرەبەگ و میرنشینهکان، ئەمەش بە فروان کردنى ئەو جیگایانەى کە لە ژێر دەستى پاشا بوو، وەجیهیشتنى دەسەلات پاستەو وەخۆ بۆ پاشا و دەست و پێوەندەکانى و کەم کردنەوێ دەسەلات لە دام و دەزگاكانى ترو خۆدەرختن بە سیمای گەورەى خانەدانان و میران. بەلام بۆ هینانەى ئەم ئامانجانە پادشا پوبەپووى نەیارىەكى توندی کلیسا و دەرەبەگایەتى بویەو.

کلیسا وەك دامەزراوێەكى بەهێزى ئەوروپا، لە ململانێیەكى بەردەوام دابوو لەگەڵ پادشاكانى فەرەنسا، چونکە پاشایە فەرەنسیەکان پێگربوون لە

دهست تیوهردانی پاپاکان له دانانی پیاوانی ئاینی فهره‌نسی. (واتا پاشاکان
 خویان پیاوانی ئاینی ده‌ستنیشان که‌ن، نه‌وه‌ک پاپا له پۆماوه ده‌ستنیشانی
 کات). هه‌روه‌ها پێگربوون له پۆیشتنی زێری فهره‌نسا بۆ کۆشکی پاپای
 پۆما. جا له‌به‌ر ئه‌مانه‌ پیکه‌وتن هاته‌ ئارا له‌ نیوان چارلسی هه‌وته‌مو کلێسا
 له‌ سالی 1438، به‌ناوی پیکه‌وتنی "بۆرجز"، به‌پێی ئه‌م پیکهاتنه
 ده‌سه‌لاتی ئه‌نجومه‌نی کلێسا به‌رزتر دانرا له‌ پاپا، هه‌ر به‌پێی پیکه‌وتنه‌که‌،
 پاپا چیدی ده‌ستی وه‌رنه‌ده‌دا له‌ دیاریکردنی پیاوانی ئاینی بۆ پۆسته‌کانی
 کلێسای فهره‌نسی. هه‌روه‌ه‌ک پیکه‌گیرا له‌ دوباره‌ بونه‌وه‌ی پێداچونه‌وه‌ی
 سکالا له‌ پۆما، هه‌روه‌ها ناردنی دارایی بۆ گنجینه‌ی پاپا به‌ پێی ئاره‌زووی
 پاشا دانرا. واتا: "پاپا فهرزی ناکات"، وه‌ ئه‌گه‌ر نا، وه‌ک به‌خشین ره‌وانی
 ده‌کات. به‌لام ئه‌مه‌ به‌رده‌وام نه‌بوو، چونکه‌ کاتی پاپا له‌ کۆنگره‌ی "فیراره"
 سه‌رکه‌وت به‌سه‌ر ئه‌نجومه‌نی پاپا له‌ سالی (1449)، له‌توانادا نه‌بوو
 ماده‌کانی ئه‌م پیکهاتنه‌ پراکتیزه‌ بکات، لویسی یازده‌ش پازی بوو به‌ په‌فز
 کردنی ماده‌کانی پیکهاتنی بۆرجز. پاش ئه‌مه‌و له‌دوای ئه‌وه‌ی که‌
 فه‌ره‌نسوای یه‌که‌م له‌ سالی (1515) ز. توانی له‌جه‌نگی "مارگیناتو"
 سه‌رکه‌وی به‌سه‌ر دژ هه‌یدا، له‌گه‌ڵ پاپا لیوی ده‌یه‌م پیکه‌تنیکیان واژو کرد،
 به‌پێی ئه‌مه‌ پێویست ده‌بوو له‌سه‌ر پاپا پیکه‌ بدات پادشا پیاوانی ئاینی
 له‌سه‌ر ئه‌رکه‌کانیان دابه‌زی‌نیت. له‌به‌رامبه‌ردا داها‌تی سالیکی (سالی یه‌که‌می
 دامه‌زراندن)ی، پیاوانی ئاینی بۆ پاپا بیت. به‌هۆی ئه‌م پیکهاتنه‌ کلێساو

دەولەتی فەرەنسی بەشیوەیەك یەكەنگیر بوون كە شۆرشى پڕۆستانتیش نەیتوانى كارى تىبكات.

خانەدانەكان گری دەرونیەكى ترى پادشا بوو كە زۆر توند تریبوو لەكلیسا بەلای پادشاوە. بەلام بەختى پادشا لەو دابوو كە خانەدانەكان بەهۆی جەنگى "سەدسال" ەو- توشى زیانیكى زۆر سەخت ھاتبوون، ئەمەوجگە لە مردنى ژمارەىەكى زۆریان. لەلایەكى تریشەو بەهۆی تیچونە جەنگیەكان، توانایەكى زۆرى ماددیەكان بەھەرچوو. یاخود ئەو كاتەى دەبوون بەدیل بەپارەىەكى زۆر خۆیان دەكپێو. سەرەپای ئەمانە كەم بونەوہى پێژەى دانیشتونیان بەھۆی جەنگو پەتای تاعون، وای كرد روپەریكى فراوان لەزەویەكانیان چۆل بیتو بەیاربمتهو، ئەمەش کاریگەرى خراپى كردە سەر بارى ئابورى دەرەبەگەكان. لەگەڵ ئەوہى كە خانەدانە بچوگەكان لەگەڵ پادشا بوون، بەلام گەورە خانەدانەكان بەتایبەتى ئەو میرانەى كە دەچونەو سەر بنەمالەىەكى پادشایى وەك: "بۆریۆن، ئۆریلیان، ئەنجو" تا ئەو كاتەش دەیانویست سەرەخۆی بەدەست بەیئن لەھەریمەكانیان و ھەولیان دەداسەربەخۆو بى نیازین لەپادشا. بەلام چارلسى ھەوتەم و لۆیسی یازدە كۆششیان كرد بۆ پزگار بوون لەدەسەلاتیان و كەم كردنەوہى بەربژاریەكانیان. ھەروەھا پزگارکردنى ئەنجومەنى پادشا لەدەسەلاتى ئەوان ئامانجى سەرەکیان بوو. لۆیسی یازدە پێگەى گرت لەخانەدانەكان كە باج بستینن بەبى مۆلەتى خۆى. وای لیھات لۆیس خۆى ھەلدەقورتاند لە دادواری دەرەبەگەكان و دەسەلاتى دام و دەزگاكان و ئەنجومەنى ناوچەكانى كەم

ده کرده وه. چونکه ئه وان به رژه وه ندیه کانی ده ره به گه کانیان ده پاراست. ئه نجومه نی چینه کان یه کێ بوو له و ده زگایانه ی که ده سه لاتی پاشای کوّت ده کرد. ئه م ئه نجومه نه شیوه دیموکراتیه ک بوو که له سیّ چینی کوّمه لگای فه پرتسا پێک ده هات "پیاوانی ئایینی، خانه دانان، چینی گشتی گهل، (چینی سیّیه م)". چینی گشتی نه یده توانی هه ستی. له بهر ئه وه ی ده نگدان به گوێره ی ژماره ی تاک نه بوو، به لکو به گوێره ی چینه کان بوو، هه ر له بهر ئه وه ش زۆر جار چینی خانه دان و پیاوانی ئایینی هاو بریار ده بوون له دژی چینی گشتی گهل، و اتا: "ئه و کات ده بوو به دوو ده نگ به رانه ر ده نگێک".* پادشا پشت به ستوبوو به ئه نجومه نی راویژکاری پادشایی و، داواکاری ئه نجومه نی چینه کانی که م کرده وه، له دوا ی ئه وه ی توانی له کوّبونه وه ی سا لی 1438 مافی سازکردنی سوپا و کوّکردنه وه ی باج بو تیچونی سوپا له ئه نجومه نی چینه کان ده سه بهر بکات. به پاستی ده سه لاتی پادشا پووی له به هیزی کرد، دوا ی ئه وه ی که ئه نجومه نی چینه کان شکستی خوارد له گه شه پیدانی پژی می په رله مانی نوینه رایه تی، به شیوه یه ک که وه ک

* نه گه ر هاتبوو ده نگدان به گوێره ی که سه کان بوایه، ئه و به هۆی ئه وه ی ژماره ی چینی گشتی زیاتر بوو، کاره کان له به رژه وه ندی چینی گشتی ده پژیشتن به پژیوه و بریاریش له به رژه وه ندی ئه وان ده درا. به لām نه گه ر به گوێره ی چینه کان بوایه، ئه و چونکه به رژه وه ندی پیاوانی ئایینی خانه دانان به یه که وه بوو، ئه وان به یه که وه ده نگیان ده دا. ئیدی ده بوو به دوو ده نگ به رامبه ر به یه ک ده نگ و اتا "ده نگی دوو چین به رامبه ر یه ک چین". دیاره ئه مه ش له به رژه وه ندی ئه وانه. (وه رگێتی).

ئینگلتە پرا بتوانی دەسەلات بەسەپینی بەسەر پادشا. سەرەپای ئه نجومه نی تایبەتی هەریمەکان، هەبونی چەندین ئه نجومه نی تر له هەریه که له هەریمەکان هۆکاری یه کهم بوو بۆ ئه م شکسته ی که ئه نجومه ن خواردی. چونکه پادشا خۆی دنه ی ئه م ئه نجومه نه ناوچایانه ی دهاو هەلسوکه وتی له گەڵ هەریه که یان ده کرد وهك ئه نجومه نیکی تایبەتی، له بری ئه وه ی هەمویان له گەڵ یه ک کۆبکاته وه و وهك یه ک ئه نجومه ن سه یریان بکات. به هۆی ئه وهش که خانه دانەکان له باج دان به خشرا بوون، ناوه ندی ئه نجومه ن لاوازی تیکه وت. چونکه خانه دانەکان به پپوئیستیان نه ده زانی جهخت بکه نه وه له سه ر به ستنی کۆبونه وه ی ئه نجومه نی چینه کان بۆپرسی سه رپاندنی باج و کۆکردنه وه ی. به هۆی ئه وه ی باجیان نه ده دا، هەر له به رئه وهش (گوئیان پینه ده دا). جا له به رئه وه یانه ی که باسما ن کردن، خانه دانەکان بالاده ستی خۆیان له سه ر گه نجینه کان له ده ستدا، به رامبه ر به مهش ده سه لات ی پادشایی دای له زیادی. ئه نجومه نی چینه کان نه یتوانی پیاده ی ده سه لات ی دادوه ری بکات، وهك ئه وه ی له ئینگلترا، که ئه نجومه نی لۆردات ده سه لات ی بالای دادوه ری بوو له ولات.

لۆیسی یازده به کهم کردنه وه ی هاورده، توانی پیشه سازی ولاته که ی گه شه پێبدات و دنه ی پیشه سازی نیشتیمانی وهك: ئاوریشم بدات له لیۆن. ههروه ها توانی په ره بدات به به نده ری "مارسیلیا و شیربرگولی هاغر".

لۆیسی یازده له دوا ی کوزرانی چارلسی چاپوک توانی دۆقیه ی بۆرگه ندیا بخاته پال ولاته که ی. له خۆرئاوا و باشوری خۆرئاوا ی فه ره نساش ئانجو

وېرؤفنسی خسته سهر ولاته که ی. به مانهش سنوری ولاته که ی له باشوره وه
که یشته شاخه کانی برانس¹.

له سهرده می چارلسی هه شتم 1483-1498، به هوی ئه وه ی چارلس
هاوسه رگیری له گه ل خانمی بریتانی ئه نجامدا، ئه م هه ریمه هاته وه سهر
فه رهنسا، به هوی ئه مه وه یه کیه تی نیشتمانی فه رهنسی به ته وای هاته دی.
داهه زراوه سیاسیه کانی فه رهنسا به ره به ره گه شه ی سهند، سهره پای
هه بوونی نه ریته ناوچه گه ریه کان له سهر خاکی فه رهنسا، هه ر ئه مهش وایکرد
یه کگرتنی فه رهنسا ماوه یه کی درېژبخایه نی. به لام له گه ل ئه وه شدا
له سهرجه م ناوچه کانی فه رهنسا خه لکی پاشایان به سهرچه شمه ی سهره کی
یاسا و هیمنی و ئاسایش و پیاده کردنی دادگه ری ده زانی. هه موو ئه مانه ی که
باسمان کرد هوکاربوون بو دروستبوونی ده وله تیکی نه ته وه یی، که خاوه نی
سوپا و دراویکی سهرتاپاگیرو ئه نجومه نی چینه کان بوو. وه لئ ئه نجومه ن
گه شه ی نه کردو توانای هیچی نه بوو.

فه رهنسای ئه و کات هیچ ده سته به ریه کی (چمنانه ت) نوسراوی نه بوو، وه ک
ئه وه ی که له ئینگلتره هه بوو به ناوی (المانگا ناگارتا). هه روه ها خه لکی
فه رهنسا به ژداریه کی کرده یی نه بوو له حوکمه ته که یدا. له دوا ی ئه وه ی
فه رهنسا بوو به ده ولتییکی یه کگرتوو، ئه وه نده ی نه برد ده ستیکرد به فراوان
خوازی کردن له ده وروبهری خو ی. چارلسی هه شتم داوای ته ختی ناپولی
ده کردو له سالی 1494 سهرپه رشتی سوپایه کی کردو هه لمه تی کرده سهر

ئیتالیا، بهمهش ده رگه ی ململانیه کی خویناوی بۆماوه ی چهند سه ده یه ک کرایه وه. له گه ل ئه وه ی چارلس له سالی 1498 گه پرایه وه، به لام لویسی دوانزه له سالی (1498-1515) بهردهوامی دا به سیاسهتی باوکی و داوی تهختی نیشتمانی ناپولی و میلانۆی کرد، وه لئ له سالی 1504 ناچار بوو واز له ناپولی بێنی بۆ فردیناندی ئیسپانی.

هه رچۆنیک بێت فه ره نسا له سالی 1500 ده وله تیکی نه ته وه یی بوو، خاوه نی زمان و وێژه ی نه ته وه یی و حکومه تیکی ناوه ندی به هیز بوو، گه لی فه ره نسا فه رمانبه ری پاشایان ده کردو به هیمای نیشتمانی و نه ته وه یی خۆیان ده زانی.

ئیسپانیا:

به لاوازیبونی ده وله تی ئه نده لوس له سه ده ی یازده، سه ره تای میژووی تازه ی ئیسپانیا ده ست پێده کات. میرنشینه مه سیحیه کان به ره و هه ماههنگی ده پۆیشتن و به خۆپارێزیه کی ورده وه ده رفه تی ململانێکانی ناوخۆی ئه نده لوسیان ده قۆسته وه و به ره و باشور ملیان ده نا.

ئه وه نده ی نه برد له سه ده ی یازده دا میرنشینه کان ده ستیان به سه ر شاری تولیدو ناوه راستی ئیسپانیا دا گرت. پاشان له سه ده ی سیژده ده سه لاتیان نواند به سه ر ئیشیبلیه و ئه نده لوسدا. قشتاله ش له ژێر چنگی میره مه سیحیه کان دابوو، میرانیك هه رکات به ره و باشورده کشان زۆریه ی دانیشتوانه مسولمانه کان شاره کانیا ن چۆل ده کرد له ترسی ئه م میرانه. به تیپه رپوونی پۆژگار چوار میرنشینی مه سیحی هاتنه سه ر شانۆی پوداوه کان،

ئهوانیش بریتی بوون له :- (قشتاله، بهرشه لۆنه، ئه راگۆن، لیۆن). بهرشه لۆنه و ئه راگۆن که دوو میرنشینی مه سیحی بوون، له سه دهی دوازهی زاینی یه کیان گرت و سه دهیه ک دواتریش قشتاله و لیۆن بوون به یه ک. له پاش ئه مانه، سه رجه م هه ریمه کان له ژێربه یداغی دوو ده سه لات خۆیان بینیه وه¹.

پاشاکانی قشتاله لاوازیوون و داهاتیان که م بوو، له گه ل ئه مه شدا هه ولێان دهدا سنوریک دابنێن بۆ ده سه لاتی خانه دانه کان. ئه م لاوازییه ی که ئیمه ئاماژه مان پێدا له سه دهی پازدهی زاینی و له خودی "شا جۆنی دووه م" (1406-1454) و "هنری چواره می" کوپی ده رکه وت، که له سه ل (1454-1474) له سه ر ته خت بوو. له م سهرده مه شدا جه نگی ناوخواهی و ئاشوب قشتاله ی داگرتبوو، هه ر له به ره وه ش فه رمانپه واکانیان بۆ ده ستخستنی پشتگیری هه لده ستان به به خشین زه وی و پۆست و پله و پایه . به مه ش زۆریه ی زه ویه به پیته کان که سه رچاوه ی بزێوی ده ولت بوون که وه ده ستی گه وه خانه دانه کان. ئه م لاوازییه ی که حکومه ت له پووی ئابووری و سیاسیه وه تیکه وتبوو، وای کرد ده ولت ببیته ده ولتیکی لاهه رکه زی، که خانه دانان تیایدا به هیزبوون و وایانلێهات هه یج پتووستیان به مۆله تی پاشا نه بی بۆ دامه زراندنی سوپا و په تکردنه وه ی باجه کان و جیبه جی کردنی ئه رکه کان. شارانیکی زۆر به ربزاری و ئازادیان به ده ست هینا، چونکه

شارە چۆلەکان ئەگەر بەربژاری فراوانیان پێ ئەبەخسرابوایە لە بەرپۆەبردنی شارەکانیان و دەستگرتن بەسەر دێھاتەکانی دەورووبەری، مەسیحیەکان تێیدا نیشتەجێ ئەدەبوون. بەسای ئەوێوە چەند شارێک لە قشتالە بەھرەمەند بوون و توانیان بەرپۆەبردنی شارەکانیان سەربەخۆ بکەن و ئەنجومەنی نوێنەرانی دابمەزرێنن بەناوی "کورینزیان پەرلەمان". لە پۆژگاری پادشا لاوازەکان لەسەدەکانی سیژدە و چوار دەدا، چەند ھاوپیەمانیەتیەک بەناوی "ھیرمنداد" واتا: "دەستە ی برايان" لەنیوان شارەکان سازبوو. وەڵی لەگەڵ ھەموو ئەمانەشدا پادشاكان دەیانتوانی یاساكانیان بخەنە کارو باجەکانیان بسەپێنن، لەناو باجەکانیشدا ئەو باجە ی کە لەسەر بازرگانانی دانرابوو بەناوی (کبالە).

میرنشینێ ئەراگۆن بەگوێرە ی ھەلکەوتە جوگرافیەکی کە کەوتبوو سەر کەناری خۆرھەلاتی ئیسپانیا لەسەر دەریای ناوھەراست، دەستی گرت بەسەر ھەریمەکانی باکوری خۆرھەلات. لەم نیوانە و لەسەدە ی سیژدە دەستیگرت بەسەر "بالنسیە" و دوورگە ی "بالیار". میرنشینێ ئەراگۆن بە ھاوکاری کاتلونیا کە دەکەوتە باکوری خۆی، توانی لە پووی بازرگانان و سەربازییە وە لە دەریای ناوھەراستدا فراوانخوای بکات. موسڵمانەکان لە ئەراگۆندا مانە وە وەکو براکانیان لە قشتالە جیگە و مەنزلی خۆیان جێ ئەھێشت، بەمەش ژمارە ی خەلکی ئەراگۆن دای لەزیادی و بازرگانەکی لەگەڵ کەنارەکانی

دهریای ئه دریاتیکو ئه سته مبول و ئه سکه ندهرییه و باکوری ئه فریقا قازانجی تیکه وت.

خانه دانه کان توانیان به ربزاری گه وره له پاشای ئه پراگون به ده ست بهینن، له وانه:

1- ئه رکى سهر بازى له دهره وهى وولاته کانیان هه لښگیری له سهرگه وره خانه دانه کان.

2- کۆبوونه وهى سالانهى "کۆرتیز" کرایه ئه رک و به پتویست دانرا هه موو چینه کان نوینه ریان تیايدا هه بیّت. 3- ته نها له پښگه ی ئه نجومه نی خانه دانانه وه، مافه دهره به گیه کان پهت بکرینه وه. پادشا له سهر هه موو ئه مانه په زامه ندی نواند. به لام له کۆتاییدا له ئه نجامی ململانی نیوان پادشاو گه وره خانه دانه کان بۆ زال بوون به سهر ئه نجومه نی دادوهری بالا له سه ده ی چوارده، ئه و به ربزاریانه هه لۆه شان وه. شیاوی باسه ئه م ئه نجومه نه له به رژه وه ندی پادشا، چاوی ده خشانده وه به سهر په یمانه کانی پادشا.

له سالی 1410، مارتنی یه که م کۆچی دوایی کرد، به مه ش بنه ماله ی ئه پراگون کۆتایی پتهات، چونکه له دوای "مارتن" که سیك نه بوو جیگه ی بگریته وه. به هوی ئه مه وه ئه پراگونییه کان "فردیناندی کوپی جۆنی یه که م" ی پادشای قشتاله یان هه لښارد. له دوای ئه ویش کوپه که ی خوی "فونزوی پینجه م" هاته سهر ده سه لات له 1416 تاوه کو 1458.

"جۆنی دووه م" ی پاشای ئه راگون، یه کی له کاره کانی به ئه نجام گه یانندی هاوسه رگیری بوو له نیوان ئیزابیللاو فردیناندی کوپی. هنری چواره م که

پاشای قشتاله بوو له سالانی (1458-1474) ز ئاره زووی ده کرد "فونزو" ی برای جیگه ی بگریته وه. به لام به پیچه وانه ی ئاره زووی هنری، له سالی 1468 "فونزو" به ره و پیری مهرگ چوو، ئیدی له دوی ئه وه "هنری" برپاریدا "ئیزابیلا ی خوشکی فونزو" بکاته جینشین له قشتاله. به لام خانه دانان له ترسی یه کگرتنی ولات به ربه ره کانی ئه م برپاره یان کرد. "جوونی دووهم" ده یزانی که "هنری" پادشای قشتاله پازی نییه به هاوسه رگیری نیوان "ئیزابیلا و فردیناند"، بویه هه ستا به کی شانی نه خشه یه ک، به گویره ی نه خشه که، له دوی ته و او بوونی بووک گواستنه وه، ئیزابیلا به نهی نی و به به رگیکی نه ناسراو بگه یه نریته شاری (بلوتولید). له مه شدا سه رکه وتن به ده ست دینی. هنری له سالی 1474 ز کو تایی به ژیانی هات، به مه ش "ئیزابیلا" خو ی وه ک پاشای قشتاله ناساندو توانی سه ربکه وی به سه ر شالوی پرتو غالی، که کرد بوویانه سه ر قشتاله به مه سستی داگیر کردنی.

"جوونی دووهم" له کانونی دووهمی سالی 1479 ز کوچی دوی کردو فردیناندی کوپی جیگه ی گرته وه و بوویه پاشای ئه راگون. فردیناند پیشتر هاوکاری خیزانه که ی "ئیزابیلا" ی ده کرد بو ده رکردنی پرتو گالیه کان.

له راستیدا یه کانگیر بوونی پادشایی، به مانای یه کگرتنی ئیسپانیا نه بوو، به لکو له راستیدا هه ر ده سه لاتداره و فه رمان په وایی سه رزه مینی خو ی ده کرد، فردیناند له ئه راگون و ئیزابیلا له قشتاله. په نگیشه قشتاله بوونی فردیناند له پووی په چه له که وه، کاریگه ری زوری هه بوویت له سه ریه کانگیری وولات.

فردیناند چونکه هستی ده کرد که خه لکی قشتاله یه. شوړشی کاتلونیاش نه م هه سته ی زیاتر کرد، کاتی وای لیکرد داوای ته ختی قشتاله بکات و کیپرکی له گه ل ئیزابیلا بکات بو سهرکورسی له دواي مردنی هنری له سالی 1474. به لام کاتی داواکه ی پرت کرایه وه، فردیناند نه م هه زه ی پشتگوی خست.

قشتاله هه ریمیکي سهره کی و فراوان بوو، وه له گه ل ئه راگوندا یه کگرتنیکي شلوشوقیان سازدابوو. هه ردوو هه ریمه که دامه زراوه سیاسی و یاساو سیستمی دادوهری و بواری دارایی و هیزی سهریازی خوی ده پاراست و سهره خوی ده کرد له نه وه ی تر. نه مه ش شتیکی سهر نه بوو، چونکه له پیشدا فردیناند به لئینی به ئیزابیلا دابوو که خوی له کاروباری قشتاله هه لنه قورپتینی. ئیزابیلا خوی کاروباری قه له مړه وی خوی ده برد به پړوه. به لام پرسه گرنگ و فه رمانه کان، له لایه ن هه ردوولایه نه وه په زامه ندیان له سهر دهرده بردرا.

ئیزابیلا که سیکی به تواناو دیندار بوو. له کاتیکدا فردیناند فیلاوی و چروک بوو، به لام له گه ل نه مانه شدا هاوکاریکی چاک و دلسوزی خیزانه که ی ئیزابیلا بوو، گوپړیه لی و خوشه ویستی له نیوانیاندا بوو. هه ردوولایان له پیش چوونه سهرده سولات توانست و زانستی به پړوه بردنی ولاتیان هه بوو، سیاسی به توانا بوون. به لام له گه ل نه م خاله نه کتیفانه ی که هه یانبو، وه لی نه یانتوانی ده سه لاتیکی یه کگرتووی ناوهندی به هیز دابمه زریئن، به هو ی هه بوونی ده سه لاتی به هیزی دهره به گایه تی و داهاتی که م و جیاوازی یاساو داب

ونه ریتی هه ردوو هه ریم. شیاوی باسه هه ردوولایان زۆر توندو تیزبوون له به رامبه ر مسوڵمان و جوله که کان.

ئیزابیلا به له ناوبردنی تاوانکارو پێگرانی وولات، یاساو سیسته می گێڕاپیه وه ولات. سه رکزکردنی خانه دانان، کاری هه ره گرنگ بوو له هه مبه ر ئیزابیلا، که ئیسپانیا روبه پری بویه وه. چونکه خانه دانان ده سه لاتی به هیزیان هه بوو، ئه مه ش به هۆی ئه وه ی له پۆزگاری جۆنی دووه می پاشای ئه راگۆن و هنری چواره می پاشای قشتاله، هه لی باشیان بۆ پخسا بۆ به هیزکردنی ده سه لاتیان و وه رگرتنی به ربژاری له هه ریه که له م دوو پاشایه لاوازه. فردیناندو ئیزابیلا دوژمنی سه رسه ختی خانه دانان بوون و بۆ له باربردنیان دریغیان نه ده کرد، ئیدی به ره به ره که وتنه لاوازکردنی خانه دانان. له میانه ی ئه وه ولانه ی که بۆ ئه م مه به سته خستیه گه ر، ده رکردنی فه رمانی که بوو که به پیتی ئه م فرمانه پیویست بوو قه لای خانه دانان تیگبدری و به ربژاریه کانیا ن هه لبوه شییته وه وه له سه رپۆسته کانیا ن لادری ن. وه له سه لای 1480 کورتیز (په رله مان) ی قشتاله ده ستوریکی ده رکرد له لایه ن پاشا وه و تیایدا داوای ده کرد سه رجه م زه ویه کان ببه وه ه ی پاشا و جه نگی نیوان خانه دانان به ری پێبگیری و چیت رپگه یان پینه دری قه لا بنیات بنین. ئه م ده سه لاته ی خانه دانان هه یانبوو بۆ پادشا سه رئیشه بوو، ئه م ده سه لات داریه به هۆی سواره کانه وه بوو که هه رده م وه ک هیژیکی سه ربازی له خزمه تیان دابوون و خزمه تکردنیشیان بۆ خانه دان له دژایه تی پادشا خۆی ده بینیه وه. به لام ئه م په وشه هه روا به رده وام نه بوو، به لکو له سه لای 1523 ز پاپا فرمانی ده رکردو

به پێی فرمانه که ی دامه زراوه ی سواره کان ده بوونه وه هی پادشا. به مهش پادشای ئیسپانی بووه خاوهنی دهسه لات و سامانیکی فراوان له مال و له زهوی. لیره شه وه به هیز بوون به هیژیکی کاریگر.

پادشا ده یویست خۆی به سه پێنی به سه ر خانه دان و نینۆکه کانیا بقرتینی و بو ده سه لاتی خۆی سه رکزیان بکات. به لام به وریاییه وه کاری ده کردو نهیده ویست وه ک چینیکی ته واو له ناویان به ری، به لکو به ره به ره په لکیشی ده کردن بو کۆشکی پادشاو پۆستی په مزی و لاوازی پێ ده به خشین، له بری ئه مانه چینی خوینده وارو ده رچوانی زانکۆی ده خسته کارو کارگێری حکومه تی ده خسته سه رشانی ئه وان. له گرنگترین ئه و چاکسازیانه ی که فردیناندو ئیزابیلا بو ئیسپانیا کردیان و شوینه واری ئه کتیفی به جیهیشت، بریتی بوو له پیکهستنی دام و ده زگای حکومه ت.

هه ریه که له هه ریمه کانی ئیسپانیا په رله مانیکی هه بوو له سه رشیه ی په رله مانی ئینگلیزی و پێی ده و ترا کورتیز. کورتیزی قشتاله له سه روی هه موویانه وه بوو له هه موویان گرنگتر بوو. فردیناندو ئیزابیلا بو زالبوون به سه رخانه دانان وله باربردنی ده سه لاتیان، کورتیزیان خسته کار. جا کاتی ئه م کاره یان ته واو کرد، کورتیز گرنگیه که ی له ده ستدا. پادشا کورتیزی فه رامۆش کردو هیچ کاتی بانگه یشتی نه ده کرد، خو ئه گه ر بانگه یشتیشی بکردبا، ئه وا بو پایی کردنی کاره کانی خۆی بوو، یان بو ئاماده کردنی خه رجی پێویست بوو، یا خود بو په زامه ندی نواندن بوو بو ئه و که سه ی که جیگه ی پادشا ده گرێته وه له دوا ی مردنی پادشا. له گه ل ئه وه ی ئه رکی کورتیز پێشکه ش

کردنی سکالاگان بوو بۆ پادشا، که چی به ره به ره خاسیه تی نوینه رایه تی له ده ستدا.

له گه ل هه موو ئه مانه شدا، کورتیز به پێکخستنێکی پێک و تازه به رده وامی دابه خۆی و ده سه لاتیکی به پێوه بردنی دادوهری و یاسا دانانی به رفراوانی به ده ست وه گرت و به ره به ره خانه دانانی له دانیشتنه کانی دوورخسته وه . له ساڵی 1494 په ره له مانی ئه راگون له سه ر شیوازی کورتیزی قشتاله داندراپه وه و ورده ورده کۆبوونه وه کانی که م بوویه وه و ئه ندامه کانی ته نها له نوینه رانی شاره کان کورتکرایه وه .

"فردیناندو ئیزابیلا" توانیان فه رمان په وایی بکه ن به سه ر ئیسپانیادا، له ئه نجامی هه ره سه هینانی هه ژمونی خانه دانان و نه مانی سه ره به خۆیی ئه نجومه نه شاره وانیه کانیان، وه له پێگهی نوینه ری حکومه ت که له پاستیدا ملکه چی پاشا بوون. پادشا دوو نوینه ری له سه ر هه مان شیواز، له ئه نجومه نی شاره وانی بۆ هه ر شاریکی هه ری می قشتاله دیاری کرد. ئه مه ش له دوا ی ساڵی 1480 که وه ک نوینه ری ده سه لاتی مه رکه زی کاریان ده کردو چاودیاری بزاوتن و جموجۆلی خانه دانانیان ده کرد.

پاپا "سکستسی چواره م" له ساڵی 1482، بالاده ستی ئاینی به هه ردووکیا به خشی و مافی ئه وه ی پیدان که ده سه لات بنوینن به سه ر کلێساکانی ئیسپانیادا و خۆیان پیاوانی ئاینی له پۆسته ئاینیه کان دامه زڕینن، له به رامبه ر ئه وه شدا فردیناندو ئیزابیلا ئاماده بوون هاوده ستی پاپا بکه ن له و سیاسه ته سه رکێشیه نه (مغامره ی) که له به رامبه ر ئیتالیا پیاده ی ده کرد. پاپا

نه سکه ندهری شه شه میس چہند ده سه لاتیکی تری پیدان و چاره سهری
 نا کوکیه کانی نیوان ئیسپانیا و پرتوغالی کردو پیگه ی پیدان سه روکاری باجی
 دهیه کی کلئسابکه ن له نه مریکا "دوی دوزینه وهی". دای نه ویش کار دینال
 "گزیمیس" له سهر په چه ی پیشینه کانی خوی به رده وام بوو، نه میس
 هاوکاری هه ردو شای ئیسپانیایی کرد له سیاسه تیان له درئی مسولمانان و
 جوله که کان و پیگری کردن له بللو بوونه وهی ثاینزای پروتستانی له ئیسپانیا.
 هه ر به مانه شه وه نه وه ستا، به لکو یاریده ی دان له فراوان کردنی توپی
 "دادگا کانی پشکنین" به مه به ستی راوکردنی هه موو نه وانه ی که نه یاری
 کلئسا بوون. دامه زراندنی پیاواری سهر به م دادگایانه و داهاتی سزامالی و زهویه
 ده ست به سهر گیراوه کانیش کرانه مولکی پادشا.

فردیناندو نیزابیلا بؤ زیاتر به هیز کردنی خویان، هه ستان به دامه زراندنی
 سوپایه کی به هیزی مه شق دراو له ژیر سه رکردایه تی خویان، هه روه ها
 سازکردنی سه رکردایه تیه کی به هیز، که یه کی له سیاسه ته کانی
 یه کپارچه کردنی ولات بوو. جا بؤ به دیهینانی نه م ئامانجان، فردیناند هه رچی
 کو سپ هه بوو به وردبینانه لای بردو هه رچی به باشی زانی بؤ به دیهینانی نه م
 ئامانجان درئی نه ده کرد له به نه نجام گه یاندنی. له وانه ش سیسته می باجو
 کو کردنه وه ی باجی چاک کردو پیکخست، هه روه ها دراوی پیکخست و
 پیوانه یه کی سه رتاپا گیری بؤ دانا. له ده رنه نجامی نه مه شدا، داهاتی
 سالانه ی ولات زیادی کردو گه یشته نه وپه ری شکوفه یی، به شیوه یه ک له
 سالی 1474 داهاتی له "885000" وه گه یشته 26 ملیون پیال. وه

له سالی "1504"، فردیناندو ئیزابیلا گومرگیان له نیوان به شه کانی وولات هه لگرت و بایه خیان دا به بازرگانی و وه به رهیتانی نه مریکا، هه روه ها بایه خیان دا پیشه ی به مه پرداری به مه به سستی به ره مهیتانی خوری و هه ناردده کردنی بو هؤلندا. چونکه برپایان وابوو نه مه داهاتی وولات زیاد ده کات. به م شیوه یه نابووری ئیسپانیا گه یشته نه و په پی جوانی و په ونه قی. شیاوی باسه له و ساله ی که فردیناند له سهرمه رگدابوو، و اتا سالی 1516، ئیسپانیا نابووریه کی به هیژو په ره سه ندوی هه بوو.

میرنشینی "غرنا ته ی ئیسلامی" له باشوردا هه به زیندویی مایه وه، له گه ل نه وه موو لاوازی و دوبه ره کییه ی که تی ی که وتبوو. ئیسپانیاش چاوه پوانی نه م دوبه ره کیانه ی ده کرد، تائه وه بوو هه لی بو په خساو له 2 کانونی دووه می 1492، دای به سه ریداو ده سستی به سه رداگرت. له پیش نه م میژووه جوتیه شاکه ی ئیسپانیا به وریایی ولیزانیه وه چاوه پوانی نه م میرنشینه یان ده کرد. له م ماوه یه شدا دووبه ره کی وجیارایی بالی به سه ر نه م میرنشینه دا کیشا بوو. هه ری هه کیان ده یویست ببی به سه ردار ی نه م میرنشینه، به هوی نه مه شه وه دژایه تی و ناپاکی دروست بوو، که ناکامه که ی خو به ده سته وه دانی نه م میرنشینه ی لیکه وته وه له و ساله ی ئامار ه مان پیدا. پیشت له سالی 1476 ئیزابیلا داوای سه رانه ی له میری نه م میرنشینه کرد بوو، به لام میری غه پنا ته وه لامی دایه وه به وه ی که کارخه نه که ی دراوی زیپی پاگرتوه و گوړپویه تی به دراوی ئاسن، به م بیانوه داوه که ی پرت کرده وه. جا له دوا ی ئاماده کاری سه ربازی بوچه ند سالیك، فردیناندو ئیزابیلا به وریایی و به ره به ره به ره و نه م

میرنشینه پیشره ویان کرد، تا له سالی 1492 دهستیان به سه ردا گرت. له گه له ئه وهی که پیکه وتن کرا به پیکه تنیکی دادوهرانه له پوکه شدا، که چی له دواي راده ستکردنی میرنشینه که، هه ردوو پاشا داویان له موسلمانان کان کرد یا مه سیحیه په سه ندبکه ن یا له م ولاته برۆنه دهر. له 12 شوباتی سالی 1502 ز، فردیناند فه رمانیکی داو به پیی ئه م فه رمانه هه رکه سی مه سیحیه قبول نه کات ده بی کۆچبکات له پیش هاتنی مانگی نیسان. تائه وه بوو موسولمانان کان له کاتی جیه یشتنی ولاته که یان توشی سه خترین وناهه موارترین بارو دۆخ بوون و زۆریکیان پوه پووی مه رگ بوونه وه. ئه وانه یشی مانه وه پازی بوون به ئاینی مه سیحی¹ جوله که کانیش وه ک موسولمانان سیاهاره بوون و له هه مان کاتدا دهر کران. له ئه ستوگرتنی

* نه گه ر بیئت و چاوێک بخشین به میژووی ده سه لاتداریه تی ئیسلامی له هه موو چاخه کانیدا، ده بینین موسلمانان کان له پووی یه کتری قبولکردن وه لکردن له گه له ئاینه کانی تر له پیشه وهی هه موو ئاینه کانی. ئه و لیپورده ئاینیهی که بیریارانی نه وروپی بانگه شه یان بۆده کرد، به مه به سستی نه هیشتنی ئه م هه موو کوشت و پیره ی نیوان ئاینزاکانی مه سیحیه، له سه رده می پیغه مبه ره وه (د-خ)، به کرده وه پیاوه کرابوو. له هیچ سه رده میکی ئیسلامیشدا سته م کاریه کی هاوشیوهی ئیسپانیا دهره ق به ئاینه کانی تر نه کراوه. ته نانه ت خۆره لاتناس "بیرنارد لويس" له م باره یه وه له کتییی "به ریکه وتنی کلتوره کان" دان به و راستیه دا ده نیت "که چۆن موسلمانان لیپورده یی ئاینیان پیاوه کردوه له هه مبه ر ئاینه کانی تر. هه روه ک ده لی: "له کاتی پوخانی ئه نده لوسدا سولتانی عوسمانی فه رمانی دهر کرد که موسولمانان و جوله که کان بی جیاوازی له هه موو جیه که یه ک ده توانن بزین". مانه وهی ئه م هه موو مه سیحیانه ش له سه ر ئه رزی ئیسلامی به لگه یه کی حاشا هه لئه گره. جگه له مه بابای مه سیحی زۆر جار خاچیکی ده کرد به ملدا له کاتیدا به درۆ خسته وهی ئایه تیکی قوپتان بوو به زمانی حال، به لاه له گه له ئه وه شدا پیگه ی لیئه ده گیرا. (وه رگێی).

ئهم تاوانهش به پلهی یه کهم له ئهستوی ئیزابیلا دایه، ئهجا گزیمنمی پوویژکاری. میرنشین غرناته به قشتاله وه لکینرا، له بهرئه وهی سوپای قشتاله دهستی به سه ردا گرت.

به م شیوهیه به هاتنی سه دهی شازده فردیناندو ئیزابیلا دهوله تیکی یه کگرتوی دهوله مهندي خاوهن ده سه لاتیکی ناوهندی و به هیزیان دامه زراند که زال بوو به سه ر هه موو به شه کانی¹.

سیاسه تی دهره کی فردیناند:

سیاسه تی دهره کی فردیناند رووی له فراوان خوازی بوو، ویپرای هه ولدانی بۆبالاده ست بوون به سه ر گشت به شه کانی ئیسپانیاداوپاشانیش زیاده کردنی شکومه ندي پادشا. ئه مهش له پیناوی پارێزگاری کردن له هاوسهنگی نیوده وله تی، به وهی که بیسه لمینی پادشایه به سه ر صقلیه دا. فردیناند ململانیه کی توندو تیژی توش هات له گه ل پرتوگال، به هوی په یوه ندیه هه له کانی نیوان پرتوگال و قشتاله، وه به دۆزینه وهی ئه مریکاش ململانیه کی توندترو سه ختر بوو. هه روه ها فردیناند له گه ل فره نسا هه م دیس کی شه یه کی قول و ترسناکی هه بوو، له سه ر هه ری می ناڤارا که ده که ویته باکوری ئیسپانیا، به هوی ئه وهی به شیک له م هه ری مه ده که وته ناو سنوری فره نسا. فردیناندیش ده یویست بیخاته وه ژیر پیکتی خوی. جگه له مه جیگرته وهی ته ختی ئه راگۆن و قشتاله، ماوه یه کی زۆر سه ری قال کردبوو،

ئاكامه كه یشی به جیمانی ململانییه کی سهخت بوو له نیوان بنه ماله ی هبسبرگ و بنه ماله ی پاشایی فره نسا، كه چند سه دهیه ك به رده وام بوو.

فردیناند گه ره کی بوو له دوا ی مردنی، ئیسپانیا وهك ئیمپراتورییه کی به هیزی یه کپارچه بمینیتته وه. بۆ به دیه پتانی ئه م مه رقاش هه ستا به دانانی سیاسه تیکی وردوپړك. ئیزابیلاو فردیناند کورپك و چوار کچیان هه بوو، کورپه که ی ناوی "جۆن" بوو، کچه کانیشی ناویان "ئیزابیلا، جوانا، ماریا، کاترین" بوو، تاکه که سی که جیگه ی ئومیدی فردیناندو ئیزابیلا بوو بۆ ئه وه ی جیگیان بگریته وه، جۆنی کورپیان بوو. فردیناند ویستی به هۆی ئه م کورپه یه وه خزمه تی به رژه وهندی بنه ماله ی پادشایه تی ئیسپانیا بکات و سامو هیزی وولاته که ی پی زیاد بکات، هه ر له به رئه وه پاش چه ندین گفتوگو "مارگریت" ی کچی ئیمپراتور "ماکسیملیان" ی هبسبرگی خواست بۆ کورپه که ی، ئه مه له کاتی دا بنه ماله ی هبسبرگ یه کی بوو له گه وده ترین بنه ماله ی ئه وروپا. ئه مه له لایه ك، له لایه کی تره وه بۆ کچه کانیشی هه مان ده سته که لای له ده سته گرت. ئه وه بوو جوانای کچی دایه "فلیپ هبسبرگ" ی کورپی "ماکسیملیان"، هه روه ها ئیزابیلا ی کچه گه وده ی له "فردیناند عمانوئیل" پاشای پرتوغال ماره کرد، ئه مه ش به مه به سته ی پرخۆشکردن بۆ به سته وه ی نیمچه دورگی ئیبریا به وولاته که ی. "کاترین" ی کچیشی پیشکه شی "ئارسه ر" ی کورپی "هنری چه وته م" ی پاشای انگلتره کرد. هه موو ئه م سیاسه ته ی که ده یبینین، ئه وه مان نیشان ده دات که "فردیناند" ویستویه تی فره نسا له هه رچوارلاوه گه مارۆ بدات. هه ر بۆیه "لویسی

دوازدە "لەبارەى فرديناندهوه وتويه تى: فرديناند "دوو جار فيلى ليكردم".
 به لام "فرديناند" له ولاميدا وتى: "ئەو درۆ دەكات، بەلكو دەيان جار فيلم
 ليكردوه".

لەسالى 1497 "جۆن" لەدنيا دەرچوو، هەروەك خيزانهكەيشى
 منداڵىكى بەمردووبى بوو. بەمەش هياو ئاواتى فرديناندو ئيزابىلا تىكشكاو
 ترسو دله پراوكى داىگرتنو لهوه دەرترسان كه تهختهكەيان بگوازىتهوه بۆ
 دەرەهى بنەمالهى خويان. واتا بۆيهكى له "منداڵەكانى كچى سىيه ميان".
 ئەوهندهى نەبرد ئيزابىلاى كچه گەورەشيان مەرگ يەخەى گرت. لەدواى
 مردنى ئەويش عمانوئىلى هاوسەرى "ماریاى" خوشكى ئيزابىلاى ماره كرد،
 بهو مەبەستەى كه ئىسپانيا بخاته سەر پرتوگال. كه چى ئەميشيان زۆرى
 نەبردو لهسالى 1517، مالتاوايى له ژيان كرد. بههۆى ئەمەش تهختى
 ئىسپانيا گواسترايهوه بۆ جواناى كچى فرديناند. عمانوئىلىش "ئاينورا"ى
 خوشكى ئيمپراتۆرچارلسى پينجه مى ماره كرد.

ئيزابىلاى دیندار، پاشای ئىسپانيا لهسالى 1504، كهوته جىگهى مەرگ.
 ئيزابىلا پراى سپارد كه تهختى پادشايهتى ببه خشریته جواناى كچى و دواتر
 كۆپهكەى. بهو مەرجهى تا له تەمەنى منداڵى بێت فرديناند سەروكارى بكات،
 فرديناند ئەو پاسپاردەى به تهواوى جىبه جى كرد، سەرەپاى ئەوهى هەزى
 نەدەكرد كۆپى جواناى كچى بىيته پاشاى ئىسپانيا، چونكه پەروردهو
 فامينى هۆلندى بوو نهوهك ئىسپانى.

فردیناند به مردنی "فلیپی کورپی ماکسیملیان" ومیردی کچه‌که‌ی له سالی 1506 له دوژمنیکې سهر که‌ش پزگاری بوو، چونکه فلیپ له‌به‌پټوه‌بردنی قشتاله کیپرکیکی له‌گه‌ل ده‌کرد. سیابه‌ختی فردیناند له‌وه‌دابوو هیچ کورپی نه‌بوو، ته‌نانه‌ت کاتیکیش هاوسه‌رگیری کرد له‌گه‌ل "گیرمین" ی کچی خوشکی پادشای فهره‌نسا "خانمی ناڅارا" له سالی 1505 هیچ کورپی له‌پاش به‌جی نه‌ما. چونکه نه‌وکوپړه‌ی له‌م ټافره‌ته بوو، پاش چهند کاترمیریک له‌دوای هاتنه‌ دنیا‌ی، کوچی دوا‌یی کرد. به‌مه‌ش ته‌ختی ئیسپانی که‌وته ده‌ستی "چارلسی کورپی جونا" ی نه‌وه‌ی "مکسیمیلیان و فردیناند".

فردیناند که‌سیکی سیاس‌ی و دیپلوماس‌ی بوو، سیاس‌ه‌تی میکافیلی نه‌وسای پیاده‌کرد، هه‌تا ئومیدی ناشتی هه‌بووایه په‌نای بو جه‌نگ نه‌ده‌برد. ساتیکیش فهره‌نسا شالو‌ی برده سهر ئیتالیا، فردیناند له‌گه‌ل "هه‌نری هه‌وتم" ی پاشای ئینگل‌ترا پیکه‌وت به‌وه‌ی هینری بجیته ناو هه‌ریمی بریتانی. به‌مه‌ش چارلسی هه‌شته‌م ی شای فهره‌نسا ناچار بوو داوای پیکه‌وتن بکات و به‌پی پیه‌یمانی "به‌رشه‌لونه" له سالی 1492 فهره‌نسا ده‌ستبه‌رداری "روزولون، کارادگای" بوو بو ئیسپانیا.

فردیناند له‌ کو‌تاییه‌کانی ده‌سه‌لاتیدا توانی کیشه‌ی ئیتالیا له‌به‌رژه‌وه‌ندی ئیسپانیا چاره‌سهر بکات و فهره‌نسا ی لی دوور بخاته‌وه. هه‌روه‌ها توانی سنوریک بو داواکاریه‌کانی پاپا دابنی. هه‌روه‌ک توانی نیشتمانی ناپولی و صقلیه بخاته ژیرچنگی خو‌ی و فهره‌نسا ببه‌زینی وناچاری بکات به‌پی

پیکه و تنی "بلوا ناڅار" ی سالی 1504، ده سته برداری ناپولی بیټ بو
 ئیسپانیا. هه روه ها له سالی 1515، ناڅارای خسته ژیر پکیفی خوی.
 فردیناند له سالی 1516 کۆچی دوایی کرد، دوی ئه وه ی
 ئیمپراتوریه تیکی فراوانی بنیات نا. ئه م ئیسپانیای له دهوله تیکی به ش به ش
 وپارچه پارچه وه کرده ولاتیکی به هیژو دهوله مهنده، به شیوه یه که له
 نه وروپادا وینه ی نه و نه بوو له دهوله مهنده ی به هیژیدا¹.

پرتوگال :-

سالی 1500، ئه و ساله بوو که پرتوگال تیایدا بوبه دهوله تیکی
 نه ته وه یی، ئه مه ش به سایه ی کۆششی پادشاکانی ودۆزینه وه جوگرافیه کان
 که هنری ده ریاوان پیی هه لده ستاو به هۆیه وه نه مری به ده ست هیئا. ویزه ی
 پرتوگال په ره ی سه ندو بووبه ویزه یه کی نه ته وه یی خاون شه قلی خوی،
 هه روه که ویزه ی ئیسپانی به هۆی زال بوونی زمانی قشتالی به سه ر نه راگۆندا
 که شه ی سه ند. شیوازی فه رمان په وایی پرتوگال پوهو پادشای په ها
 هه نگای هه لگرت.

سویدو نه رویج ودانیمارک :-

ئه م سی دهوله ته ئه سکه نده نافیا نه له سه ده کانی ناوه راست دروست
 بوون، ئه مش کاتیکی فایکینگه کان ئایسه لهن داو گرینلانیدیان ئاوه ن کرده وه و
 ده ستیان گرت به سه ر فنلندا وروسیا. سی که له ئه سکه نده نافیه که له پوه ی

زمان وړه گه زوخونه رېته کومه لاتیځه کان له یه ک ده چون. نه م سی دوه لته به سه روکایه تی پادشای دانیمارک وبه پیتی په یمانی {کلمر} ی سالی 1397، یه کیه تیان پیکهینا. به لام نه م یه کیه تیه به لای گه له نه سکه نده نافیه کانه وه په سندنه بوو پیتی په ست بوون، نه مه ش هوکاري بوو بونه وه ی سوید شوړش بکات و سه ربه خو ی به ده ست بیئی و بییته دوه لته تی که نه ته وه یی به سه روکایه تی گوستافز فازا له سالی 1523-1560. هه لبت نه مه ته نها سویدی گرت ه وه ولاتی نه رویج و نایس له نداو گرینلاند له ژیرچه پوکی دانیمارکدا مانه وه.

هه ریه که له پاشای سویدو دانیمارک هه ولیاندا بالاده ست بن به سه ر کلّیساو زهویه کانیاں فراوان بکه نو ده سه لاتی په رله مانو خانه دانان که م بکه نه وه. له م پوهه شه وه هه وله کانیاں بی به ره م نه بوو، سه رکه تنی گه وره یان به ده ستهینا و بوون به دوه لته تیکی پادشایی په ها.

چند حکومتیکی نه ته وه یی له خوړه لاتی نه وروپا سه ریان هه لدا، که به شیکیان گرنگی خو یان هه بوو له سه ده ی شازده. گرنگترینان "بوهیمیا-هه نگاریا-پولندا-لیتوانیا-میرنشینى مؤسکو".

بوهیمیا:

بوهیمیا له سه ده ی دوازه وه دوه لته بوو، خاوه نی زمان و ویزه ی نه ته وه یی و هه ستی نیشتمانی خو ی بوو. له کاتیکدا چیک له سلاقیه کان بوون وده وده درابوون به په گزی نه لمانی. بوهیمیا به شداری ده کرد له هه لبراردنی نیمپراتور بونیمپراتوریه تی پومانی پیروژ. به پرستی بوهیمیا شوینیک بوو وه ک

په ناگه به کارده هات بۆکۆچکردوه ئه لمانیه کان. هه ر له به رئه مه ش میژووه که ی له گه ل میژووی ئه لمانیا دایه. پادشایه تی له بۆهیمیا دا به هه لبژاردن بوو، له م کایه دا خانه دانان به زۆری که سانی بیانیان هه لده بژارد. له ساڵی 1471 میری پۆلندا به پادشای بۆهیمیا هه لبژێردرا. پاش نۆزده ساڵ له م پاشایه تیه به پادشای هه نگاریاش په سند کرا، به مه ش بۆهیمیا که و ته ژێرده ستی بیگانه. له ساڵی 1526، پادشای بۆهیمیا و هه نگاریا له جهنگی موهاکس کوژرا، که له دژی ده وڵه تی عوسمانی هه لگیرسا بوو. دوا ی ئه م کوژرانه ی پادشای بۆهیمیا و هه نگاریا، خانه دانان هه ستان به هه لبژاردنی "فردیناند هاسبرگ" برای ئیمپراتۆ "چارلسی پینجه م" به پادشای بۆهیمیا. ئیدی لیڤه وه بۆهیمیا و هه نگاریا بوونه به شیك له مولکه کانی بنه ماله ی هبسبرگ و که و تنه ژێرده سه لاتی ئه م بنه ماله یه.

هه نگاریا:

له سه ده کانی ناوه پاستدا هه نگاریا ده وڵه تیکی به هیژ بوو. دانیشتوانه مه جه ریه کانی له مه غۆله کۆچکردوه کان بوون، که زۆر به وردیه وه پارێزگاریان له خونه ریته کانیان ده کردو کیان ونیشتمانیان زۆر به په رۆشه وه ده پاراست، به لام چینی خانه دان و ده ره به گه کان ده سه لاتیکی گه وره یان هه بوو، به هۆیه وه توانیان ئاستهنگی گه وره دروست بکه ن له به رده م سه ره له دانی چینی ناوه پاست له بازرگان و سه رمایه داران. له به رئه مه ش جوتیارانی مه جه پری له دژوارترین بارودۆخدا ده ژیان که هیچ کات جوتیارانی ئه وروپای خۆرئاوا له م بارودۆخه دا نه گوزه را بوون. خانه دانان پادشایه تیان کرده پادشایی

هه لبرژێردراو، ئه مهش وای کرد بوار نه پره خسی بۆ سه ره له دانی پادشایه تی پره ها.

هه نگاریا له سالی 1526ز، له بهردهم سوپای عوسمانی له جهنگی موهاکس خۆی نه گرت و تیکشکا، به مهش نیشتمان هکه ی له نیوان سولتانی عوسمانی و ئیمپراتۆری ئه لمانیا دابه شکراو درایه فریدیناند.

پۆله ندا و لیتوانیا:

پۆلندا له سالی "1000ز" یه وه - ولات بوو. به لام بوو به قوربانی دابه شبوونه ناو خۆی و شالاوه بیانی هکان، به تایبته ئه لمان. پۆلندا به م شیوه یه مایه وه تاسه ده ی چوارده، که له وسه ده یه دا خۆی پزگار کرد له ده سه لاتی ئیمپراتۆری پۆمانی پیروژ. ئیدی له پاش ئه مه بووبه ده ولتیک سهر به خۆ. لیتوانیا ش له سالی 1250، وه ک ده وله تیک سهر یه له دا. له سالی 1386، پادشای لیتوانیا به سهر پۆلندا ش هه لبرژێردرا، به مهش ئه م دوو ولاته بوون به یه ک ده وله ت. ئه م دوو ولاته فراوان بوون به ئازاسته ی خۆ ره لات و ناوه راستی ئه وروپا و فراوانخوایان ئه نجامدا تا له سالی 1500ز بوون به به یژترین ده وله تی ئه وروپا. به لام سه ره له دانی ناکوکی و دووبه ره کی له نیوان پۆله ندی و لیتوانی له لایه ک، له لایه کی تریش هه بوونی چینی ده ره به گ که زۆر به یژ بوون و هه رده م سوربون له سهر سیسته می پاشایی هه لبرژێردراو، هه روه ها به خشینه وه ی به ربژاری له لایه ن پادشاه له پیش هه لبرژاردنی، له سه رووی هه موویه وه نه بوونی هه یچ بواریک بۆ گه شه کردنی چینی ناوه راست و کاره دوژمنکاریه کانی ئه لمان به به رده وامی، له م لاشه وه مه ترسی ده وله تی

عوسمانی لە باشور، ھۆشداریدا بە ئاوابونی ئەستێرە ی ھەردوو دەولەتی یە کگرتوو لە ئاسمانی ئەوروپا. ھەرچەندە ئەمە نزیکە ی دوو سەدە دواکەوت.

مێرئیشینی مۆسکۆو روسیا:

پوسەکان لە سلاڤیەکان، لە زۆر کۆنەو لە زەویەکانی خۆیانداژیان دەگوزەرین. ئەسکەندەنافیە سویدیەکان لە سەدە ی ھەشتەمی زاینیەو پەلاماری ئەم وولاتەیان داویەکی لەسەرکردەکانیان بەناوی (روریک) دەولەتێکی دامەزراند بەناوی (کییف). ئەم دەولەتە توانی بەردەوام بێت و بمینیتەو تا ھااتی مەغولەکان. مەغولەکان توانیان زالی بن بەسەر ئەم دەولەتە و پوسیاش بۆ ماوەی 200 سال لە ژێر ئەم دەسلەتەدا مایەو.

ئیفانی سییەم (1462-1505) ی - میری مۆسکۆ توانی خۆی لە دەسلەلاتی مەغولەکان پزگار بکات. ئیفان لە بەرەبابی روریکی ئەسکەندنافی بوو، دەولەتەکی بە ئازاستە ی باکوور و باشور و خۆرەلات فراوان کردو دەستی بەسەر نوڤگورد و ویسکوف داگرت، دەسلەلاتی لە باکوور و گەیشته زەریا بەستەلەکانی باکور، لە خۆرەلاتیشەو گەیشته چیاکانی ئۆرال. ئیفانی سییەم ھاوسەرگیری کرد لەگەڵ خانم صوفیا کە یەکی لە نزیکەکانی ئیمپراتۆر "قستنتین" ی یازدەم بوو. شیاوی باسە ئەم ئیمپراتۆرە کۆتا ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو. بەھۆی کاریگەری خیزانەکی، ئیفان خۆی وەک شوینگرەو ی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی خۆرەلات ناساند، دەسلەتەکی یشی بوو بە دەسلەتێکی پەھا، پاشان نەوەکی "ئیفانی چوارم" لە سالی 1547، وەک قەیسەر یا ئیمپراتۆری روسیا خۆی ناساند. بەم شیوە

دهوله تیکی نه ته وهی پادشایی په ها له پوسیا سهری هه لدا وشاری مۆسکۆش
بوو به پایته ختی نه م دهوله ته.

دهرکه وتنی نیشتمانیه روهی و نه ته وایه تی :-

هۆشیاری نه ته وهی و گیانی نیشتمانی گاریکه ریه کی گه وره ی هه بوو
له سهر سهره لدانی حکومه ته نه ته وهییه نوییه کان له نه وروپای سهدی
شازده . گهلانی نه وروپا له سهده کانی ناوه راستدا به زمانی جوراوجور
دهدوان ، به لام که م جار نه ته وهیه ک بیري له وه کردوته وه که نه م جیاوازه له
خه لکانی تر له پووی زمان و په گه زه وه . نه و کاتیکی گویپرایه لی بۆ ئیمپراتور
یاخود پاشا یان بۆ میر یا بۆ که نیسه هه بوو، گویپرایه لی نه بوو بۆ نه ته وه که ی
خوی.

به لام شه قل و سیمای نه ته وه کانی نه وروپا دهستیان کرد به دهرکه وتنو
گیانی نه ته وهی له کوتایی سهده کانی ناوه راستدا گه شه ی کرد . له راستیدا
جهنگی خاچیه کان هۆکاریکی گرنگ بوو که وای کرد هۆشی نه ته وهی
بلاوبیته وه . نه مهش به کۆبوننه وهی چهند گه لیکی زۆرو نه ته وهیه کی
له یه کتری جیاواز. نه مانه ماوهیه کی زۆریان بری بوو، سهره پای جیاوازی
زمانیان له یه کتری په یوه ندیشیان کرد به گهلانیکی نامۆ به خویان له پووی
زمان و په گه زه وه . لیږه وه هر نه ته وهیه ک شانازی ده کرد به بنه پره تو
په سه نایه تی نه ته وه که ی خوی و هی نه ته وه کانی تری به پوچ و بی بایه خ
ته ماشا ده کرد.

جگه له مه، ئه و نه ته وانه ی که به ژداریان کرد له شالووی خاچی، دهستیان کرد به کیپرکی کردن له گهل یه کتری. ئه م کیپرکی و منافه سه له نیوان ئینگلیزو فره نسی و ئه لمانی بووه هوی سهره لدان و گه شه کردنی ههستی نه ته وه یی ئینگلیزی و فره نسی و ئه لمانی. ههروه ها پیشپه وی کردنی ئه لمانه کان به ئاراسته ی خوره لات هویه ک بوو بۆ جولاندن و وه خه به ره یانی سلاقه کان بۆ پاگرتنی پیشپه وی ئه لمانه کان و به ره ره کانی کردنیان. ههروه ک دروستبوونی چه ندین جه نگی خویناوی له نیوان سواره تیوتینی ئه لمانه کان و پوله ندیه کان له سه ده ی پازده، بووه هوی په یدابوونی ده ولته ی به هیزی پوله ندا. له پرووی ئایینی وه بانگه شه ی "جۆن هس" له بۆهیمیاو، هه ولی ئه لمانه کان بۆ بنپرکردنی به کوته ک، بووه هوی ملکه چ بوونی بۆهیمیا بۆ ئه لمانیا.

له شالووی خاچی ه کان و شالاو ه کانی تریش مه به سه ته ئایینه کان گوپانی به سه ردا هات و بوویه مه به سه ت و ئامانجی نه ته وه یی و نیشتیمانی. جه نگی سه د ساله ی نیوان ئینگلته راو فره نسا که به جه نگیکی بنه ماله یی دهستی پیکرد، کو تایه که ی وه ک جه نگیکی نه ته وه یی لی هات و به جه نگیکی نه ته وه یی کو تایی پی هات که ژاندارک را به رایه تی ده کرد و گیانی نه ته وه یی له ناو فره نسی ه کان داده گیرساند بۆ ده ره پانندی ئینگلیزه کان له ولات. له مه وه فره نسی زمانه کان له ژیر به یداغی یه ک پاشا یه کیان گرت، ههروه ک ئینگلیزه کان له ژیر ئالای پاشای ئینگلته را یه کیان گرت. له مه شه وه پادشایه تی ره ها گه شه ی کرد، ئه و پاشایه تی ه که پشتی ده به سه ت به نیشتیمانیه تی گه له که ی و

به دهنگه وه هاتنی ئه وان له چاره سه رکردنی پرسه ناو خۆیه کان و مه ترسیه ده ره کیه کان.

"نیشتمانی و نه ته وه په ره ری" به مانای گوێپرایه لی کردن بۆ پاشا زۆر زیاتر بێت له گوێپرایه لی کردن بۆ گهل و نه ته وه. ئه م هه سه ته یان ئه م پابه ندبوونه زۆر به هیزبوو له و ولاتانه ی که پاشا کانیان کردبوویان به یه ک و دانیشته وانه که ی به یه ک زمان قسه یان ده کردو ملکه چ بوون بۆ ده ستورو یاسایه کی گشتی و هاوبه ش. په گه زی سه ره کی له مه سه له ی نیشتیمانیه تی و نه ته وایه تی بریتی بوو له زمان و داب و نه ریتی هاوبه ش. گیانی نه ته وه یی به گوێپرایه لی ته و او بۆ پاشا گوزارشتی لیده کرا. پادشاکان پۆلێکی گرنگیان گێپرا له په خشانکردن و به رزکردنه وه و بلندکردنی هۆشی نه ته وه یی. به هۆی ئه مه پادشا بووبه هیما ی یه کیه تی نه ته وه و سه ره بخۆیی نه ته وه. پادشا خاوه نی سه ره وه ری نه ته وه یی بوو. پادشا ئه و که سه بوو که جهنگی راده گه یاندو په یمانی ده به ست و باجی ده سه پاندو دراوی لیده داو سوپای ته یار ده کردو به رده وامی پیده دا. داب و نه ریت له ده وری ئه م پاشایه تی هه هیه دا گه شه ی کرد. ته نانه ت به کاریگه ری پادشایه نه ته وه ییه کان و یژه ی نه ته وه ی په ره ی سه ند.

ویژه ی نه ته وه یی :-

سه ره لدانی زمانه ناوچه ییه کان و ویژه ی نه ته وه یی له کۆتایی سه ده کانی ناوه راس ت کاریگه ری هه کی کارای هه بوو له سه ر بلا بوونه وه ی هۆشی نه ته وه یی. پێشتر لاتینی و ئیغریقی زمانی ویژه بوون بۆ گهلانی ئه وروپا. لاتینی زمانی گهلانی خۆرئاوای ئه وروپا بوو، ئیغریقیش زمانی خۆره لاتی ئه وروپا بوو. له م

نیوانە زمانە نەتەوەییەکان تەنهاو تەنها زمانی قسەکردن بوو. بەلام خەلکی بەرەبەرە دەستی کرد بەنوسینی نامەو نوسینەکانیان بە زمانی نەتەوەیی خۆیان لەجیاتی لاتینی.

لە پێش کۆتایی هاتنی سەدەی پازدە زمانە نەتەوەییەکان بوون بە زمانی بەکارهێنراو لەناو چینی پۆشنبیرین. خەلکی دەستیان کرد بە نوسینی بابەتەکانیان بە زمانی نەتەوەیی و پێزمان و بنچینهیان بۆ دانا. تا وای لێ هات هەموو زمانێک بوو بە زمانێکی نەتەویی دیارو جیاکراوە. نوسەرە ئینگلیزەکان بە ئینگلیزی دەیاننوسی و هۆنراوەیان بە ئینگلیزی دەهۆنیهو. هەمان هەنگاو فەرەنسی و ئەلمانی ئیتالیەکانیش گرتیانەبەر. بەرەبەرە خاسیەتە نەتەوەییەکان گوزارشتیان بە هەست و نەستی نەتەوایەتی لێدەکرا. هەرۆک لە کتێبەکانی میکافیلی ئیتالی و لۆسەری ئەلمانی شکسپیری ئینگلیزی و سێرفانتسی ئیسپانی هەستی پێدەکەین.

شانبەشانی سەرھەڵدانی ویژە نەتەوەیی، هەستی پارێزگاریکردن لە نیشتمان و پابەند بوون بەنەتەو سەرپهه‌ڵدا. ئەمەش کاردانەوێک بوو بۆ بەرەریەت و دەرەبەگایەتی که پێشتر باو بوو.

سیاسەتی نوێ و نیشتمانپەرۆری که بە زمانی نەتەوەیی گوزارشتی لێدەکرا مەترسی دروستکرد لەسەر دامەزرێوە کۆنەکانی ئەوروپای وەک: "دەرەبەگایەتی، ئیمپراتۆریەتی پۆمانی پیرۆز، کلێسای کاسۆلیکی". تا ئەوێ لەپێش کۆتایی هاتنی سەدەی شازدە هەموو دەولەتێک بوو بەخواوەنی کلێسایەکی تایبەت بەخۆی. بە پێچەوانەشەو بەلادەستی پاپا

به سهر کلّيساکان که م بوويه وه، ته نانه ت به سهر کلّيساکانی کاسولیکیه کانی
 دهره وهی ئیتالیاش بالادهستی جارانی نه ما. ئیمپراتوریه تی پۆمانی پیروزی
 به ره و لاوازی و پوکانه وه پویشیت. له ملاشه وه پادشاکان ههستان
 به قوستانه وهی ههستی نه ته وایه تی بۆ خزمه تکردنی سودی ئابووری و بره و دان
 به بازرگانی نیشتمانی.

به شی دووهم

**پیشکه وتنی هزارو پښانس
"بورانه وه" ی نه وروپی**

پێشکەوتنی هزرو رینسانس (بوژانهوه)ی ئەوروپی:

مەبەستمان لە (رینسانس)ی ئەوروپی چیه؟

مەبەست لە رینسانس ئەو گۆرانه پامیاری و ئابوری و کۆمەڵایەتی و هزریه یه، که له کۆتایی سەدهکانی ناوهراست ئەوروپای گرتەوه {سەدهی یازده تا سەدهی شانزده}. بزوتنهوهی زیندووکردنهوه و ژياندنهوهی شارستانی کلاسیکی یۆنان و پۆما که پیتی دهوترا: (Renaissance)، له ئیتالیا دهستی پیکردوو زیاتر هونەر و مۆقیبینی و ئەو گۆرانکاریانهی گرتەوه که له سەدهکانی (14-15-16) به سەر ئەوروپادا هات. ئەم سەدانه به سەردەمی گواستنهوه دادهنری لە سەدهکانی ناوهراستهوه بۆ سەردەمی نوی.

ئەوهی بهرچاوان دهکهوی لە سەردەمی نوی، زیاتر خۆی دهبینیتەوه له بوژانهوهی ئابوری و سیاسی ولاته ئەوروپا که ولاته خۆرئاواییهکانی ئەوروپا و باکوری شاخی ئەلپ پێشهوايه تیان دهکرد. بهلام بزوتنهوهی هزری وهونەری و وێژەیی، ئیتالیا رابهرایهتی دهکرد. جیاوازییهك ههبوو له نیوان ئیتالیا و ولاته ئەوروپیهکان که خۆی دهبینیهوه له دیاردەیی دەر به گایهتی، ئەمهش کاتی دهبینین دەر به گی له ئیتالیا له کاتیکی زوو دەرکرا. ئیتالیاش خۆی به یهك پیزی نه دیت و قبوڵی حوکمی ئەلمانیاشی نه کرد، به لکو به پارچه پارچهیی مایهوه. ههروهها جولانهوهی قوتا بخانهیی یاخود بزوتنهوهی سیکۆلانیستی (رینسانس له سەدهی دوازه) له م ولاته پهخش نه بوو، له کایهیی ته لارسازیشدا کاریگەر نه بوو به شیوازی غوتی (که وانهیی). له ههموو ئەمانه گرنگتر ئەویه که شیوازی فیڕکردن له ئیتالیا جیاواز بوو له چاو

ولاتانی تری ئه وروپا. چونکه فیژکردن له ئیتالیا دا دنیایی بوو {واته تهنها ئایینی نه بوو به لکو لایهنی دنیایشی تیا بوو}، به پێچهوانه وهی کایه ی فیژکاری به شهکانی تری ئه وروپا، که تهنها کاریگه ری کلێسای کاسۆلیکی له سهر بوو. به هۆی هه موو ئه مانه وه که له ئیتالیا دا هه بوو، نه ریتی سه ده کانی ناوه پراست لاوازو بی پمێن مایه وه. شاره کانی ئیتالیا به هۆی به هره مه ند بونیان له سامان و سه ره بخۆیی و به بازرگانی کردن له سهر پاکی ئه و شوێنه ی ده ستیان پێی ده گه یشت، توانیان زالبن به سهر لادیکان و ده سه لاتی خانه دانان قه لآچۆ بکه ن و بوونی ئه م چینه له کۆمه لگا ره ش بکه نه وه. شاره ئیتالیه کان توانیان لادیکان والیبکه ن که له خزمه تی شاردا بن و بیانخه نه پال خۆیان. به هه مان شیوه ئه زمونی ویژه وه هونه رو پامیاری، وای کرد ئیتالیا شوپشی ویژه یی وه هونه ری به رپا بکات و به هۆیه وه کار له ئه وروپا بکات. ئیتالیه کان توانیان هونه رێک بۆ دروستکردنی کۆشک و ته لارو وینه کێشان و چێژی ئه ده ب و بنه ماکانی فیژکاری به ئه وروپا ئاشنا بکه ن. له به ره مه ئیتالیا له پۆژگاری گواسته نه وه له سه ده کانی ناوه پراسته وه بۆ سهردهمی نوێ قوتا بخانه یه ک بوو بۆ ئه وروپا ¹.

کاریگه ری موسلمانان و ئیسلام له سهر بوژانه وه ی ئه وروپا :-

شارستانی هه تی مسولمانان ده کشا به ره و خۆرئاوا و کاریگه ری گه وره ی ده کرده سه ریان. ئه م کاریگه ریه ش له کۆتاییه کانی سه ده ی یازده وه ده سستی

1 G.R.Story، E.H Herbision، main Stream of civiliziton (Newyork ، Har cant Bbrace)، (1947)

پیکرد. ئه م کشانه له چه ند پښگه یه که وه پښچکه ی به ست که گرنګترینیان
 نه نده لوس بوو. پاش ئه میش دورګه ی صه قلیه و دوا ی ئه ویش جه نگه
 خاچیه کان. نه نده لوس که کاریګه رترینیان بوو، شارستانی ته ئیسلامی
 تیایدا له شکوفه و ګه شان وه دابوو. ده وله تی نه نده لوس له سه ده ی هه شتی
 زاینیه وه له پیش چاوی ئه وروپیه کان بوو. جا ئه م ژیاره له کایه کانی زانست
 وزانیاریدا کاری کرده سهر ئه وروپا و وای کرد خویندکاران له هه مووبه شه کانی
 ئه وروپا وه به ره وئ نه نده لوس بچن و به هره مه ندبن له مه شخه لی شارستانی
 ئیسلامی. ئه مان له ویدا که وتنه خویندن و لیګولینه وه و هه رګیپانی
 په رتوکه کانی "ابن سینا - ابن رشد و رازی و خوارزمی... هتد" بوسه ر زمانی
 لاتینی. زانستی پزیشکی "ابن سینا و رازی"، سیبه ری له سه ر زانګو کانی
 ئه وروپا دا هه بوو تا هاتنی سه ده ی حه قده و ده رکه وتنی زانستی پزیشکی
 نوئ. فه لسه فه ی "ابن رشد" هه تا سه رده می "توما ی ئه کوینی" کاریګه ری
 ګه وره ی هه بوو به سه ر کلیسای مه سیحی دا. له ده ره نجامی ئه م لیګولینه وه و
 هه رګیپرانان ده، ئه وروپا به هه ژانیکه ی هزی هه ژاو له سه ده ی سیژده ی زاینی
 بزوتنه وه ی قوتا بخانه یی دروست بوو، که کاریګه ری شارستانی ئیسلامی
 به سه ره وه بوو. هه ر به هو ی ئه م بزوتنه وه یه بوو، ئه وروپیه کان توانیان
 په یوه ندی بکه نه وه به شارستانی یونان و پوما و هه ستن به زیندوو کردنه وه ی
 ئه م شارستانی ته له سه ده کانی چوارده و پاژده .

دیارده کانی پښانسی ئه وروپا

1- دوزینه وه ی چاپ و بلاگونه وه ی زانیاری.

2_ ژيانده وه ی شارستانی کلاسیکی کون و بلاگونه وه ی کلاسیک

وهیومانستی (مروګه ری).

3- پاک کردن و پوښنکردنی هونه ر، له سه رده می پښانس.

4_ گه شانه وهی وێژهی نیشتمانی و نه ته وهی.

5_ پێشكه وتنی زانسته سروشتیه كان و پره خنه ی میژووی¹

داهینانی چاپ:

ته مه نی چاپخانه له (500) سال تیناپه پێ. که واته بهر له م (500) ساله
خه لکی کتیبیان به ده ست نویوه. ده سته وتنی کتیبیش له توانای هه موو
که سیکا نه بوو، کتیبخانه کانیش تایبته بوون به ده وه له مه ندوخواه ن
سامانه کان، نه مه ش هۆکاری بوو بۆ نه وهی زانسته و زانیاری له ناو کۆمه لێکی
که م له خه لکی قه تیس بمینی. داهینانی چاپ له سهرده می نویدا پۆلی گرنگی
هه بوو له بلارکردنه وهی بیروبۆچونه کان. چاپکردن کاریکی ئالۆزبوو، بریتی
بوو له پیتته بزۆکه کان، که شوینی خۆی له سه ر کاغه ز جیده هیشت.
پێشكه وتنی کاغه زیش ماوه یه کی درێژی خایاند، بۆیه پێویسته به تیرۆته سه لی
باسی لێوه بکه ی.

کاغه ز (په ره):

مه ره که ب وکاغه ز له لایه ن چینه کانه وه داهینراوه، وه هه ر ئه وانیش یه که م
که سانیک بوون له سه ده ی دووی زاینی کاغه زیان به کارهینا. ئه وان کاغه زیان
له ئاوریشم دروست ده کردو به کاریان ده هینا. کاتیکیش ده ستیان گرت به سه ر
ولاتی ئه ویدیو پوبار، فیژی ئه م پیشه یه بوون و توانیان له جیاتنی ئاوریشم لۆکه
به کار بهینن له دروستکردنی کاغه زدا. پاشان ئه مه گواسترایه وه بۆ یۆنان و

ئیتالیا و ئیسپانیا، ئیسپانیه کانیش توانیان که تان له جیاتی لۆکه به کاربېنن له دروستکردنی کاغه زدا، هه لّبه ت له پېش سازکردنی کاغه زدا، خه لّکی له سهر گیای زه ل نوسینه کانیان ده نوسی، که گه لّیه کی نه ستورو لوسه و له سهر که ناره کانی نیل گه شه ده کات. له سه ده کانی ناوه راستیش خه لّکی پېستیان به کارده هینا بۆ نوسینه کانیان به تایبته پېستی ئاسک، نه مه ش به گران له سهریان ده که وت . خه لّکی تاماوه یه کی درېژ نه م جوړه پېسته یان به باشتر ده زانی له کاغه ز، هه تا توامری گریبه سستی هاته ئارا، که نه م جوړه پېسته ی تیا به کار نه ده هات. له نیوه ی دووه می سه ده ی پازده هه م، کاغه ز جیگه ی نه م جوړه پېسته ی گرته وه، چونکه چاپ جوړه که ره سته یه کی هه رزان و گونجاوی ده ویست بۆره نگ دانه وه ی پېته کانی.

چاپ :-

له سه ده کانی ناوه راستدا هه لّکه ندنی پېته کان له سهر پارچه ته خته و به رده کان کاریکی به رېلاوېوو، نه م پیتانه ش شوینی خویمان زۆر به پوونی به جی ده هیشت. میروپاشاکان واژوکانیان له سهر ته خته و پارچه کانزا هه لّده که ند، به مه به سستی واژوکردنی به لّکه نامه کانیان. نه م شیوه به کاره یینانه گه شه ی سه ندو بوو به پېته کانزاکان، وه به شیوه یه ک داریژران که تاوانانی چاپ بوونی هه بوو، سودی نه م پېته بزۆکانه ش له وه دابوو که ده توانرا به رده وام به کاریت و پیک و پیک تیا دا پیاده بکری.

ئیمه نازانین که ی چاپکردن له له وحه ی داره وه بووه به پیتی بزۆک. وه زانیار شمان نییه که یه که م که س کی بوو پیتی بزۆکی دۆزیه وه.

واده گوتري: "لورنس کاتر"، دانیشتوی شاری "هارلم" ی هولندا، یه که م کهس بوو پیتی بزؤکی به کارهیناوه، نه مهش له کوتایی سده دی چوارده و سهره تای سده دی پازده دا. به لام نه مه هیچ به لگه یه کی له سهر نییه و هیچ شتیکی چاپکراویش له ناوبراوه وه جی نه ماوه که بیسه لمیټی نه وخواه نی نه م دوزینه وه یه. نه وه ی که زانراو بیټ نه وه یه، که "جون گوته نبرگ" له سالی (1450)، یه که م کهس بووه پیتی بزؤکی به کارهیناوه بچاپ. "گوته نبرگ" خه لکی شاری "مینز" ی نه لمانیا بوو. یه که م شتیکی که چاپیان کرد بلیتی لیخوش بوون بوو، هه روه ها وه رگی پانی ټینجیل بوو له سالی (1454)، که گوته نبرگ چاپی کرد.

بلاو بوونه وه ی چاپگه ری :-

هر له گه ل دوزینه وه ی چاپ، زانست وزانیاری هه ژانی گه وره ی به خویه وه بیټی، نه وه نده ی نه برد له هر یه که له "نه لمانیا، ټینگل ترا، فهره نسا، ټیتالیا" بلاو بویه وه، ماموستایانی زانکوو پاپاکان پیشوازی گهرمیان لیکرد. دوا ی شازده سال له دوزینه وه ی چاپ، پاپا چاپخانه یه کی له پوما دامه زراند، به هه مان شیوه شاره گه وره کان گرنگیان به چاپگه ری داو، بلاو کردنه وه و فروشتنی کتیب بووبه پیشه یه کی به رمین. له سهره تای سده دی شازده دا "نه لدهس مانوشیس" چاپخانه یه کی بایه خداری له فینیسا به ریوه ده برد، تیاید اچنه د کتیبی کی به نرخی چاپکرد، که گوزارشت بوو له شاکاری کی هونه ری جوان. وه به دامه زرانندی چاپخانه له ولاتی مه کسک له سالی 1536، چاپخانه بو یه که م جار چویه جیهانی نوی.

دەرەنجامی دۆزینەوهی چاپ:

ئەم دۆزینەوهیە و بڵاوبونەوهی، چەندین ئەنجامی گرنگی لێکەوتەوه که لەسەدهی شانزەدا پەنگی دەدا یەوه. لەوانە:-

1- زۆربوونی کتیب و نوسین بەهۆی دۆزینەوهی چاپ، بە لەبەرچا و گرتنی ئەوهی که پیش دۆزینەوهی چاپ، سالانە دوو کتیب یان زیاتر دەنوسران، لەکاتی کدا دای دۆزینەوهی چاپ سالانە بەهەزان کتیب چاپ دەکران لەسەدهی شانزەدا.

2- کتیبی چاپکراو لەبەر چاوان جوان و خەت پێک بوو، وه هەروها هەلەو که مو کوپی که متر بوو.

3- یهکی لەدەرەنجامهکانی تری دۆزینەوهی چاپ، بڵاوبونەوهی زانست و زانیاری بوو، پاشان بەهۆی زیادبوونی کتیب و هەزان بوونی نرخه کهی، پۆشنگیری و زانیاری لەناو خەلکی بڵاوبو یهوه و داوکاری کتیب دای لەزیادی، بهشیوهیه که خانه دانان و چینی ناوه پاستیشی گرتەوه، ئەمانە بههۆی ئەوهی دۆلەمەند بوون، توانیان کتیب خانه لەمالهکانیان دابمه زینن.

4- زۆرینهی خەلکی گه پانه وه سەر خویندنه وهی کتیب، ئاره زووی وێژ وه ئەدەب لەناو خەلکی دروست بوو، هەروها نامیله کهی پرپابه تی جۆراوجۆر وهزان لەناو خەلکی بڵاوبو یهوه، وای لێکردن ههستن به کۆکردنه وهی ئەم بابەتانه. ههروهک ئاره زووی فێربوون و چالاکی هزری تیدا زیندوو کرده وه.

زیندوو کردنەوێ شارستانیەتی کلاسیکی:

کە ئە پور (سامان)ی کلاسیکی:

بەپراستی چاپ ھۆکاریکی کاریگەر بوو لە بلاوکردنەوی زانیاری و مەعریفەتی باوی ئە وکات. ئەم بلاو بوونەوێ زیندو بوونەوێەش، بەبزوتنەوێ کلاسیکی یاخود ژياندنەوێ شارستانی یۆنانی و پۆمانی ناسرا.

ئەوروپییەکان پەییوەندییان کردەوێ بە شارستانیەتی یۆنانی و پۆمانی و، پێشینەکانیان بە ھی ئەم شارستانیەتە دەزانی. چەندین نوسەر و فەیلەسوفی ناسراویان ھەبوو، کە لەم شارستانیەتدا پۆلیان گێراوێ وەك:- "ھۆراس، شیشرۆن، قەیسەر". زمانی لاتینی لە سەدەکانی ناوێ پراستدا زمانی کلێسا بوو، سەرەپای ھەندێ گۆپان کە بە سەری داھاتبوو. پۆشنبیران و پیاوانی ئاینی لە زانکۆکاندا پویان کردە لیكۆلینەوێ لە بارەوی ئەرستۆ و یاسای پۆمانی، وە لە مەشەوێ فەلسەفە و لاھوت و یاسای کلێسا یان ھەلێنجا. ھەر و ھا ھەندێ شیوێ بیر کردنەوێ لە بارەوی پزیشکی و کیمیا و میتروو گەردوون لە یۆنان و پۆما وەرگێردان. جا ھەندێ لە و بیرو بۆچونانە سەبارەت بە سروشت و بونەوێر پێك لە گەل تەفسیری ئایینی گونجاو بوو، بۆیە پێشوانی لیكراو ھانی بلاوکردنەوێ درا. ئەوێ جێگەیی سەرئەوێ ئەوێ کە شوینەواری یۆنانی و پۆمانیەکان بە سەر ئەوروپییەکان لە ھالی ھازدا زالە، ئەمەش لە دروستکردنی کۆشک و تەلارو داتاشین و پەیکەرتاشی ئیتالیای وولاتی یۆنان پەنگ دەداتەوێ، تەنانەت ھەندێ لەولاتی تیبری ئەوروپیش لاسای ئەوان لە زۆر شتدا دەکەنەوێ.

له ماوهى پۇژگارى گواستنه وه له سەده كانى ناوه پاسته وه بۆ سەده كانى نوئى "سەدهى چواردە هەتا سەدهى شازده"، ئەورۇپىيەكان تانىان پەى بەرن بەشارستانى كلاسكى كۆن و لەژياناندا پيادهى بكەن، بەتايىبەت كاتى زانىان ئەم ژيارە بىرى زانستى راست و دروست لەخۆده گرىۆ، دەتوانن خۆيانى لى بەرهمەند بكەن. بزوتنە وهى "سىكۆلائىستى" كه كاريگەر بوو بەشارستانى ئىسلامى، پۆلىكى كاراي گىڤا له وهه ولانەى كه دران بۆپەيوەندى كردن بە كه له پورى يۆنان و پۆمانى كۆن. بى گومان مەسىحيەكان كتيبەكانى يۆنان و پۆمايان كه كتيبەكانى "ئەفلاتون و ئەرستو" و فەيلەسوفان و بىريارانى كۆن بوون، له عەرەبىيە وه وەريان گىڤايە وه سەر زمانى لاتىنى، سەرەپاي هەبوونى ئەو زياده و پافە و شەرحانەى كه زانا و فەيلەسوفە موسولمانەكان خستبوويانە سەر. ئەم هەولۆ كۆششانه حەزى پەيوەندى كردنيان بە شارستانى يۆنان و پۆماى تيادا دروستكردن، بەلام پەيوەندى كردنيك كه له سەرچاوه پەسەنەكانى يۆنان و پۆماوه بىت، نە وهك له پىگەى ئەو كتيبانەى كه له موسلمانانە وه دەستيان دەكهوت. ئەمەش لەدواى دانانى سنورىك له لايەن "تۆماى ئەكوينى" بۆكاريگەرى فەلسەفەى "ابن الرشيد"، له سەرئايى مەسىحى يەوه هاته ئارا.

هەندى لەبىريارانى وهك: "پترارك- يۆكاشۆ- ساليوتانى برونى"، واگزارشت دەكەن كه سەردهمى گواستنه وه برىتييە له گەپانە وه بۆ شارستانى كلاسكى، ئەمەش دواى سەردهمى تاريكى ئەنگوستە چاو. هەتا يەكى له وانە گوتى: "دووبارە پۆشنى گەپايە وه، دواى چەندىن سەده

له تاریکي وخاموشي". مه به ستي "بروني" له م وتیه نه وه نه بوو که سده کانی ناوه پاست به گشتي تاریکي بوو، به لکو مه به ستي دووباره که پانه وهی کلاسیک و هونه رو ویزه و مړوځ بینی بوو، به ومانایه ی "مړوځ" بونه وهریکی خاوه ن ژبانه و له م دنیا یه ده ژي و خاوه نی سه نگو قه واره ی خویه تی، به پیچه وانه وهی تیپوانینی پیاوani ثانی". مه به ست له زیندوو کردنه وهی شارستانی کلاسیکی، گتپانه وهی پیزو پهن دی بوو بومړوځ. بیرارانی سهرده می گواستنه وه یا خود سهرده می پښانس، که ره کیان بوو خویان پزگار بکه ن له وکوت و به ندانه ی که داب و نه ریتی سده کانی ناوه پاست و دامه زراوه کانی نه م سده دانه به سهریدا سه پاند بوون. وه ک "کلیسا- دهره به گ- دنیا نه ویستی- خو به سوک بینین- ناماده گی بو دواړوژ". نه وان هه ستیان کرد که شارستانی کون، تیپوانینی له باره ی: "ژبان- مړوځ- جیهان" جیاوازه له و بارودوخه ی که تیایدان، ئیدی له مه وه تام وچیژیان له م شارستانیه وه وهرگرت و، هه ستیان کرد که تیپوانینی نه م شارستانیه ته پاست و ته واره. به هه مانشیوه هندی له بیراره کانی سهرده می پوښنگه ری نه و ماوه یان به شوپش له دژي نه قلیه تی سده کانی ناوه پاست و به ژباندنه وهی ژیریان دناوه، نه وه که به زیندوو کردنه وهی شارستانیه تی کون. له مه شدا مه به ستیان پښانس یان ژباندنه وهی نه وروپا نی یه له نویی¹.

لە سەردەمی گواستەنەویدا زیندوو کردنەوێ کلاسیکی لە پووی وێژەو
 ھونەر و مۆڤ بینەو، تایبەت بوو بە ئیتالیا، واتا ھیچ پەییوەنیەکی بەو
 گۆرانیە سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتیە ئەوروپاوە نەبوو. وولاتە
 ئەوروپیەکان لە پووی سیاسییەو گەشەیان سەندو ئابووریەکیان پەرە
 سەند، سەرەپای ھەندی شکست کە بەسەریاندا ھات. باری کۆمەلایەتیش لە
 سەدە یازدەوێ یاخود پێش ئەم میتروو گۆرانی بەسەردا ھاتبوو،
 بەچاوپۆشی لە شارستانی کۆن. ئەم بزوتنەوێش لە لایەن ولاتی
 ئەوروپای خۆرئاوا و باکوری شاخی ئەلپ پێشپەرەوی دەکرا.

زیندوو کردنەوێ شارستانی کلاسیکی لە پووی وێژەو ھونەرەو، یەکەم
 جار کورت ھەلات بوو لە لاسایی کردنەوێ کلاسیکە پێشینەکان لە کایە
 نوسیندا. ئەم لاسایی کردنەوێش ئاسان کەوتبوو لەسەر ئەوانە کە لاسایی
 پێشینەکانیان دەکردەو لە کتیی ووتار، ھەتا لە ھەست و نەست و
 لیکۆلینەو ھەلسەفی و ئەخلاقیەکانیشیاندا. واتا "لە ھەموو ئەمانەدا شوینی
 پێشینەکانیان کەوتبون". ھەلسەفی یۆنان کاریگەری بەسەر ئایینی
 مەسیحیەو زۆر بوو، بەشیوەیەک کە زۆر لەبیریاری وەک "مارسیلۆ
 فیسینیۆ، پیکۆدیلا، میراندولا... ھتد"، لە ھەولێ بەیەکەو گونجانندی
 ھەلسەفی "ئەفلاتون و مەسیحیەتدا" بوون، بەلام شکستیان ھێناو
 ھەولەکانیان بۆ ھودە بوو. دواتر پەخنە زمانەوانی و میتروویش پەیدا بوو.
 یەکی لەو کەسانە بۆ یەکەم جار پەخنەیی میترووی گرت، "لۆرینزۆڤالا"
 بوو (1405-1457)، کە ھەستا بە چاوخشاندنەو بەسەر "پەخشی

قوستەنتىن"ى گەورەو دەريخست كە ئەم بەخشە كارى پاپا و قەشەكانە و لەسەدەكانى ناوەرەستدا ساختەيان كردووە. بەهەمان شىۆه لەدواى بەراورد كردنى ئىنجىلى لاتىنى بە ئىنجىلەكانى ئىغرىق، چەندىن غەلەت و پەلەتى لەناو ئىنجىل دەرخست. جائەم شىۆه پەخنە گرىه و لىكۆلەينه وە مىژوويه، ئاسەوارى بەسەر لىكۆلەران و پىاوانى زانست خوازى دواتر هەبوو، وەك "ئىرازمۆس، پىرىيل، فۆلتىر...هتد". هەرئەمەش ھۆكارىك بوو بۆ سەرھەلدانى لىكۆلەينه وەى زانستى لەسەدەى شازدە.

فرانسىسكۆ پىترارك (1306-1374):

زىندوكردنەوەى شارستانى كلاسكى لەوێژەدا لەسەر دەستى "فرانسىسكۆ پىترارك" پەيدا بوو. "پىترارك" ژيانى خۆى تەرخان كرد بۆ فێر بوون ووردبوونەو لەئەدەب. هەندى لە پارچە شىعريەكانى بەزمانى ئىتالى ھۆنيو و ھانى پۆلەكانى ئىتالىاى دەدا كە لىكۆلەينه وە بكەن لەسەر كلاسكى و شىوازى زمانى لاتىنيان چاك بكەن. "پىترارك" ناوبانگى پەيدا كرد لە ناو ھاوچەرخەكانى، يارمەتى ماددى لەلايەن پاپا وە پىدراو مىرو پاشاكان لەرێزگرتن و ھاوكارى كردنى كىپرکىيان دەكرد. ئەنجومەنى پىرانى شارى فىنسىياس ئازادى دانىشتنى پىدا لەو شارەدا. ناوبانگى بەشىۆه يەك بوو، تەنانەت زۆرىك لە نوسەرانى ئەوروپاى خۆرئاوا شوين پىي ئەويان ھەلگرت.¹

"جۆفانی یۆكاشیۆ" (1313-1375) ھانی پەتارەکی دا بۆسوربەون لەسەر ویژەى لاتینی كۆن. "بۆكاشیۆ" ەك پەتارەك نوسینەكانى بەزمانى لاتینی دەنوسى. كەتیبەكەى كە بەزوبانى لاتینی نوسى بوو، ئەوەندەى نەبرد لەئىتالىا و پاشان لەكیشوهرى ئەوروپا بڵاوبۆو لەهەردوو سەدەى چوار دە و پاز دە. لەدواى ئەمە ئینگلترە و فەرەنساش كەوتنە گرنكى دان بەزمانى لاتینی.

لەدواى كەوتنى ئەستەمبۆل و گیرانى لەلایەن "مەھمەد فاتىح" ەو، چەندىن مامۆستای زمان و ویژەى یۆنانى كۆچیان كرد بۆ ئەوروپا. ئەم كۆچكردنە ھەر لەدواى دروستبوونى مەترسى عوسمانیەكان بەسەر بیزەنتیەكان دەستى پێكرد، ئەمەش لەدەورى سالى 1400. لەناو كۆچكردوەكانى سەدەى پاز دە "كراسولوس" لەھەموویان بەرچاوتر بوو. ناوبرا و ھەستا بەدامەزراندنى قوتابخانەىەك لەفلۆرەنس و تیايدا ویژە و فەلسەفەى یۆنانى دەوتەو و دەرسى بە ژمارەىەكى زۆر لە قوتابیانى دەگوت و لەسەر دەستى چەندىن قوتابى پێگەیشت. بەھاتنى سەدەى شاز دە لێكۆلینەو لەزمان و ویژەى یۆنانى و لاتینی كۆن، بووبە كارێكى بەربلاو لەئەوروپا. فیربەونى تازە شوینی فیربەونى كۆنى گرتەو، كەراو و ستابو لەسەر بزوتنەو و سیکۆلائىستى.

بلاوبوونەو وى كلاسك :-

فیربەونى تازە لەسەر لێكۆلینەو و فیربەونى زمان و ویژەى یۆنانى و پۆمانى وەستابوو. بەھۆیەو و سەردەمىكى تازە دەستى پێكرد، كە كلاسكیەت تیايدا بڵا بوویەو، بەوپیى كە شارستانی كلاسك بەرزترین و شكۆدارترین شارستانیەتە كە مۆڤ پێى گەیشتبى. شیوازى كلاسكی لە

ویژده هونه ردا ههتا سهدهی نۆزده بالی به سه ر ئه وروپادا کیشابوو. چاوه پوان دهکرا له پۆشنه پیرانی ئه وروپی سه ره رای شاره زابوونیان له زمان و ویژده ی یۆنانی و لاتینی، دهسته واژه ی کلاسیکی له نویسه کانیاندا به کار بهێتن و ناوه کلاسیکیه کان به کار بهێتن. کلاسیک له شیوازا دا پێر په وی گرت و کۆشکی به رزو جوانیان له سه ر شیوه ی کلاسیکی دروست ده کرد که به پایه کانی پیشه وه ی ده ناسرا. هه روه ها گومبه تی پۆمانی ده پازینرایه وه به وینه ی زهیتی و ئه و په یکه رانه ی له سه ر ته رزی په یکه ری یۆنانی کۆن دروست ده کران.

بزوتنه وه ی مرۆگه ری (هیومانسی):

بزوتنه وه ی مرۆگه ری په کیکی تر بوو له دیارده کانی بلا بوونه وه و فیڕبوونی کلاسیکی که پاوه ستا بوو له سه ر متمانه بوون به گه وره یی شارستانی کلاسیک. مرۆڤ له زمانی شیشرۆندا به مانای تیگه یشتوی ئه ده ب و گه شه ی عه قل و ژیری ده هات، که هه موویان کۆله گه ی په روه رده بوونی مرۆڤن به په روه رده یه کی گه وره. په ترارک یه که م که سی بوو به کایه ی مرۆگه ری هه ستا، ئه مه ش به هۆی ئه و گه رم و گوپییه ی که بۆ کتیب و نویسه کانی شیشرۆن هه یبوو، هه روه ها ئه و په یوه ست بوونه به هیزه ی که هه یبو بۆ شیشرۆن له دونیا بیینی و ژیا نناسی دا. ئه مه و جگه له هه لئینجانی لیکدانه وه کانی و شوین هه لگرتنی هه نگاوه کانی شیشرۆن. په ترارک به شیوه ی کلاسیکی کۆن نویسه کانی ده نویسی و شیوه ی لاتینی به ربلاوی سه ده کانی ناوه راستی به سوک داده نا.

فیربوونی نوێ له م کاته دا شارستانی بوو نه ک شیوه ی ئاینی یان خوداناسی. په ترارک پیداکری ده کرد له سه ر دنیا و گرنگدانی به دواپوژ که م ده کرده وه. گرنگی ده دا به مروؤو ئاره زووه کانی و داوای دابین کردنی ژیانیکیی خوشی بو ده کردو گه شه ی به تواناکانی ده داو دنیا نه ویستی و خومان دو کردن و خو ئازاردانی له پینا و دواپوژ به بی بایه خ له قه له م ده دا¹.

ئه وانه ی بایه خیان ده ده دا به تویتینه وه کلاسیکیه کان، ده یانبینی یونانی و پۆمانییه کۆنه کان، گرنگیان به ژیانی دنیا و مروؤو ده دا زیاتر له گرنگی دانیان به دواپوژ. له به رئه وه هه موو ئه وانه ی که گرنگیان ده دا به کلاسیک و شاره زابوون لی، حه زیان ده کرد وه ک ژیانی کلاسیکیه کان بژین. جا هه ر لیکوئینه و لی ورد بوونه وه یه ک که بتگه یه نیتته ئه و ئامانجان به پینان ده ووت لیکوئینه وه مرویه کان و بزوتنه وه که ش پیتی ده و ترا: بزوتنه وه ی "مروگه ری". له م کاته دا زمان و وێژه و فه لسه فه و میترووی یونانی و پۆمانی گوزارشت بوو له لیکوئینه وه مرویه کان، وه ئه وانه شه ی که ئه و لیکوئینه وانه یان به ره وپی شه وه ده بردو به یونانی و لاتینی ده یاننوسی، بریتی بوون له مروگه ران. ئه وان ده یانویست له ژیانیا نده به سه ر پیره و ی کلاسیکه پيشینه کانیاندا برۆن و هه موو

1- پيشتریش له ناو ئيمه دا تپوانینی ژۆر هه له ده کرا بو چه مکی دنیا داری و دنیا ویستی. له نه نجامی حالی نه بوون له ئیسلام خه لکی دنیا یان به شتیکی پوچ و بی بایه خ سه یر ده کرد. ته نانه ت یه کی له هویه کانی دواکه ننی موسلمانان له پیردوو گرنگی نه دان بوو به دنیا و به فیرۆدانی کات بوو. ئه مه له کاتیدا ئیسلام دوا ده کات تا ئه و په پی توانامان هه ولده ین دنیا مان خوش بکه ین، چونکه به بی ژیانیکیی خوش و له بار خوا په رسته یه کی له بارو تپرو ته واو نا کړی. دنیا به که م گریش به و مانایه نایه ت که دنیا به ه یچ نه گری، هه ره ک وایان لی قامی بوویه وه. به لکو به مانای ئه وه دیت که به هوی دنیا وه له دواپوژ بی ناگا نه بی. هه ره ک علی کوری ابو تالیب له باره ی دنیا به که مگریه وه ده لی: دنیا به که م گری به مانای ئه وه نایه ت که تو ه یچ شتیکت نه بیت، به لکو به مانای ئه وه دیت ه یچ شتیکت تو ی نه بیت. (وه رگین).

شیوه وشیوازی ژیا نیان له وان وهرگرن. وهه ره له کاته دا زانکۆکان زۆر گرنگیان به لیکۆلینه وه مۆییه کان ده داو زمانی یۆنانی و لاتینی چووه پال پروگرامی زانکۆ له زانکۆکانی ئه وروپا¹.

به سوک سه یر کردنی سه ده کانی ناوه پاست:

جه خت کردنه وه له سه ر شارستانی کلاسیک و لیکۆلینه وه لیی و به مه زن و گه وره دانانی و به هیومانیسیت سه یرکردنی لیکۆله رانی ئه م شارستانییه ته، بوو به هۆی به سوک سه یرکردنی سه ده کانی ناوه پاست له لایه ن مۆ گه ران و به که م و نابوت سه یرکردنی ژیا ره که ی. ژیا ری سه ده کانی ناوه پاست په تده کرایه وه و سه رده مه که ی به شه وگا ریکی تاریک داده نرا و گوزارشتی لی ده کرا که نه زانی و به ره بریه ت بالی به سه ر ئه م سه رده مه دا کیشا وه، ته نانه ت شیوازی غوتی "که وانه یی" له دروست کرنی بینا و قه لای میره کان به هیما ی به ره بریه ت داده نرا و بزوتنه وه ی سیکۆلانیستی به بزوتنه وه یه کی نه خو ش له قه له م ده درا و زمانی لاتینی کارپیکرا و له کلێسا کان له سه ده کانی ناوه پاستدا به زمانی قه شه و ره به نه کان داده نرا. به م شیوه یه هه موو دیارده کانی سه ده کانی ناوه پست به هیما و نیشانه ی نه زانی و پرپوچی پیشان ده درا.

بلا و بوونه وه ی رۆشن بیر (سه قافه ی نوێ):

فیڕکاری نوێ هۆیه ک بوو بۆ گه پان وپشکنین و گرتنی په خنه ی هزری و سه قافی. نوسه ران و بیریاران له نوسرا وه کۆنه کانیان ده کۆلیه وه و له دیرو شوینه چۆل بووه کان و کتیبخانه ی کلێسا و کتیبخانه تایبه تیه کانی دۆلمه نداندا

بەدوای ئەم نوسراو پەراوە کۆنانەدا دەگەڕان. لە ئەنجامی ئەمەدا چەندین نوسراوی ونبوویان دۆزیوەوە کە پێشتر لە بەرچاوان دیار نەبوون. وەك نوسراوەکانی "کونتلیانس" لەبارەی وتارییژی و کتابەکانی "شیشرۆن" و "میترووی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی" هەمی میتروونوسی بەناویانگی پۆمی "تاکیتس"، هەروەها بیرکاریەکی "فیمیکس" و کتابەکانی "فیزوفیس" لەبارەی ئەندازیاری بیناسازی. ئەمەو سەرەپای هەزاران نوسراوی تر کە هەمی بیریارانی کلاسیکی کۆن بوون. کۆکردنەوێ نوسراوە کۆنەکان بووبە پیشەیی زۆریک لەبیرمەندان، تەنانەت هەندێ لە دەولەمەندان بۆخودی خۆیان لە کتێبە کلاسیکیەکان کتیبخانەیان دروستکرد. شان بەشانی کۆکردنەوێ نوسراوە کۆنەکان، پڕۆسەیی کرپین و فرۆشتن و بلاوکردنەوێ هاتە ناو، بەشیوەیەك بووبە بازەرگانیەکی بەقازانج. بۆ ئەوێ ئەم نوسراوانە بلاوبکرێنەو، نوسەرانی هەستان بە بەراورد کردنی هەندیکیان بە هەندیکی تریان. ئەمان نوسراوەکانیان دەخستە بەر پەخنەو تەشەر. بەهۆی ئەمەو پەخنەو میتروویی و شیوازەکانی نوسینی میتروو هاتە ئارا، وەك پیناویک بۆدەرخستنی هەلەو ئەوانەو کتابەکانیان نوسیبوویەو، یاخود لەبەریان نوسیبوو. هەروەها بۆ مەبەستی پوون کردنەوێ پاستی و ساغی یاخود ساختەو ئەم نوسراوانە. بەم شیوەو پێگەیه "لۆرینزو ئالا" بەلگەو ساختەو "بەخشی قوستەنتین" ی دەرخست.

لەسەدەوێ شازدە کلاسیکیزم و مۆگەری لەناو چینی پۆشنبیرانی ئەوروپا بەخیرای بلاو بویەو. ئوستازو مامۆستایان بە دوای پۆشنبیری

تازە دەهه که وتن و زۆریک له زانکۆ دامه زراوه نوێیه کان جهختیان ده کرده وه له سه ر لیكۆلینه وه کردن له کلاسیکیه ت و مرۆگه ری. ئەمەش به زۆری له ئەلمانیا و زهویه نزمه کان و سوید و سکۆتلەنده به دی ده کرا. "لۆرینزۆی گه وره" سه رۆکی بنه ماله ی "میدیتیچی" له فلۆره نسا، له پووی ماددییه وه هاوکاری مرۆگه رانی ده کردو کتیبخانه یه کی له فلۆره نسا دا دامه زرانده، که ژماره یه کی زۆر له کتیبه کانی یۆنانی و پۆمانی له خۆده گرت. هه روه ها "فرانسوای یه که م" ی پاشای فه ره نسا ش کۆلیژیکی دامه زرانده بۆ لیكۆلینه وه مرۆگه رییه کان و، هانی هونه رمه ندان و بیرمه ندانی ده دا بۆ کۆچکردنیان له ئیتالیه وه پووه وه فه ره نسا، به مه به ستی بلاوکردنه وه ی زانیاری ومه عریفه ت له ناو فه ره نسیه کان.

گرنگی پۆشنبیری نوێ:

بزوتنه وه ی مرۆگه ری بزوتنه وه یه کی زانستی و وێژه یی وه فه لسه فی و کۆمه لایه تی بوو. مرۆگه ران هه ستان به ژيانده وه ی کلاسیکی کۆنی لاتینی و یۆنانی و چینی ده سه لاتدارانیان والیکرد که زۆر به گه رم و گوپییه وه پیشوازی له م مه عریفه و کایه زانستیه تازیه به کن. مرۆگه ران به هۆی ئەمه وه شۆرپشیکیان به رپا کرد له پووی تیۆره فیڕکاریه کان و پیاده کردنیان. هه روه ها توانیان ئەقل و خه یال و تیپروانینیان پزگاریکه ن له ته وقی سه ده ده کانی ناوه پاست، ئەمەش به لیكۆلیه نه وه و وێژه یی و فه لسه فیه کان و گرنگی دانیان به بیرکاری و وازه ینانیان له شیوازی فیڕکاری کۆن، که پیاوانی ئایینی پیاده یان ده کرد له سه ده ده کانی ناوه پاست. له ئاکامی ئەمانه دا چینیکی پۆشنبیر

سه ریه له دا که کلاسیکیان به ره و پيشه وه ده بردو له سه شيوازی کلاسیکه کان ده یاننوسی و ده یانخوینده وه. ئه وان به م لیکۆلینه وه مرۆگه ریا نه به هره به رزه کانیان گه شه پیداو هزریان له که له پچه ی سه ده کانی ناوه پراست پزگار کرد. به لام به داخه وه ئه م بزوتنه وه یه له ناو چینی ئورستو قراتی و ژماره یه کی که می خه لکی چه قی به ستبوو، هه رئه مه شه لایه نی نیگه تیفی ئه م بزوتنه وه یه بوو.

جه ختکردنه وه له سه ر خودگه ری، تاک (الفردانیه) :-

پیداگری کردن له سه ر تاک، یه کی بوو له تایبه تمه ندیه کانی پۆشنیری نوی و کۆمه لگه ی نوی. مرۆگه ران زۆر جه ختیان ده کرده وه له سه ر باوه رپوون یا خود متمانه بوون به خود، وایان لیکده دایه وه که مرۆف تاکیکی جودایه و خاوه نی که سایه تی و به هره ی تایبه تی خۆیه تی، که ده توانی گه شه یان پییدات و به هۆیه وه خزمه تی خۆی و ده رو به ری بکات. جا ئه م شیوه تاکه گه ریه، گوپراهی بۆ گه وره و ده ره به گو سه ندیکا په ت ده کرده وه و دانی نه ده نا به ئیمپراتۆرو پاپاو پاشا، به لکو ته نها دانی به گه وره یی خودی تاکدا ده نا. واتا (مرۆف خۆی گه وره ی خۆیه تی). هه روه ها به قیزه ون سه یره موو ئه و هۆکارانه یان ده کرد که مرۆف له حه زه کانی ده گیرپه ته وه و پزگره له به رده م ئاره زووه کانی. مرۆگه ران پیاوانی ئایینی و سه ده کانی ناوه راستیان به بی بایه خ له قه له م ده دا. به لام وه نه بی ئه مانه به ته واوی پیاده کرابن، به لکو له گه ل هه موو ئه مانه شدا زۆریه یان پا به ند بوون به ئاینه که یان و نیشتمانی خۆیان خوشده ویست و بۆ ده سه لاتی ولاتیان دلسۆز بوون. بۆ نمونه ئه وانه ی که

ههستان به پپۆسهی دۆزینهوه جوگرافیهکان وهك: "کولمبس، دیاز، فاسکۆدیگاما، بیزار، ماجهلان"، پابه‌ند بوون به ئاین و دلسۆزی حکومهت بوون، له گه‌ڵ ئه‌وه‌ی جه‌ختیان ده‌کرده‌وه له‌سه‌ر خود.

به‌پاستی زیندوو کردنه‌وه شارستانی کلاسیکی و بزوتنه‌وه‌ی مرۆگه‌ری له‌ سه‌ده نوێیه‌کان، زۆر گرنگ بوو، له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی گۆپانی هینا به‌سه‌ر بیرکردنه‌وه‌ی خه‌ڵکیدا. له‌کاتی‌کدا بیرکردنه‌وه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست بای له‌سه‌ر خه‌ڵکی دا کیشابوو.

له‌دوای سهردهمی پینسانس کاریگه‌ری کلاسیکی به‌ره‌به‌ره که‌م بویه‌وه، هه‌روه‌ها ئاره‌زووی لی‌کۆلینه‌وه کردن له‌یۆنانی و پۆمانی دای له‌که‌می و شیوانو ئامرازی زانستی جی‌گه‌ی شیوانی به‌ربلاو (شائع)ی گرت‌ه‌وه له‌لی‌کۆلینه‌وه زانستی و میژوویه‌کاندا. تیپوانینی بیریاران له‌دوای سهردهمی پینسانس له‌مه‌ر سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست گۆپانی به‌سه‌رداهات، چونکه له‌دوای ئه‌م سهردهمه بیریاران تیپاوانینیکی دادگه‌رانه‌یان هه‌بوو سه‌باره‌ت به‌سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست. له‌دوای پۆژگاری پینسانس ئه‌وان سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستیان به‌قوناغیک له‌قوناغه‌کانی گه‌شه‌سەندنی شارستانی ئه‌وروپا لی‌کدایه‌وه، کاتیک له‌دوای ئه‌م سهردهمه سهردهمی‌نوی ده‌ستی‌ده‌کات. هه‌روه‌ها سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستیان وا له‌قه‌له‌م نه‌دا که‌بی به‌ش بی‌ت له‌هه‌موو دیارده‌ و خه‌سله‌تیکی شارستانی، هه‌روه‌ك خه‌ڵکی له‌ سهردهمی پینسانس وه‌ها بیریار لێ ده‌کرده‌وه.¹

کاریگری کلاسیک به سهر ئاینی مه سیحی :-

مه سیحیه توندپوهه کان دزایه تی فیرکاری تازه یان نه کردو ده سه لاتی کلّیساش ریگری نه کرد. وه لی له گهلّ نه مه شدا هندی له پیاوانی ئاینی دزایه تی بزوتنه وهی کلاسیکیان ده کرد، به و بپوایه ی که شیوازیکه له بت په رستی، نه مه وجگه له ترسانیان له دزه کردنی بت په رستی بو ناو خه لکی. به لام نه و لیبورده ییه و فراوانیه ی که ده سه لاتی ئاینی په پیره وی کرد، وای کرد نه مه به مه ترسی نه زانری. نه که هه رنه مه به لکو پاپا کان له هانده رانی کلاسیک بوون و بره ویان پیده دا، به تاییه ت پاپا نیکولای پینجه م، که ده ستيکی کارای هه بوو له بلا بوونه وهی کلاسیکداو چه ندین خه لاتی گرانبه های ده به خشی له م بواره دا. هه روه ها ژماره یه کی زور کتیبی کلاسیکی له کتیبخانه ی فاتیکاندا کو کرده وه و گه وره ترین خه لاتی ته رخان کرد بو نه و که سه ی که جوانترین وه رگیژان بکا بو "ئیلیازه و هومیرؤس". هه روه ها پاپا "پیوسی دووم" له پیش نه وه ی بگات به پؤستی پاپه وی، ناویانگیکی گه وره ی ده رکرد له کلاسیکدا. "لیوی ده یه م" یش وه که نه وانی تر هاوکاری هونه رمه ندان و مروگه رانی ده کرد، نه مه ش په نگدانه وه ی نه و حه زوئاره زوه ی بوو بو هونه رو موسیقاو پارچه نه ده بیه جوانه کان.

مه سیحیه کان وایان ده بینی که لیکوئینه وه کلاسیکیه کان خزمه تی شارستانیه تی نه وروپا ده کات و ده یگه ینیتته پله ی جوانی. به لام به پیچه وانه ی نه مانه وه کاریگری کلاسیک به ره به ره پووی وه رچارخاندو به ره و ناکوک بوون پویشته له گهلّ ویست و مه به ستي کلّیسا. نه مه ش کاتی په خنه کانیا ن بو سهر

کلێسا دای له زیادی و مرۆگه ران دژایه تی هه ندی له دروشم و سروتی ئاینیان کردو له گه و ده یی و گرنکی لاهوتیان که م ده کرده وه و ژیان ی په بانیه تی و ئاره زوو گرته وه یان دایه به ر په خنه ، که ئه وه ندی تر په وشه که ی له بار کرد بۆ شوێشی ئاینی و چاکسازی ئاینی¹.

به ناو بانگترین پیاوانی فیڕکاری نوێ:

ژماره یه ک له نوسه رانی ئه وروپی به به ناو بانگترین پیاوانی فیڕکاری نوێ داده نرێن. له وانه ش "جۆن دیکلین" ی شاره ز له ئه ده بی یۆنانی، که خه ریکی پێگه یان دنی فرزه ندی میرو خانه دانان بوو. به هه مان شیوه برازا که ی "فلیب میلانگتن" مامۆستای زمانی یۆنانی له زانکۆی ویته نریگ له ئه لمانیا و هاو پێی مارتن لوسه ر هه م دیس یه کیکی تر بوو له پیاوانی فیڕکاری نوێ. هه روه ها "جۆن کۆلیت" یه کیکی تر بوو له وانه و له ئینگلترا دا ناو بانگی ده رکردو و تاریژیکی به ناو دیڕ بوو. ناو برا و پاگری که تدرائیه ی سننپۆل بوو له له ندن. مرۆگه ران له خۆرئاوای ئه وروپا پوویان کرده باشکردنی باری کۆمه لایه تی و ناشیرین کردنی داب و نه ریتی به ربلاوی ئه وسا.

"سیرتۆماسمۆر" (1427-1535) ژماره یه ک کتابی میژووی و سیاسی به زمانی لاتینی بلاو کرده وه. له ناویاندا ژیان ی "پیچاردی سییه م". له به ناو بانگترین کتێبه کانیشی کتیبی یۆتۆپیا یه ، که به زمانی لاتینی نویسیویه تی و به هۆیه وه ناو بانگی له ئه وروپا دا په یدابوو. نوسه ر له م کتێبه دا له سه ر شیوه ی کۆماری ئه فلاتون باس له ولاتیکی خه یالی ده کات که

دانىشتوانەكەى بە بەختە وەرانه ژيان بەسەردەبەن. لەم ولاتەدا هەموو تاكێك كاردەكات و سودمەند دەبێت و دەرڤەتى خۆپەندەو و خەوتن و نوسین هەيە. لایەنى ئابوورى ژيانى هېچ كەسى تەنگ نەكردوو. چونكە دراویك نىيە ئالوگۆر بکری لە نێو ئەم ولاتەدا. پادشایەتى قۆرغ كراو لەم ولاتەدا بوونی نىيە و جەنگ و دووژمنايەتى تىادا نىيە. ئەمەش بەهۆى لەبارى سیستەمەكەى كە واى كردبوو هەموو تاكێك خاوەنى خۆى بێت. "تۆماس مۆر" لەم كتيبەيدا باسى لە كۆمەلگەش كراذبوو. كۆمەلگەى ناو ئەم ولاتە خالى بوو لە تاوانبارانى ناو زىندان، پەرسش كردن بە ئازادى دەكراو جەنگ تەنها پارێزگارى بوو نەك هێرش.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا "تۆماس مۆر" چارەسەرى بۆ كيشەكانى سەردەمى خۆى دانەنا، هەرچەندە بەشیوەيهكى تەواو ئاماژەى بە لایەنە گرنگەكاندا بۆ كيشەكانى كۆمەلگە لە سەردەمى خۆیدا. پراویژكار بوونی "تۆماس مۆر" بۆ "هنرى هەشتەم" ی پاشای ئینگلترا ھۆيك بوو بۆ خۆ بەدووگرتنى لە دانانى چارەسەر بۆ كيشەكانى سەردەمى خۆى.

هەرچەندە چەندین نوسەر و مامۆستا لە دانیمارك و فەرەنسادا هەبوون، بەلام دیارترینیان و پێهەرو پابەرى مۆگەرەن لەم سەردەمەدا "ئىرازمۆس" بوو.

دیسیدریس ئىرازمۆز 1466-1536:

رەنگە بتوانین ئىرازمۆز بە دیارترین نوسەر و پۆشنبیری سەردەمى گواستەو دابنێین. ئىرازمۆز بیريارىكى مۆگەرەبوو، لە شارى پۆتردامى ھۆلندا لە دایك بوو. بەلام زۆربەى ژيانى لە نێوان فەرنساو ئینگلتراو

نه لمانیاو سویسپراو ئیتالیا دا بردوته سهر. ئیرازمؤز ماو ده كه سهرؤكى زانكؤى پاریس بوو. له بواری لاهوتدا پسپوړو شاره زابوو، تا دواتر تیايدا بووبه قه شه. به لام نه م زور شه یدای خویبندنه وهو موتالاكردن بوو، ژماره ده كه كتابی نوسی و له ننیو مرؤگه ران وهك مامؤستاو بیریار ناسراو له سهر ئاستی نه وروپا به پله و پایه کی وه ها گه یشته كه پاتراركیش پیچی نه گه یشته له پیش نه ودا. هاورپی باوه ریپیکراوی توماس مورو جون كؤلیت ولیوی دهیم بوو، هه روهك په یوه ندی هه بوو له گه ل "چارلسی پینجه م" وپاشاكانی فه پرنساو ئینگلترپا، لای نه وانیش جیگه ی پیزومتخانه بوو.

"ئیرازمؤز" راستی و لیبورده یی و ئازادی ده ویست. نه م ویسته شی زیاتر له کایه ی ئاینیدا بوو نه وهك کایه ی سیاسی و ئابوری. بؤ هه موو نه م مه به سته ناش چه ندین نویسی ته رخان کرد.

ئیرازمؤزی بلیمه ت وهك پیاویکی ئیماندار به مه سیحیه ت مشته ومپی نه ده کرد له مه ر ده سه لاتی پاپاو كلیسا. وهك پیاویکی مرؤگه ریش نیگه ران بوو له وخورافیاته باوانه ی كه بالی به سهر لاهوت و كلیساو مه سیحیه توندره وه كاندا كیشابوو. هه روهك دووژمنی نه زانی وكالقامی بوو. ئیرازمؤز له مالی هاورپیکه ی توماس مورو له سالی 1511، كتابیکی له ژیر ناو نیشانی "ستایشی دیوانه یی" دا بلاو کرده وه. نه م له م کتیبه یدا پڅخنه ی توندی گرت له ره به ن وپیاوانی ئاینی و تاوانباریکردن به وه ی نه وان ئاین كورت ده كه نه وه له به نه نجام گه یانندی چه ج بؤزه وی پیروزو پارانه وهو لالانه وه له قدیسان به پیروژ سهرکردنی پاشماوه كانیان. ئیرازمؤز نه م شتانه ی له سهر زاری ئافره تیك گوزارشت کرد به ناوی "فوولی" كه كه سایه تیه کی سهره کی ناو کتیبه كه ی بوو. جگه له مه ئیرازمؤز ئینجیلی له ئیغریقیه وه وه رگپرایه سهر

زمانی لاتینی. ئەمە و ئەم وەرگی پراڤە جیاوازی زۆری تێدا بەدی دەکرا لە گەڵ وەرگی درەوای پرسی کلتیسا.

لە گەڵ هەموو ئەمانە شدا ئیرازمۆز پشتگیری شۆپشی نەکرد، کاتی لە لایەن مارتن لۆسەر وە لە دژی کلتیسا بەرپاکرا. ئەم پشتیوانی خۆی بۆ پاپا دەر بێی و پەخەنە ی لە لۆسەر گرت لە سەر دەرچونی لە فەرمانی پاپا.

بزوتنە وە ی مۆگەری لە نیوە ی دوووەمی سەدە ی شازدەدا پۆبە پووی ئاستەنگ و نا پەخەتیه کی زۆر بوو یە وە. وە ل کلاسیکیەت هەتا وە کو کۆتایی سەدە ی هەژدە بەردەوامی بە خۆی داو کاریگەری هەبوو لە سەر وێژە و هونەر و پیکهاتە ی بیرو هزری نوێی تایبەت بە زانستە نوێیەکان.

هونەر لە پۆزگاری پێنسانس:

هونەر مەندان و وێژە وانان ئارەزوو شەیدایەکی زۆریان تیا دا دەرکەوت بۆ شارستانیەتی کلاسیک. هونەر لە سەدەکانی ناوە پاستدا پەنگدانە وە ی ئاینی مەسیحی بوو، کاتد پائیه کان لە سەر شیوازی کەوانە یی بنیات دەرنا. بە لām مۆگەران هونەریکیان نیشانی خە لکیدا کە دە گە پایە وە بۆ پیش سەدەکانی ناوە پاست. ئەم هونەرە بە سانایی و جوانی و کەم مەسره فی جیا دە کرایە وە، بە لām کاریگەر بوو بە کلاسیه کیەتی کۆن.

کلاسیک و هونەر:

لە هەریە ک لە سەدەکانی پازدە و شازدە گە شە کردنی هونەرەکانی ئەوروپا لە ژێر کاریگەری کلاسیکدا بوو. لە گەڵ ئەوە ی زۆرێک لە پووەکانی شارستانی سەدەکانی ناوە پاست مابوون، بە لām لە زیندوو کردنە وە ی هونەری کلاسیکی سودی زۆر بینرا. وینە کی شە کان و پەیکەرتاشان و بیناسازان، بە شیۆه یەکی بەرچاو هاوکاری دەکران، بە مەبەستی ئافرانندی نمونە یەکی بایە خدار لە سەر

شیۆە ی هونەری یۆنانی و پۆمانی کۆن. هونەری مەسیحی و هونەری کلاسیکی بەشیۆە یەکی لە سەر خۆ تیکەڵبوون، ئەمەش بە بەکارهێنانی هونەری کلاسیکی لە پەرسەکانی ئاینی مەسیحی دا. لە ئەنجامی ئەم تیکەڵبوونەش هونەریکی مەزن هاتە کایە وە کەخۆی دەبینێ وە لە هونەری سەردەمی پێنسانس. ئەم هونەرە مەزنەش لە نیوان بیرى کلاسیکیەت و مەسیحیەتدا پەیدا بوو. بەم شیۆە یە کلاسیکیەت لە هونەرەکانی تەلارسازی و داتاشین و نیگرکیژشان و پەیکەرتاشی و مۆسیقادا بلا بوویە وە.

بیناسازی:

شیۆازی کەوانەیی، کە لە دروستکردنی بینادا بەکار دەهات، بە هاتنی شیۆازی یۆنانی پۆمانی کۆن بەرە بەرە گۆلۆی کەوتە لیژی و شیۆازی یۆنانی و پۆمانی بۆ هەمان بوار شوینی گرتە وە. کەوانە "قەوس" ی یۆنانی و گومەزی پۆمانی، شوینی کەلو "بورج" ی نوک تیژی گرتە وە. هونەری کلاسیکی تازە، کە بە ئاسان و سانا ناسرابوو، لە سەردەمی پێنسانس لە سازکردنی هەموو بینا و کۆشکیکدا دەخرا یە کار. دیارترین نمونە بۆ ئەم بیناسازیە نوێیە، بینای کلیسای "قدیس برتس" ه لە فاتیکان، کە لە دروستکردنیدا دیارتین و باشتترین هونەر مەندانی وەك: "برامانتی، رفائیل، میخائیل ئنجیلو، بلادیۆ"، کاریان تێدا کرد. ئیتالیا ناوەندی زیندو کردنە وە ی بیناسازی کلاسیکی یۆنانی و پۆمانی بوو، ئەم زیندوو کردنە وە یە لە ژێربالی میروخانه دانان و دەوڵە مەندان گەشە ی دە کرد. پاشان ئەمە بلا بوویە وە لە بەشەکانی تری ئەوروپا. هەر

چەندە ئیتالیا بە ھۆی جەنگە وە لە پرۆوی سیاسی و بازرگانییە وە شەپرێو تیکشکاو بوو، بە لām توانی لە پرۆوی ھونەرێە وە ئەوروپا داگیربکات. فەرەنسا لە سەردەمی "فرانسوای یەكەم" و ئیسپانیا لە سەردەمی "فلپپی دووہم" ھونەری بیناسازی کلاسیکیان تیادا بلāو بوویە وە. بە لām لە ئەلمانیا و ھۆلەندا و ئینگلترا ئەم ھونەرە درەنگ بلāویە وە تا کۆتایی سەدە ی شازدە.

داتاشین و پەیکەر تاشی: (نەت ، تمایل)

لە سەدە ی چوار دەدا بزوتنە وە ی کلاسیکی لە داتاشیندا سەری ھەلدا، سەرە پای ھەبوونی جوداییە کۆنەکان، کە لە ئیتالیا دا بەر بلāو بوو. بە ھەمانشیۆە چالاکی دۆزینە وە ی ئاسەوارەکان لە سەدە ی پازدە، کاریگەری کردە سەر بنە مālە ی مدیتچی لە فلۆرەنسا ھانی ھونەری داتاشین و پەیکەر تاشیان دەدا و ئارەزووی کۆکردنە وە ی پارچە و نمونە ی کۆن و سەنج پاکیشیان ھەبوو. لاسایی کردنە وە ی کلاسیک لە بواری داتاشین، گەیشتە پادە یە ک کە پارچە یەکی داتاشراو لە ئەسینای سەدە ی چوار و پینجی پیش زاین، تەواو بە پارچە ھونەرێە داتاشراو ەکانی سەدە ی پازدە و شازدە دەچوو.

"لۆرینزۆ گیبریتی" 1378-1455، پیشەنگی پەیکەر تاشان بوو لە سەردەمی پێنسانس. وێنە ی پاپا "پاپیستری" لە فلۆرەنس دا داتاشی و بە شیۆە کیش سازیکرد کە "میخائیل ئەنجلۆ" لە بارە یە وە دەلی: "جیگە ی خۆیەتی ئەم داتاشراو ە لە بەردەم دەروازە ی بە ھەشت دابنری". ھەروەھا

هونه رمنه ند "دوناتیللو" 1383-1466، به یه کی له به ناوبانگترین هونه رمنه ندانی سهرده می پښانس ده ژمیردری و توانی په یکه ری "سنت مارک" به شیوه یه کی سهرنج پکیشان له فینیسیا داتاشی. هروهک "لوکا دیرا پویا" 1400-1482، به ناوبانگ بوو به لاسای کردنوی کلاسیکی ساده. "رویا" قوتا بخانیه کی دامه زراند بو داتاشین و نه خشانندی زه خره فیه له سهر گوره کان. نه م هونه ره له سهرده ی شازده دا، له نه خشانندی زه خره فیه ی گوپی دامه زرينه ری بنه مالیه ی فیسکونتی له میلانو گه یشته چلپوپه ی جوانی. به هه مان شیوه "میخائیل نه نجلو" په کیکیتر بوو له هونه رمنه ندان و ناوبانگی له بوا ری داتاشین و بیناسازی و وینه کیشاندا ده رکرد. په یکه ره که ی نه و بو پیغه مبه ر "داود" له فلوره نسا، پارچه یه کی هونه ری جوان و سهرنج پاکیشه له هونه ری کلاسیکیدا. به م شیوه یه هونه ری کلاسیکی کون سهریه لدا.

هونه ری داتاشین به به راورد له گه ل هونه ری بیناسازی زیاتر له دهره وه ی ئیتالیا دا بلاو بوویه وه. هه ری که له "هنری هه و ته م" و "فرانسوای یه که م" به مبه سته داتاشین و سازکردنی په یکه ری خویان بانگه ی شته په یکه رتاشانیان ده کرد. له پیش هاتنی "لوسه ر"، داتاشینی کلاسیکی له نه لمانیا سهریه لدا. پاشان له نه وروپای خورئاوا له سهرده ی شازده بلاو بوویه وه.

تابلو و نیگار کیشان :-

هونه ری وینه کیشان زیاتر له داتاشین گه شه ی سهند. له پیشتر دا وینه و تابلوکان له سهر دیواری خانو و کوشک و کلیساکان، یاخود له سهر قوماش ده کیشران و په رنگ ده کران به په رنگه ناوییه کان و پیان ده و ترا: "فریسکو س". به لام نه م په وشه هه روا نه چووه پیش، به لکو له سهرده ی شازده دا

وێنەکیشان لە سەر لەوح و قوماش، لە گەڵ وێنەکیشانی سەر دیوارەکان جیا بویە وە. بە بەکارهێنانی پەنگی زەیتی لە هونەری وێنەکیشاندا گەیشتە پلەی کەمال و تیرو تەواوی.

لە راستیدا هیچ نمونەیەکی کلاسیکی بۆ هونەری وێنەکیشان نەبوو. ئەو وێنەکانەش کە لە سەر دیواری خانوو بینا کۆنەکان کێشرا بوون لە ناچو بوون. شوێنەواری شاری "پومپی" تا ئەو ساش هەردارو پەردو بوو، تاکۆتایی سەدەیی هەژدە نەدۆزرایە وە. ئەمەش وای کردبوو وێنەیی سەر دیوارەکانی لەم کاتەدا ناسراو نەبن. کاتیکیش هونەرەمەندان نمونەیی وێنەیی کلاسیکی کۆنیان لە لانه بوو، ناچار بوون بەردەوام بن لە پەڕە و کردنی شیوازی مەسیحی.

ژمارەیه کە وێنەکیشی مەزن پەیدا بوون و لە ناویاندا چواریان لە سەدەیی شازدەدەدە ژيان. بەهۆی ئەوەی ئەوانە لە هونەردا گەیشتنە پلەی کەمال. ئەمانیش بریتی بوون لە: "لیوناردۆ داڤنشی - میخائیل ئەنجلۆ - رفائیل - تیتان".

لیوناردۆ داڤنشی: 1452-1519

ئەم بلیمەتە لە فلۆرەنسا لە دایک بوو و هەر لە ویشتدا پێگە یشتوو و لە ژێر چاودێری هەردوو بنەمालەیی "سافورزا" ی میلان و بنەمालەیی "میدیتیچی" فلۆرەنسدا بوو. خوانی خودایی "عیشاا الیرانی" لە بەناوبانگترین وێنەکانی بوو، کە جارجار پێیان دەووت: "خوانی پیرۆز"، ئەمەش بریتی بوو لە کۆبوونەوەی مەسیح لە گەڵ حەواریەکان لە سەر خوانی

ئیوارە. ھەر ھەھا داڤنشی وینە ی "مۆنالیزا" ی کیشا کە وینە ی کچە لاویک بوو. ئەم دوو وینە ی ئاماژەمان پێدان جوانترین داھێنانەکانی لیوناردۆ بوون. تەنانەت وینە ی مۆنالیزا بە یەکی لە وینە نایابەکانی لیوناردۆ دەژمێردری. ئەمەش بە ھۆی ھونەری پەنگکردنی و دروستکردنی سیبەر و پوناکی بەشیوە یەکی زیرەکانە. وینەکان لە چلە پۆپە ی جوانی و سەرنج پکیشی دابوون. وەك باسکراوھ لیوناردۆ وینەکی کشیك بوو میکانیزمی زانستی لە وینەکردندا بەکار دەھێنا بە ھۆی شارەزابوونی لە زانستی توێکاریزانیدا ئەمەش لە لەو حەکانیدا پەنگی داوھتەوھ. لیوناردۆ وەك ئەندازیارێک کە نالێکی بنیات ناو شورایەکی لە دەوری میلانۆدا دروست کرد. ئەم کەلەھونەرمەندە وەك میکانیکیەك و نەخشەسازو مۆسیقاژەن و فەیلەسوفێک کاری دەکرد. ئەم بلیمەتە ناوازیە نوسینیکی زۆری نوسیوھ و چەندەھا قوتابی ھەبووھ. کۆتایی تەمەنیشی لە فەرھەنسادا بەسەربردو لەویشدا ھانی بلاوکردنەوھ ی وینەکیشانی دەدا.

میخائیل ئە نجلۆ 1475-1562:.

ئەمەش وەك لیوناردۆ ناوبانگیکی زۆری ھەبوو. لە زۆریک لە ھونەرەکاندا لێوھشاووھیی و بەسەلیقەیی تێدا ھەرکەوت. میخائیل لە شارێ فلوورەنسا لە دایک بووھ و پەیکەر تاشیکی مەزن و ئەندازیارێکی تەلارسازو وینەکی کشیکی ھەلکەوتوو بوو. تەنانەت گوتراوھ: "شاعیر و فەیلەسوفیش بووھ". میخائیل کاتەکانی خۆی لە نێوان فلوورەنسا و پۆمادا بەسەردەبرد، واتا "ھەرکاتەو لە شارێک بوو". ئەم خزمەتی ژمارە یەك لە و پاپایەنە ی کرد کە

هونه ریان خوشده ویست. ئەم هه لکه وتوه که سایه تیه کی جیگیری هه بوو، دهستی دهگرت به ئەخلاقه نه ته وهیه کان و خوشه ویستی زوری هه بوو بۆ فلوره نسا. جوانترین داهینانه کانی په یکه ری نه بی داود و پیغه مبه ر موسی و کلّیسیای قدیس پترۆس بوو له فاتیکان. هه روه ها نیگارو تابلوی توفان و پرۆژی دواپی بوون، که له سه قفو بنمیچ و دیواری کلّیسادا نه خشان دبوونی و، به نیگاره دهگمه نه کانی جیهان هه ژمار ده کرین.

رهفائیل 1483-1520:ـ

هونه ری نیگار کییشان له سهردهستی ئەم هه لکه وتهیه که یشته لوتکه ی که مالمو جوانی. رهفائیل له هونه ری وینه کییشاندا له سه رووی ئەنجلووه بوو، پیاویکی سه رنج پاکیش بوو، له خزمه تی پاپا جولیسى دووه م ولیۆی دهیه م دابوو، وهك ئەنداز یاریك له دروستکردنی کلّیسیای "قدیس پترۆس" کارى کردووه. رهفائیل ئاره زووی په یکه رسازی وئاسه واری هه بوو، به لام بلیمه تیه که ی ته نها له نیگار کییشاندا رهنگی دایه وه. له به ناوبانگترین له وحه کانی شبی تابلوی مه ریم وعیسی ی فرزند هیه تی (د-خ).

تیتیان 1477-1576:ـ

تیتیان خه لکی فینیسیا بوو، له ویشدا سه ره پرشتی قوتا بخانه یه کی نیگار کیشانی ده کرد. له رهنگه زهیتیه پرشنگداره کاندا ناوبانگی په یدا کرد. تیتیان به هوی په یوه ندی هه بونی به ئیمپراتۆر "چارلسی پینجه م" و "فیلپی دووه م" ناوبانگیکی مه زن و سامانیکی زوری پیپرا. له نیگاره زهیتیه کانیدا

شکۆمهندی وگه ورهیی به دیده کرا، ئەم خاسیه تهش له ههریه که له تابلۆی چارلسی پینجه م وفیلیپ دووهم پهنگی داوه ته وه.

له ئه وروپای خۆرئاوا دا هونه ری نیگارکێشانی ئیتالی په خشان بوو، ههریه که له فرانسوای یه که م وفیلیپ دووهم، بۆ فیژکردنی خه لکی ولاته کانیان هاوکاری ماددی هونه رمه ندانیان ده کرد. له ئیتالیا دا نیگارکێشیکی یۆنانی کارتیکراو به تیتیان په یدابوو، ئەم نیگارکێشه ناوی "گریکو" بوو، تابلۆکانی ئاینی بوون وئیش وژانیان تیدا به دی ده کرا. له ئەلمانیا شدا دوو نیگارکێشی مه زن سه ریا نه لدا، بریتی بوون له: "بریخت دووری" 1471-1527، که دانیشتوی شاری نورمبرگ بوو، به هونه رمه ندانی ئیتالیا کاریگه ر بوو. په یکه ره کانی نمونه بوون له جوانی دا، "دوری" وه ک په یکه رسازو نیگارکێشیکی ناوبانگی ده رکرد، تابلۆی "سوارو مردن" له نیگاره به ناوبانگه کانی بوو. دووهمیان "هانزهۆلبین" بوو، که له سالانی 1497-1543 ژیاوه. هۆلبین له شاری "ئوکسبرگی" ئەلمانیا دا ژیا نی ده برده سه رو، سه ربه خانه واده یه کی نیگارکێش بوو، ماوه یه کیش له شاری "بالی" سويسرا نیشته جی بوو. سالانی کۆتایی ته مه نیشی له ئینگلترا و له خزمه تی هنری هه شته م دا به سه ربرد. هۆلبین ناوبانگی ده رکرد به کێشانی وینه ی هنری هه شته م و خیزانه که ی و وینه ی ئیرازمۆز و تۆماس مۆرو فلیپ میلانگتن. شیاوی باسکردنه هۆلبین هونه ری ئەلمانی هۆلندی لیوان لیو به بیرى مرۆگه ری تیکه ل به یه کتری کرد.

مۇسقىقا:

ناكرى بلىين: مۇسقىقا ۋەكوو كايە ۋەنەريەكانى تر، كەۋتۈتە ژىر
 كاريگەرى كلاسىك. ئەمەش بەھۋى ئەۋەى ھىچ ئاسەۋارىكى مۇسقىقى يۇنانى
 ۋېۋمانى كۆن لەۋىدا بوۋنى نەبوو. مۇسقىقا لەسەدەى شازدەۋ لە مۇسقىقاي
 باۋى كۆتايى سەدەكانى ناۋەپاستەۋە گەشەى كرد. لەسەدەى شازدەدا،
 مۇسقىقا گۆپرانى بەسەردا ھات ۋەتوانرا ھاۋناھەنگى بكرى لەنيۋان ئاۋازەكانىداۋ
 بەيەكەۋە بيانگونجىن ۋەپىكيان بخەن. ھەرلەم سەدەيەدا ئامىرى تازەى
 مۇسقىقى ۋەپىركردنەۋەى تازە سەبارەت بەمۇسقىقا ھاتەكايەۋە. مۇسقىقاژەنان
 بە ئەۋروپاداۋ بەتايىبەت بە ئىتالىاۋ ھۆلنداۋا بلاۋبونەۋە. ھەرۋەھا ژمارەيەك
 مۇسقىقاژەن لەئىسپانيا ۋەفەپنسادا ھەبوۋن، لەئىنگلتراش "جۆن پۆل، وليەم
 بىرد، ئورلاندىگىپسن" ۋەك مۇسقىقاژەنانى دەرپارى پاشا ناۋبانگيان دەرکرد.
 لەئەلمانىاشدا ژمارەيەك شىۋە ئاۋازى تايىبەت بە بوۋارى ئاينى لەژىر
 سەرپەرشتى مارتىن لۆسەردا بلاۋبويەۋە.

لەئىتالىا "پالىستىرنا" 1524-1594، مەزنىترىن مۇسقىقاژەن بوو
 لەسەدەى شازدەدا. پالىستىرنا لە فاتيكاندا مۇسقىقايدەژەنى ۋەتېرو
 تەۋاۋترىن ۋەجۋانترىن مۇسقىقاي ئاينى بەرھەم ھىنا. لەئىتالىادا شانقو
 داستانى ئاينى لاۋاندنەۋە لەژىرناۋى "ئواتورىو" سەرپھەلدا. لەم كاتەدا
 ئىتالىا ناۋەندى ئاۋازى مۇسقىقى بوو. "جىۋفانىگابرىلى" 1557-1613،
 يەككىبوو لەدامەزىنەرانى "ئوكسترا" ى نوئ. فېنىسىياش بوۋبە ئەۋشارەى
 بۆيەكەم جارو لەسالى 1501، ئاۋازى مۇسقىقى چاپ كرد.

وژهي نه ته وه یی

زمانه نه ته وه یی ه کان له سده ده کانی ناوه پاستدا به ره و دروس بوون و
 گه شه کردن ده چون. هه روه ها هه ندی پارچه ی ئه ده بی نایاب
 به زمانه کانی "ئیتالی- فهره نسی- ئیسپانی- ئه لمانی- ئینگلیزی" په یدا
 بوون. به لام زیندو و کړنه وه ی شارستانی کلاسیکی له سده ده کانی
 چوارده وپازده و ژورپیډاگری کړدی له سهر زمانی لاتینی وایکړد نویسن
 به زمانی نه ته وه ی پیشکه وتن به خویه وه نه بیني. ژماره یه کی ژور له ئه دیب و
 لیکولیاران ویریاران به زمانی لاتینی ویونانی ده یاننوسی. "پترارک و
 ئیرازمؤس" له ننیوه و که سانه دابوون که به م زمانه نویسنه کانیاں ده نویسی.
 نه مانه ده سته واژه کانیاں له "فرجیل و هوراس و شیشرون" هه لدینجا.

وه لی بارودوخ له سده ده ی شازده گوپانی به سهر داهات. ململانی
 نه ته وه یی ه کان و دوزینه وه جوگرافیه کان و پیشکه وتنی ئابووری ولاته
 نه وروپیه کان و پیویستی ژورینه ی خه لکی به زمانی ناوخیی و به کارهینانی
 له ژیانی پوژانه دا، پالی نا به زانایان و لیکولیاران که گرنگی بدهن به زمانی
 نه ته وه یی، و هه ولی دانانی فهره ننگ وړېزمان بدهن بۆ هه ریه که له زمانه کانی
 "ئینگلیزی و فهره نسی و ئه لمانی و ئیتالی هولندی و ئیسپانی". زانای
 ئه لمانی "کونبراد فون جیسنر"، په یامیک یاخود نویسنیکی نویسی له سالی
 1453، که تیایدا وه سفی سه د زمانی نه ته وه یی کړدبوو. شایه نی باسه نه مه
 یه که مین هه نگاو بوو سه بارهت به لیکولینه وه کړدن له زانستی به راوردکاری و

جياوازى. ئىدى دانانى فەرھەنگو پېزمان بوونە ھۆيەك بۆ دانانى بناغەى
چەمك و دەستەواژەى ئەدەبى زمانەئەروپىيە نوپىيەكان.

لەپاستيدا بابەتە ئەدەبىيە بلاوكراوەكانى ئەم سەردهمە بابەتى ئاينى
بوون، وەك نوسىنى سەلاوات و ەرگىپرانى ئىنجىل. بەشېكىش لەوانە
دادەنرېن بەمەزىنترىن پاچەى ئەدەبى نەمەر لەھەگبەى وئىژەى ئەلمانى و
ئىنگلىزى و فەرەنسى. وەك ەرگىپردراوە ئىنجىلەكەى ئەلمانى كەلەلايەن
مارتن لۆسەرەو ەرگىپردرا. ھەرەھا نوسىنەكەى ئوسقف كرامر بۆ سەلاوات
بەزمانى ئىنگلىزى. ئەمەو جگە لەدەستورە ئاينىەكەى كالفن، كەدادەندىت
بەگەورەترىن پارچەى ئەدەبى نەمەر لەوئىژەى ئىنگلىزى و ئەلمانى
وفەپەنسى. مىژووى ژيانى "قدیس تریزا"ش كە لەلايەن خۆيەو ەنوسراو،
لەجوانترین نوسراوەكانە كە بەزمانى ئىسپانى نوسراپىت. سەرھەلدانى
پرۇستانتى و چاكسازى و پاكسازى ئاينى، كاریگەرى گەورەى ھەبوو لەسەر
پەرەسەندى زمانى نەتەوہی و گەشەسەندى. ئەمەش بەھۆى دانزانى كتیب
و بلاوكراوہیەكى زۆر لەدژى كاسۆلىكى، یاخود بۆ پارىژگارى كردن
لەكاسۆلىكى وەك دژە كاردانەو لەبەرەمبەر پرۇتستانتەكان. لەھەردوو
لايەنىشدا خەلكى ناچار بوون موتالای بكەن و بیخویننەو. ئىدى ھەموو
ئەمانەى باسماں كردن پىگەیان خۆشكرد بۆ نوسین بەزمانى نەتەوہی

بەرھەمى وئىژەى لەسەدەى شازدەدا شەقل و خاسیەتى نەتەوہی ھەبوو.
بەشېكى گەورەى بەرھەمەكانیش لەلايەنى سیاسى و مىژووى و ئاينى خۆى
دەبینیەو، بەشېكىش لەم بەرھەمەى سەدەى شازدە گەیشتە دەرەجەىەكى

زێدە بەرز لە جوانیدا. وەك كتابی "میر" و "میژووی فلۆرنسا"ی
 میکافیلی و "ژیانی دوو هونەرمەندەكە لە ئیتالیا" كە "فیزار"ی نوسی بووی.
 ھەروەھا كتابی "یۆتۆپیا"ی سیرتۆماس مۆرو "میژووی ئیسپانیا"ی
 "جیزوت ماریانا" و كتیبی "كۆمار"ی "جان بوودان" لە ھەلسەفەیی سیاسیدا.
 شیاوی باسە ھەموو ئەم كتیبانە لەبەرھەمە جوان و نایابەكان دەژمێردرێن¹.
 لەپاستیدا بەرھەمە ئەدەبیەكانی سەردەمی پێنسانس مۆركیكی
 بێتەرستانەیی كلاسێکی و مۆگەری وەرگرتبوو. جەختی دەكردەو
 لەچێژوەرگرتن لەژیان. بەشیکی ئەمانە نمونەیکە بوون لەزیرەکی و
 بەھرەداری ئەدەبی. نوسەری كۆمیدی ھەرەنسی "رابیلی" 1490-1553،
 خاوەنی كتیبی "گاراگانتو یانتاگرو"، یەكێكە لەو نوسەرانی. نوسەر لەم
 كتیبەدا نمایشی گالته جاپی پیشاندەدات سەبارەت بەژیانی سیاسی و
 كۆمەلایەتی و ئاینی. بەشیوەیەکی ئەدەبی گالته جاپانە پەخنە لەبارودۆخی
 كۆمەلایەتی خراپ و بۆگەن دەگری و پێداگری لەسەر ئاقاری مۆگەری
 دەكات. ھەروەھا "مایكل دی مۆنت" 1513-1592 كە لەباوکیكی
 ھەرەنسی و دایكیكی جولەكەبوو، كتیبیکی نوسی بە ناوی "وتارەكان" كە
 بریتی بوو لە كۆمەلە و تاریکی ئەدەبی. ئەم كتیبە جۆریكی تازە بوو لە
 ئەدەب، كە بەشیوەی بابەت بابەت نوسرابێت. ھەموو بابەتەكان
 شیوەپەخشان ئامیژیکی جوان بوون و جەختیان دەكردەو لەسەر

1 Jouis Go ttschalk; Earope the Modern World(Chicago, 1951), V.1, PP.140-144.

لێبوردەیی و ئازادی و سەربەستی بیرکردنەوه و تیگەیشتن له کێشه کانی ئادهمیزاد که کۆتاییان پێ نایهت. پۆشنبیری راسته قینه له پووێنگه ی ئه ودا، تهنها له پێگه ی پرسیارکردنی راست و پهوان و تیگەیشتن له کێشه کانی مڕۆف به دهسته دهات. ههروهها پای وابوو که ولامه کان جیگه ی دانیایی نین، ئه مهش به هۆی ونبوونی معریفه ی مڕۆفایه تی. "مایکل دی مۆنت" دوودلی و گومانکردنی له دهستورو بریار، یان له هه موو بریارو یاساکاندا به گه وره ترین به ره مه می مڕۆیی داده نا. دی مۆنت ده لی: "بی گومان ئیمه له نه فسی خۆمانه وه یان له شته کانی تره وه راستیه کان نازانین، له بهر ئه وه یه زۆربه ی جار بریاره کانمان ناته واون، ئیمه دانیانین له بیرو بۆچونمان سه باره ت به شته کان، له بهر ئه وه ناگونجی بگه ین به راستی". ههروهها ده لی: "مادام مڕۆف گومانداره سه باره ت به شته کان، که واته ناگونجی بگاته راستی له پێگه ی ئه قل و ههسته کان، له کاتی کدا ئه م دوو لایه نه مڕۆف له گومان پرگار ده که ن. بۆیه پێویسته باوه پێکی قولی هه بی به ئاین.

"سیرفانتس" ی ئیسپانی که له نیوان ساڵی "1547_1616" ژیاوه. ئه م له پووی ئه ده بیه وه له لوتکه ی به ره دهاری دابوو. له کتیی "دۆنکی شۆت" دا گالته به ژیا نی سه ده کانی ناوه راست ده کات، ئه مه له کاتی کدا ئیسپانیا پووی له سه رده می پئینسانس و مڕۆگه ری وهرچه رخاندبوو به ره و سه ده کانی ناوه راست هه نگاوی ده نا. سیرفانس یه کێ بوو له مڕۆگه ره کان. یه کێ له کتیه پرچیژه ئه ده بیه کانی کتایی "ژیانی بینیفینتۆ چیلینی" ه

1500_1517، که تیایدا به شیوهیهکی سهنج پاکیشانه باسی پهوشی باوی ئه و کات و کاره سه رکیشیه کان ده کات.

داستان و دراما:

پهنگه بتوانین داستان و دراما به دیارترینی ئه و بوارانه دابنئین که هونه رو ئه دهب له سه دهی شازده پییگه یشتووه. به ره می ئه و دوو بواره کاریگه ری کلاسیکی و مرۆگه ری به سه ره وه بوو له پووی بابته و جوړه وه. که سو شوینه کان ناوی کۆنیان بۆ داده نرا. ته نانه ت ئه گه ر بابته تیکی کلاسیکی نه بوايه ئه و ئیتالیا یان ده کرده شانۆیه ک بۆ داستان و چیرۆکه کانیا و به گیانیکی نه ته وه یی نوێ ده چوونه ناویه وه و خۆیان له گه لی تیکه ل ده کرد. شیاوی باسه زۆرینه ی ئاره زومه ندانی دراما له چینی خوینده وار بوون.

به ناوبانگترین ئه دیبه ئیتالیه کان بریتی بوون له "ئۆرلاندۆ ئاریستۆ" 1474_1533، که به شیوهیهکی کلاسیکی گوزارشتی ده کرد له خۆشه ویستییه کی پۆمانسی. هه روه ها "تاسو" (1544_1585) به شیوهیهکی داستان ئامیز له سه ر شیوانی فیرجیل باس له پزگارکردنی "بیت المقدس" ده کات و گوزارشت له سۆزی خاچیه کان ده کات. هه روه ها له پرتوگال "لويسو ئۆف کاموین" 1562_1635، داستانیکی نه ته وه یی نوی له باره ی گه شتی "فایسکو دیگاما" بۆهیند. به هه مانشیوه "لوپ دی فیکا" 1562_1635 چه ند بابته تیکی نیشتمانی له میژووی ئیسپانیا نوی. جگه له مانه له فه ره نساش "پیردی پونسارد" هه بوو 1525_1585، که رابه ری کۆمه لی له شاعیرانه، هه ستا به گرته به ری پیره وی

کلاسیکی. پونسارد له ژیر کاریگه ری یۆنانی و پۆمانی دابوو، ههسته کانی له خۆشه ویستی و سروشتدا خۆی ده بینیه وه و ههستیکی قول و خه یالکی داهینه رانه ی نمایش ده کرد. ههروه ها "ئه ندمۆند سبنسر" ی ئینگلیزی 1552_1599، له به ره مه که ی دا به ناوی "شوان" گه یشته قولی ههستی شیعر، به شیوه یه که له شعری که سی تر ئه مه به دی ناکریت و جۆریکه له ئه ده بی دیهاتی. ئه مه و جگه له نویسی داستانی "شاجوانی په ریه کان (حۆری)" له سه ر شیوه و شیوازی ئه رستوو تاسۆ. "کریستوفر مارلو" 1564-1593، به هۆی شانۆی "ته یموری لنگ، فاوست، ئیدواردی دووهم، جوله که ی مالتا"، ده رگه ی درامای خسته سه ر گازی پشت. مارلو له زانکۆی کمبرج کلاسیکی خویندوو و هاوپی و هاوچه رخانه ی پیی سه رسام بوون. شعره کانی له چله پۆپه ی قه شهنگی و سه رنج پاکیشی دابوون¹.

ولیه م شکسپیر 1564_1616:

ئه م هه لکه وته ناوازه یه له دایک و باوکیکی ئینگلیز، له 26_ نیسانی 1564 له شاری سترافورد له دایک بووه. سه ره تای ژیان و خویندنی سه ره تای له م شاره بووه و له گه ل کچیک ئه م شاره ش له ته مه نی هه ژده سالی هاو سه رگیری پیکه ئنا و کچیک بوو به ناوی "سوزانا". شکسپیر وه ک نوسه ریکی شانۆیی له له نده ن له سالی 1584 پرشنگی داو به به رده وامی تیایدا مایه وه و به هره مه ند بوو له ژیان و ناوبانگ و سامان، ههروه ک

1 Koehgsberger and Mosse, Europe in the 16th century (new york)19 PP.317-320;also Gotts chalk, op.cit;pp.138-139

ئەندامێک لە شاتۆی سەرەکی لەندەن. شکسپیر لە ساڵی 1610 بوو شوینی لە دایکبوونی خۆی گەڕایەو "ستراڤۆرد" و "وەک کەسیکی ناسراو ژیا، هەتا لە 23_ نیسانی 1616 چاوی لیکناو لە دنیا دەرچوو. نازانری شکسپیر کە ی دەستی بە نووسینە شاتۆیەکانی کردووە، کە سالانە دوو شاتۆی دەردەھێنا. "بین بونسن" هەستا بە کۆکردنەوەی شاتۆکانی و لە ساڵی 1623، بلاوی کردەووە. هەروەها شعرەکانی "سونیت" کە 154 پارچە بوون و لە ساڵی 1609 بلاو کرانەووە.

شکسپیر دوو چیرۆکی شیعری نوسی، بە ناوانی "فینوس و ئەدینۆیس"، زەوت کردنی لۆکریس". بە ناویانگترین شاتۆکانیشی "ھاملیت" بوو. ھاملیت بریتی بوو لە مەملانیی نیوان خۆشەویستی و تۆلە سەندن. هەروەها "پۆمیۆ وجولیت" چیرۆکی دوو گەنج بوو کە شکستیان هێنا لە ئەفینی. "یۆلیۆس قیصر" یش کە درامایەک بوو، بریتی بوو لە مەملانییەکی ویزدانی لە نیوان ئارەزووی دل و ئەرکی نیشتمان. هەروەها "پادشای لیر"، کە خۆی دەبینیەووە لە خۆشەویستی و پق لیبۆنەووەی لە ناو خیزانیکدا. چیرۆکی "پێچاردی دووھم" باس لە ھەستی نەتەوایی گەشەسەندووی ئینگلتەرا و دڵسۆزی بۆ ئەو پارچە زەویە مەزن و پایەدارە دەکات، و اتا خاکی ئینگلترا. لە مانەدا شکسپیر پێداگری لە سەر تاکەگەراییی و نەتەوایی دەکرد. هەروا چەند شاتۆیەکی تری ھەبوو کە تراژیدی و شوخی ئامیزو میترووی بوون، لە ناویاندا "بازرگانی بئەھقیە- چۆن خۆشی دەوێ- خەوبنن لە نیوہشەوی ھاویندا-

گەردەلول - ئەنتۆنی و کیلو پاترا - شەوی دوازدەهەم"، لە گەڵ چەند شائۆیەکی تر، کە دواتر پۆژگارگە وریی و مەزنی و نەمری دەرخستن.

شکسپیر کەسیکی مەزن بوو، ئەوەندە بەسە کە فۆلتیر لە بارەییەوه دەلیت: "ئەگەر شکسپیر تەنها شعرەکانی "سونیت" ی هەبوایە ئەوا بەسی بوو بۆ ئەژمارکردنی وەک مەزنترین شاعیری نەمر". هەروەها "بین جۆنسن" لە بارەییەوه دەلیت: "شکسپیر نوینەری جیلی ناکات، بەلکو بۆ هەموو جیلەکانه".

مرۆگەران باوەریان وابووگەشە سەندنێتەواوی تاک، هۆیە کە بۆ چاککردنی کۆمەلگە. لەبیرو بۆچونی مرۆگەراندا ئەوە دەخوینرایەوه، کە خەلکی لیوان لیو هە "شەپ نەزانی ستم خراپ کەلکۆەرگرتن لە دەسەلات".

پێیانوابوو هەموو ئەمانە پێویستە چارە بکری بە فەزیلەت و پۆشنکردنەوه و هەست کردن بە بەرپرسیاریەتی و راستی.¹

بەراوردێک لە نیوان سیرفانتس و شکسپیر:

سیرفانتسی ئیسپانی و شکسپیری ئینگلیزی، لەیەک پۆژدا مردن. واتا: هەرووکیان لەبەر واری 23- نیسانی- 1616 مردن. "سیرفانتس" تەمەنی 69 سال بوو، شکسپیریش تەمەنی 52 سال. پەنگە نەتوانین بڵین: کە ئەم دووانە یەکتریان ناسیوه یاخود ناوی یەکتریان بیستوه، هەرچەندە شکسپیر بەشی یەکەمی دۆنکیشۆتی بەزمانی ئینگلیزی خویندوه تەوه. هەرچۆنیک بیت

ئەم دوو پیاوێ گەورەبوون بە گەورە بونیکی نااسودەیی و ناجیگیری
 لەسەرەتای ژیا نیاندا. باوکی سیرفانتس (جەراح) نوژداریکی فاشیل بوو،
 لەشاریکەوێ بۆ شاریکی تر بۆ بەخێو کردنی حەوت مندالە کە ی لەهاموشۆ
 دابوو (ئەم شارو ئێو شاری دەکرد). شکسپیریش مندالی زۆر بوو، هەمیشە
 قەرزار بوو. قەرزهکان بە شیوەیەکی بوون، کە لە دادگادا سکالای زۆری
 لەسەر تۆمار دەکرا تا مایه پوچ بوو ئەندامیەتی خۆی لە ئەنجومەنی
 شارەوانی لە دەستدا. هەر لەبەرئەمەش بۆ هیچ کام لەم دوو نوسەرە
 دەرفەتی خۆیندنی زانکۆیان بۆ نەهاتە پێش. هەریەکەیان پێچەوانە بوون
 لەگەڵ دابو نەریتی کۆمەلایەتی، شکسپیر کچیکی زەوت کرد کە هەشت سال
 لەخۆی بچوکت بوو، ناچاری کرد شوی پێبکات. لەم لاشەوێ سیرفانتس لە
 زۆران بازیه کدا پیاویک دەکوژی و بەهۆیەوێ نەفی دەکری بۆ دەرەوێ
 ئیسپانیا.

لەپاستیدا ژیا نی هەردوو لایان جیاوازی تیدا هەبوو، سیرفانتس کە سیکی
 سەرکێش بوو، زۆرگەشت و گەپانی دەکرد. بەخۆبەخشانه چووێ ناو ئێو
 سوپایەکی کە ئیتالیا ئامادەیکرد بەسەرکردایەتی "دون جۆن" بۆ جەنگان
 لەدژی دەولەتی عوسمانی لە سالی 1570. سیرفانتس تیایدا پیکراو
 سینگو قۆلی برن داربوو، ئەو برینداریهی قۆلی بە درێژایی ژیا نی لەگەڵی
 مایه وە. هەر لەسوپا دابوو کاتیکی کەوتە دەستی چەند چەتەیهکی وپاش
 چوارسال بریدیان بۆ جەزائیر. سیرفانتس چەندین جار هەولێ پاكردنی دا
 بەشیوەیهکی ئەوانە ی دەستگیریان کردبوو، لێی بێزار بوو بوون و سەریان لێی

سورماوو. سیرفانتس به ژیرده سته یی مایه وه تا له سالی 1580 نازادیان کرد. ئه و خوی سه باره ت به جهنگی لیبانتو دهلی: "گه وره ترین پوداوو له مه پ ابردوو ئیستاو داهاتوو". کاتیکیش گه پیه وه به ره و ئیسپانیا، هاوسه رگیری کرد له گه ل ئافره تیکی پیزدار، ئه مه له کاتیکدا کچیکی هه بوو له ئافره تیکی تر. سیرفانتس به هوی زوری قه رزاری و نه توانینی دانه وه یان، سی جار که وته زیندان له نیوان سالانی 1592-1602. قه رزه کانی به شیوه یه ک زوربوون، ته نانه ت کتابی "دۆنکی شۆت" که له سالی 1605 ده ریکرد، له گه ل ئه و سه رکه وته گه وره ی به دستیهینا سودیکی ئه وتوی به قه رزه کانی نه گه یاند.

دینه وه سه ر باسی شکسپیر. شکسپیر هه نگاو به هه نگاو به دوا ی ژیا نی خویدا ده پویش ت. دوا ی ئه وه ی له سالی 1584 کۆچی کرد بو له ندهن، ژیا نی خوشت ر بوو بو ژایه وه. کاتی چویه له ندهن جگه له به هره ی زیره کی که خوا پی به خشی بوو، هیچی تری له گه ل نه بوو. سه ره تا وه ئه کته ری ک ده ستی به کار کرد، پاشان بوو به نوسه ری شاتو بو سی شاتوی گرنگی له ندهن. به هاتنی سالی 1594 شکسپیر بوو به سه ره وکی کۆمپانیایه ک که خوی خاوه نی بوو. هه روه ک بوو به هاو پی ژماره یه ک که سایه تی له ده رباری "ئیلیزابیس". شه ره کانی (سونت) ی به گۆرانی ده وته وه. یه کی له په خنه گر ده یاره کان ده لی: "گیانی شیرینی ئو فید له سه ر زمانی شکسپیر ده ژی". به م شیوه یه شکسپیر بوو به خاوه نی سامانیکی زۆرو کۆمپانیایه ک که پیکهاتبوو له چه ند سه ر شاتویه ک له ندهن. له هه مان ئه و کاته ی سیرفانتس

1 Marvin R. Oconnell 'the counter Reform ation (newyork,1974).
PP.363 366.

بە خێراییهکی لەڕاده بەدەر لە ماوهی 24 کاتژمێر. ئەمەش هەمان بیروپرای بەتلیمۆس بوو کە لە سەدهی دووی زاینی لە ژياندا بوو. ئەم تیۆره کلێساش گرنکی پێداو پشتیوانی لی کردو وای کرد خەلکی بەگشتی باوهپی پی بهینن. چونکە لەگەڵ ئینجیلدا هاوڕا بوو هاوکات سەرنجی پۆزانەیی خەلکیش بە هەمان شیوه لەگەڵی دا بوو. لەگەڵ ئەم تیۆره شدا چەند تیۆریکی ترهه بوون سەبارەت بە فەلەک و ئەستێره کە لە بیرچووبوونەوه و لەهزروو بیری خەلکیدا نەما بوون. لە ناویاندا تیۆره کە "فیساکۆرس" کە دەلی: "خۆر سەنتەری گەردونه". جا کاتیکی شارستانی کلاسیک لە سەدهی پازده بە دیارخرا، ئەم تیۆرانەش دۆزرانەوه و کۆپەرنیکۆس بوو بە ناوبانگتیرین پالەوان تییدا.

کۆپەرنیکۆس 1473-1543:.

کۆپەرنیکۆس قەشەیهکی پۆلێندی بوو، کاتەکانی خۆی لە نیوان کاروباری ئاینی و لیکۆلێنەوه لە کلاسیک و بیرکاری و ئەستێره ناسی دا دابەش کردبوو. نیکۆس لە ئیتالیا دەسالت مایهوه و لەویدا خەریکی لیکۆلێنەو وخویندن بوو لە بواری پزیشکی و یاساکانی کلێسا. پاشان مرۆگەرانی ناسی و لەوانیشەوه ژمارەیهکی زۆر لە ئەستێره ناسە کۆنەکانی ئیغریق ناسی، لە هەمان کاتیشدا گومانی هەبوو لە تیۆره کە بتلیمۆس. ئەم زانایە لە پێگەی بەدواداچون و ئەزمون و ئەو ئامێرانە کە لە بەردەستیدا بوون، توانی بە لیکۆلێنەوه و سەرنجدان، ئەزمون و سەرنج و تێبینیەکانی لەبارەیی ئەستێره ناسیەوه بنوسیتهوه و بە زمانی لاتینی چاپیان بکات. نیکۆس لە کتێبه کەیدا باسی جولانی تەنە ئاسمانیەکانی کردبوو لە سالی 1543 چاپ

کرد، کە ھەر لەو ساڵەش کۆچی دوایی کرد. نیکۆس کتیبەکە ی پێشکەشی پاپا "پۆلی سییەم" کرد. لە کتیبەکەیدا ئەو ی پوونکردووە کە زەوی ھەسارەییە کە لە ھەسارە گەڕۆگەکان و بەدەوری خۆردا دەسوپێتەو. ھەر وہا ئەو ھەشی خستە پوو کە زەوی سەنتەری گەردوون نییە. بەمەش زەمینە لە پیرۆزی و گرنگی دامالی. ئەمەش وادەکات مۆڤ ناوەندو سەنتەریوونی لە ناو دروستکراوەکان لە دەست بدات. تیۆرە کە ی نیکۆس لە ئەوروپادا دەنگی دایەو و بە زوویی لە ناو پشتگیرکاری و نەیارانی داپەخشان بوو.

تیکۆ براھمی 1546_1601:-

ئەستێرناسە ئەوروپیەکان لە نیو ی دوو ھەمی سەدە ی شازدە پوویان کردە ھاوکی شە بیرکاریەکان و پەرەپێدانی ئامێرە فیزیاییەکان، ئەمەش بۆ لیکدانەو ی تیروانیە کە ی کۆپەرنیکۆس. ئەستێرناسی دانیمارکی "تیکۆ براھمی"، یەکی بوو لەو زانایانە ی کە پاشای دانیمارک فردریکی دوو ھەم، لە پووی ماددیەو ھاوکاری کرد بۆ دامەزراندنی تاقیگە یە ک لە دورگە ی کە وتبوو نێوان دانیمارک و سوید لە دەریای بەلتیک. ھەر وہا لێنۆر و ئامێرە کتیبخانەو ھەموو ئەو پێداویستیانە ی کە پێویست بوون بۆی لە کاغەزو چاپ بۆی دابین کرد. براھمی ماو ھەمی بیست سال سەرقالی لیکۆلینەو ھەمی بوو لە گەردوون و لە ھەولێ پیکبەستن و پیکھێنانی تیۆری نیکۆس و بەتلیمۆس دا بوو. بەلام بێ سەرۆبەرەیی و لەخۆبایی بوونی، بووبە ھۆیە ک بۆ تیکچونی پەیوەندیەکانی لە گەل فردریک. بۆیە ساڵەکانی کۆتایی تەمەنی لە خزمەتی ئیمپراتۆری پۆمانی پیرۆز لە "پراگ" بەسەربرد. تیۆرە کە ی براھمی وای

لێکەدایەوێ که ئەستێرەکان بە دەوری خۆردا دەسورپێنەوێ، هەروەها خۆری که هەکەشانهکانیش بە دەوری زەویدا دەسورپێنەوێ و زەویش لە جیگەی خۆیدا جیگیرە.

هۆکاری شکستی تیکۆبراھمی تارادەییە ک دەگەرپێتەوێ بۆ ئەوێ که خۆی سەرقال کردبوو بە ئەستێرەو ئەستێرەناسی، بەلام هۆکاری سەرەکی شکستھێنانی نەگرتنەبەری ئەم پێگەیە بوو که کۆپەرنیکۆس گرتبوویەبەر¹.

کیپلەر 1571-1630:.

لە کۆتایی سەدەی شازدە دوو زانا سەریان هەڵداو پششتگیری "کۆپەرنیکۆس"یان- دەکردو بە لیکۆلێنەوێکانیان دەیان چەسپاند. ئەمانیش کیپلەری ئەلمانی و گالیلۆی ئیتالی بوون. "کیپلەر" هاوڕێی تیکۆبراھیمی بوو. لیکۆلێنەوێ لە گەردوون دەکردو لەیەکی لەزانکۆکانی ئەلمانی لەم بارەییەوێ دەیخویند. کیپلەر لەبیرکاری و گەردوننسای و بۆچونە فەلسەفیەکان لە مامۆستاکان زیرەکتر بوو. لەگەڵ باوەربوونی بەو خورافە باوانەیی ئەم سەردەمە، بەلام سەلماندی که زەوی و هەسارەکان بە دەوری خۆردا لە هیلکی هیلکەیی دا دەخولێنەوێ نەوێ هیلکی بازنەیی، ئاماژەشی بەوێ کرد که خیرایی هەسارەکان زیاد دەکات بەگوێرەیی نزیکیان لەخۆرەوێ. دووری نیوان هەسارەیی گەپۆک و خۆر هاوئاھەنگە لەگەڵ تیکرایی کاتی سورپانەوێ هەسارەکان بە دەوری خۆردا.

1 Coenigsberger, Europe in the 16th century . (newyork, 1968) , PP.356-358.

گالیلۆ 1564-1642:.

گالیلۆ زاناو پیتۆلێکی مەزن بوو، لە زۆر بواری وەك بیرکاری و میکانیک و فیزیایسپۆر بوو، بەتایبەت لە بواری پوناکی و گەردبینیدا. سەرەپای ئەوانە، گالیلۆ مۆسیقاژەن بوو، لە کلاسیکدا شارەزابوو، ئەمە و جگە لەوەی کە نوسەرێکی بەهرەمەندیش بوو. گالیلۆ لە زانکۆی پادوا لە نیوان سالانی 1592-1610، هەستا بە بلاکردنەوێتیۆرەکەیی کۆپەرینیکۆس. لێکچەر "محاچرە" کانی گالیلۆ بەشەوق و زەوق بوون، بەشیوەیەك لە هۆلێکی 1000 کە سیدا وانهی دەوتەوێ. گالیلۆ توانی بتهلیسکۆپ و پەرەپێدان و باشکردنی لە سالی 1609، توانی بەلگەیی ئەو بەهێنی کە خۆر بە دەوری خۆیدا دەخولیتەوێ. گالیلۆ هەولیدا کلێسا قەناعەت بەپراستی تێپروانینەکەیی بەهێنی، بەلام بەپێچەوانەوێ کەوتە دووبەرکی و ناکۆکیەکی بەردەوام لەگەڵ کلێسا. تا لە سالی 1616 "دادگا کانی پشکنین" تیۆری گالیلۆو هەموو ئەوانەیشی بریایان وابوو خۆر چەقی گردوونە، بەپوچ و بێ بنەما لە قەلەم دا و بەپێچەوانەیی تیکستی کتابی پیروزی دانا. بەهەمان شیوەش تێپروانینی ئەوێ کە گوايه زەوی هەموو پۆژێک بە دەوری خۆیدا دەخولیتەوێ، وەك تێپروانینەکەیی پێشوو، بەپوچ و بۆشی ناوزەدکرد، چونکە لەگەڵ ئایندا پێچەوانەیه. ئەمجا لە سالی 1632، گالیلۆ لە بەردەم دادگا تاوانبارکرا بەوێ برەوی بەو تیۆرە داوێ کە پێچەوانەیی ئاینە. لەبەرئەمە گالیلۆ لە دە سالی کۆتایی تەمەنی خرایە ژێر چاودێری.

بىركارى:-

زانستى بىركارى پېشكەوتنىكى گەرە و مەزنى بە خۇيە وە بىنى. زانا بىركارىيەكانى سەدەكانى ناوەرپاست ژمىرە و لىكدانە وە و ئەندازەى يونانىيەكان و پۇمانىيەكانىان بە مىراتگرت. ھەرۈھا لى مسولمانەكان جەبرو ژمارە ەرەبىيەكان فېربوون. پاشان ئەوانەيان كرده بناغە و زۆرى تريان خستەسەر. مەبەستى بىركارىزانەكان پوونكردنە وەى تيۆرەكەى كۆپەرنىكۆس بوو، لى پووى چەندىەتى راست و ھەلەى. ھەرۈھا چاكسازىكردن لى پۇژمىرودورى پۇيشتنى گوللەتۆپ لى تۆپخانە وە. جگەلە مە دروستكردى قەلای جەنگى پتە و بەكەمترىن تىچون و ئاسانكردى كارى ژمىريارى ئەوكەسانەى كارى بانك و بازركانى و سەرمایەيان دەكرد. لى سەدەى شازدەشدا توانىيان ئەم ئامانجانە بەدى بەيىنن. بەپاستى بىركارىزانەكان ھەل و كۆششكى زۆريان داو سەرکەوتنىكى سەرسوپھىنەريان بەدەستھىنا لى ھەرىكە لىم ئامانجانەى گەرەكىان بوو.

دو زانای ئىتالى بەناوبانگ لى كىپر كىد ابوون بۆ شىكاركردى ھاوكىشەى سىچاكان. ئەم دوو زانایەش برىتى بوون لى "تارتا گلىا" 1506-1559 و "كاردان" 1501-1576. تارتا گلىا چەند بابەتتىكى زانستى لى بارەى تۆپ و بورج و قەلاوہ نوسى و پاشان پېشكەشى "ھنرى ھەشتەم" ى پاشاى ئىنگلترای كرده. "كاردان" ىش پزىشكىكى بە برشت و زىرەك بوو، پاپا و پاشاكان ھاوكارىيان دەكرد، بەتايىبەت پادشاى دانىمارك. لى ھۆلنداش "ستىفېنس" 1548-1620. ستىفېنس برەوى بەكەرتى دەيى داو

زۆرشتی له بواری سه بازیدا داهینا. ئامرازه کانی نوسینه وهی ژمیرو ده فته رداری له هۆله ندا جیبه جی کرا، پاشان حکومه تی فهره نسی خسته کاره وه. له هه مان کاتدا زانایانی بیرکاری هه ولکی زۆریانداو توانیان هیما ی ژماره و لیكدانه وه بخه نه ناو بیرکاریه وه وهك { \times ، \، =، ()، +، -، >}. هه روهك توانیان جه دوه لی سیگۆشه و لیكدانه وه که رتیه کان دابنن. زانای بیرکاریزانی سکۆتله ندی "جۆن نیپر" 1550-1617، بۆ یه که م جار له سالی 1614 "لۆگاریتم" ی داهینا و توانی هیما ی فاریزه بۆ یه که م جار له که رتی ده ییدا بخاته کار.

میکانیک و فیزیا :-

فیزیاو میکانیک به هه مانشیوهی ئه وانیتر له سه ده ی شازده پی شکه و تنی که و رهیان به خۆوه بینی. (پرتا) ی ئیتالی 1540-1615، فانۆسی سیحری داهینا، هه روه ها "جانس" له سالی 1590، توانی میکۆسکۆبیکی پړک و ته و او دروستبکات.

ته لیسکۆب له هه ریه که له ئینگلترا و ئیتالیا و هۆلندا دا په یدا بوو. گوتراوه: که "لیوناردۆ دیگس" له ئینگلترا ته لیسکۆبی داهیناوه. هه روه ها "ولیم گیلبرت" ی ئینگلیزی 1540-1603 توانی تاقیکردنه وه له سه ر ته نه موگناتیه سه کان بکات و وشه ی ئه لیکتريک "کاره با" ی بۆ یه که م جار به کاره ینا. له گه ل هه موو ئه مانه ی که با سمان کرد، به لام گالیلۆی ئیتالی به ناو بانگترین و مه زترین زانای فیزیایی سه ده ی شازده بوو. ئه م زاناو پیتۆله چه ندین داهینانی کردو خسته خزمه تی مرۆف. ئه وه نده به سه ئامازه

به‌هه‌ندی له‌ داهینان و ده‌سته‌که‌وته‌کانی بکه‌ین. له‌وانه: گالیلۆ توانی گه‌رمی پێوو ته‌رازووی شله‌مه‌نی دابه‌ینیی، هه‌روه‌ها په‌ره‌پێدانی ته‌لیسکۆب و چاککردنی و دروستکردنی سعاتی فه‌له‌کی له‌ ده‌سته‌که‌وته‌کانی ئه‌وه‌بون، ئه‌مه‌و جگه‌ له‌ لی‌کۆلێه‌نه‌وه‌ کردن له‌ دیارده‌کانی جو‌له‌و ده‌نگ. جگه‌ له‌ هه‌موو ئه‌مانه‌ گالیلۆ ئه‌وه‌ی پوونکرده‌وه‌ که‌ ده‌نگ له‌ وشه‌پۆلانه‌ی له‌ هه‌وادا تێده‌په‌پن. له‌باره‌ی "ئاواز"یشه‌وه‌ ووتی: ئاواز له‌ ئه‌نجامی جیاوازی له‌ درێژی شه‌پۆله‌ یه‌ کگرتوو‌ه‌کان په‌یداده‌بێ. تیۆره‌که‌ی ئه‌رستۆشی هه‌لۆه‌شاند‌ه‌وه‌، که‌ ده‌لی: "ته‌نه‌کان ده‌که‌ونه‌ خوارێ به‌خیراییه‌ک، که‌ هاو‌پێکه‌ له‌ گه‌ل قورسیه‌که‌یان". له‌کتێبه‌ به‌ناویانگه‌که‌ی به‌ناوی "بابه‌ته‌بیرکاریه‌کان" پوونکرده‌وه‌ی دا له‌سه‌ر دوو زانستی تازه. گالیلۆ توانی بناغه‌ی میکانیک و دینامیک "جو‌له‌" دابه‌رێژی.

کانزاکاری (تهدین) :-

سه‌رمایه‌داری نوێ، گرنگی گه‌وره‌یدا به‌ کanzasکاری و به‌کارهێنانی کارگه‌ له‌ بواریکی به‌ر‌فر‌اواندا. دواتر ئه‌مه‌ سه‌ری کیشا بۆ سه‌ره‌ل‌دانی کanzasکاری. ئه‌گریکۆلای ئه‌لمان (1490-1555) یه‌که‌م که‌سێ بوو خۆی سه‌رقال کرد به‌م زانسته. "ئه‌گریکۆلا" له‌سه‌ره‌تای ژيانیدا ده‌ستیکرد به‌ به‌دواداچوون له‌باره‌ی زانیاری تازه‌و لی‌کۆلێه‌نه‌وه‌ کردن له‌یۆنانی و زانستی وشه‌سازی. دواتر بۆی ده‌رکه‌وت که‌ته‌نها زانست ئاره‌زووی تێرده‌کات، نه‌وه‌ک کلاسیک. ئه‌م هه‌ستکردنه‌ وای کرد لی‌کۆلێه‌نه‌وه‌ بکات له‌باره‌ی "پزیشکی و فیزیای کیمیا" له‌ئیتالیا. پاش ئه‌مه‌ "ئه‌گریکۆلا" ده‌ستیکرد به‌کارکردن له‌ژینگه‌ی ده‌وری

کارگه کانی پافاریاو بوهیمیا، له هه مان کاتیشدا چاره سهری نه خوشی ده کردو بایه خی ددها به لیکولیه نه وه وپشکنین له زانستی کانزا. نه گریکولا هه سستا به نویسنی کتیبیکي به ناوبانگ به ناوینیشانی "دوازه بهرگ له باره ی کانزا" و تیايدا بو یه که مجار باسی به ره مه پتانی ماده ده ی کانزایی کردبوو، نه م به ره مه پتانه ش به گورپینی ناسنی خاو بو پلیتی ناسن نه نجام ده درا، نه مه ش به تیکه لکردنی له گه ل ماده ده یه کی تواوه دا له فرنیه کی وهرگیپردراو به ماده ده ی نوکسینراو. نه م پښگه یه ش ناسراوه به پښگه ی فرنی وهرگیپردراوه.

پزیشکی:

له سده ده ی شازده دا پزیشکی پښشکه وتنی گه وره ی به خویه وه نه بیینی، به هوی نه وه ی پښشکه وتن له م بواره دا له سده ده کانی ناوه پاست دابوو، وه به هوی نه وه ش که پزیشکه کانی سهرده می پښتسانس گرنگیان ددها به کلاسیک و میکانیزه مه کانی کلاسیکی کون. نه وان میکانیزه مه کانی "نه بی قراگ" و "جالینیوس" یان خستبوویه کار له بواری پزیشکیدا. "نه ستاشیو، فالوپو" ی ئیتالی زوری تریان خسته سهر زانستی توپکاری و کار نه ندامزانی نوی. هه روه ها "میخائیل فیتس" باسی سوپی خوینی سیپه لاکي کرد. "فراسکاتور" ی ئیتالیش باسی نه خوشیه کانی کردو پای و ابوو: که نه خوشی به هوی ته نه بچوکه کانه وه په یداده بن، نه م ته نانه ش توانای زاوژی و بلاوېونه وه یان هیه. به لام به هوی نه بوونی مایکروسکوبه وه فراسکاتور نه یوانی نه م تپروانینه بچه سپینی. هه روه ها "سانتوریو" ی ئیتالی به

بە کارهێنانی گەرمی پێوی گالیلۆ توانی پلە ی گەرمی لەشی مرۆڤ دەربخات و ئامیزیکیشی دۆزیهوه بۆ پێوانهکردنی تیکرای خیرایی لێدانی دل.

لە ئەلمانیا ش هەندی پزیشك سەریانەلداو نە یاری باوه پکردن بوون بە کایە ی پزیشکی یۆنانی و هیرشیان دەکردە سەر کلاسیك. بە ناویانگترینی ئەوانەش "سیوفراتس هونهایم" بوو، کە ناسراو بە پاراسیلس 1493-151. ئەم پەخنە ی دەگرت لە جالینیۆس و پوونی کردەوه کە پزیشکی بریتییە لە زانستیک جەخت لە سەر ئەزموون و تەجروبه ی زانستی دەکاتەوه و ئەمەش پە یوهندی نێوان کیمیا و پزیشکیە. هەروەها جەختی لەوه کردەوه کە کاری نوژداری تایبەتمەندییەکی کیمیاییە. باوه پشی وابوو کاندازاوی کاندازی دلی کایە ی پزیشکییە. "ئەندر فیزالیس" ی هۆلندی 1514-1564، یەکیکتربوو لەوانە ی نە یاری باوه پکردن بوو بە پزیشکیەتی "ابی قراگ، جالینیۆس".

"فیزالیس" پزیشکی لە زانکۆی لوفین و پاریس و پادوا خویندو لیکۆلێنەوه ی لەم بوارەدا دەکرد، دواتر بووبە مامۆستای زانکۆی پادوا. ئەم پزیشکە سەرەتا کاریگەر بوو بە جالینیۆس، بەلام چەندەها هەلە لە کتێبەکانی جالینیۆس گرت. فیزالیس باوه پی وابوو کە لاشە ی مرۆڤ پێوه ریکی راستە بۆ لیکۆلێنەوه لە زانستی توێکاری، نەوهک کتێبە کۆنەکان. بەلام لە گەل ئەوه شدا بریاریدا پشتبەستێ بە ئەزمونی تایبەتی و وردبونهوه کانی خۆی. ئەندر فیزالیس نەیتوانی لە سەر لاشە ی مرۆڤ توێکاری بکات و بە تەواوی تاقیکردنەوه کانی لە سەر ئەنجام بدات، بۆیە پەنای برده بەر لاشە ی سەگو لە زۆر بواره مەترسیداره کان توێکاری لە سەر ئەنجام دەدا.

ئهم زانایه کتیبیکی نوسی له باره ی توپکاری و له سالی 1543 چاپی کرد. فیزالیس له م کتیبه دا باسی موو ده ماره کانی خوین و شاده ماره کانی خوینهنان و کوئه ندای هه رس و هه ناسه دان و سیپه لاک و می شک و ده ماخی کردبوو. فیزالیس پزیشکیکی مه زن بوو، به هۆی لیها تویی له بواری پزیشکیدا، بووبه پزیشکی تایبه تی له ده رباری "چارلسی پینجه م" تا ئه وه بوو له سالی 1504 له پێگه ی "بیت لموقدس" گیانی له ده ستدا.

ولیم هارفی 1578-1657:-

له کو تایی سه ده ی شازده، "ولیم هارفی" ئینگلیزی سه ریبه لدا، زانستی پزیشکی به هۆی دۆزینه وه مه زنه کانی پێشکه وتن و گه شه سه ندنی به خۆیه وه بینی. هارفی له زانکۆکانی "کمبرج-پاداوا" ده یخویندو له سالی 1602 پله ی دکتۆرای له بواری پزیشکیدا به ده ستهینا. کاتیکیش گه رایه وه بۆ ولاته که ی، بوو به مامۆستای پزیشکی له لهنده ن وله ویدا پزیشکان سه ردانیان ده کرد. هارفی شه یدای لی کۆلینه وه کردن بوو له سه ر دل و خوین، تا ئه وه ی توانی پرۆسه ی سوپی خوین بدۆزیته وه، که له دل وه ده رده چی بۆ شاده ماره کان و له شاده ماره کانه وه بۆ خوینبه ره کان و له ویشه وه بۆ دل ده چیته وه. پێشتر جالینیۆس به شیوه یه کی ساده سوپی خوینی پوون کردبۆه وه، به لām هارفی ئه مه ی دۆزیه وه که خوین دوباره ده گه ریته وه بۆ ناو دل. هه روه ما له هۆلندا پزیشکی به ناوی "فان هیلمۆنت" له سالی 1577-1644، ناویانگی ده رکرد. "هیلمۆنت" هه ستا به لی کۆلینه وه کردن له کیمیادا و گووتی: "گازه کانی ناو که ش جیاوازن له هه وا" و یه که م که س بوو

بۆ یەکەم جار ناوی "گاز" داھێنێ. پاشان گازی دووانە ئۆکسیدی کاربۆنی دۆزیەووە و بۆی دەرکەوت کە ماددە لە ناوناچێت.

پووەك ناسی و گیانەوهرناسی "ھیوان" :-

لەسەدەى شازدەدا ژمارەیهك پزیشك، لیکۆلینهوهران دەکرد لەسەر زانستی توێکاری و بەراوردکاری وتونیان بناغەى زانستی "گیانەوهرناسی و پووەكناسی" داپڕیژن. "ئەندری سزالیبینۆ" پزیشكى پاپا "کلیمنتی هەشتەم" و مامۆستا لە زانکۆی پیزا، لیکۆلینهوهریهكى سەبارەت بە پووەك و پووەك ناسی نوسی. هەروەها پزیشكى فەرەنسى "بیربیلون" کارى پشکنین و تاقیکردنەوهرى لەسەر سەدان جۆر لە بۆلەندەو ماسى ئەنجامدا. وەرلى مەزنترین زانا لەم کایەدا لەسەدەى شازدەدا، "کونراد فون جیسەر" 1516-1565، بوو. جیسەر پلەى دکتۆرای لەبوارى پزیشكى لەیهکى لەزانکۆکانى فەرەنسا پى بەخشرا. ئەم زانایە مەزنە ژيانى خۆى لەسويسرا بردهسەر و مومارەسەى لەسەر پيشهکەى دەکرد، لەهەمانکاتيشدا لیکۆلینهوهرى دەکرد لەبوارى پووەك و گیانەوهر و سەرقالى پۆلین کردنیاں بوو ئەمە و جگە لە لیکچەردانىلە بوارى فیزیادا. جیسەر توانى نەخشەیهك لەسەر پووەك و شینایى دابنێ، هەروەك کتابىكى چوار بەرگى نوسی لەبارەى میترووی گیانەوهران.

زانسته کۆمه لاتیه کان:

شیوازی زانستی له میژوودا به کۆکردنه وهی به لگه نامه و دهستنوسه میژووییه کان و پرخنه لیگرتنیان دهستی پیکرد. ئەمەش سەرەتای پیشکەوتنی زانسته کۆمه لایه تیه کان بوو، به تایبه تی کایه ی میژوو. بووزانه وهی شارستانی کلاسیک کاریگه ری گه وره ی هه بوو له سهر ئەم بواره. زانستی سیاسیش به نوسینه کانی "میکافیلی و جانبودان" دهستی پیکرد. هه روه ها "کۆنراد فۆن جیسنر" بنه مای زانستی وشه سازی داڕشت. به هه مانشیوه لی کۆلینه وه له بواری ئابووری له سهر بنچینه یه کی زانستی جیبه جی کرا. ئەمەش به هۆی ئاره زووی خه لکی له فیروبونی تیۆره کانی ده رامه ت و ده ستهاته نه ته وه ییه کان، له کۆتایی سه ده ی شازده.

جوگرافی:

به پراستی جوگرافیا له سه ده ی شازده هه نگای گه وره ی به ره و پیشه وه برد، ئەمەش به هۆی دۆزینه وه جوگرافیه کان و، بازرگانیه به رفراوانه کان. دیارترین جوگرافیناسی ئەم سه رده مه "گرادفۆن کریمر"ی هۆلندی بوو، که ناسراوه به "میرکتر". میرکتر له زانکۆی لۆفین له هۆلندا خویندویه تیو، هه ر له ویدا تاقیکردنه وه یه کی جوگرافی سازکرد و چه ند نه خشه یه کی ئاماده کرد بۆ "چارلسی پینجه م"، بۆ ئەنجامدانی هه لمه ته سه ربازیه کانی. به مهش هاوکاری چارلس و میره کانی ئەلمانای بۆخۆی ده سته به رکرد. گه وره ترین به ره مه جوگرافیه که ی پزگارکردنی ئه وروپیه کان بوو، له کۆت و به ندی جوگرافی ناسه یۆنانیه کان، ئەمەش به دروستکردنی

ئامیری نویۆ نه خشه و وینه ی پوون و نویۆ، که به جوانترین نه خشه داده نرین. له هه موو ئه مانه گرنه گتر، دۆزینه وه ی پێگه یه کی تازه بوو بۆ کیشانی نه خشه، که ناسراو بوو به "میرکتر پورو جیکسن". به م پێگه یه توانی کاری نه خشه بۆ ته واوی زه وی ئه نجام بدات، یاخود نه خشه ی به شیکی زه وی به درێژکردنه وه ی هیله ته ریه کان و هیله پانیه کان له سهر په ره ی لاکیشه یی بنه خشیانی.

فه لسه فه ی نویۆ :-

فه لسه فه ی نویۆ له نیۆ هه ژانه فیکریه کان و شوپشه ئاینیه کانی ئه وروپا ده رکه وت. فه یله سوفه کان زانستی تازه یان داناو چاویان بریه شیکردنه وه یان. یه که م فه یله سوفی نویۆ "جۆریدانو برۆتۆ" (1548-1600) بوو له ئیتالیا. برۆنۆ قه شه یه کی دۆمنیکانی بوو، به لام که وته ژێرکاریگه ری هه موو کایه تازه کان و شوپش وجولانه وه نوییه کان. برۆنۆ پشتگیری کۆپه رنیکۆسی کرد له بورای ئه ستیره ناسیدا وته و پراتی به خورافه له قه له مدا، هه روه ک خورافه ی یۆنانیه کۆنه کان، و معجیزه (ده رئاسا) ی به فیلی سیحری ناوزه د کرد. به لام فه لسه فه ی به یه کیه تی بوون و په رستراوی گه ردوون داده نا. له به رئه مه به چاویکی پیروۆ سه یری سروشتی ده کرد، چونکه به لایه وه گوزارشت بوو له په رستراویه تی. برۆنۆ پیتی وابوو بونه وه ر چه ند یاسایه کی نه گۆپو چه سپاو به سه ریدا بالا ده سته. له راستیدا فه لسه فه ی برۆنۆ تیکه لاو بوو له زانستی نویۆ ئاینی تازه، که زۆر به زه حمه ت له لایه ن هاوچه رخانی قبول ده کرا. برۆنۆ له پۆمادا ژیا نیکی په نی و گو شه گیری هه بوو. پاش ئه مه په نای برده به ر ولاته

بیانیه کان و ماوه یه که له ژیر سایه ی پاشای فهره نسی مایه وه. له م ماوه یه دا له زانکۆی تۆلۆز لیکۆلینه وه ی له گه ردوون ده کردو لیکچه ری له زانکۆی پاریس ده گوته وه، دوو سالی ش وه که بالۆیزی فهرنسا له له نده ن ماوه ته وه. به لام له هیه شوی نیک ئۆقره ی نه ده گرت و دانه ده گیرسا، به لکو پاش ماوه یه که ده پۆیشت. ئه وه بوو له نده نیشتی جیه یشت و کۆچی کرد بۆ سویسرا. له سویسراش کالفنیه کان ده ریانکرد، ونه شیتوانی هاوکاری لۆسه رییه کان ی ئه لمانیا ده سه ته به ر بکات. به مه ش ناچار بوو بگه پۆته وه ئیتالیا. کاتی گه یشته وه ئیتالیا، ده سه ته به سه ر کراو هه وت سال له زیندان توند کرا، پاشان له نیو بلیسه ی ئاگردا لاشه که ی کرا به سوتماک.

فرانسیس بیکۆن: 1561-1626 :-

"فرانسیس بیکۆن" زانایه کی ئینگلیزی بوو، له زانکۆی کمبرج خویندنی ته واو کردو بوو به پارێزه ر. پاشان بوو به پراوێژکاری شاجیمسی به که م. کاتیک خویندکاری زانکۆ بوو، ئاره زووی زانسته سروشتیه کان ی تیا دا چه که ره ی کرد. بیکۆن فه لسه فه ی نه رستۆی به که م ده گرت و گالته ی پیده هات و برپای وابوو ته نها له پێگه ی وتووێژو گفتوگۆوه ده توانی چاکبکری. برپای وابوو هه ر هۆیه که ببیته هۆی پێشخستنی زانسته سروشتیه کان و معریفه تی حه قیقی، پێویسته به ده سه ت به یئیری و که لکی لی وه ربگیری. هه ول و کۆششیکی زۆری دا بۆ به ده سه ته یئانی ماده وه ناویانگو په لوه پایه .

بیکۆن هه ستا به نویسنی سی کتیب له ژیرناوی "گوتاره کان و، پێشکه وتنی زانسته و، نیوئه نتلاس". له نیوئه نتلاسدا باس له کۆماریکی

خه یالې دهکا، که حکومت فهلسهفه ی نوی پیاده دهکات. ههروهک دهلې: "پیویسته فهلسهفه ی نوی بکریته ههلسهنگاندیکې تاقیکاری بهسودو بهکه لک، کهراوه ستابیت له سهر دوزینه وه نوییهکانی له زانسته سروشتیهکان. نهو زانستانهش پزگار یووبن له وهردهکاری وتاقیکردنه وهی تاقیگه و نامانجی راسته قینه شی کاروکرده وه بی". ههروهه دهلې: "بهراستی زانستهکان گرنگترین شتن بو فهلسهفه وپیکهینانه ری راسته قینه ی داهاتووه. وه بیگومان زانست، سنوری هیزو مه زنی مروځ فراوان دهکات".

وهلې پیشکه وتنی زانست له سده ی شازده بهم شیویه نه بوو که برپونووی بیکون بوی چووبن. نه مان نه یاننوانی بالاده ستبن به سهر بیرکردنه وهی خه لکی وکرده وهکانیان. له سده ی شازده دا خه لکی و ته نانه ت بیرمندانو مروځه رانیش لاقرتی و تانه یان دده له سده کانی ناوه راست و به که م و بی بایه خ سهیریان ده کرد. نه مان ناگادار نه بوون له بهرده وامی گه شه کردن و په خنه ی زانستی و پیشکه وتنی مه عریفه ت و زانستی سه ده کانی ناوه راست. ده بی نه وهش له بهرچاوبگرین که پیشکه وتن و گه شه کردنی زانستی له سده کانی ناوه راستدا له سه رخو و سست بوو، به لام له گه ل نه وه شدا مروځه رانی سهرده می ریښسانس نه م پیشکه وتنه یان نه بینو و به خیری نه م شیوه برپاره خراپه یان له بهرامبه ر سه ده کانی ناوه راسته وه داو ده یانگوت: هه رشتی نوی بی چاک و مه زنه ¹.

1 White. the origin of modern Europ (Newyork)! (1966)، pp.496-576.

پاشماووی سیخرو خورافات:

زۆرړك له و زانایانه ی كه پښتر ئاماژه مان پیدان، باوه پریان به کاری جادوگری و خورافات هه بوو. هه ریه كه له "تیکوברה می و کیله ر" بو به ده سته پنیانی ماده و سامان، گه ردونناسی و بیرکاریان له جادوگری و ته سته رده دا به کاردینا. باوه پریون به بورج و ته سته رده له ناو خه لکیدا به ریلوپیو، زۆرینه ی خه لکی باوه پریان پی هه بوو. ته نانه ت زۆرړك له خه لکی باوه پریان وابوو كه ده توانی ماده ی بی بایه خو هه رزان بگوپردی بو زیږ. هه روه ها باوه پریان وابوو كه به ردی به نرخ، زاله به سهر داهاتوی خه لکی و ته سته رده کانیش کاریگریان هه یه به سهر داهاتوی مروژ، بویه ده یانگوت: پیویسته له سهر هه ركه سی، پیش ته نجامدانی هه ر کارړك راویژ به ته سته رده ناسی بکات. هه ریه كه له چارلسی پینجه م و فرانسوای یه كه م ته سته رده ناسی تایبه ت به خو یان هه بوو، كه پشتیان پیده به ستن بو دیاری کردنی کاتی به خته وه ری بو ته نجامدانی گه شت، یان بو جه نگو ناشتی و پیکه وتن و په یمان به ستن.

جادوگری له نیوه ی دووه می سه ده ی شازده تاوه کو نیوه ی یه كه می سه ده ی حه فده م، به رده وام له ناو خه لکی بلاو ده بویه وه. به شیوه یه كه له پیش نه و کاته هېچ کات وینه ی نه بووه. هه رچه نده کلپسا له جادوو ده گه پان و ده یسوتاندن.

هه رچو نیکبیت پیشکه وتنی زانستی که متر نه بوو له پیشکه وتنی بواره کانی تر له لایه نی زانیاری ومه عریفه ت.

بەشی سییەم

پیشقە چونی ئابوری و دۆزینەو

جوگرافیه‌کان

کۆمەلگای ئەوروپی لە دەورووبەری سالی (1500) ز:

لەپێش سالی 1500 زۆرینهی ئەوروپیهکان بە کشتوکالەوه خەریک بوون و لەلادیکان نیشتەجی بوون. بەهۆی بارودۆخی ناجیگیرو نه‌بونی ئارامی و ئاسایش له‌لایه‌ك، له‌لایه‌کی تریشه‌وه به‌هۆی پچرپی پێگه‌ باززگانیه‌کان، ئەو شارانه‌ی که له‌ناو ئیمپراتۆریه‌تی پۆمانی پیرۆزدا هه‌بوون، له‌پێش سەده‌ی یازده‌وه به‌ره‌و نه‌مان و چۆل بوون پۆیشتن، جگه‌ له‌هه‌ندی له‌ شاره‌ ئیतालیه‌کان و ئەو شارانه‌شی که که‌وتبوونه‌ سەر شوینگه‌و پێگه‌ گرنگه‌کان. که‌ ئەمانه‌ توانیان به‌رده‌وامی بدن به‌خۆیان و بمیننه‌وه.

کۆمەلگه‌ی دێهاتی هه‌یج کات هانی نیشتەجی بوونی نه‌ده‌دا له‌ شاره‌کاندا، ئەمەش به‌هۆی پیاده‌ کرانی ده‌سه‌لاتی لامه‌رکه‌زی له‌ گشت شوین و ناوچه‌کاندا. ناوه‌ندی فه‌رمانه‌روایی خۆی ده‌بینیه‌وه له‌ قه‌لای میرو ده‌ربه‌گه‌کان که له‌ ناوچه‌کانی ئەوروپادا به‌په‌رت و بیلای فه‌رمانه‌روایان ده‌کرد. باززگانی ناوه‌خۆش یا نه‌بوو، یانه‌وه‌تا به‌هۆی تیچونی زۆرو نه‌بوونی هه‌یج پالنه‌ریك بۆی، به‌ شیوه‌یه‌کی خاوه‌و سست ده‌پۆی به‌پێوه. سه‌ره‌پای ئەونه‌ی باسما‌ن کرد، نه‌بوونی نرخ و بایه‌خ و کار له‌سه‌ر مه‌وادی خواردن، ئەوه‌نده‌ی تر باره‌که‌ی خراپتر کرد بوو. جا بۆ به‌رده‌وامی دان به‌ کۆمەلگه‌یه‌کی فراوان، شار نرخ و کاری خۆبه‌خۆ به‌کارده‌هێنا.

له‌و کاته‌وه‌ی سه‌ره‌تا‌کانی سەده‌ی یازده‌ وه‌کو خۆر پ‌رشنگی دا، ئەوروپیه‌کان له‌ دێهاته‌وه‌ بۆ شاره‌کان ده‌ستیان‌کرد به‌ کۆچ‌کردنو بارودۆخیان به‌هۆیه‌وه‌ گۆرا. به‌م کۆچ‌کردنه‌ شاره‌کان فراوان بوون و

خه لکه که ی زیادی کردو چه ندین شاری تر له سه ر پیگه ی گرنگ بنیات نران. وهك: باکور ی ئیتالیا وزه ویه نزمه کان و حه وزی پویاری پوون و پراین و که ناره کان ی خۆره لاتی ئیسپانیا. که ئه مانه یارده ده ر بوون بۆ بازرگانی کردن له گه ل شوینه دووره کان.

ژماره ی دانیشتوانی شاره کان به رده وام زیادی ده کردو نرخه کان به رزده بوونه وه و به های زهوی به ره و به رزبوونه وه ههنگاوی ده نا. به لام له گه ل هاتنی سه ده ی چوارده به هۆی برسیه تی و نه خۆشی له ناویه ری وهك نه خۆشی تاعون، ژماره ی خه لکی دای له که می.

له ماوه ی چاره کی یه که می سه ده ی ناوبراو به هۆی خراپه یئنان له ده سه که وتی کشتوکال، واتا: "نه هاتی" برسیه تی له زۆریک له ناوچه کان ی ئه وروپادا بلا بوۆوه. له م لاشه وه له نیوه ی یه که می سه ده ی چوارده (1348-1350) نه خۆشی تاعون بلاو بوۆوه و خه لکیکی زۆری دروینه کرد. نه خۆشی له ناویه ری وهك: مه لاریا و سفلس-یش تا کۆتای سه ده ی پازده ش ناوه ناوه به ره و پووی خه لکی ده هات.

ئابوری دیهات:

وهك پئیشتر ئامه ژه مان پئیدا، زۆرینه ی ئه وروپیه کان له پئیش سه ده ی شازده له لادیکان ده ژیان و به کشتوکاله وه سه رقال بوون. واتا: له هه مان ئه و بارودۆخه دابوون که پئیش سه ده ی چوارده تییدا بوون. وه لی له گه ل ئه وه شدا هیچ گۆرانیك له کرۆکی ژیا نی لادی پووی نه دا. له زۆربه ی ناوچه کان ی ئه وروپا ده ره به گایه تی بنه مای ئابوری بوو. میر یاخود خان سودی ئابوری

هەریەکەى خۆى دەدووریەو. "کۆیلەى زەوى" بە زەوىى دۆلەمەندو خانەدانەکان پەيوەست بوو. جوتیاران "کۆیلەى زەوى" سەرەپای ئەوەى کە لە کێلگەى خانەدانەکان کاریان دەکرد، لەهەمان کاتیشدا لە ژێر نیری بى گارى و ئەنجام دانى هەندى ئەرك و پێدانى هەندى باج دابوون بۆ خانەدانەکان. ناوچە بى بەرھەم و کەم بەرھومەکانیش نەدەبوونە ھۆى خەپوونەوەى خەلک لەسەریان. وەك ناوچەکانى سکۆتلەنداو ئەپیناين وصقڵیە.

لە سەدەى یازدەوێ شارستانی بوون و سەقامگیری لەشارەکان و کۆچکردن لەلادیکانەو. بۆ شارەکان بەرھەرە زیادى کردو ئەمان لەئابوری دیھاتدا ھاوبەشیان دەکرد. لەم نێوانە چەند ھۆکارێک بوونە ھۆى ئەوەى شارەکان ھاوبەشى ئابوری لادى بکەن، بەتایبەت شارەکانى باکورو ناوەرپاستى ئیتالیاو ئینگلتراو زەویەنزمەکان "ھولندا ، بلجیکا". ئەم ھۆیانەش بریتی بوون لە:-

1- بەکارھێنانى ئەو سامانەى کە لەشارەکاندا کۆبوویۆو. ئەم سامانەش لەم زەویانەدا خۆى دەبینیەو کە کیشمەکیشمى فرۆشتن و بەکرێدانى درێژخایەنى لەسەربوو. جا ئەم زەویانە سەرچاوەیەك بوون بۆ ھێمنى و سەقامگیری و شکۆمەندى و بە دەستھێنانى سود و قازانج بۆپاشا. بۆیە ھەولێ دەستخستنى دەدرا .

2- کۆچکردنى بەردەوامى خەلکى لەلادییەو. بۆ شار، ژمارەى خەلکى لادییەکانى کەمکردەو. ئەم کۆچکردنە کیشەى "زۆرى خواستى" ی درووست کرد، چونکە ئەم کۆچکردووانە ھەموویان بوونە بەکاربەر، لەکاتێکدا پێشتر بەرھەمھێن بوون. ئەمەش زیادکردنى بەرھەمى لادى پێویست کرد بە تايبەت

دانه ویله. جا به مه بهستی پووبه پووبونه وهی زۆری خواست، پێویست بوو له سهر خه لکی لادی به ره مه کانیاں دوو قات زیاد بکهن.

3- شار ه کان بوون به هیژیک که توانیاں ده س لات به سهر لادیکاندا بنوینن و به ره مه می کشتوکال دابه شبکه ن له ناوه ندی به کار به ره نوییه کاندان. که لوپه لی به کار به ری وهک: "مه وادی خواردن" به مه بهستی فروشتن ده گوازیاه وه بۆ بازاره کانی شار. سکالای لادیکان له ده ست زال بوونی شار به سهریا ندا زیاد ی کرد. به تایبته له شار ه کانی ئیتالیا دا.

به مه بهستی دور خستنه وهی چینی قورغکار، شار ه وانی شار ه کان خۆی بالاده ستر کرد و چه ند مه رج و شه رتیکی دانا له سهر جوتیاران له هه مبه ر فروشتنی ده سته که وت و دیاری کردنی شوینی فروشتن. چونکه قورغکار ه کان به ره مه می خه لکی دیهاته کانیان یا خود هی بازاری شاریان ده کپی وپاشان بۆئه وهی نرخ ی به رزیته وه له عه مباره کانیان عه مباریا ن ده کرد، ئه مه ش بارودۆخی شاری به ره و ناله باری بردبوو.

له سه ده ی چوار ده دا گۆرپانکاری گه وه ره پویدا له کشتوکال و به مولک کردنی زه وی. برسیه تی و تاعون و نه خۆشی... هتد له نیوه ی یه که می سه ده ی چوار ده ته شه نه ی سه ندو بووه هۆی که م بوونه وه یه کی گه وه ره و مه تر سیدار له ژماره ی دانیش تان، به تایبته له ناوچه ی لادی نشینه کانی ئه وروپای خۆرئاوا و باکو رو باشور. هه ریۆیه له سهریا ن پێوست بوو هه ستن به هه لۆیست وهر گرتنیکی چاره ساز، به تایبته له و ناوچانه ی که دانیش تانیا ن سودمه ند ده بوون له دانه ویله و ماده ده ی خاوی ئه و شوینانه ی تیایدا نیشته جی بوون.

کاتیکیش برسیه تی و تاعون دهستی کاری له باربرد، کارکه ران وجوتیاران که م بونه وه، به تاییه ت له ناوچه لادینشینه کاندای. کۆچکردنی به رده وام له م ناوچه نه وه بۆ شاره کان، بووبه هۆی زیاد کردنی ژماره ی کرێکاران له شاره کاندای و نزم بونه وه ی نرخ ی زهویه کان. زۆر له زهویه کان نرخ و بایه خیانی که م ببۆوه، مه گهر زهویه کی به پیت و به پرشت، که هر ئه مه ش وای کردبوو بۆ کشتوکال به کاریان بینن.

له م کاته دا "یه که به ره می کشتوکالی" له بازاره کاندای به پمێن که وتبوو، به پیچه وانه ی جاران که جۆراو جۆریه تی هه بوو له کشتوکالدا، وه که به ره مه یتانی که نمو جۆ و په قلیات (فاسۆلیا، لۆبیا، پاقله). جا ئه م به ره مانه به گوێره ی پیویستی خه لکی بوو بۆیان. له م لاوه پووبه ری فراوان دابین کرا بۆ ئاژه لداری و به خیوکردنیان، وه که: "په ز، په شه و لاخ" که به ره میان بریتی بوو له خوری و گوشت و پیست که له م کاته دا به پمێن که وتبوو. که م بوونه وه ی جوتیاران له لایه که، داچاندنی کشتوکال له زهویه به پیته کاندای تاییه تکردنی به م زهویانه، نرخ ی کرێی به رزکرده وه.

له ئه نجامی به پمێن که وتنی خوری، پرۆسه ی په رژین کردن له ئینگلترا سه ریه لدا. ئه م پرۆسه یه خۆی ده بینیه وه له په رژین کردنی زهویه کان و کردنی به جیگای به خیوکردنی ئاژه ل. له کاتی که دا پیشت ئه م زهویانه جوتیاران کشتوکالیان تیا دا ده کرد. ئیدی ئه م پرۆسه یه وای کرد ناوچه یه کی به ر فروان له کیلگه وه بگۆردریت بۆ له وه پرگه. بازرگانی خوری که خاوه ن زهویه کان ده ستیان پیکردبوو، ببوو به سه رچاوه یه کی تری دا هاتی ده و له ت.

هه رله به رئه وه حكومهت دهستی نه ده خسته ناو كاروباره كانیان، چونكه دهیتوانی باج له سه ر قازانجیان دابنیت. وه نه بی ئه مه ته نها له به ریتانیا كورت هه لاتبی وولاتانی تر لی بی به ش بووبن. به لكو ده بینین ولاتیکی وهك ئیسپانیا به هوی نزیکی له شار ه ئیتالیه كان، بارودۆخیکی هاوشیوهی به ریتانیای هه بوو. به شیوهیهك خوری ئیسپانیا منافه سه یه کی به هیزی خوری به ریتانیای ده كرد.

كه مبون ه وهی دهستی كار، كرپی كارکردنی به رزكرده وه، له سه ربه دهست هیتانی دهستی كار منافه سه یه کی گه ودهی دروستکرد له نیوان خاوه ن زه ویه كان. هه موو ئه مانه ش له به رژه وهندی جوتیاران دابوو. خاوه ن زه ویه كان شكستیکی گه وده یان خوارد له به كۆیله كردنه وهی جوتیار بۆ ئه رژه كهی (په یوه ست کردنی جوتیار به زه ووی) و سه پاندنی ئه ركه كان به سه ریاندا. هه روهك چۆن له پیتشدا له ئارادابوو. خاوه ن زه ویه كان زیاتر به كۆچکردنی خه لکی لادیكان بۆ شار باریان كه وتبووه لیژی، چونكه خه لکی شاره كان پیتشوازیان له كۆچی به رده وامی دیهاتیه كان ده كردو له پیتشه جۆربه جۆره كان دایانده مه زراندن. جوتیارانیش توانیان به پیدانی بریک پاره یان مال به خانه دانان، خویان پزگاریکه ن. ئه م دیارده یه ش له سه دهی دوازه وه دهستی پیکردو گۆرانی گه ودهی به سه رداهاتو له سه دهی چواره به رده وامیدا به خوی تا سه دهی دواتر. له دواي سالی 1300، به مه بهستی له دهست نه چوونی جوتیاران خانه دانان هه ندی کرئ یان بۆ جوتیاران پهت کرده وه و دهستیانکرد به كه مکردنه وهی ئه ركه كان له سه ریان. له ناوه راستی

سەدەى چواردهوه له باکورو ناوه‌پراستی ئیتالیا کۆیلايه‌تى زه‌وى کۆتايى پيّهات و ئینگلتراش له‌دواى ئەو کۆتايى به‌م ديارده‌يه هینا، و پاش ئەميش باکورى فه‌ره‌نساو به‌شيکی گه‌وره له‌ئه‌لمانيای باشورو خۆرئاوا کۆیلايه‌تى زه‌ويان تيا دا کۆتايى پيچهات. به‌لام جوتيارانى ئە‌لمانيای خۆره‌لات (ناوچه‌ى ده‌ريای به‌لتیق و پروسیا) هيچ سوديکیان له‌م گۆرانکاریانه نه‌دى. ئە‌مه‌ش به‌هۆى سه‌پاندنى هي‌زو به‌کاره‌يێنانى کۆته‌ک به‌رامبه‌ريان و خستنه‌کارى جوتياران له‌ کاره‌کانيان، به‌مه‌به‌ستى ده‌ستخستنى کارى هه‌رزان و قازانجى زۆر له‌ بازاره‌کانى خۆرئاوا.

به‌گشتى به‌هاتنى سەدەى پا‌زده جوتيارانى ئە‌وروپا پرزگاريان بوو له‌ کۆيله‌يى زه‌وى. وه‌لى ئە‌وروپای خۆره‌لات له‌م حاله‌ته به‌ دوور بوو. هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاكانى سەدەى چوارده ديارده‌ى به‌کرى گرتنى زه‌وى په‌يدا بوو. خاوه‌ن زه‌ويه‌کان بۆئەوه‌ى جوتياران له‌ده‌ست نه‌ده‌ن، هه‌ستان به‌ پيککه‌وتن له‌گه‌ڵيان و له‌ ده‌ستکه‌وتدا هاوبه‌شيان پي‌ده‌کردن. جوتيارو که‌شاوه‌رزه‌کان له‌به‌رامبه‌ر نيوه‌ى به‌ره‌م يان سى يه‌کى به‌ره‌م بۆچه‌ند ساليک ياخود بۆ مانه‌وه‌يان له‌سه‌ر زه‌ويه‌که به‌ دريژايى ژيانيان، خۆيان به‌ زه‌ويه‌کان خه‌ريک ده‌کرد. (ئە‌مه به‌پيى پيککه‌وتنه‌که له‌نيوان خاوه‌ن زه‌وى و جوتيار، ماوه‌ى مانه‌وه‌ى جوتيار له‌سه‌ر زه‌ويه‌که ديارى ده‌کرا به‌ره‌زانه‌ندى هه‌ردوولا). له‌سەدەى پا‌زده کاتى نرخی به‌ره‌مى کشتوکالى به‌رز بۆوه، جوتياران زه‌ويان له‌ خاوه‌ن زه‌ويه‌کان وه‌رده‌گرت و دايانده‌چاند، له‌ به‌رامبه‌ردا بپي پاره‌ى ديارىکراويان ده‌دا به‌ خاوه‌ن زه‌ويه‌کان. خراپى

ئەمەش لەوە دابوو ئەگەر بەروبومی جوتیار باشبایە یان خراب (سالەکە هاتی بوابە یان نەهاتی) ئەوا جوتیار دەبوابە کرپی زەویەکە بدات. لەبەرئەو زۆرجار جوتیار ناچار بوو پارە قەرز بکات بۆ دانەوێی بێ پارەکە بە خاوەن زەویەکە.

لەگەڵ ئەوێ جوتیاران و کۆیلە زەوییەکان ئازادییان بە دەستەینابوو، بەلام لە زۆریک لە شوێنەکان بارودۆخیان ئەگەر خراپتر نەبووی لە پیشوتر باشتر نەبوو. ئەمەش بەهۆی نەمانی پارێزگاری خانەدانەکان و گەورە پیاوان لە سەریان. چونکە پیشتر پارێزگاریان لێدەکردن و بە نەمانی ئەم پارێزگارییە جوتیاران ئاوەلابوون لە بەردەم هێرشێ چەتەکان و بەکرێ گیراوەکان.

هەرچۆنێک بێت بەهاتنی سەدە زەوێ شازدە لادیکانی ئه وروپا گۆرانی گەورەیان بەسەرداها. دیاردە کۆیلەیی زەوی هەڵەشایەو و زەوی کشتوکالی دای لە زیادتی و شیوازی کشتکاری گۆرانی بەسەرداها. ئەم گۆرەش خۆی دەبینیەو لەوێ کە خاوەن زەوی بێ پارە وەرەگرت لە جوتیار، لەبری ئەوێ زەویەکە پێدابوو، یان خاوەن زەویەکان جوتیارانیان لەسەر زەویەکە دادەنا لە بەرامبەر هاوبەشی پیکرانی لە بەرەمدا، یاخود کرێکارانیان بەکرێ دەگرت بە کرێیەکی پۆژانە.

پیشه سازی و بازرگانی:

ئابووری لادی هەر لە سەرەتاکانی سەدە ناوەراست تا سەدە یازدە لەسەر ئابووریەکی خۆبژێوی پراوەستا بوو. بازرگانیش کە ئەگەر بریتی بێت لە بازرگانی دەرەو و بۆ شوێنە دوورەدەستەکان ئەوا هەربوونی نەبوو، جگە

له شاره كه ناریه كانی سه ر ده ریای ناوه پراست كه بازرگانی ده ره وه ی تیا دا ئه نجام ده درا. جوتیار له ژیرسیسته می ده ره به گی دابوون و له ماله كانی خۆیاندا هه لده ستان به سازکردنی ئه و كه لوپه لانه ی كه له ژیانی پۆژانه دا پئویستیان پیه بوو. وهك:— ئامرازه كانی كشتوكال و كه لوپه لی پئویستی ناو مال و پۆشاك و كانزا سازی... هتد. ئه مه ش بۆ پرکردنه وه ی پئویستیه كانی خانه دانان له و شتانه ی كه پئویستیان پیه بوو.

به په ره سه نندن و گه شانعه وه ی شاره كان ئابووری لادی گۆپانی به سه ردا هات و ئابووری نوێ سه ریه لدا، كه له سه ر بنه مای دابه شكردنی كار پاوه ستا بوو. لی ره وه شار و لادیكان بوون به ته واو كه ری یه كتری. كاری لادی ته نها له به هه مه ینانی خواردنه مه نی و سازکردنی كه لوپه لی سه ره تایی خۆی ده بینیه وه. شاره كانیش بوون به جیگه ی پیشه سازی و كاره كان له سه ر بنه مای كار دابه شكردن پێكخران. واتا هه ریه كه خه ریکی ئه و كاره بوو كه تیایدا به هره مه ند بوو. وهك:— قه ساب، نانه وا، چهك ساز، ئاسنگه ر، كه وش ساز، به رگ دروو. ئه مانه هه ریه كه یان سه رقالی كاری خۆی بوو. ره وتی كار كردن و دابه شكردنی كار به شیوه یهك چوو ه پیشه وه، كه پئویستی كرد یهك پیشه ش دابه شكردنی تیا ئه نجام بدری. وهك ئه وه ی پیشه سازی چنن دابه شبوو له نیوان (په ره چی، رستن، چنن). ئه م دیارده یه به شیوه یهك په ره ی سه ند، كه له شوینیکی وهك فلۆره نسا، ته نها له سه ده ی چوارده ژماره ی کرێکارانی گه یشته سی هه زار کرێکار. ئه م ژماره زۆره کاریان ده کردو به ره می سالانه یان ده گه یشته 1200000 فلۆرین.

فلاندروزلە زەویەنزمەکان و ئیتالیا، ناویانگیان لە خوریدا پەیدا کرد. بەلام ئیتالیا لەم پووەوە بەناویانگتر بوو. ئیدی ئەم دوو ناوچەیه بوونە مەکوێ پیشەسازی خوری و خوریان لە ئیسپانیا (ارگون) و ئینگلترا ھاور دەکرد.

سەندیکاکان:

سەرھەلانی بازرگانی پیشەسازی و دابەشکردنی کار، بووبەھۆی پەیدا بوونی سەندیکای بازرگانی و پیشەیی. کاری ئەم سەندیکایانە خۆی دەبینیوە لە ھاوسەنگکردنی پیشە ئالۆزەکان و بیروباوەرە کۆنەکانی سەدەکانی ناوەراست. بەو مانایە "ئایە مۆف چۆن کارە ئابوریەکانی بەپۆوەبەری؟". سەندیکا بەمانای ئەوە نایەت کە ھەموو بەرھەمی ئابوری دەگریتە خۆی. بەلکو زۆریک لە بەلێندەرەکان خۆیان دوور دەخستەو لە سەندیکاکان، لەملاشەو بەشیکیتریان بەھۆی گریبەستەکانیان بە سەندیکاکانەو بەسترا بوونەو. ئەوێ ماوەتەو بەلێن: ئەوێ کە توانای سەندیکاکان و پیکخستنیان لە شوینیکەو بۆ شوینیکی ترو لە ولاتیکەو بۆ ولاتیکی تر جیاوازیبوو. بۆنموونە پیکخستنی سەندیکایی ھۆلندی جیاوازیبوو لە پیکخستنی سەندیکایی فلۆرەنسی یان میلانوی.

ئەرکی سەندیکاکان:

لەپراستیدا چەندین ئەرکی کۆمەلایەتی و ئاینی لە دامەزرێوە کۆنەکانەو بۆ سەندیکاکان بەجیما. سەندیکاکان بەسەرپەرشتی ھەندێ قەشە دامەزران، بۆ مەبەستگەلی وەک گرنگیدان بە نەخۆش و پەککەوتەو بۆ نەواو ئامادەبوون

له پرسه و بردنی تهرمه کان، وه ئه و ئاههنگانهش که به بۆنه ی جهژنه کان به پێوه دهبران (یاخودجێبه جێ کردنی کاری بازرگانی له کاتی گرێدرانی بازاردا). ئه م سه ندیکایانه به ههرمه مند بوون به ده سه لاتیکێ بهر فراوان و چه ندان ئه رکێ جوړاو جوړی له سه رشان بوو له سه ده کانی ناوه راست. له وانه پێکخستنی بازاره ناوخۆیه کان و دیاری کردنی که لوپه کان و دانانی نرخ له سهریان به شیوه یه کی دادگه رانه. ههروه ها کو تکردنی ئه وانه ی که ده یانویست سود له بازاره ناوخۆیه کان وهربگیرن، به بێ ئه وه ی له کاره کانی سه ندیکا به شداری بکه ن و توشی ئه و ماندوو بوونه ببن که ئه ندامانی سه ندیکا توشی ده بوون. سه ندیکا پێگه ی ده گرت له ناردنه ده ره وه ی هه ر که لوپه لێک که له ناوخۆدا زیاد نه بووایه. واتا تا خه لک پێویستی بووایه نه ی ده هیشت بجێته ده ره وه. سه ندیکا کان باجیان ده خسته سه ر ئه و که لوپولانه ی که له ده ره وه ده هاتنه ناوخۆ. بۆ ئه وه ی که لوپه لی ده ره وه نه توانی منافه سه ی به ره مه می ناوخۆ بکات. خه لکی له و بپوایه دا بوون که سه ندیکا کان پێگه یه کی شه ریفانه په ی ره و ده که ن له مامه له کردن و چاودێری و پێگه یه کانی پێگه یه کانی له غه ش کردن وله هه مبه ر ئه و فروشتنانه ش که له ده ره وه ی بازاپی ناوخۆیی ده فروشان.

سه ندیکا و ده سه لاتی شار هاوکاری یه که تریان ده کرد له به پێوه بردن و ئاسانه کردنی کاروبار و قه ده غه کردنی قوړغکاری و به رزکردنه وه ی نرخه کان. هه موو ئه مانه ش له پێگه ی یه ک سه ندیکا یاخود کو مه لێ سه ندیکا به ئه نجام ده گه یه نرا. به راستی سه ندیکا کان ده سه لاتیکێ سیاسی گه وره و

گرانیاڼ له زۆرێك له شارهكانی ئهروپادا پیاده كرد. بهلام ئهم پیاده كردنه سیاسیه به گۆیره ی شوینه كان جیاواز بوو. له ههندی شاردا سه ندیکاكان له ئهجومه نی شارهوانیدا خۆی ده نواند وهك "فلۆره نسا" كه سیاسه تی ئابووری تیا دا په یره و ده كرد. له ههندی شاری تر سه ره پهرشتیاری سه ندیکاكان فشاریاڼ ده خسته سه ر به پۆبه ری تی شار، بۆ جیبه جیكردنی پرۆژه و پیاده كردنی سیاسه ته كانیاڼ.

سه ندیکاكان به گشتی دوو جۆر بوون :-

- 1- سه ندیکا سه ره کیه گه وره كان. ئه مانه ئه ندامه كانیاڼ به هره مه ند ده بوون له و ده سه لاته گه وره یه ی هه یانبوو.
 - 2- سه ندیکا پیشه ییه بچوکه كان. ئه مانه لاواز بوون وله ماوه یه کی كه مدا نه بیت ده سه لاتیکی فراوانیاڼ نه بوو.
- سه ندیکا پیشه ییه كان پێداگریاڼ ده كرد له سه ر تایبتمه ندی کارو به رده وامی پیشه سازی و هه نارد ه کردنی به ره م بۆبازاره كان. ئه وانه ی سه ر به سه ندیکاكان بوون له پیناوی فیربوون و شاره زابوون له کار و پیشه دا، به شداریاڼ ده كرد له خولی تایبته. به شداربووی خول له سه ره تادا له خولی شاگردی دا بوو. ئهم خوله ش ئهم كه سانه ی ده گرت ه وه كه له ته مه ندا بچو ك بوون. ئه مانه به مه به ستی فیربوون ه وت تا هه شت سال به کاریکه وه سه رقال ده کران به بی ئه وه ی ه یچ کرێیه کیان پێبدری ت، ته نها ئه وه ند ه نه بیت له لایه ن خاوه نکاره وه ژیاڼیاڼ دا بین ده کرا. پاش ته واکردنی ئهم خوله، به ژداربوو ده بوو به کرێکاریکی ئازادو کاری به کرێ ده کردو له هه رکوی

یەکیش مەبەستی بواوە کاری دەکرد. ئەمجا لەدوای ئەمەسەندیکا دانی
پێداوە ناو دەبوو بە کارمەندیکی پەسپۆر کە مافی دانانی دوکان یا خودکارگە
هەبوو. هەروەک دەیتوانی راستەوخۆ بەرھەمە کە ی بەریتە بازارەکان و
بەفرۆشی.

ئەندام بوون لەسەندیکا پیشەکان دیاری کرا و بنچینە و بنەما دانرا بۆ
دەستنیشان کردن و دیاری کردنی جۆری کەرەستە و پێگەی دروستکردنی.
لەوکارە کۆمەڵایەتیانەشی کەسەندیکا بەھاوکاری دەسەلاتی شارەکان
ئەنجامی دەدا، بریتی بوو لەھاندان و پڕیخۆشکردنی کۆچکردن لە لادیکانەو
بۆشارەکان. ئەمەشی بەمەبەستی لاوازکردنی خانەدانان و پەیداکردنی
دەستی کار دەکرد. ساکاتیکیش منافەسەو کیپرکی لەنیوان خانەدانان و
شارەکان گەرمبوو، سەندیکاکان بەھاوکاری دەسەلاتی شارەکان هەستان
بەپاراستنی جوتیاری کۆچکردو، لەملاشەو خانەدانان دەیانویست
جوتیاران دووبارە بگێرنەو سەر کیلگەکان. زۆریک لەشارەکان هەستان
بەدارپشتنی چەند یاسایەک، کەبەگوێرەیان: جوتیاری پاکردو ئەگەر بۆماوەی
سالیک و یەکپۆژتوانیبیتی لە شار بمینیتەو، ئەوا ئازادبوو نەدەبواوە
بگێردریتەو بۆ سەر کیلگە. هەروەک سەندیکاکان بەھاوکاری لەگەڵ
حکوماتە شارێەکان، ئەندامەکانی لەدزی و ڕا و وپووت دەپاراست. هەروەها
لەکاتی گیران و زیندانی کرانیشی، ئامەدە بوو پێناو "فدیە" بدات بۆ پزگار
کردنی.

سه ندیکای شاربۆ دوورخستنه وهی ئەندامه کانی خۆی له و زهره رو زیانانهی که پوبه پووین ده بۆوه و توشیان ده بوو، وه بۆ زیادکردنی چالاکی بازرگانی، له گه ل ده سه لاتی شارانی ترو سه ندیکای تر که وته و تووێژ. شیاوی باسه سندیکا جگه له م ئه رکانه، به پرسیاریش بوو له قهرزی ئەندامه کانی.

له ناوچونی سه ندیکاکانی بازرگان و پیشه سازان :-

کاتی بازرگانی و پیشه سازی له ماوهی هه ردوو سه دهی چوارده و پازده فراوانی به خۆیه وه بینی، سه ندیکا بازرگانی و پیشه وه ریه کان له توانایاندا نه ما خۆیان بگونجینن له گه ل بارودۆخی نوێ. پێشتر به ره مه یئنان له جوغزی ناوچه یه کدا بوو، سه ندیکاکان کاروباره کانیان هه لده سوپاند. کاتیکیش به ره مه یئانی ناوخرۆیی به هۆی به ره وپیشچوونی پیشه سازی و سه هه لدانی ئامیری تازه، دای له زیادی و فراوان بوو، وه ک (ئامیری پیشه سازی پستن و چین و کانزاسازی و به کاره یئانی هیزی ئاوی بۆ هه لسوپاندنی ئەم ئامیرانه، به تایبەت به کاره یئانی له پیشه سازی پستن و چین، کانزاسازی). چیت له توانای پیشه وه ره ناوخرۆیه کاندانه ما کیپرکی بکه ن له گه ل به لئنده ره کان. ئەو به لئنده رانهی که له دهره وهی سه ندیکاکان بوون و به و سامانه زۆرهی که خاوه نی بوون ده یانتوانی کاره کانیان باشتکه ن و به ره میان زیاترکه ن. به هه مانشیوه بازرگانی دهره وه ش گوپانی تیکه و تبوو، به وهی که پشتی ده به ست به به ره مه یئنان له سه ر پشتینه یه کی به رفراوان. له لایه کی تریشه وه به لئنده ره کان له توانایاندا هه بوو مادهی خا و له خوری و کانزاکان بکرن، یاخود مادهی خا و دابه شبکه ن به سه ر پیشه وه ره جوړا و جوړه کاند

به مه به سستی دروستکردنی شتومه کی خواست له سهر. که له به رمبه ردا کرییه کی پوژانه یان ده دا به پیشه وهره کان وکه لوپه له دروستکراوه کانیشیان به قازانجیکی زووتر ده فروشته وه. ئەم پێگه یه ش پیی ده و ترا: (putting out system).

سه ندیکا کانیش پارێزگاریان له خویان ده کردو دژی هه موو جوړه نوێکاری و نوێگه ریه ک بوون که به سهر پیشه سازیدا هاتبایه. هه روه ها پیداکریان ده کرد له سهر یه که پیشه وهریه بچوکه کان، هه روه ک که له پیشوو باو بوو. له راستیدا هه ر سه ندیکا کان دژی نوێکاری نه بوون، به لکو کریکارانیش به هوی ئه وهی ئامیری نوی ئه وانی بیکار ده کرد به ریه ره کانی نوێکاریان ده کرد.

به دا هاتنی سه دهی شازده سیسته می سه ندیکایی بازرگانی و پیشه وهری پوکایه وه. به شیک له سه ندیکا پیشه وهریه کان کاریگه ربوون به فکری نوی. سه ندیکا کۆنه کان له ژێر ده سه لاتی خاوهن پیشه یه کی ده ولمه ند دابوون، یاخود له ژێر ده سستی کۆمه لیک له به لینه ده ران دابوون که خویان کۆمپانیای بازرگانیان پیکه ده خست بو به پێوه بردنی بازرگانی کردن به که لوپه لیکی دیاریکراو به کۆ (جمله)، به بی ئه وهی خویان به شداری بکه ن له دروستکردنی ئه و که لوپه له دا. کریکاری و شاگردی به شیوه یه ک دابه زی که کریکاری ده کرا بو بازرگانه سه رمایه داره کان له ژێر سیسته می که رتی تایبته. هه ر ئەم سیسته مه ش دواتر بووه هوی له ناو بردنی سه ندیکا کان.

شورشی بازرگانی :-

فراوانبوونی شارهکان، هۆکاریک بوو بۆ پهرهسهندنې پيشهسازى و بهر فراوانبوونی بازرگانی. له هه ندى له شاره گرنه گه کانی ئوروپا بازاره وه رزیه کان گری دهران به مه به ستي خستنه پووی که لوپه لو ئالوگورکردنی ئه م که لوپه لانه و بازرگانی پیکردنی. سا کاتیکیش بازرگانی بهر فراوان بوو، خرا نه پووی شتومه کی زیاتر له شاره جیا وه زه کان و بازاری گه وه، بووبه پیویستیه کی پوژگار. "بروفنس و تروی و شامین" چه ند ناوچه یه کی گرنه گبون که دواتر بازرگانان له هه موو شوینه کانی ئوروپا تیايدا کۆده بوونه وه بۆ کارو ئالوگورپی بازرگانی. به لام له سه ره تاي سه ده ی چوارده وه گوپان به سه ر بارودوخه که داهات، ئه مه ش به هو ی ئازدبوونی بازاره کان نه مانی باج له سه ریان.

فلیپی چواره می پاشای فهره نسا، هه ستا به سه پانندی باجی قورس له سه ر بازاره کان، به مه ش بازرگانان له بازاره کانی شامین و پروفنس دوورکه و تنه وه و پوویان کرده جنیف و سویسرا و برجس له هو لندا. به لام ئه مه ش هه روا نه پۆی، به لکو کاتی له نیوه ی سه ده ی یازده (1463)، لو یسی یازده هاته سه ر ته خت مه رکه زی گریدرانی بازاره کان گه پايه وه لیونی فهره نسا. ئه مه ش به هو ی بره ودانی به بازرگانی هه ریر.

رینگه بازرگانیه کان :-

رینگه ی سه ره کی بازرگانی بۆ شوینه دووره کان گوزارشتی ده کرد له رینگه ی ده ریای ناوه راست که شاره ئیتالیه گرنه گه کانی ده به سته وه به هه ندیکیان و، وه به ناوه نده پر بایه خه کانی نیشتمانی ئیسلامی و ئاسیای بچوک و به رشه لۆنه ی گری ده دان. له پيش جهنگی خاچیه وه شاره ئیتالیه کان

پەيوەندی بازەرگانيان لە گەڵ خۆرهەلاتی دەریای ناوہ پاست پیکهینا بوو. بە لām لە دواي جەنگی خاچی ئەم بازەرگانیە چالاکترو گەشاوہ تر بوو لە نێوان ئیتالیا و ھەریە کہ لە ناوہ ندەکانی خۆرهەلات. ئیتالیا ئاوریشم و خامی لە چین دەھینا، بەردی بە نرخ و بەھاراتیشی لە ولاتی عەرەبی و ھیندەوہ وە چنگ دەکەوت و لە پێگەي (میسرو دەریای سور) ھوہ دەبھارود. بە ھەمانشیوہ شارەکانی سوریا بەھۆی بازەرگانی ھیندەوہ، بە ئیتالیا بە سترابوونەوہ. ھەر یە کہ لە جەنەوا و فینیساش ناوہندی بازەرگانیان لە ھەریە کہ لە ئەستەمبول - ئەزمیر - شارە یۆنانیەکان - نیمچە دوورگەي قرم - باشووری پوسیدادا دامەزرنذبوو.

پێگەي دووہم کہ کاری بازەرگانی تیادا بە جموجۆل بوو، بریتی بوو لە رپگەي باکور. کہ بە ئینگلتراو زەویە نزمەکان (شارەکانی باکوری ئەلمانیا) و شارەکانی سەر دەریای بەلتیق تیدەپەری و پوسیا و ھەندی جاریش ئەستەمبولی دەگرتهوہ. ئەو کہ لوپە لانەي کہ ئالوگۆریان پیدەکرا، بریتی بوون لە: گەنم، کہ لە باکوری ئەفریقا و باشوری پوسیا و صقلیە دەگوازیارەوہ بۆ ئەوروپا، ھەروہا دارو تەختە لە پوسیا و باکوری ئەوروپا و دەگوازیارەوہ بۆ ولاتانی ئەوروپا، ئەمەش بەھۆی بی توانایی ئەوان لە بەرھەمھێنانی ئەم پیداوێستیانە.

تا ھاتنی نیوہي سەدەي چوار دە بریتانیا کارگەي چین و قوماشی خوری دانەمەزرا ندبوو، ھەربۆیە خوری بۆ ھەریە کہ لە زەویە نزمەکان و ئیتالیای دەنارد، ئەمە لە کاتی دا ئیسپانیاش خوری دەناردە شارەکانی ئیتالیا. بە لām

دوای ئه م میژوو به ریتانیا ناردنی خوری قه دهغه کرد. ههروه ها مادده ی (شهب) زاخ-یان له باشووری روسیا و ئاسیای بچوکه وه ده هاورد. ئه م مادده یه به مه به سستی خاوینکردنه وه وچه سپاندنی په نگ له سه ر کوتال له پیشه سازی کوتال و گلینه سازیدا به کاده هات. ئیتالیا له به رامبه ر ئه م هاوردانه دا، کوتالی ئاوریشم و خوری و پۆشاک و چه کی ده نارد ه ئه وروپا. ناوه ند ه گرنگه کانی ئیتالیا بریتی بوون له: لۆمباردیا و لۆکا و فلۆره نسا و فینیسیا. ههروه ک له زهویه نزمه کانی شچه ند ناوه ند یکی گرنگی پیشه سازی هه بوون، وهک: (برجس - پیرس - کمپری و لیل) که به ناوبانگ بوون به پیشه سازی خوری و له دوای نیوه ی سه ده ی چوارده خوریان له ئیسپانیا وه هاورده ده کرد. دوای ئه مه به هۆی که می دهستی کاره وه بازرگانی کردن به که لوپه لی ئاماده نه کراو ده کرا.

شاری ئه نتۆریپ له سه ده ی پازده دا ناوبانگی به پیشه سازی کوتالی خوری ده رکرد. کوتالی چنراو له به نده ری بسکای به ئاسنی خاوی ئیسپانیا ده گۆرپد رایه وه و به که شتی هۆله ندی ئینگلیزی فه ره نس ی ده گۆیزرایه وه.

کۆمه له ی هنسی:

ناوچه کانی باکوری ئه وروپا له هه ردو سه ده ی چوارده و پازده ناوچه یه کی سه ره کی بازرگانی بوون. به مه به سستی پاراستنی ده سته که وته کانیان و به ربژاریه کانیان که له لایه ن ده سه لاته وه به بازرگانان به خشرابوو، کۆمه له ی "هنسی" یان- پیکهیتا. سه ره تا ئه م کۆمه له یه بریتی بوو له پیکه وته نیکی ساده که له نیوان بازرگانه کان و به شیوه یه کی تاکتاک به سترابوو. ئه م

بەربژاریانەی کە لە سەر وە ئاماژەمان پێدا، بریتی بوو لە سوککردنی باج و ئەرکێک کە لە سەریان بوو، سەرەپای پارێزراویان لە یاساکان.

لە دواى سالى 1350 ز کۆمەڵەی ھنسی گۆپانی بە سەرداھات و لە پێککەوتنی نێوان بازرگانانە وە بووبە پێککەوتنی نێوان شارەکان. ھەر تاکێک لە تاکەکانی ئەو شارانە بە شداربوون لە کۆمەڵەی ھنسی و سودمەند بوون لە سودەکانی بازرگانی. ھەریەکە لە شارەکانی (لوبيک و کولون و بریمن و ھامبرگ) بالادەست بوون بە سەر کۆمەڵەی ھنسی و لە نێوانیاندا یەکیەتیەکی بە ھێزە بوو کە پێکەوێکی گریی دەدان. نوێنەرانی شارە ئەندامەکان کۆدەبوونە وە و بریارەکانیشیان گوزارشت بوو لە شارە ئەندامەکان. بەلام خۆ ھەموو شارەکانیش وەنەبێ بە شدار بووبن لەم کۆبونەوانە. ھەر وەھا ھەموو کاتێک بریارەکان بێ ئەو کۆبونەوانەش جێبەجێ نەدەکران و بە بەردەوامی ململانی ھەبوو لە نێوان شارە سەرەکیەکانی کۆمەڵەی ھنسی. لەگەڵ ھەموو ئەوانەشدا ئەم کۆمەڵە مایە وە بەردەوام بوو، ئەمەش بەھۆی ئەوەی کە ئەندامەکانی سودیکی زۆریان دەبینی لە مانەوێ ئەم کۆمەڵە.

سەرچاوەی سەرەکی دارایی و داھاتی کۆمەڵەی ھنسی، بریتی بوو لە لیشاوی ھێنان و بردنی کەلوپەل لە نێوان شارەکانی نوڤگوردی پوسیا (نزیك لینینگرادی ئەمڕۆ) و شاری لوبيک و ھامبرگ و لندن و برجس. وە ھەر لەم پێگەیەشە وە پێگەیەکی تر بەرەو ئەسکەندەنافیا و پوسیا و ئەستەمبول دەپۆیشت. کەلوپەلی بازرگانی پێوھەراو، بریتی بوو لە "ماسی و میو و تەختە و خوری و دانەوێڵە و کانزاو ھەنگوین و عەنبەر و قەتران" لە خۆرھەلات،

له خۆرئاواشه وه گوشتی فەرهنساو پۆشاکى هۆلەنداو که لوپه لی دروستکراوی
تریان پوهو خۆره لات ده برد. کۆمه له ی هنسی هه روا نه پۆی، به لکو کاتی
کیپرکی توندبوو له نیوان دهوله ته تازه کان ده سه لاتی له ده ستداو له نیوه ی
سه ده ی شازده شدا ئه م ده سه لاته شی پۆیشت.

شتومه که کانى ئیتالیاو باشووری ئه وروپا له پینگه ی شاخی ئه لپه وه
ده هیندرانو له ویش له گه ل که لوپه لی خۆره لاتو باکورى ئه وروپا له ئه لمانیاو
هۆلنداو له بازاره وه رزیه کان ئالوگۆرپه ده کران. شیایى باسه بازاره وه رزیه کان
له ناوه پاستى ئه وروپا له باشورى ئه لمانیاو سویسرا ده کرانه وه.

سه ره له دانی دراوو بانکو سه ره تای سه رمایه داری :-

دراو له سه ده ی دوازه زاینی له ئیتالیا سه ریه له دا. دراوی زیو له لایه ن
بنه ماله ی میروڤنجی به کار ده هات. وه لی دراوی زیو بۆ یه که م جار له ناپولیو
صقلیه به کاره یئرا. ئیمپراتۆر "فردریکی دووه م" ئه مه ی له نورماندیانه
وه رگرت که پیشتر حوکمی هه ردوو صقلیه یان ده کرد. پاش ئه مه له ئیتالیاو
له سه ده ی سیزده ئه م دراوه بلاو بویه وه. به لام فلۆره نسا فلۆرینی وه ک
دراویکی زیو به کار ده هیئاو ڤینیسیاش دۆکی به کار ده هیئا. پاش هه موو
ئه مانه ئینجا دراو بلاو بویه وه له سه رجه م ناوچه کانى ئه وروپای خۆرئاوا،
به هه مانشیوه "خانه ی سامان" وه ک سه ره تایه ک بۆ بانک سه ریه له داو
به رامبه ر به وه رگرتنى سوو قه رزی به خه لکی ده دا. له پاشاندا بانک له ئیتالیا
په یدا بوو وه لده ستا به ئالوگۆری دراوو قه رزی ده دا به بازرگانان و پادشاو
میره کان. ئه م بانکانه توانیان چه ندین لق له سه رجه م شوینه کانى ئه وروپادا

بكه نه وه و سودی گه وره وه چنگ خۆيان بخه ن. هه روه ها چه ندين بنه ماله ی ده وله مه ند سه ريه ه لدا و بوونه خاوه نی بانك. وه ك بنه ماله ی مي ديچی و فوگر. ئه مانه بوون به ده وله مه ند ترين بنه ماله ی ئه وروپا له هه ردوو سه ده ی پازده و شازده .

بازرگانی نیوان ئه وروپا و ئاسیا :-

له دوا ی پهمانی ئیمپراتۆریه تی پۆمانی کۆن و هیژشی هۆزه به ربه ریه کان له سه ده ی پینجی زایینی، بازرگانی نیوان ئه وروپا و ئاسیا وه ستا. ئه م وه ستانه له سه ره تای سه ده کانی ناوه پاست هه ر به رده وام بوو، به هۆی جه نگو ئاژاوه ی نیوان میره کان و ئه و په شیویه ی که له و کاته دا ئه وروپای داگرته بوو. شاره ئیتالیه کان که که وتبوونه سه رده ریای ناوه پاست چالاکی بازرگانی خۆیان گه پانده وه و به هۆی جه نگی خاچیشه وه زیاتر گه شه ی کرد. شاره سه ره کیه کانی ئیتالیا هه ستان به بنیاتنانی ناوه ندی بازرگانی له ئه سه کهنه ریه و سواریا و که ناره کانی ئاسیای بچوک (ته رابزون، ئه زمیر، ئه سه ته مبول).

له پاستیدا عه ره به کان بازرگانی گه وره بوون، که به درێژایی که ناره کانی سواریا و باکوری ئه فریقا تا وه کو چین بازرگانیان تیا ده کردو توانی بوویان زالبه به سه ر بازرگانی ئاسیادا. ئه وان شتومه کی جۆراوجۆری وه ك به هارات و ئاوریشم و به ردی به نرخیان له چین و هیندو باشوری خۆره لاتی ئاسیا وه ده هینا. له م لاشه وه بازرگانه ئیتالیه کان، که زۆربه یان بندوقی و قینیسی بوون، ئه م شتومه کانه و هه ندی له به ره مه کانی تری ولاتانی ئیسلامیان

ده کپی و ده یانگواسته وه ئیتالیا. بازرگانه مسولمانه کانیش له هینده وه که لوپه لیان ده برده به سره وه له ویشه وه به هوی کاروانه بازرگانه کان و له پێگای بیابانه وه بۆ دیمه شقو حه له بو شاره که ناریه کانی تری سوریا یان ده برد، یا خود له به سره وه به ره وه به غدا و موصل و دیاربکرو ته رابزونیا ن ده برد. له هه ردوو حاله ته که شدا قینیسیه کان ئه م که لوپه لانه یان له و شاره که ناریا نه ده کپی و پاشان به ره وه ئیتالیا یان ده گواسته وه.

له حاله تی دووه میشدا بازرگانانی مۆسکو و ئه وروپای باکورو خۆر ه لات، هه موو ئه م که لوپه لانه یان ده گواسته وه بۆ به شه کانی باکورو ناوه پاستی ئه وروپا. پێگه یه کی تریش که که متر نه بووله پێگای یه که م و پێره وی بازرگانی بوو، بریتی بوو له ده ریای سور. که شتی به بازرگانه کان که له هیندو باشوری خۆر ه لات ی ئاسیا وه ده هاتن و له جد ه یا خود له عه دن له نگه ریا ن ده گرت و له سوێس باره کانیان داده گرت. وه به هوی کاروانه بازرگانه کانیش ئه م شتومه کانه یان به ره وه قا هیره و ئه سکه نده ریه ده گواسته وه. بازرگانه ئیتالیه کانیش ئه م که لوپه لانه یان ده کپی و به ره وه ئیتالیا یان ده برد. به لام به هوی گومرگو ئه و باجه قورسانه ی که له لایه ن میرو پاشاکان لێیا ن ده سه نرا کاتی که به سنوری ئه واندا تێده په رین. ئه م شتومه کانه زۆر به گران ده که وت له سه ر ئه وروپیه کان.

سولتان و ده سه لات ی مه مالیک باجی زۆر قورسیان ده خسته سه ر ئه و شتومه کانه ی که به ولاتی ئه واندا تێده په رین. ده سه لات ی مه مالیک سییه کی ئه و که لوپه لانه ی بۆخوی وه رده گرت که به سنوری ئه ودا په ت ده بوو. وه

به هه مان ئه و نرخه لیانی ده کړی، که بازرگانان له هیند کړیبوو یان، واته هیچ حسابیک بۆ تیچونی ئه م که لویه لانه نه ده کرا که بازرگانان خه رجیان کړدبوو، به هوی بارکردن و داگرتن وتیچوونی پښه. بازرگانان جگه له م باجانیه که له سوئس و شاره میسریه کان لیان ده سه نرا، به هر ولاتیکی تریشدا تیپه پریان هه مان باجو گومرگیان لی ده سه نرا.

جگه له هه موو ئه مانه، بازرگانان به هوی ئه وهی که که شتیه کانیا ن توانای به رگه گرتنیا ن نه بوو له به رامبه ر مه ترسیه کانی ده ریا و شه پوله تونده کان و هه روه ها هیژشی چه ته ده ریا یه کان بۆ سه ریا ن، توشی باری سه خت و ناله بار ده هاتن و ته نگوچه لمه ی زوریان ده هاته پښه. پښه ی وشکانیش له پښه ی ده ریا باشت نه بوو، به هوی پښه ی چه ته ی سه ر پښه ی کان. له لایه کی تریشه وه که شتی بازرگانانی له م پښه یه دا کاتیکی زوری ده ویست و سه خت و دژوار بوو، که جاری واهه بوو چه ند مانگو سالی پښه یه چوو سه ره پای هه موو ئه و چه رمه سه ریا نه ی که پووه پویانده بوویه وه. به لام له گه ل هه موو ئه مانه شدا بازرگانی فراوان بوو، چالاکی بازرگانی که شانه وهی به خویه وه بی نی و شاره کانی ئیتالیا و ئه لمانیا و هۆلندا به ره و شکوفه ی په ره سه ندن پویشتن.

که لویه لی ها ورده له پښه ی ئه ل په وه ده که یه نرانه شاره کانی ئه لمانیا و هۆلندا. له ویشدا له گه ل که لویه له کانی باکورو خوره لات و ناوه راستی ئه وروپا ئالوگوریان پښه کرا. ئه م که لویه لانه بریتی بوون له: کانزا، پوژاکو خوری، پیسته و فه رو، دارو ته خته... هتد. شیاوی باسه ئه م شارانیه که ئه م پوژسه یه ی تیادا ته واوده بوو، بریتی بوون له: به نده ری دانزگر له سه ر ده ریا ی

بە ئێک، لوبیل، هامبرگ، بیرمن، برجس، ئەنتۆریب. ھەروەھا شاری بندقیەش لە ئیتالیا ناوەندی سەرەکی بووبۆھێنانی کەلوپەلی ئاسیاوی بۆ ئەوروپا. پێش ھاتنی سەدەیی شازدە ناوەندە بازەرگانیەکانی ئیتالیا و ئەلمانیا بوونە شوێنکەوتەیی کۆمەڵەی ھنسی و نەیاننوانی بەرەنگاری فراونبوونی بازەرگانی و خواستەکانی ببنەو. ئیتالیا بوو بە گۆرەپانی جەنگ و کێشە و ناکۆکی نیوان شارە دەوڵەمەندەکان، کە لە گەڵ خۆیدا کارەساتی ھێنایە سەرئەم شارانە. بە ھەمانشیوە کۆمەڵەی ھنسی توشی لاوازی و شلۆقی ھات. بە ھۆی دووبەرەکی و جیاخوازی شارە ئەندامەکان لە گەڵ یەکترو نوشستی ئیمپراتۆری پۆمای پیروۆز سەرھەڵدانی دەوڵەتی سلاقی¹.

دۆزینەو ھۆکاری ھۆکرافییەکان

ھۆکاری دۆزینەو ھۆکرافییەکان :-

لە سەدەکانی کۆن و ناوەراست پەییوەندی ئەوروپا و ئەوپەری خۆرھەلات لاواز بوو یاخود ھەر نەبوو، بەلام لە گەڵ ئەوەشدا ئەوروپا پشیتی بەستبووۆبە ئاسیا و جیھانی ئیسلامی. بەلام لەدوای جەنگی خاچیەو ئەم پەییوەندیە لاوازە وردە وردە بەرەو بەھیزی پۆیشت و چالاکی بازەرگانی بە جموجۆڵ بوو. بە ھۆی ئەوەی کە ئەوروپا لەم کاتەو پێویستی بە کەلوپەلی ئاسیاوی ھەبوو کە لە ناوخۆیدا وەچنگی نەدەکەوت. گرنگترینی ئەم پێداویستیانەش

¹ Ibid: Also. Op.cit;g5-113; Gilmore, M.p.

The World of Humanism. 1453-1517 (New york,1962) pp.43-70

بریتی بوون له: "کوتالی لۆکه و ئاوریشمو که تانو گۆزه و گلینه و زیرو زیو به هارات و به ردی به نرخ و ته ختهو، بیهه" به تاییه تی. شاره ئیتالیه کان به تاییه ت فینیسیا، هه ستا به دامه زانندی ناوه ندی بازرگانی له میسرو سوریا و ئاسیای بچوک. له په یوه ندی بازرگانی به رده و امیش دابوو له گه ل بازرگانه موسلمانانه کان. ئه مان پیداو یسته کانی خویان ده کپی و پاشان به قازانجی زۆره وه بۆ ئه وروپایان ده گواسته وه. به لام به هاتنی تورکه عوسمانیه کان له کۆتاییه کانی سه ده ی چوارده و بالاده ست بوونیان به سه ر ولاتی به لقان و خۆره لاتی ده ریای ناوه پاست له هه ردوو سه ده ی پازده و شازده له لایه ک، له لایه کی تریشه وه باجی قورسی ده سه لاتی مه مالیک له سه ر ئه و که لوپه لانه ی به لایدا ده پۆیشت، وای کرد ئه م پێگه بازرگانیه ته گه ره ی تیگه ویت له مه پ ئه وروپیه کان. به مه ش نرخ ی که لوپه له کان به شیوه یه ک به رزبوونه وه که زۆرێک له ئه وروپیه کان نه یانده توانی به ده ستی بخه ن. ئیدی لیڤه وه ئه وروپیه کان که وتنه بیر ی دۆزینه وه ی پێگه یه کی تازه، که به هۆیه وه بگه نه خۆره لاتی دوور به بی ئه وه ی به ناو ولاتی عوسمانیدا تیپه پ¹.

سه ره پای ئه وانه ی باسما ن کرد، هۆگه لی تریش هه بوون یاریده ده ر بوون له چالاک بوونی دۆزینه وه جوگرافیه کاند. وه ک پویستی ئه وروپیه کان بۆ که لوپه له ئاسیا ویه کان. هه روه ها ئاره زوی کلێسای کاسۆلیکی بۆ ده ستگرتن به سه ر ناوچه دووره ده سته بت په رسته کان، که وای کرد کلێسا دنه ی ئه م

هەلمەتە بدات و لەگەڵیدا چەندان قەشە و رەهەبان بنیڕی بە مەبەستی
بلاوکردنەوێ ئاینی مەسیحی لەم ناوچانە.

بەپراستی زانیارە جوگرافییەکانیش هاوکاری گەورەیی چالاکی دۆزینەوێ
جوگرافییەکانی کرد. ئەم زانیارانەیی کە ئەوروپیەکان لەیۆنان و پڕۆمانەوێ بۆیان
جیما بوو، وەئەوێشی کە لەموسڵمانانەوێ دەستگیریان ببوو، لە پال ئەزمونی
دەریاوانانی خۆیان کە لەئەنجامی گەشت و گەڕان بەناو دەریا و زەریاکانی
دەورووبەری ئەوروپا بە دەستیان هێنا بوو. جا هەموو ئەم زانیاری و ئەزمونانە
بەرچاو پوونی زیاتری پێ بەخشین بۆ ئەنجامدانی ئەم چالاکیە مەزنە. جگە
لە هەموو ئەوانەیی باسما ن کرد، لەسەدەکانی ناوەرپاستیشدا پاپاکان چەندین
نمایندەیی خۆیان هەناردەیی خۆرەهەلاتی دوور کردبوو، کە ئەمەش دیسان
گرنگی گەورەیی هەبوو لە کۆکردنەوێ زانیاری لەسەر ئەم ناوچانە. لە
بەناوبانگترین ئەو زانیاریانەیی کە لەم پێگەییەوێ بە دەستھێنرا، ئەو زانیاریانە
بوون کە مارکوپۆلۆی ئیتالی هاوردەیی ئەوروپای کرد. ناوبراو ماوێیەکی زۆر
لە چین مایەوێ کاتیکیش گەراپەوێ (لە کۆتایی سەدەیی سیژدە)
دەوڵەمەندی و خوشنودی ئەم ناوچانەیی باسکرد کە بینیبووی.
ئەوروپیەکانیش بە حەزێکی زۆرەوێ نوسینەکیان دەخویندەوێ. لە
بەناوبانگترین خوینەرانی کتەبەکی مارکوپۆلۆ، "کریستۆفەر کۆلمبس" بوو.

هەرەها ئەو بیروباوەرپانەیی کە لە ناو خەلکی داھەبوو سەبارەت بە
گەشتکردن لەناو دەریادا "لە سەدەکانی ناوەرپاست" بریتی بوو لە ترسو
بیم و دلەراوکی. خەلکی لەو برپاویە داوون کە ئاوەکانی ئیستیوائی "ھێلی

یه کسانى " له پله ی کولان دایه و پیری شه یاتین و خێوو دیوو درنجه و ئه م ناوچه یه شوینی ژیانیه . ههروه ها پێیان وابوو زهوی له شیوه ی بانیکى پان دایه و تهخته . به لام وه نه بى ئه م بیره پرپوچونه هه ر به م شیوه مابنه وه هه ر ئه مه بیروپا بووبیت و خه لکی هه رله سه رئه مه چه سپاو بووین . به لکو به پێچه وانه وه ، ئه م بیروپایانه به ره به ره به ره وئاوابوون چوون . ئه مه ش سه رته تا له ناو چینی پۆشنبیران سه ریه لدا ، که له کۆتایى سه ده کانی ناوه راست چینی پۆشنبیران باورپان به وه هیئا که زهوی خرپه و هه رکه سى له خۆره لات هه بروات له خۆرئاوا دیت هه ، هیندیش ده که ویت هه که ناره کانی خۆرئاواى زه ریای ئه تله سى ، له مه شه وه برپایان وابوو که ده گونجى له خۆرئاوا وه بگه یته خۆره لات . به لام فراوانى زه ریای ئه تله سى پێویستی ده کرد کورتترین پێگه بدۆزن هه ، ئه مه ش یا به ئا راسته ی باکورى خۆرئاواى ئه وروپا ، یاخود به سورانه وه به ده ورى کیشوه رى ئه فریقا .

به مه به ستى گه یشتنیان به چین و هینده ریاوان و که شتیوانه کان له سه ده ی پازده نه خشه و نه خشه سازى پوونیان خسته کارو هه ستان به چاککردن و به کاره ینانى قیبله نماو توانیشیان به هۆى ئوستورلا به وه هیله کانی پانى و دريژى دابنن . له گه ل هه موو ئه مانه شدا گه شتکردن بۆ ناو زه ریایه کی پان و پۆرى وه ک زه ریای ئه تله سى ، پێویستی به ئازایى و بویریه کی بى وینه بوو که به که شتییه کی قایم و پته و سازبکرى .

به م شیوه یه ده بینین که هۆکاره کانی ئابوورى و ئاینى و زانیاره جوگرافیه کان که له لای ئه وروپیه کان هه بوو ، یاریده ده ربوون بۆ هه ستان به

دۆزینه وه جوگرافیه کان. شایه نی باسه ئه م دۆزینه وه جوگرافیه نه له لایه ن حکومه ته نه ته وه ییه کانه وه بایه خیانی پی دهر او هانده دران. به هه مانشی وه کلێسای کاسۆلیکی به مه به سستی بلاو کردنه وه ی ئاینی مه سیحی ئه م کایه ی گهرم ده کرد.

ئه وه ی ماوه ته وه بلێن: ئه وه یه که ده ریاوانه ئیتالیه کان هه ستان به م کاره سه رکیشیا نه (دۆزینه وه جوگرافیه کان)، وه لی ولاتیانی خۆرئاوای ئه وروپا ئه رکی دۆزینه وه جوگرافیه کانیا ن گرته ئه ستۆو به مال و سامان پشتگیریا ن کرد.

دۆزینه وه کانی پرتوگال:

پرتوگالیه کان یه که م خه لکانی بوون که دۆزینه وه ی جوگرافیا ن خسته ئه ستۆ. پرتوگالیه کان ده ستیا ن به هونه ری ده ریاوانی گه یشت و فییری دروستکردنی که شتی به هیژو گه وره بوون، که به هۆیه وه له ده ریاکانی جه نه وه هات و چۆیا ن ده کرد. ده توانین بلێن: خه لکی جه نه وا یه که م خه لکی بوون که هه ولیا ندا بسورپینه وه به ده وری که ناری ئه فریقیا دا.

به مه به سستی گه پا ن به دوا ی پێگه یه کی تازه ی ده ریا یی بو گه یشتن به هیند، له مانگی مایسی سا لی 1291 "گلینودی فیقالدو" به دوو که شتی گه وره وه گه شتی ده ریا ی ده ست پێکرد، به لام به خت یا وه ری نه کردو که شتی هه کانی له که ناری ئه فریقیا دا تیکشکا و سه رجه م سه رنشینانی بوون به خۆراکی ماسی. له دوا ی ئه وه هیه چ که سی زاتی نه کرد کاریکی له م شیوه سه رکیشیه ئه نجام بدات تا سه ده ی پا زده .

هنری دەریاوان (1394-1460) ی کۆپی پادشای پرتوگال (جوۆری یەكەم) بە مەهەبەستی فیژکردنی كەشتیوانان، یەكەم كەس بوو بیری لە دامەزراندنی قوتابخانە یەكی دەریاوانی لە لیشبۆنە كرده‌وه. بۆ دنده‌دانی ئەمەش هنری بەشداری كرد لەو هەڵمەتە دەریاییەكی كە باوكی ئامادە ی كرد بە مەهەبەستی دەستگرتن بە سەر بەندەری سەبته‌ی سەر گەروی (جبل گاریق). پاشان خۆی بوو بە سەرداری ئەم شوێنە لە ساڵی 1415ز. هەروەها لە ساڵی 1436ز هەولیدا زالبیټ بە سەر تەنجەد، بەلام كارەكە ی سەری نەگرتو شكستی خوارد. هنری بەخەونی ئەو هەو بوو دەستگیری بە سەر كەنارەكانی مراكیش (مەغریبی عربی) لە سەر زەریای ئەتلەسی. چونكە دەولەمەندی ئەم ناوچە یە بیست بوو، هەر ئەمەش وایكرد زۆر سور بیټ لە سەر دەستگرتن بە سەریدا. لە راستیدا هنری دەریاوان نەبوو، بەلكو ئەو دەیویست لەم پێگە یەو زانیاری كرده‌یی جوگرافی دەستبەكە‌وی، بەتایبەت دوا ی ئەو هە (دون پەدرو) ی ماركوپۆلی كری. هنری لە پشت ئەمەو دەیویست ئابووری پرتوگال گەشە پێدات و ئاینی مەسیحی بلاوبكاتەو. هەر ئەمەش بوو وای لێكرد قوتابخانە یەكی دەریایی بكاتەو لە پرتوگال و بە هەرمەندترین دەریاوانانی ئیتالی و بە ناوبانگترین جوگرافی ناسانی ئەم سەردەمە ی بۆ كەمەندەكیش بكات. هنری زۆر تێكۆشا بۆ چاك‌کردنی كەشتی و ساز‌کردنی بە شیوە یەكی چاك، وە توانی كەشتیەك بخاتە ناو دەریا كە توانای هەلگرتنی 80-100 تەنی هەبوو.

پرتوگالیەکان دواى ئەوەى دوورگەى (مایراو ئازرووس)یان دۆزیه‌وه، داگیریان کردو کشتوکالى قامیشى شه‌کرو میویان بۆ برد. هه‌روه‌ها له‌سالى 1446ز گه‌یشته‌ پێژگه‌ى پووبارى سه‌نیگال و دواتر توانیان بگه‌ن به‌ سه‌رى سه‌وزو ولاى غانا. بازرگانان ئەمەیان به‌هه‌ل و ده‌رفه‌ت زانى بۆ خو‌ ده‌وله‌مه‌ند کردن. ئەوه‌بوو ده‌ستیان کرد به‌ پاوکردنى خه‌لکى په‌سه‌نى ئەم ناوچانه‌و به‌ کۆیله‌کردن. ئەمان ئەم خه‌لکانه‌یان ده‌گواسته‌وه بۆ بازا‌ره‌کانیان و له‌ویدا وه‌ک کۆیله‌ ده‌یانفروشتن. پرتوگالیه‌کان به‌هۆى ئەم بازرگانیه‌ که‌ مووى سه‌رى مرۆفى خاوه‌ن ویزدانى له‌گه‌ل گ‌رژ ده‌بی‌ت، قازانجیكى خه‌یالیان ده‌ستکه‌وت.

پرتوگالیه‌کان چه‌ندین قه‌لایان له‌ ناوچه‌ که‌ناریه‌ جیا‌جیا‌کان دروستکردو وه‌ک ناوه‌ندیكى جه‌نگى و بازرگانى به‌کایانده‌هینا. به‌ تێپه‌پینی پوژگار هۆکارى ئاینى و ئابوورى تیکه‌ه‌لکیش بوون و وای کرد پرتوگالیه‌کان بکه‌ونه گه‌رمه‌ى دۆزینه‌وه‌ى پێگه‌ى ئاوى، ئەمه‌ش به‌مه‌به‌ستى گه‌یشته‌ به‌ هیند(سورانه‌وه‌ به‌ ده‌ورى ئەفریقا). ده‌ریاوانه‌ پرتوگالیه‌کان له‌سالى 1471ز هیللى یه‌کسانیان ب‌پى و له‌ سالى 1473ز گه‌یشته‌ به‌ پێژگه‌ى پووبارى کۆنفۆ.

دیاز:-

"پرسلیمۆدیا‌ز" له‌ سالى 1488ز توانى بگاته‌ کۆتایى باشوورى کیشوه‌رى ئەفریقا. ئەمه‌ش به‌ رویشتنى به‌ لا‌کانى که‌نارى خو‌رئا‌واى ئەم کیشوه‌ره‌دا. دواتر ناوى لێنا سه‌رى گێژه‌لۆکه‌. "دیا‌ز" کاتى له‌ گه‌شته‌که‌ى

بەردەوام بوو، بىنى كەنارى ئەفرىقى بەرەو لای چەپ دەروات، لەمەشەو زانى كە كەنارەكە پووەو باكور پېچ دەخواتەو. بەلامبەھۆى پازى نەبوونو مەلگەپانەو ەى ھاورپىكانى ناچاربوو بگەپىتەو. سا كاتىكىش گەيشتەو لىشىۋنە راپورتىكى سەبارەت بە دۆزىنەوكانى پىشكەشى جۆنى دووھى كرد. ئەم ناوھى كۆتايى باشورى ئەفرىقا گۆپانى بەسەردا ھاتو بوو بە لوتكەى ئاوات.

فاسكۆ دىگاما :-

دواى ئەوھى پرتوگالىيەكان ماوھىەك لەم پېۆسەيە ساردىيان نواند، دەستيان كەردەو بە كارى گەپان و دۆزىنەو. پادشاى پرتوگال ئيمانئۆئىلى دووھ لەسالى 1497 بە پابەريەتى فاسكۆ دىگاما ھەستا بەناردنى سەدوپەنجا دەرياوان. ئەمانە بە چوار كەشتى بەپىخران و ئيمانئۆئىل خۆى لە بەندەرەو بەپىكردن. دىگاما ھەمان ئەو پىگەيەى گرتەبەر كە "دياز" دەسالىپىشتەر گرتبوويەبەر.

دىگاما لە مانگى تەموزى سالى 1497 كەشتى دەستپىكردو لە مانگى ئازارى سالى 1498ز، توانى بگاتە كەنارى خۆرھەلاتى كىشورەى ئەفرىقا لە نزيك مۆزەنبىقو زنجبارو دورگەى ماليندى لە زەرياي ھىندى كە ئىستا سەر بە ولاتى كىنيايە. دىگاما بە پىنمونى ئەحمەدى كوپى ماجد لە مايسى 1498كەيشتە "كلىكۆت" و سى مانگ لە شارى "كلىكۆت" دا-مايەو. ناوبراو لە مانگى ئابى ھەمان سالدو لە پىگەى ماليندىيەو كەشتى گەپانەوھى دەستپىكردو لە مانگى ئەيلولى سالى 1499ز كەيشتەو زىدى خۆى. دىگاما

به بری شهست ئه وهنده ی تیچونی گه شته که ی که لوپه لو دیاری هینایه وه .
 ئه م له پێگه ی سوپانه وه به دهوری کیشوهری ئه فریقادا توانی بگاته هیند .
 پرتوگالیه کان ناوه ندیکی بازرگانیان له هیند به تایبته له شاری گوام
 دامه زراندو حاکمیکی گشتیان وه ک سه ره رشتیاری کاروباری بازرگانی و
 پاراستنی به رژه وه ندیه کانیان دامه زراند . به هه مانشیوه ناوه ندیکی بازرگانیان
 له سه یلان و سومه تراو جاواو دورگه ی به هار (ئه نده نوسیا) جیگیرکرد .
 پرتوگالیه کان له سالی 1517 گه یشتنه به ندهری کانتۆن له چین و له سالی
 1524 چونه ژاپۆن . شایه نی باسه پرۆسه ی دۆزینه وه ی جوگرافیه کان
 به مه به سستی بلاوکردنه وه ی ئاینی مه سیحی ، له گه لّ خۆی چه نده ها نیردراوی
 مژده دهری مه سیحی ده برد بۆ ئه و ناوچانه ی که بت په رست بوون . ئه مه
 به شیوه یه ک کاریگه ری هه بوو که له پیش کۆتایی هاتنی سه ده ی شازده
 دووسه ده زار ژاپۆنی بوون به مه سیحی ، ته نانه ت له ولاتی هیند ئه م پێژه یه
 زۆر زیاتر بوو . له گه لّ ئه وه ی زالّ بوونی بازرگانی پرتوگالی کاتی بوو به لام
 ده رگه ی پۆژگاریکی نوێی والا کرد بۆ داگیرکاری ئه وروپی له ئاسیا .

دۆزینه وه ی ئیسپانیه کان :-

ناوناوبانگی ئیسپانیا له دۆزینه وه جوگرافیاکاندا ، که متر نه بوو له ی
 پرتوگال . چونکه ئه گه ر پرتوگالیه کان پێگه یه کی تازه یان دۆزیبێته وه بۆ
 گه یشتن به هیند له پێگه ی سوپانه وه یان به دهوری ئه فریقیا ، ئه و
 ئیسپانیه کانیش هه ولایاندا پێگه یه ک بدۆزنه وه بۆ گه یشتن به چین و هیند به

ئاراستەى خۆرئاوا. کریستۆفەر کۆلۆمبسیش یەكەم كەس بوو ئەو ناویانگەى بە ئیسپانیەکان بەخشی.

کریستۆفەر کۆلۆمبس 1446-1506:.

کۆلۆمبس خەلکی شارى جنەواى ئیتالیا بوو، سەرقال بوو بە کەشتیوانى و بە ھۆیەو زانیاریەکی زۆری بە دەستھێنا لە بارەى جوگرافیا. کۆلۆمبس وەك تەواوی پۆشنبیران ئەوسا باوەرپى بە خپەتى زەوى ھەبوو، باوەرپى وابوو ھەرکەسى لە خۆرئاواو ھەر پەروات لە خۆر ھەلاتەو دەگەرێتەو ھەو ئاسیا کەوتو ھەتە خۆرئاواى ئوروپا. ئەم فکریەش ئەو ھى خستە کلێشەى سەرى کە بە دەریاکانى خۆرئاوادا پێگەى کى نوێ بدۆزێتەو بۆ گەیشتن بە چین و ھیند. کۆلۆمبس پاش بە دەستھێنانى شارەزاییە کى کردەى لە کەشتیوانى دەریاوانیدا لە دەریای ناو ھەر پەست و دەورو بەرى دورگەى بەریتانیا، چوو ھەرمەتى شا (جۆنى دوو ھەمى پاشای پرتوگال و داواى لێکرد ھاوکارى بکات لە جیبە جى کردنى ئەو پڕۆژەى کە لە ھەزیدا چەکەرەى کردو ھە، بەو ھى تیببەرپى بە ناو زەریای ئەتلەسى. وەلى پاشا بە ھۆى گرنگى دانى بە پێگەى کى نوێ بە دەورى قارەى ئەفریقا، ئەمەى بە دل نەبوو و لامى کى دلخۆشکارى نەدا ھەو ھە. ئەمەش واى کرد کۆلۆمبس پوو ھەر چەرخى بەرەو لای فریدیناندو ئیزابیللا. پاش کۆشش و ھاوچۆیە کى زۆر بۆلای ھەردوو پاشا، بى ئومید بوو لیان. ھەولدانى کۆلۆمبس بۆ گەیشتن بۆ لای پاشای ھەرنسا یا ئینگلترا، ئیزابیللاى والێکرد ئامادەکارى گەشتە کەى بۆ سازىکات. ئەو ھەبوو لە 3\ئابى\ 1492، کۆلۆمبس لە بەندەرى "سەنت پلوز" ھو ھەل گەل سى کەشتى و

"ههشتاوچهوت" ده‌ریاوان به ئومیدی هینانه‌دی خه‌ونه‌که‌ی پێگه‌ی بی ئامان و پان و پۆری زه‌ریای ئه‌تله‌سی گرته‌ به‌ر. کۆلۆمبس له‌گه‌ڵ خۆی نامه‌یه‌کی شازنی پیبوو بۆ خانی گه‌وره‌ی چین. پاش تیپه‌پینی چه‌ند هه‌فته‌یه‌ک و نه‌گه‌یشتنیا‌ن به‌ ئامانج، که‌شتیوانه‌ هاو‌پێکانی لی‌ی هه‌لگه‌رانه‌وه‌، به‌لام کۆلۆمبس پینمونی کردن. هه‌رچۆنێک بێت، له‌ 12/تشرینی یه‌که‌می هه‌مان سال‌ توانیا‌ن بگه‌ن به‌ دورگه‌ی سان سلفادۆر. پاشان له‌ کوبا و هایتی دابه‌زین. دوا‌ی ئه‌وه‌ چه‌ند مانگی‌ک له‌ دورگه‌ی کاریبی ها‌توچۆی ده‌کرد، ئه‌وه‌ی راگه‌یا‌ند که‌ ئه‌م ناوچانه‌ مولکی ئیسپانیا‌ن. دوا‌ی ئه‌مه‌ له‌ مانگی ئازاری سال‌ 1493 به‌ره‌و ولاتی خۆیا‌ن پێگه‌یا‌ن گرته‌ به‌ره‌و له‌گه‌ڵ خۆیا‌ندا بارێک له‌ دارو ته‌خته‌ و زی‌و ژماره‌یه‌ک له‌ هیندی‌ه سوره‌کانیا‌ن راپیچک دان. له‌ ئیسپانیا‌ش جه‌ما‌وه‌ر به‌ گه‌رمیه‌وه‌ پيش‌شوا‌زیا‌ن لی‌کردن و شازنی ئیسپانی نازناوی ئه‌دمیرالی وه‌ک پادا‌شت به‌ کۆلۆمبس به‌خشی.

کۆلۆمبس پاش ئه‌نجامدانی گه‌شته‌که‌ی، هه‌ستا به‌ ئه‌نجامدانی سی‌ گه‌شتی تر، که‌ به‌هۆیا‌نه‌وه‌ توانی دورگه‌کانی ده‌ریای کاریبی و که‌ناره‌کانی ئه‌مریکا‌ی ناوه‌را‌ستی نزیک په‌نه‌ما بدۆزیته‌وه‌. له‌ گه‌شتی دوا‌هه‌میندا کۆلۆمبس به‌ هۆی باسکرانی به‌ خراپه‌ و لی‌دا‌وان له‌باره‌یه‌وه‌ به‌ لی‌دوانی‌کی پر له‌ ئیره‌یی "هه‌لبه‌سترانی بوختان بۆی"، به‌ کۆتکراوی به‌ زنجیری ئاسن گه‌راپه‌وه‌ ئیسپانیا، به‌لام کاپتنی که‌شتیه‌که‌ که‌سی‌کی به‌رپۆبوو نیگه‌رانی ئه‌و پیا‌وه‌ مه‌زنه‌ بوو، کاتی‌ک به‌و شی‌وه‌یه‌ مامه‌له‌ی ره‌قی له‌گه‌ڵدا ده‌کرا. هه‌ربۆیه‌ فرمانیدا زنجیر له‌ ده‌ست و قاچی کۆلۆمبس بکریته‌وه‌، وه‌لی کۆلۆمبس ئه‌مه‌ی

پهت كرده وه. كاتیكیش گه پانه وه بۆ ئیسپانیا شان ئیزابیلا فرمانی لیخوشبوونی بۆ دهر كړد. به لām ئەم پوداوه له میشكیدا تا كۆتایی ته مه نی مایه وه، ههر ئەمه ش وای كرد كه ئەم زنجیره ی پیی كۆتو به ند كرابوو له لای خۆی بیپاریزی. دواى ئەوه ش ئیزابیلا مرد له سالى 1504، شان وشه وكه تی كۆلۆمبس فه رامۆشكرا، به مه ش كۆلۆمبس توشی خه مۆكى بوو له ناو دهر و نی خۆیدا په نگی ده خوارده وه و دابراوو گوشه گیر بوو به هۆی داخو چه سره ت هه لكیشانى بۆ ئەو چاره نوسه ی به رۆكى گرتبوو. پاش ئەم ئازاره زۆره له سالى 1506 كۆچى دواى كرد. به لām پيش ئەوه ی بمرى زنجیری پى كۆت كراوى له بیر نه كرد، به لكو پای سپارد له گه ل خۆیدا بیخه نه ناو گۆر.

كۆلۆمبس مرد، به بی ئەوه ی بزانی كیشوه ریكى تازه ی دۆزیوه ته وه. ئەم ناوچه یه ناوئرا هیندی خۆرئاوا، به و برپایه ی ئەم دورگه ی دۆزراوه ته وه نزیك به كه ناره كانی هینده. ئەمه ش وای كرد دانیشتوانه پره سه نه كه ی به هیند بناسرین و دواتر ناوی هینده سوره كانیان به سه ردابرا.

واگومان ده برى خه لكانى هه بن له پيش كۆلۆمبس له زه ریای ئەتله سیه وه تیپه پى بن. به لām نه گه پاونه وه تاوه كو به خه لكی بلین كیشوه ریكى تر هیه. ئەوان له ئەمریكا دا ونبوون و هیچ شوین په نجه یان به جى نه هیشت، به لām كۆلۆمبس خاوه نی گه وری و مه زنیه چونكه كیشوه ریكى تازه ی دۆزیه وه. جۆن كابوت:-

كه شتیوانی ئیتالی جۆن كابوت خه لكی جه نه وا بوو. به فرمانی هنری چه وته می پاشای ئینگلترا، هه ستا به ساز كردنی گه شتیكى ده ریایی. له م گه شته دا كابوت توانی كه ناره كانی نیوفاوندلاند له خۆره لاتى كه نه دا له سالى 1497 ز بدۆزیته وه.

گابراڵ:-

له ساڵی 1500ز، کاتیك پیدروگابراڵ به مه به سستی گه یشتن به هیند
 رابه رایه تی که شتیگه لیکی ده کردو به که ناره کانی ئه فریقیاو لوتکه ی ئاوات
 پێگه ی ده ریای ته ی ده کرد، گه رده لول و ته وژمی شه پۆلی ده ریایی توشیان
 هاتو به هۆیه وه که شتیه کانی به ره و لای که ناره کانی ئه مریکای باشور
 رامالدران. که هه رئه مش وایکرد به شیکی گه وره له م کیشوهره بدۆزیته وه،
 دواتر ناوی لینزا به پازیل و بوو به مولکی پرتوگال.

ئه مریکۆ:-

ئه وه ی کۆلمبس دۆزیه وه و ناوی لینزا ئاسیا، هه ر به م شیوه یه نه مایه وه،
 به لکو پاش ماوه یه ک بو خه لکی ده رکه وت ئه م شوینه تازانه هیچی ئاسیا
 نین، به لکوو کیشوهریکی تازه ی زهویه. له ساڵی 1503 یه کی له
 سه رکیشه کانی فلۆره نساو دانیشتنوی ئیسپانیا (وه ک نوینه ری بنه ماله ی
 میدیتیچی له ئیسپانیا کاری ده کرد)، نامه یه کی نوسی و ئه مه ی پوون کرده وه
 که ئه م جیگایه ی کۆلمبس پیتی زانیوه کیشوهریکی تازه یه. پاش ئه مه یه کی
 له جوگرافی ناسه ئه لمانیه کان له ساڵی 1507 ناوی لینزا ئه مریکا، به هۆی
 ئه وه ی ئه مریکۆ یه که م که سی بوو هه سستی به م راستیه کردو و زانی ئه م شوینه
 کیشوهریکی تازه یه.

بالبۆ:-

له ساڵی 1513، یه کی له دۆزه ره وانی ئیسپانیا له ئه مریکا به ناوی (بالبۆ)،
 گوئیستی ئه وه بوو که ده ریایه کی مه زن و به رفراوان ده که ویتته خۆرئاوای
 کیشوهری نوێ. له به رئه وه بالبۆ له په نه ماوه به ئاراسته ی خۆرئاوا پێگه ی
 گرته به ر. پاش ماوه یه ک گه یشته ده ریای ئارام و ئه و زه ریایه ی دۆزیبوویه وه
 ناوی لینزا زه ریای باشور.

ماجەلان :-

یەکی لە دەریاوانە پرتوگالیەکان بەناوی "فردیناند ماجەلان" کە لە خزمەتی پاشای ئیسپانیادابوو، لە ساڵی 1519 بەمەبەستی دۆزینەوەی پێگەی خۆرئاوا لە ئەمریکاوە بۆ ئاسیا گەشتیکی دەریایی سازکرد. ماجەلان بەپێنج کەشتی لە ئیشبیلیەو بە پێکەوتو لە زەریای ئەتلەسی پەریەووە بە دەوری ئەمریکای باشورد سوراوەو بە تەنگەبەری ماجەلاندا تێپەری. ماجەلان توانی بە نەوت و هەشت پوژ زەریای ئارام بپڕێ و بگاتە دورگی گوام، پاش ئەمە گەیشته دورگی فلیپین. ماجەلان بە ھۆی بەشداری کردنی لە جەنگیکی نیوخۆی ئەم ناوچە یە کوژرا. شیاوی باسە تەنھا یەکی لە کەشتیەکان توانی لە ساڵی 1522 بگاتەو ئیشبیلیەو بسورپیتەو بە دەوری ئەفریقادا.

لە راستیدا گەشتەکی "ماجەلان" یە کەم ھەولێک بوو بۆ سورپانەو بە دەوری گۆی زەوی. بەم ھەولە پێگە یەکی نوێ دۆزرایەو کە لە خۆرئاواوە دەپویشت و دەگەیشتهو ئاسیا. بەمە خەونی دیرینی ئەوروپیەکان ھاتەدی لە گەشتنیان بە ئاسیا لە پێگەی خۆرئاواوە.

کاتیکی پرتوگالیەکان ناوەندە بازرگانیەکانیان لە کەنارەکانی ئەفریقا و ھیندو چین و دورگی بە ھار بە کار دەھێنا لە ماوەی نیوہی یە کەمی سەدەدی شازدەدا، ئیسپانیەکانیش بەردەوام بوون لە دۆزینەو کانیان و توانیان دورگی کاریبی و فلۆریدا و مەکسیکو ئەمریکای ناوەراست و بەشیکی گەورەش لە ئەمریکای باشور بدۆزنەو. فەرەنساش لەم پرۆسە یە بی ئاگا نەبوو، بە لکو فرانسوای یە کەمی پاشای فەرەنساش ھەستا بە ناردنی

دەریاوانی ئیتالی "جۆن ڤارازانو" بەمەبەستی کاری گەپان و سوپان بەناو دەریاکاندا. فرازانو توانی کەنارەکانی نوڤاسکوشیا و نیوئاینگلاند لە کەناری خۆرەلاتی ئەمریکای باکور بدۆزیتەو. بە دە ساڵ دواي ئەمە فرانسوای یەکەم بەمەبەستی دۆزینەوێ پێگەی باکوری خۆرئاوا بۆ بۆ ئاسیا، دەریاوانیکی تری بەناوی "جاک کارتر" نارد. بەلام کارتر ئەم پێگەیە نەدۆزیو، بەلکو دۆلی پوباری "سنت لۆرنس" تاوێکو شاری مۆنتریالی کەنەدایی دۆزیو. بەم شیۆیە بە تێپەڕینی نیووی سەدەوی شازدە، ئەوروپییەکان زانیاریەکی زۆریان سەبارەت بە جیهان و شوینی زەریاکان و کیشوهر سەرەکیەکان بەدەستەینا. بەم دۆزینەوانە دوو پێگەی بازەرگانی پەیدا بوون، یەکەمیان بە دەوری کیشوهری ئەفریقا بۆ ئاسیا، دووهمیان پێگەی خۆرئاوا بۆ ئەمریکا.

سەرەتای بەکارهێنان و قۆستەنەوێ بازەرگانی خۆرەلات لەلایەن ئەوروپییەکان دەستیپێکردو کیشوهری ئەمریکا بوو بە داگیرگەی ئەوروپییەکان و سەرەتای دامەزراندنی ئیمپراتۆر داگیرکاریەکان دەستی پێکرد.

ئیمپراتۆر داگیرکارەکان

ئیسپانیا و پرتوگال ئەم دوو دەولەتە بوون سەرکەوتنیان بەدەست هێنا لە فراوانکردن و فراوانخوای ئەوروپییەکان، ئەمەش لە نیووی دووهمی سەدەوی پازدە و نیووی یەکەمی سەدەوی شازدە. پاپا لە ساڵی 1480 قورغکردنی بازەرگانی خۆرەلات و زالبوون بەسەر ولاتی کافرانی بەخشی بە پرتوگال. واتا لە کەناری خۆرئاوای ئەفریقا تاوێکو دورگی هیندی خۆرەلات.

بەهۆی کێپرکێی داگیرکاری نیوان ئیسپانیا و پرتوگال خەریک بوو جەنگ لە نیوانیان هەلبگیرسی. بەلام پاپا ئەسکەندەری شەشەم بەسەر بارودۆخە کەدا راگەیشت و مافی بازرگانی و داگیرکاری لەهێڵی خەیاڵی جەمسەری باکور کە درێژ دەبیته و تاکو جەمسەری باشور بە ئیسپانیا بەخشی، کە لە خۆرئاوای دورگەی ئارزۆرس لە زەریای ئەتلەسی 100 فەرسەخ دوورە (ئەم هێڵە بە 100 فەرسەخ دوورە لە خۆرئاوای دورگەی ئارزۆس). بەم شیوەیە ئاسیا و ئەمریکا لە نیوان ئیسپانیا و پرتوگال دابەشکرا. بەمەش بەرازیل کەوتە ژێر دەستی پرتوگال لە کاتی کە ناوچەی دەسلاتی ئیسپانیا بوو، لەم لاشەووە فلیپین کەتە ژێر دەسلاتی ئیسپانیا لە کاتی کە ناوچەی دەسلاتی پرتوگال بوو.

ئیمپراتۆریەتی بازرگانی پرتوگال:

ئیمپراتۆریەتی پرتوگال لە خۆرەلات ئیمپراتۆریەتیکی بازرگانی بوو. پاشای پرتوگال لە سالی 1505 (مادیا)ی هەلبژارد وەک حاکمی گشتی بەسەر داگیرگەکانیدا. مادیا توانی زالبی بەسەر هەندی لە میرە هیندیەکان لە هەریەکانی باشوری هیند. هەروەها لە سالی 1509 توانی سەرکەوێ بەسەر کەشتیگەلی میسری و هیندی. پادشای پرتوگالی لە سالی 1510 لەجیگەی "مادیا"، "فونزوبوکرک"ی وەک حاکمی گشتی بەسەر ناچە داگیرگراوەکاندا دەستنیشان کرد. حاکمی تازه توانی ناکوکی نیوان هیندەکان بقۆزێتەووە و دەستبگری بەسەر شاری گوادا. کە دواتر قایمی کردو کردی بە پایتەختی ئیمپراتۆریەکە. پاشان هەندی شاری سەرکەناری لە هیند

داگیرکردو توانی دەستی بە سەر دورگەی ھورمز داگیرئ، ئەم دورگەیە شوینیکی قایم و دەروازەی (مدخل) کەنداوی عەرەبی بوو. لە سەردەمی ئەم حاکمە و جیگرەوێ کانی شیدا حکومەتی پرتوگال توانی بالادەستی بنوینی بە سەر کەنارەکانی خۆرئاوای ھیند "کەناری مالا بار". بوکرک ھانی ھاوسەرگیری دەدا لە نیوان پرتوگالیەکان و خەلکی ناوچە دگیرکراوەکان و ناچاری دەکردن بە زمانی پرتوگالی بدوین، ھەرۆک ھەولێ بلاوکردنەوێ ئاینی مەسیحی دەدا لە نیو خەلکی ئەم ناوچانە. بە مانە دورگەی بازرگانی بۆ پرتوگالیەکان لە ھیندو چین و یابان و ملایو کەوتە سەر گازی پشت. پرتوگالیەکان نەیان توانی کاریگەری دروستبکەن لە سەر شارستانیەتی ئاسیا، ھەرۆک چۆن نەیان توانی قاچەکانیان بچەسپێنن لە ئاسیا، ئەمەش بە ھۆی بەرفراوانی ئەم کیشوەرە. لە لایەکی تریشەوێ ئەم کیشوەرە خواوەنی شارستانیەتیکی قول و دانیشتوانیکی زۆربوو، کە ئەمە ھۆکاری بوو بۆ ئەوێ پرتوگالیەکان نەتوانن بە داھاتە سنوردارەکان ئەم شارستانیە بشکێنن. ھاوکات لە جیھانی ئیسلامیشدا مسوڵمانان لە دژی پرتوگال دەستیان کردە بەربەرەکانی کردنیان. جگە لەمە پرتوگالیەکان نەیان توانی دەسلەتیان بنوینن بە سەر چین و یابان و دورگەی ھیندی خۆرھەلات، لەبەرئەو تەنھا بە ئەنجامدانی بازرگانی لە ناوەندە بازرگانیەکانیان ئۆقرەیان گرت. پرتوگالیەکان چەند ناوەند و ویستگە یەکی بازرگانیان لە سەر کەنارەکانی ئەفریقا دا دامەزراند. وەک: مۆزەمبیق لە ساڵی 1520ز، ساوپاولو لە ساڵی 1576. ھەرۆک چاودێری خۆیان بە سەر حەبەشەدا

سەپاند. ئەم ناوەندە کەناریانە گوزارشتی دەکرد لە ویستگەی گەشەپێدان و ناوەندی بازەرگانی نیوان ئاسیا و ئەوروپا. وە بۆ ئەم بازەرگانیە زیڕو عاجیان بەکار دەهێنا و بازەرگانی کۆیلەیان دەرکرد. بەلام پرتوگالیەکان نەچوونە ناو کیشوهری ئەفریقا و مۆلک و مالتیان دای لە کەمی. لەسالی 1666 لەحەبەشە دەرکران. وەلی گواو مۆزەنبیق و ئەنگۆلا تاماوەیەکی درێژ وەک داگیرگەی پرتوگالی مانەو. لەناوەراستی سەدەی بیستەم گواو مۆزەنبیق و ئەنگۆلا توانیان سەربەخۆیی بەدەستبێن "گوا لە سەرەتاکی شەستەکان چوو پال هیند، لەناوەراستی هەفتاکانی شەستەم مۆزەنبیق و ئەنگۆلا سەربەخۆبوون". بەلام بەرازیل لەسەرەتاکی سەدەی نۆزدە سەربەخۆیی خۆی بەدەستبێنا. بەرازیل تاکە داگیرگەیە کە خەڵکە سەرەتاکەی پرتوگالین و زمانی ئەمڕۆیان پرتوگالیە. پرتوگالیەکان چەند شارێکی گەورەیان بنیاتنا وەک: "باھیا، ساوپاولو، ریودی، جانیرۆ". ئەمەیان لەسالی 1558 دروستکرا و بوو بە پایتەختی بەرازیل لەسالی 1567.

پرتوگالیەکان توانیان قازانجێکی زۆر دروینە بکەن لە پێگەی بازەرگانی و لیشبۆنەش ماوەیەک بوو بە ناوەندی بازەرگانی ئەوروپا. بەلام ئەوروپیەکان بە چاوی ئێرییەو سەیری داھاتی پرتوگالیان دەکرد و دانیا نەهێنا بە برپاری پاپا سەبارەت بە قۆرغکردنی بازەرگانی داگیرگەکان لەلایەن ئیسپانیا و پرتوگال. ھۆلندا دەستی کرد بە ناردنی کەشتیگەلی بۆ سەر کەشتیگەلی بازەرگانی پرتوگال. ئەو بوو کەشتیگەلی بازەرگانی و جەنگی لی شکاندن و کۆلەگەی سیاسەتی پرتوگالی لە داگیرگەکاندا ھەلتەکاندا. کاتیکیش لە

سهره تاکانی سه دهی هه قده کیپرکی ئه وروپیه کان به هیزو سهخت بوو، پرتوگال قورغکاریه بازرگانیه که ی له دهستداو نهیتوانی پوبه پوی دوژمنکاری ئاسیاو بهربه رکانی ئه وروپا بوهستی. بهمهش ئیمپراتوریه که ی تیکشکاو پایهکانی دارما.

ئیمپراتوریه تی ئیسپانیا:

کاتی کۆلۆمبس ئەمریکای دۆزیه وه ئەم کیشوهره بی دانیشتوان نه بوو، به لکو خاوهنی خۆی هه بوو، که بریتی بوو له هینده سوره کان ئەمانه له سه ره تاکانی شارستانییه تی دابوون. پيشوازی هینده سوره کان له ئه وروپیه کان جیاواز بوو، به شی به باشی پیشوازی کران، چونکه ئه وان به جوانی کرده وه یان ده نواندو حیکمه تیان ده خسته کار، به مهش ئیسپانیه کان له گه ل ئه وان تیکه لبوون، به لام به شیکی تریان دژی کۆچکردوه کان وه ستان و له گه لیان هاوبه شیان نه نواند، به لکو چه ندين جهنگ له نیوانیان هه لگیرسا که له و په پی خهستی و خۆلی دابوو.

کۆرتیز مه کسک ده کاته وه:

ئیسپانیا زال بوو به سه ره هیندی خۆرئاوا، دوا ی ئه وه ی کۆلۆمبس ئەمریکای بینیه وه. دورگه ی سانت دومینگو، یه که مین دورگه یه ک بوو، که ئیسپانیا کردی به داگیرگه ی خۆی. له وی شه وه بالاده ستبوو به سه ره هه موو دورگهکانی ده ریای کاریبی. له سال 1519 "هیرناند کورتیز" سه رکیشی ئیسپانی، توانی له کهناری مه کسک دابه زی، کورتیز پیش ئه وه ی له وی بگیریسته وه، له خزمه تی حاکمی ئیسپانیا بوو له کوبا.

ئیمپراتۆری ئەزتیك كه له مهكسيك بوو، بههۆی ناكۆكى و ناتەبایی ناوخۆ پوو و هه‌لۆه‌شان و لیكترازان ده‌چوو. كۆرتیز له‌كاتی چوونی بۆ ئەم ناوچه‌یه ده‌كه‌شتی و هه‌ژده‌ ئەسپ و ژماره‌یه‌ك كه‌شتی و ژماره‌یه‌ك تۆپی له‌گه‌ڵ خۆی برد، تۆپێك كه‌ له‌ كاتی ته‌قاندنی دا به‌ده‌نگی به‌رزى و ده‌و هی‌زی هیندییه‌ سوره‌كانی ده‌پوخاند. كۆرتیز سودی له‌ جیاوازی و دووبه‌ركی ئەمان وه‌رگرت و پووی كرده‌ شاری مه‌كسیكۆ و ژماره‌یه‌كی زۆری له‌ هۆزه نه‌یاره‌كانی ئیمپراتۆری ئەزتیکی به‌لای خۆیدا كه‌مه‌نده‌كێش كرد. ئیمپراتۆر یه‌كه‌مجار پێشوازی له‌ ئیسپانیه‌كان كرد، به‌لام كۆژرانی ژماره‌یه‌ك له‌ هینده‌ سوره‌كان به‌ده‌ستی ئیسپانیه‌كان، ئیمپراتۆری والێكرد ژماره‌یه‌ك ئیسپانی بكوژی. وه‌لى‌ ئەمه‌ هه‌روا به‌ سانایی به‌ سه‌ریدا نه‌پۆیی، به‌لكو "كورتیز" له‌ تۆله‌ی ئەمه‌دا بریاری ده‌ستگیرکردنی ئیمپراتۆر ده‌ركرد. جا پاش ئەوه‌ی زیندانی كرد، له‌ به‌رامبه‌ر برێك زێړی پوخت ئازادی كرد، هه‌روه‌ها وای لێكرد دان بنی به‌ سه‌روه‌ری ئیسپانیه‌كان به‌سه‌ر مه‌كسیكه‌وه. به‌لام ئیمپراتۆر له‌ دواى ئازاد بوونی هیچ خۆشیه‌كی نه‌بینی، به‌لكو مه‌كسیكه‌كان به‌ تاوانی ناپاکی لێی راپه‌پین و توانیان ده‌ستگیری بكه‌ن و بیکوژن.

هه‌رچۆنێك بی‌ت "كورتیز" توانی زال بی‌ت به‌سه‌ریاندا و ده‌ستی به‌سه‌ر شاره‌كاندا گرت و بالی به‌سه‌ر زه‌ویه‌كانیاندا كێشا. پاش ئەمه‌ش به‌نده‌ری "فیراکروزی" له‌ ساڵی 1520 ز دروستکرد.

دۆزینەوێ پیرۆ:

ئەوێ کۆرتیز پێی هەلسا لە مەکسیک، "فرانسیسکو" ش - لە پیرۆ پێی هەلسا. فرانسیسکو شان بەشانی بالبۆ لە دۆزینەوێ زەریای ئارام بەشداربوو. ئەو پێش ئەوێ بگاتە ئەم ناوچە یە گوئیستی هەبوونی ئیمپراتۆریەتی ئەنکا ببوو. ئیدی لە ساڵی 1531 ز بەمەبەستی دەستگرتن بەسەر "پیرۆ" و بردنی سەرۆت و سامانی ئەم ناوچە یە لە پەنەماوێ لە گەڵ ژمارە یەکی کەم لە سەرباز پووی تێکرد. فرانسیسکو توانی سەرکەوتن بەسەر هیندەسورەکان بە دەستی پێی و بەسەر پایتەختیاندا زال بیت. پاش ئەمە لە ساڵی 1535 ز شاری "لیما" ی دروستکرد و کردی بە پایتەختی پیرۆ. بەم شێوێ دەزەرەوێکان یان هێرش بەرەکان دەستیان بەسەر مەکسیک و پیرۆ داگرت و سەرۆت و سامانیکی زۆری وەک زیرو زیوو بەردی بەنرخیان دەستخست، هەرۆک دەستیانگرت بەسەر چەندین کان و چەندین هەریمی بەرفراوان. پیدرو یەکی بوو لە خانەدانەکان لە چینی ئەرستۆکراتی، توانی بەربزاریەک لە پادشای ئیسپانیا وەرگیری، بەوێ پووبەریکی فراوانی لە کەناری خۆرەلاتی ئەمریکای باشور دەستبخت، بەمەش بناغە ی ئەرجهنتین و پاراگوای بۆ داهاوو درێژرا. پیدرو شاری "بۆینس ئایرس" ی لە ساڵی 1535 دروستکرد کە لە دواتر بوو بە پایتەختی ئەرجهنتین. بەهەمان شێوێ شاری "ئاسان سیون" ی - دروستکرد لە ساڵی 1536 کە ئەمیش دواتر بوو بە پایتەختی پاراگوای.

یه کئ له فه رمانده کان به ناوی "پیرزاو" دۆزهره وهی پیرو" له سالی 1541 توانی دهست به سه ر شیلی دابگری و شاری "سانتیاگو" بنیات بنی له سه ر زهریای ئارام، دواتر بووبه پایتهختی شیلی. له هه نکاتیشدا ئیسپانیه کان ئیکوادوریان له سالی 1535 دروستکردو کۆلمبیاشیان له سالی 1538 دروستکرد. بهم شیوهیه هیشتا سالی 1517 به کۆتا نه گه یشتبوو، که ئیسپانیا به سه ر ئه مریکادا زال بوو، وه ژماره ی خه لکی ئیسپانیا له جیهانی تازه دا گه یشته 175 هه زار کهس "32 هه زار خیزانی ئیسپانی".

ئیمپراتۆریه تی ئیسپانیا له جیهانی تازه دا، پیکهاتبووله دوو ناوچه ی کارگری و هه ر ناوچه یه و حاکمییکی گشتی به سه ریدا زال بوو. حاکمی گشتی یه کهم ناوه نده که ی کوبا بوو، له ویشه وه فه رمانپه وایی دورگه کانی کاریبی و مه کسیک و ئه مریکای ناوه راست و به شی باکوری ئه مریکای باشوری ده کرد. به لام حاکمی گشتی دووه م فه رمانپه وایی پیرو و شیلی و ئه رجه نتین و ئیکوادوری ده کرد. دهسته و کۆمه له ئاینیه کانیش هه لده ستان به په خشان کردنی ئاینی مه سیحی له ناو بته رسته کان. له سالی 1542 ئیسپانیا بالی به سه ر دورگه ی فلیپیندا کیشاو شاری مانیلای دروستکرد، که ه دواتر له سالی 1571 بوو به پایتهختی ئه م ولاته، هه روه ها خه لکی په سه نی ئه م ناوچه یه وه ک چۆن ئاینی مه سیحیان قبو لکردو باوه رپیان پیه ئینا، به هه مان شیوه زمانی ئیسپانیایان کرده زمانی خویان و ئه م زمانه بووبه زمانی په سه نی ناوچه که.

ئەم سامانە ی له جیهانی تازه وه بۆ ئیسپانیا ده چوو كه مېوو، ئەگەر بێتوو به راوردی بکهین له گەڵ ئەو سامانە ی كه له بازرگانی خۆر هه لاتە وه بۆ پرتوگال ده پۆیی. هەر له بهر ئەوه ئیسپانیا ده یویست پرتوگال بخاته پالڤۆی. جا کاتێك له ساڵی 1580 پادشای پرتوگال کۆتایی به ژیا نی هات، فلیپی پادشای ئیسپانیا بوو به پادشای پرتوگالیش واتا یه کانگیری له نیوان ئیسپانیا و پرتوگال دروستبوو. ئیمپراتۆریه تی بازرگانی پرتوگال و ئیمپراتۆریه تی داگیرکاری ئیسپانیا بوون به یهك. به لām ئەم یه کگرتنه زۆری نه خایاندو دوا ی شه ست سال له م یه کگرتنه پرتوگال جیا بوویه وه. وه لێ ئەم ئیمپراتۆریه ته له ماوه ی یه کگرتنیدا له بری سودو كه لک وه رگرتن زیانی بهرکه وت، به تایبه ت به هۆی ئەوه ی كه ولاته ئه وروپیه کان له دژی ئیسپانیا و پرتوگال هاتنه ناو ململانیی داگیرکاری. كه شتییه کانی هۆلندا هی رشیان ده کرده سه ر که شتییه کانی ئیسپانیا و پرتوگال و داگیرکه کانیان، وه به هۆیه وه زه ره رو زیانی قورسیان پیگه یاندن و داگیرکه کانیان پوه و وێرانی برد. سا کاتیکیش ئەم پیگه وه ییه کۆتایی پی هات، پرتوگال بازرگانیه که ی له ده ستچوو بوو، هه روه ک زۆرینه ی داگیرکه کانیشی له ده ستدا.

سه ره هه لدان ی سه رمایه داری نو ی

"هۆسین" ئابووری ناسی ئینگلیزی له پیناسه ی سه رمایه داریدا ده لێ: "بریتییه له ریکخستنی کاروبار، له پانتایه کی به رفراوان، له لایه ن خاوه ن کار یان کۆمه لێ له خاوه ن کاره کان". ئەوانه خاوه نی زۆرێک له سامان، که به هۆیه وه ماده ی خا و ئامیر ده کپن و کریکاران به کری ده گرن، به مه بستی به ره مه یێنانی برێکی زۆرترو زیادکردنی قازانج و

سامانیان¹. هەروەها زانای ئەلمانی "ماکسویر" دەلی: "سەرمایه‌داری سیستمیکی دێرینه له میژوودا ئەگەر بی‌تو بریتی بی‌ت له پرۆژە‌ی گەورە، که به‌هۆیه‌وه بالادەستی سەرمایه‌دار به‌سەر سەرچاوه‌ی دارایی گەورە دەسته‌به‌ر ده‌کات و سامانیکی زۆر بۆ خاوه‌نه‌که‌ی وه‌به‌ردی‌نی، که له ئەنجامی قه‌رزو پرۆژە‌ی باززگانی و جە‌رده‌یی و دزی و جە‌نگه‌وه‌پیدا ده‌بی. به‌لام سەرمایه‌داریه‌ت وه‌ک سیستمیکی ئابووری پاوه‌ستاوه له‌سەر پێک‌خستن و به‌کری گرتنی کریکاری ئازاد، له‌لایه‌ن سەرمایه‌داریان بریکاری سەرمایه‌دار¹".

چونکه پیشتر مه‌به‌ستی به‌ره‌مه‌ئێنان خۆ‌تیاندن بوو نه‌وه‌ک زیاده‌بونی به‌ره‌مه‌ئێنان واته "ئابووری سروشتی بوو، نه‌وه‌ک ئابووری کالایی". هاوکات ئاینی مه‌سیحیش سوی حه‌رام کردبوو. به‌لام به‌ره‌به‌ره به‌هۆی گه‌شه‌سه‌ندنی باززگانی له‌نیوان خۆره‌لات و خۆ‌ئاوا و گه‌شانه‌وه‌ی ئەم باززگانیه‌ له‌کاتی جە‌نگی خاچیدا، گۆ‌پانکاری ئابووری ئەوروپای گرت‌ه‌وه. ئەم گۆ‌پانکاریه‌ش له‌سه‌ده‌ی ده‌ بۆ سه‌ده‌ی یازده‌ ده‌ستی پێ‌کرد. ئیدی شاره‌کان سه‌ریان هه‌لدا و به‌ره‌و گه‌شه‌کردن پۆ‌یشن و داها‌تیان دای له‌زیادی. حکومه‌تی نه‌ته‌وه‌یی و پادشا په‌هاکان هانی باززگانی و خاوه‌ن سامانیان ده‌دا و پارێزگاری ته‌واویان لێ‌ده‌کردن و هیمنی و دل‌نیا‌ییان بۆ ده‌سته‌به‌رده‌کردن.

1 J.A. hobson, Erolution of Modern Capitalism(London, 1954)pp. 1

1-Moxweber, protestant Ethics and the spirtof Capitism(Newyork)1950, pp.1

بهمهش چینی ناوهراست گه شه یکردو سامانیان زیادی کرد. که دواتر هر
 ئه سامانیان له پڕۆژهی پڕ بهرهم دهخسته کار. هیشتا سهدهی شازده
 تینه پهری بوو، سیستهمی دهر به گی و سه ندیکا کان به ره و له ناوچون و
 هه لوه شان وهیه کی گه وه پویشتن. خاوهن مولک داوای دراوی ده کرد له بری
 پیدانی به شه شمهك. سه ندیکای بازرگان و پیش سازان توشی کی پڕکییه کی
 به هیژ بوون له گه ل سارمیه داره کانی دهر وهی سه ندیکا. ژماره یه کی زۆر له
 شوینکه وته کتانی بوونه کریکار لای سه رمیه دارانی دهر وهی سه ندیکا.
 هه ندی له سه ندیکا کان هه لیان قوسته وه بۆ زیاد کردنی سه روهت و سامانیان و
 هه ستان به به کاره یێانی شاگرده کانیان به به کاره یێانیکی خراپ و نه شیاو.
 سه رمیه داران و خانه کانی سامان "بیوت ال موال" و دارایی هه لده ستان به
 پیدانی قهرز به بازرگان و خاوهن پڕۆژه کان، که ئه وانه پیوستانی به خهرجی
 هه بوو، قهرز پیدانی شیان له به رامبه ر قازانجیکی زۆر و بی ویزدانانه بوو.
 هه روه ها خانه دان و خاوهن زهویه گه وره کان له شاره کاندان نیشته جی بوون و
 دارایی خویان له پڕۆژهی جۆراوجۆرادا له بازرگانی و پیشه سازی وه به ردینا.
 له ملاشه وه کارمه ندانی ده ولت و پیاوانی ئایینی پوسته کانی خویان
 به کارده یێنا بۆ به ده سته یێانی سامان و وه سه ریه کانی سه رمیه . به م
 شیوه یه بازرگانی فراوان بوو، نرخ ی زهوی به ره و به رزبوونه وه پویشتن و
 سه روهت و سامان په ره ی سه ندو سه رمیه داری ها ته گۆپی¹.

بازرگانی ئیتالیا و بنه ماله ی میدیتیچی :-

شاره ئیتالیه کان یه که م شارانیك بوون له ناو شاره ئه وروپیه کان که ده ستیان به بازرگانی کرد له گه ل خۆره لات و ناوه ندی بازرگانیان له هه ریه که له : ئه سکه نده ریه و که نار هکانی سوریا و لوبنان و ئاسیای بچوک دامه زراند. ئه م بازرگانیه ش له کاتی جهنگی خاچی و پاش جهنگه که ش فراوانبوون و گه شه سه ندنی به خۆیه وه بینی.

سه رمایه داریه ت په ره ی سه ند، به تایبه ت له شار هکانی جه نه واو فینیسیا و فلۆره نسا. خانه ی سامان و دراو وهك پێداویستیه کی ئه و پۆژگار ه سه ریه لداو دواتر به تیپه پینی کات بوون به بانک. خاوه نی ئه م بانکانه له به رامبه ر قازانجی کی زۆردا قه رزیان ده دایه میرو پاشا و پاپا و بازرگان و خاوه ن پرۆژه گه وره کان، به مه ش قازانجی زۆریان وه چنگ ده خست و سه رمایه یان به گه شه سه ندی کی گه وره گه شه ی ده سه ند.

بنه ماله ی میدیتیچی که له فلۆره نسا نیشته جی بوون، یه کی بوون له وانه ی خاوه نی خانه ی سامان و دراو بوون و له سه ده ی شازده دا بوون به یه کی له گه وره ترین خاوه ن بانک هکانی ئه وروپا. ئه م بنه ماله یه له سه ندیکایه کی بچوکه وه له سه ده ی چوارده دا گه شه ی کردو بووبه یه کی له گه وره بنه ماله ده وه له مه نده کانی ئه وروپا و له هه ردوو سه ده ی پازده و شازده ده سه لات و نفوزیان پوه و زیادبوون ده پۆی. ئه م بنه ماله یه بووبه خاوه نی چه ند بانک و صیرفه یه ک، که قه رزیان ده به خشی به پاشا و میرو ده وه تانی ئه وروپا. سه روه ت و سامانی خۆیان له پرۆژه ی گه وره له ناوه و ده ره وه ی کیشوه ری

ئه وروپادا خستبووه گه پ، وه بۆ بانکه کانیان چه ندين لقیان له شاره هه ره
گرنگه کانی ئه وروپا دامه زرانده بو به تایبته له ناوهنده بازرگانیه کان. ده توانین
ئه م بنه ماله یه وهك نمونه ی سه رمایه داری نوێ سه یر بکه ین.

سه رمایه داری و په ره سه ندنی ئه وروپا :-

سه رمایه داریه ت به م شیوه یه گه شه ی نه ده سه ند، ئه گه ته نها پشته ی
به ئه وروپا به ستبوا یه. چونکه زۆر له سه رچاوه کانی سه ره وه ت و سامان
له ئه وروپادا بوونی نه بوو. له پاستیدا سه رمایه داریه ت له ئه نجامی بازرگانی
خۆره لات و دۆزینه وه جوگرافیه کان و سازبوونی په یوه ندی ئه وروپا به ئاسیا و
ئه فریقا و ئه مریکا، پاشان زāl بوونی ئه وروپا به سه ریاندا و خستنه گه پێ ئه م
ناوچانه له لایه ن ئه وروپیه کانه وه گه شه ی سه ند. چونکه هه ر سه رچاوه یه ك
لای خۆیان که م بوا یه، ئه وان له ناوچه کانی تر ها ورده یان ده کرد بۆخۆیان.
هه روه ها بۆ ده رکردنی دراو، زیڤو زیوی ناوچه دۆزا وه کانیان به تالان ده برد.
ئه وه ش ده زانی ن که دراو کۆله گه ی گه شه سه ندنی سه رمایه داریه ته.
ئه وروپیه کان سه رچاوه ی سامانی سه روشتی و ماده دی به نرخیان له هه ریه که
له ئه مریکا و ئاسیا و ئه فریقا به ده سه ته ینا، ئه م به ده سه ته ینانه ش به جۆره ها
پێگه ی وهك دزی و پاو و پووت ده سه ته به رکرا. ئه م کاره قیژه ونه زیاتر له
دۆزه ره وه ئیسپانیه کان په نگ ی ده دایه وه که له مه کسیك و پیرو و هیندی
خۆره لات پیاده یان ده کرد، هه روه ها له پێی چه ته گه ری و سه پاندنی
سه رانه و باج به سه ر دانیه شتوانی داگیرگه کان به ده سه تیان ده ه ینا، بازرگانی و

ئىدى لە ئەنجامى ئەمەدا خەرىك بوو ھىندىيە سۈرەكان لە كىشۈھرى ئەمىركادا قىرانىيان تىببەكە وىتو قەلاچۆبن، چۈنكى ھىندىيە سۈرەكان كارى لەم جۆرە قورسۇماندۇكارەيان بۇ نەدەكرا كە ئەوروپىيەكان پىيان ئەنجام دەدان، "فىرى ئەم كارە قورسانە نەبوو بوون". ئەمەش واىكرد مۇگەرەكان دەنگى خۇيان بەزىكە نەوھ لە دىنى ئەم كارە دىندانەيە كە مۇقى پىيادەي

دەکات لە دژی برا مرقۆه کە ی¹. ئەمەش وایکرد ئیسپانیەکان و پرتوگالیەکان ناچاربن دەست لە مکارە درێندانە یە هەلگرن، بەلام وەنەبێ کارێکی باشتریان هەلبژاردبێ وازیان لە چەوساندنەوێ مرقۆهینابی. بەلکو هەستان بە گۆڕینی هیندیە سورهکان بە زنجیە ئەفریقیەکان، زنجیەکان یان ئەفریقیەکان لە تێروانیی ئەواندا گونجاوترن لە هیندیە سورهکان بۆ سەرچەم کارەکان. ئیدی هەستان بە دامەزراندنی چەند ناوەندیکی گرنگ لە سەر کە نارەکانی ئەفریقا بۆ پراوکردنی زنجیەکان. حکومەتی ئیسپانیا لە ساڵی 1517 هەستا بە بەخشیینی بەربژاریەك بە یەکی لە بازرگانە هۆلندییەکان بۆ ئەنجامدانی بازرگانی کۆیلە، کە سالانە 4000 کۆیلە بەرەو هیندی خۆڕاوا پاپیچ دەدا. ئەم بازرگانە هەستا بە فرۆشتنی ئەم بەربژاریە بە بازرگانێکی ئیتالی لە جەنەوا، ئەمیش کۆیلە ی لە پرتوگالیەکان دەکڕی و بە ئیسپانیەکانی

1 ئەوروپا هەتا ئەمڕۆش وازی نەهێناوە لە کوشتن و برسی کردنی گەلانی جیهان و بە کۆیلە کردنیان. ئەگەر پێشتر بەناوی پەيامی پیاوی سپی و بردنی شارستانیەت جیهانیان داگیر دەکرد. ئەمڕۆش لە ژێرناوی هەناردەکردنی دیموکراسیەت و لاتان داگیر دەکەن و دانیشتوانە کە ی دەکەن بە کۆیلە. هەر لە دەرنجانی ئەوەش بوو کە دوو جەنگی جیهانیان هەلگیرساندو دەیان ملیۆن مرقۆیان کردە قوربانی. هەموویشی لە ژێرناوی دیموکراسیەت ئەنجام دەدەن. لە هەموویشی سەیرتر ئەوەیە چەکی ئەتۆمی بەرەم دێن و دواي پراستنی مافی مرقۆیش دەکەن "لە پراستیدا ئەوان ئەوە دووپات دەکەنەو کە ئەگەر لە سیاسەتیاندا بەرژەوێندی و ئەخلاق لە گەل یەك تەبابوون ئەوە ئامادەن پابەند بن بە ئەخلاق مرقۆیی، خۆ ئەگەر بەرژەوێندی و ئەخلاق دژی یەكتر بیوون لە سیاسەتدا ئەوا پشت لە ئەخلاق دەکەن و دەست بە بەرژەوێندیەکانیان دەگرن" هەرۆک ئەمە لە هێرش و شیمایا ناکازاکی پوویدا کاتی بەرژەوێندی و بەکارنەهێنانی بۆمی ئەتۆمی بوبووە ئەم دوو پێگەیە کە پێویست بوو لایە کە هەلبژێرن، هاویشتی بۆمی ئەتۆمیان هەلبژاردو ئەخلاقیان وەلانا. "وەرگێڕ"

دەفرۆشت لە ئەمریکا. بەم شیوەیە بازرگانی کۆیلە لە نیوان ئەفریقا و ئەمریکا بوو بە دامەزراوەیەکی پێکخراو و دانپێداهێنراو لە لایەن ئەوروپییەکان. ئیدی بەهۆی ئەمەوە بە هەزاران کۆیلە بەبێ پۆژانە و کرێ کاریان دەکرد لە کێلگەکان.

سەرھەڵدانی سەرمايەداری لە ئیسپانیا و پرتوگال :-

شتێکی چاوەڕوانکراوە کە ئیسپانیا و پرتوگال قازانجکەن لە بازرگانی خۆرھەلات و بازرگانی کۆیلە و داگیرگەکانی ئەمریکا. بەلام لە پاستیدا گەلی ئیسپانی نەیتوانی سود لەم سامانە بپینێ کە لە ئەمریکا وە پێچکە ی گرتبوو بەرە و ولاتە کەیان. جوتیار و خانەدانی ئیسپانی لە سەر زەوی و کێلگەکانیان مانە و بەرھەمیان دەستدەکەوت لە بەروبومی کشتوکال و ئازەلداری، یاخود بەرھەم و دەستکەوتەکانیان چنگ دەکەوت بەهۆی ناردنە دەرەوێ خوری بۆ پیشەسازیە قوماشە خوریەکانی فلاندرۆز. ئەو کەمینە ی کە سودیان بینی بریتی بوون لە پاشای ئیسپانیا و پرتوگال و دەست و پێوەندەکانیان و بازرگانان و هەندێ لە خانەدانان. ئەوانە توانیان ناوەندی بازرگانی دابمەزرێن لە ئیشبیلیە و لیشبۆنە، کە ھەر لەوێشدا سامانی ئەمریکا و بازرگانی خۆرھەلات کە لە کە ببوو، لەوێشە و دەروێشتە ولاتە ئەوروپییەکان. بەمە ئەم دوو شارە جیگە و شوینی فینیسیا وجەنە وایان گرتە وە. ئیمپراتۆر چارلسی پینجەم دەرگە ی ئاوە لا کرد بۆ بازرگانانی ئەلمان و ھۆلندا کە سامانیان وەبەریڤن لە پڕۆژە ی زەبەلاح لە ئیسپانیا و ئەمریکا. سامان و قازانج لە ئیسپانیا وە گوازیایە وە بۆ زەویە نزمەکان و شاری "ئەنتۆریب" بوو بە

پایتهختی بازرگانی و سهرمایه داریهتی ئه وروپی. ئه وانه قازانچ و سودیان پێپرا له بازرگانی و سامانی ئیسپانی و پرتوگالی، که یه کهم جار خاوهن سامان و بازرگانی ئیتالیهکان بوون. له م نیوانه دا بنه ماله ی میدتچی ئیتالی بریکاریان له مه دریدو لیشبونه دا هه بوو. به لام له ماوه ی یه کهم و دووه می سه ده ی شازده ئه لمانی و هۆله ندیه کان له گوړه پانی صیرفه و وه به ره یسانی سه روه ت و سامانی ئیسپانی و پرتوگالی که له خۆره لات و جیهانی نوێ وه ده هات کێپرکییان ده کرد له گه ل ئیتالیه کان.

کایه ی بازرگانی ئیتالی توشی دارمان و هه ره سه ینان هات به هۆی زال بوونی عوسمانیه کان به سه ر ده ریای ناوه راست و په یدابوون و به کاره یسانی پێگه ی نوێ بۆ ئه مریکا یان پێگه ی لوتکه ی ئاوات بۆ خۆره لات له لایه ن ئه وروپیه کانه وه، به مه به ستی ده سته که وتنی که لوپه لی خۆره لات و هاورده ی ئه مریکی. بازرگانی ئه وروپیه کان به ره و ئیشیبلیه و لیشبۆنه پوووی وه چه رخاند. تیکچونی بازرگانی ئیتالی و تیکچونی پیشه سازی بووه هۆی تیکچوون و هه ره سه ینانی سیسته می ئالوویری ئیتالی. بالاده ستی سه روه ت و دارایی له بانکی ئیتالیه وه گوازیه وه بۆ ئه لمانی و هۆلن دیه کان. ئه مانه به هۆی یه که گرتنی سیاسی نیوان ئه لمانیا و ئیسپانیا و زه ویه نزمه کان له ژێربالی ئیمپراتۆر چارلسی پینجه م، بوونه پیشه نگی فراوانبوونی ئابووری ئه وروپی و سودی گه وره یان بینی بۆ به هیژکردنی ئابوریان.

بنەمالەى ڤیگورى سەرمایەدارى:

بەپاستى بنەمالەى ڤیگور پونترین نمونەى سەرمایەدارى ئەلمانیاىە. ئەم خانەوادەىە بنەمالەىەكى جولابوون لە شارى ئۆكسبركى ئەلمانیا. ڤیگور توانى ببی بە پابەرى سەندىكای بازىرگانى و پیشەسازى شارى ناوبراو. ساكاتىكیش لە سالى 1408 لە دونیا دەرچوو بى 300 جىنەى زىڤى جیھیش. بواری فراوانکردنى سەرۆت و سامان بۆ کۆرەكەى پەخسا. ئەوەبوو لە سەدەى پازدە لە ژیر چاودىرى خۆى "یعقوب ڤیگور" هەستا بە وەبەرهێنانى کارگە زیوہکانى لە ترویل مس لە هەنگارىا. شایەنى باسە یعقوب ڤیگور لە ڤینىسیا ڤىرى ئەم پیشەىە بوو. جگە لەمە بازىرگانى دەکرد بە خورى و ئاوریشم و بەهارات لەگەڵ هەموو بەشەکانى ئەوروپا. سامانى ئەم بنەمالەىە لە کۆتایى سەدەى پازدە گەیشته 200 هەزار جىنەى زىڤ. ئەوان قەرزىان دەبەخشى بە پاپا و ئىمپراتۆر چارلسى پینجەم. سامانى ئەم بنەمالەىە بەشیوہىەك زیادى کرد کە لە سالى 1527 خاوەنى یەك ملیۆن جىنەى زىڤبوون. بەلام ئەم سامانە هەروا زیادى نەکرد، بەلکۆ لە ناوہ پاستى سەدەى شانزە دای لەکەمى و لاوازی تىکەوت.

باىەخى ئەنتۆرىب

بنەمالەى ڤیگور تىبىنى گویززانەوہى ناوہندى بازىرگانىان کرد لە ئىتالىاوە بۆ کەنارەکانى زەریای ئەتلەسى و ناوہ پاستى ئەوروپا. لەبەرئەوہ لەسەر بەندەرى ئەنتۆرىب لە زەویە نزمەکان، چەندىن لقىان بۆ بانکەکانىان دامەزراند. ئەم بەندەرە ناوہندىكى بازىرگانى پىپایەخ بوو لە ئەوروپا،

به تایبته له کۆتاییهکانی سهدهی پازده. ئهم بهندهره جیگای شاری (برجس)ی گرتهوه، که شاریکی بازرگانی بوو له فلاندروز. بازرگانی له ئنتۆریب گهشه کردو سهروهت و داهاتی دای له زیادی، بهشیوهیهک ئهنتۆریب بوو به ناوهندیك بۆ بازاری دارایی و ئالویر له ئه وروپا له نیوهی یهکه می سهدهی شازده. بههۆی گرنگی ئهنتۆریب له پووی بازرگانی و مالییهوه، سامانی یعقوب فیوگر له سالی 1525 خۆی له یهک ملیۆن جنیه دا بینیهوه. بههه مان چهشن بنه ماله سهرمایه دارهکانی تری ئه لمانیا وهک بنه ماله ی فیوگر چه ند لقیکیان له سه ر ئهم بهندهره جیهانیه دامه زراند. بایه خی ئهم بهندهره گه یشته پاده یهک که بههه زاران بازرگانی بیانی له ئه وروپای خۆره لات و ئه سکه نده نافیا و باشوری ئه وروپا و خۆرئاوای ئه وروپا تیایدا کۆده بونه وه. ئهم بهندهره بازاریکی به پمین بوو بۆکالاکانی ئینگلتر و پرتوگالیهکانیش به مه بهستی دهستخستنی ئه و پره زیپه ی که له ئه لمانیا ده رده هینرا، ناوهندیکی بازرگانیا ن بۆ بازرگانی به هارات له ئهنتۆریب دامه زراند. گوتراوه: که ژماره ی ئه و کهشتیانه ی باریان بۆ ئهنتۆریب ده برد له پۆژیکدا 400 کهشتی ده بوون، ئه مه و سه ره پای ئه وه ی به هه زاران گالیسکه ش بار ده کران و پێگه ی وشکانیا ن ته ی ده کرد.

چه ندین دامه زراوه ی دارایی نوێ له ئهنتۆریب دامه زرا، وهک: - بورصه بۆ ئالویری دراو وه به رهینانی سامان، ههروه ها دامه زراوه ی پهن و حه واله کاری یان دانیایی دان له سه ر ژیا ن ئه و سامانه شی خراوه ته کار به تایبته له هه مبه ر شوینه دووره دهسته ده ریایه کان که مه تر سیدار بوون. میرو پاشا و

دەلالە "جامباز"¹ کان پارەیان قەرزدەرکرد لە بورصەى ئەنتۆریب. بەم چەشنە بە تێپەڕینی نیوەى سەدەى شازدە ئەنتۆریب بوو بە بازارپێکی بازرگانى و ئالوویڕ، بەشیوەیهك کەنەوهك تەنها لە ئەوروپا بەلکو لە هەموو جیهان وێنەى نەبوو. وەلى لەسالى 1549 ڕەوشەكە گۆرپانکاری بەسەرداھات، بەوەى کە پرتوگالیەکان بەمەبەستى بەدەستھێنانى زێرى ئەمریکی ھەرزان، ناوەندە بازرگانىەکانیان بۆ بەھارات داخست. ئەمەش وایکرد کە زێرەکانى ئەلمانیا نەتوانن وەك جاران بە پیشەنگى بمێننەو و کێرپێكى زێرى ئەمریکی بکەن. بەھەمان شیوە ئەو بازرگانە ئەلمانیانەى بەھاراتیان لە ئەوروپا داوەش دەکرد ناوەندى خۆیان گواستەو و بۆ لیشبۆن و فینیسىا. ئەمەش کاریگەرى دروستکرد لەسەر بازرگانى ئەنتۆریب، بەشیوەیهك ئەنتۆریب نەیتوانى لە نیوەى دووەمدا چالاكى خۆى بگێرێتەو وەك چۆن لە نیوەى یەكەمدا ھەیبوو.

لەگەڵ ھەموو ئەوانەشدا ئەنتۆریب بە دەولەمەندى ماوەو، بەلام چەند ھۆکاریكى تر چالاكى بازرگانى و ئالوویرى ئەنتۆریبیان ئیفیلج کرد. وەك جەنگە بەردەوامەکانى نیوان فەرەنس و ئیمپراتۆر چارلسى پینجەم، ھەروەھا ئەو قەرزدەرە کەلەكەبووانەى کە ئیسپانیا لەسەرى بوون، پاشان ھەلوەشانەو و رەتکردنەو و ئەو قەرزانە ناوبەناو. یاخود ئیسپانیا بەزۆر بەسوى 5% قەرزدەرەکانى دەداوەو. ئەمە لەلایەك لەلایەكى تریشەو و فەرەنساش بەکارى ئیسپانیا ھەلساو ئەوئەندەى تر شکستى بە ئابوورى ئەنتۆریب ھێنا و دواتر

1 کەسێك لە نیوان چەند کەسێكدا کار بکات بەعەرەبى (مماسیر) ی پێدەلێن.

داپوخانی ئابوری و ھەرەسەینانی بانکەکانی لیکەوتەو لەپیش کۆتایی ھاتنی سەدەمی شازدە. شۆپشی زەویە نزمەکانیش دیسان ھۆکاریک بوو بۆ ئەم پەوشە، کە لەسالی 1566 ھەلگیرساو کاری کردە سەر داپوخانی ئابوری. دزی و پاپووتی سەربازە ئیسپانیەکانیش لە سەرەت و سامانی شارە ھۆلندیەکان، لەناویشیاندا بەندەری ئەنتۆریب لە سالی 1576 ھۆکاریکی تری نشوستی ھینانی ئەنتۆریب بوو. ھەرچۆنیک بێت ئەنتۆریب توانی وەک ناوەندیکی بازرگانی و سەرمايەداری ئەوروپی بمینیتەو لە ماویەکی درێژی سەدەمی شازدە.

کاریگەری سەمایەدای لەسەر کشتوکال و پیشەسازی:

بەپراستی سەرمايەداری نوێ لە ماوی سەدەمی شازدەدا بەشیوەیەکی لەسەر خۆھێواش گۆرانکاری گەورە ھینا بەسەر دامەزراوە و پڕیمی کۆمەلایەتی و شیوەی کۆمەلگەیی ئەوروپی. دامەزراوە ھەرەبەگایەتیەکان بەرەبەرە ئەستێرەیان ئاوا دەبوو (کۆتایی پێدەھات)، سەندیکاکانیشیان پوو و نەمان ملیاندەنا یاخود گۆرانی بەسەردا دەھات. بەلام ئەگەر گۆرانکاریەکان لەسەرەتای سەدەکان بەرەبەرەبووی ئەوا لەکۆتاییەکییدا بووبە گۆرانیکی شۆپش ئاسا. سەرمايەداری نوێ گورزیکی کوشندە و گورچکبەری لە پڕیمی ھەرەبەگی و کشتوکالی دا. خانەدانەزەکان کە تاوھکو ئەوکاتیش بەھرمەنددەبوون لەداھاتی گەورەیی زەویەکانیان، لەم کاتەدا خۆیان خزانەد بوو شارەکان و بە بازرگانێوە خۆیان سەرقالکردبوو، زەویەکانیشیان بە پارەییکی زۆر بەکری دابوو داھاتیان لە بازرگانیدا بەکار

دەهینا و خوشیان ببوونە خاوەنی مولکی غائب. هاوکات جوتیارانی شیبوونە کرێکاری کشتوکالێو بە پۆژانە کاریان دەکرد. هەروەها جوتیاران هەندێ لە سامانی خۆیان لە گەڵ گەشەپێدانی کشتوکالیدا بەکار دەهێنا. ئەمەش بە خستنه کاری چەند ئامیژیکی نوێ وەک هەوجار "کە ژمارەیهك ئازەل" رایان دەکێشا. بەلام هەندێ لە خانەدانەداکان زەویەکانیان دەکردە پەرژین و تیایدا مەریان بەخۆ دەکرد، خوشیان بە بازرگانی خوری خەریک دەکرد. کە هەر ئەم بازرگانیە پەر قازانج و بەرمێنە هاندەری سەرەکی بوو بۆ سەرەلانی پڕۆسەی پەرژین لە ئینگلترا. سەبارەت بە پیشەسازی سارماییەداری نوێ دەتوانین بڵێن: کە سەرماوەداری نوێ سەندیکاکانی لەباربرد. ئەم سەندیکایانە لە سەرەتای سەدەی شانزەدەو لە داڕوخان و هەرسەهێناندا بوون، ئەمەش بەهۆی ئەوەی لە سنووریکی بەر تەسکدا بوون و دەسەلاتیکی ئەوتۆیانەبوو کە بەهۆیەو بتوانن پووبەپووی خواست و خستنه پووی جیهانی ببەنەو کە لە سەر شتومەکە پیشەسازیەکان هەبوو.

کەرەتی تاییەت لە پیشەسازیدا سەرپه‌له‌دا، بەمەبەستی دروستکردنی کەلوپەلی خواست لە سەر بە کرێیەکی دیاریکراو. ئەمەش خۆی دەبینێوە لە هەستانی سەرماوەدار بە کرپینی ماددەی خاوەن دابەشکردنی ماددە خاوەکە بە سەر پیشەوەرەکاندا بە مەبەستی دروستکردنی کەلوپەل و دواتر فرۆشتنی بەرەمەکان بە نرخێکی بەرز. بەگوێرەی ئەم سیستەمە سەرماوەدارییە دەتوانرێ ژمارەیهکی زۆر لە پیشەوهران لە بەرامبەر کرێیەکی دیاریکراو و کەم لە پیشەیی جیاوازدا کۆبکێنەو و پاشان ماددەی خاوی جۆر بە جۆریان بە سەردا دابەش بکێت. بۆ نمونە خوری دەدرایە جۆلا، ئاسن

به ئاسنگر، پیسته بو کوش ساز. پاشنه مه سهرمایه دار سهرجه م ئه م که لویه له سازکراوانه ی کوډه کرده وه به قازانجی کی ژور ده یفرؤشته وه. سهرمایه دار پابه ند نه بوو به هیچ یاساکی سهندیکا چونکه هیچ لایه نگری بو ئه و نه بووه شوینکه وته ی نه بوو، به لکو ئه و مه به سستی کوکړدنه وه ی سامانیکی ژور بوو که به پښگه یه کی نوی و له سهر بنه مای به ره مه پنهان له بواریکی به رفراوان ده هاته ده سستی.

له دهره نجامی نه مانده دا جیاوازییه کی گهره دروستبوو له نیوان خاوه ن کارو کریکار. په یوه ندی سوژو به زه یی له نیوان سهرمایه دارو کریکاردا نه ماو کیپرکییه کی توند له نیوان سهرمایه دارو کریکار سهریه لدا. سهندیکا کان نه یان توانی کیپرکییه کی سارمایه داری نوی بکه ن له پیشه سازیدا. بویه سهندیکا کان دوو پښگه یان له به رده م بوو، یان نه وه تا خو یان خستبوايه نیو ئه م کیپرکییه له گهل سهرمایه داران، یاخود ده بوو سهرمایه دار به نه ندای سهندیکا په سند بکه ن، له م کاته شدا سهرمایه دار هله ده سستا به پښخستنی سهندیکا به گویره ی سیسته می تازه. له هه ندی بارودوخیشدا سهندیکا مایه وه له گهل سهرمایه دار سهرقال بوو. کریکاریش له کاردا له به رامبه ر کرییه کی دیاریکراو که له سهری پښکه وتبوون له ژیر سایه ی که رتی تاییه تیدا کاری ده کرد.

پښاز "مه زه ب" ی بازارگانی :-

مه به ست له پښاز "مه زه ب" ی بازارگانی، پښخستنی کاروباری ئابووریه له لایه ن حکومت وه له بورای پیشه سازی و بازارگانیدا. به لام له سه ده ی شازده هیچ شتیکی له م شیوه یه نه بوو، کاتی ده بینین شاره ئیتالیه کان چه ندین سه ده ئه رکی باری ئابووریان پښکه خست و سهرپه رشتیان ده کرد. به

ھەمانشیوەش سەندیکاکانیش ئەم سیاسەتەیان پیادەدەکرد. بەلام شتێکی نوێی کە لەسەدەى شازدەدا سەرپهه‌ڵدا، بریتی بوو لە فراوانی ئەم سیاسەتە و پیادەکردنی لەلایەن حکومەتە نەتەوەییەکان و پاشایە پەهاکان، بەتایبەت لە سەدەى دواتردا ئەمە باشتەر پەنگی دایەو. پێیازی بازرگانی پێداگری دەکرد لەسەر زیۆ زیۆ، بەوێی کە کۆلەگەى سەرۆت و سامانە بۆ دەوڵەت و خەڵک، بۆیە پێویستە برێکی زۆر لە زیۆ زیۆ پەیدا بکری و لە گەنجینەى دەوڵەت و لەلای خەڵک بوونی ھەبێت. چونکە ئەمە شان و شکۆى دەوڵەت زیاد دەکات و توانای پێدەدات و ھۆکاریکە بۆ بلاوکردنەوێی خوشنودی و ھێمنی و ئاسایش لە ولاتدا. زیۆ زیۆ دوو ماددەى سەرەکین لە لێدانى "دراو"دا کە یەکەى سەرەکی ئالوێرە. ھەرۆھا ھۆکاری پێدانى موچەى فەرمانبەرە و ھۆى ھەلسان بە پرۆژەى ئابووری و دامەزراندنى سوپای ھەمیشەیی و بەھێزکردنى سوپا و بنیاتنانى کەشیگەلى جەنگى بۆ پارێزگارى لە ولات. جا زۆر کەمى ئەو دوو ماددەى لە ھەموو ئەو بوارەدا دەور دەبینی. ناتوانی پارێزگارى لە سامانى نەتەوەیی بکری بەبێ ئەوێ دەوڵەت بازرگانی و پیشەسازی ولات پێکنەخات و سەرپەرشتى بازار پەکات و برەو بە پیشەسازی ناوخۆ نەدات. ئەم برەودانەش بەباج خستەسەر شتومەکی ھاور دەبێ، چونکە شتومەکی ھاور دەکێرکێ دەکات لەگەڵ بەرھەمى ناوخۆ. ھەرۆھا یارمەتیدان و ھاندانى کەشتى ناوخۆ (نیشتمانى) بۆ ھێنانى کەلوپەل و بەکارنەھێنانى کەشتى بیانى و، دامەزراندنى داگیرگە بۆ زیادکردنى ماددەى خاوە ولات بە مەبەستى نەکڕینی ئەو ماددانە لە ولاتە بیانیەکان و فروشتنى

کالای به ره مهینراو له داگیرگه کاندایه وانه بوون که پیبازی بازرگانی جه ختی له سهرده کردهوه. ئیدی به مانه سهروهت و سامانی ولات زیاد دهکات و کۆسپ دروستدهبی له بهردهم دهه چونی کاندازی به نرخ (زیپو زیو) بو دهروهی ولات. وه به زیاد کرنی ناردنه و که مکردنه وهی هاوردی پاریزگاری دهکری له ته رازووی بازرگانی و دراوی نیشتمانیش له ولاتدا ده مینیتته وه.

به مه بهستی یه کانگیرکردنی ئابووری نیشتمانی و پیکهستنی بازاری ولات، پیبازی بازرگانی به پئویستی دهزانی که گومرگی ناوخویی ههلبگیری، ههروه ها داوی دهکرد بازرگانی ولات وهک پایهکی سه رهکی ئابووری ولات سهیربکری له لایه دهوله ته وه و گرنگی پیدیری و پیکبخری ئه مهش له پیناو (ئیکتیفای زاتی) خۆزیاندن و ئاماده کاری جهنگ.

لایه نگرانی ئه م مه زه به پیگریان دهکرد له سهرداگیرگهکانی ناوچهی یه کسان، ئه مهش به هۆی هه بوونی شه کروچا و ته خته و به ره مه کانی تر که له ویدا هه بوون و له کیشوه ره کانی تر دهستنه ده که وتن. ههروه ها داوی دهکرد که ئابووری داگیرگهکان له گه ل ئابووری ولات بکریته یه که و بکریته بازاری ساغکردنه وهی که لویه له کان. پیبازی بازرگانی به هۆی جۆراوجۆری ولاته کان و پیاده کردنی ئه م سیاسه ته و به رژه وهندی چینی ده سه لاتداره کان، شیوهی جۆراوجۆری وه رگرت. له ئینگلترا شیوهی ئابووری له به رژه وهندی حکومت دابوو. حکومتی ئینگلیز وه لامده ره وهی داواکاری خاوه نکارو بازرگانان بو، به لام له هه له داین گهر بلاین: ئینگلیز ئابووریه که ی له به رژه وهندی دهوله تدا بووه به گشتی یان له به رژه وهندی خاوه نکارو بازرگانان

دابووێ. بە لām له فەرەنسادا پێبازی بازرگانی بەمانای سیاسەتی ئابووری ولات دەهات. دەولەت کاروباری ئابووری هەڵدەسوێاندو بواری بۆ تاکە کەس نە دەرهەخساند. خەڵکیش هەستیان کە دەولەت دەستی بە سەر ئابووری ولاتدا گرتوو. وەڵا ولاتانی تریش هەمان پێرهوی فەرەنسیان گرتەبەر، کە خۆی دەبینیووە له سەرپەرشتیکردنی تەواوی کایەکانی ئابووری ولات.

زەویە نزمەکان کە کۆماری بۆو له سەدە یە حەفدە، پەنگدەرەوی خاوەنکارەکان بوو ئەوان نوێنەرایەتیان دەکرد. بەرژەوێندی ئەوان لە گەڵ بەرژەوێندی ولات هاوڕێکبوو. ئەوان زالبوون بە سەر سیاسەتی ئابووری ولات. ئیسپانیای پرتوگالیش داگیرکەکانی ئەمریکا و بازرگانی خۆره‌لاتیان بۆخۆیان قۆرخکردبوو پێگریشیاندا کرد لە ولاتە ئەوروپییەکان کە بازرگانی بکەن لە ناوێ هەڵبەری ئیمپراتۆریەتە کە یاندا. ئەمەش وایکرد کە فەرەنسا و ئینگلترا و هۆلندا پەنا بەرنە بەر چەتە گەری دەریای و هێرش کردنە سەر کەشتیەکانی ئیسپانیای پرتوگال لە ناو دەریادا و پاشان بە تالان بردنی هەموو ئەو سامانە، بە مەبەستی بە دەستەینانی کانزا بە نرخەکان. ئەم ولاتانە هەڵیاندا داگیرکە و ئیمپراتۆریەت بۆخۆیان دا بە زینن. هەموو ئەمانە وایانکرد بە درێژایی سەدە یە حەفدە و هەژدە مەلانییەکی توندوتیژ سەرھەڵدات لە نێوان ئەم دەولەتانە. دواتر سەریکیشا بۆ لە ناوچوونی ئیمپراتۆریەتی ئیسپانیای پرتوگال.

کاریگەری سەرما یە داری لە سەر کۆمەڵگە ی ئەوروپ ی :-

سەرما یە داری نوێ هانی پاشا و حکومەتە نەتەو ییەکانی دا کە بزافی گە پاز و دۆزینە وەکان بە جولە بخەن و داگیرکە لە پشته وە ی دەریا کاندابە زینن. بازرگانی گۆرانی بەرچاوی بە خۆیە وە بینی لە پووی

ئاراسته و به پێوه بردن و بره که یه وه "چه ندیه تی که لوپه لی بازرگانی پێوه کراو". بازرگانی له ئاراسته ی پۆیشتنیدا گۆرانی به سه ردا هات. ئه مه ش خۆی ده بینیه وه له گوێزرانه وه ی پێره وه ی بازرگانی له باشورو باشوری خۆره لاته وه بۆ خۆرئاوای ئه وروپا. له ده ریای ناوه راسته وه بۆ زه ریای ئه تله سی. وه به پێوه بردنی بازرگانی دیسان گۆرانی به سه ردا هات. ئه م گۆرانه ش بریتی بوو له به پێوه بردنی کاری بازرگانی له لایه ن ده ولّه ت یان حکومه ته نه ته وه ییه کان. چونکه پێشتر ده سه لاتی شاره کان به پڕۆسه ی بازرگانی هه لده ستان.

هه روه ها له بوا ری برۆچه ندیه تیه وه گۆرانی به سه ردا هات. له دوا ی سه ره لّدانی سه رمایه داری نوێ، که شتییه کان گه وره ترو تیژپه و تر بوون و که لوپه لی جۆراوجۆرو بریککی زۆرتری بارده کرد. له ئه نجامی ئه مانه شدا ئه وروپا فراوان بوو سه رمایه داری گه شه ی سه ند، که مالیات و فه نتازی ئاسیا خروشا وپه لی هاویشته پوه و ئه وروپا. پێشوازی ئه وروپیه کان له هه مبه ره ره م و ماده دی ئاسیا زۆر گه رم و گوپیوو، به تایبه تبه ره مه می وه ک: "به هارات به هه موو جۆره کانیه وه، لۆکه، ئاوریشم، شه کر، قاوه، چا، عاج، سه نده ل، دارو ته خته،... هتد"، که ئه مانه له و به ره مانه بوون که له لای ئه وروپیه کان وه چنگ نه ده که وت. "زێپو زیوو توتیا وپه تاته و کاکاوو داری ماگۆنی-یش" له ئه فریقا هاورده ده کرا. ئه وروپیه کانیش له به رامبه ردا "ئه سپ و مانگا و

میوه‌ی وهك: زه‌یتون، تری، سه‌وزه‌وات، زه‌لی شه‌كر، میوه‌ مزه‌مه‌نیه‌كانیان،
 هه‌نارده‌ ده‌كرد بۆ ئەمريكا. سه‌ره‌پای ئەمانه‌ش به‌ره‌می پیشه‌سازی
 خوری و لۆكه‌ و باروت و دروستكراوه‌ كانزایی و فه‌خاریه‌كانیان ده‌نارده‌
 ده‌ره‌وه‌.

بە شی چوارەم شۆرش و چاکسازی ئایینی

شۆرشی ئایینی و چاکسازی نیو ئاین:

گۆڕانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی، بوونە ھۆی ئەوەی دامەزراوە کۆنەکان نەسازین و توانای پۆبەپووبوونەوەی پێداویستییە تازەکانیان نەمێنیت. ئیدی ستم و یاخی بوون بۆلابووبووە و ئاژاوە و شلەژاوی ھەموو لایەکی گرتبویەو و بارودۆخ تەواو ناھەموار ببوو. بێ گومان شۆرش بەبێ وروژاندن پونادات، کاتیکیش وەکو بورکان تەقیەو، تۆلە ی پابردو دەکاتەو و ئەوچارەسەریانە بەدەستدەھێنێ کە بۆ کیشەکانی کۆمەڵگە چارەسەرن.

بەپراستی سەردەمی شۆرش و چاکسازی ئایینی سەردەمی ئەو گۆڕانە بەرفراوانە بوو کە سەرچەم لایەنەکانی گرتبۆو. شۆرشی ئایینی دەرەنجامی گەلی ھۆکار بوو. سەرەپای ھۆی ئایینی، ھەریەکە لە ھۆشیاری نەتەوایی و ھەڵپە ی بنەمالە پاشایەتیەکان و ناکوکیەکانیان و، بزوتنەوێ ھەزری و مرۆگەری و دۆزینەو جۆگرافیەکان و پێشکەوتنی ئابووری و سەرھەڵدانێ چینی ناوھەراست و سەرمايەداریەتی نوێ، لەو ھۆکارانە بوون کە لەپال ھۆی ئایینی، زەمینیە ی شۆری ئاینیان خۆش کرد.

خەلکی ھەستیای دەکرد کە گەندەلێەکی گەورە کلێسای داپۆشیو. ئەم گەندەلێانە گەلی زۆربوون. خراپەکاری قەشە و پیاوانی ئایینی و سەپاندنی باجی زۆر بەناوی ئاین و دواکەوتوویی تەعالیمی ئایینی بەبەراورد لەگەڵ پێشکەوتوویی کۆمەڵگە ی ئەوروپی لەنیشانەکانی گەندەل بوونی ئەم کلێسیایە

بوون. هه‌ریه‌که له‌مانه‌ بوونه هۆی ئه‌وه‌ی خه‌لکی بیر له‌ گۆران بکه‌ نه‌وه‌ له‌ سیسته‌می ئایینی.

توانجوپلار له‌ کلێسا ده‌درا وه‌ك دامه‌زراوه‌یه‌کی ئایینی، نه‌وه‌ك له‌ دژی هه‌ندی پیاوی ئایینی گه‌نده‌لکار¹. له‌ ملاحه‌وه‌ مرۆگه‌رو پۆشنبیران که په‌خنه‌یان له‌ کلێسا ده‌گرت، خاوه‌نی یه‌کیه‌تی نه‌بوون، به‌لکو چه‌ندین گروپ و کۆمه‌له‌ی جیا جیا بوون له‌ کۆمه‌لگه‌دا. ئه‌مه‌ له‌ کاتی‌دا هه‌موویان داخواری چاکسازی بوون له‌ جوغزی کلێسادا. ده‌سه‌لاتی پادشاش له‌م کاته‌دا ده‌سه‌لاتی‌کی به‌ر فراوان بوو، زۆرجار به‌بێ له‌ به‌رچاوه‌گرتنی هه‌ست و نه‌ستی خه‌لکی ئه‌م ده‌سه‌لاته‌ی به‌کار ده‌هێنا. کلێسا له‌م کاته‌دا به‌شیوه‌یه‌ك بوو، که زۆر له‌ چین و توێژه‌كان به‌کۆسپی سه‌ر پێگه‌ی خۆیان ده‌زانی. ئه‌وه‌تا: مرۆگه‌ران گازه‌نده‌ی ئه‌وه‌یان له‌ کلێسا ده‌کرد، که له‌ گه‌ل پێشکه‌وتنی فیکرو هزردا نا‌پوات و له‌ گه‌لی هه‌لناکات. به‌هه‌مانشیوه‌ چینی بۆرجواری هه‌ستیان ده‌کرد که پیاوانی ئایینی ده‌ست له‌ کاروباری ئابووری و زانستی و بواره‌کانی تروهرده‌دن، له‌ کاتی‌دا ئه‌م بواره‌ په‌یوه‌ندی به‌ دنیاوه‌ هه‌یه‌، نه‌وه‌ك په‌یوه‌ندی هه‌بێت به‌ دام و ده‌زگای کلێسا. له‌م لاشه‌وه‌ پادشاه‌ و میرو خانه‌دانه‌كان ئێره‌ییان به‌ پاپا و پیاوانی ئایینی ده‌برد، کاتی ده‌یانبینی خاوه‌نی ئه‌م ده‌سه‌لاته‌ به‌ر فراوانه‌ و به‌هۆیه‌وه‌ سامانی‌کی زۆر کۆده‌که‌نه‌وه‌ به‌ ناوی باجی "قدیس بترسو باجی ته‌وبه‌ و هاوسه‌رگیری..... هتد"، له‌ پال

1 Louis Gottschalk Europe and Modern World Chicago, 1951, pp. 149-151.

هه‌مووئەو بە‌خەش و خە‌لاتانە‌ش کە‌ بۆ‌یان دێ‌ت و خە‌زێ‌نە‌کانیانی پێ‌ سیخناخ دە‌کە‌ن.

بە‌کورتی گشت خە‌لکی لە‌م کاتە‌دا دە‌سە‌لاتی بە‌رفراوانی کلێ‌سیایان دە‌بینی و هە‌ستیان دە‌کرد ئە‌م دە‌سە‌لاتە‌ لە‌گە‌ڵ کۆ‌مە‌لگە‌ی ئە‌وروپی نا‌گونجی، کاتی‌ک کۆ‌مە‌لگە‌ی ئە‌وروپی پووی کردبوو پێ‌کە‌هێ‌نانی حکومە‌تی نە‌تە‌وه‌یی یە‌ک‌گرتووی خاوە‌ن سە‌روه‌ری، کە‌ لایە‌نگری چە‌ندان دین و مە‌زە‌به‌¹. کلێ‌سای کاسۆ‌لیکی‌ش خاوە‌نی دە‌سە‌لاتێ‌کە‌ کە‌ سنوری جو‌گرافی نانا‌سی.

کلێ‌سای کاسۆ‌لیکی لە‌ سە‌دە‌کانی ناو‌ه‌راست

کلێ‌سای کاسۆ‌لیکی لە‌ ژێ‌ر سایە‌ی ئیم‌پراتۆریە‌تی رۆ‌مانی سە‌ریه‌ڵدا و لە‌ هە‌ناوی ئە‌ودا گە‌شە‌ی کرد. پاش ئاوا‌بونی ئە‌م دە‌وڵە‌تە‌ مە‌زنە‌ش، کلێ‌سای کاسۆ‌لیکی لە‌ رۆ‌مادا شو‌ینی گرتە‌وه‌. کلێ‌سا بە‌ شی‌وه‌یە‌کی هە‌رە‌می رێ‌ک‌خرا، کە‌ پاپا لە‌ لوتکە‌ی هە‌رە‌مدا بوو لە‌ لایە‌ن ئە‌نجومە‌نی کار‌دیناڵە‌وه‌ هە‌ڵ‌بژێ‌ردرا. ئە‌وانە‌شی لە‌ خوار پاپاوە‌ بوون لە‌ پە‌له‌ی کار‌دیناڵ دابوون. پاشان سە‌رۆ‌کی ئوس‌قوف، ئە‌م‌جا قە‌شە‌، کە‌ ئە‌مانە‌ هە‌ڵ‌دە‌ستان بە‌ بە‌رپۆ‌ه‌بردنی کاروبارە‌کانی کلێ‌سا و مولکە‌کانی. لە‌بەر ئە‌وه‌ بە‌ فەرمانبە‌رانی کلێ‌سا یاخود مۆ‌زە‌فە‌ دۆ‌نیایێ‌هە‌ کان ناو‌دە‌بران. هە‌روه‌ها بە‌ شێ‌ک لە‌مانە‌ حوکمی هە‌ندی شارو هە‌رێ‌میان دە‌کرد. چینی ژێ‌ره‌وه‌ی ئە‌مانە‌ خە‌زمە‌تکارانی کلێ‌سا بوون و بریتی

بوون له پیاو و ئافره ته په به نه کان. ئه مانه وازیان له دنیا هی نابوو زیاتر خه ریکی خوا په رستی بوون بۆ پۆژی دوا یی، یا خود ئامۆژگاری کردنی خه لکی. هه روه ها پێیان ده وتن: پیاوانی ئاینی*. له مه وه شیوازی پێکخستنی کلێسا له گه ل پێکخستنی ئیمپراتۆری له یه ک ده چوو، کاتی ده بینین پاپا هاوشانی ئیمپراتۆره و، ئه نجومه نی کار دینال هاوئاستی ئه نجومه نی پیرانه، که به رپرس بوون له هه لبژاردنی ئیمپراتۆر، ئه وانه شی سه رۆکایه تی ئوسقوفه کانیا ن ده کرد، هاوشیوه ی ده سه لاتداری هه ریمه کان بون. له مه وه ئه وه ده رده که و ی که کلێسای کاسۆلیکی ویستویه تی شوینی ئیمپراتۆریه تی رۆمانی بگریته وه له سه رجه م لایه نه کاند.

کلێسای کاسۆلیکی خاوه نی زه ویه کی به رفر اوان بوو له ئه وروپا، هه روه ها یاسا و دادگای تایبه تی خۆی هه بوو، چاودیری پێکهینانی هاوسه رگیری و میرات و پاسپارده کانی مردوی ده کرد. له م لاشه وه له پێگه ی فه رمانبه رانی

*- پله و پایه کانی کلێسا به م شیوه یه بوو: 1 پاپا گه وری هه موو مه سیحیه کان بوو. 2- کار دینال سه رۆکی چه ند کلێسایه ک بوو له هه ریمێکدا، وه له هه لبژاردنی پاپا به ژداری ده کرد. 3- ئوسقف سه رۆکی چه ند کلێسایه ک بوو له ناوچه یه کدا و له خوار کار دیناله وه بوو. 4- قه شه سه رۆکی کلێسایه ک بوو. 5- خزمه تکارانی کلێسا خۆیان ته رخان کردبوو بۆ دوا پۆژ. جائه وه ی جێگه ی سه رجه ئه وه یه که ئافره ت بۆی نه بوو بگاته پله و پایه کانی کلێسا جگه له پله ی پێنجه م نه بێت، و اتا چوار پۆسته کانی ته ر تایبه ت بوون به پیاوان، هه ربۆیه له ئه وروپادا به که سیکی ئاینیا ن ده وت: پیاوی ئاینی. له ناو ئیمه شدا ئه م ده سه ته واژه یه "پیاوانی ئاینی" به هه ل به کار ده یه نری له هه مبه ر زانایانی ئاینی دا، چونکه له ئاینی ئیسلامدا ئافره ت و پیاو وه ک یه ک ده توانن خۆیان پێزانست بکه ن و هه ر کامیا ن زانابێت ده توانی فه توا بدات. پێشم وایه به کاره ییانی ئه م ده سه ته واژه یه هه لیه، کاتی که ده بێته هۆی تایبه ت کردنی زانسته شه رعیه کان به پیاوان. وه رگری

کلیساوێ سەرپەرشتی قوتابخانەکان و زانکۆو پەناگە و نەخۆشخانەکانیان دەکرد. لە هەموو ئەمانەشدا کلیسا سودمەند بوو لە دەسەلاتییکی سیاسی مەزن، کە بەهۆیەو بەجی بەسەر خەڵکدا دەسەپاندو دەستی لە کاروباری دەوڵەت وەر دەدا. لە خۆڕئاوادا پاپا سەرۆکی کلیسای کاسۆلیکی بوو، سەرۆکی ئەنجومەنی کاردینال بوو. ئەم ئەنجومەنە پێکھاتبوو لە گەورەپیاوێ ئاینیەکانی کاسۆلیکی.

کتییی پیرۆز بەشیوەیەکی پارێزگاری لێدەکرا، کە لە توانای هیچ پاپاوە ئەنجومەنیەک دانەبوو، دەقیەک لە دەقهەکانی کتییی پیرۆز یان دەقیکی پەرتوکی قدیسە پیشینەکان دەستکاری بکات، وە هیچ کات نەیان دەتوانی یاسایەکی دابڕێژن کە لەگەڵ دەقیکی ئینجیل پێچەوانە بێت.

هەولێهەکانی کۆتکردنی دەسەلاتی پاپا:

لەسەرەتای سەدەی پازدە هەندێ لەپیاوانی ئاینی شانەشانی هەندێ لەپۆشنبیران هەستان بە سازدانی جولانەوێهەکی بەمەبەستی کۆتکردنی دەسەلاتی پاپاوە زیادکردنی دەسەلاتی ئەنجومەن، بەشیوەیەکی کە ئەنجومەن سەرچاوەی یاسادانان بێت لەجیاتیی پاپا. هەردوو کۆنگرەیی کونستانس 1414-1418، گوزارشت بوون لەو هەولانەیی کە دەدران بۆ ئەوەی کلیسا زیاتر بە دیموکراتیزە بکری. بەلام پاپا لەدژی هەموو ئەو هەولانە وەستا کە دەبوونە هۆی کۆتکردنی دەسەلاتەکی. لە کۆنگرەیی سییەمیش کە لەفلۆرەنسا بەسترا لەسالانی 1438-1442 ئەندامانی کۆنگرە ناپۆلەییان

دوسه لاتہ کانی یا یا :-

4- ھەندى لە ئىمپراتورەكانى ئىمپراتورىيەتى پۇمانى پىرۇز، ەك:—
"چارلسى پىنچەم (1529)، شارلمان، ئۆتۆى مەزن... ەتد"، بە رەزامەندى

پاپا تاجی ئیمپراتۆریان خسته سەر. بەشیکیشیان بەبێ هیچ کاریکی پیش وەخت پەزنامەندیان بە دەستەهێناوە و تاجیان خستۆتە سەر. هەندێ لە ئیمپراتۆرەکانیش، وەک: "هەنری چوارەم، فردریکی دووەم، لویسی پافاری"، لە لایەن پاپاوە فەرمانی بێ بەری بون (تحریم)یان بۆ دەرکراوە. پاپا وەک پاشایەکی پەها لە پۆما و دەوروبەری حوکمی دەکرد و لە دەسلاتی داھەبوو ھەر جۆرە یاسایەکی پەتکاتەوێ که لە گەڵ بەرژەوێندی کڵێسای کاسۆلیکی نەسازیت، جا لە ھەر دەولەتێ بوايە.

5- پاپا دەسلەلاتیکی دارایی ھەبوو و دەیتوانی تیچونەکانی کڵێسا بە باجی دەیهێک و هەندێ باجی تر که لە بەرامبەر خزمەتگوزاری پۆما وەر دەگیرا پڕبکاتەوێ. ئەمە و جگە لە باجی قدیس بترس که لە ھەموو خێزانێکی کاسۆلیکی وەر دەگیرا.

پەيامی کڵێسای مەسیحی:

لە تەعالیمەکانی کڵێسای مەسیحیدا ھاتووێ، ھەر وەک کڵێساش بانگەشە ی بۆ دەکرد بەوێ که مەبەست لە کڵێسای مەسیحی بە گۆیژە ی ئاینی مەسیحی پزگارکردنی مرقۆفە لە سەرپێچی و سزای تاهەتایی، وە ھێچ کەس پزگاری نابیت لەو سزایە جگە لە کەسێک که سەر بە کڵێسای مەسیحی بیت.

لێرەدا پێویستە لیکۆلێنەوێە بکەین لەبارە ی "لاھوت و نھێنیە پیرۆزەکان" و تارادەیهێکی بیانخەینە بەرباس. "لاھوت" لیکۆلێنەوێە و خویندن بووسەبارەت بە خودا. بریتی بوو لە لیکۆلێنەوێە کردن لەبارە ی پرسە گرنگەکانی، وەک بۆچی مرقۆف ئافرینرا؟ پە یوێندی مرقۆف چی یە بەخودا؟

چارەنوسی مرۆڤ لە داھاتوودا بەچی دەگات؟ بەناوبانگترین فەیلەسوفی ئەم بوارەش، "توماس ئەکویناس" بوو، کە لە ئینجیل و تەورات و یاساکانی کلێساو فەلسەفەی "ئەرستۆتالیس" لیکۆڵینەوێ کردو لە ژێر پۆشنایی ئەم لیکۆڵینەوانەدا بناغەی پەروەشتی بۆ کلێسا دانا.

نەینێ پەرۆزەکانیش بەشی بوون لە لاھوت و تاکە ھۆکاری پزگاری مرۆڤ بوو لە سزای تاهەتایی. لەبەرئەو کڵێسا بە پەرۆشەووە ئەم نەینیانەی پیادە کرد. ئەم نەینیانە بەو ناسرابوون کە پەيوەندیەکی پۆلەتییەو "عیسا" مەسیح لە پیناوی دەستخستنی چاودێری و پەحمەتی خودا دایناون. نەینێ پەرۆز بریتی بوون لە ھەوت نەینێ بەم شیوەیە خوارەووە:-

1- راگیرکردن:- شۆردنی منداڵ بوو بە ئاوی پەرۆز، بەمەبەستی خاویێ کردنەوێ منداڵ لە تاوانی یەكەم و ھەموو ئەو سەپچیانەی کە مرۆڤ ئەنجامی دەدات لە ژیاویدا. ھەرۆھا منداڵ لە پاش راگیرکردن دەبوو مەسیحی. شایەنی باسە قەشە ئەنجامدانی کاری راگیرکردن یان خاویێکردنەوێ لەئەستۆ بوو.

2- چەسپاندن:- ئوسقوف ھەلەدەستا بە شۆردنی گەنجی مەسیحی بە زەیتی پەرۆز، بۆ ئەوێ گیانی پەرۆز لە ناو لاشەیدا جیگیرییەت. ئیدی لەدوای ئەمە دەبوو بە ئیماندارێکی بەھیز.

3- نەینێ تەوبە:- ئەمە گرنگترین نەینێکان بوو لە ئاینی مەسیحیداو مەبەستیش لێی بە دەستھێنانی لیخۆشبوون بوو لەبەرەمبەر ئەو تاوانانەی کە مرۆڤ لەدوای راگیرکردن توشی بوو. پێویست بوو لەسەر تەوبەکار دەرون و

ویژدانی خۆی بخاته ژێر لیکۆلێنهوه و به پابردووی خۆیدا بچیتەوه، هەروەها هەست بە ئازاری ویژدان بکات و سەرکۆنە ی نه فەسی خۆی بکات، پاشان بپاریبات چیدی له فەرمانی خودا دەر نه چێ. له پاش ئەمە له سەر دەستی قەشە تەوبە ی دەکرد و دانی به گوناھەکانی دا دەنا، بەمەش لیخۆشبونی له قەشەوه مسۆگەر دەکرد. جا بۆ ئەو ی تەوبە کە ی گێرا بیّت، پێویست بوو له سەری سەردانی کلێسا بکات و هەندێ پارانەوه بکات. له دوا ی ئەمانە برێ بەخشش و سەدە قە بدات به و شیو ی که قەشە له سەری پێویست دەکرد. هەموو ئەم کارانەش به کاره پەسەند و باشەکان ناوزەد کرابوو.

4- نهێنی تیکە لکردن "خوانی خودایی": بریتی بوو له تیکە لکردنی "نان و مە ی" به ئامادەبوونی ئوسقوف یان قەشە کە به "خوانی خودایی" ناسرابوو. ئەم نان و مە ی یه تیکە لکراوه له کاتی ئاماژەدانی قەشە یان ئوسقوف، دەگۆرا بۆ خوێن و گوشتی مەسیح "د-خ". ئەم گۆرانە شتیکی مەعنە ی بوو نه وهك به رههست ". ئەم پەرچوو (معجزه) یه ناسرابوو به: Transubstantiation.

5- سەرپێنه و ی پیرۆز، بریتی بوو له چه ورکردنی لاشە ی نه خوش که له سەر لیواری مردن بوو. قەشە به م پۆنه چه وری دەکرد بۆ به هیژکردنی ئیمانی.

6- نهێنی قەشە: بریتی بوو له پیرۆزیایی کردنی ئوسقوف له پیاوی ئاینی، که تازه پۆستی ئاینی وەر ده گرت، به مەبهستی به سەرا پزانی فەپو پەحمەت و توانا له جیبە جی کردنی ئەرکه ئاینیهکانیدا.

7- نهینی هاوسه رگیری:— ماره برین نهینییه کی پیروژ بوو. به یه کگه یشتنی کی تاهه تای بیو له نیوان پیاو ئافره تداو به هۆکاره مروقیه کان هه لئه ده وه شایه وه¹.

ئه مانه چه ند بنه مایه کی ئاینی مه سیحی بوون له سه ده کان ی ناوه راستداو هیچ که سیك بۆی نه بوو گومانی له راستی و دروستیان هه بیته، یاخود هه ول ی گۆرپین و ده ستکاری کردنیان بدات. وه لی ئه م بارودۆخه به بلا بوونه وه ی بزوتنه وه ی کلاسیکی و مروگه ری (هیومانیزم) و فیکاری تازه که له سه ر شارستانی یۆنانی و رۆمانی کۆن وه ستابوو، هه روه ها به هۆی دۆزینه وه جوگرافیه کان و پيشکه وتنی ئابووری و سه ره لدان ی سه رمایه داریه تی نوی گه شه کردنی چینی ناوه راست له لایه ک، له لایه کی تریشه وه هه لپه ی بنه ماله پاشایه تیه کان و ناکوکیه کان یان و په خشان بوونی هۆشی نه ته وه یی، گۆرانی به سه رداها ت و بوونه هۆی گۆرپینی سروشت و شیوازی بیرکردنه وه ی خه لکی. ئیدی ئاره زوویه کی زۆر له ناو خه لکی دا په یدا بوو بۆ شارستانییه تی بت په رستی، هه روه ها چه زیان ده کرد چیژ له ژیان وه رگرن و نه ریتی مه سیحیه ت لابه دن که راوه ستابوو له سه ر دنیا نه ویستی و خۆگرتنه وه له خۆشیه کان.

زۆریك له میرو پاشاو خاوه ن سه رمایه و بازرگانان پۆچون له چیژو ئاره زودا. زۆریکیش له پیاوانی ئاینی له م چیژو ئاره زوبازیه تیوه گلان. ته نانه ت هه ندی له پاپاکان کاروباری ئاینیه کان یان فه رامۆش کردبوو.

گەندەلیه کانی کلێسا

گەندەلی سیاسی:-

له ماوهی سەدە کانی ناوەراستدا کلێسای کاسۆلیکی له پال دەسەلاته ئاینیه که ی پیاوهی دهسهلاتیکی سیاسی به رفراوانی دهکرد. فه رمانبه رانی کلێساو پاپاو ئوسقوفه و قه شه کان ریکخستنیک ی ئاینی توکمه یان دهبرد به رپوه، که لق و پۆپه کانی له سه رجه م ناوچه کانی ئەوروپای خۆرئاواو ناوه راسندا بلاو بوو بویه وه. ئەمانه سه ریه خۆبوون و بانگه شه ی به رزی "گه وره یی" خۆی ده کرد به سه ر ده ولته و هه موو جوړه ده سه لاتیک ی سیاسیدا. کلێسا خاوه نی پوه ریک ی به رفراوانی زه وی و زار بوو که داها ته که ی بوخۆی به کار ده هیئا. ئەم سیسته مه ملکه چنه بوو بو باجه کانی ده ولته و باجی خۆیشی سه پاند بوو به سه ر شوینکه وته کانی، ئەمه و جگه له هه بوونی دادگای تایبه ت به خۆی.

کلێسا به شیوه یه ک توشی گەندەلی و بی سه روبه ریه ی ببوو، که له کو تایی سه ده ی پازده و سه ره تای سه ده ی شازده ناته واوی و ئابرو چونه کانی له سه رانه ری ئەوروپادا بلاو بوو بویه وه. پاپا ئەسکه نده ری شه شه م (1492-1503) یه کیکه له و پاپایانه ی که له خراپه و بی ره وشتیدا نفرو ببوو له داوین پیسیدا گه یشتبووه لوتکه. "ئەسکه نده ری شه شه م" هه ول ی خۆی چرک رد بووه له کو کردنه وه ی سه روته و سامان، جا به هه ره یه ک بۆی لوا بایه، ئەمه ش بو مه به ستی ده ستخستنی میرنشین بو کو په ناشه رعه که ی "سیزار بورجیا" و که چه که ی "لیکریس بورجیا". ئەم گەندەلی و ئابرو چوونه له ناو

زۆرىك لە پاپاكاندا تەشەنەى سەندبوو. ئەوەتا دەبينىن، "جۆلىسى دووهم" كە لە سالانى 1503-1513 لە پۆستى پاپەويەت دابوو، ھەميشە ئارەزوى جەنگى دەکردو سامان و مەملەكەتەكانى پاپەوى بەھیزدەکردو زۆر ھەولى دەدا ھەرنسپەكان لە ئىتالىا ھەربكات. لەبەر ئەو سەرقالى سازکردنى پيلان و نەخشە بوو لەگەڵ مەرەكانى ئىتالىا و ولاتانى بيانى. ئەمەش واى ليكردبوو زۆر بە سياسەتەو سەرقال بێت. وەلى پاپا "ليوى دەيەم"ى كۆپى لۆرينزوى مەزن 1513-1521، وەك ئەوانى پيش خۆى نەبوو، بەلكو ئەوگرنگيدا بە بزوتنەو ھىزرى و فيركارى نوو و دنەى ھونەرو ئەدەبى دەدا. بەلام بە ھەموو شىوئەيەكيش ھەولى كۆکردنەو ھايات و سامانى دەدا بەمەبەستى نۆژەنكردنەو ھى كلېساي "قدیس بترس" لە ڤاتيكان.

پياوانى ئاينيش شوينى پاپاكان كەوتن و وەك ئەوان لەسەر حسابى كلېسا كەوتنە ھەلپەى كۆکردنەو ھى سامان و ھەولدان بۆ خۆشگوزەرانى و پوچون لە ئارەزوو ھەكان. زۆرىك لەوان بە گەرەو بچوكيان بەدواى دنياداريدا بوون و ھىچ گرنگيان بە كاروبارى ئاينى نەدەدا، بەلكو لەبرى ئايندارى بون بە سياسەتوانىكى پيلانگير، ياخود بوون بەكەسانىكى سامان ويست و بە ھۆكارى جياجيا كەوتنە كۆکردنەو ھى مال و دارايى، ئەمجا لە ئارەزوو ھەكانياندا سەرفيان دەکرد. بەلام لەگەڵ ئەمانەشدا كلېسا بەتال نەبوو لەپياوى دلسۆزو دلگەرم كە ھەميشە پەخنەيان لە گەندەلپەكانى كلېسا دەگرتو بە راپۆرتى سالانەيان پاپايان لەم گەندەلپە و بى سەروبەرەيانە

هۆشدارى ده داو پیتویستی چاکسازیان به ئهرکی گرنګ ده زانی و پاپایان لى
ئاگادار ده کرده وه .

گه نده لى له پرووی ئابووری :-

کلێسای کاسۆلیکی خاوه نی زه ویه کی به رفراوان بوو له ئه وروپا، ئه م
زه ویا نه ش له باج دان به خشرا بوون و هیچ باجیک نه یده گرتنه وه . پیاوانی
ئاینیش هه ر له سه ر ئه م زه ویا نه داها تی سالانه ی پیده درا . یه کى له بنه ما
باوه کانی کلێسا له م کاته دا ئه وه بوو که پیاوی ئاینی له سه ری پیتویست بوو
له سالى یه که می دامه زراندنیدا هه ندی له داها تی خوی ببه خشی به و که سه ی
که له سه رووی خوی بوو، یاخود ده بوو راسته وخۆ به پاپای به خشیبایه .
شایه نی باسه ئه م بنه مایه له قه شه وه بۆ پاپا بوو . له پال ئه مه شدا هه ندی
له ئوسقوفه کان بری له پۆسته کانی کلێسیان بۆ خویان قورغ کردبوو، بۆ
ئه وه ی له پشتیه وه داها تیکی زۆر بۆخویان بدرونه وه . له ده ره وه ی ئیتالیا شدا
زۆریک له پیاوانی ئاینی له گه ل ئه وه ی که داها تی کلێساشیان هه بوو، به لام له
شوینه کانیاندا کاریان نه ده کرد . سه ره پای هه موو ئه مانه ش باجی کلێسا له
سه رجه م جیهانی کاسۆلیکی کۆده کرایه وه و به ره و پۆما به پى ده خرا، ئه مه و
جگه له و دیاری و خه لاتانه ی بۆیان ده چوو . به لام وه نه بی خه لکی بی ئاگا
بیّت، یان له م بارودۆخه ناله باره پازی بووبن، به لکو زۆریک له خه لکی ئه وروپا
توانجیان له پاپا ده گرتو تاوانباریان ده کرد به به کاره ینانی مه سحیه خاوه ن
پیزه کانی ده ره وه ی ئیتالیا بۆ به رژه وه ندی ئیتالیا گه ندو به دپه فتاره کان .

هر له م سهرو بهنده دا سهرمايه دارى به ره وخه ملين و په ره سهندن ده چوو. چيني ناوه پاستو خانه دانه كانيش بو كوكردنه وهى سهرودتو سامان شوليان لى هه لكيشا بوو، زور به تاسه سهرودتو سامانى زورى كلېساوه بوون و چاويان تيپرى بوو، كه تنها گه وره پياوانى ئاينى سوديان لى ده بينى. ئه مه و جگه له وزه ويه به ندركاوانه ي كه كلېسا خوى خاوه نى بوو. ئه مانه له ده وله تيان ده ويست كه ده ست به سهر سهرودتو سامانى كلېسادا بگرى و له پرورده ي پر به ره م بيخاته گه پ. له م نيوانه شدا چيني ناوه پاست پشكى شيرى به رك هوت. مىرو پاشا كانيش وه چيني ناوه پاستو بگره له وان زيده تر له هه ولې دانانى سنوريك دابوون بو ده سلا تى سياسى و ئابوورى كلېسا، ئه مه ش له پيناوى چه سپاندنى ده سلا تى پاشاو ده ستيوهردانى ده ولت له كاروبارى كلېساو ده ستگرتن به سهر سهرودتو سامانيدا. له مه وه ده توانين بلين پياوانى كارو سهرمايه دار رېگه خوشكه ر بوون بو شورشه كومه لايه تيه كانى سهدى شازده، سهره پاي شورشى ئاينى. پادشاو ميره كان نه وه كه هر له دژ به ره له ستكاريه كانى كلېسا رانه وه ستان، به لكو بو به رژه وهندى خويان زياتر گرنگيان پيداو گه رم و گورپريان كرد. وه له هه مان كاتيشدا هه ولې گويزانه وهى ده سلا تى ئابووريان دا له پياوانى ئاينيه وه بو سهرمايه داران. ده توانين ئه مه به يه كيك له ئاكام وهوكاره كانى سهره لدانى سهرمايه دارى نوى دابنين.

له گرنگترين ئه و مه ترسيانه ي كه له سهر كلېسا بوو، توانچ و پلارى بيرمه ندان و مروگه ران و سكالاي جوتياران و پيشه وهران بوو، كه هه موويان بونى شورشيكيان ليده هاتو زهنگى هه لگيرسانيان ليده دا.

هەر لەسەدەى شازەدا مەملانێى سیاسى گەشتە لوتکە. پادشاكان ئەوانەى توانیان دەرەبەگایەتى لەناو بەرن و حکومەتى نەتەوەیی دامەزرێنن، هانى بلاوکردنەوێ هۆشیاری نەتەوەیان دەدا و هەولێ بەهێزکردنى دەسەلات و زۆرکردنى داھاتى نەتەوەییان دەدا. ئەوانە کە مەترخەم نەبوون لەسەرکەزکردنى کلێسا و دەستگرتن بەسەر سەرۆت و سامانی داو دابەشکردنى بەسەر شوینکە و تەوکانیاندا، وەخستە پالێ کلێسا بۆ سەر دەسەلاتى خۆیان. بەشێک لە پادشاكان لەترسى ئەوێ چاکسازی هەلپە و هەولێ ئەوان بۆ بەدەستھێنانى سامانى کلێسا لەکاربەت، خۆیان خستە پىزى پێشەوێ شۆرشگێڕانى دژ بە کلێسا.

بەرھەڵستکاریە ئاینیەکانى پێش ئۆسەر:

بەرپاستى بەرھەنگارى و بەرھەڵستکاری "ئاریۆسى" لەسەدەى چواری زاینى، لەپوانگەى کاسۆلیکیدا مەترسیدارترین بەرھەڵستى بوو کە کلێسا پوبەپووی بوویەو. لەسەدەکانى ناوەرپاستیشدا جیاوازی نیوان کلێسای کاسۆلیکی و ئەرسەدۆکسى زیاتر و قەلشی نیوانیشیان فراوانتر بوو. هیچ هەولیکیش نەبوو بۆ نەهێشتنى ئەم قەلشە. کاتیك کلێسای ئەرسۆدۆکسى پاپای کاسۆلیکی بەزەوتکەرى دەسەلاتى ئیمپراتۆر دادەنا. ھاوکات پاپا کاسۆلیکی کلێسای خۆرھەلاتى تۆمەتبار دەکرد بەگوێرەپەلێ کردنى بۆ ئیمپراتۆرى بیزەنتى و پاشکۆکردنى کلێسا بۆ دەولەت. بەم شێوەیە جیاوازی وکە لەبەرى نیوان خۆرھەلات و خۆرئاوا فراوانبوو، وە بووبە ھۆى لێک ترازانى یەکیەتى ئاینى مەسیحى.

له ناو کليساى کاسولکيش بارودوخ باشرنه بوو، به لکو ئه ویش له ماوه ی سده کانی ناوه پاستدا چه ندين گروپ و تاقمی جيا جياى ليچود ابويه وه. به جيا بونه وه شيان يه کسهر تومه تبارده کران به "هه رتقه"، ئه مهش به هو ی پړه ت کردنه وه ی هه ندی له بيروپا کانی کليسا. به ناو يانگترينيان بریتی بوو له "واليدينسه کانی ئيتاليا وئهلبيجينسه کانی باشوری فهره نسا"، هه روه ها "جونويکلف" له ئينگل تراو "جون هس" له بوهيميا. له لايه کی تريشه وه ململانی نيوان پاپا و ئيمپراتوره کان، يان پادشاو پاپاکان له سده کانی ناوه پاستدا، يه کيکی تر بوو له و دووبه ره کيانه ی که ئه وه نده ی تر کليساى کاسوليکی لاواز کرد.

هه رچونک بيت، سهره پای ئه و هه موو شوپرشانه ی که له دژى کليسا سازکران، به لام کليسا توانی به سهر ياندا سهر يکه ويئت و سهر کوتيان بکات، ئه مهش به هو ی به توانايی کليساو پشتيوانی خه لکی بو کليساو گوپرايه لی و باوه پرداريان. وه لی له سده ده ی شازده به هو ی سهره لدانی پاشايه تی په هاو دهوله تی نه ته وه یی و په خشان بوونی هو شی نه ته وه یی و بزوتنه وه ی هزری و شارستانی کلاسيکی و دوزينه وه جوگرافيه کان و سهره لدانی سهرمايه داريه ت، بارودوخه که زور گوپرانی به سهر داهات. هه موو ئه مانه بوونه هو ی وريابونه وه ی خه لکی له گه نده ليه کانی کليساو خه لکی واليکرد داواکاری چاکسازى بن، يان ئه گه رها تو ملی بو چاکسازى که چ نه کرد، ئه وا شوپرشى له دژ سازکه ن.

مارتن لۆسەر 1483-1546:

"مارتن لۆسەر" لە ساڵی 1483 لە شارێ "ئایزل بین"ی ئەڵمانیا لە دایک بوو. سەرەتای خوێندنی لەلای کۆمەڵەیەك بوو کە ناوی خۆیان نابوو "برایانی ژیاڵی ھاوبەش" لە شارێ "مگدبرگ". پاش ئەمە لە زانکۆی "ئیرفۆت" لە بواری لاهوت و مۆی دەستی بە خوێندن کرد و لە ساڵی 1505 وەک پراھیب دەرچوو. پاشان پووی کردە شاری "وتن برگ" و لە زانکۆدا بە مامۆستای وانەی لاهوت دامەزرا.

"لۆسەر" لە ناو خوێندکارەکانیدا جیگەی خۆی کردبوو وەو خۆشەویست بوو لە لایان و گۆی بۆ و تەکانی پادەگیرا. "لۆسەر" لە پادەبریندا پاشکاوێ قسەیی دەکرد و چاو نە ترس بوو. وە لە گەڵ ئەوەی پەوانبێژ نەبوو، بەلام بەهۆی بەهێزی لۆژیکی و بەرزى ئاستى پۆشنبیرەكەى، كەسایەتیهكی بەهێزی ھەبوو كە بەهۆیەو بەسەر پكە بەركەیدا زال دەبوو. لەگەنجیدا بێ هیچ دوودلێ و گومانێك باوەڕی بە بیروباوەڕو دروشمەكانی کلیسای كاتۆلیکی ھەبوو. وە كاتیك "مارتن لۆسەر" وەك كەسیكى "زاهید" دونیانهویست لە ساڵی 1511 سەردانی پۆمانی كرد، تۆوی شۆڕشی لەلای خۆی نەشاردبوو.

ھەرچەندە لۆسەر كەسی بوو كە سەرچەم دروشمو ئەركەكانی بەباشی پیاده دەكردو نوێژو پۆژووی ئەنجام دەداو لە پارانەو بەردەوام بوو، بەلام گومانی ھەبوو لەوەی پەزنامەندی خودا بە دەستبھێنی و پزگاری بێت لەسزای ھەمیشەیی. لەگەڵ ئەوەی لە زانکۆ ئەرستوو تۆماس ئەکیوناس و ھەموو ئەو

شتانەی کە بزوتنەوێی "سیکۆلانیستی" جەختی لەسەر دەکردەو، دەخویند. لۆسەر دواى ئەوێ ناوبانگی پەیدا کرد، دەلیت: "ئەگەر هاتباو رەبەن تەنھا بە رەبەنێکەى لیخۆشبوونی دەستگیر بووایە و بەهەشتی بە دەست هینابایە، ئەوا من دەمێک بوو بە دەستم هینابوو". ئەم هەروەکو تاوانبار سەیری خۆی دەکرد، تائەو کاتەى یەکی لە مامۆستاكان ئامۆژگاری کردو پای سپارد کە "سنت ئوگستین" بخوینێتەو. ئیدی لەویدا ئەوێ بینێوە کە تەو بە کار لەرێگەى باوەر بە خودا، رەزامەندی خودا بە دەستدینی و ریزگاری دەبێت لەسزای هەمیشەیی. ئەم دلیایەى لۆسەر بوو بەهۆی ئەوێ بتوانیت شۆرش لە دژی کلیسا هەلبگیرسینی. لۆسەر پێداگری دەکرد لەسەر بەزەیی خودا و لیخۆشبوونی بەتەنھا، لەکاتی کدا کلیسا سوربوو لەسەر باوەرو کرداری چاک و ئەنجامدانی هەندێ ئەرکی وەک: دان پێداهێنان و خێرو حەج کردن بۆ رۆما¹.

شۆرشەکەى:-

یاخی بونی لۆسەر لە کاسۆلیکیەت بە شیوەیەکی لەسەر خۆو هیواش هیواش بوو، تا ئەو کاتەى رەخنەى توندی گرتە "تیتزل"ی نێردراوی پاپا لیوی دەیهەم، کە بەمەبەستى فروشتنى بلیتی لیخۆشبوون رەوانە کرابوو. شیایى باسە بەهۆی ئەم بلیتەو، یا ئەو تەمۆف لیخۆشبوونی دەستگیر دەبوو، یان سزای سوک دەکرا.

تیتزل به فروشتنی بلیتی لیخۆشبوون پارهو مالی کۆده کرده وه بۆ بنیات نانه وهی کلیسای قدیس بترس له قاتیکان. جا دواى ئه وهی لۆسه ر له گه ل تیتزل تیگگیرا، به یانیکی 95 ماده یی له بهر ده رگه ی کلیسای "وتن برگ" هه لواسی و تیايدا هیرشى ته وای کرده سه ر کلیسای کاسۆلیکی و زۆر له پایه بنه پره تیه کانی هه لوه شانده وه. له و ماده دانده ها هاتوو ه که کلیسا ناتوانی هه یچ که سی پزگار بکات له سزاو ئه شکه نجه ی خودا. هه روه ها که سی مه سیحی له پیگه ی باوه پی ته واه به خودا، لیخۆشبوونی خودا به ده ست ده هیئی و هه یچ پیویستی به کرداری چاک نییه و کلیسایه کیش له ئارادانییه به و شیوه یه ی که ببیته گه یه نه ری په یوه ندی نیوان به نده و خودا. چونکه ته وه به کاری راسته قینه لیخۆشبوونی خودای ده ست ده که وئ، به بی ئه وهی لیخۆش بوونی کلیسای ده سته که وئ. پاپا "لیوی ده یه م" ویستی بانگی لۆسه ر بکات بۆ پۆما، به مه به سته ی پۆرش هیئانه وه سه باره ت به و کاره ی که ئه نجامی دابوو له کلیسای وتن برگ، "هه لواسینی 91 ماده له سه ر ده رگای کلیسا". به لام فردریکی میری سه کسۆنیا پاپای له م بانگهیشته پاشگه ز کرده وه¹.

له سالی 1519 لۆسه ر له شارى "لایبزیک" له گه ل یه کی له زاناکانی بواری لاهوت گفتوگو ده کات و له م گفتوگویه ده رده که وئ که لۆسه ر هه بوونی ده سه لاتی یه زدان له ده سته ی پاپا، یاخود ئه نجومه نی پاپه وی له هه مبه ر لیكدانه وهی ئینجیل دا په ت ده کاته وه، وه هه بوونی ده سه لاتیکی له م شیوه ی به درۆ له قه له م داوه. هه ندی له بیروپاکانی لۆسه ر له گه ل بیروپاکانی

1 -Ibid ; pp. 154-156.

"جۆنەس" چوونیک بوون، بە تاییبەت پرسی هەبوونی پە یوەندی مڕۆڤ بە خودا بە شێوەیەکی راستەوخۆ. چونکە جۆنەس و لۆسەریش باوەڕیان وابوو کە مڕۆڤ پە یوەندی راستەخۆی بە خداوە هەیە و ئەم پە یوەندی پێویستی بە نێوانی کلێسا نییە. بەم شێوەیە هیچ پە یوەست بوونیک لە نێوان لۆسەر و کلێسای کاسۆلیکی دا نەما، جگە لە لیک جودایی نەبێت. جیاپوونە وەش تەنها پێویستی بە هەنگاوێک بوو، ئەم هەنگاوەشی هەلنا لە سالی (1520).

تیزە شۆرش ئاساکانی لۆسەر:-

لۆسەر بە بویریکی بێ وێنە لە هەرسێ تیزە کەیدا هێرشێ کردە سەر کلێسای کاسۆلیکی. لە تیزی یە کەمدا کە بۆ میرەکانی گەلی ئەلمانیای نوسی بوو، دەلێت: "هیچ شتیک نییە داوای پیروزی بوونی سیستەمی کە هەنوتی بکات. پێوستە پیاوانی ئاینی لە سەر جەم بەرێژاریەکانیان دابمالرێن". هەر لەم تیزەدا لۆسەر بانگی میرو خانەدانەکانی ئەلمانیا دەکات کە "خۆیان لە دەسەلاتی بیگانه پزگار بکەن". هەر وەها میرانی ئەلمانیای وشیار کردە وە "لە پێویستی دەستبەسەر داگرتنی سامان و مولکی کلێساو ئەوەشی بە مافی پەروای ئەوان لە قەڵەم دا". لە تیزی دووەمیدا بە ناو نیشانی "دیلی بابلی"، لۆسەر کلێسای بە دیلی ژێردەستی پاپاکان لە قەڵەمداو، دە یچواند بە جوله کەکانی سەردەمی "بەختو نەصر" ی بابلی، کە لە ژێر دەستی ئەم پاشایە دیل کرابوون. لۆسەر هەر بە مەنە وەستا، بە لکو هێرشیک توندی کردە سەر پاپەویەت و حەوت نەینیه کە. لە تیزی سییەمیشدا بە ناوی "ئازادی مڕۆفی مەسیحی" دەلێ: "پزگار بوون لە سزا بە هۆی حەوت نەینیه کە و کرداری

چاکە بە دەست نایەت، بە لکو لە پێگەی نائۆمیدی تاوانبارە کە و دان
پیدانانیکى دەرونى (خودى) بە گوناھبارى و پاشان خو خستنه ژیر سۆزو
میهرى خودا دیتە دەست، دواى ئەوێ پەشیمان دەبیته وە و تەو بە دەکات و
ناچیتە وە سەرتاوان و خراپە."

بیبەری کرانى لۆسەر و ئامادەبوونی لە بەردەم "دایت" ی ئەلمانی لە شارى
ورمز 1521:.

پاپا "لیۆی دەیه م" لە سەرەتادا ئەم پوداوەی تەنها بە دەمه قالەى نیوان
پەبەنەکان لیکدايه وە و باوەپى وابوو کە بە شیوەیه کى دیبلۆماسى چارەسەر
دەکریت. بە لām دواتر ئەوێ دەرکەوت ئەو بوو کە لۆسەر هەستاو بە
بەربەرەکانى پاپا و هیرش کردنە سەر دەسەلاتى پاپا و پەتکردنە وەى
بنەماکانى کلێسای کاسۆلیکی. ئەم کارەى ئەو کارى کى هەرتقى و هۆیه ک بوو بۆ
نانە وەى دووبەرەکی. دوو مانگ دانرا بۆ ئەوێ لۆسەر پەشیمان ببیتە وە،
ئەگینا فرمانى ببەر کرانى بۆ دەردەکرا. پاپا ئەم "فەرمان" ی بە مۆرى
پەصا ص مۆرکرد "ئەو مۆرەى تەنها لە کیشە مەترسیدارەکان بە کار
دەهینرا". بە لām و لامى لۆسەر بۆ ئەم هۆشداریه زۆر توندتر بوو، کاتی ک
لە بەردەم ئاپۆرای خەلک و لە ناو دەنگ و سەداى هەتافەکانیان هەستا بە
سوتاندنى فەرمانە کە و هەندى لە نوسراوێ کانى یاسای کە نەسى.

لە سالى 1521 مارتن لۆسەر بانگهێشتکرا بۆ ئامادەبوونی لە بەردەم
دایتى ئەلمانی، کە لە شارى ورمزى ئەلمانيا بە سەرۆکایەتى "چارلسى
پینجەم" کۆبوو یە وە بە مەبەستى دادگایى کرانى. نوینەرى پاپا داواى لە

لۆسه ر کرد له هه موو ئه و کارانه ی که پیی هه لساوه تا کو کاتی ئاماده بوونی له به رامبه ر "دایت" پاشگه ز ببیتته وه و داوای به خشین بکات. به لام لۆسه ر له به رامبه ر ئیمپراتۆر سهرجه م ئه و میرانه ی که له م کۆبونه وه یه دا به شدار بوون، ئه م داوایه ی په ت کرده وه و گوئی: "ویژدانم ئه سیره لای خودا، ناتوانم له هیچ شتیک ئافه رۆز بکه م و په شیمان ببه وه. په وانیه مروژ کاریک بکات پیچه وانیه ی ویژدان و قه ناعه ت بیّت، له خودای گه وره داواکارم ده ستم بگریۆ هاوکاریم بکات". لۆسه ر به م چه ند وشه یه کاریگه ری له سه ر هه ندی له میره کان دانا جگه له ئیمپراتۆر، که له سه ر ئه م قسانه ی داوای لی کرد هۆله که جی بهیڵی. "فردریک" ی میری سه کسۆنیا سه باره ت به م قسانه ی لۆسه ر گوئی: "وته کانی دکتۆر مارتن لۆسه ر کاریگه ر بوون". لۆسه ر به هۆی ئه وه ی ئیمپراتۆر له ماوه ی دادگایکردنه که یدا دلنیا یی و ئه مانی پیدّا، توانی بگه ریته وه سه کسۆنیا و له نیوان ورمزو سه کسۆنیا هاموشۆ بکات.

خۆئه گه ر ئیمپراتۆر دلنیا ی و ئه مانیشیی به لۆسه رنه به خشی با، ده سته گیر کران و سزادانی هه روا ئاسان نه بوو. خه لکیکی زۆر هوتافیان بۆده کیشا و زۆرکیکش له میره کان پشتگیریان ده کرد. سواره کانیش له ئه لمانیا دا قه رمانی بی به ری بوون "حیرمان" ی مارتن لۆسه ریان سوتاندو له قه لای "واتنبه رگ" له سه کسۆنیا پاریزگاریان لی کرد. سا کاتیکیش ماوه ی دلنیا یی کۆتایی پیهات که ئیمپراتۆر داینا بوو، ده ستوری ده رکراو تیایدا مارتن لۆسه ر له ده ره وه ی یاسا دانرا. هه روه ک ده سته گیر کرانیشی به مردووی یاخود به زیندوی به پیویست داندرّا. به لام میری سه کسۆنیا بۆئه وه ی مارتن لۆسه ر بیاریزی

لەسزای ئیمپراتۆر هەستا بە پارێزگاری لێ کردن. وە لەم ماوەیەدا
 لە ژێرچاودێری میری سەکسۆنیادا بوو، توانی ئینجیل وەرگیرێتە سەر زمانی
 ئەڵمانی، و اتا لە ساڵی "1522". ئەوەرگیرانە بووبە سەوقالێکی¹ جوان لە ناو
 ئەدەبی ئەڵمانیادا.

ئەوسەرچاوانەکانی که لە ژێر دەستماندان باس لەو ناکن که مارتن لۆسەر
 کاریگەری بوییت بە عوسمانیەکان، یاخو قورئانی خوێندبێتەو و کاریگەری
 بووبی پی. بەلام "دولاندبینتون" لە پەرتوکهیدا "میژووی ژبانی مارتن
 لۆسەر" ئاماژە دەکات بەوەی که مارتن لۆسەر لە کاتی گفتوگۆکردنیدا لەگەڵ
 "جون ئیک" گوتویەتی: "تورکهکان یاسایەکی مەدەنی یاخود کلێسای یان
 نییە، وە تەورات و ئینجیل دەناسن، بەلام کاری پێناکەن. دەستوری ئەوان
 قورئانە و حکومەتە کهشیان باشتترین حکومەتە لە سەرزەوی²".
 بلاو بونەوێ لۆسەریزم:-

بەهۆی پەرتوکهکانی لۆسەر لە ساڵەکانی دواییدا، لۆسەریزم لە ئەڵمانیادا
 بلاو بویەو. زرنگی و لیو شاولی مارتن لۆسەر لە که مەندەکیش کردنی
 خەلکی بەلای خۆیدا بە دیارکەوت. مەسیحیە ئیماندارەکان بەهۆی
 گەندەلیهکانی کلێسا شوینی کەوتن. لەم لاشەووە نیشتمانیەکان بۆ
 پزگاربوونیان لە دەسلاتی پاپاوەدانی باج بە پاپای ئیتالی و دادگا، بوونە

1 سەوقات - پەرو- تحفه

2 Raland H. Bajnton, Here 1 stand: The life of Martin Luther New York, 1956; pp. 185-196.

شوین كه وتهی. خانه دانان و چینی ناوه پاستیش به هوی ئه وهی سامان و ده سه لاتیان بۆ ده گه رایه وه له سه ر حسابی کلێسا و سه روه ت و سامانه زۆره كه ی، بوونه شوینكه وتهی لۆسه ر. ئیمپراتوریش به هوی سه رقال بوونی به جه نكه كانی له گه ل فه رهنسا له ئیتالیا دا، وه له گه ل عوسمانیه كان له پۆژه لاتی ئه وروپا، نه یتوانی هه لبستی به بنبرکردنی لۆسه ریزم.

سه باره ت به میره كانی ئه لمانیا ده توانین بلێن: جگه له وهی ئیمان بویه هوی قبول کردنی لۆسه ریزم له لایه ن میره كانه وه، به لام ده ستگرتنی ئیمپراتۆر به كاسۆلیکی و بپیاردانی له سه ر پارێزگاری كردن له م کلێسایه، وه ئاره زووی میره كان بۆ سه ربه خۆبوون و پرزگاریبون له بالاده ستی ئیمپراتۆر، كه ئه مه یان هۆكاریکی زۆركاریگه رتر بوو بۆ په سه ند کردنی لۆسه ریزم، سه ره پای چه زکردنی ئه وان به ده ستگرتن به سه ر سامانی کلێسا. هه موو ئه وانه هۆكاری بلاو بوونه وهی لۆسه ریزم بوون له ناو میرو خانه دانه كان¹.

لۆسه ر له كه سه یه تیه سه رنج راکیشه كه ی به هه رمه ند بوو، ئه مه ش وای لیکرد سه رکردایه تی کردنی له لا سانا بیّت. لۆسه ر به ئازایه تیه کی بیۆینه و به توانا و وه یه کی به رزه وه تیژه كانی بلاو کرده وه، به شیوه یه ك كه قه له م ناتوانیّت گوزارشتی لی بکات. مارتن لۆسه ر توانایه کی گه وری هه بوو، به هۆیه وه توانی چه ندان کۆمه لی جیا جیا بکاته یه ك ده سه ته. خانه دانان و پیاوانی ئایینی و جوتیاران و چینی ناوه پاست ده ستیان خسته ناو ده ستی یه ك بۆ پشتگیری کردنی لۆسه رو پارێزگاری لیتی کرنی. هه موو ئه مانه له دژی

کلّیسای کاسۆلیکی شوپشیان کردو دهستیان به سهر مولک و سامانی داگرتو ریورپه سم و تقوسه کانی کاسۆلیکیان پهت کرده وه. بهم شیوهیه بانگه وازه که ی لۆسهر به په خشان بونیکی گه وره په خشان بوو، وه له گه لیدا گه لی ئه لمانی به ته وای پیکهاته کانی له کاسۆلیکی هاتنه دهر.

له سالی 1525 جوتیاران شوپشیان له دژی خانه دانان و پیاوانی ئاینی هه لگیرساند، بۆ پزگار بوون له باجی قورسو بۆ گاری و سزای "کیفی". لۆسهریش هانی ئه و شوپشه ی دا، چونکه ئه م شوپشه به زیانی مولک و مالی کلّیسا ته واده بوو. سا کاتیکیش شوپش که وته ناو زهوی میرو خانه دان و مه ترسیان له سهر جولانه وه که ی دروست کرد، ئه مه ی به مه ترسی زانی له سهر خودی خۆی، بۆیه له به ره ی خانه دانه کان راوه ستاو پشتگیری ئه وانی کرد له سه رکوت کردنی شوپشه که. هه روه ک له به شی داها تو پونی ده که ی نه وه. دامه زانندی کلّیسای لۆسهری:-

به هۆی ئه وه ی که لۆسهریزم له پرووی بیروبا وه په وه له گه ل پۆما لیک جودابویه وه و زۆر له شاره کان یا خود هه موویان بوون به لۆسهری، کلّیسای تایبته به خۆیان له شاره کانی ئه لمانیادا دامه زراند. "مارتن لۆسهر" بۆخۆی سه ره رشتی دامه زرانندی کلّیسای تازهی ده کردو لایه نگره دلّسۆزه کانیشی هاوکاریان ده کرد. لۆسهر ئافه پۆی له بنچینه سه ره که یه کانی کرد، ته نانه ت له حه وت نه یّیه که ش ته نها سیانی هیشته وه که بریتی بوون له: "نه یّنی ته وبه و چه ورکردنی نه خۆش و پاگیرکردن". "شامی خودای" شی - ده ستکاری کردو په به نی و پا په ویه ت و پژی می که هه نوتی پهت کرده وه. میره کانی ئه لمانیا

له جیاتی پاپا بوونه سه روکی کلێسای پروتستانی و "منستر" جیگه ی قه شه ی گرتوه له به ریوه بردنی کاروباری کلێسا، هه روه ها زمانی ئه لمانیا له جیاتی زمانی لاتینی له وتاره ئاینیه کان خرایه کار. لۆسه ر کرداری چاکی وه ک: "حه ج و پۆژوو ئافره تی ره هیه و قدیسه کان و بلیتی لیخۆشبوون" ی هه لوه شانده وه. وه رگێڕدراوه که ی ئینجیل بۆسه ر زمانی ئه لمانی له لایه ن لۆسه رو هاوه لانی، بوو به سه رچاوه ی سه ره کی پروتستانی.

هه ر له و کاته وه ی خانه دانان جوتیارانیان شه پڕیوکرد، بلاو بوونه وه ی لۆسه ر توشی وه ستان هات و ده سه لاتی مارتن لۆسه ر دای له که می. میره کاسۆلیکیه کانیش له سه ر ئاینی خۆیان مانه وه، به هۆی ئه وه ی لۆسه ریزم هۆیه ک بوو بۆ ئه وه ی شۆڕش له دژیان سازبیت. ئه مه له کاتی کدا خه ریک بوو باوه ر به لۆسه ریزم بکه ن. پاش ئه مه ده سه لاتی خانه دانان دای له زیادی و بارو دۆخی جوتیاران زۆر به ره و خراپی پۆیشت و شه پڕیو تر بوون له سالانی به ر له شۆڕش، "جگه له هه ردوو هه ری می بادن و تیرو ل" که په وشه که یان که می باشت ر بوو له هه ری مه کانی تر.

کاتی کیش دایتی ئه لمانی له سالی 1526 له شاری "سپایر" کۆبووه، میره کان بوونه دوو به ش. به شیکیان کاسۆلیکی و به شه که ی تر بوونه لۆسه ری. ئیمپراتۆر چارلسی پینجه می ش له کاتی کی زۆر ناسک دابوو، کاتی ک سوپای عوسمانی به سه ر کردایه تی سولتان "سلیمانی قانونی" پێشپه وه ی کردبوو، توانی بووی بگاته مه جه ر. له لایه کی تریشه وه جه نگ له نیوان خۆی فرانسوای یه که می پادشای فه ره نسا له هه مان کاتدا ده سستی پێکردبوویه وه. له به ر ئه مانه ئیمپراتۆر ناچار بوو ملبدات بۆ داواکاری لۆسه رییه کان. دایتی

ئەلمانی بریاری دا "هەموو میریک شیوەیەك رەفتار بنوینێ، کە لە بەرامبەر خودا بەرپرسیار بیت". بەلام لە کۆبۆنەوێ سالی 1529 کە لە هەمان شاردا ئەنجامیاندا، بارودۆخ شیوەیەکی تر بوو، چونکە لەو کاتەدا ئیمپراتۆر کۆتایی هینابوو بە جەنگی نیوان خۆی و فرانسوای یەكەم، وە توانی بووی دەسەلاتی خۆی بەسەر ئیتالیا دا بسەپینێ، لەملاشەو ئیمپراتۆری عوسمانی پاشەکشەیی بە سوپاکەیی کردبوو. جا ئەم بارودۆخە گونجاوێ توانای دا بە ئیمپراتۆر کە ویستی خۆی بسەپینێ. لەبەرئەمە وتی: یاسا لەدژی هەرته قەیه و پێویستە لەبەرامبەر لۆسەرێەکانیش پیاوێ بکری، هەرەها داهاشی کلێسای لۆسەرێەکانی قەدەغە کرد. ئیدی لەو کاتەدا میرە لۆسەرێەکان ناپەزایەتی خۆیان دەرپیی و داوایان لە ئیمپراتۆر کرد بگەرێتەو سەر بریارەکانی سالی 1526، کە دایتی ئەلمانی تییدا کۆبوویەو.

ئەوێ لەبەرپیارەکانی ئەو سالی دا هاوێتی بوو لە "گوێراپەلی بەرامبەر خودا نەوێ کە لە بەرامبەر ئیمپراتۆر". شیاوی باسە ئەم ناپەزایەتی دەرپینە بوو ناوی پرۆتێست "Protest" ی بەسەر پرۆتێستانتیەکاندا بری. پرۆتێستانتیەت لەپرۆتێست وەرگیراوە، واتا ناپەزایی.

بلاو بوونەوێ لۆسەرێزم لەهەندێ لەویلیەتەکانی ئەلمانی و ئەسکەندەنافیا:-

یەکی لەهاوێتیانی مارتێ لۆسەر بەناوی "فلیپ میلانگتن"، کە یەکی بوو لەمرۆگەرانی لەزانکۆی وتن برگ، هەوێدا پیکهێنانێک بکات لەنیوان لۆسەرێزم و کاسۆلیکیەت. "میلانگتن" بۆ ئەم مەبەستە هەستا بە دانانی بنەمایەکی دینی لۆسەری لەخاسیەتدا، کە دەگونجا لەلایەن کاسۆلیکیەکان پەسند بکری، بەهۆی ئەوێ هەندێ لەشتەکانی لەگەڵ بنەماکانی لۆسەر

جیاواز بوون. پاشان له سالێ 1530 پیشکەشی دایتی ئەلمانی کرد که له "ئۆکسبرگ" کۆبووبۆوه. به لām دایت پهتی کردهوه و بریارهکانی "ئۆکسبرگ" بوو به بیروباوهڕێک که له لایهن لۆسهریهکانهوه جیبه جی کرا.

ئیمپراتۆر به بریارکانی "ئۆکسبرگ" پازی نه بوو، وه بریاری دا سزای هرتقه بدات و لۆسهریزم به زهبری هیز له ئەلمانی له ناو بهری. له بهرئهوه میره لۆسهریهکان بۆ پاراستنی خۆیان، کۆبونه وهیهکیان ئەنجامداو کۆمه لهیهکیان پیکهتیا به ناوی کۆمه لهی "شمولکالد".

لیره ولهوی جهنگی پچرپچر له نیوان کاسۆلیک و پروتستانت بهردهوام بوو، به بی پچران له سالانی 1546-1555 جهنگیکی بهردهوام له ئارادابوو. بهم شیوهیه ئەلمانی بوو به گۆره پانی جهنگی ناوخوای. پادشای فهره نسا به هوی بهرژه و هندی سیاسیه وه هاوکاری پروتستانتیهکانی ده کرد. شایه نی باسه ئەم جهنگه به ناشته وایی ئۆکسبرگ کوتایی هات و له سه ره ئەم خالانه ریکه وتن:-

1- میره ئەلمانیهکان ئەو ئاینه هه لده بژێرن که ئاره زووی ده کهن و ده توان به سه ره ژێرده سته کانیاندا به سه پینن.

2- پروتستانتیهکان سه رجه م ملکه کانی کلێسایان به ده سته وه ده مینیت که له پیش 1552 ده ستیان به سه را گرتوه.

3- پیویسته ریکه نه درێ جگه له پروتستانتی لۆسهری، هیچ ئاینزایه کی تر بلاو بکریته وه.

4- له ولاته کاسۆلیکهکان نابیت لۆسهریهکان ناچار بکړین ده سته ردارێ ئاینزاکه یان بن.

5- ئەگەر پیاوی ئاینی کاسۆلیکی، ئاینزای پرۆتستانی بوو خۆی پەسەند کرد، پێویستە دەستبەرداری پۆستهکەی بێت.

بەم شیوەیە لە نیوان سالانی 1520 بۆ 1555 پرۆتستانیەتە تەلەباکۆری ئەڵمانیادا بڵاوبوووە. فیلپ میلانگتن ئەو کەسە بنەماو بناغەی لۆسەریمزە نوێی دارشت، لە ساڵی 1555 بە فەرمانی دانی پێدا هێنرا.

ئەگەرچی لۆسەریمزە نەیتوانی لە سەر جەم ناوچەکانی ئەڵمانیادا بڵاوبێتەوە، بەلام ئەم نەتوانینەی لە ولاتانی ئەسکەندەنافیا قەرەبوو کردەووە. "کریستنی دووهم" 1513-1523، پادشای هەلبێژێردراو بە سەر دانیمارک و نەرویج، لە و کاتەدا کە لۆسەر شۆرشەکەی دەستپێکرد، دەستی بە سەر سویدیشدا گرت. ئەم پاشایە پارێزگاری لە ئاینزای کاسۆلیکی خۆی کرد، هەروەها دانی هێنا بە دەسلاتی ئاینی پاپا. بەلام وەنەبی پاشا خێری لە خۆی بینیوی و توانیبێتی هەروا فەرمانڕەوایی بکات، بەلکو کەوتە مەلمانێ لە گەڵ گەلەکەی، بەتایبەت سویدیەکان. ئەمانە شۆرشیان کردو جیا بوونەووە، کریستنیشت بەهۆی شۆرشیکی گشتیەووە تەختەکەی لە دەستدا. دواي ئەوێ ئەم پادشایە لادرا سویدیەکان "گوستافازا"یان- وەک پادشایەک بە سەر خۆیاندا هەلبژارد. "گوستافازا" لە ساڵی 1523 تاوەکو ساڵی 1560 فەرمانڕەوایی کرد. لەملاشەووە نەرویج و دانیمارک "فردریکی یەكەم"ی مامی کریستین "پادشای پێشوی دانیمارک و نەرویج"یان- کردە پادشا بە سەر خۆیاندا. "فردریک" لۆسەریمزە بە هەندوهرگرت و بایەخی پێدا، چونکە لۆسەریمزە دەسلاتی پاشای زیاتر دەکردو کلیساشی دەکردە پاشکۆی

دهولته. بهلام "فردريك" باش دهیزانی کاسۆلیکیه له ولاته کهیدا به ناو ناخی خه لکیدا پۆچوو، له بهرئه وه هه روا به ئاسانی ناتوانی پیشه کیشی بکات. جا به مه بهستی بلاوکردنه وهی لۆسه ریزم له ولاته کهیدا، مامۆستا لۆسه ریه کانی له دهوری خۆی کۆکرده وه. ئهم بانگه وازه به شیوه یه ک سه رکه وتنی به دهسته تهننا که له سالی 1527 کاسۆلیکی و لۆسه ری له جه ماوه ردا له ئاستی یه ک دابوون. سا کاتیکیش فردريك له و سالا دا مرد، کاسۆلیکیه کان هه ولایاندا کۆسپ بخه نه به رده م هه لبراردنی "کریستنی سییه می کوپی فردريك"، چونکه ئهم شاراده یه لۆسه ریه کی توندبوو، ئاره زووی ده سه لاتیکي په های ده کرد.

ناره ازایی خه لکی له هه مبه ر ده سه لاتي په ها شکستی هیناو "کریستن" توانی له سالی 1536 بیه سه ر ته خت، به مه ش کۆتایی به کاسۆلیکیه هات له دانیمارک و نه رویج.

یه که م کاریک که "کریستین" پیی هه لسا، بریتی بوو له ده رکردنی ده ستوریک که به هۆیه وه توانی ده ستبگری به سه ر مو لکی کلێسا و ده سه لاتي دین و دنیا له پیاوانی ئاینی به ستینیه وه. ئهمجا پاش گفتوگۆکردن له گه ل مارتن لۆسه ر له سالی 1537، ئاینیکی تازه ی پیکه ست و لۆسه ریزمی کرده ئاینی په سمی ولات. به لام کاسۆلیکیه هه روا ته وا و نه بوو، ناره زایی جوتیاران و مرۆگه ران پۆزگاریک به رده وام بوو. "هیلگیسن" که یه کی بوو له مرۆگه ره کان، ناره زایی خۆی ده ربپی ده ره ق به م گۆرانه ئاینیه. به لام ده ولته به هۆی ده ستگرتنی به سه ر سامانی کلێسا، توانی سامانیک

كۆبكاته وه كه به هۆيه وه بوو به دهوله مەندترین ولاتی ئه سكه نده نافيا و توانی به ره به ره زالبیت به سهر گروپه نه یاره کان. وه به شیوه یه كه به هیژبوو كه له نیوهی دووه می سدهی شازده و سهره تای سدهی حه قده، پۆلی سهره کی ده گێرا له سیاسه تی ئه وروپا. ئیدی لۆسهریزم بووبه ئاینیکی نه ته وهی له دانیمارک ونه رویج.

سهرکه وتنی لۆسهریزم له سوید، به هه مانشیوه ده گه پێته وه بو پاشاکه یان "گوستافازا". ئه م پاشایه به سایه ی کۆپو کۆمه له نه ته وه ییه کان توانی بچیته سهر ته خت، هه رچه نده نه یارانی تا ئه و کاته ش له ژیر کاریگه ری پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی دابوون و سهرۆکی ئوسوقفه ی "ئه پسالا" رابه رایه تی ده کردن. سهرۆکی ئوسوقفه ده یویست له گه ل دانیمارک بمینیننه وه، پادشاش بو ئه وه ی پزگاری بی له سهر کرده ی یه کیه تی خوازان، داوای له پاپا کرد سهرۆکی ئه سوقفه لابه ری و یه کیکی تربخاته جیگه ی. کاتیکیش پاپا ئه مه ی پهرت کرده وه، په یوه ندی نیوانیانپچرا. گوستافازا توانی ده ست به سهر سامانی یه کیه تی خوازان دابگری، وه به ره به ره ده ستی کرد به بلاو کردنه وه ی پرۆتستانی له ولاته کهیدا.

له سهره تادا پادشا به کاسۆلیکی مایه وه و ته نها به نه هیشتنی دیره کان و پچراندنی سییه کی باجی کلێساو وه رگێرانی ئینجیل بو سهر زمانی سویدی و بلاو کردنه وه ی وه رگێراوه که ئۆقره ی گرت. وه لئ له سالی 1527 ده ستی گرت به سهر ته واوی کلێساو دوو ئوسوقفی کاسۆلیکی له داردا، له هه مان کاتیش بانگهیشتی پیاوانی ئاینی لۆسهری کرد بو سوید. دوا ی ئه مه له سالی 1530

یه کۆی له پڕۆتستانتییهکانی کرده سه روکی ئوسوقفه ی ئه پسالا. ئیدی له دوای ئه مه لۆسه ریزم به خیرایی بلامبوویه وه.

سه ره پای هه ندی به ره نگاری و نه یاری کاسۆلیکیه کان له به رامبه ر ئه م گۆرانه ئاینیه له نیوه ی دووه می سه ده ی شازده، برپاره کانێ ئۆکس برگله سالی 1593 بوونه باوه پ پیکراوی فه رمی حکومه تی سویدی. پادشای سوید له سالی 1604 کاسۆلیکیه کانێ له پۆسته حکومه کان دامالی و نه فی کردنه دهره وه ی ولات. شیاوی باسه له هه موو ئه مانه دا په رله مانی سویدی که پیکهاتبوو له خانه دانان و چینی ناوه پراست، پشتیوانی پاشایان کردو هۆکاری سه رکه وتنی بوون.

زوینگلی و کالفن له سویسرا:

لۆسه ریزم نه بوو به تاکه بیروباوه پی پڕۆستانتیزمی به ریللو له ئه وروپادا، به لکو لۆسه ریزم له ئه لمانیا و ولاتانی ئه سکه نده نا قیا بلامبوویه وه، ولاتانی تر ئه و پڕۆتستانتییه یان پیاده کرد که بۆ ولاتیان گونجاو بوو. سا کاتیکیش سه رکرده پڕۆتستانتیه کان نه یانتوانی له سه ریه ک بیروباوه پ پیکبین، هه ر له و ساته وه پڕۆتستانتی بوو به چه ندین لقو بیروپای جیا جیا.

هه ر له و کاته ی شۆرشێ لۆسه ری له ئه لمانیا ده ستی پیکرد، دوای که میك شۆرشیکێ تر له سویسرا سه رییه لدا، که "ئه لریک زوینگلی" پيشه وایه تی ده کرد. زوینگلی له سالی 1516 وه ک قه شه یه کی کاسۆلیکی پۆیشت بۆ شاری "ئاینزیدلن" له هه ری می "شوایزی" سویسرا. ئه م له خانه واده یه کی ده وه له مه ند له دایک بووه. وه له "فینناو بال" به پۆشنیرییه کی به رز پۆشنیر

بوو. ئارەزووی لە مۆڤگەری و فێرکاری تازە بوو، ئەم ئارەزووەشی زۆر زیاتر بوو لە ئارەزووی بۆ لاهوت. کاتیکی زوینگی لە لایەن پاپاوە مۆچەیی پێ درا، هیچ گومانێ نەبوو لە بیروباوەڕی دڵسۆزی خۆی بۆ کلیسا، تەنانەت لە پێگەی ئایندا دەسالی بە سەر برد.

بەرەنگار بوونەوێ زوینگی بۆ پاپا بە هۆی هۆکاری سیاسییەو بوو، چونکە زوینگی زۆر لە دژی بە کرێ گرتنی سەرکردە بیانیەکان بوو بۆ سەربازە بە کرێ گیراوە سۆیسەرپێکان. بۆ ئەمەش لێدوانی داو سەرزنشتی پاپا و پیاوانی کلیسای کرد، بە هۆی دندانی ئەوان بۆ ئەم کارە گەندەلۆ بۆگەنە. پەرۆشی زوینگی وای کرد هێرش بکاتە سەر تەواوی گەندەلیەکانی کلیسا. بەلام دەسەلاتی پاپای پەت نەکردەو، تەنها داوی ئەو نەبیی کە لەسالی 1518، مۆزیاریک بۆ کەتدرائیە زویریخ دیاری کرا. ئەمیش لەوێوە دەستیکرد بە دژایەتی کردنی پاپا و دەسەلاتی پاپاوی پەت کردەو و رایگەیاندا کە ئینجیل بنچینە پەرۆشتەو تاکە پێنۆینیکەرە بۆ ئیمان. ئەمجا هێرشێ کردە سەر هەندێ تەعالیمی مەسیحی وەک: "پۆژوو بە پێرۆزانینی پاشماوەی قدیسان"، هەرۆهەرۆی دا بۆ پیاوانی ئاینی کە هاوسەرگیری بکەن و خۆشی هاوسەرگیری ئەنجام دا. ئیدی ئەوانە گۆییبستی وتارەکە بۆ بون کاریگەر بوون پێی و پەيامەکە ئەویان خستە گۆی و جێبەجێیان کرد و هێرشان کردە سەر کلیسا و ئەوێ تیایدا بوو سوتاندیان و پاشان پوختاندیان. پاپا هیچی پێنەکرا، ئەوێندە نەبی لەسالی 1523 داواي لە خەلکی زویریخ کرد پشستی زوینگی بەردەن. بەلام خەلکی سەرەخۆیی خۆیان لە پاپا

پاگەیاندا. لەمەوێ سەرچەم ناوچەکانی سویسرا ئاگری شۆرشیان تێدا
 ھەلگیرسا، جگە لەپینچ کانتۆنەکانی قەد پاللی چیاکانی ئەلپ، کە
 بەکاسۆلیکی مانەوێ. پەيامی زوینگی بە تەواوی لە پەيامەکانی لۆسەر
 دەچوو، وەلێ ھەموو ئەو ھەولانەکانی کە دران بۆ یەكخستنی بەرەکان لە دژی
 کاسۆلیکی شکستی ھێنا. ھەردوو پێشەنگ "لۆسەر زوینگی" لە ساڵی
 1529 لە "ماربرگ" کۆبوونەوێ و ھەردوو لایان لە زۆریک لە بناغە و تەعالیمی
 پرۆتستانی ھاوڕابوون، بەلام لە "نەینێ تیکەلکردن" دا - جیاوازیان تیکەوت.
 چونکە لۆسەر نان و مەوی "خوانی خودایی" بەرامبەر خوێن و گوشتی مەسیح
 ھەژمار دەکرد، بەلام زوینگی ئەمەکانی تەنھا بە ھێمایەکی دادەنا بۆ خوانی
 خودایی. ھەروەھا زوینگی پێچەوانە بوو لە لۆسەر، کاتیکی ئەم جەختی
 دەکردەوێ لەسەر چاکسازی دەولەت و رێکخستنی و دامەزراندنی دەولەتیکی
 نمونەیی کە کارە سیاسی و دینی و دیموکراتیکەکان پێک دەخات. لەپراستیدا
 زوینگی زۆر زیاتر لە لۆسەر لە کاسۆلیکی دورکەوتەوێ، بوو بە
 پرۆتستانیەکی پووت.

لە ساڵی 1531 زوینگی بریاریدا بە زەبری ھێز پرۆتستانیەت بەسەر
 پینچ کانتۆنەکانی قەدپاللی چیاکانی ئەلپ بسەپینی. بەھۆی ئەمەوێ جەنگی
 ناوخۆیی لە سویسرا ھەلگیرساو پینچ کانتۆنەکان سەرکەوتنیان بە دەستھێناو
 زوینگی کوژرا. دواتر ھەردوولا پێککەوتن و بریاریاندا ھەر ھەریەکێکی سویسری
 ئازاد بێت لە ھەلبژاردنی ئەو بیروباوەرەکانی دەیەوێ. لەم کاتەوێ سویسرا
 لەنیوان پرۆتستانت و کاسۆلیکەکان دا بەش بوو. پرۆتستانیەکانیش لەدوای

کوژرانی زوینگی هیچ پیتشه وایه کیان نه بوو تا هاتنی جۆن کالڤن و گیسانه وهی له جنیف، پاشان پیتشه وایه تی کردنی کالڤن بۆ ئه وان.

جۆن کالڤن:

له وانهی که له کلێسای کاسۆلیکی جیا بونه وه، کالڤن به که سی دووهم داده ندری له دوای لۆسه ر. کالڤن له سالی 1509 له شاری "لیۆن" ی- فه رهنسا له هه ری می "پیکالڤی" له بنه ماله یه کی چینی ناوه رپاست له دایک بووه. هه ر له مندالیه وه گه ره کی بوو خۆی ئاماده کات بۆ کلێسا. ئیدی له شاری پاریس دهستی به خویندن کردو ئاره زووی چوو هه ر لاهوت وویژه. به لام کاتی گه یشته ته مه نی نۆزه سالی، باوکی ئامۆژگاری کرد به وهی یاسا بخوینی بۆئه وهی بپیته پاریزه ر، له جیاتی ئه وهی له کلێسادا بیته. ئه مه ش بوویه هۆی ئه وهی خۆی خه ریک بکات به لیکنۆینه وهو خویندنی یاسا.

له سالی 1529 ز، بیروپای گۆرانی به سه رده ات و باوه ری وابوو که ده نگیکی خودایی بانگی ده کات بۆئه وهی کلێساجیبیلۆ و کلێسایه کی نوێ وه بارییی. ئه وکاته ی قوتابی بوو له زانکۆی پاریس په یوه ندی کرد به وانه ی که کاریگه ر بوون به لۆسه ر. له وکاته شدا ئه وانه ی په خنه گربوون له کلێسای کاسۆلیکی ژماره یان نۆربوو، به لام ئه وان ئه وه یان به گونجاو ده زانی که له پێگه ی جه خت کردنه وه له سه ر په وشته به رزه کان ورۆشنبرییه کی بالا چاکسازی له کلێسادا بکه ن. وه لێ کالڤن سوربوو له سه ر کاریکی نوێ، به شیوه یه ک که گرنگی به هیچی تر نه ده دا، هه رچه نده به ته واوی ئه وانی تری پشتگۆی نه خستبوو. کاتیکیش فرانسوای یه که می پاشای فه رهنسا له سالی

1532 برپاری له‌ناو‌بردنی جوداوازی ئاینیدا له‌ناو و لاتدا، سه‌ره‌تای چه‌وساندنه‌وه‌ی پرۆتستانت ده‌ستی پیکرد. کالڤنیش فه‌ره‌نسای جیه‌یشت و پووی کرده سويسراوله‌شاری "بال" گیرسایه‌وه. له‌ویشدا پربازی زونگی بلا‌بوو. کالڤن ده‌ستی کرد به‌نوسین له‌باره‌ی پرۆتستانتی و به‌راوردکردنی له‌گه‌ل کاسۆلکی. وه‌هه‌ستا به‌بلا‌وکردنه‌وه‌ی کتیبیک به‌ناوی "ده‌ستوری ئاینی مه‌سیحی" و پیشکeshی فرانسوای یه‌که‌می کرد له‌سالی 1536، به‌و مه‌به‌سته‌ی کاریگه‌ری له‌سه‌ر دروستبکات. کالڤن ویستی واله فرانسوا بکات پرۆتستنتیه‌ت به‌پینێ به‌سه‌ر فه‌ره‌نسادا. وه‌لێ له‌م هه‌نگاوه‌ی شکستی خوارد، به‌لام بووه‌ هۆی په‌یداکردنی ناوبانگیکی مه‌زن بۆ کالڤن. بیروپاکانی کالڤن به‌شیکی له‌لۆسه‌رو به‌شیکی تری له‌زوینگلی و چاکسازه‌کانی تر وه‌رگیراوه.

کتیبه‌که‌ی پوخت و پیک بوو، هه‌ر ته‌نها ئه‌وه نه‌بوو که له‌ زوینگلی و مرۆگه‌ره‌کان وه‌رگیرایی، به‌لکو ئه‌م کتیبه‌ خزیه‌ ناو ده‌مه‌ته‌قیی ئاینی و گومان دروستکردن له‌و بانگه‌شانه‌ی که کلێسا ده‌یکرد به‌وه‌ی پاسته‌وخۆ له‌ عیسی و حه‌واریه‌کانه‌وه‌ هاتوه‌.

به‌ په‌تکردنه‌وه‌ی بیروپای کلێسا، ده‌ستی کرد به‌پیا‌ده‌کردنی بیروپای پیشه‌نگه‌ دیرینه‌کانی کلێسا، وه‌ک باشترین سیسته‌می دینی. کالڤن باوه‌پی وابوو که مه‌به‌سته‌ی سه‌ره‌کی له‌ژیانی دنیا، پزگار بوونه‌ له‌سزای پۆژی دوا‌یی. ده‌ربازبوونی مرۆفیش له‌بیروباوه‌پی ئه‌ودا په‌کی له‌سه‌ر کلێسا نه‌ده‌که‌وت. باوه‌پی ته‌واو به‌خوداو به‌مه‌سیح له‌پوانگه‌ی ئه‌ودا، مانای هه‌لبژێردراوی ئه‌و

که سه ده گه یه نی له لایه ن خوداوه، له بهر ئه مه پئویستی به نیوانی کلئسا نییه له نیوان خوداوه مرؤف. به لام ئه م هه لبرئیردراوه خودا له ئه زه له وه دیاری کردووه. پیاوی چاک له تیروانیی کالئندا، ئه و که سه یه که په وشته کانی له هه لسوکه وته جوانه که ی و باوه په پته وه که ی و ده ستگرتنی به په وشته جوانه کان په نگ ده داته وه. جا هه رکه سی ئه م په وشتهانی لی دیاریدا، له لایه ن خوداوه له ئه زه له وه له ناو به نده کاند هه لبرئیردراوه، چاکی مرؤفو پئچه وانه که ی، به دهستی خودی خو ی نییه. چونکه مرؤف ناچاره کراوه (مجیر¹).

له سالی 1536 کالئن پوهو جنیف هه نگاوی گرت لی گیسایه وه، که له م ساته دا شوپشیان له دژی میری ساڅوای سازکردبوو. ئه م میره ده یویست کاسۆلیکیه ت به سه رخه لکی ئه م شاره دا به سه پئینی. کالئن پشتگیری خه لکی ئه م شاره پڕۆتسانتییه ی کرد له دژی ئه م میره، ئه مانیش له به رامبه ر ئه م هه لویستهیدا، پاش ئه وه ی که سه رکه وتنیان به ده سته ئینا، کردیان به سه رۆکی ئاینی خو یان. کالئنیس ئه م بۆسته ی خو ی پاراست تا ئه و پۆژه ی دونیای به جیه ئیشت له سالی 1564. حکومه تی جنیف له سه رده می کالئن سیوکراتی بوو، واتا کالئن هه م سه رۆکی ئاینی و هه م فه رمانپه وایه کی سیاسی بوو. له م کاته شدا دین و ده ولت یه کانگیر بوون. کالئن خو ی و حسابی ده کرد که نیردراویکی خواییه له م شاره داو نمونه ی پاکیزه یی و پاکزاده یی و ساده ژینییه له ژیا نی دنیا دا. کالئن که سیکی توندبوو له سه رده می خویداو

که نه قال و بۆنه کان و مادده بی هۆشکه ره کانی قه دهغه کردو ده رگه ی مه لهاو بارو هه موو ئه و شوینانه ی داخست که جیگه ی هه وه سو رابواردن بوون. هه روه ک سزای له داردانی سه پاند به سهر هه رکه سی که توشی زینا بیّت و، سوتاندنی به سهر گومرایان و تاوانکاراندا پیاده کرد. هه ر له م نیوانه دا هه ستا به سوتاندنی پزیشکی به ناوبانگ "مایکل سیرقیس" به هوی ئه وه ی به شیوه یه کی کرده یی کاره کانی نه ده کرد. داپلۆسین و خۆسه پاندنی کالڤن له ئه وروپادا ناوبانگی ده رکردو شاری جینیفیش بووه نمونه یه ک بۆ ده سه لاتی پرۆتستانی.

په خشان بوونی کالڤنیزم:-

جۆن کالڤن گرنگی دا به فیڕکاری و چه ندین خویندنگه و شوینی فیڕکاری دامه زراند. له ناویشیاندا زانکۆی جنیف، که له سه رجه م شوینه کانی ئه وروپاوه قوتابیانی بۆ لای خۆی که مه نده کیش ده کرد. کالڤن چه ندین په یام و نوسراوی نوسی و ئینجیلی وه رگێرایه سه رزمانی فه ره نسی و په یوه ندی کرد به قوتابییه کانی له شوینه جۆراوجۆره کانی ئه وروپا و هانی ده دان بۆ بلاوکردنه وه ی په یامه کانی. هه ر ئه مه ش بوو وای کرد کالڤنیزم به شیوه یه ک بلاو بیته وه، که هه یچ مه زه به یکی پرۆتستانی نه یتوتنی شانی له شان بدات.

کالڤنیزم له لۆسه ری زیاتر په خشان بوو، به هوی ئه وه ی کالڤن به شیوه یه کی لۆژیکی بنچینه کانی ئایینی دامه زراند، که خه لکی لیی تیده گه یشته و چینی پۆشنبیریش بۆی به په رۆش بوون. به هوی ئه وه ی کالڤنیزم به شیوه یه کی راشکاوانه سوی به ره وازانی، له کاتی کدا پێشترحه رام

کراوو زۆر به توندی پەت دەکرایه وه، چینی سهرمایه دار مهیلیان به لایدا کردو کالڤنیزمبوو به مهزهه بی چینی ناوه راست. کالڤنیزم به پونی و ئاسانی ده ناسرا، له جیاتی سیسته می که هه نوتی چینیکی تری له پیاوانی ئاینی دامه زراند که به منستر ناوده بران. کالڤن جهختی ده کرده وه له سهر فیرکاری و دامه زراندنی قوتابخانه و زانکو، ههروه ها وهرگرنتی قوتابیان له سهرجه م شوینه کانی ئه وروپا، که ئه مه کاریگه ری گه وری هه بوو له سهر بلاو بوونه وهی کالڤنیهت. ئه م قوتابیانه دوا ی گه رانه وه یان بو ولاتانی خۆیان، ده ستیان ده کرد به بلاو کردنه وهی بیروپراکانی کالڤنیزم، دواتر له هه ریه که له هۆلندا و سکۆتله ندا و بۆهیمیا و سویسرا و هندی له ویلیه ته کانی ئه لمانیادا بلاو بوویه وه. ته نانه ت له هۆلندا کالڤنیزم یه کێ بوو له هۆیه کانی شۆرشێ هۆلندییه کان له دژی ئیسپانیا له سهرده می فیلیپی دووهم به هه مانشیوه جهنگی سی سا له ی نیوان پرۆتستانتیهت و کاسۆلیک له ئه لمانیادا سهره تاکه ی له وانه وه ده ست پیکرد، شایه نی باسه ئه م جهنگه به به فهره می به په یمانبه ستی "ویستقالیا" کۆتایی پێهات، که تیایدا ئیمپراتۆر به فهرمی دانی هیئا به کالڤنیزم و وه ک کاسۆلیک و لۆسه ریته گوزارشتی لی کرد.

کالڤنیزم له هه ندی به شه کانی هه نگاریادا بلاو بوویه وه و ژماره یه کی زۆریش له فهره نسیه کان باوه رپیان پێهێنا، ههروه ها له سهر ده ستی "جون نوکس"، کالڤنیزم له سکۆتله نداش بلاو بووه. "جون نوکس" له جنیفدا کالڤنیزمی خویند. پاش ئه وهش که له سا لی 1560 گه رایه وه خانه دانانی سکۆتله ندای والیکرد کاسۆلیکیهت پەت بکه نه وه و کالڤنیزم بکه نه ئاینی فهرمی ولات.

کالڤنیزم له سکوتله نداو له کیشوهری ئوروپاوه دزه ی کرده ئینگلترا، په یرو کارانی که وتنه خه باتیکي بیوچان بو ئه وهی کالڤنیزم بکه نه ئاینی فهرمی ولات. سا کاتیکیش ئه مه یان بو نه چوو ه سهر، ته نها له پیناوی دهسته به رکردنی ئازادی ئاینی خه باتیان ده کرد. له سهره تای سه ده ی حه فده شدا به هو ی چه وساندنه وه ی ئاینی به شیکیان کوچیان کرده ئه مریکا.

هنری هه شته مو کلپسای ئینگلیزی

له سالانی 1520-1530 پروتستانی له ئینگلترا سه ریه لداو بلا بووه . شیوه ی ته وای خویشی وهرگرت له ماوه ی په نجا سالدا (1520-1570). پروتستانی له سهرده ستی هنری هه شته م (1509-1547) په ره ی گرت. هنری به هو ی بارودوخی تاییه تی و بارودوخی سیاسی ناچار بوو په یوه ندی خو ی له گه ل کلپسای پوما بیچرینی و کلپسایه کی نه ته وه یی و ملکه چ بو ویستی پاشا دابمه زرینی.

وه نه بی هنری لای به لای بیروپاکانی لوسه ر بوبی و له گه لی هاوړا بوبی، به لکو ئه م له دریشی وه ستاو له سالی 1541 کتیبکی له دژ ده رکرد. له کتیبه کهیدا پاریزگاری له حه وت نه ینه که ده کرد. دوا ی ئه وه ی کتیبه که ی ته واو کرد، پیشکه شی پای کردو به هو یه وه نازناوی پاریزه ری ئیمانی له لایه ن پاپاوه پی به خشرا. هنری تا کو تای ته مه نی پاریزگاری له م نازناوه کرد. ته نانه ت تاوه کو ئه مپوش شاکانی ئینگلترا پاریزگاری له م نازناوه ده که ن. هنری له بانگه شه کهیدا دژایه تی بو پاپا نه بوو، هه روه ک له ژماره یه ک

بۆنەدا دۆست و هاوپیەمانی لیۆی دەیهەم بوو، تەنانەت دۆستی پاپا کاردینال "ولزی" کەردبوو بە پراوێژکاری خۆی.

بەلام لەسیابەختی پاپا بارودۆخی ئینگلترا و رهوشی تایبەتی هنری لەبیستەکانی سەدهی شازدە گۆرانی بەسەردا هات.

گۆرانیەکانیش سەبارەت بە ئینگلترا بریتین لە:-

1- لۆسەریم لەسالی 1521 دزە کەردبوو بە ریتانیا و کاری کەردبوو سەر کۆمەڵی لە قوتابیانی زانکۆی کامبریج، لەوانیشەو بەیروپاکانی لۆسەر دزە کەردە زانکۆی ئۆکسفۆرد، پاش ئەمە لەنیو چینی پۆشنبیری لەندەن و ناوەندەکانی تری پۆشنبیری بلاو بوو. شایەنی باسە ئەوانە لەسەرەتاو بەیروپیان بە بیروپاکانی لۆسەرکرد بریتی بوون لەپیاوانی ئاینی بچوک و بازرگانه گەورەکانی لەندەن.

2- هەست و نەستی خەلکی ئەوکاتی ئینگلترا خۆی دەبینیەو لەئارەزووکردن بۆ چاکسازی لە کلێساو راستکردنەوێ هەلسوکەوتی پیاوانی ئاینی. هەر ئەم هەستەش لەم کاتەدا لەتەواوی ئەوروپادا بەربلاو بوو. لەناو ئەوانە بەپیوستی دەزانی چاکسازی لەکلێسادا بکەن، بیاریانی هاویشیوەی "تۆماس مۆرو جۆن کۆلیت" بوون، کە کاریگەر بوون بە ئیرازمۆس.

3- گیانی نەتەوێی گەشەسەندووی بەربلاوی ئینگلترا، لەگەڵ ئەو دووبەرکییە کە لەجیهانی کاسۆلیکی دا هەبوو بەرێک دەکەوت. هەرۆک سەرھەڵدانی پاشایە بەھێزەکان و پشتگیری لێکرانیان لەلایەن چینی ناوڕاستەو، پاشان زالبوونی ئەم پاشایە بەسەر خانەدانان و میرەکان، پێگەی

خۆشکرد بۆ چه سپاندنی دهسهلاتی پاشایهتی پهها. ئه مانه به شیوهیهك به هیژ بوون، كه جگه له کلێسا هیچ شتیك كۆسپ نه بوو له بهرده میان. به لام دلسۆزی پاشاكانی ئینگلترا بۆ پاپاكان كه تا ئه و كاتهش به هیژبوون، جیا بونهوهی کلێسای ئینگلیزی تا چه ند سالیك وه درهنگ خست.

وه لێ بارودۆخ وای له "هنری هه شتەم" كرد خۆی له کلێسای پۆما جیا كاته وه، له دواى ئه وهی كه جیاوازی كه وته نیوان هنری و پاپا "كلمینتی حه وته م". ئه م جیاوازیه به هۆی ئه وه پویدا كه هنری ده یویست "كاترین ئه راگۆن" خیزانی ته لاق بدات. به لام پاپا په زامه ندى له سه ر ئه م ته لاقه نه نواند. شایه نی باسه "كاترین ئه راگۆن" كچی فرديناندو ئیزاییلا بوو، پێش ئه وهی له هنری هه شتەم ماره بكری، ماره كرابوو له "هنری ئارسه ر" ی براگه وهی. مردنی ئارسه ر وایكرد كاترین بدری به هنری هه شتەم، دواى ئه وهی هنری حه وته م په زامه ندى پاپای بۆ ئه م هاوسه رگریه به ده سته ینا. ئه م هاوسه رگریه به مه به ستهی به رده وامی دان بوو به دۆستایه تی ئیسانیاو ئینگلترا. هنری هه شتەم دواى ئه وهی كه شه ش مندالی له كاترین بوو، وه جگه له مندالیكى نه خۆش به ناوی "مارى تیودور" هیچی تری بۆ نه ژیا، به ته واوی بێ ئومیدبوو له كاترین. كاتى سه یر ده كه ین ئه م هاوسه رگریه ماوهی هه ژده سال بوو ئه نجام درابوو. جگه له وه هنری وهك ته واوی پاشاكانی تر حه زی ده كرد كورپكى هه بیته جیگه ی بگریته وه له دواى خۆی، وه لێ له مه شدا بێ به رهه م بوو، چونكه كاترین له به دى هینانی ئه م ئاواته ده سته پاچه مابوو. له به ر ئه وه ده یویست خۆی لێ پرزگاربكات. هنری له باره ی

ئەو وە دەلێت: "هاوسەرگیریمان تاوانیکە لیخۆشبوونی بۆ نییە، سەرەرای
 ڕەزامەندی پاپاش لەسەری، چونکە کلێسا ڕێگە نادات بە هاوسەرگیری کردن
 لەگەڵ خێزانی برا، پاش مردنی براخواوەن ژنەکه". لەهەمانکاتیشدا هنری
 کەوتبوو ئەوینداری "ئان پۆلین"، کە یەکێ بوو لە خزمەتکارەکانی کۆشک.
 هنری ئومیدی ئەوەی هەبوو کە بە هاوسەرگیری کردنی لەگەڵ ئەو ئافرەتە
 کۆرپکی ببێ و ئەم کۆرە بتوانێ جیگە ی بگریتهوه.

لەسالی 1527 هنری ڕاویژکاری خۆی کاردینال "ولزی" پاسپارد بە
 نیوژیوانی کردن لە نیوان خۆی وپاپا، بەو هیوایە ی بتوانێ پاپا ڕازی بکات
 وپێگە بەهنری بدات کاترین تەلاق بدات و ئان پۆلین بخوازی. وەلی پرسی
 تەلاق سەبارەت بە پاپا هەروا ساناو ئاسان نەبوو، بەتایبەت لەم کات و ساتە
 ناسکەدا، کاتی سەیردەکەین کاترین پوری چارلسی پێنجەمی ئیمپراتۆری
 ئیمپراتۆریای ڕۆمانی پیروۆز پاشای ئیسپانیای زەویە نزمەکان و سەرجهەم
 داگیرگە ئیسپانیەکان بوو. چارلس لەم کاتەدا بەهێزترین شای ئەوروپا بوو.
 سوپای ئیمپراتۆر دەستی بەسەر ئیتالیا و دەروازەکانی ڕۆمادا گرتبوو،
 هەڕەشەیان لەپاپا دەکرد بەهۆی هاوپەیمانی بووونی لەگەڵ شای فەرەنسا.
 جا شەرعیەت دانبە تەلاق لەلایەن پاپاوە، دەبوو هۆی توپە بوونی
 ئیمپراتۆر. چونکە ئیمپراتۆر ئەمە ی بە سوکایەتی لێک دەدایەو لەهەمبەر
 خۆی و بنەمالەکە ی. هەروە ک پێگەدانی بەتەلاق کاریکی سەخت بوو، چونکە
 پاپا ئەمە ی بە کاریکی پڕمەترسی دەزانی بۆ داهاستی. بۆیە پاپا خواوەخاوی
 لەکارەکە دەکرد و داخستنی کارەکە ی بەباش دەزانی بۆ ئەوە ی هنری

له بریاره که ی سارد بێته وه. وه لێ خۆشه ویستی و شهیدا بوونی هنری بۆ "ئان بۆلین" گهیشبووه لوتکه و توانای چاوه پوانی نه مابوو، هه ر ئه مه ش دواتر بویه هۆیه ک بۆ جیا بوننه وه ی کلێسای ئینگلیزی له پۆما له سالێ 1531. پاش ئه م جیا بوننه وه ش ولزی "گه وره راویژکار" ی لادا و زیندانی کرد.

له م کاته شدا په رله مانی ئینگلیزی له ژێر دهستی هنری دابوو، بویه بۆ هنری پازی کردنی په رله مان سه خت نه بوو، وه دهیتوانی وایان لیبکات چه ند یاسایه ک ده ربکه ن. له سالێ 1534 چه ند یاسایه ک به ناوی "یاسای سه رۆکایه تی" ده رکرا. به گوێره ی ئه م یاسایه پادشا له جیات ی پاپا سه رۆکی کلێسایه له ئینگلترا و به ویست و هه زی خۆی ده توانی ته لاق و هاوسه رگیری بکات. هه روه ها ئه م یاسایه ئه وه ی قه دهغه کرد که پیاوانی ئاینی بجاج بده نه پاپا. جگه له مه دامه زراندنی پیاوانی ئاینیشی وابه سته ی پاشا کرد. وه ئوسقوف "کرامر" وه ک سه رۆکی ئه ساقیفه ی کانتریه ی دیاری کرا. به م شیوه یه گرێبه سته ی هاوسه ری کاترین هه لوه شایه وه و "ئان پۆلین" شوینی گرته وه.

له ئه نجامی ئه م هه لویست و کارانه ی که هنری پێی هه لسا، "پاپا کلمینت" ی هه وته م، وه ک په رچه کرداریک فه رمانێکی پاپاوی ده رکرد و تیایدا هنری بۆ به ری کرد و هاوسه رگیری کاترین و هنری به بۆ شه رعی نیشاندا. به م شیوه په یوه ندی نیوان ئینگلترا و پۆما پچرا.

هنری پویه پوی به ره نگاریه کی توند بوویه وه له لایه ن گه وره پیاوانی ئاینی و ره هبان و ژماره یه ک له بیریاره گه وره کان و ئه و خه لکانه ی به

گەرمیەو دەستیان بە ئایین گرتبوو. بەلام ئەم فرمانیدا بە سزادانی ھەر کەسێکە دان بەسەرۆکایەتی پاشادا نەئێ بۆ کلێسا. ھەرۆک ھەستا بە بلاوکردنەو و بانگەشەییەکی بەرفراوان لەدژی دێرۆ رەھبەکان، بەھۆی ئەوێ ئەوان ملکہچی پاپا بوون. ھەرۆھا فرمانی دەستبەسەرگرتنی سامان و مولکی کلێساو دێرەکانی داو بەشیکی بۆخۆی پچراندو بەشەکی تری دابەشکرد بەسەر ئەوخەلکانەیی دژایەتی پاپایان دەکردو شوینکەوتەیی خۆی بوون لەخانەدان و چینی ناوەرپاست دا. لەئەنجامی ئەوانەدا کاردانەوہییەکی جەماوہری لیکەوتەو و جەماوہر شوپشی بەرپا کرد، کەناونرا شوپشی خەبات کاران. بەلام ھنری بەخیرایی ئەم شوپشەیی سەرکوئکردو بەزەبروزەنگی زۆر شوپشگیژانی داپۆلسی و زۆریکی لی لە سیدارەدان. ئەم کوشت و برەش بەزۆری لەنیو پیاوانی ئایینی و رەھبەن و گەرە بیریارەکانی وەک "تۆماس مۆر، ئوسقوف مسن جۆن فیشەر" بەرپۆھ چوو.

لەگەڵ ئەوێ ھنری پەیوەندی لەگەڵ پۆما پچراندو خۆی کرد بە سەرۆکی کلێسای ئینگلیزی، بەلام پەرلەمانی ئینگلیزی، لەسالی 1539 یاسایەکی شەش ماددەیی دەرکرد، کە پارێزگاری لەتەعالیمە گرنگەکانی کاسۆلیکی دەکردو نەریت "گقوس"ی کاسۆلیکی بەھەند ھەلدەگرت، بەتوندترین سزاش سزای ئەو کەسانەیی دا کە یاخی و سەرپیچی کاربوون. لەملاشەو ھنری ھەموو ئەوانەیی لە سیدارەدا کە دژی سەرۆک بوونی پاشا بون بۆ کلێسا. ھەرۆک ھەموو ئەو پڕۆتەسانتیانەیی سوتاند کە باوہریان بە نھینی

تیكه لکردن "خوانی خودایی" یا خود نهینییه کانی تر نه بوو. ئیدی قوربانیا نی کوشت و بری هنری به هوی ئه مانه وه گه یشته چه ندین هه زار که س.

له و سالانه ی که ئیدواردی شه شه م "1547-1553" پاشای ئینگلترابوو، به توندی که وته ژیر کاریگه ری لۆسه ریزم و کالڤنیزم. ئاینزای پرۆتستانی به هاندانی ئه نجومه نی پاسپاردن بۆسه ر پاشای پچوک "ئیدواردی شه شه م"، دهستی به بلالوبوونه وه کردو ئینگلتراش به شیوه یه کی به رچاو پرۆتستانییه تی تیدابلالوبوویه وه. ئیدی ئینجیل وه ک تاکه پینۆینیکار له قه له م دراو باوه رپوون به کرداری چاک به پوچ و بی بایه خ سه یرکرا. ئه مجا هه ستان به گۆرپانکاری کردن له حه وت نهینییه که و "ئوسقف کرامر" ئینجیلی وه رگێپایه سه ر زمانی ئینگلیزی. پیاوانی ئاینی رپگه یان پیدرا هاوسه رگیری بکه ن و قانونی گونجاندن پیاده کرا، که به هوییه وه کلێسای ئینگلیزی پرۆتستانی پیکه یئرا. جوتیاران هه ستان به هه لگیرساندنی چه ند شوپشیک، که گوزارشتی له توپه یی ئه وان ده کرد له هه مبه ر ئه و گۆرپانانه ی که به سه ر ئاینده اتووه.

له دوای ئیدواردی شه شه م بارودۆخگۆرانی به سه ر داها ت. ئه مه ش له دوای ئه وه ی "ماری تیۆدۆر" ی کچی هنری هه شته م "1553-1558" له کاترین ئه راگۆن، ها ته سه ر ده سه لات "کچی خیزانه کۆنه که ی هنری". ئه م کلێسای گێپرایه وه ناو جوغزی کاسۆلیکی و دانی هیئا به ده سه لاتی پاپا به سه ر کاروباری ئایینی ئینگلتر. دهستی کرد به چه وساندنه وه ی پرۆتستانییه کان. ئه مه به هوی ئه مه وه بوو که ماری تیۆدۆر کچی کاترین ئه راگۆن بوو. وه ک ئامه ژه مان پیداکاترین کاسۆلیکی بوو، کۆتایی ژیا نیشی له زینداندا

برده سه رو هه ره له ویشدا گیانی سپارد. له بهر ئه وه ئاساییه که کهه که شی "ماری تیۆدۆر" به کاسۆلیکی بمیته وه. چونکه "ماری" به کچی شه رعی "هنری" دانه دهن درا، تا وه کو دایکی به هاوسه ری شه رعی هنری دانه ندری. ئه م هاوسه رگیریه ش کاتی به شه رعی داده نرا که خودی "ماری" ده سبگری به مه زه بهی کاسۆلیکی، چونکه پاپا وه ک باسما ن کرد جه ختی ده کرده وه له سه ره شه رعیه تی هاوسه رگیری "کاترین وه هنری". "ماری" پرۆتستانتییه کانی ده چه وسانده وه و سه رکرده کانی ده کوشتن. له ناو ئه و سه رکردهانی که سوتیندران "ئوسقف کرامه ر بوو.

دوای ئه وه "ماری" شوی کرد به "فیلیپی دووه می" پاشای ئیسپانیا. ئه م پاشایه ده یویست پرۆتستانتییه کان بگیریته وه جوغزی کاسۆلیکی. وه لی ئه م سیاسه ته شکستی خوارد، چونکه له پووی ئابوورییه وه زیانی له بهر ژه وه ندیه کانی به ریتانیا دا، کاتی ک ئیسپانیا ده ولّه تیکی قورغکار بوو له سه ر بازرگانی جیهانی و داگیرگه کان، جا هاوپه یمانی له گه لّ ئه و، مانای ده ست هه لگرتن بوو له به ره ره کانی کردن له گه لّ قورغکاریه کانی ئیسپانیا. له هه مان کاتیشدا ئینگلترا ده ستیکرد به هیرش کردنه سه ر که شتییه کانی ئیسپانیا و داگیرگه کانی. وه هه روه ها مانه وه ی ئینگلترا به کاسۆلیکی مانای ملکه چبوونی ئینگلترا بوو بۆ ده سه لاتی کاسۆلیکی، هه روه ها کۆسپ و ئاسته نگ دروستکردن بوو له به رده م گه شه کردنی سه رمایه داری، به هۆی حرامکردنی سوخووری و پابه ند بوون به فرمانه کانی پاپا، کاتی ک پاپا پیگه ی

دابوو بە قۆرغکاری ئیسپانیا و پرتوگال لە سەر بازرگانی جیهانی و داگیرگەکان.

بەلام لە سەردەمی شاژنە ئیلزابییس "1558-1603" پڕۆتستانیەت لە بەریتانیا دا چەسپی و پەگو پێشە ی داکوتا. "ئیلزابییس" کچی "نان پۆلین" بوو، ژمارە یەکی زۆر لە گەلی ئینگلترا متمانە یان بە پڕۆتستانیەت کردو کاسۆلیکیش پوهو کەمی پۆشت. پەرلەمان لە سەردەمی ئەمدا یاسایەکی دەرکردو جاریکی تر خۆی لە کلێسای پۆما جیا کردەووە "ئیلزابییس" کرایە سەرۆکی بالای کلێسا. هەروەها پەرلەمان لە یاسایەکی "39" ماددە ییدا، کلێسای ئینگلیزی کردە کلێسایەکی پڕۆتستانی پووت. ئەمەش بە جەخت کردنەووەی لە سەر ئینجیل وەك تاکە پینوزینیکارو پەت کردنەووەی کردارە چاکەکان، بەووەی کە ببنە ھۆیەك بۆ پزگار بوونی مرقۆ. هەروەها بەلابردنی ئەو پیاوہ ئاینیانە ی کە "ماری تیۆدۆ" داینا بوون. ھەموو ئەمانە کلێسای ئینگلیزی وەك کلێسایەکی پڕۆتستانی دەرخت. "ئیلزابییس" لە جیگە ی ئەمانە دا ھەستا بە دیاری کردنی کۆمەلە یەکی نوێ لە پیاوانی ئاینی پڕۆتستانی. "ئیلزابییس" زۆر جەختی دە کردەووە لە سەر گونجاندن لە ئاین داو پەرستشکاری جوداوازانێ کلێسای ئینگلیزی بە ئاشکرایێ قەدەغە کرد.

لێرە دا جیگە ی خۆیەتی ئاماژە یەك بە ئیڕلەندا بدەین. ئیڕلەندا سەرە پای ھەول و کۆششەکانی پادشایانی ئینگلترا بۆ بلاو کردنەووەی پڕۆتستانییزم تیایدا، وەلی ھەر بە کاسۆلیکی مانەوہ، ھەرچەندە ژمارە یەکی زۆر

له ئینگلیزه کان له هه ری می "ئه لستر" ی با کوری ئیر له ندا نیشته جی بوون. به لام تاوه کوو حال ی حازریش زۆرینه ی زۆریان کاسۆلیک مه زه بن.

سه ره ئدان ی پرۆتستانتیزمی توندپه و "په رگیر" :-

له ماوه ی سه ده ی شازده داو له شوینه جیا جیاکانی ئه وروپا چه ندین کۆمه لی ئاینی پهیدا بوون که له کاسۆلیکی ده رچون. ئه م ده رچوونه زۆر زیاتر بوو له و ده رچونه ی که "کالفن و لۆسه رو هنری" لی ی ده رچوون. ئه مه جگه له وه ی دژی کاسۆلیکی و پا په وه یه ت بوون، دژی کلیسای پرۆتستانتی ش بوون. ئه مه له کاتی دا کلیسای پرۆتستانتی ده یویست بالاده ست بی ت به سه ر کلیسای پرۆتستانتی ه بچوکوکان. به شیوه یه کی گشتی ئه مان دژی هه موو جو ره سیسته می کی ریکخستن ی که نه سی بوون. مه سیحیه ت له پوانگه ی ئه واندا شیوه یه که له ژیا ن و له تا کدا به شیوه یه کی نا دیار په ی داده بی ت، نه وه ک گوزارش ت بی ت له ریکخستن ولی کۆلینه وه و فی ربوونی بیر با وه ری کی ئاینی. ئه مانه ها ورا بوون له گه ل "لۆسه رو کالفن" له وه ی که ئینجیل سه رچا وه ی ئاینی مه سیحی و به نه ما په وشتی ه کان بی ت، به لام له را فه کردنی ئینجیل له گه ل ئه واندا لیک جودا بوون.

کۆمه له ی "ئه نا با پتیست" ه کان، یه که مینی ئه و کۆمه له په رگیرانه بوو. ئه م کۆمه له یه له لایه ن "تۆماس مونزر 1489-1525" له ئه لمانیا دامه زرا. "مونزر" دا ی ئه وه ی چویه "گۆته مبه رگ" دا وای له "لۆسه ر" کرد به ته واوی له کاسۆلیکیه ت دوور که ویت ته وه. به لام "لۆسه ر" په تی دا یه وه و ده ری کرد. به هۆی ئه مه وه به ئه لمانیا دا ده گه را و بانگه شه ی گۆرینی ئه م حکومه تانه ی

ده كړد، به دامه زړاندنی سیسته میکی هاو به شی کومو نیستی له جیگه یاندا. "توماس منزر" راگیر کړدنی مندالانی پرت ده كړده وه و جه ختی له سهر راگیر کړدنی نه و تازه پیگه یشتوانه ده كړد كه له بیرو و باوه پیا نپاشگه ز ببونه وه. له بهر نه وه نه هم کومه له یه به "نه نابا پتیسته كان ، دوو جار راگیر کاره كان" ناسران. پاش نه وه تا قمیکی تر چوونه پالیان كه شوینكه وتهی "جون لیدن" بوون "1510-1536". "لیدن" بروای به فره ژنی هه بوو خوی چوارژنی هینا بوو. هه روه ها کومه له یه کی تریش به ناوی "مانون اتیس" ده ركه وتن. نه مانه ش شوینكه وتهی "مینوسیمنسی" هو لندی بوون. "مینوسیمنسی" له سالی "1536" له کاسولیکیه ت هه لگه رایه وه و بووبه نه نابا پتیست و داوای ژیانیکي تازه ی ده كړد له ئاسانکاری ئاینیداو جه نگو سویند خواردنی حه رام كړدو پگیر کړدنی مندالان و پیکه وهی کلیساو ده ول تهی قه ده غه كړد. یه کیکی تر له تا قمو گرو هانه تا قمی "مانونی" كان بوون. نه مانیش ناویان له خویان نا بوو "نه نابا پتیست" و تا وه كو نه مړوش له هه ريكه له هو لنداو باكووری خوړئاوای نه لمانیاو سویسرا بوونیان هه یه. هه روه ها کومه له یه "نه ندرو بودنشتاین 1480-1541" کومه له یه "کارلستاد" له کومه له پرتوستانیه توندره وه كان بوون. "نه ندرو بودنشتاین" دان پیدا هینان و وینه ئاینیه كان و نهینی تیكه ل كړدن و چینی پیاوانی ئاینی حه رام كړد. نه مان نه ك هه ر نه وه ندده به لكو زیاتر تییان په راندو گومانیا ن كړد له هه ندی به شی ئینجیل و ده یانووت: "هه ندی به شی ئینجیل ناگونجی پشتی پیببه ستری".

کۆمەڵەی "ئەبریشین" یەکیکی تریوولە کۆمەڵە توندپەرەکان و شینکەوتە "رۆبەرت براون" بوون. "براون" دواى ئەوەی لە زانکۆی کمبریج دەرجوو، کۆمەڵەیهکی درووستکردو پەیمان و بەلێنی لیۆەرگرتن کە خۆیان بپاریزن لەخەڵکی خراپ. پاش ئەمە لەسالی "1582" کتیبیکی نووسی. "براون" لەکتیبەکهیدا دەلی: "پێویستە کلێسای مەسیحی لەژێر دەستی پاپا و پیاوانی ئاینی بهینریتە دەری و پێکبخری بە شیوەی لیژنەى سەرەخۆ کە مەسیحیە باوەردارەکان بگریته خۆ. هەرۆها بنچینه و بنەمای خۆی و شیوازی تایبەتی خۆی هەبێ بۆ پێکخستنی، ئەمجا بەشیوەیهکی دیموکراتی رابھینرین و بەهەلبژاردنیکی ئازاد قەشە هەلبژێردریت لەناو پێکخراوەکهیدا".

لەگەڵ ئەوەی "براون" لەکوێتایی تەمەنیدا لەگەڵ تەعالیمی کلێسای ئینگلیزی سازا وکۆک بوو، بەلام بیروبۆچونە سەرەتاییەکانی بووبە ھۆی سەرھەڵدانی تاقم و گروپی پڕۆتستانی جیاجیا، کە ناسران بە "سەرەخۆخوازن" و، دواتر وشەى "پیۆریتان - توندپەرە" یان - بەسەردا برا.

یەکیکیتر لە کۆمەڵەکان، کۆمەڵی "ئەبرشی" بوون. ئەمانە ئیلھامیان لەپڕۆتستانتە رادیکالەکان وەردەگرت و بەرەبەرە مەیلیان بەلای "ئەناباپتیستە" کاندای دەکرد و ناوی "باپتیستا" یان - بەسەربرا. هەرۆها بزوتنەوہیەکی عەقلانیەت پەیدا بوو بەناوی "بزوتنەوہی

"خودابەیه کگرەکان، یەکتاپەرستاکان". ئەوانە لەجیاتى سۆزو "عاقیفە" ئاوەزیان بەکار دەھێنا. جەختیان دەکردەوہ لەسەر پاقە کردنی ئینجیل لە پێگەى ئاوەزەوہ، هەرۆها پەرچوو، خورافات و شتە نادیارەکانیان لى لابردو

به شیوهیهك شتهكانیان ږاڅه كرد كه له گهل ئاوهزی سه لیم تیك نه گیرئ.*
 ئه مانه باوه ږپان به په ستر اوپه تی مه سیخ و بنه مای سیینه نه بوو، به هوئی
 ئه مانه وه له ههردوو مه زه بهی پږوتستانتی و کاسو لیککی چونه دهر. زانای
 بیرکاری زانی ئیسپانی "مایکل سیرفیتس 1511-1553" یه کئ بوو له و
 قوربانیا نه ی که یه کتاپه رسته کان به ختیان کرد. "سیرفیتس" ماموستای

* له راستیدا ناکرئ مړؤ هه موو شته کانی ده وروپه ری به ئاوهز لیکداته وه، به تایبه تی ئه و شته نه ی
 که به ره هست نین و په یوه ندیان به ئه و دیو سروسشته وه هه یه. چونکه ئاوهز پشت به پینچ
 هه سته کان ده به ستي، پینچ هه سته کانیش ته نها شته به ره سته کان هه ست پیده کهن. هه روه ها
 پینچ هه سته کان له پووی وه رگرتنی زانیاریه وه سنوردان. بۆیه زانیاری ئاوهزیش سنورداره،
 ته نانه ت زورجار چاو ته ږاویلکه ت لیده کات به ئاو" له شوینیککی وشک و گهرم گهر زور دور ږوانی
 ده بیننی ناوچه یه کی سه وزو ږپئاو هه یه، که ده شچی له ناوچه که ی خوت گهر گهر مترو وشکتر نه بیته
 خوشتر نی یه"، ده بینن لیره دا ئاوهز به هه له دا ده چیت. بۆیه ناکرئ ئیمه هه موو شته کان به ئاوهز
 لیکدینه وه. به تایبه ت نه وه ی په یوه ندی به ئه و دیو سروسشته وه هه یه، وه ک ږوح چی یه؟ له کوپوه
 هاتوین؟ بؤکوئ ده چین؟ خودا چونه؟ ولامی ئه مانه له سنوری ئاوهزی ئیمه به دهره بۆیه
 ده بینن خودا ولامی ئه وانه ی داوینه وه.

لیکدانه وه ی شته کانی ئه و دیو سروسشته وه ندئ له و شته ئاینیا نه ی که ئه مږو ئاوهزی تو ناپیږئ وه ک
 ئه وه وایه به تو ی ئاوی ده ریایه ک له په رداغیک بکه یت. لیره دا مه به ستمان ئه وه نییه ږوئی ئاوهز که م
 بکه ی نه وه به لکو پیمان وایه ئاوهز له کایه ی خویدا ږوئی سه ره کی ده بیننیت له پیشخستنی
 شارستانیه کان و پیو یستیشه ږوئی خوی بگپږئ له و بوارانه ی که دتوانی ئه سپی خوی ئی تاویدا. هه ر
 له بهر نه وه شه پیشه وا غزالی له باره ی ږوئی ئاوهز له کایه ی خویدا ده لئ: "ئاوهز چاوه و شه ریعه ت
 ږونا کبه" ته نانه ت به رکاره ی نانی ئاوهز له بابه ته شه ریعه کانداه کاریککی په سهند داندراوه.
 هه ریوه گهر زانایه ک ئاوهزی به کار بیئنی له بواری شه ریعه تدا گهر ئیجتیهاده که یشی راست دهر نه چی
 ئه و پاداشتیکی هه یه. به لام ده بی وریابین ئاوهز گهر له کایه ی خویدا به کار نه هیئرئ توشی چه ندان
 هه له ده بی. (وه رگپئ).

زانکۆ بوو لە ژمارە یەک لە زانکۆکانی ئەوروپای وەک زانکۆی پاریس لۆڤین. پاشان لە قیننا گیرسایە وە لەوێ لە گەڵ کلیسای کاسۆلیک تیکەڵ بوو. بەلام لیکۆلینە وە یەکی نوسی کە تیایدا سیینە و پەرستراویەتی مەسیحی ڕەت کردە وە. "سیرفیتس" ئەم کتیبەی پێشکەشی "جۆن کالڤن" کرد، بەو مەبەستە کارێگەری لە سەر کالڤن دروست بکات، کەچی بە پێچەوانە وە کالڤن توشی شۆک بوون هات و مووی سەری لە گەڵ گرز بوو. ھۆشدارێ ئەمە ی دا، بەلام ئەمە لە لای کاسۆلیکیەکان زانراو بوو. سیرفیتس بە ھۆی مەترسی لە سەر ژیا نی لە قینا وە ڕووی کردە جنیڤ. بەلام لەویدا ژیا نی نە بردە سەر و لە لایەن کالڤنە وە سوتینرا.

وە لێ ئەوانە ی کارێگەری بوون بە یەکتاپەرستەکان، بنەمای ئەم ئاینزایەیان بلاو کردە وە، کە ھەندێ جار پێیان دەوتران بنەماکانی "سۆزینی"، بە ھۆی ئەو ی دوو کەس لە ئیتالیا بەم ناوە بنەماکانیان بلاو دەکردە وە، کە خۆیان دەبینیە وە لە "لیلۆ سۆزینی" و برازاکی "فاوستو سۆزینی". ھەروەھا "جاکوب ھیرومانس 1560-1609" یەکی بوو لەوانە ی رەخنە ی لە پرۆتستانتی دەگرت و دژی دەمارگیری و دۆگماوی کالڤنی بوو، ھەروەھا درایەتی چەوسانە وە ی شوینکە و تەکانی دەرکرد لە ھۆلندا. شایینی باسە سیرفیتس خەلکی ھۆلندا بوو.

گرنگی کلیسای پرۆتستانتی دەمارگیر:

لەسە دە ی شار دە کلیسای پرۆتستانتی دەمارگیر گرنگی نەبوو، بە ھۆی ئەو ی کە شوینکە و تەکانی لە چینی ژێرە وە بوون، کە ئەمانە لە لایەن کاسۆلیکی و پرۆتستانتی دەچەوسینرانە وە. بەلام بە تێپەڕینی پۆزگار

کاریګه ریان له سهر کلّیسا سهره کیه کانی پروتستانی دروستکرد. چونکه
نورینه ی خه لکی نه وه یان بډه رکه وت که نه مه دهرنجامیکی سروشتی
بیرکړنه وه ی تاکه، کاتیګ پیشتړ لوسه ر جهختی ده کړده وه له سهر
بیرکړنه وه ی تاک بڅوی، هه روه ها بریاردانی تاک له سهر شته کان پشت
به ستن بوو به دهقی ئینجیل. به هه مان شیوه کالښ ئاماژه ی پیدابوو.

کلّیسای توندپړه وی کالښیزم جیاوازی تیکه وت و کاریګه ری له سهر
لوسه ریزم دروستکرد. به هو ی نه مه وه "دنیانه ویستان و ته قوا داره کان"
سهریانه لدا. هه روه ها له کلّیسای ئینگلیزی "پیوریتان و میسودیسته کان" به
دیار که وتن، که ریګه یان خوش کرد بډ سهره لدانی کومه له یه کی تر
له نه امریکا به ناوی "فینده میتالیست". نه مانه زور توندپړه و دهمارګیرتر بوون
له پیوریتانیه کان. نه مانه ده یان وت ئینجیل دووره له هه له و که م و کوړی.
به لام بزوتنه وه ی یه کتاپه رستی وه ک پیشتړ باسما ن کرد، جوړیک
له بیرکړنه وه ی په خنه یی ناوه زګه ری له ناویاندا سهریه لدا، نه مانه به
په خنه ګرتنیان له ئینجیل و په تکرده وه ی سیینه و په رستراویه تی مه سیح،
ریګه یان خوشکرد بډ بلاو بونه وه ی بیرکړنه وه ی نازادانه له ئاینی مه سیحیدا.

نه نجومه نی ته رنت و چاکسازی کردن له نیو کلّیسای کاسولیکی

"1563-1545"

له هه ریه که له ولاتانی ئیتالیا، نه مسا، فه پرنسا، ئیسپانیا، چه نده ها
جولانه وه ی ئاینی سهریانه لدا که مه به ستیان چاکسازی کردن بوو له کلّیسای
کاسولیکی، به بی نه وه ی له م مه زه به دهریچن. نه وان زیاتر مه به ستیان
لادان و بنبرکړنی نه و ګه نده لیا نه بوو که کلّیسای کاسولیکی ګه نده ل کړدبوو.

ژمارە یەکی زۆر لە خەڵکی ھەبوون داوای پۆشنبیرکردنی پیاوانی ئایینی کاسۆلیکیان دەکرد، ھەروەھا داوای لابردنی ئەو بنەما خراپانەیان دەکرد کە چوو بوو ناو کڵێسای کاسۆلیکی. پاپاکان جولانە وەو بزوتنە وەو لۆسەریان وەك کێشە یەکی نیوان رەھبەنەکان نە دەبینی، بە لکو زۆر لەو بە مەترسیدارترین سەیر دەکرد. بە لگەشمان بۆ ئەمە، بی توانایی ئیمپراتۆر چارلسی پێنجەمە لە زال بوونی بە سەر لۆسەر، بە وەو نەیتوانی کاریگەری لە سەر لۆسەر دابنیت. توانجەکانی لۆسەر لە دژی پەھبەنیەت و گۆشە نشینی، کاریگەری لە سەر رەھبەنیەت دانا لە ئیتالیا.

رەھبەنیەت دووبارە بوژایەو، ئەمەش بە سەرھەلدانی ژمارە یەك پێکخستنی پەھبەنی نوێ، بە ناوی "برایانی ئایینی"، کە بە ناوبانگترینیان "کیچوجین" بوو. ئەم ناو دەدرایە پال ئەو پۆب و کلاو خۆلە میسشییە کە دەیانپۆیشی. ئەمانە لەو پەپی سادەیی دەژیان و ھاوکاری بێدەرەمەتان و ھەژارانیان دەکردو ئامۆژگاریان دەکردن. بە مە چینی خوارەوێ ئیتالیا، تەواو تەواو گەردن کە چ بوون بۆ کاسۆلیکی.

لە سالی "1545" ھەولێ چاکسازی کردن لە کڵێسای کاسۆلیکی دەستی پێکرد. پاپا بانگەێشتی پیاوانی ئایینی مەسیحی کرد بۆ سازکردنی کۆبۆنە وەك لە شاری ترینتی ئیتالیا. ئەم کۆبۆنە وانە بە شیۆەو زنجیرە کۆبۆنە وە یەك بە پێوە چوو تاوێ کو سالی "1563" بەردەوام بوو. پاپا داوای لە پیاوانی ئایینی کرد بە مەبەستی چاکسازی کردن ئامادەبن. بە لام ئەمان لە ترسی کاریگەریەکانی ئیتالیا لە سەر ئەنجومەن، چەند مەرجیکیان پێشکەش کرد. وەلێ ئەم مەرجانە هیچکات بۆ کڵێسای کاسۆلیکی نە دەگونجا قبوڵی

بکات، به تاییه ت سازش کردن له بیروباوه پ له پرووی کرده یی و نه زهریه وه. سازشیك بتوانی له گه ل پيشكه وتنی زانست و فیکر بیته وه، واتا بیروباوه پ وایلیبکری له گه ل زانست و فکر تیکنه گیرئ. به لام به پیچه وانه وه کلئسای کاسۆلیکی گورزیکی توندی له هه موو به ها و قیه مه تازه کان وه شان دو دهستی گرته وه به بیروباوه پی کۆن. ئه مهش به جه ختکردنه وه ی له سهر "حه وت نه یینه کان" وهك ئه رکی له سهر هه موو تاکیکی کاسۆلیکی، هه روه ها پیداکری کردنی له سهر کرداره باشه کان و دانه ینان به ده سه لاتی پاپا به سهر هه موو کاروباریك که په یوه ندی به کلئسا و به رپوه بردنیه وه هه بیته. هه روه ها به رزکردنه وه ی ده سه لاتی رۆحی به سهر دونیایی و به تاکه سه رچاوه دانانی پاپا و کلئسا بۆ لیکدانه وه ی ئینجیل، وه جه خت کردنی له سهر رۆشن بیرکردنی پیاوانی ئاینی.

له هه مانکاتدا هه ندی چاکسازی دارایی و فیکرکاری په گه ل چاکسازییه کانی ترخرا. به رتیل وکۆسته کی "واسگه" کردن و فروشتنی پۆسته کانی کلئسا قه دهغه کرا و جه خت کرایه وه له سهر کرداره به رزو په سنده کان، به تاییه ت بۆ پیاوانی ئاینی. هه روهك زمانی لاتینیش به زمانی فیکرکاری ئاینی گوزارشتی لیکرا.

سه ره پای ئه وه ی باسمان کرد، کتیبیکی پوخت له پۆما ده رکرا که ته عالیمه کانی کلئسای کاسۆلیکی له خو گۆتبوو. هه روه ها کۆپیه کی نوئی ئینجیل به زمانی لاتینی ده رکرا و کرایه کۆپیه کی پشت پیبه ستراو. لیستیکیش راگه یه ندراو تیایدا ناوی ئه و کتیبانه ی تیادا نوسرابوو که له لایه ن

کاسۆلیکەکانەوێ خۆیندنەوێیان حەرەم کرا بوو، بەهۆی هەرتەقە بوونی کتێبەکان "بە برۆی کاسۆلیکەکان". شایانی باسە کتێبەکانی "لۆسەرۆ کۆپەرینیکۆس" لەناو ئەو لیستەدا نایان هاتبوو. دادگاگانی پشکنینیش بەو دەسەلاتە بەرفراوانەیی کە هەیان بوو پاسپێردران بۆ لەناوبردنی هەلگەراوەکان. ئەنجومەن جەختی کردەوێ لەسەر راستی پەرەجوو ئامادە بوونی گیانەکان و خاوی خودایی و پیروزی پاشماوەی قدیسەکان.

بزوتنەوێ یەسوعی:

لەم ماوەیەدا بزوتنەوێیەکی نوێ دەرکەوت، کە کاریگەریەکی کارای هەبوو بەسەر بوژانەوێ کاسۆلیکی. ئەم بزوتنەوێیەش پێی دەوترات: "بزوتنەوێ یەسوعی". "ئەگناتیوس لیولا 1491-1556" بە دامەزرێنەری ئەم بزوتنەوێیە دادەنرێ لەسالی "1534". پاپاش لەسالی "1540" دانی بەم بزوتنەوێیە داھێناو پەرەیانەندی لەسەر پەیرەوێ ئەم دامەزراوەیە نیشاندا.

ئەگناتیوس سەربازێکی سوپای ئیسپانی بوو، ئیسپانیاش لەم کاتەدا شوینەکەوتە ئیمپراتۆر چارلسی پێنجەم بوو، کە لەم کاتەدا جەنگی لەگەڵ فەرەنسادا سازکردبوو. ئەگناتیوس بەشداری لەم جەنگەدا کردو بریندار بوو، بەهۆی برینەکەییەو بەرەو نەخۆشخانە بەرپێخرا. لەکاتی برینداریدا ژیاڵی مەسیح و قدیسەکانی خۆیندنەوێ کاریگەر بوو پێیان. ئەم کاریگەریە وایکرد بریاربەدات ژیاڵی خۆی بۆ مەسیح و کلێسا تەرخان بکات و خەباتبکات بۆ بەرزکردنەوێ و شەیی خودا. جا پاش بەسەربردنی چەند سالی ئەو بێبەرەمی کە بەسەری بردبوو لە خزمەتی کلێسا، بریار دەدات لە پووی پۆشنبیریەو

خۆی پێبگەیه‌نیت. بۆیه چوو بۆ زانکۆی پاريس و له کلاسیک و فه‌لسه‌فه‌ و لاهوت دا ده‌ستی به‌ خۆیندن کرد و هه‌ر له‌و‌یشدا ژماره‌یه‌ك پۆشنبیرو باوه‌رداره‌ تونده‌کانی ناسی، که دواتر بوونه‌ لایه‌نگره‌ سه‌ره‌تاییه‌کانی بزوتنه‌وه‌ی یه‌سوعی. مه‌به‌ستی ئەم کۆمه‌له‌یه‌ بلا‌وکردنه‌وه‌ی مه‌سیحی بوو له‌ناو مسو‌لمانان، به‌لام دواتر بوونه‌ مژده‌ده‌ر له‌ناو پرۆتستانتیه‌کان و خه‌لکی شوینه‌کانی تر له‌ ده‌ره‌وه‌ی ئەوروپا.

شیوازی پێک‌خستنی یه‌سوعی هاوشیوه‌ی پێک‌خستنی سوپا بوو، ئەمه‌ش به‌هۆی ئەوه‌ی که دامه‌زێنه‌ره‌که‌ی سه‌رباز بوو. بنچینه‌کانی ئەم بزوتنه‌وه‌یه‌ خۆی ده‌بینیه‌وه‌ له‌ ساده‌ ژینی و پاکیزه‌یی و گوێرایه‌لی و پشتگیری بۆ پاپا. ناوه‌ندی بزوتنه‌وه‌که‌ش له‌پۆما بوو. یه‌سوعی پێداگری ده‌کرد له‌سه‌ر بالاده‌ستی ته‌واو به‌سه‌ر ئەندامه‌کانی و گوێرایه‌لی کردنی ئەوان بۆ سه‌رکرده‌کانیان. کاتیکیش "ئه‌گناتیوس" کاتی سه‌یری کرد که کلێسای کاسۆلیکی له‌شه‌ردایه‌ له‌گه‌ڵ پرۆتستانتی، تیکۆشانی لایه‌نگرانی ته‌رخانکرد بۆ گێرانه‌وه‌ی پرۆتستانتیه‌کان بۆ جوغزی کاسۆلیکیه‌ت.

یه‌سوعیه‌کان له‌ و کاته‌وه‌ی که کۆمه‌له‌که‌یان دامه‌زراند، چوونه‌ نیو خه‌باتی ئایینی و چه‌ندین خۆیندگه‌ و زانکۆیان دامه‌زراند، که به‌جوانی و نایابی سیسته‌می فێرکاری ناوبانگیان ده‌رکرد. هه‌رچی کلێسا له‌پیرۆزی و پیرۆزپاگرتن له‌ده‌ستی دابوو، ئەوان به‌هۆی کۆششی زانایانیان گێرایانه‌وه‌ که له‌ په‌ری به‌رزی ئاستی زانست و زانیار دابوون. ئەوان له‌گۆره‌پانی گوتارو ئامۆژگاریدا گه‌یشتنه‌ چله‌پۆیه‌ی پوونی گووته‌ و جوانی گوزارشت و ده‌ربهرین و

زمان پاراوى، ھەر ئەمانەش ھۆيك بوون بۆ ئەوھى لە مەيدانى تەبشیریدا سەرکەوتنىكى بەرچاۋ بەدەستبھيئن.

كارىگەرى يەسوعىيەكان زۆر بەھيژ بوو، ئەوھتا كاتىك پۆلندا زۆرى نەمابوو بېيىتە پىرۆتستانتى، ئەوان توانيان وابكەن پۆلندا بە كاسۆلىكى بمىنىتەوھ. بەھمانشيوھ توانيان كاسۆلىكىھت لە باشورى ئەلمانىاۋ بەلجىكاۋ لەناو كۆمەلە گەورەكانى ھەنگارىاۋ چىكۆلۆفاكياش بەردەوامى پيىبدەن. بەلام لەھەمبەر بەرىتانيا سەرکەوتنيان بەدەستنەھيئا. ئەوان لەشوينەكانى ترى جىھان توانيان ژمارەيەكى بەرچاۋ لەھىندىھ سورەكانۋ چىنيەكانۋ ھىندىۋ خيّلە سەرەتاييەكان بكەنە مەسىحى. وەك قەرەبوو كردنەوھىك لە بەرامبەر لەدەستچوونى باكورى ئەروپا.

پاپا رېككەوتنىكى مۆر كرد كە ناسراۋبوو بە كۆنكوردات. لەم رېككەوتننامەيە بەرېژارى ئاينى بەخشى بە ئىسپانىاۋ پرتوگالۋ ئىتالىاۋ فەرەنساۋ نەمسا، ئەم بەرېژارىھش واىكرد كلىساي ئەم ناۋچانە ببەنە كلىساي نەتەوھىي .

ئاكامەكانى شۆرشى ئاينى

1- بەش بەش بوونى كلىساي مەسىحى :-

جگەلەوھى كە كلىساي مەسىحى پيىشتەر دوو بەش بوو، كە خۆى دەبىنيەوھ لە ئەرسەدۆكسىۋ كاسۆلىكى، وەلى بەھۆى شۆرشى ئاينى بەشيكى تريشى لى جىابويەوھ ناسرا بە پىرۆتستانتى.

ئەرسەدۆكسى:-

ئەرسەدۆكسى وەك ئاینزاو بیروباوەرپیک باالی کیشا بوو بەسەر نیمچە دوورگەى بەلکان و پوسیا. ئەستەمبۆل پایتەخى کڵیساى ئەرسەدۆكسى بوو. ئەرسەدۆكسى لەگەڵ کاسۆلیكى لێك جیاوازی تیکەوت لەو کاتەى کە دانى نەهینا بە سەرۆك بونى پاپا بۆ کڵیساى مەسیحى. کڵیساى کاسۆلیكىش دانى نەدەنا بە پاشکۆیەتى کڵیسا بۆ دەولەت، هەر وەك بارو دۆخى کڵیساى ئەرسەدۆكسى وەها بوو.

دواى كەوتنى ئەستەمبۆل لەسالى 1453. بەتريارىكى ئەرسەدۆكسى زۆرێك لە بەربزاريەكانى لە دەستدا كە پيشتر بەهرەمەند بوو لى، وەك سەرۆكى ئەرسەدۆكسى لە ئەوروپاي خۆرەلات. بەلام دواى كەوتنى ئەستەمبۆل بە تريارىك بوو بە شوینكەوتەى سولتانی عوسمانى. لەسالى 1582 بە تريارىك "قستنتین" لەبەر پىزى قەيسەرى پوسى پەزامەند بوو لەسەر بەخشىنى هەندى بەربزارى بە سەرۆكى کڵیساى ئەرسەدۆكسى لەپوسیا. وەك دەسەلاتى بەرپۆەبردنى کڵیساى پوسیاو چاودىرى كردنى پرسە ئاینیەكانى ئەوى. بەم شىۆەى کڵیساى ئەرسەدۆكسى لەپووى بەرپۆەبدنەو بوو بە دوو بەش، بەشیكى لە ئەستەمبۆل و بەشەكەى ترى لە مۆسكۆ مایەو. ئەرسەدۆكسى بە شۆرشى پڕۆتستانتى كاریگەر نەبوو، هەر وەها دانى نابوو بە حەوت نەینىەكە و شىوازی كەنەسەى وخوایەتى سى كوچكەى پىرۆز "باوك - كوپ - گیانى پىرۆز"، وە هەموو ئەو كاروبارانەى كە كاسۆلیكى دانى پیداهینابوو، ئەمیش باوەرى پىیان هەبوو.

کاسۆلیکی :-

کاسۆلیکی هەروەك پێشوو مایه‌وه، تەنها ئەوەندە نەبێ كە لە كۆنگرەى "تەرنەت" هەندى گۆرانی بە سەرداها، هەروەك پێشتر باسمان كرد. كاسۆلیكى لە هەریەكە لە ولاتانى "ئیتالیا - پۆلندا - نەمسا - باشورى ئەلمانیا - ناوچەى راین و بەلجیکا - ئێرلەندا" مایه‌وه و لە ئەمریکای لاتینى و فلیپینیش بلاو بویه‌وه.

پروۆتستانتى :-

ئاینزای پروۆتستانتى لە "ناوەرەست و باکورى ئەلمانیا و دانیمارک و سوید و نەرویج و فنلەندا و باکورى ئێرلەندا و ئەمریکای باکور (کەندا و ویلایەتى یەكگرتوو هەکان) و ئیستوانیا و لیتوانیا" پەخشان بوو. پروۆتستانتى لە کاسۆلیکی و ئەرسەدۆکسى جیاواز بوو لە بارەى حەوت نەینیه‌کە. پروۆتستانتى جگە لە "پاگیرکردن و خوانى خودایى"، پێنج نەینیه‌کەى تری بە پوچو بێ بەها دادەنا. ئەم دووانەشى وەك خۆى نەهێشتبووه، بەلكو باوهرى وابوو كە تێكەڵکردن تەنها هێمایەكە بۆ "خوانى خودایى"، نەوێك بەوشیوهى كە کاسۆلیكەکان باوهریان پێى هەبوو بەوهى لەگەڵ ئاماژە کردنى قەشە نەمانەكە دەگۆرێ بۆ خوین و گوشتى مەسیح. هەروەها "پاگیرکردن" یشى - تەنها بۆ هەرزەکاران هێشتەوه. پروۆتستانتى پێداگرى دەکرد لەسەر باوهرى پرووت، ئەمەش لە پێناو پرگاربوونى هەمیشەیی. هەرچەند ئەمەش لەلایەن کالڤینیەکانەوه شیوازیكى تری هەبوو، کاتى کالڤینیزم باوهرى وابوو كە

پزگاربوون لە ئەزەلەو بەرپاری لە سەر دراو. کلێسای ئینگلیزیش که پیشتر ئاماژەمان پێدا، لە سەر بنچینهکانی لۆسەر بوو.

پروتستانیسیستەمی که نه‌سی و چینی پیاوانی ئاینی پەت دەکرده‌وه، هه‌روه‌ک له‌لایه‌ن کاسۆلیکی و ئه‌سه‌دۆکسی په‌یره‌وی لێده‌کرا. لۆسەر ئوسقوفی وه‌ک پێکخه‌ری کاروباری کلێسای هێشته‌وه. وه‌لی کالڤن سیسته‌می که نه‌سی به‌ته‌واوی پەت دەکرده‌وه و منستری وه‌ک مۆژیاری¹ و به‌پێوبه‌ری کلێسا دانا. له‌ملاشه‌وه کلێسای ئینگلیزی سیسته‌می که نه‌سی و چینی پیاوانی ئاینی هێشته‌وه، به‌لام پاشا و حکومه‌تی ئینگلیزی له‌جیگه‌ی پاپا داندان و، ئه‌مان کلێسیایان به‌پێوه‌ده‌برد. دروشمی پێوپه‌سمی ئاینیشیان له‌گه‌ڵ ئه‌م کلێسیایانه لێک جودا بوو.

2- ده‌مارگیری ئاینی و نه‌مانی لیبۆرده‌یی:

یه‌کیکی تر له‌ ئاکامه‌کانی شوێشی ئاینی، ده‌مارگیری ئاینی و په‌یره‌و کردنی سیاسه‌تیکی توندو تیژو دل‌په‌قانه‌ بووبه‌رامبه‌ریه‌کتر. ده‌مارگیری ئاینی شتیکی نوێ نه‌بوو له‌سه‌ده‌ی شازده‌، به‌لکو ده‌مارگیری و خه‌سله‌تی چاونه‌پۆشین دیرینه‌و له‌گه‌ڵ مرقفدا سه‌ری هه‌لداوه، بۆ ئه‌مه‌ش نمونه‌ی میژویمان زۆره‌. ده‌مارگیری له‌نیۆ هۆزو خیل و نه‌ته‌وه‌و گروپه‌ ئاینیه‌کان بوونی هه‌بوو. ئه‌گه‌ر بێت و باسه‌که‌مان تایبه‌تتر بکه‌ین به‌ ده‌مارگیری ئاینی، هه‌روه‌ک تایبه‌ته‌ به‌م لایه‌نه‌، ئه‌وا ده‌بینین هه‌میشه‌ که‌مه‌ ئاینیه‌کان له‌لایه‌ن

زۆرینه کانه وه توشی چهوساندنه وه بوون، ههروهك لهكاتی بلاوکردنه وهی ئایینی مهسیحی دا له پۆما که مهسیحیه کان له لایه ن پۆمه کانه وه ده چهوسینرانه وه. به لام له کۆتایی پۆژگاری ئیمپراتۆری پۆمانی، ئایینی مهسیحی بوو به ئایینی زۆرینه، ئیدی په وشه که پێچهوانه بویه وه و ئه مجاره مهسیحی بت په رستی که مینه ی ده چهوساندنه وه.

کاسۆلیکیش له م ده مارگیریه به شداره و ئه میش له خۆرئاوا دا پیاده ی سیاسه تیکی توند په وانه ی کرد به تاییه ت له هه مبه ر هه رته قه و هه لگه پاره کانی کلێسا، که زۆر به توندی دژاتی ده کرن، له سه ده کانی ناوه راستدا. ئه م دژایه تیبه ی ئه مان بۆ هه رته قه و هه لگه پاره کان زۆر زیاتر بوو له دژایه تی کاسۆلیک بۆ مسوڵمانان و جوله که. "هه رته قه یان هه رته قی به پۆیشتن پوه و گو مپایی و مه ترسی له سه ر کۆمه لگه له قه له م ده درا. ئه وانه شی تومه تبار بوون به هه رته قه، ناپاک و ئاژاوه گێره کان بوون که شۆرشی کۆمه لایه تیان مه به ست بوو. سا کاتیکیش هه رته قه نه یاری سیاسیی و ئابووری خۆی ده رخست، له باربردنی به هۆکاری سیاسیی و ئابووری ده کرا. کلێسای کاسۆلیک بۆ له په گو رپیشه ده ره یێنانی هه رته قه هه ستا به دامه زراندنی دادگای پشکنین له سه ده ی سی زده. ئه ندامانی ئه م دادگایانه بریتی بوون له په به نه کان، که به درپدانه ترین شیوه، ئه شکه نه ی گومان لیکراوان و تۆمه تبارانیان ده دا، به مه به ستی ئه وه ی دان بنین به وتۆمه ته ی که پێی تۆمه تبارن "زۆر جار ئه و تۆمه تانه ته نها له سه ر گومانێک هه لچنرابوون.... (وه رگێپ). کلێسا بپاری مردنی به سه ر که سدا نه ده سه پاند، ته نانه ت هه رته قه ش، به لام دادگاکانی

پشکینله توانایاندا هه‌بوو برپاری مردن به‌سه‌ر خه‌لکدا بده‌ن و پاده‌ستی ده‌سه‌لاتی بکات بۆ جیبه‌جی کردنی ئه‌م برپاره. زۆریک له‌ تاوانباران و ئه‌وانه‌ی که به‌ هه‌رتقه تاوانبار کرابوون، به‌دپندانه‌ترین شیوه‌ پووبه‌پوی مه‌رگ ده‌کرانه‌وه‌و ده‌سوتینران، چونکه هه‌موو ئه‌وانه دژایه‌تی کۆمه‌لی بیروباوه‌پی کلێسایان ده‌کردو په‌خه‌ن‌یان له‌ گه‌نده‌گه‌کانی کلێسا ده‌گرت.

وه‌لی له‌ئه‌نجامی بلاوبوونه‌وه‌ی هه‌زی نوێ و کلاسیکیه‌ت و بزوتنه‌وه‌ی مرۆگه‌ری و په‌یوندی کردنی ئه‌وروپیه‌کان به‌ خه‌لکانی شوینه‌کانی تر به‌هۆی دۆزینه‌وه‌ جوگرافیه‌کان. ده‌مارگیری له‌ناو ئه‌وروپیه‌کان دای له‌کزی و کلێسای کاسۆلیکی له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی پازده‌و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده‌، لی‌بورده‌ی زۆری په‌یرو ده‌کرد. به‌لام ئه‌م بارو دۆخه هه‌روا نه‌پۆیشتو له‌ئه‌نجامی شوێشی ئایینی، ده‌مارگیری ئایینی به‌شیوه‌یه‌کی زۆر خه‌ست سه‌ریه‌لدا که له‌ پێشتر وینه‌ی نه‌بووه. په‌یرو کردنی ئه‌م سیاسه‌تی ده‌مارگیریه له‌م کاته‌دا ده‌گه‌رپێته‌وه بۆ چه‌ند هۆیه‌ک، له‌وانه :-

پادشاکانی کاسۆلیک و پروتستانتییه‌کان ده‌یانویست یه‌کیه‌تی ولاتیان به‌دی بینن و هێمنی و ئاسایش له‌ ولاتیاندا بچه‌سپینن بۆ مه‌به‌ستی به‌پرمین خه‌ستی باززگانی و زیادبوونی سه‌روه‌ت و سامانیان. به‌لام پارچه‌پارچه‌یی و به‌شبه‌ش بوونی ئایینی و تایفی، نوینگی دروستبوونی ئاژاوه‌و په‌شیوی و تیکدانی پیزه‌کانی گه‌ل بوو، وه هۆکاریک بوو بۆ دروستبوونی ته‌گه‌ره له‌به‌رده‌م یه‌کیه‌تی نیشتمانی و گه‌شانه‌وه‌ی باززگانی. ئه‌مه‌ش وایکرد

پاشاکان لە هەولێ لە ناوێردنی هەموو ئەو شتەکاندا کە پۆلەکانی گەل بەرەو ناکوکی و پارچە پارچەیی دەبات.

لە ولاتە کاسۆلیکیەکان بە و پەڕی بێ باکیەو دەکەتە وێزە ی پرۆتستانیەکان و لە ناویان دەبردن، هەروەک فەرەنسا نواندی. ولاتە پرۆتستانیەکانیش بە هەمانشیوەی کاسۆلیکیەکان هەموو ئەو کەسانەیان دەچەسەندەو و لە ناویان دەبردن کە هاومەزەبیان نەبوون، هەروەک ولاتە ئەسکەندەنافیەکان. جەنگی سی سالا "1618-1648" بەشیکی لەو دەمارگیریە سەرشیتانیە، کە ئەو کاتە پەڕەوی ئی دەکرا. بەلام بە تێپەڕینی پۆزگار چەند هەنگاوێکی ئازایانە نراو داوایە کرا سیاسەتی لیبۆردەیی ئایینی بگێڕیتە بەر. "سیگسموند"ی کاسۆلیکی کە پادشای پۆلندا بوو، لە سالانی "1548-1572" هەستا بە پەڕەو کردنی سیاسەتیکی مامناوەند لە گەڵ پرۆتستانیەکان، بەهۆی ئەوەی خێزانەکی میریکی ئەلمانی پرۆتستانی بوو. لەدوای مردنی ئەم پاشایە، پەرلەمانی پۆلندی ئازادی ئایینی بەخشی بە خەڵکانی غەیریە کاسۆلیک. لەملاشەو دەولەتی عوسمانی ئازادی تەواوی ئایینی بەخشی بە دانیشتوانی بەلقان. لەفەرەنساش هنری چوارەم، بەپێی پەیمانی نانت "1598" ئازادی ئایینی بەخشی بە پرۆتستانی. چەند ھۆکاریک هەبوو بۆ ئەوەی کە لیبۆردەیی ئایینی جیگە ی دەمارگیری ئاین بگێڕیتەو. چونکە لەدوای ئەم هەموو کوشت و بێرە خەڵکی گەشتە ئەو پاستیە ی کە لەدووبەرەکی و پارچە پارچەیی سود نابین و بە پێچەوانەو لیبۆردەیی ئایینی مایە ی یەکیەتی نیشتمانی و سەربلندی

پاشایەتیە. کەسە دڵسۆزو خەمخۆرەکان لە ھەردوو بەرھە کاسۆلیک و پرۆتستانی، وایان دەبینی کە پێویستە لیۆردەیی بەرامبەر یەکتەری بنوین و سەربەستی جیبەجی کردنی دروشمە ئاینیەکان بە یەکتەری پەوا ببینن. ھەروەھا جەنگ و شەڕە ئاینیەکان پەرچە کرداریکی دروستکرد لە دژی توندو تیژی، ئەو توندو تیژیە کە لە ھەناویاندا بێزاری و بوغزو کینە ی ھەلگرتو و خستویەتە ھەناوی زۆرینە ی خەلکی. لە مەلاشەو و بزوتنەو و ئاوەزگەری سەریھەڵدا کە داوی لە خەلکی دەکرد گەرنگی بەدەن بە کاروباری زیندوی وەك زانستە سەروشتیەکان، کە مایە ی خیری تاک و کۆمەلە.

کاریگەری شۆرشی ئاینی لە سەرناکار و پەوشت و بنێکردنی جادوگەری و وە درەنگ خستنی فێرکاری:

یەکی لەو بوارانە ی کە کاریگەر بوو بە شۆرشی ئاینی، بواری پەوشت و ئاکار بوو. ھەریەکە لە کاسۆلیک و پرۆتستانیەکان ھەولیان دەدا لە پێگە ی ھەلسووکە و تەکانیانەو، بە لگە ی ئەو و بەیننەو کە مەزھە بە کەیان بەرھەو پەوشتە بەرزەکان ھەڵیان دەنی. وە ھەریەکەو ئەو ی تری تۆمەتبار دەکرد بە نەمانی پەوشت و داتەپینی ئەخلاقی. پرۆتستانیەکان، کاسۆلیکیەکانیان تۆمەتبار دەکرد بە درۆکردن و چەواشە کاری، لە مەلاشەو و کاسۆلیکیەکان پرۆتستانیان بە گەندەلی داریی ولات تۆمەتبار دەکرد.

لەم کەش و ھەوا یەدا کە پێی بوو لە تۆمەت و تەشەر لە یەکتەردان، پێوریتانیەکان سەریانھەڵدا، کە پێداگریان دەکرد لە سەرخۆ بە دورگرتن لە چێژەکان و پیادەکردنی پەوشتە بەرزو پەسندەکان و کاری بە بەرھەم و

کەمکردنەوهی پەشیویه ئاینیهکان و زیاد کردنی پۆژانی کار. بیۆریتانی لەنیوانی کالڤنی و پرۆتستانییه دەمارگیرهکاندا بەپلهی یهکه م بلاوبویهوه. بهلام کاسۆلیک و لۆسهریهکان به هه مانشیۆه پیادهی یاسایهکی توندیان دهکرد له دژی داته پینی رهوشت و پابه ند نه بوون به ئاین.

جگه له مانه ی باسمانکرد، شوڤشی پرۆتستانی کاری کرده سهر هونه ر، به تایبته هونه ری بیناسازی. کاسۆلیکه کان کلێسای گه وره و کتدرائیه یان بنیات دهنه، وه له دروستکردنیدا به ناویانگترین هونه رمه ندو بیناسازیان ده خسته کار، ئه مه ش له پیناوی سازکردنی ئاههنگ و که رنه قالی ئاینی، به تایبته بۆ ئه نجامدانی کۆنویژ. کاسۆلیکه کان ته نها گرنگیان به کلێسا سازکردن نه ده داو به س، به لکو گرنگی زۆریشیان به په یکه رو وینه ده داو کلێساکانیان به وینه ی جوان و په یکه ری ناوازه ده پازانده وه. وه لی پرۆتستانته کان زۆرێک له بیروباوه ری کاسۆلیکه کانی ره ت ده کرده وه، له وانه کۆنویژ، که به هۆیه وه پۆژگاری سازکردنی کاتدرائیدییه کان ئاوابوو. دروستکردنی په یکه رو نه خشانندی وینه و نیگار کۆتایی هات و هونه ر له ناو جیهانی پرۆتستانییه کانداتوشی له ناوچوون هات. پاش ئه مه ماوه یه کی زۆری پیچوو، تا دیسان ولاته پرۆتستانییه کان گرنگیان به هونه ر دایه وه و گه رانه وه سه ری.

هه روه ها شوڤشی ئاینی کاریکرده سهر جادوگه ریش. یه کی له ئاکامه کانی شوڤش له ناو بردنی جادوگه ری بوو. بنپکردنی جادوگه ری له سه ده ی شازده دا شتیکی نوێ نه بوو، به لکو پاپاکانیش دژایه تی جادو نوشته کاریان

ده کرد. کلئیسای کاسۆلیکی له هه موو جیگایه ک به دواى جادوگه راندا ده گه پان و سزایان ده دان. به لام به تیپه پینی پۆژگار کاسۆلیکه کان سزای جادوگه رانیان سوککرد، پاشان به ته وای سزایان له سه ره لگرتن. له کاتیکدا ولاته پروتستانتیه کان تاماوه یه کی دریژ له سزادانی جادوگه ران به رده وام بوون.

شۆپشی ئایینی فیڕکاریشی به درهنگ خست، دواى ئه وپی شکه وتنه گه وده ی که زانست به خۆیه وده ی له سه ده گانی چوارده وپازده. سه رچاوه گانی سامانی سه روه تی کلئیس له سه ده ی شازده دا ده ستی به سه رداگیرا، له کاتیکدا ئه م سامانه ی کلئیس هۆی به پێوه بردنی زۆریک له خویندنگه و زانکۆکان بوو. له به ره ئه مه شوینه پروتستانتیه کان ده رگه کانیاں داخست و خویندنیشت ته نها له ناو چینی ئه رستۆکراتی خۆی گرمۆله کرد. جه نگه ئایینه کانیش که له نیوان کاسۆلیک و پروتستانته کاند هه لده گیرسا ئه وه نده ی تر خویندن و فیڕکردنی دوا ده خست. له ملاشه وه زانکۆکان بوونه جیگه ی ده مه ته قی ئایینی، هه رده م له ژیر هه ره شه ی هیژشی سه ربازیدا بوون. ئه م ره وشه نا هه مواره بووه هۆی دابه زاندنی ئاستی زانکۆ و قوتابیانی زانکۆ. پروتستانتیه کان پێگه یان به خۆیان نه ده دا پۆله کانیاں بنیڕنه زانکۆ کاسۆلیکه کان. له ملاشه وه کاسۆلیکه کان چاودێری زانکۆکانیاں ده کردو خویندنی پروتستانتیزمیان قه ده غه ده کرد. قه لسی و توپه یی پیۆریتانه گانی ئینگل تراش گه یشته پاده یه ک، که "ئۆلیقه ر کپۆمۆویل" ناچار بوو ده رگه ی هه ردوو زانکۆی ئۆکسفۆرد و کمبریج داخات.

وە ئی لە گەڵ هەموو ئەمانەشدا خۆیندن بایەخی خۆی لە دەست نەدا. سوپسرا لەم کاتەدا بە ھۆی ھەول و کۆششی جۆن کالڤن و ھاوێلان، کە لە پێگەی کردنە وە ی زانکۆو خۆیندنگەکان گرنگی زۆریان بە بلاوکردنە وە ی پۆشنبیری دەداو توانیان ببە گرنگترین ناوەندی خۆیندن و لیڤۆلینە وە ی یەسوعیەکانیش لەملاو چەندین خۆیندنگە وزانکۆیان بنیاتناو ھەولێ بلاوکردنە وە ی پۆشنبیریان دەدا. ئیدی لەدوای نیووی سەدە ی حەڤدە، بوژانە وە یەکی سەرتاپاگیر دەبینین لە کایە ی زانست و فیکاری لە نیو ھەردوو ئاینزای پڕۆتستانتی و کاسۆلیکی.

کاریگەری شۆرش ئاینی بە سەردەوڵەت و کۆمەلگە:

بێگومان پێشکەوتنی لایەنی سیاسی و کۆمەلایەتی پۆلیکی گرنگی گێرا لە ھەلگیرسانی شۆرش ئاینی. بەلام ئەمجارە شۆرش ئاینی کاری کردە سە ر پێشکەوتنی کایە ی سیاسی و لایەنی کۆمەلایەتی. ئەم کارتیکارە دوولایەنیە چەند ھۆیەکی لە پەشتە:

1- ھۆشی نەتە وە یی کە بوو بە ھۆی سەربلند کردنی حکومەتە نیشتمانیە نوێەکان، بە ھۆی شۆرشە وە ئەم ھۆشی نەتە و ییە زیاتر خەمڵی. لە ولاتەکاندا کلێسا لە سە ر بنە مای نەتە وە ی دامەزیندرا. لۆسە ریزم ببوو بە ئاینزایەکی نەتە وە یی، کە زۆرتینێ ئەلمانێ و ئەسکەندە ناڤیەکان پەپرەویان ئی دەکرد، ھۆلندی و سکۆتلەندیەکانیش، شوینی کالڤنیزم کەوتن. ئەم بلاویوونە وە ی کلێسای نەتە وە ییە، ھەر لە ناو پڕۆستانتیەکان کورت ھەلنە هات، بە لکو کاسۆلیکیەکانیش پێی کاریگەر بوون. ھەریە کە لە فەرەنسای ئیتالیا و ئیسپانیا

توانیان به ربږاری له پوما وهرگرن، بو بنیاتنای کلیسای نه ته وهی. به م شیوه یه شوړشی ئاینی و پاکسازی ئاینی قالبیکي نه ته وهی وهرگرت و بوو به هو ی زیاتر به گه پخستن و کلپه سندنی بزوتنه وه نه ته وهییه کان.

2- کاتی شوړشی ئاینی هه لگرسا، سهرمایه داری له پهره سندن دا بوو، بویه زوریک له میرو پاشاکان پیشوازییان له بیروپراکانی لوسه رو کالښ کرد. هه روه ها چینی ناوه پاست گرنگیان دا به و بیروپرایانه ی که کالښ خستبوویه به رچاوان سهره ت به کارکردن و هاندانی کاری به به ره هم و، لیدوانه کانی سهره ت به سوخواردن. کالښ سوی به حال دل ده زانی و پایگه یاند که نه وهی کاسولیکه کان کردویانه سهره ت به حرام کردنی سوو نا دادگری تیدایه. له به ره نه وه ده بینین کاتیک سهرمایه داریه ت له هه ریه که له ئینگل تراو فهره نساو هو لندا خه ملی، کالښیزم له نیو چینی ناوه پاست بلاوبویه وه و هاوکاری چینی نه رستوکرانی و پادشایانان کرد له ده ستگرتن به سهر سهره ت و سامانی کلیسا. بیروپای خه لکی له هه مبه ر سامان، گوړانی به سهره داهات و ده وله مهن دی و سامانیان به به خششی خودا ده زانی بو به نده چاکه کانی. گه یشتنه نه و باوه پرهی که سهره ت و سامان گونا هو تاوان نییه هه روه ک خه لکی سه ده کانی ناوه پاست که باوه پریان و ابوو. بی کاری و کلولی "بی ده ست و پلی" به دوو گونا هیان داده نا که لیخو شیبونی بو نییه.

3- له کوتایدا نه وه ماوه بلین: که شوړشی ئاینی جگه له مانه ی سهره وه، به هو ی خومالی کردنی سامانی کلیسا. بوو به هو یه ک بو سهر بند کردنی پاشایه تی په ها. پاشاکان ته نها به وه نده نه وه ستان، به لکو

پیادهی دهسهلاتی پاپایان کرد له هه مبهه کلێساکانیان. دواي ئه وهی که په یوه ندی ئه م کلێسایانه یان به پۆماوه پچراند. ته نانه ت له ولاته کاسۆلیکیه کانیش پاشاکان له لاوازی پاپا سودیان بینو و توانیان چه ن دین به ربژاری وه ربگرن و کلێسا به پاشاوه په یوه ست بکه ن. هه ر ئه مه ش یارمه تی سه ره لانی مافی خودایی پاشاکانی دا، به وهی پاشاکان له لایه ن خوداوه ده سه لاتیان پیدراوه، هه روه ک پاپاکان پیشتر بانگه شه یان بو ده کرد.

5/ په یوه ندی شوړشی ئاینی به دیموکراتیه تی نوی:-

سه ره لانی دیموکراتیه تی نوی ژۆریک ده یگیړنه وه بو شوړشی پروتستانی. وه نه بی ئه م فیکره یه ش دووربی له راستی. پروتستانیته کان جه ختیان ده کرده وه له سه ر تا ک گه رای. هه روه ها هه لبژاردنی ئه ندامانی کلێسا له ناو هه ندی له گروپه پروتستانیته ده مارگیره کان، به شیوهی دیموکراتیه ت به پیره ده برا. هه روه ک که مینه ی پروتستانی دژیته ژۆرداری ده کردو پوه پوی ده بونه وه و شوړشیان له دژی ئه رستۆکراتی سازده کرد. به لام له گه ل ئه وانه شدا کۆمه له پروتستانیته سه ره کیه کانی وه ک "لۆسه ری و کالڤنی و ئینگلیکانی"، خویان ئۆرستۆکراتی بوون، نه وه ک دیموکراتی، کاتی ده بینن لۆسه ریزم له ناو میره کانی ئه لمانیا و ئه سکه نده نافیا په ره ی سه ند. هه روه ها کالڤنیزم له جنیفدا ده سه لاتی ئاینی و دونیای تیکه لاو کردو هنری هه شته میش که کلێسای ئینگلیزی دامه زراندو ئینگلیکانی قبول کرد، له چینی ئه رستۆکراتی بوو.

ئه وهی جیگهی سه رنجه ئه وهیه که دیموکراتیهت له ئه وروپای سه دهه کانی ناوه راستدا له ناو هه ندی له ده سه لاتی شاره کاندا بوونی هه بوو، هه روه ک هه ندی له شاره کانی هۆلنداو شاری فلۆره نسای ئیتالیا. دیموکراتیهت له ناو هه ندی له ده وه له ته نه ته وه ییه نوییه کان گه شه ی سه ند، وه ک په رله مانی ئینگلترا له پێش سه ره له دانی پرۆتستانتی. هه روه ها هه ندی له دیره کان کاره کانی خۆیان به دیموکراسی ده برد به پێوه. وه هه ندی له نوسه ره کاسۆلیکه کان بانگه شه یان بۆ ده کردو داوای پویه پوبوونه وهی زۆرداری و مافی خودایی پاشا کانیان ده کرد، وه ک "جیزویت ماریانا 1536-1624، فرانسیسکو سواربزا 1548-1617".

له گه ل ئه وهی هه ندی له کلێسا پرۆتستانتی ده مارگیره کان، به تاییهت "ئه برشیه کان" له به پێوه بردنی کاروباره کانیان پیاده ی دیموکراتیه تیان ده کرد. وه لی په گورپیشه ی دیموکراتیهت ده گه پێته وه بۆ پۆژگاری یۆنانی کۆن. ئه وکاته ی ده سه لاتی ئه سینا له سه ده ی "5 پ.ز" به میکانیزمی دیموکراتی هه لده سوړا. هه ر ئه م فکریه شه له سه رده می پینسانس دووباره زیندو کرایه وه. هه روه ک په رله مانی ئینگلیز له سه ره تا کانی سه رده می نوی گه شه ی کردو بنه مای نوینه رایه تی په یره و کردو خه لکیش له به پێوه بردنی کاروباریان له پێگهی ئه م نوینه رانه وه پێویست بوو ده نگێکی ئازادیان هه بیّت. بیراره پرۆتستانتیه کان له ئینگلتراو ئه مریکا پێگه یان خۆش کرد بۆ دیموکراتیه تی نوی. به لām نمونه ی دیموکراتی فه ره نسای کاسۆلیک ماوه یه ک دواکه وت، وه له پوی فکری و کرده ییه وه کاریگه ر بوو به

ئینگلتراو ئەمریکا. ئەمریکاش بە پیادەکردنی دیمورکراتیەتییکی کردەیی، کاریگەری لەسەر فەرەنسا دروستکرد. ئەوەی ماوەتەو بەلجین ئەوەیە کە جۆن لۆک بە پیشەنگی فکری دیموکراتی سیاسی دادەنریت.

بەش (پشک)ی جوتیاران:

بارودۆخی جوتیاران بە شۆڕشی پرۆتستانی، بەرەو باشی نەپۆیشت، بەلکو لە زۆر پەووە نالەبارترو پرچەرمەسەری تر بوو. ئەو بەرەو پیش چوونەیی کە بارودۆخی ئابووری ئەوانی گرتبویەو لەپیش شۆڕش، بەهۆی کەم کردنەووەی باج و ئەرکەکانی کلێسا بوو. وەلی ئەمەش گۆرانی بەسەرداھات و پەووە و تێک چوونییکی سەرلەبەری ھەنگاوی نا، ئەمەش بەهۆی زیاد بوونی باجەکانی حکومەت و، ئەو ئەرکانەیی کە خاوەن زەویەکان بەسەریاندا دەیسەپاندن. ھەرۆھا بەبێ بەشکردنیان لەزۆریک لەو بەرێژاریانەیی کە پیش تر لێی بەھرمەند ببوون، "بەشیك لەپارچە زەویەك تایبەت کرا بوو بە جوتیار، کەتەنھا خۆی دای دەچاند". بەلام حکومەت و خاوەن زەویەکان دووبارە دەستیان بەسەردا گرتەووە. ھەرۆک دەستیانگرت بەسەر مولک و سامانی دێرەکان، بەهۆی ئەمەشەو جوتیاران بێ بەش بوون لەزۆریک لەو بەخششەنەیی کەپیشتر لەلایەن دێرەکانەو پێیان دەبەخشرا. ئەو یاسا نوێیانەیی کە دارپێژان مافی جوتیارانی کەمکردەووە ئەرکەکانی لەسەر زیادکردن، بەتایبەت دواي ئەوەی کەزۆریک لەپشووکان لابران، کە لەپیش شۆڕشدا ھەبوون و جوتیاران لێی بەھرمەند بوون. وەلی زۆر لەو پشوانە لابران و پۆژەکان کران بەپۆژە ماندووکارەکان. کالڤینیەکانیش ھەستان

به قه دهغه کردنی سه ماو گالته و گه پ، له کاتییدا ئه مانه وزه و توانای ده گێرپایه وه بۆ جهسته دواى ماندوبوونیکی زۆر.

له به رامبه ر ئه م بارودۆخه دا جوتیاران چه ندىن شوپشیان هه لگیرساند، وه لى به وپه پری دلپه قانه سه رکوتکران. جوتیارانیشت له ولاته پڕۆتستانته کان، بارودۆخیان زۆر خراپتربوو له پيشووتر.

ئه وه ی جیگه ی سه رنجه ئه و کاریگه ریا نه ی که باسما ن کردن ته نها به هوی شوپشی ئاینی نه بوو به ته نها، به لکو چه نده ها هوکاری تری وه کو گوپانکاریه ئابووری و سیاسى و فکریه کان که له سه ده ی شازده دا گورانکاریان به سه ر داها ت، له و هوکار نه بوون، که بوونه هوی دروستبوونی ئه م ده ره نجا مانه، له ناویشیاندا شوپشی ئاینی.

ئاراسته گرتن رووه و عه مانیه ت "لایکی" :-

دواى شوپشی ئاینی ده ولت خوی سه ره په رشتی ئه و کارانه ی ده کرد که پیشتر کلێسای کاسۆلیکی پیی هه لده ستا. ئه م کارانه ی ده ولت ته نها به ده سترگرتن به سه ر زه ویه کانی کلێسا و باجه کانی کورت هه لنه ها ت، به لکو ته وای پڕۆسه ی فیڕکردن و چالاکیه خیرخوازیه کانی گرت ه وه. کلێسا پیشترخوی سه ره په رشتی کاری فیڕکردن و کاری پۆشنیبری ده کردو تیچونی له ئه ستۆی خوی گرتبوو دیره کان هه لده ستان به چالاکی خیرخوازی و چاکه کاری. به لام دواى ده سترگرتن به سه ر مولکی کلێسا و له ناویردی دیره کان له لایه ن ده ولته وه، سه رجه م ئه و کارانه که وتنه سه رشانی ده ولت. له پۆژگاری شارن "ئیلیزابیس" حکومه تی ئینگلیزی هه ستا به ده رکردنی

زنجىره ياسايەك بەمەبەستى بەدیهپناني ئەوانەى باسماں کرد، لەوانە: باجى نوێى سەپاند بۆ بەرپۆهبردنى خانەکانى فێرکردن و بەخێوکردنى پەكەوتەکان، كەجگە لەمانە هەژارەکانیشى دەگرتهوه. هەروەك هەستا بەکردنەوهى خانەکانى کاروبەكرى گرتنى خاوەن تواناكان بۆ کارکردن بەمەبەستى کارپێکردن. هەروەها حكومەتە ئەسكەندەنافیهكان و میرە لۆسەریهكان لە "سەكسۆنیاو لۆتەنبەرگ" هەستان بە هەمان ئەو کارانەى كە شارژن ئیلیزابېس پێى هەستا بوو. دەسەلاتەپرۆتستانییهكان هەستان بە کردنەوهى خویندنگە و زانكۆكان و سەرپەرشتى کردنیان. لایەنى ئاینیش بە بەردەوامى دەخوینران لە قوتابخانەكاندا.

بەلام لەولاتە كاسۆلیکیهكاندا هەتا كۆتایی سەدهى نۆزدەش هەر كلیسا سەرپەرشتى كارە خێرخوازی و فێرکاریهكانى دەکرد. وهلى دواى ئەم میژووه دەولەت لەم کارانەدا شوێنى كلیسای گرتەوه. هەموو ئەو دەرەنجامانەى كە باسماں کردن، وەنەبێ تەنها شۆرشی ئاینى ھۆکار بووبی، بەلكو چەندەها ھۆكاری تریش هەبوو بۆ هەریهكە لەم گۆرانکاریانە. شۆرشی ئاینیش یەكی بوو لەوانە.

بەشى پېنجەم

باروودۇخى سىياسى لەسەدەى شازدە
سەردەمى ئىمپېراتۇرچارلسى پېنجەم
1558-1519

هه لېژاردنی چارلسی ئیمپراتۆر:-

له كانونی دووه می 1519 ئیمپراتۆر ماكسیملیان له دنیا ده رچوو. ئه و باوه پی وابوو كه ده نگه رانی ئه لمانی "نه وه ی خۆی" چارلسی یه كه می پادشای ئیسپانیا هه لده بژێرین به ئیمپراتۆر، به تایبته دوا ی ئه وه ی كه ماكسیملیان به و په پی ده سترکراوه یی به خشی پیدان. له پاش مردنی ئیمپراتۆر وه ك ئه وه ی ه یچ پووی نه دایت کاروباره كان چونه وه جیگه ی خۆیان. سه ره پای کاندیدی چارلس بو ئیمپراتۆر، هه ریه كه له "هنری هه شته م و فرانسوای یه كه م"، کاندیدبوون بو ئیمپراتۆر.

فرانسوای یه كه م له کاتی هه لېژاردندا، به مه به ستی پاراستنی ئیمپراتۆریه ت به لئنی جه نگیدا له دژی تورکه عوسمانیه كان. هه روه ها به لئنی دامه زراندنی تۆپکی به رفراوانی ها توچۆیدا، وه به لئنی دا سه ره وه ی یاسا پیا ریژی و ئه من و ئاسایش بو ئه لمانیا بگێرێته وه. پاش ئه وه ی ئاژاوه و په شیوی پووی تیکردبوو. به لام له راستیدا ئه گه ر فرانسوا هه لېژێردرا با ته نها گرنگی به فه ره نسا ده دا. ده نگه رانی ئه لمانیش ئه وه نده ی پاراستنی سه ره به خۆی خۆیان و ده ستوه رنه دان له کاروباره کانیان به لاوه گرنگ بوو، ئه وه نده پیگه و سه ره وه ی یاسایان به لاوه گرنگ نه بوو. له ملاشه وه هنری هه شته م به شیوه یه کی گه رمو گوپ هه ولی نه ده دا بو پۆستی ئیمپرتۆری، له به رئه وه هه ریه ك له دوو کاندیکه ی تر هه ولی به ده سته یێنانی پشتیوانی ئه ویان ده دا. کاتیک پاپاش پشتگیری خۆی بو فرانسوا راگه یاند، ده نگه ران قه لس بوون،

چونکه هه زیان نه ده کرد پاپا دهست له م پرۆسه یه وهربادات. ئه مهش زیانی به بهرژه وهندی فرانسوا گه یاند.

له گه لئه وهی دهنگدهران سه رجه میان ئه لمانی بوون، به لام هه ر بهرژه وهندی تایبه تیان ده خسته پێش بهرژه وهندی گشتی، سه ره پای کاریگه ری به خشش به سه رایاندا. هه رچه نه ده فرانسوا ئاماده یی هه بوو بۆ پێدانی به رتیل و به خشش به وه پهری ده سترکراوه یی، به لام سیابه ختی ئه م له وه دابوو که به قه ده ر چارلس داهات و خه رجی له به رده ستدا نه بوو. له سه ره تادا دهنگدهری "برندن برگو براکه یشی" پشتگیریان له فرانسوا کرد، میری پلاتینات و سه کسۆنیاش به هۆی ئه وهی له سه رده می ماکسیمیلیاندا زیانبار ببون، پشتگیریان جیگه ی گومان بوو.

له م که ین و به ینه شدا بنه ماله سه رمایه داره کان پۆلیان هه بوو، له م نیوانه شدا به مه به سستی بانگه شه کردن بۆ چارلس نزیکه ی یه ک ملیۆن جونه به یان خه رج کرد. به تایبه تیش بنه ماله ی فوگور.

کاتیک پاپا "لیۆی ده یه م" پێشنیاری فرانسوای کرد بۆ میری سه کسۆنیا، به مه به سستی هه لبژاردنی فرانسوایان خۆکاندیدکردنی، فردریکی میری سه کسۆنیا ئه مه ی رهت کرده وه و چارلسی کاندید کرد، ئه مهش له لایه ن دهنگدهرانه وه پشتگیری لیکرا. ئیدی چارلس له "28/حوزه یرانی 1519، به ناوی چارلسی پینجه م" له شاری "فرانکفۆرت" وه ک ئیمپراتوری ک بۆ ئیمپراتوریای رۆمانی پیروژه ه لبژێردرا. پاش ئه مه له شاری "ئه کس ی لاشبیل" پایته ختی "شارله مان" له "23/تشرینی یه که م 1520" تاجی کرده سه ر.

له پاش هه لېږاردنی، "گاتیناری" راوړنکارۍ له نویسنیکدا بۆچارلسی نویسی: "گه وره، خوی گه وره له گهل ټو دلوقانه، ټوی بهرز کرده وه له ناو جیهانی مه سیحی و به سهر میرو پاشایان گه وره کردی بۆ دهسه لاتیك که له سهرده می باپیره گه وره شارلمان وه که سی خوی پیوه نه بینیوه. خودا ټوی له سهر پایه و پله یه ک جیگیر کردوه، به هویه وه ده وله تیکی جیهانی به دیدیت وجیهانی مه سیحیه ت له ژیر سیبهری به یداغه که یدا یه کده گری".

چارلس ئیمپراتوریایه کی به رفراوان و سامانیکی زوری له ئه وروپا و ئه فریقاو ئه مریکا به میراتگرت. به لام گه وره یی ئیمپراتوریه که ی زیاتر له گهل سده ده کان ناوه راستدا ده گونجا، نه وه ک سده نوپیه کان. چارلس له م نیوانه دا ئامرازو میکانیزمیکی له ده ستدا نه بوو که به هویه وه ئیمپراتوریه که ی یه کانگیربکات و به یه کتريه وه به سستیته وه. یه کیه تی ئه لمانیش له هه مبه ر سهر به خو خوازی میره ئه لمانیه کان و هه وله کانیان بۆ پرگار بوون له ده سه لاتی ئیمپراتور ببوه شتیکی خه یالی. له ملاشه وه شورشی لوسهری و جهنگه خویناویه کان و بلاو بوونه وه ی ئازاوه و په شیوی، بارودوخه که ی دژوارتر کردو کاره کانی زور زیاتر ئالوز کردو یه کیه تی وه درهنگ خست، به شیوه یه ک تاوه کو سده ی نۆزده ئه مه به دی نه هات.

ئیمپراتور ده سه لاتیکی ناوه ندی به هیزو به گروتینی نه بوو که بتوانی به سهر ئه م ئیمپراتوره فراوانه رابگات. هه روه ک سوپایه کی هه میشه یی و بوجه و خه زینه یه کی تایبه تی له به رده ستدا نه بوو. هه موو ئه وانه وایانکرد ئیمپراتور هه میشه له نیوان پایته خته کاند له هاتوچۆ دابیت.

رهوشت و ئاكاره كانی :-

ئیمپراتور چارلسی پینجهم له زیره کی باپیری
 ماکسیمیلیان وه سه رنجراکیشی باوکی "فیلپ" سودمه ند نه بوو. له گه ل ئه وه ی
 چارلس له ئه سپسواریو له شه ره شمشیردا به توانا بوو جه ربه زه بوو، به لام بۆ
 به پیره بردنی ئه م ئیمپراتوره فراوانه به توانا و بیرتیژ نه بوو. جگه له مه ئه م
 زمانی ناسازبوو، هیچ زمانیکی به پاراوی و په وان بیژی نه ده زانی. ته نانه ت
 زمانی فه رهنسیشی نه ده زانی له کاتیکیدا له فه رهنسا په روه رده ببوو. هه روه ها
 زمانی ئه لمانی و لاتینیشی به باشی نه ده زانی، زمانی ئیسپانیسی به هه مان
 شیوه. به لام له پیش ئه وه ی بگاته ته مه نی پیگه یشتن زمانی هۆلندی فیڕ
 ببوو. هه روه ها له بیرکاری و میثوودا شاره زایی هه بوو، به هۆی ئه وه ی بیرکاری
 له جه نگدا یاریده ی دها، هه روه ک میثووش هیوا به تیکی بنه ماله ی پاشایی
 بوو.

له گه ل ئه وه ی سالانی فه رمان په وایه که ی پرپوو له کیشه، به لام ئه م گرفتانه
 ئه زمونی پیداو پیی گه یاندو شاره زای کردو کردیه که سیکی ئیداری و توندو
 تۆل و زانا به کاری خۆی.

چارلس که سیکی دیندارو دلسۆز بوو بۆ کلێسای کاسۆلیکی "دینی بابو
 باپیرانی". له کاتی وه لامدانه وه ی لۆسه ردا ئه م دلسۆزیه ی خۆی و باوک و
 باپیرانی خسته پوو. چارلس به ئهرکی سه رشانی خۆی ده زانی له به رامبه ر
 هه رته قه پارێزگاری له کاسۆلیکیه ت بکات. هه رته قه ش له بیروپروای ئه مدا
 بریتی بوون له پرۆتستانتیه کان. به هه مان شیوه به پیویستی ده زانی جه نگ

له گه ل فرانسوای یه که م سازیکات و دژایه تی بکات. چارلس فرانسوای به "دورژمنی ئاشتی و سه قامگیری ئه وروپا" داده نا، هه روه ها ده یویست له دژی عوسمانیه کان بجولیتته وه و به ربه ست دابنی له به رده م پیشپه وی کردنیان پوه و ئه وروپا، ئه مه ش بو پاراستنی شارستانییه تی خۆرئاوا، به پپی گووته ی خۆی. به لام کیشه زۆرو زه به نده کانی ئه ویان به دریژایی ژیان سه رقاکرد، به بی ئه وه ی هیچ ئامانجیکی ده ستگیریت.

گیروگرفته کارگیریه کان:

چارلس گرنگیده دا به و ئیمپراتۆریه ی که بنه ماله که ی پابه رایه تی ده کرد، هه روه ها ئه و مولکه میراتیه ی که بۆی مابۆوه. ئه م گرنگی دانه ی زۆر زیاتر بوو له گرنگی دانی به ئه لمانیا. ئه مه له کاتی کدا به شیك بوو له ئیمپراتۆره به رفراوانه که ی. ئه و ئیمپراتۆره به رفراوانه ش پیکهاتبوو له: "ئیتالیا، ئه لمانیا، نه مسا". ئه م ناوچانه له پێگه ی ژن و ژنخوازی و هاوسه رگیریه وه هه ندیکیان به هه ندیکیان به سترانه وه و بوون به مولکی بنه ماله یه ک، که بریتی بوو له بنه ماله هبسرگی نه مساوی. ئه م بنه ماله تاکه هاوبه ندیه ک بوو توانیبووی به شه کانی ئیمپراتۆریه ت به یه که وه ببه ستیتته وه و پابه ندی کات به خودی ئیمپراتۆر. سه روکی ئه م بنه ماله یه ش له باوکه وه پشتاوپشت ده رایه کوپ.

ئه م ئیمپراتۆریه ته ده سه لاتیکی ناوه ندی نه بوو که بتوانی ده سه لاتی خۆی به سه پینی به سه ر سه رجه م به شه کانی. وه کارگیریه کی گشتی و یه کگرتوی نه بوو که سه ره رشتی بکات و سه رجه م به شه کانی به پپوه به ریت. به لکو هه ر پارچه و عادات و یاسا و دامه زراوه و سیسته می فه رمانپه ویی خۆی هه بوو، به بی

ئەو هی لیڭچونیک له نیوانیادا هەبیت. یاخود هاوبەندیەك هەبیت ئەو بەشو پارچە لیک ترازوانە بەیەكترەو وەبەستە بکات. تەنها "ئیمپراتۆر چارلسی" پینجەم بوو كە وابستەیی یەكتری کردبوون. ئەم شەقلە بەشیوەیەك بووتەنانت شوینیکی وەك زەویەنزمەكان كە پیکهاتبوو لەحەقدە هەریم، هەر هەریمە یەکیەتیەکی سیاسی تەواوی هەبوو، لەپال ئەو هی كە کارگیریه کی ناوەندی و سیستەمیکی نوینەرایەتی هەبوو بۆ سەرجه م هەریمەكان. شیاوی باسە میرنشینی "بۆرگەندیا" شوینکەوتەیی ئەوان بوو، وەلی ریکخستنیکیی سیاسی جیاوازی هەبوو.

ئیسپانیاش بەهەمان شیوە یەکانگیر نەبوو. هەریمی قشتالە زۆرینەیی بەشەکانی ئیسپانیای ئەو مولکانەشی دەگرته وە كە لەئەمریکا دۆزرا بوونەو، لەپال هەندی بەشی ئەفریقا. "ئەراگون"یش - پیکهاتبوو لەچار هەریمی سەربەخۆ، كە بریتی بوون لە: "ئەراگون - کاتۆلیا - بلنسیا - ناغار". سەرەرای ئەو هی "ناپولی و صقلیە و سەردینیا"ش - بەشیک بوون لە مەملەكەتی ئەراگون. شیاوی باسە هەریەكە لەم دەولەت و هەریمانە کارگیریه کی سەربەخۆ و پەرلەمانیکیی تایبەتی و سیستەمیکی باجی تایبەتی خۆی هەبوو. هەروەها مولکەکانی بنەمالەیی "هەسبرگ"یش - كە پیکهاتبوو لە: "نەمسا - ستیریا - کارنیولا - کارنسیا - تیرول"، بەهەمانشیوەی ناوچە و بەشەکانی تری ئیمپرتۆریەتەکی بوون لەپووی کارگیریه وە.

گیروگرفته کانی چارلس له نه لمانیا :-

کاتیک چارلسی پینجه م له سالی 1520 هاته سهر تهخت، ئیمپراتوریه تی رومانی پیروژکورت هه لاتیبو له گه لی نه لمانیا، سهره پای چیک له بوهیمیا. نه لمانیا ش چاوه پوانبوو هاوشیوهی فهره نساو ئینگلترایه کییتی ته و او به خویه وه ببینی به هوی نه وهستهی هه یانبوو به وهی که له یهک په گه زن و به یهک زمان قسه ده که ن و عادات و نه ریتی هاو به شیان هه یه. نه لمانه کان له پرووی ههستی نیشتمانیه وه بی هیژ نه بوون، کاتیک سواره کان و شاره نازاده کان و ته نانهت خانه دانه کانیش بانگه شیان ده کرد بو شیوه یهک له نیشتمانی بوون و پیویستی چاکسازی کردن له دامه زراوه کونه کان. به لام له میکانیزمه کانی چاکسازی کردن جیاوازیان تی که وتبوو. هه رچه نده چارلس هیژو توانای خوی خستبو گه ر بو ئیمپراتوریه تی نه لمانیا، به مه بستی یه کخستنی نه لمانیا سهره پای هولندا و نه مسا، که به هوی وه ده بووه به هیژترین ده ولت له کیشوهری نه وروپادا، به لام نه و گيرو گرفتانه ی که پاشاکانی ئینگلتر او فهره نسا ده یانخسته به رده مبه دیهینانی نه و ئامانجه هیچی وای که متر نه بوو له گرفتانه ی که ده هاتنه ری له هه مبه ر به دیهینانی ئامانجه کانیدا. له لایه کی تریشه وه چارلس هیچکات ئاماده نه بوو له پیئاو نه و ئامانجه دا قوربانی به مولکه کانی بدات له ئیسپانیا و نه مریکا، وه ده سته رداري نه و مولکانه بیّت که به سهره وت و سامانیان خه زینه ی ئیمپراتوریان پر ده کرد. واتا ئاماده نه بوو له پیئاو نه لمانیا دا هیچ قوربانیه ک بدات، که داهاته که ی که متر بوو له داهاتی زهویه نزمه کان.

میره کانی ئه لمانیا سه رکۆنه ی ئیمپراتۆیان ده کردو تاوانباریان ده کرد به نیشتمانی نه بوون و فه رامۆشکردنی کاروباری ئه لمانیا. له پاستیدا ئیمپراتۆر به فهره نسی قسه ی ده کردو هیچ له پوایژکاره کانی خه لکی ئه لمانیا نه بوون. ئه مه له کاتی دا پێش ئه وه ی که له ساڵی 1519 به ئیمپراتۆر هه لبرێردی، ده نگه ران له میره کان داوایان کرد که زمانی ئه لمانی وه ک زمانیکی فهرمی جیگه ی زمانی لاتینی بگریته وه، هه روه ها پۆسته کانی ئیمپراتۆریه ت ته نها بۆ ئه لمانه کان بیته، وه داوایان لیکرد سوپای بیانی نه خاته کار له و جه نگانه ی که ئیمپراتۆر هه لیان ده گیرسینی، ته نها کاتی که نه بیته که "دایته" په زامه ندی له سه ری بنوینیته. هه روه ک نابێ ده سته به رداری زه ویه نزمه کان بیته بۆ ده سه لاته بیانیه کان، یاخود نابیته میره کان ناچار بکات ملکه چی بنوین بۆ خه لکی بیانی. هه روه ها دان بهیانی به سه به خۆیی ویلیه ته کان و له ناویاندا ئه نجومه نی پاسپاردن دیاری بکات. که هه ر ئه م ئه نجومه نه ش به شداری بکات له فه رمان په وایه تی کردن.

"دایته" ی ئه لمانیا له ساڵی 1521 کاتی که له شاری ورمز کۆبونه وه ی گریدا، برپاری دامه زراندنی ئه نجومه نی پاسپاردنی ده رکرد. پویسته بوو ئه م ئه نجومه نه پیکبیت له بیسته و سێ ئه ندام که نوینه رایه تی خواستی میره کانی ویلیه ته ئه لمانیه کان بکات. هه رچه نده ئه نجومه نی پاسپاردن له سه ره تای فه رمان په وایی چارلسدا به پیکهینانی یه کیتی گومرگی له نیوان ویلیه ته کان و سه پاندنی باج به سه ر که لوپه لی هاورده دا توانی ده سته به ری سه به خۆیی ئابووری بکات. هه روه ها به مه به سته ی که مکرده وه ی پشت به سته ی ئیمپراتۆر

بە دیاری میره‌کان، دەسته‌به‌ری داها‌تی دیاری کراوی کرد بۆ خه‌زینه‌ی ئیمپراتۆر، ئەمه‌ش وایکرد ئە‌لمانیا پووه‌و یه‌کی‌تی سیاسی هه‌نگاو به‌ره‌و پێشه‌وه‌ به‌ریت. به‌لام له‌ناو ده‌وله‌مه‌ندانی شارو بازرگانانی کۆمه‌له‌ی هنسی ناره‌زایی زیادی کردو سکا‌لایان کرد له‌گرانی باجه‌ نوێیه‌کان به‌سه‌ر شانیانه‌وه‌و ده‌یانگوت: ئەم باجانه‌ بازرگانیه‌که‌یان هه‌ره‌س پێده‌هێنی. ئەمه‌ش ئەنجومه‌نی ناچار کرد واز له‌م بیرۆکه‌یه‌ به‌ی‌نی‌و دووباره‌ پشتبسته‌ستی به‌و به‌خشیشانه‌ که‌ ویلایه‌ته‌کان پێشکه‌شیان ده‌کرد. ئەنجومه‌نی پاسپاردان جاریکی ترو پاش سی‌ سال، له‌نورم‌برگ کۆبونه‌وه‌ی سازدا، به‌لام به‌هیچ کارێک هه‌لنه‌ستا جگه‌ له‌دانانی کۆمه‌لێک بریارو یاساو له‌سالی 1532 خستیه‌ بواری جێبه‌جێ کردن. به‌م شیوه‌ هه‌ستده‌که‌ین که‌ ئیمپراتۆر نه‌یویستوه‌و ئاره‌زوی به‌شداری کردنی نه‌کردوه‌و له‌ئەنجومه‌نێک که‌ ده‌سه‌لاتی کۆت بکات. به‌مه‌ش جله‌و بۆ میره‌کان شلبوو بۆ ئەوه‌ی سودمه‌ندن له‌سه‌ربه‌خۆی خۆیان.

چارلس و سواره‌کان :-

له‌سه‌ده‌کانی ناویندا سواره‌کان په‌یوه‌ست بوون به‌ ده‌ره‌به‌گ. سواره‌کانی ئە‌لمانی‌ش پاشماوه‌ی سیسته‌می سواره‌کانی ئیمپراتۆری بوون. به‌لام به‌هۆی به‌رزبوونه‌وه‌ی نرخه‌کان و زیاده‌بوونی ده‌سه‌لاتی میره‌کان، سنور بۆ ئازادی هه‌لسوکه‌وتیان داندرا، له‌ملاشه‌وه‌ قه‌ده‌غه‌کرانی جه‌نگه‌ ناوخۆیه‌کانی نیوان خانه‌دانان و پیاده‌کرانی یاسای پۆمانی له‌بری بنه‌ماو یاسای ده‌ره‌به‌گی، گورزی کاریگه‌ری له‌سواره‌کان سره‌واندوداها‌تو دارایی که‌م کردنه‌وه‌. به‌ها‌تنی

سەدەى شازدە سوارەکان بوونە نیشتمانی و نەتەوێ پەرور و پریان لەمىرو
خاوەن قەلاکان بوو، ئەوانەى هیچ کاریکیان نەبوو جگە لەجەنگو
بلاوکردنەوێ پەشیوی و ئازاوە نەبیّت. بەهەمانشیوە بەچاویکی سوک و کەم
بایەخ سەیری بازەرگانیان دەکرد. هەرچەندە بەشیک لەمان پۆشنبیر بوون بە
پۆشنبیریەکی بەرز، بەلام مەیل و ئارەزویمان بەلای سەقامگیری دانەبوو
شانانازیان دەکرد بە ئەلمانی بوونی خۆیان. ئەم سوارانەى لەژێر
سەرکردایەتى "فرانزۆن سیکینگف" و "ئولریک فونەتن" دابوون، لەدژی
هەلبژاردنى چارلسی پینجەم بە ئیمپراتۆر پادەستان و بەتوندی لەدژی بە
گەرەگرتنی چارلس بوون بەسەر کاندیدکراوەکانی تر لەغەیری ئەلمانی و
فرانسوای یەکەم و هنری هەشتم. سوارەکان چاوەپوانی ئەوێان لە
ئیمپراتۆر دەکرد کە یەکیەتى ئەلمانی بەدی بینیت. وە لە ناکوکی خوێ
لەگەڵ میرو دەوڵەمەندەکانی شار، پشت بەتوانای ئەوان ببەستى و بە هیزی
ئەوان ملی میرەکان کەچ بکات. لەمەشدا بەمەبەستیان پێگە خوشکردن بوو
بۆ دامەزراندنى دەسەلاتیکی ئەلمانی ناوەندى یەگرتووی بەهیز.

بەلام کاتى پروتستانی و شوپشی مارتین لۆسەر وەك دوو پوداوی تازه
هاتنە سەر شانۆی پوداوەکان، سوارکان بەپالەنەری نەتەوێی باوەریان بە
لۆسەریزم کرد. بەوپییهى کە جیابوونەوێ لۆسەر لەپایا، دەبیته هوی
جیابوونەوێ ئەلمانی لەئیتالیا و دامەزراندنى کلێسای تایبەتى ئەلمانی.
ئەمەش هویەکە بۆ یەکیەتى ئەلمانی. جا کاتیك دايتى ئەلمانی لەورمزدا لەژێر
کاریگەری ئیمپراتۆر لەسالی 1521 فەرمانی بیبەری بوونی بۆ مارتین لۆسەر

درکرد، سوارەکان لە دژی ئیمپراتۆر وەستان و شۆرشیان لە دژی بەرپاکرد. "سیکینگف" دادگای بالای پەتکردهوه، که دایت له "ورمز" دا- دايمه زراندهبوو، ههروهها هيرشیکرده سەر ئوسقوفهی "تریر" ی کاسۆلیکی مولک و سامانی کلێسا. "سیکینگف" و هاوڕێکەى لۆسەریزمان خسته سەر شانی خۆیان. بەلام میرەکان لە ناخیاندا پوچی دوژمنکارانەى کۆنیان هەلگیرساند بەبێ لە بەرچا و گرتنی ئاین و لە ساڵی 1523 شۆرشی سوارەکانیان سەرکوتکرد. "سیکینگف" کوژراو "هۆتن" یش- بەرەو سویسرا پای کردو پەنای برد بۆ دورگە یەک لە دەریاچەى زویرىخ، پاشان هەرلەویدا مردو جگە لە قەڵەمەکەى هیچى تری لە پاش خۆى جینەهیشت بە پێى گووتەى زوینگلی. بەم شیۆهیه دوايه مین هەولێ یه کیخستنی ئەلمانیا لە سەدەى شازدە کۆتایی پێهات.

چارلس بە کاسۆلیکی مایه وه بههۆى ئەوهى باوه پى وابوو دەسەلاتە سیاسیه کەى سەرکەوتوو دەبیئت ئەگەر پارێزگاری لە مەزەهەى کاسۆلیکی بکات. وه پێویستی چارلس بۆ هاوکاریه کانی پاپا له پووی سیاسى و، وه به مه به ستی جییه جی کردنی پرۆژه کانی هۆکاریکی تریوو بۆ ئەوهى چارلس پارێزگاری له کاسۆلیکیهت بکات. ئەمەش هۆکاری سەرەکی بوو بۆ ئەوهى میرەکان لۆسەریهت قبول بکەن و له کاسۆلیکی دەرچن و دەسەلاتی ئیمپراتۆر لە سەر خۆیان کەم بکەنە وه. خو ئەگەر ئیمپراتۆر میره ئەلمانیه کانی به یه که وه پرۆتستانتیان وه رگرتبا یان پەفزیان کردبا، ئەوا یه کیه تی ته و او ده بوو جهنگی ناوخۆش هه لئه ده گیرساو ده سه لاتیکى ناوه ندیش هه لده ستا

به دامه زراندنی کلێسایه کی یه کگرتوو. به لām میره کان جیاوازی ئاینیان کرده ئامرازیک بو دژایه تی کردنی ئیمپراتۆری کاسۆلیکی و دهسته بهرکردنی دهسه لاتی خۆجیی و نه هیشتنی ئومیدی یه کیه تی ئه لمانیا. به م شیوه یه ئیمپراتۆری پۆمانی پیروژ شله ژاو شپرزه بوو له پۆژگارێکدا که گه وره ترین ئیمپراتۆری هه بوو.

شۆرشی جوتیاران: 1525ز

ههروهک چۆن میره کان له په نامو غیابی چارلسی پینجه م به سه ر شۆرشی سواره کاندایا بوون، به هه مانشیوه له سالێ "1525" توانیان به سه ر شۆرشی جوتیاراندا سه رکه ون. له سه ده ی پازده به هۆی که می دانیشته ون که م بوونه وه ی ده ستی کار، جوتیاران بارودۆخیان باشتربووو توانیان هه ندی ئازادی به ده سه تبه یین. ئیدی هۆشیاریان زیاد کردو په خنه گرته نیان له باجه دره به گیه کان و پاوکردن له کیلگه کانیاندا زیاد کرد. وه لی له سه ده ی شازده به هۆی که مبوونه وه ی داها تی خانه دانانبارودۆخ گۆرانی به سه رداها ت. ئه م که مبوونه وه ی داها ته به هۆی قه یرانه ئابووریه کان و به رزبوونه وه ی نرخه کان له سه ره تای سه ده ی شازده ها ته ئارا و به هۆیه وه خانه دانان ویستیان دووباره باجه دره به گیه کان به سه پیننه وه، ئه مه له کاتی کدا جوتیاران ده یانویست ئازادی زیاتر به ده سه تبه یین. خۆ له پاستیدا داواکاری جوتیارانیش پاست و په وابوو کاتی ک سکالایان ده کرد له ده سه تبه سه راگرته ن داریستانه کانیان و ناچار کرانیان به خزمه تکردنی خانه دانان.

پەيامەکانی لۆسەریش لەملاوہ بۆ خۆی ھاندان و گەرمکردنبوو بۆ سازکردنی شۆپش. ئەمەش بەجەخت کردنەوہی لەسەر براپەتی مرقەکان گرنگی دەستگرتن بەسەر داھاتی کلێسا. ھەر وہا "توماس مونزو ساکاو" وەك چۆن لە ھاندانی جوتیارانی "نوفرنجیا" پۆلیان گیرا، بە ھەمانشیوہ لە وروژاندنی جوتیاران بۆ دامەزراندنی کۆمەلگە یەکی شیوعیەتی لە "ملھاوژنی سەكسۆنیا" پۆلی کارایان بینی. ئەو تا دەبینین یەکی لە بانگەشە و دروشمەکانیان كە لە ناو جوتیاران بلاویان دەکردەوہ، دەلی: "شۆپش بکەن، بکوژن و بجەنگن لە پیناوی خودا، بەردەوام بن..... ھۆ خەلکی شارو لادی و کریکارانی کارگەکان بەردەوام بن..... دەمیکە ئاگر داگیرساوہ، با خوینی سەر شمشیرەکانتان وشك نەبێتەوہ..... خودا لەگەڵتان دایە" ¹.

شۆپش لە ساڵی 1525 لە دارستانی پش دەستیپێکردو لە باشوری خۆرئاوای ئەلمانیا بە ئاراستەی نەمساو سەكسۆنیا تەشەنە ی سەند. بە ھۆی ئەوہی لە سەرەتادا شۆپش لە دژی کلێساو پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی بوو مارتن لۆسەر پيشوای لیكد. بەلام کاتیك شۆپش چووہ حالەتی دژایەتی کردنی خانەدانان لە ناوہ پاستو باشوری ئەلمانیا، لۆسەر ھەلۆیستە ی کردو ئەمە ی بە مەترسی زانی لە سەر لۆسەر یزم. لە بەرئەوہ لە دژی شۆپش پاوہ ستاو ھانی خانەدانانیدا بۆ سەر کوتکردنی. میری سەكسۆنیا "ھست دارمشتات" لە مایسی ساڵی "1529" توانی لە "فرانکھاوژن" بە سەر جوتیاراندا زالبییت. جیگە ی باسە ئەم جوتیارانە لە لایەن "توماس

مونزر "هوه-سەرکردایەتی دەکران. پاشئەمە زۆری نەبرد شوپش شکستی هینا. بەراستی شکستی شوپش سەرکەوتنی خانەدانان بوو بەسەر ئیمپراتۆر، کاتیک که ئیمپراتۆر پارێزەری جوتیاران بوو. دەسەلاتی خانەدانان لەسەر حیسابی ئیمپراتۆر دای لە زیادوی بارودۆخی جوتیاران زۆر لەپیشو خراپترو نالەبار تر بوو.²

جەنگەکانی چارلسی پینجەم:

گیروگرفته‌کانی چارلسی پینجەم بەهۆی جەنگە درەکیەکانەوه‌ئالۆز بون. چارلس لەپیشینه‌کانی خۆیەوه‌ لەجیاتنی ئاشتی، ململانێیەکی بەردەوامی لەگەڵپاشایانی فەرەنسا بۆ بەجیمابوو. سەرەپای هەڵپەوتموخی فرانسوای یەکەم بۆ تەختی ئیمپراتۆری پۆمانی پیروۆ. هەر ئەمەش ھۆکاری بوو کە چارلسی ناچار کرد بە درێژایی ژیانی دژایەتی بکات.

جەنگی نیوان ئیمپراتۆر چارلسی پینجەم و فرانسوای یەکەمی پاشای فەرەنسا

فرانسوای یەکەم پیاویکی سەرەپۆو کەمتەرخەم بوو، هەستی بە بەرپرسیاری نەدەکرد. بە هیزی سەربازی خۆی و بەکەسایەتی خۆی سەرسام بوو. فرانسوا لەسالی 1515 هاتە سەر تەخت. کاتیک هاتە سەر تەخت بینی ولاتەکە ی بە مولکی بنەمالە ی هبسبرگ گەمارۆ دراوه، لەبەرئەوه‌ هەولێ دا خۆی لەم گەمارۆیە پزگار بکات، ئەمەش بە کوکردنەوه‌ی ولاتە بچوکه‌کان لەدەوری یەکترو هاندانیان لەدژی بەهێزترین دەسەلاتی ئەوروپا.

فرانسوا وهك پئشیننه کانی شکستی هئنا له دهستخستنی تاجی ئیمپراتۆری. له بهرئوه له هه ندی هۆکار ده گه را تا شه رعیه ت بدات به و جهنگه ی که له گه ل چارلس هه لیده گیرسیئێ. ئه و هۆکارانه ی که ئه م پاساوی جهنگه که ی پئ کرد، بریتی بوون له:

1. لۆیسی دوا زده هه می پاشای فه ره نسا له سا لی 1512 میلانو ی له ده ست هاته ده ر، فرانسوا ش له سا لی 1515 گئپرایه وه ژێرده ستی خو ی. سا کاتی کیش چارلسی پئنجه م هاته سه ر ته خت له سا لی 1519، بپاری دا ئه م دۆقیه بخته وه سه ر ئیمپراتۆریه که ی، به و پئییه ی میرنشینیکی شوئیکه وته ی ئیمپراتۆره

2. فرانسوا داوای ته ختی ناپو لی ده کرد، که کاتی خو ی لۆیسی دوا زده له سا لی 1504 بۆ فر دینان دی پاشای ئیسپانیی چۆ لی کرد بوو. فر دینان دیش با پیری چارلس بوو له دایکیه وه.

3. فرانسوا یه که م نیشتمانی نا قارای به هی خو ی ده زانی، له کاتی کدا به شیکی زۆری به ئیسپانیا وه لکئێنرابوو. دوا ی ئه وه ی به زه بری هی ز فر دینان دو ئیزایی لا دایان پچراند. جا فر نسوا گئپرانه وه ی ئه م ناوچه یه ی به پئویست ده زانی.

4. فرانسوا ده یویست ده ستبگری به سه ر زهویه نزمه کان. به لام چارلس کۆسپکی به هی ز بوو له به رده میدا.

سیاسه تی چارلسی پئنجه م له ده وری مافه نه ریتییه کان "نه ریتی ئه وسا" هه لده سوړا. وهك پئزگرتن و پاراستنی مافه ده ره به گایه تییه کان.

راویژکارەکی ئامۆژگاری کرد بەوەی کە دۆقیە ی برگندیا کە چارلس خۆی
 تیایدا پەرەوەردە ببوو، لە بنەڕەتدا بەشیکی نییە لە فەرەنسایا. بەهەمان
 شیوە دۆقیە ی میلانو لە باکوری ئیتالیا، کە لە جەنگی "ماریگنانوی" ساڵی
 1515 کە وتبوو ژێردەستی فرانسوا، ناوچە یەکی دەرە بەگی ئیمپراتۆری
 پۆمانیە. مانە وەشی لە دەستی فەرەنسایا، پێگەکانی نەمسا بە دەریای سپی
 ناوەراست دەپچڕینی. چارلس گێڕانە وە ی ئاشتی بو ئەوروپا بە ئەرکی
 سەرشانی خۆی دەزانی، تەنانەت باوەری وابوو ئەگەر پێویستکات هیژ
 بە کاربێنی، ئەوا بە ئەرکی سەرشانیەتی بە کاربێنی.

بە تیکەڵچوونە سەربازەکانی فەرەنسایا ئیمپراتۆر لە سەر سنوری نیوان
 ئەلمانیا و فەرەنسایا، سەرەتای چالاکیە جەنگیەکان لە ساڵی 1521 ز دەستی
 پێکرد. بەم تیکەڵچوونە ئیمپراتۆر گوشاد بوو، چونکە بوو هۆی
 خۆشکردنی ئاگری جەنگ و پالی نا بە سوپای فەرەنسایا پوو و باکوری
 ئیتالیا. سوپای ئیمپراتۆریش توانی دۆقیە ی میلانو بگێڕیتە وە ژێر دەستی
 خۆی و فەرەنسیەکانی تییدا دەرپەڕینی و بنەمالە ی سفورزا لەم ناوچە یە
 بخاتە سەرکار، بەو پێیە ی ئەم ناوچە یە میرنشینیکە و پە یووەستە بە پۆمانی
 پیروژ. لەملاشە وە پاپا لە بەرامبەر هاوکاریکردنی کردنی ئیمپراتۆر "پارما" ی
 دەستکەوت. لەم کاتە داو لە سەرەتاکانی ساڵی 1524، سوپای ئیمپراتۆری
 شاخەکانی "ئەلپ" ی بری و بە درێژایی هاوینی ئەم سالە گەمارۆی فرانسوای
 یەکەمی دا لە "میرسیلیا". بەلام فرانسوا بە سەریاندا سەرکەوت و بە خراپی
 تیکشکاندن بەبێ ئەوە ی دوايانکە ویت. پاشان بەشیکی سوپاکە ی بەرەو

ناپۆلی ناردو خۆیشی سهرکردایه تی به شه که ی تری کرد به ره و پیده شتی
 "پاڤیا" له نزیك "میلانو" به مه به سستی گه مارۆدانی سوپای ئیمپراتۆر.
 سوپای تیکشکاو ی ئیمپراتۆر توانی بۆ کۆکردنه وه ی هیژه کانی پاشه کشه
 بکات بۆ میلانو، تاوه کو هیرش بکاته سهر فرانسوا. سوپای فهره نسی
 له مانگی شوباتی 1525 له "پاڤیا" تیکشکاو توشی زیانیکی قورس هاتو
 فرانسوا ده ستگیرکراو به ره و مه درید به پێخرا، که له ویدا ئیمپراتۆر چاوه پوانی
 ده کرد. فرانسوا نزیکه ی سالیك به دیلی مایه وه سهره پای ئه و زیانه قورسه ی
 که توشی سوپاکه ی بوو. چارلس به سهرکه وتنی هاوسهنگی نیوده وه له تی
 ئه وروپای لاسهنگ کردو که وته دوورپانیك له باره یه وه، یان ئه و تا په لاماری
 فهره نسا ده داتو هیرش ده کاته سهر و ویستی خۆی به سهریادا ده سه پینی،
 یا له دیلی ئه و سود وهرده گری و پیکه وتنیکی له گه لدا ساز ده کات که
 له قازانجی ئیمپراتۆریه ته که ی دابیت. له راستیدا سهخت بوو به هۆی هیرشه وه
 سهرکه وتنیکی یه کلاکه ره وه به سهر فهره نسیه کاندایه ده ست بیئی، چونکه
 فهره نسیه کان خۆیان بۆ پارێزگاری کردن له ولاته که یان ئاماده بوون، ههروهک
 چارلسیش به و پاده یه به هیژ نه بوو که زاتی ئه م کاره بکات. له لایه کی
 تریشه وه ئه گه ر چارلس به گوئی پاوێژکاره که ی "گاتیانارا" ی کردبا که
 ئامۆژگاری کرد به وه ی فرانسوا له ئیتالیدا بۆ ماوه یه کی درێژ به یلێته وه و وهک
 دهسته به ریه ک بۆ هه ره وه و لێکی دوژمنکارانه ی فهره نسیه کان بیخاته کار.
 جائه گه ر به م پایه ی کردبا، ئه و له سهری پێویستبوو هه لسوکه وت له گه ل
 دیله که ی بکات به "جوامیری و گه وره ییه ک که هیژی تییدا ده رکه و ی، وه

به زه ییهك كه سه رچاوه كه ی له خواوه بیټ". هه ره مان راویژكار ئامۆژگاری کرد به وه ی "داوای هه موو دۆقیه ی بۆرگه ندیا بکات، چونکه مافی شه رع ی خۆیه تی، ئه مجا په یمانیک ی ره ق ی له گه ل ببه سستی، به و مه رجه ی په یمانه که دادوه رانه بیټ و ده سته به ری ئاشتی بکات، هه روه ها لۆسه ریزم ریشه کیش بکات و عوسمانیه کانیش به ره و ولاتی خۆیان راوبنی". به لام چارلس به گوته ی راویژکاره که ی نه کرد و توویژی هه لبژارد له گه لیدا. واتا له بری ئه مه هه سته به سازکردنی و توویژ له گه ل فرانسوا. جا له کانونی دووه می سالی 1526 په یمانه سستی مه درید له نیوانیاندا به ستره. به گویره ی ئه م په یمانه پیویستبو له سه ر فرانسوا واز له زهویه نزمه کان و ئیتالیا و بۆرگه ندیا بهیئنی بۆ ئیمپراتۆر. هه روه ها چه ند جارێك به کتیبی پیروژ سویند بخوات که پا به ند بیټ به به لینه که ی و خوشکی گه وره ی ئیمپراتۆر "ینورا" بخوازی. "خیزانی فرانسوای یه که م پیشت له سالی 1524 له ته مه نی بیست و چوار سالیدا کۆچی دوا یی کرد".

به لام فرانسوا هه رزوو په یمانه که ی شکاند و قاچه کانی خۆی له سه ر زهویه نزمه کان گیر کرده وه. به وپاساوه ی که سویند خواردنه که ی له ژیر فشاردا بووه. ئه مجا ریککه وتنه که ی ره تکرده وه و ده سستیکرد به هاندانی میرنشینه ئیتالیه کان له دژی چارلس، وهك "پاپا کلیمینتی هه وته م، فرانسیسکو سفورزا، فلۆره نسا، قینیسیا، هنری هه شته می پاشای ئینگلترا". ئه مه ش به پیکهینانی کۆمه له ی "کونیاگ" له 22/ مایسی/ 1526. ئیدی به ته واوی ده رکه وت که جه نگی نیوان فهرنسا و ئیمپراتۆر نوی ده بیته وه. چارلس

له باره ی فرانسواوه وتویه تی: "ئه گهر فرانسوا پاریزگاری کردبایه له به لینه که ی، جهنگ نوی نه ده بویه وه..... ئه و ناپاکی و غه شی لی کردم، به راستی ئه م وه که سیکی خانه دانان و پالنه وانانه مامه له ی نه کرد، به لکو وه که سیکی نامه ردو ناپیاومامه له ی کرد."

تالانکردنی پۆما:

سوپای ئیمپراتۆر شاخه کانی ئه لپی بری پوه و ئیتالیا. له مکاته شدا موچه ی سهربازان وه درهنگ که وتبوو ئه و ئازوقه ی که لایان بوو به شی نه ده کردن. ئیدی سوپا به فلۆره نسادا تیپه پی پوه و پۆما، به و برپایه ی پۆما سامانی هه موو جیهانه. سهرکرده ی فهره نسی نه ی توانی به سهربازاندا زال بیت و سوپای ئیمپراتۆر هیژشی کرده سهرشاره که. ئیدی پاو پووت و ئه تککردنی ئافرهت به تایبته ره هیه به جوانه کان بۆ ماوه ی نو مانگ به رده وام بوو. "سوپای ئیمپراتۆر له مانگی مایسی 1527 هیژشی کرده سهرشاره که". له ملاشه وه پاپا له قه لای "سنت ئه نجلۆ" خۆی هه شاردا. دواتر ناچاربوو په یمان له گه ل چارلس ببه ستی و به گوێره ی ئه م په یمانه سفورزا گه پایه وه میلانوو میدتچی بۆ فلۆره نسواو پاپاش هه ندی له زه ویه کانی گێرپایه وه.

تالانکردنی پۆما جیهانی کاسۆلیکی هه ژاندو وروژاندی. ته نانهت هنری هه شته م که ئه و کاته ش دلسۆزی پاپا بوو، هاوکاری فرانسوای کرد له دژی چارلس. به لام هه له سهربازییه کانی فرانسوا گه ل زۆربوو، بویه نه ی توانی قاچه کانی خۆی گیربکات له سهر ئیتالیا، له به ره ئه وه ئاشته وایی "کمبری" له سالی 1529 له گه ل چارلس به ست. به گوێره ی ئه م ئاشته واییه به نده کانی

پەیمانەستی مەدرید نوێ کرایەو، ئەمەش بە وازھێنانی لەزەویە نزمەکان و ئیتالیا. چارلس سەبارەت بە دۆقیە ی بۆرگەندیا زۆر پێداگری نەکرد. لەسالی 1530 ئیمپراتۆر سەردانی ئیتالیا ی کردو لەویدا تاجی لۆمباردیا و تاجی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی دێرینی لەلایەن پاپاوە خرایەسەر. شیاوی باسە ئەمە دواین جاری پاپا بوو لە ھەمبەر تاج خستەسەر سەری ئیمپراتۆرانی ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروژ. لەم کاتەشدا تەمەنی چارلس سی سال بوو.

جەنگ و ھەرای نیوان چارلس و فرانسوا کۆتایی پێنەھات و لە سالانی 1536-1538 گۆبەندەکە نوێ بویەو. فرانسوا بە ھاوپەیمانی لەگەڵ میرە پڕۆتستانتیەکان لە ئەڵمانیا و سکۆتلەنداو سوید و دانیمارک، ھاوشان لەگەڵ دەولەتی عوسمانی کەوتە جەنگ لەدژی چارلس. ھەروەھا لەسالانی 1542-1544 دیسان جەنگ دووبارە بویەو. لەپاش مردنی فرانسواش تاوھکو سالی 1547 جەنگ بەردەوام بوو. ئەم جەنگانە بە ئاشتەوایی "کاتو کامبریس" لەسالی 1559 کۆتایی ھات. ئەم پەیمانە لەنیوان ھنری دووھمی پاشای فەرنساو "1547-1559" فیلیپی دووھمی پاشای ئیسپانیا کوپی چارلس بەسترا. بەگوێرە ی ئەم پەیمانە ئیتالیا کەوتە ژێردەستی بنەمالە ی پاشایی ئیسپانیا، فەرەنساش سی شاری قایمی لەناو ئیمپراتۆریای پۆمانی کەوتە دەست، کە خۆی دەبینیەو لە "میتز - تول - فیردون". بەمەش فەرنسا لەسەر حسابی ئەڵمانیا فراوان بوو.

ئەنجامی کێشە و ھەرای بنەمالە ی ھبسبرگ و فەرەنسا بریتی بوو لە پارێزگاریکردن لە ھاوسەنگی نیودەولەتی ونەھیشتنی خۆتێھەلقورتاندى

فه پهنسا له کاروباری ئه لمانیا. به لام له هه مانکاتدا ئه م دووبه رکیانه ده رفه تی دایه ده وله تی عوسمانی تاوه کو له خوره لاتی ئه وروپا ده رکه وی. هه روه ها هۆکاریکیش بوو بۆ په خشانبوونی پرۆتستانی له ئه لمانیا. له لایه کی تریشه وه بوو به هۆیه ک بۆ هاوپه یمانبوونی فه رنساو ده وله تی عوسمانی و وه رگرتنی به ربژاری له لایه ن فه رنساوه له ناو ده وله تی عوسمانیدا¹.

چارلسی پینجه م و ده وله تی عوسمانی:

له و ساله ی چارلسی پینجه م هاته سه ر ته ختی ئیمپراتۆری، ده وله تی عوسمانیش یه کی له مه زنترین سولتانه کانی به خۆیه وه بینی، که هه ر له و ساله دا هاته سه ر ته خت. ئه میش سولتان سلیمانی قانونی بوو "1520-1566". سلیمانی قانونی به هۆی ده ستگرتنی به سه ر ولاتی قه فقاس و باشوری پوسیا، سنوری ئیمپراتۆریه که ی فراوان بوو که به هۆیه وه ناوچه ی ده ریای په ش بوو به هی ده وله تی عوسمانی. هه روه ها ده ستی گرت به سه ر دۆلی رافدین و توانی بگاته که نداوی عه ره بی له لایه ک، له لایه کی تریشه وه سه رکرده ی ده ریایی عوسمانی "خیردین بربرۆسا" توانی زالی بیّت به سه ر ده ریای سپی ناوه راست و بندوقی جه نه ویه کان ده ربکات. به مه ش ده ریای سپی ناوه راست به شیوه یه ک له شیوه کان بوو به ده ریایه کی عوسمانی. ئه مجا سلیمانی قانونی ئاراسته ی پوه و خۆرئاوا وه رچه رخانده جه نگی له دژی

مه جهر راگه ياند، به و پاساوه ی پاشای مه جهر پیروزیایی لی نه کړدوه له و کاته ی چوته سهر ته ختی عوسمانی. واتا "پاشا پیروزیایی له سولتان نه کړدوه به و بونه یه ی بووه به سولتان". پاشان له جهنگی کی یه کلاکه ره وده دا به ناوی جهنگی "موهاکس" له سالی 1526 توانی سهرکه وی به سهریاند او "بودا بیست" ی پایته ختیان بگری. هه روه ها سولتان سلیمان توانی پیشپه وی بکات پرووه و نه مساو له سالی 1529 گه ماروی قیننای دا. چارلسی پینجه م که له هه موو لایه که وه به لای بؤ ده هات، ناچار بوو بگه پښته وه قیننا بؤ پاریزگاری لی کړدنی. هه رچونیک بیت گه ماروی قیننا سی هه فته زیاتری نه خایاند. به لام سولتان توانی ده ست به سهر سییه کی زه وی مه جهر دا بگری، وه پاش کی شه و ململانییه کی دریژی نیوان سلیمان و چارلسی پینجه م پیکه و تنیکیان له سالی 1547 م ورکړد. به گویره ئه م په یمانه سولتان ده ستی به سهر به شیکی زوری خاکی مه جهر دا گرت. له ناویشیاندا "بودا بیست". هه روه ها پاشای مه جهر پازی بوو سالانه "30000" لیره بدات به سولتانی عوسمانی.

هاوپه یمانی نیوان فرانسوای یه که می پاشای فهره نسو سلیمانی قانونی له دژی چارلسی پینجه م، وایکړد سولتان سلیمان چه ندین به ربژاری مه ترسیدار ببه خشی به فهره نسو. وه هر ئه مه ش ده رگه ی والا کړد بؤ

وهرگرتنی بهربژاری له عوسمانیه کان له لایه ن بیانیه کانه وه. ئه م بهربژاریانه ش خۆی ده بینیه وه له :-

1. فهره نسا ئازادی ته وای پیدرا له بواری بازرگانی و که شتیوانی دا له بهنده ره کانی ده ولّه تی عوسمانی، به مهرجی پهرسمی "5%" له نرخى بازرگانیه کهی ببه خشی به عوسمانیه کان.

2. عوسمانیه کان پێگه نه دهن به هیچ که شتیکی بیانی به هاتوچۆکردنی له بهنده ره کانی ده ولّه تی عوسمانی، ته نها به و مهرجه نه بیّت که ئالای فهره نسا به رز بکاته وه.

3. له کیشه مه دهنی و تاوانه کاندایه که فهرنسیه کان له قونصله کانیان دادگایی بکړین.

4. جالیه ی فهرنسی دامه زراو له ده ولّه تی عوسمانیدا به ربژاری تایبه تی هیه له بواری گواستنه وه ی کالاکه لویه له کانیدا له ناوخوا ده ولّه تی عوسمانیدا.

5. فهرنسیه کان ئازادیی ئاینی ته وایان پیدری و فهره نسا ش بیته پارێزهری مه سیحیه کانی نیشته جی له زه ویه پیرۆزه کان¹

به م شیویه چارلس به دریژی ژانی له ژیره ره شه ی ده ولّه تی عوسمانیدا بوو. جهنگ له سالی 1551 دووباره بووه و دواى مردنى چارلسیش هه رکوٹای نه هات، تا له سالی 1562 پیکه وتن سازبوو. پاش

ئهمه فردیناند له سالی 1564 کۆچی دوایی کردو سلیمانی قانونیش له سالی 1566 کۆتایی به ژیا نی هات.

ئیسپانیا له رۆژگاری چارلسی پینجه م:

"چارلس" به ناوی چارلسی یه که م له دوا ی مردنی فردیناندی باپیری له سالی 1516 چوه سهر ته ختی ئیسپانیا. "فردیناند باوکی دایکی چارلس بوو (له دایکیه وه باپیری بوو) که له سالی 1516 له دنیا ده رچوو"، ئاوابونی که سایه تیه کی به هیزی وه ک فردیناند له ولایتیک که هیشتا به ته واوی یه کانگیر نه بوو، ده رفه تی ره خساند بۆ سهره لدان ی گێرمه وکی شه کۆنه کان و هه ولدان ی خانه دانان بۆ گێرانه وه ی ده سه لاتیان و خو زاکردنیان به سهر شاره کاند، له کاتی کدا شاره کان به رهنگاری ئهمه یان ده کرد. خانه دانان و شاره کان هاتنی هۆلن دیه کان یان له گه ل چارلسدا بۆ ئیسپانیای ناخو ش بوو. چارلسیش به سهر زهویه نزماکاندا ده سه لاتدار بوو له و کاته وه ی باوکی "فیلپ" له سالی 1506 کۆچی دوایی کرد بوو. له ئه یلولی 1517 چارلس زهویه نزماکانی جیه یشت و به ره و ئیسپانیا که وته پێ و له کۆتایی تشرینی یه که م گه یشته قشتاله. وه له شوباتی 1518 کۆبونه وه ی به کورتیزی قشتاله به ست و په یمانی دا که پیز له داب و نه ریتی ولات بگری و جگه له ئیسپانیه کان هیه که سیکی بیانی له پۆسته حکومه کان دانه مه زین ی. له ملاشه وه کورتیز په زامه ندی نواند له سهر به خشین ی خه رچی بۆ ماوه ی سی سال.

چارلس هه ولیده دا ئیداریه کی پێک و پێک و حکومه تیکی سه قامگیر دابمه زینیی. هه کاتی که سهردانی هه شاریکی ده کرد داوای خه رجی و داهاتی ده کرد، ئه مه ش شوینه واریکی په سستی و نیگه رانی له ناو خانه دان و ده وله مه ندان دروستکرد، کاتی که ئه وان له دواى مردنی فردیناند خویان له م باره ناهه مواره ی که فردیناند به سه ری هیئابون پزگار کردبوو. ئیدی وروژان و ده ستیان کرد به نانه وه ی ئازاوه و کاری فرانخوازیان له سه رحسابی یه کتری ئه نجامدا. سه ره تاکانی ئازاوه و په شیوی و ئالۆسکاوی ده رکه وت و زهنگی شوپشی لیده دا، به تایبه ت کاتی سکالاگان زۆر بوون. وه پاش ئه وه ی که هه والی مردنی ئیمپراتۆر ماکسیمیلیان گه یشت، شوپش به ته وای ده سستی پیکرد. ده نگه رانی ئه لمانیا داوای گه رانه وه ی چارلسیان ده کرد بۆ ئه لمانیا به مه به سستی هه لبرێردانی وه ک ئیمپراتۆر. له م لاشه وه ئیسپانیه کان دژی پاشکویه تی بوون بۆ ئیمپراتۆریه تی پۆمانی پیروژ، هه روه ک له دژی ئه وه بوون که له لایه ن ئه لمانی و هۆلندیه کان فه رمانه وایی بکری. له به ره ئه وه شوپشگێپان هه ولیاندا پێگه بگرن له پویشتنی چارلس. به لام چارلس توانی له م ولاته بجیته ده ره وه و یه کێ له هۆلندیه کان وه ک جیگری خوی دیار بکات له قشتاله بۆ ئه وه ی پووبه پوی ئه و شوپشه زیان به خشه ببیته وه.

شوپش له یه ک کاتدا کاری خانه دانان و دانیشتوانی شار بوو. کلێساش له زۆربه ی شوینه کان پشتیوانی له به رگریکاری ئیسپانیه کان ده کرد له مه پ درایه تی کردنی بیگانه. شوپشگێپان به شیکی زۆری ولاتیان داگرت و حکومه تیکیان له سالی 1520 بۆ خویان دامه زراند و حکومه تی جیگری

پاشایان پوخاندو شەریعیەتی حکومەتی خۆیان راگەیاند. شۆرشیگێڕان گەیشتنە پایتەخت "قشتالە" و پرایانگەیاندا کە تەندروستی "خانمجانا" باش بۆتەو. ئەوەبوو داویان لە "جانا" کرد پەزنامەندی بنوێنی لە سەر شەریعیەتی حکومەتە کەیان. وەلی "جانا" پێش ئەوەی وتەیک لە دەمی بیتەدەر لە سەر پەزنامەند بوونی، دووبارە هۆشی لە دەستدا. داواکاری شۆرشیگێڕان بریتی بوو لە سکالا کۆنەکان و چاکسازی کردن لە دەستورو دامەزراندنی خەڵکی ئیسپانیا لە سەر پۆستەکانی دەوڵەت، لە جیاتیی خەڵکی غەیریە ئیسپانی. هەروەها داویان دەکرد پێگە بگیری لە دزەکردن و پۆیشتنی زیۆی هاتووی ئەمریکا بۆ دەرەوی ئیسپانیا و چارەسەری بەرز بوونەوێ نرخیەکان بکری. بەلام داواکاری خەڵکانی شارەکان خۆی دەبینیەو لە چاکسازی کردن لە "کورتیز". ئەوان داویان دەکرد "کورتیز" لە هەموو دووسالێک جارێک کۆبیتەو بەبێ بانگهێشتکردنی پاشا. هەروەها داوی هەلوەشانداوەی بەربژاری خانەدانیاں دەکردو دەیانویست باج لە سەر ئەوانیش دبنری.

چارلسیش لە دژی خەڵکانی شار پشتیوانی خۆی بۆ خانەدانهکان دەریپی. بەوەش گۆپرایەلی خەنەدانهکانی بۆ خۆی مسۆگەرکردو سەرکەوتنیکی گەورە بە دەستەینا. ئیدی هەر ئەم خانەدانانە شۆرشیان دايلۆسی. پاش ئەوەش کە چارلس کرایە ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروۆز گەپرایەو ئیسپانیا، شۆرشی "کوسیی ناروس" کۆتای پێهاتبوو. بە سەرکوتکردنی شۆرش سیستەمی پەرلەمانی لە ئیسپانیا کۆتایی پێهاتو دەسەلاتی پەها دەستی پێکرد، بەبێ ئەوەی کورتیز هەلوەشیتهو. داوی ئەوەی چارلس

لیخۆشبوونی گشتی راگه یاند بۆ هه موویان، خانه دانان و خه لکی شاره کان پشتیوانی چارلس یان کرد. شیاوی باسه شوپشی لۆسه رو ده ستگرتنی چارلس به کلێسای کاسۆلیکی و پارێزگاری لیکردنی و ده ستکه وتنی پۆستی ئیمپراتۆری، ئیسپانیه کانی له چارلس نزیک خسته وه، وای لیکردن فه خرو شانازی پیی بکه ن. سه روه ت و سامانی ئه مریکا و ئیسپانیا به سه ر چارلسدا ده پڑا، ئه مه ش چارلسی والیکرد خۆشه ویستی هه بیئت بۆ ئیسپانیا و سیاسه تیکی ئیسپانی رووت په یڕه و بکات. ئه مجا تاکاتی مردنی په چاوی هه ر مامه له یه کی ده کرد گه ربه زیان ته و او بوایه له هه مبه ر ئیسپانیه کان.

کوژایی چارلسی پینجه م:

پاش ئه وه ی جه نگو و ناکوکیه کان جه سته ی چارلسی شه که ت و ماندوو کرد، چارلسی پینجه م له سالی 1556 له ته ختی ئیمپراتۆری دابه زی و ولاته به رفراوانه که ی دابه ش کرد له نیوان کوپه که ی فیلیپ و براکه ی فردیناند. ئیسپانیا و زهویه نزمه کان و ئه مریکا و ئیتالیا بوونه به شی فیلیپ. له کاتی کدا فردیناند مولکه ویراسیه کانی خۆی له ئه لمانیا به میراتگرت، که له سالی 1531 هوه - فه رمانپه وایی ئه لمانیای ده گیپرا له بری براکه ی چارلس، که زۆربه ی کاته کان له ئه لمانیادا ئاماده نه بوو. چارلس جگه له نازناوی ئیمپراتۆر هیچی تری بۆ نه مایه وه، ئه و نازناوه ی تا مردنی پارێزگاری لیکرد. چارلس دوو سالی کوژایی ته مه نی له دیڕیکی ئیسپانیا برده سه رو له ویدا خۆی خه ریکی په رستشی په روه ردگاری کرد. تا له سالی 1558 گیانی سپارد.

ئینگلتراي رۆژگاري هنري ههشتهم

1527-1509

هنري ههشتهم له باوكيه وه ولاتيكي يه كگرتوو سياسهت و ئابووريه كي له نگره رگرتوو هاوسهنگي بۆ به جيما، له پال ئاشتي و ئاسايشيكي گشتي و سهروهت و سامانيكي زۆر. له مكاته دا كاردينال توماس ولزي "1475-1535" هاوكاري و ياريد دهري بوو له حوكم كردندا. ئه م پيش ئه وه ي ببيت به كاردينال و پايژكار، سه رقال بوو به پۆسته ئايني و دونيايه كه ي له كلّساو ده ولت دا. ولزي خوي خوشه ويست كرد له لاي پياواني ئايني و سياسهتوانان. به ره به ره به رزبوويه وه تا بوو به وه زير. ولزي پۆسته كه ي خوي قۆسته وه و به كاري هينا بۆ به دهسته هيناني دهسه لات و ناوبانگ. دهسه لاتي شي به رفراوانبوو پاش ئه وه ي بوو به پايژگاري هنري ههشتهم. ئيدي بوو به ئاراسته كاري سياسهتي ده ولت له ناوه وه و ده ره وه.

ئه م به شيويه كه به رزفربوو كه ئاره زوي دهسته كه وتني پۆستي پاپه وي ده كرد. "ولزي" تواني دهسه لاتي پاشا به هيز بكات و خانه دانان لاواز بكات و دادگاي هولي ئه ستيره به كارييني بۆ دادگايي كردنيان. وه به به رتيلو به خشيش پشتگيري په رله ماني به دهسته هينا. "ولزي" تيبيني ناكوكي نيوان چارلس و فرانسواي كرد، له به ره وه ويستي سود له م ناكوكيه وه ريگري، بۆ ئه وه ي پيگه ي خوي و ولاته كه ي بگه يه نيته ئاستيكي به رچاو.

له م كاته دا له ئینگلترا دا هه بوو ده يگوت: ئینگلترا سياسهتيكي دابراوي هه يه، ئه مهش به هوي بچوكي ئینگلترا له م كاته دا و نه بووني پايه كي گه وه

لە ناو ولاتە گەورەکان. بە لām وڵزی بیروپای بە پێچەوانەی ئەمە بوو، هنریش هاوکاری کرد. ئیدی جارێک دەچوو پال چارلسی پێنجەم و جارێک لای فرانسوای یەکەم. بە مەش هێزێکی لە ناوخواو ناوەندیکی بەرزى لە دەرەو دا بۆ ولاتەکەى دەستەبەر کردو خودى خۆیشى بوو پیاو کارى. لە بەرئەو بە دامەزێنەری سیاسەتى هاوسەنگى نێودەوڵەتى دادەنرێ.

"وڵزی" بەهۆی لە بەرچاو گرتنى خزمایەتى نێوان هنرى و چارلس لە لایەك، لە لایەكى تریشەو بەهۆی هەبوونی بەرژەوەندییكى زۆرى بەریتانیا لە زەویە نزمەکاندا كە چارلس بە سەرىدا فەرمانرەوایو، لایەنگرى چارلسی دەکرد. هەرەها ئەم لایەنگیریە کاریگەرى گەورەى هەبوو لە سەر بە دەستەپێنانى چاوتیپرینەکانى وڵزی لە پۆمادا. هەرچەندە "هنرى و وڵزی" ماوێهەك لایەنگرى فرانسوایان کرد، بە لām چارلس دواى ئەوێ بەرتیلی پى بەخشین هەرچۆنێکبێت توانى بە لای خۆیدا کیشیانبات. ئیدی وڵزی بە مەبەستى هاوکاری چارلس هێرشى کردە سەر فرانسوا، بە لām ئەم هێرشە کاریگەریەکی ئەوتوى نەبوو. لە تالانکردنى رۆماشدا لە سالى 1527، هنرى بە لای فرانسوایا شکایەو، بەهۆی ئەمەش چارلس تووشى سەرلیشیوان هات.

بە لām وەنەبى تالانکردنى پۆما تاكە هۆکاربووبى بۆتیکچونى پەيوەندیەکانى نێوان "هنرى و چارلس"، بە لکو چەند هۆکاری تریش هەبوون كە کاریگەریان بە سەر پەوشەكەدا هەبوو. چونکە دەمێك بوو هنرى دەیویست خۆى لە خێزانەکەى "کاترین ئارگون" رزگاریبات. "بەهۆی ئەوێ ئەم

هاوسه رهی هیچ کوپکی نه بوو که جیگهی بۆ بگریته وه"، وهك پيشتر پونمانكرده وه. به لام كاترين پوری چارلس بوو، ئەمەش كارەكەى سه ختكردبوو. له ملاشه وه پاپا ئاماده نه بوو مافى ته لاق ببه خشى به هنرى. ولزى ده یویست سود له م هه لومه رجه وه رگری. ولزى هەزى ده كرد كارى ته لاق سه ربگری، چونكه ئەمە پاشای پزگار ده كرد له دۆستایه تی و په یوه سته بونی به ئیسپانیا. هه ر ئەمەش ده رفه تی ده ره خساند بۆ هاوسه رگری کردنی هنرى له گه ل خانمی فه ره نسا، که به هۆیه وه فه رنسا ده بوو به دۆستی ئینگلترا. به مەش ده یتوانی پاریزگاری بکات له هاوسهنگی نیودوله تی.

وه لی هنرى له دۆلکی تر دا بوو، ئەم بیروپای تایبەت به خۆی هه بوو له باره ی ئافره تدا. له به ر ئەمە هیچ گرنگی نه دا به بیروپاکانی ولزى و به کاره دیبلۆماسیه کانی خانمی فه ره نسی. هه ر وهك هیچ به زه یی نه هاته وه به ئەشکو و ئەسرینه کانی کاترینی خیزانی. له نیو هه موو ئەمانه دا هه ستا به ئەنجامدانی هاوسه رگری له گه ل کچه لاویکی ئینگلیزی به ناوی "ئان بۆلین" که ده میك بوو شه یدای ببوو. به مەش هیوای فرانسوا تیکشکا و ولزى له وه زاره ت که وت و له زینداندا به غه مه وه گیانی سپارد. په یوه ندییه کانی نیوان ئینگلترا و "چارلسی پینجه م" یش تیکچوو. هه روه ها ئینگلترا له کلێسای کاسۆلیکی جیا بوویه وه و پرۆتستانتییه تی راگه یاند.

به لام له دوای کوشتنی ئان بۆلین و مردنی کاترین ئەراگۆن له لایه ک، وه هاوسه رگری هنرى له گه ل خانمیکی ئینگلیزی، په یوه ندییه کانی چارلس و

هنری پووهو باشبوونه وه چوو، به مەش هۆی سەرەکی تێکدانى پەيوەندىەکانى نێوان ئەم دوو پاشايە کۆتايى پيّهات. پاش ئەمەش هنرى چه ندين هاوسەرگيرى ترى به ئەنجام گەياند، تا ئەو کاتەى مەرگ بووبە ميوانى و تەخت و تاجى جيهيشت.

ئيسپانيای رۆژگارى فيلیپى دووهم

1598-1558

ئاکارەکانى فيلیپ و گيروگرهفته کان :-

فيلیپى دووهم، كوپى چارلسى پينجه م له سالى 1527 له دايك بووه. ئەو سەرجه م مولكى باوكى به ميرات گرت، به هۆى ئەوهى فرديناندى مامى به ئيمپراتورى ئيمپراتورى پۆمانى پيرۆز هەلبژاردو مولكى بنەمالەى هبسبرگى نه مساوى بۆخۆى به ميرات گرت.

بيروپاكان سه بارهت به فيلپ جياوازن، به ريتانيه كان فيلپ به كه سيكى خۆسه پين و زۆردار له قه له م ده دهن و گوزارشتى ليدەكەن به وهى كه چاكەى بۆ غهبرى خۆى نه ده ويست. له هه مانكاتدا ئيسپانيه كان به په مزو هيماى ولاتى داده نين و به پالەوانيك له پالەوانانى ئاينى مه سيحى و پاريزه رى شارستانى تى خۆرئاوا ئەژمارى ده كەن. هۆكارى ئەم ليكنه چوونهى بيروپاكانيش ده گه رپته وه بۆ ئەو پيلان و پيلانگيريهى كه فيلپ له دژى به ريتانيا پيى هه لده ستا، كه له ئەنجامدا گه لى ئينگليزى پقو قينيان له به رامبه ريدا دروستبوو. وه لى ئيسپانيه كانيش به مه زنى ده گرن، چونكه له ناو

ئەوان لە دایک بوو، هەر لە ناو ئەوان دەژیا و نیشتهجی بوو، بە زمانی ئەوان دە ئاخافت و پارێزگاری لە کاسۆلیکی دەکرد و خوشگوزە رانی بلۆکێردەوه. ئیسپانیا لە سەردەمی ئەودا لە پۆژگاری زیڕیندا دەگوزەرا، بەلام بەهۆی سیاسەتی زۆردارانە فیلیپ هەرس و داپوخانلە کۆتاییەکانی ژیاڵی دەستی پێکرد. فیلیپ لە پوخساردا زیاتر وەک کەسیکی ئەلمانی دەهاتە بەرچاو نەوێک ئیسپانی. کاتیکی پوویەکی سەرنجراکێش و قزێکی زیڕین و دووچاوی شینی هەبوو. فیلیپ هاوسەرگیری لەگەڵ "ماریا" ی پرتوگالی ئەنجام دا، وەڵی ماریا لە کاتی مندالبوونیدا گیانی سپارد. ماریا مرد، بەلام کوپێکی شیت و خوینپێژی بە جیهیشت بەناوی "کارل" لە بەرئەوه باوکی زیندانی کرد، گوتراویشە فرمانی داوێ بە کوشتنی. وە دەشگوتری: "کارل" بە مردنی سروشتی خۆی مردووه. ژنی دووهمی فیلیپ "ماری" خانمی ئینگلترا بوو، کە بەبی ئەوهی خۆشەویستی ئالوگۆرپکەن فیلیپ بووبە ئەوینداری. خیزانی سییەمیشی "ئیلانزیسی فالوای کچی هنری دووهمی" شای فەرەنسا بوو. ئەم ژنەیان سەبارەت بە فیلیپ خیزانیکی پۆمانسی بوو، بە مردنیشی خەمیکی گەورە و توشی فیلیپ کرد لە ساڵی 1568. فیلیپ لە پاش مردنی ئەم هاوسەرە، "ئان" ی نەمساوی خواست بۆ مەبەستی سیاسی، بۆ ئەوهی کوپێکی بیی بتوانی تەختی رادەست بکات، بەلام کوپەکە ی "فیلیپی سی" یەم "نەیتوانی جیگە ی باوکی بگریتهوه.

فیلیپی دووهم پیاویکی زۆردار بوو لە فەرمانرەواییدا، خۆی سەرپەرشتی سەرجهەم کاروبار و کێشەکانی دەوڵەتی دەکرد. بەهۆی زۆر سەرقال بوونی بە

کارەکانی، نەیتوانی بە وریای و زرنگیه وه کاره گرنگه کان چاره سەر بکات له بواری کارگێڕی و سیاسی دا. فیلیپ کاسۆلیک مەزەه بی بوو، زۆر بە پەرۆش بوو بیروباوهره که ی. پەرۆشی فیلیپ بو بیروباوهره که ی گه یشته راده ی ده مارگیری. ئەوه بوو هه ستا به دامه زرانندی داداگای پشکنین به مەههستی دادگاییکردن و لێپێچینه وه ی پرۆتستانی و غهیره مه سیحیه کان. له پره وشته کانی تری ئەوه بوو که که سبێکی فیلاوی بوو سیاسه تی میکیا فیلی پەرپه و ده کرد. ئەگەر جهنگی به پێویست نه زانیبا په نای بو جهنگ نه ده بردو ده یویست چاره سهری کیشه کانی به پێگه چاره ی دیبلۆماسی بکات، به لام کاتیکیش جهنگی به کاریکی پێویست هاتبایه بهرچاو، ئەوا له چوونه ناو جهنگ دوو دلی نه ده کرد. گه وهرترین ئامانجی ئەم یه کپارچه کردنی جیهانی مه سیحی و کردنی ئیسپانیا بوو به مه زنتین ده ولت له جیهاندا. به لام له م ئامانجه دا شکستی خوارد. چونکه فیلیپ ده یویست خوی مولکه به رفراوانه کانی به پێوه به ری. ئەم له یه ک کاتدا دهستی ده خسته سه رجه م کاره کان. له کاتیدا سه ره رشتی کاره برپوه به ری و کاگێرپه ئالۆزه کانی ده کرد، له هه مانکاتیشدا پێویست بوو له سه ری داگیرگه کانی به گیانیکی سیاسی و بازرگانیه وه به پێوه به ری له ئەمریکا و ئاسیا و ئەفریقا دا، ههروهک له سه ریشی پێویست بوو شوڕش و ئاژاوه کان سه رکوتبکات، که له زهویه نزمه کان هه لگیرسابوو. ههروهها ده بوايه پووبه پووی پرتستانیتهت ببیته وه له هه ریه که له ئینگلترا و فه ره نسا، له گه ل هه موو ئەوانه دا ده یویست مه سیحیه تیش سه ربخاو پشتگیری بکات له دژی مسوڵمانان که له م کاته دا

زالبئون به سه ر باشوری خۆره لاتی ئه وروپا و خۆره لاتی ده ریای سپی ناوه راست. ده رهنجامی هه موو ئه مانه ش کاره ساتیک بوو بۆ ده ولّه تی ئیسپانیا و داها تی ئه م ولاته. ئیدی ده رهنجامه کان ده رکه وتن پئیش ئه وه ی سه ده ی شازده کۆتایی پئیبیت. ئه وه بوو هۆیه کانی داپوخان ده ستی پئیکرد، به شیوه یه ک فیلیپی دووه م پئیش ئه وه ی بمری له سالی 1598 تئیبینی ئه م هه رس هینانه ی کرد.

سیاسه تی فیلیپی دووه م :-

فیلیپی دووه م باوه ری به یه کپارچه یی ولات هه بوو. ئیسپانیای کرده خاوه نی یاسا و پئیسایه کی یه کانگیرو عادات و نه ریتیکی تیکه ل. ئه مه ش به مانای به هیزکردنی پاشایه تی ره ها دیّت. فیلیپ به پئویستی ده زانی یه کیه تی نیشتمانی له گه ل پادشایتی ره ها دابیت. کورتیزی ئیسپانیا ش نه یاری فیلیپ نه بوو، کورتیز تاونا تاویک کۆبونه وه ی خۆی سازده کردو ره زامه ندی خۆی له سه ر باجه نوپیه کان نیشان ده دا، له کاتی کدا باجه کۆنه کان هه ر به رده وام بوون و ببوونه داها تیکی سالانه بۆ خه زینه ی ده ولّه ت، به بی ئه وه ی هه ولّی لابر دنی بدری. ئه مه ره چه یه کی دروستکرد که دواتر پاشاکانی ئیسپانیا به سه ریا پۆیشن. فیلیپ خانه دانه کانی له کۆشکی شاهانه نزیکه خسته وه، به بی ئه وه ی کاری گرنگیان پی بسپیری. له ملاشه وه پشتی ده به ست به چینی ناوه راست و له پۆسته کاندای ده مه زانندن.

فیلیپ له ریگه ی سکر تیره کان کاره کانی راده په راند، وه له سه ر هه موو بچوک و گه وره یه ک بیرو پای وه رده گیرا. به هۆی ئه مه پۆشوینگرته به ره کانی

حکومت بی به رهه م بوون و ژۆریکیان فه رامۆشکران، هه موو ئه وانه ش گیانی داهینانی له ناو فه رمانبه ران له ناو بردو ئیداره ی ناوه ندی لاواز کرد.

وه نه بی باری ئابووری و درایی ئیسپانیا له ره وشى سیاسى و کارگیریه که ی باشتربوبی، به لکو ئه میش خراپتر بوو. پرۆژه دهره که کان بارگرانیه کی قورسیان له سه ر قشتاله دروستکردبوو. ئه راگۆنیش به هۆی که م دهرامه تیه وه نهیده توانی خه رجی پیشکesh بکات. له ملاوه داهاتی زهویه نزمه کان به هۆی شوڕشه وه پچرانی تیکه وتبوو. داهاتی ئیتالیا ش که م جار وابوو به شى راپه راندنی کارهکانی بکات. ئه و سهروهت و سامانه به رده وامه شى که له کانهکانی ئه مریکادا هه یبوو، سه رمایه داره بیگانه کان زیاتر سودیان لی دهبینی وه که له حکومتی ئیسپانیا. ئه مانه له باج به خشرا بوون، ته نهاکاتی که نه بیته که حکومت گه ره کی بوایه هه ندی پاره ی لی ده سه ندن. وه به هۆی ئه وه ی باجی ده یه کیان خسته سه ر گشت فرۆشراوهکانی پرۆژه پیشه سازه کان شکستیان هی نا. سه ره رای ئه مه ش چه وساندنه وه ی مۆریسکووس و جوله که کان بووه هۆی که مبوونه وه ی داهات و سامانی ئه م ولاته. چونکه ئه م چینه خاوه نی سامان و پیشه سازه ی بوون. له به ره وه ئیسپانیا له کۆتایی سه ده ی شازده که وته سه ر لیواری ناپوتی و مایه پوچی.

له پووی ئاینیشه وه فیلیپ باوه ری وابوو که جیاوازی مه زه بی و فره ئاینزایی له ده ولتدا ده بیته هۆی دووبه ره کی و یرانکاری. کاتیکی ش فیلیپ ئاره زووی له یه کپیزی و یه که ده نگی ولات ده کرد، کلّی سایی کاسۆلیکی وه که عقیده و بیروباوه ری فه رمی ده ولت ناساندو جه ختی له سه ر کرده وه. هه موو

ئەمانەشی لەبەر مەرامی سیاسی و ئاینی کرد. لە ڕووی سیاسییەوە دەتوانین بڵێین: ئیسپانی و پرتوگالیەکان کاسۆلیکی بوون، ئەوان لە ھەر کۆییەک بوونیان ھەبواوە دەستیاندەکرد بە بلاوکردنەوەی کاسۆلیکیەت، جا ئەم ھۆیە ھۆکارو یاریدەدەر بوو بۆ ئەوەی لە داھاتوودا پرتوگال بچیتە پال ئیسپانیا. فیلیپ بۆ جیبەجێ کردنی سیاسەتە ئاینیەکی وەک باوەردارێکی دڵسۆز بۆ کاسۆلیکی، ھانی پاپایدا لە سەر بەردەوام بوون لە چاکسازی کردنی کلیسای کاسۆلیکی، بە تایبەت لە ئەنجومەنی "تەرنت" لە ئیتالیا. ھەروەک ھەستا بە دامەزراندنی دادگاگانی پشکنین بۆ پیادەکردنی سیایە سەتە زۆرداریەکی، بە تایبەت لە بواری ئاینیدا. لە ھەمان کاتیشدا ھەولیدا پڕۆستەستانتیەت لە ھەرەنسادا لە ناوباری و ئیینگلتراش بگێریتەو ھە جوغزی کلیسای کاسۆلیکی¹.

فیلیپ بۆ جیبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە کە بەرھەو یەکیارچەکردنی نیمچە دورگەیی ئیبیریا دەبێرد. لە ساڵی 1580 داوای تەختی پرتوگالی کرد، بەو پاساوێ دایکی کچی پاشای پرتوگال بوو. بۆ ئەمەش بێمالەیی "براکنز" لە بەرامبەر وەرگرتنی بڕیکی زۆر زەبەند لە مال، پەزنامەندیان نیشاندا لە ھەمبەر ئەم داوایە فیلیپ. لە کاتی کدا تەختی پرتوگالی بۆ ئەم بێمالەییە پەروایە تر بوو وەک لە فیلیپ. ئیدی سوپای ئیسپانی پوو و پرتوگال کشاو خستە پال ئیسپانیا. فیلیپیش دانی ھێنا بە دامەزرێوە و موئەسسەسە سیاسییەکی پرتوگال و ھەق و مافی دەستوری بۆ

پرتوگالیەکان. هەروەها خانەدانە بچوکەکان و خاوەن کێلگەکانی لەخۆی نزیکخستەو. بەلام ئەم یەکیەتیە گەلی پرتوگالی پێی پازی نەبوو هەرچەند بۆ ماوەی شەست ساڵ لەژێر دەستی ئیسپانیادا مانەو. تا ئەوە بوو لەسالی 1640 بە سەرداریەتی بنەمالەیی "براکنز" جاریکی تر پرتوگال لەئیسپانیا جیا بوویەو.²

چەوساندنەوێی مۆریسکۆس و راوەدونانیان لەئیسپانیا:

فیلپی دووهم سیاسەتی سەركەزکردنی موسڵمانە تورکەکان و ملکه چکردنی مۆریسکۆسەکانی گرتبۆبەر. ئەمانە پاشماوەی موسڵمانەکان بوون لەئیسپانیا کە مەسیحیەتیان قبوڵ کردبوو. بەلام زۆرینهیان بەنهیانی دەستیان بەئیسلامەو گرتبوو. پەپرەوکردنی دروشمەکانی خۆیان و بەژداری نەکردنیان لەپەرپەسمی ئاینی ئیسپانیەکان، بەلگەیک بوو بۆئەمە. گوتراو: فیلپی دووهم لەسالی 1564 ئامۆژگاری دادگاکانی پشکنینی کردووە بەوێی لەگەڵ مۆریسکۆسەکاندا زۆر توندنەبن، بەلکو کلێسای کاسۆلیکی هەولبەدات دروشمەکانی کلێساو سروتە ئاینیەکانیان فێربکات. وەلی هیچ شتی لەمانە نەهاتنە بوازی جیبەجی کردن. فیلپی دووهمیش وەک فەرمانرەوایەکی زۆردار چاوپۆشی نەدەنواند لەسەرپێچی کردن لەسیاسەتەکیداو هەبوونی پەيوەندی موسڵمانەکانی ئیسپانیا بەعوسمانیەکان.

له سالې "1566" فەرمانیکیان دهرکردو تییدا داوای گېړانه وهی یاسای
 سالې 1526 ده کرد. ئه و یاسایه زمانی عهره بی پرتده کرده وه و گهرماوی
 پوژه لاتی قه ده غه ده کرد. هه روه ها به کارهینانی مامانه مه سیحیه کانی
 له لایه ن خیزانه موسلماننه کانه وه له کاتی مندالبووندا فهرزکردبوو. هه ر به پیی
 ئه م یاسایه ده بوايه له ماوه ی سی سالدا زمانی ئیسپانی فیږبن، به بی ئه وه ی
 ماموستایان بو دابنری. هه ندی له حاکمو سهر کرده کان نه یاری پیاده کردنی
 ئه م سیاسه ته نائه قلانیه بوون، وه ک فەرمانپره وای غه رناته "دی
 منوزا" و "دیوکنو فئالفا"، به لام هیچ که سیان نه یانتوانی فیلپ له پیاده کردنی
 ئه م سیاسه ته په شیمان بکه نه وه. ئیدی ویران کردنی گهرماوه کان
 له سالې 1567 دهستی پیکرد. موریسکوسه کان له به رامبه ر ئه م
 ده ستریزیه داو وه ک کاردانه وه یه ک له سالې 1568 شوږشیکیان به رپاکرد،
 به لام کوشتارگه ی گهره یان بو سازکراوسه رکوتکران. ئیدی موریسکوس
 سه ری ئیسپانی ده بری و ئیسپانی سه ری موریسکوسی ده بری. ئه م کوشتوبره
 به شیوه یه ک به پړوه ده چوو، که یه کی له سه ربازانی ئیسپانیا له باره یه وه
 ده لی: "ئیمه هه موومان دزو جه رده بووین، منیش له ناویاند یه که م بووم".
 کاتیکیش یه کی له سه ر کرده ئیسپانیه کان ویستی به رپگه چاره ی ئاشتیانه
 کو تایي به م کوشتاره بهینی، فیلپی دووه م له سه ر کار لایداو براکه ی خوی
 خسته جیگه به ناوی "دون جوانا". جوانا توانی شوږش سه رکوت بکات.
 له ئاکامی ئه م گو به نده دا خانه وه ده کان له ناوچه جوړه جوړه کانداپه ریشان و
 په ږاگه نده بوون. وه به بی ئه وه ی لیان خو شبن ده ستیان به سه ر

مولكوما ئالاندا گرت و ھەموو شتېكىيان لى زەوت دەكرا، مەگەر شتى كەلكى گۆيزانە ۋەى ھەبوايە. ئەمانە لە ھەرجىگە يەك بووبان كۆتو بەندىيان بەسەردا دەسەپىنرا. بەلام ۋەنەبى مۆرىسكۆسەكان بەتەۋاۋى گۆلەيان كەوتىپتەلىڭى ۋەى دەرەتان مابنەۋە، بەلكو ئەۋان بەھۋى ئەۋەى پىشەگەر كارزان بوون، لە ھەر شوپىنك گىرسا بنەۋە بەزۋى دەيانتۋانى بارودۇخيان باش بكنە ۋە خوشگوزەرانى ۋ خوشنودى لەم ناۋچە يەدا بلاۋبەكەنەۋە كەتيايدا ئۆقرەيان لى دەگرت. پەنگە ئەۋە ھۆكارى سەرەكى بووبى بۆئەۋەى سۆزى ھەندى لە فەرمانرەۋاۋ سەركرەكان بەلاى خۇياندا پاكىشن، بەۋەى كەچىتر فيلىپى دوۋەم مۆرسىكۆس نەچەۋسىنپتەۋە. بەلام كارەكە بەۋەندە كۆتايى نەھات، بەلكو ئەمجارەشيان فيلىپى سى يەمى كوپى فيلىپى دوۋەم لەسالى 1609 فەرمانيدا مۆرسىكۆس لە ئىسپانيا بەتەۋاۋى پاپونرىن.¹

جەنگى "ليپانتو" لەنىۋان گەلەكە شتى ئىسپانى ۋ عوسمانى 1571:-

دۋاى ئەۋەى فيلىپى دوۋەم سەرەكەۋت بەسەر شۆرشى مۆرسىكۆس. براكەى خۋى "دون جوانە"ى- ۋەك سەرۋكى كەشتىگەلى "ھاۋپەيمانان پىرۆز" ديارى كرد. ھاۋپەيمانى پىرۆز پىكها تبوو لە "ئىسپانيا، قىنساۋ ھەندى شارى تىرى ئىتالىا". ئىسپانىەكان لەسالى 1564 لە بەرامبەرەكەشتىگەلى عوسمانى تىكشكان. فيلىپىش دەيوست

1 ھەمان سەرچاۋەى پىشو.

عوسمانیه کان دوورخاته وه له ده ریاکانی ده وری ئیسپانیا، به بی ئه وه ی پهل بهاویتته خۆره رلاتی ده ریای ناوه راست، یاخود توشی جهنگیکی به رده وامبی له گه له ده ولته ی عوسمانی. کاتیک عوسمانیه کان له سالێ 1570 ده ستیانگرت به سهر "قبرس" دا، پاپا هاوپه یمانیه کی پیکهینا له نیوان فینساو ئیسپانیاو پاشان له جهنگیکی تووندوتیزدا له نزیك لیپانتۆ له تشرینی یه که می 1571 که شتیگه لی هاوپه یمانان که شتیگه لی عوسمانیه کان تیکشکاند. ئه م سه رکه وتنه سه باره ت به عوسمانیه کان خالی وه رچه رخابوو، ئیدی له مه وه عوسمانیه کان نه یانتوانی به شیوه یه کی کارا فراوانخواری پوه و ئه وروپا پیاده بکه ن. هه روه ک فیلیپیش له ئاوه کان خۆره رلات له جهنگکردنی له گه له ده ولته ی عوسمانیدا به رده وام نه بوو، به هۆی ئه وه ی فینیسیا له م ناوچه یه دا بازرگانی ده کردو دوژمنی له میژینه ی بنه ماله ی هبسبرگ بوو.²

شۆرش زهویه نزمه کان :-

هۆکاره کان شۆرش :-

له به شی یه که مدا ئه وه مان پوون کرده وه که زهویه نزمه کان له سه ده ی یازده که وتبووه ژیر ده سه لاتی میره کان بۆرگه ندیا. به لام به مردنی چارلسی چاپوک له سالێ 1477، تهخت گوازیه وه بۆ که که ی ماری. "ماری" ش- خیزانی ئیمپراتۆر ماکسیمیلیانی ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروژ بوو. ساکاتیکیش "ماری" له سالێ 1481 مرد، فیلیپی کوپی تهخته که ی به میرات

گرت. کاتیکیش فیلیپ لە ساڵی 1506 لە دنیا دەرچوو، چارلسی کوپی بوو. میر بە سەر زەویە نزمەکان. سەرەپای ئەوەش چارلس لە ساڵی 1516 بوو. پاشای ئیسپانیا، ئەمەش لە دواى مردنی "فریدیناند" ی باپیری لە دایکەو، واتا "فریدیناند باوکی دایکی چارلس بوو". هەرەها بوو بە ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروۆز لە ساڵی 1519، دواى ئەوەی باپیری ماکسیمیلیان بەرەو پیری مەرگ چوو.

لەگەڵ ئەوەی چارلس بە شیک لە کۆتایی ژيانى لە دەرهوهی زەویە نزمەکان بە سەربەرد، بەلام خۆشەویستی بۆ زەویە نزمەکان هەر هەبوو. ئەو شوینەى که لێی لە دایک بوو و پەرەردە کراو و لێی گەورە بوو. خەڵکە کەشى هەر بۆی دڵسۆز بوون سەرەپای هەبونی هەندى ناپەزایی. چارلس هەولێ دا لە ژێربالێ حکومەتیکی مەرکەزیدا هەریمەکان بکات بە یەک، بەلام پووبەپووی بەرەنگاریەکی توند بوویەو، بەهۆی ئەوەی که خەڵکی هەریمەکان پراها تبوون لە سەر دەسەلاتی خۆجیی، هەربۆیە هەروا سانا نەبوو ملکە چبکرین بۆ ئیدارەیهکی ناوهندی. سەرەپای ئەوانەش چارلس باجی قورسی خستە سەرشانى خەڵکی شارو خانەدانان، بەمەبەستى پرکردنەوێ خەرجى ئەوجەنگە زۆرانەى که لە دژی فەرەنسای پڕۆتستانتیەکان ئەجامی دەدان. خەڵکی زەویە نزمەکانیش بە گشتى ئاشتى و سەقامگیریان گەرەك بوو، بۆئەوێ بازەرگانیەتى خۆیان ئەجام بدەن، سەرەپای ئەوێشکه جەنگ بە زیانی بەرژەوێندیە ئابوریەکانی ئەوان تەواو دەبوو. هەرچەندە سەرەتاکانی شۆرش لە کۆتایی ژيانى چارلس دەرکەوتبوو، بەلام هەرچۆنیکبێت توانی

پاریزگاری بکات لە گوێپرایه‌لی دانیشتوانی زه‌ویه زمه‌کان. ئەمه‌ش به‌هۆی ئەو کارگێڕیه‌ وردو لیژانانه‌ی که "مارگریت ئوف ستیریا" و پاش ئەویش "ماری ئوف هنگاریا" ی خوشکی چارلس پیاده‌یان ده‌کرد. ئەم دوانه‌ به‌دوای یه‌کدا له‌جیگه‌ی براکه‌یان فه‌رمانه‌روایان ده‌کرد به‌سه‌ر زه‌ویه‌نزمه‌کان.

پروٲستانتیته‌ له‌ریگه‌ی خه‌لکانی ده‌ره‌وه‌ی زه‌ویه‌نزمه‌کان له‌ناو زه‌ویه‌نزمه‌کان په‌خشان بوو. ئەم خه‌لکانه‌ به‌مه‌به‌ستی ژیان و به‌دییه‌نانی ژیانیک‌ی باشت‌ه‌اتبوونه‌ شاره‌ هۆلن‌دییه‌کان و تیایدا نیشته‌جی بوون. ئەو خه‌لکانه‌ ئاین و ئاینزای نوێیان بلاو‌کرده‌وه‌ وه‌ک "ئه‌ناباپتیست، لۆسه‌ریه‌ت". چارلس هه‌ولیدا هه‌لگه‌پاوان و هه‌رتقه‌ پێشه‌کێش بکات، بۆ ئەو مه‌به‌سته‌ له‌سالی 1550 دادگای پشکنینی دامه‌زراند. به‌لام ئەوه‌ له‌سه‌رشانی دانیشتوان گران‌بوو، چونکه‌ ئەوان له‌سه‌ر ئازادی و سه‌ربه‌خۆیی سیاسی و ئابووری پاه‌اتبوون و هه‌رله‌به‌رئه‌وه‌ش کالڤینه‌تیان وه‌رگرت. له‌پال ئەوانه‌داو ئەو لیپ‌چانه‌وه‌و ئیجرائاتانه‌ی چارلس گرتنیه‌به‌ر، بووبه‌هۆی په‌یدابوونی نا‌په‌زایه‌کی گشتی. ساکاتیکیش "فیلپ" ی کو‌پی هاته‌ سه‌ر ده‌سه‌لات، بارودۆخه‌که‌ خراپ‌تر بوو. چونکه‌ کو‌په‌که‌ی ویستی سیاسه‌تی باوکی توند‌تر بکات. به‌وه‌ش به‌ره‌نگاریه‌کی گشتی له‌سه‌رجه‌م چینه‌کانه‌وه‌ ده‌ستی پێکرد¹.

خانه‌دانان یه‌که‌م چینیک‌ی کۆمه‌لگه‌ بوون که‌ نا‌په‌زایی خۆیان ده‌رب‌پ‌ری، دوای ئەوه‌ی هه‌ستیان به‌وه‌ کرد که‌ فیلپ ده‌یه‌وی له‌پۆسته‌ حکومه‌یه‌کان دوریان‌خاته‌وه‌و له‌ئه‌نجومه‌نه‌ ناوچه‌بیه‌کاندا مافیان نه‌هێل‌ت. هه‌روه‌ها فیلپ

ئەنجومەنی دەولەتی لەگشت دەسەلاتیڤ دامالی، که پیشتر لەم دەسەلاتانەیی بەهرەمەند بوو. فیلیپ خانەدانانی تۆمەتبارکرد بەوێ خۆیان بە بەرپرسیار نازان لەبەرەمبەر گەل و بەکۆمەڵەییەکی خۆویست و بەدکرداری ناوزەد کردن. بەلام ئەم پرسە لەو زیاتر بوو، لەپاستیدا فیلیپ دەویست نەك هەر زالبییت بەسەر خانەدانان و بەربزاریەکانیان نەهیلێت، بەلکو مەبەستی بوو زالبییت بەسەر ئازادی دەستوری شارنشینان و دەسەلاتی پەهای خۆی بەسەر ولاتدا بەسەپینی. هەرۆک بپاریدا هەرتقە لەناویەری و پڕۆتستانیەت لەپەرگ و پێشەوێ دەربەپینی و کلێسای کاسۆلیکی لەزەویەنزمەکان دابمەزینیتهو. بەلام ئەمە ناپەرەزایی لیکەوتەو. خانەدانان نیگەرەن بوون و ناپەرەزایان دەربەری لە دەستچونی سەرۆتی کلێساو دەسەلاتی ئەم کلێسایە بەسەریاندا. بازەرگانانیش پەخنەیان هەبوو ناپەزای بوون لەدەستیوەردانی پیاوانی ئایینی لەکاروباری ئابووریان.

خەلکی شاری "ئەنتۆریب" داویان لە "فیلیپ" کرد که پیکخستەوێ خەلکێساو سەپاندنی کاسۆلیکی بەسەریاندا بوەستی. وەلی "فیلیپ" بە سەپاندنی ویست و مەبەستی بەسەر گەل، پوبەپووی ئەم ناپەرەزاییە توندە بوویەو.

فیلیپی دووهم قەرزیکی زۆرو بەسەر یەکداکەلەکه بووی هی سەردەمی باوکی بۆ بەجێماوو، ئەوێش بەهۆی سیاسەتی دەرەوێ چارلس و جەنگە بەردەوامو بە مەسەرەفەکانی. دانیشتوانی زەویە نزمەکانیش پشکی شیریان بەردەکەوت لەو خەرچیانەیی که پاشاکانی ئیسپانیا خەرچیان دەکرد،

به بیټه وهی هیچ به رژه وهندیه کیان له وه دا هه بی. ئه وان هه بوونی سهر بازه ئیسپانیه کانیاں له ولاتی خویاندا به لاهه ناخوش بوو. ئه مهش له دواي به ستنی پیککه و تننامه ی "کاتو کامبریس" ی - سالی 1559، که به هویه وه کوتایهات به جهنگی ئیسپانیا و فهرنسا.

پیویست بوو له سهر هۆله ندی و به لجیکیه کان خه رچی ئه م سوپایه بدهن به شتویه کی نه قدی و دیار. له راستیدا هه بوونی ئه م سوپایه نیشاندانی ده سه لاتی فیلیپی دووهم بوو له زهویه نزمه کان.

فیلپ نه یده زانی له ویدا چی پووده دات. ئه م جگه له ته نها جاریک نه بیت سهر دانی زهویه نزمه کانی نه کرد، ئه م سهر دانه شی له سهره تای ده سه لاتداری و له سالی 1559 دا بوو. به لام ده بی ئه وه بزانی که مه دریدو ئه مستردام یا خود برؤکسل له یه کتره وه دور بوون. ئه م راپورتانه شی بۆی ره وانه کران هه مویان جیگه ی بایه خ نه بوون. ئه و کیشه و گروگرفتانه ی که هه بوون سانا بوون و ده توانرا چاره سهر بکریڼ، ئه گهر فیلپ خوی له ناویان بووبا. به لام دواتر ئالۆز بوون و شوڤرشیکی به رفراوانی نه ته وه یی لیکه وته وه¹.

له سه ره تادانا په زایی له درژی هه بونی هیژه سه ره بازیه کانی ئیسپانیا و دادگا کانی پشکینبوو له شاره کاندا. خانم "مرگریټ ئوف پارما" که به سهر هۆلندا فه رمان په وا بوو، هه ولیدا پشکی گه وره له به ربژاری ببه خشی به هۆلندیه کان، ئه مهش به کشاندنه وهی هیژه ئیسپانیه کان له شاره کان و ده رکردنی هه ندی له و فه رمان به رانه ی که ناحه ز بوون به لای دانیش توهانه وه.

بەلام فیلپ سوربوو لەسەر پیادەکردنی سیاسەتە ئاینیەکی و
 ھۆشداریدایە "مرگریت" بۆ پیادەکردنی ئەم سیاسەتە، سەرەرای ئەوەی
 خانەدانان ناگاداریانکردەووە لەم بارەییوە پێیان ڕاگەیاند کە پیادەکردنی
 ئەم سیاسەتە لەم کاتە پڕ لە پەشیوی و شلەژاویەدا کە ولاتی گرتوتووە کاریکی
 گەوجانەییە و لۆژیکی نییە. کاتی فیلپ سوربوو لەسەر پیادەکردنی
 پیشنیارەکانی ئەنجومەنی تەرنتی کەنەسی لە زەویە نزمەکان، خانەدانان
 لە ساڵی 1566 کۆبونەووەو سکاڵانامەیەکیانپیشکەشی "مارگریت" کرد. تیایدا
 گوێڕایەڵی خۆیان دەربەری و ھۆشداریشیانداوە بە ھەلگیرسانی شوێرش و
 تەشەنەسەندنی لە ولادت، ئەگەر بیت و دادگاگانی پشکنین ھەلنەوێت و ھەوێت
 ستەم لەسەریان ھەلنەگیری. لەسەرەتادا "مارگریت" گویی بۆ گرتن و
 سکاڵاگانی پەسەند کردن. بەلام یەکی لە ڕاویژکارە ئیسپانیەکانی پێی
 ڕاگەیاند: "کە پێیویست ناکات لەم سوآلکارانە بترسن" مەبەستی پێی
 میرەکانی زەویە نزمەکان بوو. ئیدی لەمەوێ شوێرشگێڕان ناویان لەخۆیان
 نا "سوآلکاران" دواتر دروشمی "تورەکە و کەشکۆل"¹ "یان - بەرزکردەووە.
 سوآلکاران بۆ پیشکەشکردنی سکاڵاگانیان شانیدیکیان چوویە لای پاشا.
 لەسەرەتادا پاشا بە ئینی جیبەجێکردنی داواکاریەکان و ھەلوەشاندنەووی
 دادگای پشکنینی دا، بەلام ھەر زوو لەبەلێنەکە ی پەشیمان بویەو. ئیدی
 لەم کاتەدا جەماوەری توپە لە پڕۆتستانتە توندپەرەوکانی زەویە نزمەکان
 ھێرشیانکردە سەر کلێسای کاسۆلیکی و تیکیانداو وێنەوپەیکەرەکانیان

1 مەبەستی لە کەشکۆل: تورەکە ی سوآلکارە.

شکاندو دپره کانیاں ویرانکرد، ئه مجا کتدرائیه ی ئه نتۆربیاں له هاوینی 1566 پوخاند.

فیلپی دووهم له به رامبه ر ئه مه داو به مه به سستی سه رکوتکردنی خه لکی زه ویه نزمه کان، "دۆف ئه لقا" ی وه ک به ناویانگترین سه رکرده ی سه ربازی به سوپایه که وه نارد بۆ ناوچه که. "ئالفا" له ئابی 1567 گه یشته زه ویه نزمه کان. له ویشدا به وپه پری تواناو لیها توویه وه ده ستیکرد به جیبه جی کردنی فه رمانه کانی پاشا. ئه مجا هه ستا به دامه زراندنی ئه نجومه نی شوپش بۆ چاوخشانده وه به و گروگرفتانه ی تایبه ت بوون به ناپاکی. به لام ئه نجومه ن گۆرا بۆ دادگایه کی عورفی، که خه لکی ناویان نابوو دادگای خوین. ئالفا وه ک حاکی گشتی بۆ ماوه ی شه ش سال له زه ویه نزمه کان مایه وه وه له م ماوه یه دا هه شت هه زار که سی له سیداردا، که له ناویاندا گه وره خانه دانان هه بوون. هه روه ها سی هه زار که سی له سه روه ت و سامانی تایبه تی خویان بی به ش کرد، ئه وانه یشی که ولاتیان جیه یشت له سه د هه زار که س که متر نه بوون. له پال ئه وانه شدا "ئالفا" هه ستا به وه رگرتنی ده یه ک له نرخه هه موو شتیکی فرۆشراو. جا ئه م باجانه و نه مانی سه قامگیری و له بارچونی هیمنی و ئاسایش، بوو به هۆی تیکچونی باری ئابووری ولات. له ده ره نجامی ئه مه دا دانیشتوانی شاره بۆرجوازیه کانی باشور له گه ل خانه دانان و بازرگانانی باکور که پرۆتستانی بوون ریزه کانیاں پته و کردو شوپشیان له دژی ئیسپانیا راگه یاند.¹

هەڵبژاردنی ولیەم ئۆرنج بەرپەرەری شۆرش:-

خانەدانانی زەویە نزمەکان، "ولیەم ئۆرنج" ی میری "هۆلندا" یان "1533_1584" بەسیاسەتوان و سەرکردە یەکی گەورە دەهاته بەرچاو. "ولیەم ئۆرنج" پڕۆتستانی مەزھەب بوو. کاتیکیش "ئالفا" گەیشته زەویە نزمەکان، ئەم ولاتی جیھیشتی و پویکردە ناوچەکانی خۆی لە "ناسا" لە ئەلمانیا. ئەم خانەوادە یە بەهۆی ئەوەی خاوەنی هەریمی "ئۆرنج" بوون لەباشوری فەرەنسا، نازناوی "ئۆرنج" یان-بەسەردا برا. "ئالفا" دەستیگرت بەسەر گشت مولک و مالی "ولیەم ئۆرنج" لەهۆلندا. کاتیکیش شۆرشگیران چەند کەمە سەرکەتنیکیان بەدەستەینا، بانگهێشتی "ولیەم ئۆرنج" یان-کرد بۆ گەڕانەووە بۆ ولاتەکە ی و پابەرپەرەتی کردنی شۆرش.

لەسەرەتادا سەرکەوتن بەلای هاوێپەرمانی ئالفا و ئیسپانیادا بوو، بەلام ئۆرنج لەسالی 1569، توانی هیژیکی دەریایی لەخۆبەخشان و چەتەکان دروستبکات. ئەوانە بەسوالکارانی دەریایی ناسران و ئامانجیان هیژکردنەسەر کەشتیە ئیسپانیەکان بوو. کاتیکیش ئەم هیژە لەیاخی بوان و تاوانباران تەیار کرا، لەدەپندانەترین کار لەدژی ئیسپانی و کاسولیکەکان خۆیان نەدەبوارد. ئەم هیژە بوو کپۆکی هیژی دەریایی هۆلندی و بوونە دیوەز مەیهکی وا کەخەوی لەئالفا و حکومەتی ئیسپانی تیکداو شۆکی کردن. ئەوانە شۆرشگیرانیان هاندەدا کەبەردەوام بن لەشۆرشکردن. هاوکات "ولیەم ئۆرنج" بەمەبەستی بەرەنگاربوونەووەی سوپای ئالفا، هەستا بە دامەزراندنی سوپایەکی بەهیژ. جا دواي ئەوەی ئالفا نەیتوانی بارودۆخەکە پیکبختەو،

لەسالی 1573 "فیلپ" ھەستا بەلابردنی "ئالفا" و، "پیکوینرتز" ی لە جیگە دانان. ھەرچەندە "پیکوپرتیز" کەسیکی دیپلۆماسی بوو، وەڵا ئەلفا بەتواناتر نەبوو، ئەوەبوو شکستی ھیناوە لەسالی 1576 بەنەخۆشی پەشەگرانە تا مرد. لەدوای مردنی، سەربازان بەبێ مووچە ماوەیەک مانەو، ھەربۆیە ھێرشیانکردە سەر ھەندی شارو ھەستان بە نانەوای پەشیوی و ئازاوە و ئەنجامدانی تاوان و دزی و ڕاوپووت. لەوکاتەشداو لەسالی 1576 نوینەرانی ھەریمەکان کۆبوونەووە و پیککەوتنیکیان کرد بۆناشتەوایی و یەکدەنگ بوون لەسەر بەرھەنگاربوونەوای ئیسپانیەکانیان، تائەوای دادگاگانی پشکنین لادەباو سەربەستی ڕابردوویان بۆ دەگێژیتەو. لەھەمان کاتدا فیلیپی دووھم براکە ی خۆی "دۆن جوانی" دیاری کرد وەک حاکم بەسەر زەویيەنزمەکان. "دۆن جوانی" وای بینی کە پیککەوتن و لەیەکترگەیشتن لەگەڵ پڕۆستانتیەکان کاتی بەسەرچوو. بەلام ئەویش وەک حاکمی پێش خۆی نەیتوانی چارەسەریک بۆ بارودۆخەکە بدۆزیتەو و لەسالی 1578 لەدنیا دەرچوو.¹

پاش ئەوە فیلپ "ئەسکەندەر فورینزای" میری پارما لە ئیتالیا، وەک فەرمانرەوای زەویيەنزمەکان دیاری کرد. ئەمەش بەھۆی ئەوای لەلای فیلپ بەکەسیکی سیاسی و بەتوانا دادەنرا. "ئەسکەندەر" توانی بۆماوای چواردەسال دەسەلات بەسەر زەویيەنزمەکاندا بنوێت "1578_1592". ئەو سیاسەتوانە لیھاتووە توانی پیادە ی سیاسەتی میکافیلی بکات. ئەوە بوو

هه ستا به چاندنی تۆوی دووبه ره کی و ناکۆکی له نیوان هه ریمه کانی باکور که دانیشتوانه که ی به ئه لمانی ده دوان و زۆرینه یان بازرگان و پرۆستانی بوون، له گه ل هه ریمه کانی باشور که دانیشتوانه که ی به فه رهنسی قسه یان ده کردو زۆربه یان پیشه سازو کاسولیکی بوون. "فورینزا" به دانیشتوانی باشوری ده ووت: "هیچ شتیک نییه که په یوه ندی ئیوه و ئیسپانیا لیکبکات، به هۆی نزیکي ئایین و زمانتان. به لām وشیاربن و به ئاگا بن له پرۆتستانته کانی باکور که له زمان و ئاینان جودان. له هه مان کاتی شداو له سالی "1579" ریککه و تننامه ی "ئاراز" ی به ست له گه ل نوینه رانی ده ویلیه تی باشور، بۆ پاریزگاری کردن له کاسولیکی و به رژه وه ندیه کانی فیلیپی دووه م. له هه مان سالی شدا نوینه رانی هه ریمه کانی باکور کۆبوونه وه و په یمانی "ئوتریخت" یان - به ست، به مه ستی هه ولدان و کۆششکردن به مال و گیان له پیناوی پاریزگاری کردن له ئازادی و سه ربه ستی زه وت کراوو مافی پیشیلکراوو هه پرون کراویان، بۆ درایه تی کردنی ئیسپانیای سه رکیش. هه موو ئه مانه ش بۆ به ده سه ته یانی ئازادی په رستشکاری و پرژدانان بوو بۆ ولات. به م شیوه یه فورینزا په یمانی "ئاشته وای" ی - له ناو بردو زه ویه نزمه کانی کرده دوو به شو دوو پکه به ری یه کتر. به شی باشور له سه ره تادا له ژێرده ستی بنه ماله ی "هیسبرگ" ی ئیسپانی مایه وه. به لām له دوای په یمانی "ئوتریخت" ی 1713 که وته ژیر ده ستی نه مسا. له کاتی کدا به شی باکوری سه ربه خۆو ئازاد بوو، ناونا هۆلندا. هۆلندا توانی پیگه یه کی نایاب له ناو گه لانی شارستانی ئه وروپا بۆ خۆی بنیات بنی و تا پۆژگاریکی دريژ سه ره وت و سامانی زۆرترو خوشگوزهران و

بالا تر بوو له به لجیکا. هاوکات دژایه تی و جهنگو ناکوکی به شی باشوری زهویه نزمه کان "به لجیکا" ی توشی داپوخان کردبوو. وه به هوی به ربهستی هۆلندیه کان له سهر ئاوه پوی "شیلت" و زال بونیان به سهر ئاوه کانی ده وروبهر، ئابووری به لجیکا ههره سی هیئاو گوزه ریکی که مه رشکین له به ندهری ئه نتوریب دراو بازرگانی و پیشه سازی گواسترایه وه شاری ئه مستردامی هۆلندا. هه موو ئه مانهش به هوی دروستکردنی به ربهستی هۆلندیه کان له سهر ئاوی شیلت پوویدا.

جهنگو شه پو ناکوکی بۆ ماوه یه کی دورو دریژ له نیوان ئیسپانیا و هۆلندا به رده وام بوو. "فورینزا" له و باوه رپه دابوو که ده توانی باکوریه کان به زه بری هیژ سه رکوتبکات، هه روه ک چۆن به هوی زرنگی و سیاسه ته وه باشوریه کانی ملکه چکرد. به لام هۆلندیه کان براوه بوون و سه رکه وتنی یه کلاکه ره وه یان به دهسته هیئاو سه ربه خوی خویان ده ستهکوت به هوی کۆمه لی هۆکار. له وانه:

1. سروشتی سهر زه مینی هۆلندا گونجاو نه بوو بۆ جموجو لی سه ربازی، ئه مهش به هوی نۆکه ندی زۆر که پیکهاتبو له تۆرپک. ئه م تۆرپه له کاتی کردنه وه ی به ربهستی سهر پوباری شلیت، ده توانا بکریته هیلی به رگری و به هوی وه ئه رزه کان به ئاو داده پۆشران.

2. شاره زایی هۆلندیه کان له ده ریاوانی دا، هه روه ها پیکهستنی جموجو لی چه ته ده ریاییه کان و هیژ شه به رده وامه کانیا ن بۆ سه ر که شتی ه ئیسپانیه کان و بازرگانی و داگیرگه کانیا ن له ده ریادا. ئیدی ماوه یه کی زۆری

3. ھۆلنديەكان لەجەنگەكانياندا پشتياندهبەست بە سەربازانی بەكری گيراو. لەملاشەووە ھەولەكانی خۆيان چڕدەكردەووە لەبواری بازرگانى و گەشەپيڤدانى ولات لەپرووى ئابوورىيەو، كە بەھۆيەووە خۆشگوزەرانى و خۆشنودى پەخشان بوو. ئەوەبوو ھۆلندا بووبە ولاتيكي بازرگانى و داگيركارى گەورە لەئەوروپادا. ھەروەك ئەمستردام بووبە يەكی لەشارە ھەرە گەورەكانى بازرگانى لە جیھاندا.

6. فېلىپ خۇيشى ھۆكار بوو، كاتىك دەيويسىت لەيەككاتدا زۆرتىن پىرۆزەكانى جىبەجى بىكات. ھەربۆيە لەيىچياندا سەركەوتنى تەواوى بەدەستىنەيىنا. ئەوكاتىك لەمىلانىيەكى توندو تىژدابوو لەگەل ھۆلندا، جەنگى لەدژى شارن ئىليزابىس پاكەياندا. ھەروەك دەستى لەكاروبارى ناوخۆى فەپەنساش وەردەدا. ھەرئەمەش واىكرد ھۆلندىەكان كارەكانيان رىكخەن وسەركەوتن بەدەستىيىن.

لە ساڵی 1581 فیلیپی دووەم ولیەم ئۆرنجی بەناپاک لەقەڵەم داو لەدەرەوێ یاسای ھەژمارکرد، ھەروەك خەلاتیكى تەرخانکرد بۆھەركەسى ئەو بەزیندویى یان بەمردویى بەینى. ولیەم ئۆرنج بە پۆزش ھینانەو ھوپوچە لکردنەوێ ئەوێ كە پێى تاوانبار كرابوو بەرپەرچى فیلیپی دایەو. پاشان نوینەرانی ھەریەكانى باكور لە "لاھای" كۆبوونەو ھو ھەربارى جیابوونەو ھەیاندا لەپاشایەتى ئیسپانیایا و پانیانگەیاندا كە پادشا ھیچ دەستەلاتىكى نییە بەسەریاندا. شیاوی باسە و سىقەى "لاھای" ساڵى 1581 دادەنرى بەبناغەى راگەیاندى سەربەخۆى ھۆلندا. ھەرچەندە "ولیەم ئۆرنج" لە ساڵى 1584 لەلایەن بەكرى گىراوانى ئیسپانیەو تیرۆركرا، بەلام ھۆلندیەكان لەژێر سەركردایەتى "مۆرىس"ى كورپی ولیەم ئۆرنج، ھەربەر دەوام بوون لەخەبات و تىكۆشان لەدرى فیلیپی دووەم. لەم كاتەشدا پەيوەندى نىوان ئینگلترا و ئیسپانیا زۆر ئالۆز ببوو، بەتایبەت پاش ئەوێ "ئەسكندەر فورینزا" لە ساڵى 1585 توانى ئەنتۆرىب داگیربكات و لە دەستى ھۆلندیەكان بیهینىتە دەر. ھاوکاریەكانى ئینگلتراش بۆ ھۆلندا دەستى پىكردو شۆرش بەشیوەیەكى پچرپچر ھەرلابەردەوام بوو تاو ھەكوساڵى 1609، كاتىك فیلیپی سییەم ناچاربوو ئاگر بەستىك لەگەڵ ھۆلندیەكان بۆماو ھى دوازدە سال رابگەینى.

بەگوێرەى ئەم ئاگر بەستە ھۆلندیەكان زۆر لەو ھى پىشبینیان دەكرد زیاتریان دەستكەوت. بەلام دانھینان بە ھۆلندا وەك ولاتىكى سەربەخۆ بەدرەنگ كەوت تا ساڵى 1648ز.

حەوت ھەریمەکی باکور بەیەکەوە پێکەوتن لەسەر پێکھێنانی دەولەتییکی یەكگرتوو و ملکہ چ بۆ پەرلەمان، کە نوێنەرایەتی ھەریمەکان بکات، وە فەرمانرەواییەکی گشتی پشتاوپشتی ھەبێت لە بنەمالەیی ئۆرنج. بەلام ھەر ھەریمەکی کارگێری و ئیدارەیی تایبەت بەخۆی ھەبێت و پارێزگاری لێ بکری. ناکۆکی دەستوری لەنێوان فەرمانرەوایی گشتی و پەرلەمان دروست بوو، وە بەردەوامیدابە درێژایی سەدەی ھەڤدە. چینی سەرمایەدارو دەولەمەندی شارەکان پشتگیری پەرلەمانیان دەکرد و ئارەزوویان لەئیدارەییەکی ئۆلیگاریکی بوو. کە لەم شیوەیەدا حکومەتی مەرکەزی دەستخستە نیو کاروباری ھەریمەکانی کەمترە. ئەمە لەکاتی کەدا چینی ھەژارایش پشتگیری فەرمانرەوایان دەکرد و ھاوکاریان دەکرد لەدامەزراندنی حکومەتییکی پاشایی دەستوری بەپارەرایەتی و سەرکردایەتی بنەمالەیی ئۆرنج، لەگەڵ ھەبوونی پەرلەمانییکی گشتی ھاوشیوەیی ئینگلترا. لەماوەی سەدەی ھەڤدە ھۆلندا بوو بە دەولەتییکی پەرلەمانی کۆماری، لەگەڵ ھەبونی ئازادی گەورە بۆتاک و کۆمەڵ و گەشەوێشەکی ئابوری بە شیوەیەکی پێشتر وێنەیی نەبوو.

نیوەی سەدەی ھەڤدە لەژێر سایەی سیستەمی کۆماری سەردەمی زیڕینی ھۆلندا بوو. سەرۆکی ئەوکاتە "دی ویت" بوو 1663-1672 کە لەلایان دانیشتوانی شارەکانەو پشتگیری دەکرا، ئەوانەیی کە پشتیوانی کۆماریان دەکرد. بەلام کارە دوژمنکارەکانی لویسی چواردە بۆسەر ھۆلندا، بووبە ھۆی پەستبوون و ناپەرەزایی و بیزاریی خەڵکی. بەھۆیەو "دی ویت" یان کوشت و پشتگیریان لە فەرمانرەوای نوێ "ولیم ئۆرنج" کرد. "ولیم

ئۆرنج "ی نوێ"، نەوێ و لیەم ئۆرنجی فەرمانڕەوایی پیشوی ھۆلەندابوو، وەك پیشتر ئاماژەمان پێکرد. ولیمی نوێ ھەر لە کۆنەوێ خەلکی لادیکان پشتگیریان لێدەکردو لە لایەن گەلی ھۆلەندیشەوێ دەسەلاتیکی فراوانی پێ بەخشرا، بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوێ کارە دوژمنکاریەکانی لۆیسی چواردە. شیاوی باسە کۆماری پیشوو نەیتوانی بەرەنگاری لۆیسی چواردە ببیتەوێ زۆر لە داگیرگەکانی لە دەستدا.

لە دوای مردنی ولیم ئۆرنج لە ساڵی 1702، سیستەمی پەرلەمانی ھەر بەردەوام بوو. پاشایەتی لە سەدەوی ھەژدە پێگەی بە ھێزتر بوو لە ناو بنەمالەیی ئۆرنج. تەنانەت تاوێ کو ئیستاش ئەم بنەمالەییە بە دەسەلاتداریەکی دیموکراتی پەرلەمانی لە سەر شیوازی سیستەمی ئینگلترا فەرمانڕەوایی بە سەر ھۆلەندا دا دەکات. لە مەلاشەوێ بە لچیکا لە ژێردەستی ئیسپانیادا مایەوێ. پاشان کەوتە ژێردەستی نەمسا، وە لە دوای ھەلگیرسانی شۆرش لە دژی ھۆلەندا لە ساڵی 1831، سەر بە خۆیی لە ساڵی "1839" بە دەستھێنا.

ئینگلتراي پوژگاري شارژنە ئیلیزابییس "1558-1603"

"ماری تیۆدۆر" کچی "ھنری ھەشتەم و خیزانی فیلیپی دووھم" ی پاشای ئیسپانیا لە ساڵی "1558" تالای مەرگی چەشت، بە مەش تەختی ئینگلیزی گواسترایەوێ بۆ زرخوشکی خۆی "ئیلیزابییس" ی کچی "ئان بۆلین". فیلیپی دووھم پۆلی ھەبوو لە پاراستنی ئیلیزابییس و گواستەوێ تەخت بۆ ئەو. بەو ئومێدەوی ھاوسەرگیری لە گەڵدا ساز بکات، لە پاش مردنی خیزانە کە "ماری".

ئیلیزابییس خۆسەپین و سەرکەشیبوو، بە ئام بە ناویانگ بوو بە زیرەکیەکی کەم و ینەو بە توانایی لە بپارادندا. کارزانی و سیاسەتوانی لە "ئیلیزابییس" دا

دهرکهوت به شیوه یه که له ناو که می له سهرکرده کانی ئوروپای ئوکاتدا نه بی، وینه ی نه بووه. که سایه تی سهرنچراکیشی ئو کاریگه ریه کی گه ورده ی هه بوو له به ده ستهینانی پینوخوشه ویستی وه زیرو راویژکاره کانی.

ئیلیزابییس سیاسه تی میکافیلی پیاده کرد که بنیات نرابوو له سهر فیل و ته له که بازی. فیلیپی دووهم هه ولیدا له پیکه ی هاوسه رگیریه وه لیی نزیك بییته وه، به لام ئه م په تی کرده وه. ئیلیزابییس پرۆستانتی بوونی و نه ته وه یی بونی خوی راگه یاندو له گه ل ته وژمی به رزی ئوکاتی ئینگلترا ده پویششت. کاتی ئیلیزابییس له دژی ئیسپانیا هاوکاری شوپشی پرۆستانتییه کانی کرد له زهویه نزمه کان، په یوه ندیییه کانی له گه ل فیلیپی دووهم گرژی تیکهوت، هه روه ها دنه ی چه ته ده ریاییه کانی دا له ده ریاکانداو هیرشکردنه سهر بازرگانییه تی ئیسپانیای گه رمترکردو هانی ده دا. له پاش ئوه فیلیپی دووهم دهستی کرد به پیکه خستنی پیلان و ده سیسه بو لادان و کوشتنی ئیلیزابییس. هه روه ها هه ستا به به خشینی پاره و به خشش به خه لکی له هه ریه که له ئینگلترا و فه رهنساو ئیرله نداو به پاره و مال هه لیخه له تاندن بو به نه نجامگه یاندنی پیلان و ده سیسه له دژی ئیلیزابییس. هه روه ها فیلیپ، ماری ستيوارتی شارنی سکوتله ندای به دارده ستیک زانی بو جیبه جی کردنی پیلانه که ی¹.

ماری ستيورات:

ماری ستيورات کچی جیمسی پینجه می پاشای سکوتله ندا له سال 1542 له دایک بووه، ماری نه وه ی "مرگریتی خوشکی هنری هه شته م" بوو "پاشای

1 Cant, W.E. History of Enland, (Harper, 1957) pp.335_351.

ئینگلترا". هه‌ربۆیه له‌دوای مردنی ئیلیزابییس ده‌بوایه ماری کاندید بکریت بۆ ته‌ختی ئینگلیزی. شایانی باسه ئیلیزابییس شوی نه‌کردو هاوسه‌رگیری ئه‌نجام نه‌دا. له‌هه‌مان کاتدا ماری نزیکایه‌تی هه‌بوو له‌گه‌ڵ بنه‌ماله‌ی "گیمز"ی فه‌ره‌نسی. هنری هه‌شته‌میش هه‌ولێ ده‌دا ماری له "ئیدواردی شه‌شه‌م"ی کوپی ماره‌ بکات، به‌ ئومیدی یه‌کانگیرکردنی دوورگه‌ی به‌ریتانیا. به‌لام په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان به‌ریتانیاو سکۆتله‌ندا به‌هۆی سیاسه‌تی چه‌وتی هنری هه‌شته‌م له‌به‌رامبه‌ر سکۆتله‌نده‌ گرژی تی‌که‌وت. ئه‌مه‌ش به‌هۆی هه‌ولێه‌کانی هنری هه‌شته‌م بۆئوه‌ی سکۆتله‌ندا بخاته‌پال‌خۆی و پرۆستانتیته‌ت به‌سه‌ریاندا به‌سه‌پینی. سکۆتله‌ندیه‌کانیش "ماری"ان - نارد ه‌ پاریس به‌ مه‌به‌ستی په‌روه‌ده‌بوونی له‌ده‌رباری شاهانه‌ی فه‌ره‌نسا.

له‌م کاته‌دا ئینگلترا پرۆبه‌پوی مه‌ترسی په‌لاماری سکۆتله‌ندی و فه‌ره‌نسیه‌کان بوویه‌وه، ئه‌مه‌ش به‌هۆی ئه‌وه‌ی جه‌نگی نیوان فه‌ره‌نساو ئیسپانیا به‌ په‌یمانبه‌ستی "کاتۆکامبریس"ی ساڵی 1559 کۆتایی پیه‌ات. ماری هاوسه‌رگیری کرد له‌گه‌ڵ فرانسوای دووهم که تازه ببوه پاشای فه‌ره‌نسا. سکۆتله‌نداش له‌لایه‌ن دایکی ماری به‌ وه‌سی فه‌رمانپه‌روایی ده‌کرا، وه‌ له‌لایه‌ن سوپای فه‌ره‌نسیه‌وه‌ پشتگیری ده‌کرا. فرانسوای دووهم تا ئه‌و کاته‌ش ته‌مه‌نی بچوک بوو له‌پازده‌ ساڵ تی‌په‌ری نه‌ده‌کرد، بۆیه‌ پراوێژکاره‌کانی حکومیان به‌سه‌رداده‌کرد، که‌ دوانیان له‌بنه‌ماله‌ی گیزبوون‌وخاڵی ماری ستیوراتبوون. ئه‌مانه‌ ده‌یانویست ماری شارنی فه‌ره‌نسا بکه‌ن به‌شارنی به‌ریتانیا، به‌وپێیه‌ی ماری میراتگری شه‌ره‌عیه‌. ئه‌مانه‌ بۆ

مه به سستی خۆیان بانگه شهی ئه وه یان ده کرد که کاترین ئارگۆن خیزانی شه رعی هنری هه شته مه، چونکه پاپا "کلیمنتی هه وته م" په وایی نه داوه به ته لاق دانی کاترین، له بهر ئه وه گریبه سستی هاوسه ری "ئان بۆلین" په وانیه به گوێره ی یاسای کلیسا. کاتیکیش ئیلیزابییس کچی ئان بۆلینه کچی ناشه رعی هنری هه شته مه. له راستیدا ئه م ته فسیر و لیکدانه وه یه په سه ندو راست بوو له لایه ن کاسۆلیکه کان، چونکه له دیدی ئه واندا پرۆتستانیته ت هرتقه بوو. هه رچه نده فیلیپی دووهم ده یویست ئینگلترا به کاسۆلیکی بمینیته وه، به لام ئاره زووشی نه ده کرد فه ره نسا به سه ریدا بالاده ستبی.

له م کاته دا پوداوه کان یاریده ی شارژن ئیلیزابییس-یان کردو "با" به قازانجی ئیلیزابییس هه لیکردو پزگاری بوو له مه ترسی په لاماردان. ئه مه ش کاتی شۆرشی پرۆستانی له سالی 1559 له سکۆتله ندا هه لگیرساو "جون نوکس" ی قوتابی جۆن کالڤن له سویسراوه گه رایه وه سکۆتله نداو له ویدا ژماره یه کی زۆری سکۆتله ندیه کانی قه ناعت پی هیئا. هه روه ک له م کاته شدا بزوتنه وه ی نه ته وایه تی به هیزبوو که دژایه تی بالاده ستبوونی فه ره نسیان ده کرد به سه ر سکۆتله ندا. کاسۆلیک و پرۆتستانیته کان یه کیانگرتو شۆرشیگێره کان داوای هاوکاریان کرد. هه رچه نده هاوکاری ئیلزابییس واتای به هیزکردنی پرۆستانیته کانی ده گه یاند له ئه وروپاداو سۆزی ئه وانی بۆ لای خۆی کیش ده کرد. وه لێ بی وه ی نه ده بوو له مه ترسی کاسۆلیکه کان، به تایبه ت فه ره نسی و ئیسپانیه کان له به رامبه ریدا.

له سالی 1560 ئیلزابییس بریاریدا هاوکاری سکۆتله ندیه کان بکات. له میانه ی هاوکاری کردنه که دا سوپای ئینگلیزی سه رکه وت به سه ر سوپای فه ره نسیدا، وه به گوێره ی په یمانبه سستی "ئه دینبر" که له نیوان وه صیو

ئینگلیز به ستر، وه صی رهامه ندی نواند له سهر پاشه کشه ی سوپای
 فهره نسی، به و مهرجه ی سوپای ئینگل تراش سکوتله ندا جیبیلّت.
 وه له هه مانکاتدا په رله مانی سکوتله ندی کاسولیکه تی له کارخست و
 پرۆتستانی ه تی کرده کلّیسای فهرمی. مه ترسی فهرنسیه کانیش به مردنی
 فرانسوای دوو ه له سالی 1560 کۆتای پیهات، ئیدی هیچ هیوا و ئاواتیک بۆ
 بیوه ژن "ماری ستیورات" له فهره پهنسا نه مایه وه، له به ره وه پوه و سکوتله ندا
 گه راپه وه له سالی 1561 که ئه و کاته ته مه نی هه ژده سال بوو.

ماری ستیوراتی کاسولیکی مه زه هب هه سستی کرد گه لی سکوتله ندی
 پرۆتستانی مه زه هب مه یلیان به لای ئینگل ترا دایه. ئیدی هه رچی زیره کی و
 زرنگی هه بوو خسته کار بۆ زال بوونی به سهر کی شه کان. ماری له لوتکه ی
 زیره کی وجوانی دابوو، ئه و دوو به هره یه ی خسته کار بۆ کیش کردنی هه رچی
 په یوه ندی پیوه ئه کرد، وه هه ولّی به ده سته یانی سۆزی گه له که یدا و
 رچکه وه په رته وازه یی ئایینی فهرامۆشکرد و جه ختی ده کرده وه له سهر لایه نی
 نه ته وه یی، به مه سستی به ده سته یانی هه ندی سهرکه وتن. له سالی 1565
 ماری شوی کرد به "لورد درانیلی" کاسولیکی مه زه هب. درانیلی نزیکایه تی
 هه بوو له گه لّ بنه مالّه ی پاشایه تی ئینگلیزی، ئه مه ش ماری به هیزکرد بۆ
 داواکردنی ته ختی ئینگلیزی¹.

له هه مان کاتدا کلّیسای کاسولیکی له ئیتالیا کۆتای هیئا به کۆبوونه وه و
 به خۆداچوونه وه کانی که له چوارچیه ی ئه نجومه نی ته رنت به رپوه ده چوو.
 ئه نجومه نی ته رنت له کۆتای دانیشتنه کانی له سالی 1563 بریاریدا

پروټستانیهت بنېر بکات و فیلیپی دووه میشی بۆ ئه نجامدانی ئه م کاره وهك سهرپه رشتیار دیاری کرد. فیلیپی دووه م وای پی باشبوو له پیس ههستانی به هه کاریک، ههستی به شوپشیکی دیلو ماسی و هه موو پرسه کان دوابخات به مه بهستی له ناوبردنی پروټستانیهت. فیلیپ وهك ههنگاوی یه کهم، له سالی 1565 له "پوین" ی باشوری فه رهنسا کو بوونه وه یه کی گریدا له نیوان "کاترین میدتچی وه صی و نوینه ری فیلیپی دووه م". ئه وه شی که له ویدا گوزه را به نهینی مایه وه، به لام کو بوونه وه کو تاییهینا به جیاوازی نیوان ئیسپانیا و فه رنسا و هه موو هه ولی خویان خسته گه ر بۆ له ناوبردنی پروټستانیهت له ئینگلتر و فه رهنسا و هۆلندا. ئه وه ش له هه مبه ر ئینگلتر مانای پشتگیری ئیسپانیا و فه رهنسای ده گه یاند بۆ "ماری ستیورات".

دیسان وهك جاری رابردو به خت یاوه ری ئیلیزابیسی کرد، ئه وه ش له پوودانی شوپشی زهوییه نزمه کان ده رده که وی، که له هه مان کاتدا پویدا و فیلیپی دووه می ناچار کرد هیژیکی گه وره بنیژی بۆ ئه م ناوچه یه به مه بهستی سه رکوت کردنی شوپش. به هوی ئه وه ش ماوه یه کی زۆر توشی سه رقالی بوو. هه روه ها له فه رهنساش شوپشی ئایینی سه رییه لدا و شوپشه که گه وره بوو دواتر جهنگی نیوخوی لیکه وته وه، به شیوه یه ک تا سالی 1589 کو تایي نه هات.

له سه کوته نداش ماری ستیورات بیروباوه ری کاسولیکی خوی ئاشکرا کرد. به مه ش پروټستانیه تیه کان لیی دوور که وتنه وه. له ملاشه وه "دارانلی" که سیکی لوتبه رزو گیلبوو، هیچ هاوکارییه کی ماری نه ده کرد له وتووێژکردنی له گه ل وولاته کاسولیکیه کان. "درانیلی" به مامه له یه کی ره ق مامه له ی له گه ل

ماری دهکرد، به وهش ماری ناچار بوو پشت بیهستی به سکریتییه که ی "داشید ریزو". ئەمە بووه هۆی جولاندنی ده ماری "غیره" ی درانیلی ههتا پادهی سه رشییتی. تادواتر به هاندانی لۆرده مه زهه ب پرۆتستانته کان درانیلی له بهرچاوی ماری ستیورات "ریزو" ی کوشت.

پاش ئەمە پیکهه وتن له نیوان شازن و هاوسه ره که ی دروست بوو، که ماوه یه ک بهرده وامی دا. له م ماوه یه دا واتا سالی "1566" ماری کوپیکی بوو ناوی لیینا "جیمس". به لام پاش له دایکبوونی ئەم کوپهش "درانی" له هه لسوکه وته گه و جانکه که ی دهره ق به "ماری" هه ر بهرده وام بوو. تا ئە وه بوو ماری ههستی به هاوکاری یه ک ی له راویژکاره دلسۆزه کانی کرد به ناوی "بوسویل". مامه له ی خراپی "درانیلی" بووه هۆی ئە وه ی ماری بکه ویتته ئە فینی "بوسویل". بوسویل دوودلی نه کرد له کوشتنی درانیلی و پفاندنی ماری ستیورات و ته لاقدانی هاوسه ره که ی ، پاشان گه پانه وه ی بو "ئه ندبره" و ماره کردنی ماری له خۆی له سه ر شیوازی پرۆتستانی .

به لام، له ئە نجامی ئەم پروداوانه "ماری" سه رجه م هاوکارییه کانی له ده ستداو گه لی سکۆتله ندی بوونه نه یاری و که وتنه دژایه تی کردنی. هیژه کانی پرۆتستانی توانیان "ماری" ده ستگیر بکه ن و به سه ر هیژه کانی "بوسویل" دا زال بن. شیاوی باسه "ماری" ده ستبهرداری ته خته که ی بوو بو کوپه که ی. "ماری" بو ماوه یه ک ده ستبه سه ر کرا، به لام ئە و پیلانانه ی که ئە نجامدران هاوکاری هه لاتنی مارییان کرد بو ئینگلترا له سالی 1568.

وه نه بی "ئیلیزابییس" چه زی کرد بیّت ماری پادهستی دوژمنه کانی بکات، یاخود هاوکاری بکات له دژی دوژمنه کانی. به لکو ئیلیزابییس له جیگه ی ئەم دوو هه لویسته دا، پیکه ی سییه می هه لبژارد که بریتی بوو له زیندانی کردنی

له لای خۆی. له بهرئوه له قه لایه کدا زیندانی کرد. دواتر ئه وزیندانه بۆی بوو به جینگه یه ک تا کۆتایی ژیا.

ئوه مه ترسیانه ی له سه ر "ماری" بوو له زیندان، که متر نه بوو له و مه ترسیانه ی که له سه ری بوون له کاتی پاشایه تی. کاسۆلیکه کانیش له سالێ 1569 به سه رکردایه تی "نورفولک" شوپشیکیان هه لگیرساند له باکوری ئینگلترا، به هیوای ئه وه ی "نورفولک" هاوسه رگیری سازبکات له گه ل ماری و دواتر بیکه ن به سه رۆکی ئینگلترا و بیروباوه پی کاسۆلیکی به سه ر وولاتدا به سه پینن. واتا (دوای ئه وه ی شوپش سه رکه وت، ئه وان ئه م هیوایه یان هه بوو). خانه دانانیش به هۆی نیگه رانی و دلگرانیا ن له که مبه و نه وه ی چانسیان له پۆسته حوکومه کانه و له رزۆک بوونی ده سه لاتیا ن و زالبوونی "لۆردسیسل" به سه ر حوکومه تدا و زیادبوونی ده سه لاتی، هاوکاری و پشتگیری "دیوک ئۆن نور فولک" یان - کرد. له پال ئه مه شدا هه ستی ئایینی پالنه ریکی تریان بوو بۆ ئه وه ی پشتگیری له "نور فولک" بکه ن، هه روه ها فیلی دووه میش له ریگه ی بالۆیزی خۆی له له نده ن هانی "نور فولک" ی - ده دا له سه ر شوپشکردن. به لām سه ره پای هه موو ئه وانه ش شوپش پيش ده ستپیکردنی هه ره سی هینا. به هۆی ئه وه ی ئینگلیزه کاسۆلیکه کان شوپشیا ن له دژی حکومه ت په ت کرده وه، له ملاشه وه هاوکارییه کانی ئیسپانیا نه هاتنه به ره م. به هۆی ئه وانه وه سه رکردایه تی شوپش به زی و "ئیلازیسیس" یش - تۆله ی له شوینکه وته کانی شوپش کرده وه. هه روه ها حکومه تی سکۆتله نداش سه رکرده شوپشگیره کانی ده ستگیرکردو پا ده ستی ئیلازیسیس کردن بۆ ئه وه ی توشی هه مان چاره نوی شوینکه وه اته کانیان بکات.

له سالی 1570 پاپا فرمانی بییه ری بوونی له هه مبه ر "ئیلازییس" ده رکردو فرمانه که شی له ئینگلترا بلاوکرایه وه. به لام ئه م فرمانه ئه گه ر هاتبایه وپیش شوپش ده رکرا بویه، ئه و کاریه گی ره ده بوو له سه ر کاسو لیکه ئینگلیزه کان. به لام ده رکردنی فرمانه که له دوا ی کو تایی هاتنی شوپش بوو. ئه مه ش په نگدانه وه و کاریه گی ره پیچه وانه ی دروستکردو بووبه هوی پقو کینه له دژی کاسو لیک.

له سالی 1571 "ریدو لفی" ئیتالی پاره گوپ، به په زامه ندی پاپا و فیلیپی دووهم، هه ستا به سازدانی پیلانیك بو گوپینی سیسته می ده سه لاتنی ئینگلترا. ئه مه ش به ماره کردنی ماری ستیورات له نورفلك. "نورفولك" پیشتر ده سستی له شوپشه لگرت، به مه ش خو ی پزگار کرد له سزای سی داره. هه ره وه هاپیلانه که بو ئه وه ش بوو به هاوکاری هیزی ئیسپانی "نورفولك" بجیته سه رته ختی ئینگلیزی. وه لی ئه مانه بوونه پۆشی ده م په شه باو "لوردسیسل" هه ره له سه ره تا وه هه سستی به و پیلانه کردو ئاشکرای کرد. به لام لیی گه را بو ئه وه ی سه رجه م نه خشه کانی بوپوون بیته وه و سه رجه م سه ره دا وه کانی بیته ده ست. له و کاته دا بالوویزی ئیسپانی له ولات ده رکردو پیلانگیترانی گرت، له سه روی هه مووشیانه وه "نورفولك". دواتر سه رجه میانی له سی داره دا. ئیدی له دوا ی ئه مانه په رله مان گه یشته ئه و بپوایه ی که ژیا نی ئیلازییس له مه ترسی دایه، مادام ماری ستیورات له ژیا ن دایه. له به رئه وه دا وایان له ئیلازییس کرد ماری له داریدات، به لام ئیلازییس

ئەمە ی پەت کردەو. پاش ئەمە ئیدی پیلانگێری کۆتایی پێهات تا کۆتایی ساڵی 1584.

ئیلزبێس بەنھێنی و جارجارەش لەرێگە ی پرۆتستانیەتە فەرەنسیەکانەو ھاوکاری شۆرشی پرۆتستانی دەکرد لەزەویەنزمەکان. بەلام زەویەنزمەکان لەساڵی 1579 دابەش بوو بۆ دووبەش، کە بریتی بوون لەباشوریەکانی لایەنگری ئیسپانیایا باکوریەپرۆتستانیەکان، کە بپاریاندا خەبات بکەن لەپیناوی سەربەخۆیی. لەم ماوەیە ی کە ئیلزبێس ھەولیدا ھاوکاری باکوریەکان بکات. داوی لەمیر "ئەنجوی" برای پاشای فەرەنسی کرد، ھاوکاری ھۆلندیەکان بکات لەبەرامبەر دیاری کردنی وەك فەرمانرەوا بەسەر ھۆلندا. بەلام بۆ بەدبەختی ئەم میرە مرد. ھەرۆك "ولیم ئۆرنج" ی پێشەوای پرۆتستانیەکان لەساڵی 1584 پەنھانکۆژکرا. ئیدی ھیچ بواریك بۆ ئیلزبێس نەمایەو کە ھاوکاری پرۆتستانیەکان بکات، تەنھا بە ئاشکرای نەبێت. لەمەو ھەر شالۆکی ئیسپانیایا بۆسەر ھۆلندا، ھەلمەتی ئینگلتراشی بەدوادا دەھات.

ئیلزبێس بۆ ھاوکاری ھەوت ھەریەپرۆتستانیەتەکە، وە لەدژی ئیسپانیایا لەساڵی 1585 سوپای وەپێخست پووەو ھۆلندا. فیلیپی دووەمیش پیلانیکی رێکخست لەدژی ئیلزبێس، کە کاسۆلیکەکان پێی ھەلدەستان بە مەبەستی ھەلگیرانەو ھە دەسەلاتی ئینگلترایا کوشتنی ئیلزبێس و ھینانە سەر تەختی "ماری ستیورات". بەلام یەکی لە وەزیرەکانی ئیلزبێس بەناوی "ولشانگھام"، بەپیلانەکە ی زانی و ئاشکرای کردو پیلانگێرانی دەستگیر کردو ھەموویانی لەساڵی 1586 لە سێدارەدا. لەھەمانکاتدا پەرلەمان ھاتە ئەو برۆایە ی کە سەقامگیری تەواو لەولادتدا پەرەناگری، مادام

"ماری ستیورات" له ژياندا بێت. له مه شه وه په رله مان بریاری له سیدره دانی "ماری ستیورات" ی- دا. "ئیلزبیث" ییش په زامه ندی له سهر نواندو له سالی 1587 له سیداره درا. شیاوی باسه ئه م پیلانه دواين چهك بوو له دهستی فیلیپی دووهم بۆ سهرکزکردنی ئینگلترا. ساکاتیکیش شکستی خوارد، جهنگی له دژی ئینگلترا پاگه یاند.

جهنگی ئارامادا 1588:

فیلیپی دووهم باش دهیزانی، که ناتوانی حوكم بکات به سهر هۆلنداو ئەمریکا، وه ناتوانی پارێزگاری بکات له رینگه بازرگانه کان، ته نها به وه نه بی که ئینگلترا سهرشۆر بکات. ماوه یه کیش ده بوو ئینگلیزه کان هیرشیان ده کرده سهر که شتییه کان و داگیرگه کان. "سیرفانتیس دریک" یه که م که س بوو که شتییه ئیسپانیه کانی پووت کرده وه له که لویه له کانی له زیرو زیو، وه به ره و به نده ره کانی ئینگلیز پاپیچی دان. "پېچار هوکنز" و "والترایلی" له له ناو بردنی قورغکاری بازرگانی ئیسپانی و پرتوگالی له داگیرگه کان که متر نه بوون له دریک.

فیلیپی دووهم بۆ تۆله سه ندنه وه له ئینگلیز که شتیگه لیکی گه و ره ی ئاماده کرد. ئه م که شتیگه له به شیوه یه ك بوو، جیهانی مه سیحی له پێشتردا وینه ی ئه مه ی به خویه وه نه دی بوو. ئه م که شتیگه له پیکهاتبووله 130 که شتی گه و ره و هه شت هه زار ده ریاوان و نۆزده هه زار سهر باز، سهره پای ئه وه ی که "ئه سکه نده ر فرتیزای" فه رمان په وای زه ویه نزمه کانیش به 33 هه زار سهر باز گه یشته وه پێیان. فیلیپ وای ده زانی ئینگلترا به هۆی

دوو بەرهکی نیوان پرۆتستانی و کاسۆلیکی لە ناو خۆدا توشی دابەشەکی هاتوون. بەلام بۆچوونەکی فیلیپ راست دەرنەچوو، بەلکو ئینگلیزهکان هەستی نەتەوهییان زیاتر بوو. وە هەر ئەم هەستەش زۆر بوو بە سەر بیروباوەرو ئاینیان و دەستیان خستە ناو دەستی یەک بۆ پارێزگاری لە ولات. لە لایەکی تریش کەشتیگەلی ئینگلیزی لە گەڵ ئەو هی ژمارەکی کەم و قەبارەکی بچوک بوو، بەلام بە خێرایی دەجولان و سەرپەرشتی کرانیان ئاسانبوو، هەر ئەمەش سەری لە کەشتیگەلی و کەشتیە گەورەکانی شیواندو سەرپەرشتی کردنیانی قورس کرد. سەرەرای ئەمەش ئینگلیزهکان کەشتیوانی شارەزایان هەبوو، هەروەها دەریاوانی بە ئەزمونیان هەبوو، کە ئەزمونیان لە جەنگی دەریا دا پەیدا کردبوو، بەتایبەت سەرکەوتنیان بە سەر کەشتیە ئیسپانیەکان و زۆر بوونیان بە سەر کەشتیوانە ئیسپانیەکان لەم بوارەدا. کەشتیە ئیسپانیەکان لە گێژەلۆکەییەکی توندی دەریایدا تێکشکان، ئەمەش لە دەریاکانی دەورەیی ئینگلترادا، بەتایبەت لە کەنداوە بەردینەکانی سکۆتلەندا. بە شکستی ئارمادا ھۆلندا پرزگاری بوو، پۆزگاری قۆرغکاری ئیسپانی بۆ بازرگانی و داگیرگەکان بە سەرچوو، هەروەک یەکەم هەنگاوی دەسلەلاتو شکۆی بەریتانیا بوو بە سەر دەریاکاندا¹.

لەپاش جەنگی ئارمادا ئینگلتر سەقامگیر بوو، سکۆتلەنداش بوو بە دەوڵەتیکی دۆست. دانیشتوانی "ویلز"یش - بنەمالەیی تیۆدۆریان بە بنەمالەییەکی "ویلز"ی دانا، بە ھۆی ئەو هی ھنری ھوتەمی پاشای ئینگلتر

1 Traveyan , B.M. History of England (Ronmup . 1958) pp . 323-360.

به ره سه نویلزیه. ئەم شوڕشانه شی که له م کاته دا هه لگیرسان له ئیرله ندا ئلازییس به ئاسانی سه رکوتی کردن.

فه ره نسای رۆژگاری جه نگو کوشتاره ئاینیه کان

1598-1558

فرانسوای یه که م له سالی 1547 له دونیا ده رچوو. دواى ئەم هنری کوپى فرانسوا به ناوی هنری دووهم له جیگه ی دانیشیت. هنری ده سه لاتی پاشای زیاد کردو له سه ر حسابی ئەلمانیا فرانخوای کرد پوووه و خۆره لات. دواتر هاو سه رگیری ئەنجامدا له گه ل "کاترین میدتچ" ی فلۆره نسی، که به ناوبانگ بوو به زیرکیه کی بى وینه و بیرتیژی له فیل و ته له که بازیدا، له گه ل پوویه کی ناشرین و که له شیکی گه وره.

جه نگی نیوان فه ره نسوا ئیمپراتۆری پۆمانی پیروۆ ئیسپانیا له سه رده می ئەمدا هه ر به رده وام بوو، تا به په یمانبه ستی "کاتوکامبریس" کوتایی پیهات له سالی 1559. به گویره ی ئەم په یمانبه ستنه فه ره نسا شاری "میتزو تولو قیردون" ی ئەلمانیا ی وه چنگ که وت. ئیسپانیا ش به ته واوی قه له مپه وی چه سپی به سه ر زه ویه نزمه کان و ئیتالیا. به لām له مانگی ته موزی هه مان سالدا هنری دووهم به هۆی زۆر پی داگرتنی له ئەنجامدانی تفه نگیازی له گه ل سه رده ستی پاسه وانان، گیانی له ده ستدا. له به رئه وه کاترین میدچی ناچار بوو له گه ل مندا له کانیدا هاو به شی بکات له فه رمانپه وایدا. له گه ل هه ریه که له: "فرانسوای دووهم 1559-1560، چارلسی نویه م 1561-

1574 هنری سییه م 1572-1589". کاترین برپای و ابوو که پیگه و

ده سه لاتی خوی و منداله کانی له سی لاوه هه په شه ی له سه ره. که بریتین له:

1. بلاو بوونه وه ی پرۆتستانی له فه په نسا، که پییان ده گوترا "هیگۆنت"

2. فراوان بوون و به هیزبونی ده سه لاتی گه وره خانه دانه کان، به تاییه ت
بنه ماله ی گیزو بۆرۆن.

3. ده ستتیوه ردانی فیلیپی دووه می پاشای ئیسپانیا له کاروباری
فه ره نسا.

جائیستا یه که یه که شرۆفیان ده که یین.

1_ هیگۆنتۆت "پرۆتستانت":

له ناوه راستی سه ده ی شازده پرۆتستانی کالڤنی به خیرییه کی بیۆینه
له فه رنسادا گه شه ی سه ندو په خشان بوو، به شیوه یه که له 30% فه ره نسایی
گرته وه. به داهاتنی شه سه ته کانی هه مان سه ده، خانه دانانیش ده ستیان کرد
به خۆخزاندنه ناو کلّیسای پرۆتستانی. "جۆن کالڤن" یش سور بوو له سه ر
هیّنان و که منده کیّش کردنی خانه دانان بۆ نیو ئاینزاکه ی. ئیدی زۆری نه برد
که خانه دانان زالبوون به سه ر کۆبونه وه کانی کلّیسای پرۆتستانی.

دوای ئه وه ی "کولینی" سه رکرده ی هیّزی ده ریای فه ره نسو و "کوندی"
سوپا سالاری فه ره نسی له بنه ماله ی بۆربۆن "لقیّکی بنه ماله ی پاشایی"
چوونه ناو کلّیسای پرۆتستانی، ده سه لاتی سیاسی و سه ربازی ئه وان
گه یشته ترۆپک. له گه ل هه بوونی ده سه لاتی سیاسی و سه ربازییان، که چی
ئاره زوویان نه ده کرد کیّشه دروستکه ن بۆ بنه ماله ی پاشایی یا سنوریک بۆ

دهسهلاتی پاشا دابنن، واتا ئهوان "ئاره زوی ئه م کاره یان نه ده کرد". به لکو ئازادی ئاینیان دهویست به گویره ی پرۆتستانتیته. وه لی "کۆندی" که له بنه ماله ی بۆربۆن بوو، ئاره زوی ده کرد بۆ ماوه یه ک بجیته پال ئه نجومه نی پاسپاردن، تاوه کوپادشا [؟] ده گاته ته مه نی پی گه یشتن. ئه م دووانه واتا "کۆلینی و کۆندی" بالاده ستببون به سه رجولانه وه ی شوپشیکی خاوه ن ریڤکستنیک سهر بازی و سیاسی و ئایینی. فرنسوا یه که میش هه رچوک بوو کاتی باوکی مرد، به مه ش بوو به ئاله تیڤ به دهستی خاله کانی له بنه ماله ی گیز. ساکاتیکیش له کانونی یه که می 1560 گیانی سپارد، براکه ی "چارلسی ئویه م" شوینی گرته وه که گه یشتبووه ته مه نی ده سالان. ئیدی کاترین ئه م هه له ی قۆزته وه بۆ ئه وه ی له جیڤه ی ئهوان فه رمانپه وای بکات.

ئامانجی کاترین خۆی ده بینیه وه له پاریزگاری کردن له یه که ته ی فه رهنساو هیشتنه وه ی پادشایی له ناو مندا له کانی. وه له سالی 1560 ئازادی په رستشکاری به پرۆتستانتیته کان به خشی، له به رامبه ر وازه ئینانیان له ریڤکستن سهر بازی. وه لی کاترین وای بینی که ئه م لیپورده یی و ئازادی ئاینیه، ئه زیه تی که متر نییه له پاریزگاری کردن له یه که پیزی و ریگری کردن له دووبه ره کی. له گه ئه وه ش که هیگۆنۆت که مینه بوون له فه رهنسا، به لام باشتترینی چینی ناوه راست بوون له ده وله مه ندی و پۆشنبیری داو له سهرده می فرانسوا یه که مه وه زۆرینه یان خاوه ن ده سه لات و پۆسته به رزه کانی ده وله ت بوون. ئهوان جه ختیان ده کرده وه له سه ر لی بوردیه ی ئاینی بۆ خۆیان، هه ره که داکۆکیان ده کرد له سه ر کۆبونه وه ی په رله مان به شیوه یه کی

پښک وپښک و بالاده ستی نوښنه رانی گهل به سهر خه زینه ی ده ولت. به لام ئه مه
 تیکده گيرا له گهل ده سه لاتی پاشایی په هاو یه کیه تی نیشتمانی. له به ئه وه
 هیرش و هه لمه تی زورکرایه سهریان و له هه موو ناوچه کان ده چه وسینرانه وه.
 هه روه ک کوشتارگه و جهنگی ئاینی به رده وام بوو به دریژایی سالانی 1562-
 1593 که ئامانج تیایدا له باربردنی پښتستانی بوو.

2- خانه دانان :-

دوو بنه مالیهی سهره کی خانه دانان له فه په نسادا هه بوون، که له گهل
 ده سه لانی بنه مالیهی پاشایی ناکوکبوون. ئه وانیش بریتی بوون له بنه مالیهی
 "گیز، بۆریون". بنه مالیهی بۆریون ده چه ونه وه سهر لویسی نۆیه م
 که له سه ده ی سیژده بووه پادشای فه په نسا. له بهر ئه وه لقیک بوون
 له بنه مالیهی پاشایی. سهرۆکی ئه م بنه مالیهش ناوی "ئانتونی" بوو
 له سه رده می "هنری دووه م، کاترین میدتچی"، که به سهر هه ریمیک به ناوی
 "نافار" له نیوان ئیسپانیا و فه ره نسادا ده سه لاتدار بوو. پیشتیش ئه وه مان
 پوونکرده وه که "کوندی" برابرچوکی "ئانتونی" چوه سهر ئاینزای
 پښتستانی. به مردنی یه کله دوایه کی منداله کانی "هنری" ش که پاشا بوون
 به سهر فه ره نسادا، به بی هه بوونی میراتگریک له ناو بنه مالیه که یان بو ته ختی
 فه ره نسا، بنه مالیهی بۆریون بوو به تاکه میراتگری ته ختی فه ره نسی. وه
 به گویره ی یاسای فه ره نسی ئه و کاتیش کچ نهیده توانی بچیته سهر ته ختی
 فه ره نسا.

"ئانتۆنی" هاوسهرگیری کرد له گهل شارنه ناچار، بهمهش بووبه پاشا به سههريدا. شايهني باسه بهشي باشوري ئهم ههریمه له ساللی 1512 خرابووه سهر ئیسپانیا. براکهيشی بهناوی "لویس" میربوو به سهر ههریمی "کۆندی"، ئهو به ئازایی و دلسۆزی ناسرابوو، ههر دوکیشیان پرۆتستانی بوون.

به لام بنه ماله ی گیز دهچوونه وه سهر "دۆق لۆرین". شایانی باسه ههریمی لۆرین به شیک بوو له ئیمپراتوریای پۆمانی پیروژ. به لام میره که ی مهیلی به لای فره نسادا بوو، په یوه ندی کرد به ده رباری فرانسوای یه که م و توانی شاری "متیز" له ئیمپراتورو شاری "وه کال" ی له ئینگلترا به ده ستبختات و به فره نساو هه گرپی بدات. بهمهش جه ماوه ریکی گه وره ی له ناو فره نسیه کان بوخۆی گل دایه وه. "دۆق لۆرین" وه ک کاسۆلیکیه ک مایه وه، براکهيشی که کار دینال بوو، به ناوبانگ بوو به سهروهت و سامان ولوت به رزی و که شخه یی.

ده سه لاتنی ئهم بنه ماله یه له سه رده می "هنری دووه م" زیادی کرد. ئهمهش به هۆی به شداری کردنیان له جهنگه کان دژی چارلسی پینجه م و فیلیپی دووه م، وه هاندانی پاشا بۆ بنبرکردنی پرۆتستانیتهت، له لایه کی تریشه وه به هۆی ئه وه ی یه کی له نزیکانی خۆیان به ناوی "ماری ستیوات" یان - دا به فرانسوای یه که می جیگره وه ی پاشا. به لام باردۆخیان هه روا نه چووه پیش، به لکو به مردنی فرانسوای یه که م له ساللی 1560 بارودۆخیان گوڤرانی به سه ردا هات.

بەمردنی فرانسوای یەكەم بنەمالە "گیز" پووبەپوی نەیاریهکی توندو سه ختبونەو لەلایەن بنەمالە بۆربۆنی پکەبەریان و کاترین "میدتچی" شازنی فەرەنسا. تا ئەو بوو کاترین "دۆق گیزی" لە ئەنجومەنی پاسپاردن دەرکرد.

"کاترین" لە هەڵپەشی بنەمالە گیزو زیادبوونی دەسەلاتی پرۆتستانیەکان دەترسا. لەبەرئەو زنجیرەیهك کوشتارگه "قصابخانه" و جەنگی ناوخرۆیی نایەو لە نیوان گەرم و گۆرەکانی بنەمالە گیزی کاسۆلیک و بۆربۆنی پرۆتستانت و هەر جاره و لایەنگری لایەنێکی دەگرت، تاوێکو ژمارە ی قەسابخانەکان گەیشتنە هەشت کوشتارگه و لەناویاندا قەسابخانە "سانتی بارتلیمۆ" لە هەموویان خۆیناوی و توندوتیژتر بوو کە لە 24\ئاب\1572 پویدا. کۆتایی هەموو کوشتارگهکان پێدانی بەربژاری بوو بە پرۆتستانیەکان.

کاترین میدتچی لەبالادەستی و دەسەلاتی ئەدمیرال کۆلینی دەترسا. "کۆلینی" بەهۆی توانا لەپادەبەدەرەکی و کەسایەتیە پێزدارکە ی بالادەستی بەسەر پاشادا نواندبوو. لەبەرئەو کاترین داوی هاوکاری لە بنەمالە گیز کردو کۆرەکی چارلسی والیکرد دەستورێک دەرێکات بۆ تەفروتناکردنی پرۆتستانیەکان. نیشانە ی دەسپێکردنی کوشتارە کەش لێدانی زەنگ بوو لە کلێسای پاریس لە کاترێم دووی پاش نیوێ شەوی 24\8\1572. ئیدی ئەم شەو کوشتاریک پویدا کە بەدریژایی ئەو پۆژە بەردەوام بوو، وە لە هەریە جیا جیاکانیش حەوت پۆژی خایاندو بەهۆیەو دەهزار کەس بوونە قوربانی. ئەم کارە وەحشی گەرانه یە دەستی نەپاراست لە مندال و ژن و پیرو پەکەوتە. شیاوی باسە رابەری پرۆتستانیەتیەکان ئەدمیرال کولینی لەم

کوشتوکوشتاره دا کوژرا. به لām هه موو ئه و درنده یی و وه حشی گه ریه تیه ش نه ییتوانی پرۆتستانییه کان له ناو به ری و وره یان دابه زینی.

له ده ره نجامی ئه وه دا فه رنسابوو به دوو به ش، به شیکیان جه ختیان ده کرده وه له به رده وامبوونی کوشتاره کان و له ناو بردنی پرۆتستانییه کان¹ که ئه مانه له بنه ماله ی گیز بوون. به شه که ی تریشیان که له کاسۆلیکه میان په وه کان بوون، دژی کوشتاره کان وه ستان و دژی به کارهیانی چه ک و توندو تیژی بوون بۆ مه به ستی ئاینی. بۆ ئه و مه به سته شیپارتیکی سیاسیان دروستکرد به ناوی "پالۆتیک" و اتا سیاسیه کان. هه روه ها سه رزه نشتی بنه ماله ی گیزیان کرد له سه ر به کارهیانی سیاسه تی قبول نه کردنی یه کتری و په نابردن بۆ جه نگی ئاینی بۆ مه به ستی سیاسی.

کاتیك کاروباره کانی فه رهنسا پوه و خراپی پۆیشت، پۆله لاوازه کانی کاترین نه یانتوانی به سه رکاره کانی ده ولت پابگه ن. ئیدی جه نگیکی ناوخوی هه لگیرسا له نیوان هه رسی بنه ماله ی "گیزو، بۆرۆن و، بنه ماله ی پاشایی". ئه م جه نگه ناسرا به جه نگی سی هنری، چونکه هه ریه که له "هنری دۆق گیز، هنری ناچار سه روکی بنه ماله ی بۆرۆن، هنری سییه م پاشای فه رهنسا" به ژداریان تیا دا کرد. ئه م جه نگه تا سالی 1589 به رده وام بوو، که تیا دا هنری "دۆق گیز" کوژرا و "هنری سییه م" یش-مرد، به بی ئه وه ی هه یح میراتگری به جیبه یلی بۆ ته خته که ی. به مه ش ته ختی فه رنسی گوازاریه وه بۆ "هنری ناچار" ی- سه روکی بنه ماله ی بۆرۆن. پاش ئه مه هنری ناچار

¹ Green, op. cit; pp. 247-266

بەناوى ھەنرى چوارەم لە ساڵى 1589 ھاتە سەر تەختى فەرەنسى. لەم جەنگەدا فيلىپى دووھەمى پاشاي ئىسپانيا ھاوکارى دۆق گیزی کاسۆلىكى دەکردو، ئىلازبېس ھاوکارى ھەنرى نەقارو پرۆتستانتىيەکانى دەکرد. بە ھاتنى ھەنرى چوارەم بۆ سەر تەختى فەرمانرەوایی، پۆژگاریکی نوێ دەستی پێکرد. کە پۆژگاری مەزن بونی فەرەنسیایە لە سەدەى ھەڤدەو ئاوابوونی ئەستێرەى ئىسپانياو پرتوگالە لە ئاسمانى ئەوروپا.

بهشی شه شه م

ئه وروپا له سه دهی حه قده

ئەوروپا لە سەدە ی حەڤدە

ئەوروپا لە دوا ی سالی 1600:

پاش ئه وه ی ئەوروپا نزیکه ی سەدە یه ک شاهییدی بینینی جهنگی ئاینی و پکه بهری سیاسی بوو له ناو یه کتری، وه لی له سهره تای سەدە ی حەڤدە و له گه ل هاتنی ئەم سەدە یه، ئاشتییەکی پزێه یی ئەروپای داگرت. خه لکیش هیچ چاره سه ریکیان شک نه ده برد بۆ ئه و کیشانه ی که پیشتر ببوونه هۆی سهره لدانی ئەم جهنگ و ناکوکیانه. له بهرئه وه له چاوه پوانی داگیرسانی ئاگری جهنگی و پیرانکار دابوون، که ئەوروپا هه رگیز جهنگی وه های به خۆوه نه دیی. ئەوه بوو چاوه پوانیه که یان شکاو ئه وه ی چاوه پوانیان ده کرد هاته دی. کاتی که جهنگی سی ساله هه لگیرسا.

له فه رنسا دا هنری چواره م هاته سه رته خت وجهنگی ناوه خۆش له نیوان کاسۆلیک و پرۆستانت هه ر به رده وام بوو. کۆتایشی پینه هات، هه تا له کۆتاییدا به ربژاری تایبته به خشرا به پرۆستانتیه کان. ئەمهش به گویره ی فه رمانی "نانت" ی سالی 1598. ئیدی له م کاته وه ئاشتی ئەم ولاته ی داگرت. داگیرکاری له نیوان ئیسپانیا و ئینگلترا کۆتایی پیهات. ئەمهش دوا ی سالی که له هاتنه سه رته ختی "جیسمی یه که م" بۆ سه ر ته ختی ئینگلیز له سالی 1603. ئەم شایه سیاسه تی هیمنی گرت بهر له گه ل ئیسپانیا، که به هۆیه وه چینی ناوه راست دلگران و په ست بوون، ئەو چینه ی که له سه ر تالان کردنی داگیرگه کانی ئیسپانیا راهات بوون. هۆلداش له جهنگه کانی له گه ل ئیسپانیا دا له پشتینه یه کی ته سکدا جهنگه کانی به رپوه ده برد، ئەوه ندهش به ئاگر به ستی کی دوا زده سالانه له نیوانیا ندا کۆتایی پی هات له سالی 1609. وه لی پیش ئه وه ی ئەم ئاگر به سته کاته که ی کۆتایی پی بیت، جهنگی سی ساله هه لگیرسا و زۆریه ی وولاتانی ئەوروپا به ژداریان تیا دا کرد.¹

کۆمه لگهی ئه وروپا له سه ده ی حه قده

سهره پای ئه و پيشهاته سياسی و ئابوری و ئایینی و شوپشگيرپانه ی پوویاندا، که گه شه سه ندنیکي مه زنبوون ئه وروپای گرته وه. به لām کۆمه لگای ئه وروپای به لای که می له پوکه شدا تاراده یه که هر به کۆمه لگهی سه ده ی شازده ده چوو. پادشاکان سه رۆکی ولات بوون بيجگه له هه ندی له ولاته کۆماریه کان. هه روه ها پيگهی پیاوانی ئایینی له کۆمه لگادا پيگه یه کی گه وره بوو، هه روه که خانه دانه کانیش له پۆسته به رزه کانی ده ولته دا کاریان ده کردو له سه ره وه ی چینه کان بوون و به چاوی سوک سه یری چینی بۆرجوزیان ده کرد. ئه و چینه ی تا ئه و کاته ش هه ولیان ده دا یه کسان بکړین له مافه کاند. به لām زۆرینه ی دانیشته وان بریتی بوون له جوتیاران و هه ژاران

فه رامۆشکراوی شاره کان.

ده سه لاتي ره ها و مافی خودایی پاشاکان :-

پادشاکان له فه رمانه وه یه تیدا پشتیان ده به ست به تیۆری مافی خودایی. چونکه پادشاکان سه رۆکی ده ولت وکلێسا بوون و ده یانتوانی فکرو بیروباوه یری خه لک له ولاته کانیندا ئاراسته بکه ن. پادشا دامه زراوه و دام و ده زگای ده ولته ی به گویره ی ویست و مه به ستی خۆی ده گونجاند. هه روه ها خه لکی ژیر ده سه لاتي خۆی ناچار ده کرد ئه و ئاین و ئاینزایه هه لبژێرن که خۆی هه لبژاردبوو. مه به ستمان له پادشاکان ئه وانه بوون که ولاته کانیان یه کخست و هه موو ئه و شتانه شیان له ناویرد که ببووه هۆی دوه ره کی و تیکدانی پیزه کانی گه ل. هاشیوه ی بارودۆخی فه ره نساو ئینگلترا، کاتی که توشی ناکوکی و دوه ره کی ناوخۆی بیون. پروسیا ئه و ولاته بوو که به هه ول و تیکۆشانی کۆمه لێ له پادشاکانی دامه زرا. پوسیا ش هه ر له سه ده ی حه قده پادشایه تی ره های تیدا چه سپی. دروشمی باوو به ربلاوی ناو پادشاکانی ئه وروپا بووه دروشمی: "یه که پاشا فه رمانه وایی ده ولته تیکي یه کگرتووی خاوه ن یه که یاسا و

یه ک ئاین و یه ک بیروباوه پ ده کات". به لام له گه ل هه مووئه مانه شدا ده ولته دانی دهنه به دام و ده زگا و داب و نه ریتی ناوچه یی. خانه دانان و پیاوانی ئاینی و ته نانه ت سه ندیکا کانیش به ره نگاری پی در یژه کان و تیپه پاندنه کانی پادشا کانیان ده کرد، کاتیک له سه ر حیسابی به ربژاریه کانیان زیاد ی ده کرد. وه لی له گه ل هه بوونی به ره نگاری و دووبه ره کی و جیاوازی ئاینی له هه ندی له ده وه له ته کانداه، به لام پادشا کان به شیوه یه کی گشتی توانیبویان زالبه به سه ر بارو دوخی وولاته کانیان و شیوه یه ک له یه کیه تی ئاینی و سیاسی له وولاتدا به دی به یئن.

پادشا ببوو به سه روکی کلئسا و هه ستا به جیگیرکردن و سه قام گیرکردنی هیمنی و ئاسایش له ولاته کانیاندا، وه به هو ی یاریده رانیان پیکیانخست و داهاتی ده ولته تیان به کار ده هیئا له سودی ولات و پرۆسه ی داگیرکاری و فراوانخوازی¹

پۆلی سوپا له سه ر چاره نوی ده ولته ت:

له ئه وروپای سه ده ی هه قده سیاست و په یوه ندیه ده ره کیه کان له گرنگترین کاره کانی پاشا بوون. پیگه و گرپوتینی ده ولته ت، په یوه ست بوو به به هیزی سوپاکه ی له گۆره پانی جه نگدا. جا له به ره ئه مانه و له پیناوی پاریزگاری کردن له نیزامی ناوخو و چه سپاندنی ده سه لاتی پاشایی، ده ولته ت گرنگی زوری ده دا به هیزی سه ربازی. به سه ربازی کردن له م کاته دا بوونی نه بوو، پاشا کان پشتیان ده به ست به و که سانه ی که ژیا نی خو یان له سه ربازی دا به سه ر ده بردو سه ربازی بو یان ببوو به پیشه یه ک. هه روه ها ئه فسه رانی سه ربازیش بریتی بوون له و خانه دانانه ی که خزمه تی سه ربازی بو یان شانازی بوو. جگه له مه سه ربازانی کاسه لیس و به کریگیراوه کان² پیکه یینه ریکی تر بوون

1 Ibid.

2 به کری گیراوه کان: پیشتی ئه مه مان روون کرده وه

له سوپادا. ژۆینه ی ئه م به کریگیراوانه پیکهاتبوون له سویسری و ئه لمانیه مه شق دراوه کان که به باشتیرینی سه ربارانی ئه وروپا ده ژمیتردان له م کاته دا. جه نکه کان جوړاو جوړ و به رده وام بوون و ئاگر به ست و ئاشتیه کان ماوه کورت بوون. به مه ش جه نگ ببوو به باریکی قورس له سه ر شانی چینی ناوه پاست و هه ژارو خه ژینه ی ده ولته. پادشاکان به سه ر بارودۆخی ولاته کانیا نندا زال بوون. داهاتی ولات و هیزی سه رباریان بۆ مه به ستی فراوانکردنی ولات و قه له مپه وی خویان ده خسته گه پ، ئه مه ش له سه ر حسابی ولتان و میرنشینانی تر ته واو ده بوو. جه نکه کانیش جه نگانیکی به رفراوان نه بوون وه ک جه نگ ی ئه مپۆ، له به رئه وه زیانه کانیا ن سنوردار بوو.

ده سه لاتی پیاوانی کۆشک "ده ربار"، "بلاگ":

هه رچه نده ده سه لاتی پیاوانی ده ربار له ولاتی که وه بۆ ولاتیکی تر جیاوازیوو، به لام ده سه لاتیکی فراوان و گه وره یان هه بوو له ئه وروپا. ژۆرێک له پۆست و پیشه گرنگه کان تایبته بوو به ئه وان و به خشرابوون له باجه کان و ته نانه ت باج و پیتاکی ده ره به گایشیا ن وه رده گرت له و جوتیارانه ی که له زه ویه کانیا نندا کشتوکالیا ن ده کرد. ئه وان وه ک پیاوی سه رباری یاخود پیاوی دیبلۆماسی یان وه ک کارمه ندی ته کنیکی گرنگی ژۆریان هه بوو له ده ولته دا. گه نجه کانی ئه م چینه هه ر له بجوکیه وه راده هیتران و مه شق ده دران بۆ ئه و ئیش و کارانه ی له داهاتودا پییا ن ده سپێردرا یا بۆیا ن ده مایه وه. ژۆرێکیان بوونه پارێزه ری زانست و هونه رو ئه ده ب. به لام بارودۆخی ئه وان هه روا نه مایه وه، به لکو ده سه لاتی سیاسیا ن به ره و شکست و له ناوچون پۆیشته، ئه مه ش به هۆی بالاده ست بوونی پاشاکان و مه زن بونی چینی ناوه پاست. ئه و چینه ی داوا ی به شداری کردنی ده کرد له ده سه لاتی سیاسی.

به لام خانه دانانی هه ری مه کان هه ژار بوون. بارودۆخی مالیان به شیوه یه ک نه بوو که به هۆیه وه بتوانن دزه بکه نه کۆشک و ده ربار. گه وره کانیشا ن خویان کاروباری ناوچه کانیا ن ده برد به پێوه و قبولیا ن نه بوو ببه شوینکه وته ی پادشا و ده رباری پادشا.

ئه مه بارودۆخی خانه دانانی پروسیا و فهره نسواو ته نانه ت ئینگل تراش بوو. ئه وانه پارێزگارییان له پینگه ی خویان ده کردو جیگه ی پیزوون و پیزیان لی ده گیرا له لایه ن دانیشتوانی هه ریمه کان، به لām ناوبانگیان که متر بوو له ناوبانگی پیاوانی کۆشک.

گه شه سه ندنی چینی بۆرجوازی:

له کاتی که دا زه وی و زار هۆکار بوو بۆ سه روه ت و سامان و چینی ئه رستۆکراتی پیاوه ی ده سه لاتیکه ی سیاسیه به هیزه ده کرد. له هه مانکاته دا چینی ناوه رپاست خۆی ده بینیه وه له بازرگان و خاوه ن سامان و خاوه ن کارگه و فابریقه کان. ئه مانه خه باتیان ده کرد له پیناوی دوورخستنه وه ی چینی ئه رستۆکرتی و ده ستخستنی مافه سیاسیه کانیان و به شداری کردنیان له ده سه لات. ده بینین له ئینگل ترا دا و هه ر بۆ ئه م مه به سه ته له نیوه ی سه ده ی هه قده چینی ناوه رپاست شۆرشیکیان هه لگیرساندو کۆماری "ئۆلیقه ر کرۆمۆویل" یان - دامه زراند. وه لی فهره نسا تا ئه م کاته ش له ژێر ده سه لاتیه پاشایی په هایه دابوو. هۆکاری پشتبسته نی پاشاکان به چینی ناوه رپاست ده گه رپته وه بۆ ئه و کاته ی که ده ره به گایه تی ببوو به سه ره سه خته رین دوژمنی پاشاکان، ئه مه ش له کۆتاییه کانی سه ده کانی ناوه رپاست و سه ره تاکانی سه ده نوێیه کان. چینی ناوه رپاست که بریتی بوون له بازرگان و سه رمایه دارو خاوه ن کارگه و کارخانه کان، ده یانویست پزگاریان بێت له ده ره به گایه تی و به ره ریه ت. له به ره ئه وه به سه روه ت و سامانیان پاشاکانیان ده کردو بوونه هاوپه یمانیان ئه مه ش له پیناوی زāl بوونی پاشاو له ناوبردنی ده سه لاتیه خانه دان و میرو ده ره به گه کان. ئه م هاوپه یمانی و دۆسته له سه ده ی هه قده هه ره به ده وام بوو، ته نها له ئینگل ترا دا نه بێت، له وی چینی ناوه رپاست هه ستی کرد ناتوانی به رژه وه ندیه کانی بپارێزی و گه شه ی پێدا، ئه گه ر بێت و به شداری نه کات له ده سه لات و مافه سیاسیه کانی به ده ستنه هێنی و سنوریک داننه ی بۆ پاشایه تی په ها. پاشایه تیه ک که ده ستی کردبوو به ده ستدریژیکردنه سه رمافه کانی چینی ناوه رپاست، ئیدی ئه وه ش بووه هۆی دروستبوونی شۆرشی په ره له مان و جه نگی ناوخۆیه له نیوه ی سه ده ی هه قده. به لām ئه وه له ئینگل ترا پویدا و له وی دا بارودۆخ به م شیوه یه

بوو. ئەگینا لە شۆینەکانی تری کیشوهری ئەوروپا شۆپشکردن لە دژی پاشایەتی پەها بەدرەنگ کەوت تا کۆتایی سەدەى هەژدە، کە تیايدا شۆپشی فەرەنسى هەلگیرساو کۆتایی بەسەردەمی کۆن هێنا.

هەرچۆنێک بێت لە سەرتاكانى سەدە نوێیەکان، پاشاکان دنى بازرگانی و پیشەسازیان دەداو گریبەست و بەلێندەرایەتی بازرگانیان دەبەست لەگەڵ ولاتانی دەرەو. هەرەها بەربزاريان دەبەخشی و کۆمپانیای بازرگانیان دادەمەزراندو هەڵدەستان بەسازکردنی پڕۆژەى ئابوری بەپمێن بۆ تاکەکانی چینی ناوەرەست، ئەوانەى کە تواناو هیزی خۆیان سەلماند لە کایەى بازرگانی و پڕۆژەى ئابوریدا. لەمەشەو سەرمایەدارو خاوەن پیشەو وەچەى چینی ناوەرەست بە شۆپەیهکی گشتی ویست و دەسەلاتی پاشایان چەسپاند.

بەلام پۆچونی پاشاکان لە دەسەلاتاریەتی پەهاو سەپاندنی باجی قورس بەسەر شانی چینی ناوەرەست و یەكسان نەکردنی ئەم چینه لەگەڵ چینی ئەرستۆکراتی خاوەن زەوى و زارەکان لەپرووی مافو بەربزاريهەکان، بوو بەهۆی هەولەدانى ئەم چینه بۆ دانانی سنوورێک بۆ ئەم بارودۆخە، بە تايبەت لەپاش زیادبونی ژمارەى ئەم چینه و زۆربوونی سەرەو و سامانیان لەلایەك، لەلایەكى تریشەو قەتیس بوونی پۆشنبیری و مەعریفەت لەناو پۆلەکانیان. جا هەموو ئەوانە زەمینەى شۆپشکردنی بۆرەخساندن. لەبەرئەو لە ئینگلترا هەستان بەسازدانی شۆپش لە سەدەى هەڤدە. وە لە فەرەنساش لە کۆتایی سەدەى هەژدە و لە ناوچەکانى ئەوروپاش لە سەدەى نۆزدە شۆپشەکانیان دەست پێکرد¹.

قورسى باجەکان لەسەر خەلك بەگشتى :-

قورسى باجەکان کەتبوو سەرشانی جوتیاران، جوتیارانیك کە بەبى ئەوێ ژيانیان باش بکړئ خەرجى دەولەت و دەربارو جەنگەکانیان دەکیشا. جوتیاران سى لەسەر جوارى دانیشتوانى ئەوروپایان پێکدەهێنا.

لە کاتی کدا زەوی و کێلگەکان تا ئەو کاتەش بە سەرچاوەی سەرودە و سامان دادەنرا، قورسایەتی باجەکان کە وەتەنە ئێستای جوتیاران، بە ھۆی ئەوەی خانەدانان و خاوەن زەویەکان لە باج بە خەشرا بوون. شارە ئێرۆپیەکان لە سەدەیی حەفدە قەرەباڵغ نەبوون بە چەری دانیشتوان، کەم جار وابوو دانیشتوانی شارەکان لە 100000 کەس تێپەربوو بۆ مەگەر پایتەختە گەورەکانی وەک پاریس، لەندەن، لەو زیاتر بووین. لە کاتی کدا ئەوانیش ژمارەیی دانیشتوانیان نە دەگەشتە نیو ملیۆن کەس. کرێکارانی شاروپیشە وەرەنەیان دەتوانی باج بەدەن، ئەمانە ھەستان بە پیکھێنانی یەکیەتی کرێکاری، کە بەشیوەیەکی سەرھتایی پیکھاتبوو. بەلام ھەرگیز لە لایەن حکومەتەکانەوە دانی پیا نە دەھێنرا.

خۆ ھەرچەندە بازرگان و سەرمايەدار و خاوەن کارەکان بەشی گەورەیی باجەکانیان دەدا. بەلام بە ھۆی ئەوەی ئەوان ژمارەیان کەم بوو باجی قورس دەکەوتە ئێستای جوتیاران.

نەبوونی ھێزی گەل بۆ گۆرانکاری:

زۆر بەکەمی خاوەن دەسەلات و سیاسەتوانان گرنگیان دەدا بە پای گشتی و ھێزی جەماوەر. خۆ وەنەبێ جەماوەریش لە وێنەی ھێزیکی شوێنیدا بووین، بەلکو ئەمانیش بەو بەشە پازی بوون کە لە ژیاڵاندا بەشیان بوو. ئەمەش بە ھۆی ئەوەی باوەریان وابوو ویستی خودا وایە و ھەر چینی و پۆلی خۆی لە ژیاڵاندا بۆ براوەتەو، بەشی خانەدانان ئیدارە و سیاسەتەو بەشی جوتیارانیش کێلانی زەوی و زارە. لە توانای پاشاکاندا بوو کە بە سەر جەماوەردا دەست پێشێلێن و ئیدارەیان بکەن بەشیوەیەکی کارا و گۆڕیەلیان دەستەبەر بکەن بۆ خۆیان. وە ھەرچەندە کێشەکانیان پوون و دیاربوو، بەلام ئەم کێشانە نە دەبوونە مەترسی بە سەر سیستەمی دەسەلات. کەم وابوو جوتیاران شوێنێکەن، ئەو شوێنێکەشی کە ئەنجامیان دەدا، کێشەییەکی بچووک و ئاسان بوو

به خیرایی سه رکوت ده کرا. سه رکرده کانی بزوتنه وه فیکریه کانیس له چینی ناوه راست دابوون و که میکیان له چینی ئه رستوکراتی بوون.

کاتیکیش هۆشیاری سیاسی و فکری به شیوهیه که له شیوهکان له ناو جوتیاران له ئارادا نه بوو، ئه وان گرنگیان نه ده دا به ته یاری سیاسی و فکری و ئایینی باوی ئه وروپا. هه روه که به هیه جولا نه وه یه کی کاریگه ره له نه ده ستان که ببیته هۆی باشکردنی بارودۆخی ژیانیان، یاخود ببیته هۆی ئه وه ی بیانکاته خاوه ن زه وی. ژیان جوتیاران ساده و ساکار بوو، شیوازی سه ره تایان به کارده هیئا له کشتوکالا، جگه له هه ندی ناوچه کانی ئه وروپا که له م قاعیده یه لایاندا. بۆ نمونه له ئینگلترا گه شه پیدانی سه رمایه داری و بازرگانی خوری به رمین و پر قازانج، کاریگه ری گه وره ی هه بوو له سه ر له ناو بردن و نه هیشتنی ده ره به گی و په یدابوونی پرۆسه ی په رژین بۆ سازکردنی له وه پرگه بۆ به خێوکردنی مه پومالات. ئیدی جوتیاران یا بوون به کریکاری کشتوکال، که به کری کاریان ده کرد، یا بوونه شوان و چاودیری مه پو مالات. به شیکیشیان کۆچیان کرد بۆ شاره کان بۆ ئه وه ی له ژیر سیسته می که رتی تایبته یاخود له کارگه یه کی بچوک سه رقال بن و ده ست به کاربکه ن.

به تیپه پینی پۆژگار ده وله مه ندو خاوه ن سه رمایه کان توانیان زه وی هاوسیکانیان له خاوه ن زه ویه کان بکپن و پاشان به یه کیانه وه گری بده ن و بیانخه نه پال یه که، به مه به ستی ئه وه ی بیانکه ن به کیلگه یه کی گه وره. جا هه ر ئه م پرۆسه یه که ده وله مه ندو خاوه ن سه رمایه کان ده ستیان پیکردبوو وایکرد ئینگلترا به کیلگه ی فراوانه کانی ناوبانگ ده ربکات.

به لام له ئه وروپای خۆره لات په وشه که به م شیوه یه نه بوو، به لکو بارودۆخی جوتیاران تیکچوو، ئه مه ش به هۆی فراوانکردنی کیلگه گه وره کان و پا به ندکردنی جوتیاران به زه ویه کانیان. ئه م بارودۆخه ش تاوه کو سه ده ی نۆزده و بیست هه ربه رده وام بوو.

فراوان بونی (کە لە بەر) نیوانی دەوڵە مەندو هەژار:-

نیوانی چینی ئەرستۆکراتی و چینه نزمەکان له کۆمه‌لگه‌دا فراوانی تیکه‌وت. خاوه‌ن سامانه‌کان له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا له ديهات و لادیکان له‌گه‌ڵ جوتیاراندا ژيانيان به‌سه‌ر ده‌بردو به‌شداریان له‌گه‌ڵ ده‌کردن له شیاوێ ژيان. به‌لام دواتر ئەمه‌ گۆرانی به‌سه‌رداها. ئەمجاره‌ ئەوان له شاره‌کان نیشته‌جێ بوون و له ژيانی شارنشین به‌هره‌مند بوون و ده‌ستبلاوی و زیاده‌پۆیان ده‌کرد له خواردن و پۆشاک و چیژو خۆشیه‌کان، به‌شیوه‌یه‌ک که پیشینه‌ و باوک و پیرانیان له لادیکاندا پیشتر خه‌ونیشیان پێیه‌وه نه‌دییبوو. وه‌ڵی بۆ هه‌ژاران هیچکات بوار نه‌ده‌په‌خسا بۆ گه‌یشتنیان به‌م چینه، له‌به‌رئوه‌ له سه‌ریان پێویست بوو ده‌ستگرن به‌و پێگه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ی که هه‌یانبوو. ده‌وڵه‌مەندو خاوه‌ن سامانه‌کانی چینی ناوه‌راستیش به‌هۆی سه‌روه‌ت و سامانیان توانیان به‌ربه‌ست و له‌مپه‌ره‌کان بشکێنن و ژن و ژنخوازی له‌گه‌ڵ چینی ئەرستۆکراتی ئەنجام بدن و خۆیان بخزێننه‌ ناو پیزه‌کانیان. هه‌روه‌ها پۆله‌کانی چینی ناوه‌راست، ئەو پۆله‌و زارۆکانه‌ی که پشکی گه‌وره‌یان هه‌بوو له مه‌عریفه‌، توانیان پۆسته به‌رزه‌کانی ده‌وڵه‌ت بخه‌نه ده‌ستی خۆیان و دزه‌بکه‌نه نیو پیزی چینه به‌رزه‌کان.

له‌گه‌ڵ هه‌بوونی ئەم نیوانه‌ فراوانه‌ له نیوان چینه‌کانی کۆمه‌لگه‌، به‌لام له دیدی خه‌لکیدا ئەمه‌ به‌ئاسای سه‌یر ده‌کرا. سه‌روه‌ت و سامان مه‌گه‌ر به‌ده‌گه‌مه‌ن ئەگینا نه‌ده‌بووه‌ هۆی گۆرانه‌کاری، به‌لکو به‌هۆیه‌وه‌ هه‌ندی ماف به‌ ده‌ستده‌خراو نزیکتر ده‌بوونه‌وه‌ له‌چینی سه‌روتر. گۆرانی کۆمه‌لایه‌تی سست و خاوبوو، منداڵ له‌سه‌ر پیشه‌ی باوکی ده‌پویش و خۆی له‌سه‌ر پاده‌هێناو مه‌شقی تیا دا ده‌کرد به‌بێ ئەوه‌ی هیچ گۆرانه‌کی پوه‌اله‌تی له‌شیوازه‌کانی ژیان و گوزه‌ران ئەنجام بدات. جیلی تازه‌ پاشکۆی جیلی پیشوتری بوو، جیلی نوێ له‌ هه‌موو لایه‌نه‌کانی خو و نه‌ریت و شیوه‌ی گوزه‌ران به‌ته‌واوی له‌ جیلی پیش خۆی ده‌چوو. ته‌یاره‌ شوێشگێڕیه‌کان زیاتر سیاسی و هزری بوون، وه‌ک له‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری بن. ئەم ته‌یارو ته‌ورژمانه‌ نه‌ده‌بوونه

پێگر له بهربزاری خانه دانان و پاشاکان، ههروهک نه ده بوونه هۆی وهگرتنی مافی چینی گشتی له پۆسته حکومه کاندای دابهشکردنی سهروهت و سامان له ناو خه لکیدا به شیوهیهکی یهکسان. بزوتنه وهی بانگهشهی یهکسانی "الیفر" له ئینگلترا که له نیوهی سهدهی حهفده سازکرا، زیاتر وهک بزوتنه وهیهکی په رگیرو توندپه و گوزارشتی لیکراو که میک له خه لکی نه بی، پشتگیریان لینه کرد. له سه ره ئه وروپا پێویست بوو سه دهیهکی تر چاوه پوان بیست بو دروستبوونی گۆرانه سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابووریه کان.

ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیرۆزو جهنگی سی سائه

بنه ماله ی هبسبرگی نه مساوی به رده وام بوو له فه رمانپه وایی کردنی به سه ره مولک و خا که میراتیه کانی خۆی له نه مسا، بۆهیمیا و ههنگاریا، سه ره پای هه لبژاردنیان به ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز. له سالی 1558 فردیناندی یه که م برای چارلسی پینجه م جیگه ی چارلسی گرت ه وه. سا کاتیکیش فردیناند له سالی 1564 دونیای جیهیشت، ماکسیمیلیانی دووه می کوپی هه لبژێردرا به ئیمپراتۆر. به لام ئه م ئیمپراتۆریایه له کۆتاییه کانی رۆژگاری چارلسی پینجه م هیزو شکۆمه ندی له ده ستدا. ئه مه ش به هۆی بایه خدانی چارلس به ئیسپانیا، ئه و ئیسپانیایه ی خاوه ن سوپایه کی به هیز بوو، که به هیزی خۆی له جهنگه کانی چارلسدا سه لماند، وه داهاتی سالانه ی مولکه کانی ئیسپانیا یاریده ی به رده وام بوونی ئه م جهنگانه ی دهدا. فیلیپی دووه می پاشای ئیسپانیا له باوکیه وه "چارلس" هیزو سه رهوت و سامانی به میرات گرت. بێجگه له فردیناندی مامی که ئه میش ئیمپراتۆریه تی بۆ به جیما. له ملاشه وه دایتی ئه لمانی به ره بهر سه رجه م ده سه لاته کانی له ده ستدا، ئه مه ش له دوائ سه رده می چارلس و برا که ی فردیناند. ئیتر دایت وای لیها ت ته نها بۆ ده نگدان له سه ره باج کۆده بویه وه¹.

ئیمپراتۆر پۆدۆلف "1576-1612" کۆپی فریدیناند، شاری "پراگ" ی لە بۆهیمیا کردە پایتەخت، بە مەبەستی خۆبەدورگرتنی لە پیلانگیرپەکانی براکە ی "ماسیۆز" 1612-1619. شیاوی باسە "ماسیۆز" دەستیگرت بوو بە سەر مولکەکانی بنەمالە ی هبسبەرگ لە قیننا. لە سەردەمی جوتە براکە "رۆدۆلف-ماسیۆز" بارودۆخی ئیمپراتۆری پۆمانی پیروۆز توشی پەشیوی و ئاژاوە بوو لە پووی سیاسی و ئابووری و ئایینی کە دواتر سەری کیشا بۆ جەنگی ناخۆی و دواتریش لایەنە بیانیەکان چوونە نیوی. لە راستیدا ئاشتەوایی "ئۆکسبەرگ" لە سالی 1555 ئومیدی ئەوەی لێدەکرا کە کیشە ئاینیەکان بە کاتی لەناو ئیمپراتۆریەتی پۆمانی پیروۆز چارەسەربکات. وەڵی ئەم ئاشتەواییە لەم بوارەدا شکستی هێنا، ئەمەش بەهۆی:-

1. بەردەوام بوونی میرە پڕۆتستانیەکان لە دەستبەسەرداگراتنی زەویەکانی کلێسا لەلایەن، لەلایەکی تریشەوە پیاوانی ئاینی کاسۆلیک داھات و سامانی کلێسیان بۆ خۆیان ھەڵدەگرت. ئەمەش پێچەوانەی ئاشتەوایی ئۆکسبەرگ بوو.
 2. ڕیککەوتننامەی ئۆکسبەرگ دانێ هینا بە لۆسەریزم و کاسۆلیکیەت، ئەمە لەکاتی کە کالڤینیزمیش لەباشوور ناوەراستی ئەلمانیا و بۆهیمیا سەری ھەڵدا بوو. جا ئەمانیش داوایان دەکرد کالڤینیزم لە مافدا یەکسان بێت بە لۆسەریزم و کاسۆلیکیەت و بەیەک چاوسەیر بکەین و بە فەرەمی دان بەھێنری بە کلێسای کالڤنی.
- جا بۆ چاویگێرپەوانە بە ڕیککەوتننامەی ئۆکسبەرگ و بە دەستھێنانی بەربژاری زیاتر لە ئیمپراتۆری کاسۆلیکی پۆدۆلف، میرە پڕۆتستانیەکانی ئەلمانیا بەسەرکردایەتی "فردریک" ی ھەلبێرڈراوی ویلیامی "پلانتیات لەسەر پاین"، لە سالی 1608 یەکیەتیەکیان پێکھێنا. لە بەرامبەر ئەمانیشدا میرە کاسۆلیکەکانی ئەلمانیا بۆ بەرەنگاربوونەوێ پڕۆتستانیەت و ڕێگەگرتن و پیشگیری کردیان لە دەست بەسەرداگرتنی مولکی کلێسای کاسۆلیکی، ھەرۆھا بۆ گێرپەوانە و ئەو زەوی و زارانە ی کە کلێسای کاسۆلیکی لە دەستی چووبو، بەسەرکردایەتی "ماکسیمیلیان" ی میری

"پافاریا" یه کتریانگرت و جوره یه کیه تیه کان به دیهینا، ئەمەش بۆ دروستکردنی کۆمه لهی کاسۆلیکی له سالێ 1609. بهم شیوهیه ئەلمانیا دابهش بوو بۆ دوو سهربازگهی دژ بهیهکو دوو بهرهی جهنگ خواز، که هۆشدارێ ده دایه ئیمپراتۆری پۆمانی پیروۆ به جهنگیکی ناوخویی و یرانکارو کاولکار.

بێ گومان کۆمه لهی کاسۆلیکی پشتیوانی ئیمپراتۆری کاسۆلیکی ده کرد له دژی یه کیه تی پڕۆتسانتی، به لام به هیچ شیوه کیش میره کاسۆلیکیه کان ئاره زویان نه ده کردو نه یانده ویست ئیمپراتۆر به هیز بیّت له سهر حسابی خۆیان، به لکو ده یانویست سهر به خویی خۆیان و به رژه وه ندیه کانیا ن بپاریزن له پێ درژیه کانی ئیمپراتۆر. ئاره زوی میره پڕۆتستانته کانیش له مه که متر نه بوو. وه نه بێ ئیمپراتۆریش له مه بێ ئاگا بیّت، به لکو ئیمپراتۆریش ئەمه ی باش ده زانی. ده یزانی له دهره نجامی جهنگدا ده سه لاتی ئیمپراتۆر ورده ورده له ناو ده چی و کهم ده بیته وه، وه لێ نه یده توانی پێشگری بکات و پێگه له پوودانی بگری. بهم شیوهیه هۆکاره سیاسیی و ئابووری و ئاینیه کان کۆمه کی یه کتریان کردو بهیه که وه بوونه سوتمه نهی بۆ هه لگیرسان و خۆشکردنی ئاگری جهنگی سی ساله.

شۆرشێ بۆهیمیا :-

ئیمپراتۆر ماسیوز "1612-1619" هیچ کورپکی نه بوو جیگه ی بگریته وه، بۆیه کورپی مامی خوی "فردیناند" ی کانید کرد بۆ ئەوه ی جیگه ی بگریته وه. کاتی فردیناند ژیا نی خوی ته رخا ن کرد بۆ کاسۆلیکی و ده سه لاتی په ها، له هه ریه که له نه مسا و هه نگاریا و بۆهیمیا به تاییه تی نه یارانی زۆر بوون و دژایه تی هه لبژاردنی ئەویان کرد. میره کالڤنیه کانی چیک له بۆهیمیا ده ترسان له وه ی ئیمپراتۆری کاسۆلیک قه ده غه ی پیاده کردنی دروشمی ئاینزاکه یان بکات و به ریزاریه کانیا ن په ت کاته وه و ده ست به سه ر مو لکو و سامانیان دا بگری. هه ربۆیه کۆمه لێک له وانه هی رشیان کرده سه ر دائیره یه کی

فه‌رمانبه‌رانی ئیمپراتۆر له 23\مایسی\1618 ئه‌وه‌ی تیایدا بوو ده‌ستگیریان کردو له‌په‌نجه‌ره‌ی یه‌کێ له ژۆره‌کان فریاندانه ناو ئه‌و که‌ناڵه‌ی که ده‌وری ئه‌و قه‌لایه‌ی دابوو که دائیره‌که‌ی تیا‌دا بوو. شیاوی باسه ئه‌مانه له به‌رزی شه‌ست پێ وه‌ فریدرانه خواره‌وه. شوپشگی‌پان لادانی ئیمپراتۆریان راگه‌یاندو فردریک یان له‌سه‌ر بۆهیمیا کرده پاشا. فردریک هه‌لبژێردراوی پلاتینات بوو. فردریکیش تاجی پاشایی له "پراگ" وهرگرتو ئاماده‌یشی نیشاندای بۆ پارێزگاری کردن له نازناوی پاشایی.

له‌هه‌مانکاتدا ئیمپراتۆر "ماسیوز" کۆچی دوا‌یی کرد. دوا‌ی ئه‌ویش فریدیناند هه‌لبژێردرا به‌ ئیمپراتۆر به‌ناوی "فریدیناندی دووهم" 1619-1637. ئیمپراتۆری نوێ پێش‌وینی خیرای گرت‌ه‌به‌ر بۆ ده‌رپه‌راندنی "فردریک" له‌ بۆهیمیا، هه‌ر بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش له‌گه‌ڵ پاشای ئیسپانی "فیلیپی سییه‌م" پێککه‌وت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که "فیلیپ" سوپا بنێرێ بۆ ده‌ست‌گرتنی به‌سه‌ر پلاتینات. هه‌روه‌ها سوپای نه‌مساو کۆمه‌له‌ی کاسۆلیکی به‌ سه‌رکردایه‌تی سه‌رکرده‌ی ئیمپراتۆری "تیلی" به‌ره‌و بۆهیمیا به‌پێ بکه‌وێت. "فردریک" پێش‌بینی ده‌کرد له‌لایه‌ن زاواکه‌ی "جیمسی یه‌که‌م" ی پاشای ئینگلتراوه‌ هاوکاری بکری‌ت، هه‌روه‌ک پێش‌بینی هاوکاریشی ده‌کرد له‌لایه‌ن میره‌ لۆسه‌ریه‌کانی باکوری ئه‌لمانیا. به‌لام له‌ هه‌ردوو باره‌که‌دا پێش‌بیننه‌که‌ی راست ده‌رنه‌چوو. چونکه جیمسی یه‌که‌م سه‌رقال بوو به‌ ململانیی له‌گه‌ڵ په‌رله‌مانی ئینگلیزی و‌حه‌زی له‌ دژایه‌تی کردنی ئیسپانیا نه‌ده‌کرد، هه‌ر بۆیه به‌چه‌ند ئامۆژگاریه‌کی پوچه‌ڵ وازی لێهێنان. ئه‌مه له‌ کاتی‌کدا گه‌لی ئینگلیزی سور بوو له‌سه‌ر هاوکاری کردنی فردریک و‌پشتگیری کردن له‌پرسی پرۆتستانتیسم. میره‌ لۆسه‌ریه‌کانیش به‌ گوته‌و ئامۆژگاریه‌کانی "جو‌ن جو‌رج" ی میری سه‌کسۆنیا‌یان کرد، به‌وه‌ی که‌بێ لایه‌ن بن له‌م نیوانه‌، به‌و هیوایه‌ی به‌ریژاری زیاتر وه‌چنگ بخه‌ن له‌ئیمپراتۆر.

"تیلی" سەركردەى ئىمپراتۆرى لەجەنگى "گەردى سىپى" لە بۆھىمىيا لەساڵى 1520 سەركەوتنى بەدەستھێنا بەسەر ھێزەكانى پرتوستانتى. "فردريك" ناسراو بە "پاشاى زستان"، تېكشكاو ولاتەكەى خرايەو ھە جوغزى ئىمپراتۆرىيەتى پۆمانى پىرۆز لە ژىر سايەى ئىمپراتۆر فرديناندى دووھم. بەشێكى زۆرى لە خانەدانانى چىك ژيان و زەوىەكانيان لەدەستدا، لێرەو پىادەکردنى دروشمە پرتوستانتيەكان لە بۆھىمىيا قەدەغە كرا. سوپاى ئىسپانىيەى توانى دەست بەسەر وىلايەتى پلاتىنيات دا بگرى و بىخاتە سەر ھەريى پافاريا كە لە ژىردەستى "ماكسىمىليان" دا بوو. "فردريك" یش سەرچەم مولكەكانى ئەوێ لەدەست چوو. بەم شێوھە گەرى يەكەمى جەنگ لە بەرژەوھەندى ئىمپراتۆرى كاسۆلىكى كۆتايى پىھات و دانىشتوانى پلاتىنيات لەسەر روباى راپن ناچار كران كاسۆلىكى پەسەند بكەن، پاش ئەوھى ببوون بە كالفنى. ھەروەك ئىسپانىيەش واى لىھات پۆلى سەرەكى بگيرى لە ئوروپا لە نۆوان ساڵانى 1621-1625¹.

نۆى بوونەوھى جەنگ لەنۆوان ئىسپانىيا و ھۆلندا:

فيلپى سىيەم كۆچى دواى كردو كورپەكەى فيلپى چوارەم چووھ سەر تەختى ئىسپانى و جىگەى باوكى گرتەوھ. پيش ئەوھى مەستى و دلخۆشى سەركەوتنى ئىسپانىا بەسەر پلاتىنيات كۆتايى بىت، فيلپى چوارەم بپايرىدا جارىكى تر ھۆلندا داگىربكاتەوھ. بۆ ئەمەش دەيوست سود ببىنى لە ھەبوونى سوپاى ئىسپانىا لە پلاتىنيات، ھەروەھا ئاگر بەستىش كە راگەيەنرا بوو ماوھەكەى دوازدە ساڵ بوو لەساڵى 1621 كۆتايى پىدەھات. واتا سودى لەكۆتايى ھاتنى ئاگر بەست و ھەبوونى سوپاى ئىسپانى لە پلاتىنيات دەبىنى.

هۆلندا هاوکاری له ههریه که له ئینگلترا و فهره نساوه وه چنگ کهوت، ههروهها شالاوکیان له دژی به پازیل دهست پیکرد، به لام شالاه که شکستی هینا. له ملاشه وه ئینگلیزه کان له سالی 1625 شالاوکیا به رهو بهندهری قادسی ئیسپانی وه پرخست، وه لی ئه م شالاههش به ره رهچ درایه وه وشکستی هینا. له هه مان سالددا ئیسپانیان توانی ده سته سه ر شاری "بریدا" ی-هۆلندا دا بگری. ئه مه ش دوا ی گه مارۆ دانیکی دوورد ریژ له هه مبه ره ئه م شاره. ئه م سه رکه وته ئیسپانیه کانی دلخۆش کرد، ئه وه بوو هونه رمه ندی ئیسپانی "فیلاسکویز" به له وحه یه کی هونه ری جوان نه مری به م سه رکه وته به خشی.

سه رکه وته ئی مپرتۆری کاسۆلیکی و ئیسپانی، کاری کرده سه ر میره پڕۆتستانته کانی ئه لمانیا و پایچله کاندن و ترسی خسته دلایه وه. له گه ل ئه وه ی میر لۆ سه ریه کان نیگه ران بوون له هه له شه یی فردریکی لاوله بۆهیمیا، که هه لده ستا به کاری دزی و پاو و پووت و سوتاندنی دیهاته کان شان به شانی پاشماوه ی سه ربازه کانی، به لام هه رچۆنیک بێت به لای دا وه رچه رخان، به هۆی ترسانیان له فراوانخوازیه کانی پاقاریای کاسۆلیکی و به هیژبوونی ئی مپراتۆریه تی پۆمانی و ئیسپانی، له دوا ی ئه و سه رکه وته نه نه ی که به ده ستیان هینا له هه ریه که له هۆلندا و پلان تینات و بۆهیمیا. هه رچه نده میره لۆ سه ریه کان کاتی خۆی چاوه پوانی وه رگرتنی به ربژاری بوون له ئی مپرتۆر، به لام به پیچه وانه وه به هۆی به رده وام بوونی فردریک له کاره چه وته کانی، ئی مپراتۆر به خشی نی هه رجۆره به ربژاریه کی به میره لۆ سه ریه کان پهت کرده وه.

خزینی دانیمارک بۆ ناو جهنگی سی ساله: 1625-1629:.

له کاتی که دا میره پڕۆتستانته کان واق و پما و مابوون له هه مبه ره ده ربپینی هه لۆیستیان له نیوان گوپریه لی کردن بۆ ئی مپراتۆریان سازکردنی شۆرش له دژیدا. "کریستنی چواره م" خۆی خزانده نیوجهنگ، ئیدی ئه لمانیاش وه ک گه پی دووه م چوویه نیوجهنگ که ناسرا به گه پی دانیمارکی. کریستنی چواره م له سالی "1588-

1648" پیاویکی به جۆش و خرۆش و به رزه فرپوو. کاتیك میر بوو به سهر هۆلشتاین وهك ئه ندامیک به شداری ده کرد له "دایت"ی ئیمپراتۆریه تی پۆمانی پیرۆزو تییدا درایه تی بنه ماله ی "هبسبرگ"ی ده کرد. کاتیکیش بووبه پاشا به سهر دانیماركو نه رویج، ویستی قه لمپه وی خۆی فراوان بکات و بالاده ست بیت به سهر که ناره کانی ده ریای باکور. وه وهك که سیکی باوه پردار به لۆسه ریزم ویستی هاوکاری لۆسه رییه کانی ئه لمانیا بکات و ئه و زه ویانه بگێرپێته وه که پڕۆتستانتییه کان له ده ستیان چوو بوو.

له سالی 1625 به مه به ستی هاوکاری کردنی سوپای پڕۆتستانتی لۆسه ری کالقی، سوپای دانیمارکی هێرشی کرده سهر ئه لمانیا. له ملاحه وه ئینگلترا هاوکاری مادی خۆی پێشکەشی پڕۆتستانتییه کان کرد له جهنگه کانیاندا له دژی ئیمپراتۆری کاسۆلیکی.

خۆ ئه گهر هاتبوو "ولشتاین"ی سهرکهش و ئازا سهری هه لئه دابا که ده یویست پارێزگاری بکات له ئیمپراتۆری کاسۆلیکیزم، ئه و سهرکرده ی ئیمپراتۆری "تیلی" نهیده توانی پووبه پووی سوپای پڕۆتستانتی پابوه ستی. "ولشتاین" داوی ئه وه ی ده ستیگرت به سهر مولکی خانه دانه کان له بۆهیمیا، سامانیکی زۆری وه چنگ که وت. ئینجا داوای له ئیمپراتور کرد که پێگه بدات به دامه زاندنی سوپایه کی سهر به خۆ که به هۆیه وه بتوانی هیمنی و ئاسایش بگێرپێته وه بۆ ئیمپراتۆریه ت و دانیمارکیه کانیش ده رپه پێنی. "ولشتاین" به هۆی سوپای گه و ره و زۆرو زه وه ند که ژماره یان په نجا هه زار سهر باز ده بوو، توانی ترس و ده لپراوکی بخاته گشت ناوچه کانی ئه لمانیا. شیاوی باسه ئه م سوپایه پێکهاتبوو له و به کریگی راوانه ی که له سهر پاوو پووت ده ژیان و به بی په چا و کردنی گه ل و هۆزو جیاوازی ئایینزا "پڕۆتستانت، کاسۆلیک" کۆمه ل ببوون له سهر گوێریه لی ته و او بۆ سهرکرده .

له و تیکه ه لچونه ی که له "لۆته ر"ی باکوری ئه لمانیا پوویدا له سالی 1626، سوپای دانیمارکی له به رامبه ر سوپای هاو به شیه هه ردوو سهرکرده "تیلی و، ولشتاین"

تیکشکا و ویلایه ته ئه لمانیه لۆسه رییه کانیش که وتنه ژیر پکیفی دلۆقان "ره حمه ت" ی کۆمه له ی کاسۆلیکی. میری براندنبرگ پشتیوانی ئیمپراتۆری کرد له دژی هاتنه ناوه وه ی سوپای دانیمارک بۆناو ئه لمانیا. له راستیدا له ده ستچوونی هیزی ده ریایی هۆکارێک بوو بۆ نه هیشتنی داگیرکاری دانیمارکی له به رامبه ر سوپای ئیمپراتوریدا. ترسان له هاتنه ناوه وه ی سوپای سوید بۆ ناو جه نگو بی هیوابوونی خودی پاشای دانیمارک له سه رکه وتن، بوو به هۆی ئه وه ی ئاشته وایی "لوپیک" به سترێ له نیوان ئیمپراتورو دانیمارک له سالی 1629. که به گویره ی ئه م ئاشته واییه پاشای دانیمارکی توانی هه ری می "شلزویک وه لشتاین و جیتله ند" له ده سته ی خۆی به یلێته وه، به لام له ئه لمانیا ده ره په پینرا¹.

فه رمان (مه رسوم) ی گێرانه وه 1629 :-

کۆمه له ی کاسۆلیکی فشاری خسته سه ر ئیمپراتۆرو ناچاری کرد فه رمانێک ده ربکات به مه به سته ی گێرانه وه ی ئه و زه وییانه ی که پرۆتستانتیه کان ده ستیان به سه ردا گرتبوو. ئه م ده ست به سه ردا گرتنه ش پێچه وانه ی به نده کانی په یمانی ئۆکسبرگی سالی 1555 بوو. ئه م کۆمه له یه ی که ئیمپراتور پێکیخست هه موویان کاسۆلیکی بوون و هه ستان به جێبه جێ کردنی ئه و فه رمانه. وه له ماوه ی سی سالدا توانیان پێنج ئوسقوف و سی شار له شاره کانی کۆمه له ی هنسی پێشوو له گه ل سه د دیرو ژماره یه کی زۆر ئه بریشیات بگێرنه وه.

پیشتر تو ره یی ئیمپراتورو هه رجۆره هی رشیکی لۆسه رییه کانی نه ده گرت ه وه، به لام فه رمانی گێرانه وه لۆسه رییه کانی ترساندو له تۆله ی کۆمه له ی کاسۆلیکی زراوی بردن، هه ربۆیه په نایان برده به ر سوید که به هیترترین ده ولته ی پرۆتستانتی ئه وروپا بوو. به لام

ئیمپراتور نه‌یده‌توانی خۆی ئاماده‌کات بۆ به‌ره‌نگاری و پوویه‌پووبونه‌وه‌ی شالۆییکی بیانی تازه‌ به‌هۆی لاوازیوونی سوپاکه‌ی . شیاوی باسه‌ دوا‌ی لادانی "ولشتاین" له‌ سه‌رداریه‌تی سوپا له‌سالی 1630، سوپاکه‌ی لاوازیوو. ئیمپراتۆر له‌سه‌ر داوا‌ی کۆمه‌له‌ی کاسۆلیکی "ولشتاین"ی-لادا له‌سه‌رداریه‌تی سوپا، کاتیڤ نا‌ره‌زاییان ده‌ربهری له‌ کاری تیک‌ده‌رانه‌ی سه‌ربازه‌کانی ئه‌م سوپایه‌.

سوید ده‌چیته‌ ناو جه‌نگی سی سا‌له 1630-1635:

گه‌ری سییه‌می جه‌نگی سی سا‌له به‌چوونه‌ ناوه‌وه‌ی سوید بۆناو ئه‌م جه‌نگه‌ ده‌ستی پێکرد، له‌ سالی 1630. "گوستاف ئه‌دۆلف" 1611-1632 نه‌وه‌ی گوستاف قازا، له‌سه‌ر له‌سوید ده‌سه‌لاتدار بوو لۆسه‌ریزمی کرده‌ کلێسای په‌سمی ولاته‌که‌ی. گوستاف ئه‌دۆلف پیاویکی سه‌رنج‌راکیش بووخواوه‌نناوبانگو پۆشنیرییه‌کی به‌رز بوو، ئه‌و جگه‌ له‌وه‌ی هه‌وت زمانی ده‌زانی ئاره‌زو‌ی له‌شیعرو مۆسیقاش ده‌کرد. له‌پال ئه‌وانه‌شدا که‌سیکی به‌رزخا‌زو چالا‌ک و دلیر بوو. "ئه‌دۆلف" له‌خه‌ونی پیکه‌ینانی ده‌وله‌تیکی سویدی گه‌وره‌دا بوو، به‌شیوه‌یه‌ک به‌توانی‌ت زāl بی‌ت به‌سه‌ر با‌کوری ئه‌وروپا. جا وه‌نه‌بی هه‌ر له‌ خه‌ونی ئه‌وه‌دا بوبی و ته‌واو، به‌لکو کاریشی ده‌کرد بۆ وه‌دییه‌نانی ئه‌م خه‌ونه‌. ئه‌دۆلف توانی ده‌ریای به‌لتیق بکاته‌ ده‌ریایه‌کی سویدی، ئه‌مه‌ش به‌هۆی ده‌ستگرتنی به‌سه‌ر فنلندا و ئیستوانیا. هه‌روه‌ها له‌وملانییه‌شی که‌له‌نیوان سویدو پۆلندا دروست بوو له‌ سالی 1621-1629، سوید "لیۆفینیا" و پێژگه‌ی پووباری "فیس‌تۆلای" که‌وته‌ ژێرچنگ. هه‌روه‌ک به‌په‌یمانبه‌ستنی له‌گه‌ڵ پوسیا، پوسیا وازی له‌ هه‌نگیریا هی‌نا بۆ سوید. شیاوی باسه‌ به‌هۆی زāl بوونی به‌سه‌ر لیۆفینیا و پێژگه‌ی پووباری فیس‌تۆلا، سوید که‌ناره‌کانی خۆره‌لات و با‌کوری ده‌ریای به‌لتیقی چنگ که‌وت. له‌دا‌ی ئه‌مانه‌وه‌ چاوتی‌پینه‌کانی پووه‌و که‌ناره‌کانی با‌کور له‌ئه‌لمانیا وه‌رچه‌رخا، ئه‌مه‌ش له‌کاتی‌کدا بوو که‌ ئیمپراتۆر فه‌رمانی گیرانه‌وه‌و ده‌ستگرتنه‌وه‌ی به‌سه‌ر

مولکەکانی کلێسای پڕۆتستانتی لە ئەڵمانیا دەرکرد. واتا: "ئیمپراتۆر فرمانی دەستگرتنیدا بە سەر مولکەکانی کلێسای پڕۆتستانتی لە ئەڵمانیا". لە هەمانکاتیشدا کاردینال ریشیلۆی وەزیری لۆیسی سیژدە ی پاشای فەرەنسا، دەویست جەنگی سی ساڵە بەردەوام بێت، بۆ ئەوەی بنەمالەی هېسبرگ لاواز بێت و بنەمالەی بۆربۆنی فەرەنسی جیگەی بگرێتەو. هەروەها لە سەر حیسابی ئەڵمانیا هەندێ سود و قازانجی دەستکەوێ. جا بۆجێهە جێ کردنی ئەم سیاسەتە پشیلۆ هاوپەیمانیەتیکی لەگەڵ "گوستاف ئەدۆلف" بەست، لە سەر ئەوەی هاوکاری پاشای سوید بکات بە مال و چەك، لە بەرامبەرەدا "ئەدۆلف" ئازادی ئایینی بدا بە کاسۆلیکی ئەو ناوچانەی داگیری دەکات.

لە ساڵی 1630 "گوستاف ئەدۆلف" لە پۆمیرانیا "باکوری ئەڵمانیا" دا بەزی و دەستیکرد بە بەستنی هاوپەیمانیەتی لەگەڵ میرە پڕۆتستانتەکان بە تاییەت لەگەڵ میری براندبرگ و سەکسۆنیا. بەلام کاتێک کە "ئەدۆلف" خەریکی ووتووێژکردن بوو لەگەڵ میری براندبرگ لە پۆتستدام، "تیلی" سەرکردەی ئیمپراتوری لە ساڵی 1631 دەستیگرت بە سەر شاری "مگدبرگ" ی قایم و سەنگەرەبەند. ئەمەش لە دواي گەمارۆدانیکێ درێژ. دوا بە دواي ئەم دەستبەسەردا گرتەش دەستی کرد بە سازکردنی کوشتو کوشتاریک کە نزیکەی بیست هەزار کەس لە دانیشتوانی ئەم شارە کوژرا بەبێ جیاوازی کردن. هەروەها دەستیانکرد بە پراو پووت و یرانکاری بۆ لە ناو بردنی دانیشتوانی ئەم شارە. بەهۆی ئەوەی ئەم شارە لۆسەری بوون و بەهۆی ئەمەو میرە ئەڵمانیەکان توپەو دەهری بوون. لە هەمانکاتیشدا گوستاف ئەدۆلف لەگەڵ میری براندبرگ و سەکسۆنیا و میرە پڕۆتستانتیەکانی تر سوپای "تیلی" یان - لە ناوچەی "برایتفەلد" لە نزیك شاری "لایپزیک" لە ئەیلولی 1631 تێکشکاند و کەنهفتیان کردن. پاش ئەوە روو وە باشوری خۆڕئاوای ئەڵمانیا بە ئاراستەی پووباری پراپین پۆیشتن، بەمەبەستی هاوپەیمانی بەستن لەگەڵ کالفینیەکانی ئەوێ.

ئوسقوفیە "مینز، کولون، تریر" دەکەوتنە ژێر دەسەلاتی پاشای سوید، ئەگەر هاتبایە کردینال پێشیلۆ ناپەزایی خۆی دەرەنەبریاو داوای لە پاشای سوید نەکردبا ئەم سی ناوچەیە جێبێلێ. بەهۆی ئەمەوێ گوستاف پووی کردە خۆرەلات و شالۆی بردە سەر پاڤاریا و داگیری کردو سوپای تیلی جاریکی تر لە جەنگی "لیک" لە نیسانی 1632 تێکشکاندو توانی تیلی ھەر لەم جەنگەدا بکوژێ. پاش ئەو پاشای سوید پوویکردە نەمسا. لەم کاتەدا ئیمپراتور سەرکردە ی لابرۆ "وڵشتاین" ی گێرپایەو سەر پۆستەکە ی بۆ پوبە پوبوونەوێ گوستاف ئەدۆلف، ھەروەھا لەگەڵ فیلیپی چوارەم پێککەوتننامە یەکی بەست، بۆ ئەوێ لەگەڵ خۆی بەژداری جەنگبکات.¹

لە پاییزی سالی 1632 سوپای سوید گەیشتە سوپای "وڵشتاین" و لە جەنگی کلاکەرەویدا، کە لە "لوتنزن" پویدا سوپای "وڵشتاین" تێکشکا، بەلام گوستاف ھەر لەو جەنگەدا کوژراو سەرکەوتنی نەبینی. لەگەڵ ئەوێ سوپای سویدی لە سەرکەوتنەکانی بەردەوام بوو، بەلام کەسی نەبوو شوینی سەرکردە ی کوژراویان بۆ بگریتەو. ئیمپراتور ھەوایی پێ گەیشت کە "وڵشتاین" ھەڵدەدات لەگەڵ پڕۆتستانیەکان پەیمانی ئاشتەوایی ببەستی، وەڵی لەلایەن یەکی لەو کەسانە ی کە پەيوەندی بە ئیمپراتورەو ھەبوو لە سەربازگە ی خۆی لە سالی 1634 پەنھانکوژ کرا. جا بە نەمانی ھەردوو سەرکردە "گوستافو وڵشتاین" لەسەر شانۆی ئەم جەنگە خویناویە، ھەردوو لایەن "کاسۆلیک، پڕۆتستانت" گەیشتنە ئەو بڕوایە ی کە بەردەوام بوون لە جەنگیکدا کە ھەردوو لای شەپڕۆ کردو و ئابووری ئیمپراتوریەتی ھەرەس پێھیناوە، ھیچ سودو کەلکی نییە. ھەروەھا ئارەزووی ئەوان بۆ دەرکردنی بیانی لە ئەلمانیا، ئاشتەوایی پراگی سالی 1635 ی لێکەوتەو، کە لە نیوان ئیمپراتۆر و ئەمیرانە بەسترا کە ئارەزوویان لەوستانی جەنگ دەکرد.

بەگوێرەى ئاشتەوايى پراگ بپياردرا ميره ئه‌لمانەکان چەك دابنێن و سوپای ئه‌لمانیا بکەوێتە ژێر دەسه‌لاتى ئيمپراتۆر، جگە لە ميري سەكسونیا کە هەندى جياوازی بوخۆى دەسته‌به‌ر کرد. هەروەها بپياردرا کوتله‌گەرى کاسۆلیکی و پرۆتستانتى نەهیلدری و ئه‌و زه‌وى و مولکانه‌شى کە هەردوولا لە کاتى جەنگدا دەستیان بەسەردا گرتووه‌، بگێردرێنەوه‌ بۆ خاوه‌نه‌ پەسه‌نه‌کان. سەبارەت بە زه‌ویه‌کانى کلێساش بپياردرا ئه‌م زه‌ویانه‌ بگێردرێنەوه‌ دەستى خاوه‌نه‌ پەسه‌نه‌کانى بۆ ماوه‌ى چل سال، تا ئه‌م دوو لایه‌نه‌ ده‌گه‌نه‌ کوتا چاره‌سەر. بەم شێوه‌یه‌ پۆلى سوید لە جەنگى سى سالا کوتایى پێهات.

خۆ خزاندى فه‌ره‌نسا بۆ ناو جەنگى سى سالا 1635-1648:ـ

کاردينال ريشيلۆ باوه‌پى وابوو مەزن بوونى فه‌ره‌نسا بەنده‌ بە زال بوونى بەسەر بنه‌ماله‌ى هېسبرگى نەمساوى و ئيسپانى. هەر بۆیه‌ سوڤوو لەسەر ته‌مبى کردنى ئيمپراتۆر و وێرانکردنى ته‌واوى ئه‌لمانیا. جا سەرەپای ئه‌و هاوکاريانه‌ى کە پێشکەشى ميره‌ پرۆتستانتیه‌کانى ئه‌لمانیا و پاشای سویدی ده‌کرد، جەنگيشى لە دژی بنه‌ماله‌ى هېسبرگ و ئيسپانیا راگه‌ياندا. مەبه‌ستى ريشيلۆ سەركزکردنى ئيمپراتۆر و دەستگرتنى بوو بەسەر هەري‌مى ئالازاس. مەبه‌ستى سەرەكيشى خۆپزگارکردن بوو لە فيلیپى چواره‌مى پاشای ئيسپانیا. ريشيلۆ بۆ بەرده‌وامى دان بەجەنگى دژ بە ئيمپراتۆر، پشتى دەبه‌ست بە سوید و ميره‌ پرۆتستانتیه‌کانى ئه‌لمانیا، ئه‌مه‌ لە کاتیکدا خۆيشى ئاماده‌ ده‌کرد بۆ پووبه‌پونه‌وه‌ى ئيسپانیا. ئيسپانیا يەك کە چوار ده‌ورى مولکى فه‌ره‌نساى دابوو.

فيلیپى چواره‌م تاوه‌كو سالى 1635 هاوکارى کوپه‌ مامه‌کانى ده‌کرد و دريژەى بەجەنگه‌کانى ده‌دا لە هۆلندا و ئه‌لمانیا. بەلام لە پاش ئه‌م ميژووه‌ پووبه‌پوى هيرشیکى توندو سەختى فه‌ره‌نسيه‌کان بووبه‌وه‌ لە هەريەکە لە هۆلندا و بەلجیکا و زه‌وییه‌کانى

فه‌ره‌نس‌او باکو‌ری ئی‌تالیا و ته‌نانه‌ت له‌ناو خودی ئی‌سپانی‌اش. به‌مه‌ش فی‌لپ ناچار بوو واز له‌ هی‌رش به‌ی‌ن‌یت و بچ‌یته‌ ق‌وناغی به‌رگ‌ری‌کردن له‌ زه‌وییه‌کانی. له‌ سه‌ره‌تادا سه‌رکه‌وتن به‌لای هاو‌په‌یمانی ئی‌سپانی دابوو، ئه‌مه‌ش به‌ه‌وی ئه‌وه‌ی سو‌پا‌کانیان مه‌شق دراو بوون و باش‌ترینی سه‌رکرده‌کانیش سه‌ره‌رشتی ئه‌م سو‌پا‌پا‌نه‌ی ده‌کرد، وه‌ک "پیک‌ل‌ومینی" ئی‌تالی، که‌ له‌گه‌ل و‌ل‌شتاین جه‌نگی ده‌کردو له‌ په‌نه‌انکو‌ژ کرد‌نیشی به‌شداری کرد. ئه‌مه‌ له‌ کاتیک‌دا سو‌پای فه‌ره‌نسی ژماره‌یان له‌ دووسه‌ده‌زار سه‌رباز زی‌اتر بوو، به‌لام له‌ پ‌ووی مه‌شق و سه‌رکرده‌ی کاراوه‌ که‌م و ک‌ورتیان هه‌بوو. سو‌پای ئی‌سپانی له‌ سالی 1636 ز چ‌وویه‌ باکو‌ری فه‌ره‌نس‌او خه‌ریک بوو ده‌ست به‌سه‌ر پاريس دا بگ‌ری. وه‌ له‌سالی 1637 سو‌پای ئی‌سپانی ک‌وتایی شاخی "بران‌س" ی ب‌ری و ده‌ستی گ‌رت به‌سه‌ر باش‌وری فه‌ره‌نس‌ادا. به‌لام به‌ره‌به‌ره‌ له‌گه‌ل شاره‌زابوونی فه‌ره‌نسیه‌کان له‌جه‌نگ و په‌یدابوونی سه‌رکرده‌ی سه‌ربازی به‌هی‌زو لی‌هاتوو له‌ناوایندا، سو‌پای ئی‌سپانی پ‌ووه‌ و تی‌کش‌کان چ‌وو، تا ئه‌وه‌بوو له‌ه‌ول‌ندا و پ‌این و باکو‌ری ئی‌تالیا سو‌پای ئی‌سپانیا به‌ ته‌واوی تی‌کش‌کا.

ئیدی خالی وه‌رچه‌رخان له‌م‌ل‌ملانی نی‌وان ئی‌سپانی و فه‌ره‌نسی ده‌ستی پ‌یک‌رد. خانه‌دانانی پ‌رتوگال که‌ له‌ لی‌ش‌ب‌ونه‌وه‌ ک‌ۆب‌بوونه‌وه‌ لا‌بردنی فی‌لپی چ‌واره‌م و دانانی "ج‌ۆنی چ‌واره‌م" یان-وه‌ک پاشایه‌ک به‌سه‌ر پ‌رتوگال پاگه‌یاندا. شیاوی باسه‌ "ج‌ۆنی چ‌واره‌م" له‌ بنه‌ماله‌ی "براگ‌نز" ی پ‌رتوگال بوو. له‌م‌لاشه‌وه‌ ه‌ول‌ندییه‌کان ده‌ستیان کرد به‌هاوکاری کردنی سو‌پای فه‌ره‌نسی له‌ جه‌نگه‌کانیان له‌ د‌ژی ئی‌سپانیا. هه‌ره‌ها له‌ "ئه‌پاگ‌ون وناپ‌ولی" ش‌ۆرش له‌ د‌ژی فی‌لپی چ‌واره‌م سه‌ریه‌ه‌ل‌دا، به‌لام فی‌لپ به‌خ‌یرایی دا‌یل‌ق‌وسی.

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی فی‌لپ ده‌یتوانی پار‌یزگاری بکات له‌میلان و به‌لجیکا، به‌لام ئه‌مه‌ له‌سه‌ر حی‌سابی سه‌روه‌ت و سامانی ته‌واو ئه‌بوو، ئه‌و سامانه‌ی که‌ خه‌ریک بوو ک‌وتایی پ‌ی ده‌هات. ئه‌م باره‌ هه‌ر به‌رده‌وام بوو تا له‌ جه‌نگی "پ‌وک‌ری" له‌ سالی 1643،

فهره نسیه کان به سهرکه و تنیکی پلایشینه سهرکه و تنیان به سهر سوپای ئیسپانیا به ده ستهینا و به هویه وه سهره تای ههره سهینان و نشوستی ئیسپانیا دهستی پیکرد. به لام له ئە لمانیا ئیمپراتور توانی پووبه پووی پرۆتستانتیه کان ببیته وه. به لام له پاش تیکشکانی ئیسپانیه کان، فهره نسیه کان توانیان سوپا بۆهاوکاری پرۆتستانتیه کان بنێرن. "فردیناندی سییه م" که له پاش مردنی باوکی "فردیناندی دوهم" له سالی 1637 بوو به ئیمپراتور، ههولیدا ئاشته وایی له گه له فهره نسادا بیهستی. به لام ههتا مردنی "ریشیلۆ" له سالی 1646 ههولێه کانی شکستی خوارد. شیاوی باسه "فردیناند" له سالی 1641 "وه" - له ههولێ ئاشته وایی دابوو. سوپاکانی فهره نسی سهرکه تنی تریان به دهست هینا و "پاقارپا" یان - له سالی 1646 داگیرکرد. تا له کوتایی دا ژماره یه ک په یمانبه ست به ستر له شاره کانی "مونسته رو ئوزنابرك" له ههریمی "ویستقالیا" له سالی 1648، که به پیی ئه م په یمانه جهنگی سی ساله له ئیمپراتوریه تی پۆمانی پیروژ کوتایی پیهات¹.

په یمانبهستی ویستقالیا 1648 :-

به گوێره ی په یمانبهستی ویستقالیا بنه ماله ی هبسبرگی نه مساوی فهرمانپه وایی ناوچه ویراسیه کانی ده کرد، له ههریه که له "نه مسا، بۆهیمیا، ههنگاریا"، وه لێ دهسه لاتی سیاسیان له ئیمپراتوریه تی پۆمانی پیروژ دای له کزی، ههروه ک گۆرپانکاری گه و ره و گرنگ له خودی ئە لمانیا دروستبوو. که بریتیتن له :

1. هه موو میریک فهرمانپه وایی په هایه له ویلاته کهیدا، ده توانی جهنگ پاگه یه نی و په یمان بیهستی، به بی ئه وه ی پیگری بکری له لایه ن ئیمپراتور.
2. فهره نسا ههریمی ئە لازاسی چهنگ کهوت جگه له شاری "سترازبورگی ئازاد" که هه لاویژ بوو له مه دا. ههروه ک دان هینرا به خاوه نداریه تی فهره نسا له هه مبه ر هه رسی ئوسقوفه ی ئە لمانی "مینز، تول، فیردون".

3. سوید پۆمیرانیای کهوته دهست، که کهوتبووه سهر پێژگهی پوباری ئودر، ههروهها بالادهستبوو بهسهر پێژگهی پوباری "ئیلپو لیر". ههروهک توانی ئوسقوفهی بریمنی دهستکهوێت لهگهڵ زهویهکانی دهوروبهری.
 4. فهرههساو سوید مافی دهستوهردانیا ههبوو لهکارو باری ئهلمانیا، بههۆی ئهوهی خاکیان ههبوو له ئهلمانیا. تهنا ته مافی ئهوهیان پێدرا دهنگ بدهن له دایتی ئهلمانی.
 5. میرنشینی برادنبهرگ پومرانیای خۆرههلاتو ژمارهیهک ئوسقوفیهی وهچنگ کهوت، له ناویاندا ئوسقوفیهی مگدبرگ، بهمه تۆوی دهولهتی پروسیا چهکهرهی کرد.
 6. ویلایهتی پلاننتینات لهسهر راین، دابهشکرا له نیوان ماکسیمیلیانی پافاری سهروکی کۆمهلهی کاسۆلیکی له جهنگ، وه کوپی فردریکی میری پلاننتینات و سههرکردهی پرۆتستانتی لهگهپی بۆهیمی یهکه م له جهنگی سی ساله. بهمهش پافاریا و پلاننتینات مافی بهشداری کردنیا ههبوو له ههلبژاردنی ئیمپراتۆرو دهنگ دان له دایت.
 7. ههیهکه له هۆلندا و سویسرا بوون به دهولهتی سهربهخو له لایهن ولاتانهوه له پهیمان بهستی ویستفاليا به فهره می دانیا پیا داهێنرا.
- هه موو ئه م خالانه له پوی سیاسیه وه بوون، وه له پوی تریشه وه ده توانین بڵێین:
1. دان هینرا به کلێسای کالفنی و هه مان ئه و مافانه ی پی به خشر که به لۆسه ریزم به خشر بوو.
 2. خاوه نداریه تی زه وی کلێسای کاسۆلیکی و پرۆتستانتی به گوێره ی بنه می سالی 1624 دانه را.
 3. هه ریه که له پرۆتستانتی و کاسۆلیک له دادگای ئیمپراتۆری دا وه ک یه ک دادوهریا ن ده کرا.

ناکامەکانی جەنگی سی سالاھ :

جەنگی سی سالاھ کۆتا جەنگی ئایینی بوو لە ئەوروپا. هەرچەندە ئەم جەنگە کە ھەلگیرسا وەک مەملەتیەکی ئایینی لە نیوان کاسۆلیک و پڕۆتستانی دەستی پێکرد، بەلام لەپاڵ ئەوەشدا ھۆی سیاسی و ئابووری پۆلیان تیا گێراوە. دەتوانین ئەمە لە جەنگە کەدا تێبینی بکەین، کاتێک میری "برانند نبرگ" پڕۆتستانی مەزھەب ھاوکاری ئیمپراتۆری کاسۆلیکی دەکرد. لەملاشەووە فەرەنسای کاسۆلیک ھاوکاری میرە پڕۆتستانیەکانی ئەلمانیای دەکرد. ئەم جەنگە پێگەی خۆشکرد بۆ ئازادی ئایینی و لیبرودەیی بیروباوەڕ لە بەرامبەر یەکتەیدا.

سەرھەڵدانی نوینەرایەتی دیپلۆماسی لە پەییوەندی نیۆدەولەتی :

لەدوای جەنگی سی سالاھ نوینەرایەتی دیپلۆماسی و ئالۆگۆکردنی بالۆیز لە نیوان ولاتانی ئەوروپادا بوو بە کاریکی بەربلاو. لەپاستیدا پێشتر لەسەدە ی پازدە دیپلۆماسیەت لە نیوان شارەکانی ئیتالیا دا سەری ھەلدا، پاش ئەمەو لە سەدە ی دواتر لە ھەریەکە لە ئیسپانیا و فەرەنسا و ئینگلترا دا بلاو بویەو. بەلام ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پیرۆز لە جوغزی ئەم بوارەدا نەبوو، بەھۆی ئەوەی دەسەلات و نفوزیکی زۆری ھەبوو لەناو ئەو ولاتانە. بەلام جەنگی سی سالاھ ئیمپراتۆری رۆمانی پیرۆزی ھینایە ئاستی ولاتانی تری ئەوروپا.

دەولەتانی ئەوروپا لەگەڵ یەکتەری دا لەسەر بنەمای ھاوئاستی لە سەربەخۆی و خاوەن ھیزو شکۆمەندیەت مامەڵەیان لەگەڵ یەکتەری دەکرد. دیپلۆماسیەت و ئالۆگۆری نێردە لە نیوان ولاتان کاریگەری زۆری ھەبوو لەسەر چەسپاندنی پەییوەندیە نیۆ دەولەتیەکان، بەتایبەت لە کاتی ئاشتیدا. پێککەوتنە بازەرگانیەکان و ھاوپیەمانیەتی، بوون بە بنەمایەک بۆ ئەم پەییوەندیانە، دوای ئەوەی ژنو ژنخواری بنەمای پەییوەستکردن بوو لە نیوان ولاتان. کایە دیپلۆماسی بوو بە پیشەیک یاخود

شارەزاییەك، كه لەناو چینی ئەرستۆكراتی كورتەهەلات. ئەم چینه پراھاتیبون لەسەر خوونەریتی كۆمەلگە خوشنودەكان و دەیانزانی پۆلی دیپلۆماسی ببینن، بۆ ئەوەی نوێنەرایەتی ولاتی خۆیان بكەن و ناوندو پیگەیه کی شیواو بۆ ولاتەكەیان لەنیو ولاتان دەستەبەربەكەن. ویستفال یەكەمین كۆنگرەیه کی نیودەولەتی بوو كه ولاتان نوێنەری خۆیان بۆی نارد بە مەبەستی گێرانیەوهی هیمنی و ئاشتی بۆ ئەوروپا، پاش ئەوەی جەنگ و تێكەهەلچونەكان بۆ ماوەی سی سال ئەوروپای هەپرون كردبوو.¹

سەرھەڵدانی یاسای نیو دەولەتی:

یەکیکی تر لە دەرەنجامەکانی جەنگی سی سالە سەرھەڵدانی یاسا نیو دەولەتی بوو. لەم جەنگەدا ژمارەیه کی زۆری خەلکی زەرەرمەند بوون بە کاری دزی و پاووپوت و سوتاندنی دیھات و لادیکان و پزانی خوینی بیتاوانان. ئیدی خەلکی وایاندەبینی كه دانانی هەندێ بنەماو بنچینه کاریکی پەسەندو چاکە. ئەمەش بۆ پاراستنی ولاتانی بێ لایەن و چارەسەرکردنی نەخۆش و بریندارو قەدەغەکردنی پشتنی خوینی بیتاوانان و کاری وێرانکاری. بەناوبانگترین نوسراویش كه لەم بارەیه وه نوسرابێت کتیبی "هۆگۆ گروشیس" ه.

گروشیس خەلکی هۆڵندابوو، یەکی بوو لە بەناوبانگترینی پیاوانی زانست و مەعریفە. بەهۆی چالاکی سیاسیە وه لە دژی فەرمانرەوایانی هۆڵندا بە درێژایی ژیا نیندانی بوو. گروشیس بانگەشە ی دەکرد بۆ لیبۆردەیی ئایینی. ئەو لە زیندان بوو تا ئەوەی لە سالی 1619 لە زیندان پایکردو لە پاریس نیشتەجێ بوو، وه لەویدا هەستا بە نوسینی کتیبە بەناوبانگە کی بەناوی "گوتاریك لەمەپ یاسای جەنگ و ئاشتی" كه لە سالی 1625 بلاوی کردە وه. ئەم کتیبە بووبە یەكەم کتیب كه بەشیوەیه کی پیکوپیک چارەسەری بابەتیانە ی بۆ یاسای نیودەولەتی کردبوو.

گروڤشیس وایبینی کە یاسای سروشتی پێیازیکی ئاکاریه و پەسەندە لەلای خەلکی، ئەمەش بەهۆی ئەوەی لەگەڵ سروشتی مۆڤدا کۆکە. لەگەڵ ئەوەی ئەم یاسایە لە فەلسەفەی یۆنانی کۆن وەرگیراوە، بەلام لەگەڵ بنچینەی ئاین دێتەووە کە دەلی: "ئەوەی بۆخۆت پێت خۆشە بۆ خەلکیشیت پێی خۆشبێ". گروڤشیس تێۆرەکە لەسەر ئەم بنەمایە دانا بۆ دەستەبەرکردنی دادگەری لە جیهاندا. ئەم جەختی دەکردەووە لەسەر ئەوەی کە "جەنگ دەریازیوونی بۆ نییە لەنیوان دۆلەتان، ئەمەش بەهۆی ئەوەی پشت دەبەستی بە هەواو ئارەزوو جۆش و خرۆش، هەر بۆیە پێگری لێکردنی زەحمەتە. کەواتە مادام جەنگ هەر بەریادەبێت، پێویستە جەنگ بەرتەنگ بیکرێتەووە پێگری لێبکەن لەوەی فراوان بێت و سەربکیشیت بۆ ناو ئەو دۆلەتانە کە بەشداری تیدا ناکەن. هەروەها خۆ بەدووربگیرێ لەکاری دزی و پاوو پوت و پشتنی خوینی بێ تاوانان و سوتاندنی تەپرو وشک".

بەپراستی کتێبەکە ی گروڤشیس کاریگەری گەورە ی هەبوو لەسەر سوککردنی ئەزەیت و ئازارو ناخۆشیەکانی جەنگ. ئیدی لە دوا ی ئەمە پێککەوتنە نیۆدەوڵەتیەکان زۆریک لە بیروپراکانی ئەم یاسا دارپێژاوەیان لەخۆ دەگرت. یاسای نیۆدەوڵەتی لەسەدە ی حەڤدە لە ئەوروپا گەشەیکردو دۆلەتەکان لە کیشە لاوەکیەکاندا دەستیان پێوە دەگرت، تەنانەت لە پەیمانە نیۆدەوڵەتیەکانیش، دۆلەتانی پەیمانەست پەیوەست دەبوون بە یاسای نیۆدەوڵەتی و بنەماکانی، هەروەک داب و نەریتی پیادەکراو لە نیوان دۆلەتان بۆ یاسای نیۆدەوڵەتی زیادکراو خرایە سەری، کاتیکی پێشتر ئەمە دەقی پەیمانە پەسمیەکان نەبوو، سەرەرای ئەوەی کە سویدیکی زۆری هەبوو بۆ چاککردنی پەیوەندی نیوان دۆلەتان و چارەسەر کردنی کیشە نیۆدەوڵەتیەکان. بەلام لە کاتی تێکگیرانی بەرژەوهندیە گەورەکان و سودو قازانجە زۆرەکان، دۆلەتان خۆیان پابەند نەدەکرد بە یاسای نیۆدەوڵەتی و تەنها بەرژەوهندی

خۆیان ده بیینی، ئیدی په یماننامه و هاوپه یمانه تیه کان داده پمان هه لده و هه شان و هه و به بی ئه و هه که س گوئی پی بدات.¹

سه ره له دانی بنه مای هاوسه نگی نیوده وه له تی :-

ئه و هه وه له ی که هه بوو بۆدانانی سنوریک له به رده م فراوانخوازی و هه لپه کارییه کان، ناونا هاوسه نگی نیوده وه له تی. ئه مه ش به مانای نه هیشتنی هه ل و ده رفه ت دیت له به رده م ده له تیک یان کۆمه له ده وه له تیک که بتوانن به شیوه یه ک خۆیان به هیز بکه ن مه ترسی دروست بکه ن له سه ر به رژه وه ندی ده وه له تیکی تر. نه هیشتنی ئه م هه ل و ده رفه ته ش به پیکه یانی به ریه کی دژ پهیدا ده بی، به وه ی که بتوانی هاوسه نگی نیوان ده وه له تانی ئه وروپا بیکرپته وه. پشتر شاره ئیتالیه کان له سه ده ی پازده ئه م بنه مایه یان له سنوریکی به رته سکدا جیبه جی ده کرد. هه روه ها پاوێژکاری هنری هه شته م کاردینال "ولزی" له سه ده ی شانده له سه ر ئه م بنه مایه ده پویشته. به لام "هۆگروویشیس" سیاسه تی هاوسه نگی نیوده وه له تی کرده بنه ماو پپیاژیک، که ده وه له تان له سیاسه تی جیهاندا له سه ری ده پویشتن. ئه مه ش به دانان و دامه زرانندی هاوسه نگی له نیوان ده له تانی ئه وروپا بۆمه به سستی پارێزگاری کردن له ئاشتی. کۆبوونه وه ی ده وه له تانی به یه که وه له جه نگی سی سا له دا له دژی بنه ماله ی هبسبرگ راستیه کی پوونه سه باره ت به م سیاسه ته. هه روه ها کۆنگره ی ویستقالي هه م دیس گوزارشته له هه ولی ده وه له تان بۆ که م کردنه وه ی بالاده سستی بنه ماله ی هبسبرگ به سه ر ئه وروپادا، ئه مه ش به لیدامالینی هه ندی به شی خا که که ی، به شیوه یه ک که هیتانیانه ئاستی وولاتانی تر. به مه توانرا پارێزگاری بکری له هاوسه نگی نیوده وه له تی و ئاشتی ئه وروپا.

بنەمای ھاوسەنگی نۆدەولەتی بووبە بناغە و پێرەویک کە دەولەتان لە دواى جەنگى سى سالاھە لەسەرى دەپۆیشتن. ھۆکاریکیش بوو بۆ پاراستنى ئاشتی و پووبەپووبونەوہى دوژمنکاری لەلایەن کۆمەلێک لە دەولەتان. زۆریەى جاریش بەرہى ناکۆک و ناتەبا کە لەسەر دەستکەوت دەکەوتنە کیشە، بەھۆى ئەم بنەمایە ناچاربوون واز لە ھەندى لە ھەڵپەو چاو چنۆکیەکان بێنن تا ئەوہى تەرازوو ھاوسەنگ دەبوو لە نێوانیان.

وہى دواتر بنەمای ھاوسەنگى نۆدەولەتی بوو بەھۆ ئامرازێک بۆ دەولەتەگەرەکان، بەوہى کە پاساو بدەنە خۆیان و بیانوو بەیننەوہ لەھەمبەر دابەشکردنى دەولەتە لاوازەکان. ئەمەش کاتى دەولەتیکی بەھێز دەبویست بەشێک لە ولاتیکی بۆخۆى بپچرێ، وە دەولەتانى بەھێزى دووہم ھەندیکى تر یاخود بەشیکى تریان دەبرد، ھەتاوہکو ھەردوولا ھاوسەنگ دەبون. ھاوسەنگى نۆدەولەتی مایەوہو بەردەوام بوو لەسەدەى دواتریش، وە لەسەدەى بیستەمیش لە بواریکی فراوانتر بەکارھێنرا.

کاتى کە ھاوسەنگى نۆدەولەتی نەیتوانى کاریگەرى ھەبێت لەسەر چەسپاندنى ئاشتی و دوژمنکاری ھەر بەردەوام بوو لە دواى جەنگى جیھانى یەکەم، دەستەبەرى پیکەوہی (کۆمەلکاری) لەپیناوی ئاشتی بووبەبنچینەى دیپلۆماسى نۆی.

ھەر لە دەرەنجامەکانى جەنگى سى سالاھ کزیبون و پوکانەوہ و نوشستى ھینانى ئیمپراتورى پۆمانى پیرۆز بوو، ھەروەھا بەدرەنگ کەوتن و دواکەوتنى یەکیەتى ئەلمانیا بوو. ئەمەش بەھۆى خۆپەرستى میرەکانى ئەلمانیا و دەستووردانى بیگانە لە کاروبارەکانى ئەلمانیا، وەک فەرەنسا، سوید، دانیمارک، ئەمە لەپرووی سیاسىیەوہ. لە پوی ئابوریشەوہ بەھۆى کارى جەنگ و وێرانکاری، ئەلمانیا گۆرا بۆ زەویيەکی وشک و دیمەرۆک. ئەم جەنگە سییەکی دانیشتوانى "یازدە ملیۆن کەس"ى لەناوێرد، ھەروەھا پینچ لەسەر شەشى ئاوەدانىەکانى کاول و وێرانکرد، ھەروەک سى یەکی زەویيەکانى

باکوری ئەلمانیا بوو بە زەوییهکی بەکەڵک نەهاتوو بۆ کشتوکال. ئەم تیکچون و ویرانکارییه تەنھا کشتوکالی نەگرتەو، بەڵکو چالاکی بازرگانیشی توش کردو بوو. هۆی گواستەوێ باززگانی له ئەلمانیاو بۆ ھۆلندا و فەرەنسای. خۆیندن و فیکرکاری بەرەو نەمان پۆیشت و خورافیەت سەرچەم شوینەکانی ولاتی گرتەو. ئەلمانیا بەشیوەیەک توشی چەرمەسەری و ھەژاری و ویرانکاری بوو، کە ئەوێندە بەسە نمونە ی خانەوادیهکی ھەریمی پلانتینات بھینینەو کە تەنھا له ماوہی دووسال ھەشت جار تالانکرا، له سەکسۆنیاش پەوہ گورگ وەکو میش له دەوری کەلاک و مردوہکان دەهاتن و دەچوون.

ئیسپانیاش سەرەپای ئەوہی کە ولاتەکی گۆرەپانی جەنگ نەبوو، بەھۆی ئەوہی جەنگەکانی له ھۆلندا و ئیتالیا و باشوری ئەلمانیا ئەنجام دەدا، بەلام سوپاکە ی توشی زیانی گەورە بوو بەوہی ژمارەیهکی زۆری گەنجەکانی له دەستدا. ئەمەش له دەرەنجامی جەنگە بەردەوامەکانی له سەدە ی شازدەدا. کە له ئاکام دا ئیسپانیا له پووی مالی و سەربازی پوکایەوہ و لاواز بوو.

لەگەڵ ئەوہش کە فیلیپی چوارەم تیکۆشاو ھەولێکی زۆری دا بۆ پزگارکردنی بنەمالە ی ھېسبەرگی نەمساوی، وەڵی ئیمپراتۆر تینەکوشاو ھەولێ نەدا بۆ پزگاری کردن و بەرەست کردنی فەرەنسا، کاتی فەرەنسا ویستی زەویەکانی ئیسپانیای داگیربکات. تەنانەت کاتی کە فیلیپ داوای له ئیمپراتۆر "فردیناندی سییەم" کرد کە شانەشانی ئیسپانیا بەردەوام جەنگ بکات له دژی فەرەنسا له دوا ی سالی 1648، وەڵی فردیناند ئەم داوایە پەت کردەوہ. بەمەش ئیسپانیا ناچار بوو بە تەنیا بەردەوامبێت له جەنگ کردن بۆ ماوہی دە سالی تەواو. واتا تاوہکو سالی 1659 کە جەنگیان کۆتایی پتھینا بەگۆیرە ی پەیمانێ "برنس".

بەگۆیرە ی ئەم پەیماننامە ی ئیسپانیا دەستبەرداری ھەریمی "رونسیلی" بوو له خۆرھەلاتی چیاکانی "برانس"، ھەورەھا دەستبەرداری بەشی باشوری بەلجیکا بوو،

که شاری "ئورتۆ" و ژماره یه ک شاری تری قایم و پته وی تیدابوو به نسیبه ت فهره نسا. ههروه ک فیلیپی چواره م په زامه ندی نواند له سه ر به خشی نی کچه که ی "ماریا تریزا" به پاشای فهره نسی لۆیسی چواره ده. له به ره وه فهره نسا داوای زیده تری له ئیسپانیا نه کرد، به و هیوا یه ی که کچی فیلیپی چواره م له گه ل خۆیدا سامانیکی زۆر به یینی. به لام له راستیدا ئیسپانیا به کرده یی هه ژار بوو نه یده توانی تیچوونی خانمی نوێ بۆ فهره نسا بدات. فیلیپی چواره م هه ولیدا پرتوگال بگێریته وه، به لام شکستی خواردو له سالی 1665 به ره و پیری مه رگ چوو ته ختی ئیسپانیای جیپیشته بۆ کۆره که ی چارلسی دووه م. به مردنی فیلیپ پیئشپه وی کردنی ئه وروپا له ئیسپانیا وه که وته دهستی فهره نسا

نوشتی و داروخانی ئیسپانیا له سه ده ی هه قده :-

ئیسپانیا تا وه کو نیوه ی سه ده ی هه قده سودو که لکی وه رده گرت له شکۆمه ندی و گه وه ره بوونی له ئه وروپادا. به لام به ره به ره به ره و دارمان پۆیشت. ئه م دارمانه له کۆتاییه کانی ده سه لاتی "فیلیپی دووه م" دهستی پیکرد. ده توانین جهنگی "ئهرمادا" به خالی وه رچه رخان و گۆران دابننن له میژووی ئیسپانیا دا، به هۆی ئه وه ی که دهسته پاچه یی و بی هیزی فیلیپی دووه می سه لماند له پیکخشتنی کاروباری ئه وروپی و نواندنی ده سه لات به سه ریدا. له گه ل ئه وه شدا شکست کاریگه ری نه بوو له سه ره کوکم و ده سه لاتی بنه ماله ی هبسبرگی ئیسپانیا.

ئیسپانیا له ماوه ی نیوه یه که می سه ده ی هه قده وه ک به هیژترین ده ولت له ئه وروپا و خاوه نی زۆرتین سهروه ت و سامان ده پۆیی به پۆیه و هه ر به رده وم بوو تییدا. ههروه ک په یوه ندیه به هیژه کانی نیوان لقی بنه ماله ی هبسبرگی ئیسپانی و نه مساوی هه ر به رده وام مایه وه. فیلیپی سییه م له دوا ی باوکی "فیلیپی دووه م" هاته سه رته خت له سالی 1598، له سه ری به رده وام بوو تا سالی 1626. به هه مان شیوه کۆره که یشی

"فیلپی چوارهم" جیگه فیلیپی سییه می گرته وه و تا سالی 1665 له سهر دهسه لات مایه وه. "فیلپی چوارهم" بۆ هاوکاری کردنی نزیکه کانی له نه مساویه کان، وه بۆ گێرانه وهی پرتوگال و هۆلندا و سهرکز کردنی فهره نسا خۆی خزانه ناو جهنگی سی سالا. شیایوی باسه پهوشی نیوده ولته تی هۆکاریکی گرنگ بوو بۆ ئه وهی ئیسپانیا بتوانی پارێزگاری له شکۆمندی خۆی بکات. کاتی دهبینن جهنگی ناوخۆیی له کۆتاییه کانی سهدهی شازده فهره نسا ی ویران کردبوو. ههروه ها کورژانی "هنری چوارهم" و ئه و په شیوی و ئازاوه و ئالۆزکاویه ی که له پۆزگاری "ریشیلوو مازارین" پویدا. ههروه که له بهشی داهاتو پوونی دهکهینه وه که چۆن فهره نسا ی هه لپروکاندو تاقت و توانای فهره نسا ی له نیوهی یه که می سه دهی حه قده نه هیشته. ئه لمانیاش له هه مانکادا به هۆی جهنگی سی سالا وه ویران ببوو. ئینگلتراش خه ریک بوو به و په شیوی و ململانییه ی که له نیوان پاشا و په رله مان به پیوه ده چوو، که دواتر به هۆیه وه جهنگی ناوخۆیی سه ریه لدا. له بهر هه موو ئه م هۆکارانه ئیسپانیا له ماوه یه کی ئاشتی و خوشگوزهرانیه کی پێژه یی دا ده ژیا، جهنگیش له نیوان خۆی و هۆلندا به پیی ئاگر به ستهی سالی 1609 کۆتایی پێهێنرا. ئیدی ئیسپانیا به هه رمه ند بوو به سه ره وه ت و سامان و داگیرگه کانی و له بازرگانی خۆره لات که لک و سودی وهر ده گرت. ههروه ها کایه ی هونه رو وێژه له م ماوه یه دا پێشکه وتنی به خۆیه وه بینی و هونه رمه ند و وێژه زانانی چه شنی "فالاسکویز، جینروین، ماریانه... هتد" ده رکه وتن. به لام سه ره پای ئه و هه موو سه ره وت و سامانه ی که لئی هه لده قولای، ئه و گه شان وه یه ی که هونه رو وێژه به خۆیه وه بینی، که چی ئیسپانیا ده ستهی به داڕوخان کردو ده سه لات و پایه ی له ئه وروپا له ده سته دا. به هۆی ئه وه ی:

1- له راستیدا ئه و سه ره وت و سامانه ی که هه لده قولای له م دیوی ده ریاکانه وه بۆ ئیسپانیا پێچکه ی به سته بوو، گه لی ئیسپانی لئی سودمه ند نه بوو، به لکو ئه وه ی که لکی لێ وهر ده گرت کۆمه لئیکی که م بوون له بازرگان و خانه دانان. ههروه ها زۆرتیرینی ئه وانه ی

سودمه ند بوون لی، بازرگان و سه رمایه دارانی بیانی بوون، به تایبته هۆلندی و ئه لمانیه کان و به پله ی دووهم ئیتالیه کان. ههروهک پیشتر ئه وه مان باسکرد.

2- پیشه سازو ده ستره نگینه کان له چینی ناوه راست بوون و زۆربه یان له مۆرسیسکۆسه کان بوون (مه غریبه کان له پاشماوه ی عه رب، که مه سیحیتیان وه رگرتبوو). حکومه ت بۆ به دیهێنانی یه کیه تی گهل و ولات دهستی کرد به چه وساندنه وه ی ئه م خه لکانه. ئه وه بوو له سالی 1609 ناچارکران ولات جیبیلن، به مهش ئیسپانیا چینیکی خاوهن پیشه ی له دهستدا، چینیک که له توانادا هه بوو سویدیان لێ وه ربگیری بۆ په ره پێدان و گشه پێدانی سه رمایه داریه ت له ئیسپانیا.

3- ئه و باجه زۆرو قورسانه ی که خرابوونه ئه ستۆی گهل، دواتر بووه هۆی لاوازکردنی باری ئابووری گه لی ئیسپانی.

4- دهستوه ردانی ئیسپانیا له کاروباری ئه وروپا و خۆخزاندنه نیو جهنگی سی ساله که له راستیدا بۆ ئیسپانیا په نجا سال بوو، ئاکامیکی شکست ئامیزی هه بوو، به وه ی ئیسپانیا له کایه که دا تیکشکا و سه رجه م

سامانی له دهست داو داگیرگه کانی له دهست ده رچوو.

5- پادشایی په هاو کارگیری ناوه ندی هۆکاریکی تریوو بۆ هه ره سه هێنانی ئیسپانیا. خودی پاشا نهیده توانی هه موو کارو باره کانی ئیمپراتۆریه ته به رفراوانه که ی راپه پێنی. ساکاتیکیش فیلیپ مرد، چه ندپاشایه کی لاواز هاتن که خه لکانێکیان دامه زراندو کردیان به ده سه لاتدار که به تواناو لیها توو نه بوون، ئه مهش بووبه هۆی تیکچوون و ئیفلیج بوونی دام و ده زگا کانی ده ولته و نشوستی هێنانی له دوا ی هاتنی نیوه ی سه ده ی چه قده. لاوازی پاشا کانی ئیسپانیا وایکرد هاو سه رگیری پیکه یێن له نیوان کوپو کچه ئامۆزا کانی بنه مالی هبسبرگی نه مساوی و ئیسپانی. چارلسی پێنجه م و فریدیناندی یه که م برای دایک و باوکی یه کتری بوون. ههروه ها فیلیپی دووهم کوپی چارلسی پێنجه م هاو سه رگیری کرد له گه ل کچی ئیمپراتۆر ماکسیمیلیانی دووهمی کوپی فریدیناندی

یه که م "که ده کاته مامی، واتا ماکسیمیلیان مامی فیلیپ بوو". هه روه ها ماکسیمیلیان خوشکی فیلیپی دووه می خواست، له بهرئه وه فیلیپی سییه م ی کوپی فیلیپی دووه م نه وه ی ماکسیمیلیان بوو. به م شیوه یه ژن وژنخوازی له نئیوان هه ردوو بنه ماله به رده وام بوو تا ئه وه ی چارلسی دووه می کوپی فیلیپی چواره م دوایه مین پاشای بنه ماله ی هبسبرگی ئیسپانی بوو. ئه م شایه به دریژای سی وحه وت سالی فه رمانپه وایی نه خویش و ده رده داربوو، پادشاکانی ئه وروپاش زۆر به په رۆشه وه له چاوه پوانی مردنی دابوون، تا له سالی 1697 چاوه پوانیه که یان شکاو چارلس تهخت و تاراجی جیهیشت.

بەشی چەوتەم

فەرەنسا لە سەدەى چەقدە

(1589-1715)

پۇژگارى مەزن بوونى فەرەنسا

رۆژگاری مەزن بوونی فەرەنسا

جەنگە دەرەکییەکان و شوپشەنیوخۆییەکان پۆلیکی کاریگەری بینی لە وێرانکردنی فەرەنسای سەدەى شازدە. شارەکان چۆل بوون و ئاگری جەنگ ژمارەییەکی زۆری لای خاپور کردن، پێگە و بانەکان پشتگۆی خزان، پێگرو چەتەکان خراپەکاریان دەنایەو. بەهۆی وەستانی چالاکی بازرگانیش کشتوکال پەکی کەوت و بیکاری بلاووبوویەو. لە هەموو ئەمانەدا بەشی دەوڵەت مایەپوچ بوونی خەزینە و ئیفلێج بوونی دام و دەزگاکانی بوو، کە هەرئەمەش وای لە خانەدانان کرد گوێرایەلی بۆ حوکومەت نەنوێن و دەسەلات بەدەستەو بەگرن. ئەم هەموو ناخۆشی و تالی و وێرانکاریەکی کە فەرەنسای گرتەو، زۆری نەمابوو ئەو هەول و کۆششە بەهەدەر بدات کە لە سەدەى پازدەو لە پێناوی چەسپاندنی پایهکانی دەوڵەت درابوون. بەلام سەرەلانی چەند کەسایەتیەکی بەهێز، بوو هۆی گێرانەو هۆی ئەم هەول و کۆششە. ئەمەش کاتی کە ئەم کەسانە توانیان هێمنی و ئارامی بگێرنەو و کارەکان بخەنەو جیگەى خۆیان و هەستان بە زنجیرەیک چاکسازی کە بەهۆیەو دەسەلاتی ناوەندی و پادشایەتیان بەهێزکرد و فەرەنسیان کرد بەهێزترین دەوڵەتی ئەوروپای سەدەى حەفدە. یەکەمینى ئەو کەسانەش هنری ناکار بوو، یاخود هنری چوارەم.

بنەمالەى بۆریۆن و پادشایەتی رەها:

وەنەبى فەرمانرەوایی رەها لەسەر دەستی بنەمالەى بۆریۆن لە فەرەنسا چەسپی بیت، بەلکو لەپیش ئەوانیشەو هەبوو، کاتی کە دەبینین نوسەری فەرەنسی "جان بودان" پشتگیری ئەم جۆرە دەسەلاتەى دەکرد و باوەری وابوو کە پادشا لەسەر و یاساوەیە، هەر وەک هەموو شتێک ملکەچی فەرمان و ویستەکانیەتی و گشت تاکەکان پێویستە گوێرایەلی بن. پەرلەمانیش مافی ئەو هۆی نەهاوبەشی پادشا بکات لە دەسەلاتی بالادا و پەرلەمان هیچ نییە تەنها ئەنجومەنیکی پراوێژکاری نەبیت. شیاوی

باسه "جان بودان" ماف ناس بووه و له سالێ 1576 پشتیوانی له م شیوه دهسهلاته کردوه و خۆیشی کاریگه ر بووه به کلتوری کلاسیکی.¹

هنری چواره م، یه که م پاشای

بنه ماله ی بۆربۆن (1589-1610)

په وشت و ئاکاری:-

"هنری چواره م" به سه رۆکی بنه ماله ی بۆربۆن داده نری. له سالێ 1589 ته ختی فه ره نسی که و ته بن ده ست. جه نگه خویناویه کان به مردنی هنری سی یه می پاشای فه ره نسا و کۆتایی بنه ماله ی ئالوای پاشای فه ره نسی کۆتاییان هات. هنری پیاویکی به هیژو وریا و چالاک بوو. بیرتیژو زیره ک بوو، زه رده خه نه پووی به رنه ده دا و هه می شه له سه ر لیوی بوو، که گوزارشت بوو له سه ر پۆح سوکی و زیره کی و ووره به رزی. هنری زۆر چه زی له چاککردنی کاروباری ولاته که ی بوو. به لام له گه ل ئه مانه شدا ناسراو بوو به پژدی و خۆیستی، وه به هۆی ئه وه ی که سیکی سه ربازی بوو، چه زی له هه بوونی نه یاری نه ده کردو ده یویست فه رمانه کانی به بی ئه ملاولا جیبه جی بکریت.

هنری چواره م و فرمانی نانت:-

دوای چوار سالی ش له هاتنه سه رته ختی هنری چواره م جه نگی ناوخۆیی له فه ره نسا هه ره بده وام بوو. هنری بۆ ئه وه ی پێگه ی خۆی بچه سپینی، له سالێ 1593 ئایینزای پرۆتستانتی واز لیه ئینا و چوو ه سه ر ئایینزای کاسۆلیکی، که ئایینزای زۆرینه ی خه لکی فه ره نسا بوو. له هه مان کاتیشدا شۆرش کۆتایی پێهات. له سالێ 1598 هنری فرمانی "نانت" ی له شاری نانت ده رکرد، که ئازادی په رستشکاری و ئایینی ده دا به پرۆتستانتیه فه ره نسیه کان "هیگۆتۆت".

بەپێی ئەم فرمانە:-

- 1- پرۆتستانیەکان مافی پیادەکردنی دروشمە ئاینیەکان و نەڕیتە ئاینیەکانی خۆیان ھەیە لە شوێنی تایبەتی خۆیان بەبێ ئەوەی حکومەت یا ھەرلایەک دەست لە کاریان وەربدات.
 - 2- پرۆتستانیەکان مافی پیادەکردنی دروشمە ئاینیەکانی خۆیان ھەیە لە شوێنە گشتیەکان لە دووسەد شار و سێ ھەزار قەلائی ناو فەرەنسا.
 - 3- حکومەتی فەرەنسی ھاوکاری ماددی دەبەخشی بە قوتابخانە پرۆتستانیەکان.
 - 4- ڕێگە درا بە بلاوکردنەوی پەرتووکە پرۆتستانیەکان و نەھێشتنی کۆسپ لە بەردەمیان و پشتگیری کردنیان لەلایەن حکومەت و کاسۆلیکەکان.
 - 5- پرۆتستانیەکان مافی ئاینی و سیاسی تەواویان ھەیە.
 - 6- پرۆتستانیەکان مافی ئەوەیان ھەیە سەبارەت بە ھەندی کاری دادوەری کۆبونەو بەکەن.
 - 7- بۆ دەستەبەری و زامنی جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە، حکومەت بۆ ماوەی ھەشت ساڵ مافی دەسەڵتداریەتی بەخشی بە پرۆتستانیەکان کە دەسەڵاتیان ھەبێت لە دووسەد شار.
- ئەم فرمانە سەرەتای ئازادی ئاینی بوو لە فەرەنسا، بەلام بەھۆی ئەوەی ئەم بەرێژاریانە کە پێیان بەخشا بوو بەھۆی بیروباوەرەو نەبوو، بەلکو بەھۆی پێویستی سیاسییەو بوو، بەھۆی کە ھنری باوەڕی وابوو پێویستە لەسەر فەرەنسیەکان بەھۆی ئاین و جیاوازی بیروباوەرەو جەنگی یەکتە نەکەن، ھەرۆک خۆشی چوو سەر ئاینزای کاسۆلیکی. بەھەمان شێوە کاسۆلیکەکانیش بەمەپازی نەبوون چونکە ئازادی ئاینی بەخشیبوو بە پرۆتستانیەکان. ئەم ناپازی بوونە دواتر سەری کیشا بۆ پەنھانکوژ کردنی ھنری بەدەستی کاسۆلیکیکی توندڕەو خۆی کردە قوریانی ئەم فرمانە. جەنگی

هنری چوارەم لە گەڵ فلیپی دووهمی پاشای ئیسپانیا هەر بەردەوام بوو تاوێ کو سالی 1589، لەم سالەدا بە پەیمانی "فیرفین" کوتایی هات. ئەم پەیمانی جەختی دە کردەو لە سەر بپارەکانی پەیمانی سالی 1559، کە بە گۆیەری پەیمانی سالی ناوبراو فەرەنسا دانی نابوو بە بالادەستی ئیسپانیا بە سەر ناپۆلی و صقلیە و دۆقیە و میلانۆ لە ئیتالیا، هەر وەك ئیسپانیا ش دانی نابوو بە بالادەستی فەرەنسا بە سەر سیّ شارە ئەلمانیە کە "میتیز-تول-فیردون".

چاکسازییه‌کانی سۆلی:

پاش ئەو هی هنری چوارەم زالّ بوو بە سەر پەشیویه‌کانی ناوڤۆ و هیمنی و سەقامگیری گێڕایە وە ولات، بە یاری دە ی وە زیری دارایی "دیوک ئوف سۆلی" هەستا بە چاکسازییه‌کی فراوان.

"سۆلی" پڕۆتستانییه‌کی دڵسۆز بوو، مەیل و ئارەزووی لە کەمکردنەو هی خەرجیه‌کان بوو. "سۆلی" هەستا بە ئەنجامدانی گەشتیك بە ناو فەرەنسا و لەم گەڕانیدا لە نزیکه‌و هه‌وشی خراپی دارایی بەرچا و کەوت. ئیدی دوا ی ئەمە بپاری چاکسازیدا. یە کەم پڕۆشوینیک کە گرتیه‌بەر پڕیگریکردن بوو لە دەسەلاتدارانی ناوچه‌و هه‌ریمه‌کان لە سەپاندنی باج و کۆکردنەو هی. هه‌روه‌ها نەهیشتنی گەندەلی بوو لە کۆکردنەو هی باج. بەهۆی ئەمەو هه‌له‌ ماو هی سالانی 1600-1610 توانی سالانە یەك ملیۆن جونی هه‌پاشه‌کەوت بکات. پاشا زۆر بە گەرمیه‌و هه‌پشتیوانی لە سیاسه‌تی سۆلی کرد و هه‌ستا بە کەم کردنەو هی هاوکاری ماددی هونەر مەندان و دۆست و نزیکانی، هه‌روه‌ها فەرمانیدا بە ناردنەو هی (تسریح) سوپا، لەمەدا هیچی نەهیشته‌و هه‌ته‌نھا ژماره‌یه‌کی پێویست نەبی، ئەویش بۆ چه‌سپاندنی هیمنی و ئارامی فەرەنسا و زالّ بوون بە سەر یاخی بوو هه‌کان.

سۆلى لە پېنناوى ئاشتى جيهانى دا پېشنىيازى شىۋەيەك لە كۆنفيدراالى كرد لە نىۋان ولاتانى جيهان و ناونا پرۆژەى مەزنى سۆلى. وەلى بەھۆى تىكگيرانى بەرژەۋەندى ولاتانى ئەوروپا ئەم پرۆژەيە شكستى ھىنا. لە راستيدا ئەمە سەرەتاي بىرکردنەۋە بوو لە پىرسى داماللىنى چەك و ئاشتى جيهانى. كەچى تاۋەكو ئەمپۆش كاتى جىبەجى كردنى نەھاتوۋە.¹

جگە لە ھەموو ئەمانە، سۆلى ھەوللى بەدبەھىنانى سەرچاۋەى ترى سەرۋەت و سامانيدا لە ولاتدا، ئەمەش بۆ بلاۋكردنەۋەى خوشگوزەرانى و بەرزكردنەۋەى گوزەرانى خەلكى. "سۆلى" باۋەپى وابوو كە كشتوكال سەرچاۋەى سامانى ولاتە، ھەربۆيە بەپىۋىستى دەزانى دنەى كشتوكال بدرى، ھەتا ئەگەر ئەم دنە دانە لە سەر حىسابى بازىرگانى و پىشەسازى بىت. ئىدى لە پېنناوى ئەم ئامانجەو جىبەجى كردنى، گومىرگى ناوخۆيى لە سەر بەرھەمى كشتوكالى لابرە لە نىۋان ھەرىمەكان و ھاۋكارى بەخپۆكردنى ئاژەل و وشككردنەۋەى زۆنگ و زەلكاۋەكانى دا. وە بۆ پارىزگارىكردن لە دارستانەكان بېرىنى دارۋدرەختى قەدەغەكرد. جگە لەمانە سۆلى پىگە و بانەكانى چاككرد و پرۆژەيەكى دانا بۆ كردنەۋەى نۆكەند و دروستكردنى پرد و ئاۋەپۆ. بۆ پىشەسازى "ئاۋرىشم" كرمى ئاورىشمى ھاۋردەكرد، كە بە ئاۋبانگ بوو لە فەرەنسا و بەھۆيەۋە ھەريەكە لە شارەكانى پارىس و ليۋن و مارسىليا پىشكەۋتن.

لەملاشەۋە ھەرى گىرگى بە بازىرگانى دەداۋ كەشتى بازىرگانى بنىات ناو دەستى بە دامەزراندنى كەشتى جەنگى كرد و قورغىكارى بازىرگانى و داگىركارى ئىسپانىيە لە بەريەك ھەلدەۋەشاند. ھەروەھا دەستىكرد بە كىپرەكى كردن لە گەل ھۆلندا و ئىنگلتر لە كايەى بازىرگانى و دەريساۋانى. لەمانەۋە توانى شوپىنى بازىرگانى لە ھىند بۆ فەرەنسا بەدەستىبىنى. ھەروەك تۆۋى ئىمپراتورىيەتى داگىركارى فەرەنسى لە ئەمريكا چاند.

به م شیوه هه هنری چواره م بناغهیه کی تۆکمه ی داپشت بۆ مه زن بوونی فهره نسا. هنری چواره م له سالێ 1610 په نهانکوژ کرا. به ئاوابوونی ئه م گه وره سه رکرده ش له سه ر شانۆی سیاسی فهره نسا، خه ریک بوو داپمانیکی خیرا فهره نسا بگریته وه، به لام سه ره لدانی چه ند که سایه تیه کی وه ک "پیشیلیۆ مازارین" بوو به هۆی پیگری له م داپمانه و درێژه دان به کارکردن بۆ به هیژو شکۆمه ندکردنی فهره نسا.

شاژنه ماری میدتچی :-

کاتیکی هنری چواره م په نهانکوژ کرا، لۆیسی سیژده له ته مه نی تۆسالی دا بوو. بۆیه که وته ژیر سه ره رشتیاری دایکی "ماری میدتچی". پرۆتستانته کان خوشیان نه ده هات له سیاسه تی ماری کاسۆلیک، هه روه ک خانه دانانیش به ته واوی پیی پازی نه بوون، به هۆی ئاره زوومه ند بوونیان بۆ ده سه لات و به ربژاریه کانیا و په رۆشیا ن بۆ پارێزگاریکردن لیتی. خه زینه ی ده ولت توشی مایه پووچی بوو به هۆی ئه وه ی ماری ده وری خۆی ده وره دابوو به لایه نگرو دۆستانی خۆی، ئه مانه ش خه رچی زۆریان ده ویست و قورسایان له سه ر ده ولت دروست کردبوو. بۆیه حکومه ت پوویه پووی قه یرانی دارایی بویه وه و ناچار بوو بانگه یشتی ئه نجومه نی چینه کان بکات له سالێ 1614، به مه به ستی دانانی باجی تازه. له راستیدا پاشاکانی فهره نسا له سهرده می لۆیسی یازده وه هه ولێ نه هیشتنی ئه م دامه زراوه یان ده دا، ئه مه ش به هۆی ئه وه ی ئه نجومه نی چینه کان له په رله مان ده چوو ده سه لاتێ په های که م ده کرده وه. بۆیه هه یج کات ئاماده نه بوون بانگه یشتیان بکه ن، مه گه ر له کاتی قه یرانه کانی ئابووری و په شیوی و ئالۆزی ناوخۆ. دیاره لاوازی ئه نجومه نی چینه کان ته نها به هۆی به هیژی پاشاکانه وه نه بوو، به لکو ئه نجومه نی چینه کان بۆ خۆیشی نه یده توانی پۆلی گرنگ بگرییت له پیکه ینانی حکومه تیکی ده ستوری په رله مانی هاوشیوه ی ئینگلتر. ئه مه ش به هۆی پیکه اته ی ئه م ئه نجومه نه، کاتیکی ده بینین ئه م ئه نجومه نه خۆی له سی چین

دەبیینیەو. ھەریەکە لە پیاوانی ئاینی و خانەدانان هیچ کات پازی نەبوون لە یەک ھۆلدا لەگەڵ چینی گشتی کۆبینەو و پازی نەبوون دەنگدان بە گوێرە تاکەکان یان کەسەکان بێت، بەلکو دەبوو بە گوێرە چینیەکان بێت. ھەروەھا بەخشینی باجیان بە ھەموو شیوەیەک پەت دەکردەو و توپەیی خۆیان دەرخیست لە ھەمبەر پڕۆتستانیەکان کە ژمارەیان زۆربوو لە چینی گشتی و سۆزو بەزەبیان نەبوو بەرامبەر بە جوتیاران و بەلایندا نەدەشکانەو. جوتیارانی کە زۆرینی دانیشتوانی فەرەنسیان پێکدەھێنا. لەبەرئەم دۆبەرەکی و ناکۆکیانە ئەنجومەن لە سی ھەفتە زیاتر نەیتوانی بەردەوام بێت لە کۆبونەو. ئەم ئامانجەشی لە پێناویدا کۆبونەو شکستی ھێنا. ھەر بۆیە شارژ فەرمانی داخستنی ھۆلی کۆبونەو دا بەو بیانووی ئیشی پێ ھەیە بۆ سەما. نوێنەرانیشی بەرەو مال پەوان کردنەو. ئیدی لەدوای ئەمە ئەنجومەن بانگھێشت نەکرایەو و کۆبونەو بە چاوی خۆی نەبیینیەو ھەتاوەکو شوێنەو فەرەنسی 1789.

لە دوای ئەمە کاروباری دەوڵەت تێکچوو و بارودۆخ دژوار بوو، ئازاوە و پەشیوی ولاتی گرتەو و دۆبەرەکی نێوان خانەدانان و پڕۆتستانیەکان بەرەو بارگرژی ھەنگاوی نا، وە لە نێوان ئەوان "خانەدان و پڕۆتستانی" و دەریاری شارژ لەلایەکی ترەو دۆبەرەکی پەرە سەند. سیاسەتی "ماری" لە سەر باشکردنی پەییوەندیەکانی لەگەڵ ئیسپانیا دەڕۆشت و دەیویست پەییوەندیەکانی لەگەڵ ئەم ولاتە پەرەپێدات و ھەوپەیمانی بێت، بەو پێیەکی کە ئیسپانیا دەوڵەتێکی بەھێز و دەتوانی ھاوکاری بکات لە زال بوونی بەسەرکێشە ناوخرییەکان، ئەمە لە کاتێکدا "ھنری چوارەم" ئیسپانیای بە دوژمنێکی دێرینی فەرەنسا دادەناو ھەولێ دەدا ھەولەکانی فلیپی دووھم لە دەستخستە ناو کاروباری فەرەنسا شکست پێ بێتی.

ماری بەھۆی ئەوێ دەیویست کۆپرەکی ھاوسەرگیری بکات لەگەڵ خانمی نەمساوی "نان" ی کچی فلیپی سییەمی پاشای ئیسپانیا، پووبەپووی ناپۆلەونیەکی

توندو دژوار بوویه وه خانه دانان له دژی شوپشیان کرد. بهم شیویه ماری له سهر حوکم بو، تا لۆیسی کوپی گه یشته ته مه نی پیگه یشتن. جا کاتیك لۆیس گه یشته ته مه نی پیگه یشتن خۆی حوکمی گرته ده ست و دایکی ناچار کرد ده ستبهرداری کاروباری ده ولت بیئت.

لۆیسی سیژده

لۆیسی سیژده وه کو باوکی خاوهن به هره ی لیها تووی و تواناداری نه بوو له فرمانپه وایدا. ئەم شهیدای راوکردن و گه مه و یاری و کوپی پابواردن و موسیقا بوو. به هۆی ئەمه وه نهیده توانی ئەم په شیویه بنپیکات که له دواى مردنی باوکیه وه فره نسای گرتبۆوه. به لām وه نه بی له م نیوانه به ته نها مابیتته وه و که سی نه بو بی پشتی پی بیه ستی، به لکو ئەم بۆ کاروباری ولتاکه ی و به پیوه بردنی کاره کان پشتی به ستبوو به وه زیری به ناوبانگی خۆی کار دینال پیشیلیۆ.

کار دینال پیشیلیۆ 1585-1642

کار دینال "ئارماند دی پیشیلیۆ" له سالێ 1585 له دیک بووه. شایسته یی پیشیلیۆ له پۆسته ئاینیه کاندایکرد له ته مه نی بیستویهک سالیدا ببیتته ئوسقوف له یه کی له هه ریمه بچوکه کان. چاپوکی و لیوه شاوه یی پیشیلیۆ بۆ یه که م جار له کۆبونه وه ی نه نجومه نی چینه کان له سالێ 1614 ده رکه وت، کاتیك به زوبانیکی په وان و پاراو پاریزگاریکرد له پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی و کاری کرده سهر خانم "مارى میدتچى"، که هه ر ئەم کارتیکردنه وایکرد "مارى" بانگه یشتی "پیشیلیۆ" بکاته کۆشک و بیکاته یه کی له راویژکارانی خۆی. ماری پیشنیازی بۆ پاپا کرد که پیشیلیۆ بکاته کار دینال له کلێسای فره نسای. ئەوه بوو به ره به ره پیگه ی به رز بویه وه و پله و پایه ی گه و ده بوو تا بوو به راویژکاری سهره کی لۆیسی سیژده له سالێ 1624.

"پیشیلیۆ" خاوهنی دانایی و بلیمهتی و ژیری بوو. سەرەپای ئەوەی پۆستیکی بەرزێ کلێسای فەرهەنسی لەژێردەست بوو، بە کاروباری دەوڵەتیش شارەزاش بوو. ئەوەندە پشیلۆ کاری دەکرد لەپێناوی بەرزکردنەوێ پلەوپیایە ولات، ئەوەندە لە پێناوی خودا کاری نەدەکرد. پیشیلیۆ ویستیکی بەهێز و بیرتێژی و توانای سەرکردایەتی لەخۆیدا کۆکردبوویەو. لە پەنگ و پووێ دەم و چاوه لاکیشەیه کهیدا دلێرەقی و جەربەزەیی و توانایەکی زۆر دەرەوشایەو، ئەم دۆژمنەکانی خستبوو دۆخیکی دلێراوکی و لە دەست و بازوی ترسیان لێ نیشتبوو.

سیاسەتی پیشیلۆ:

پیشیلیۆ بە زیرەکی و ژیری بەهێزەکی، پەیی بە پەگو پیشەیی گەندەلی و فەسادێ فەرهەنسا برد، هەر بۆیە بپیری پیشەکیشکردنی دا. ئەو کاتە دامەزرا، پیشیلیۆ بەلێنی دا که هەرچی لە توانای دا هەیه بیخاتە کار بۆ لەناوبردنی هیگۆنۆتەکان و سەرکەزکردنی خانەدانان و ئاراستەکردنی خەلکی بەرەو ئەرکەکانیان و هەولدان بۆ بەرزکردنەوێ پلە و پیایە پادشا لەناو ولاتان. ئیدی پیشیلیۆ ژیانی خۆی تەرخان کرد بۆ جیبەجێ کردنی ئەو بەلێنانە. کاتیکی "ماری میدیتچی" نەپاری کرد، پیشیلیۆ فەرمانی دوورخستنهوێ دا. وەنەبی لۆیسی سیژدەش خۆشی ویستی، بەلام ئەم لێی دەترساو نەیدەتوانی دەستبەرداری بییت، بەتایبەت کاتی خۆی بەدلێسۆز پادشاو فەرهەنسا پیشان دا.

سەرکەزکردنی پرۆتستانت یا "هیگۆنۆت":

بەپراستی پیشیلیۆ کهسیکی سیاسی بوو، ئەم سیاسەتەشی لە خزمەتی دەوڵەتدا خستە کار. ئەو کاتیکی دژ بە ئیمپراتۆر هاوکاری پرۆتستانتەکانی ئەلمانیا دەکرد، دەستی کرد بەوەشاندنی گورزەکانی لە دژی هیگۆنۆتەکان، لەسەر ئەو بپروایە ئەمانە سازکەری کیشە و گرتن بۆ دەوڵەت. پرۆتستانتی فەرهەنسا کۆمەلێکی سیاسی و ئایینی

به هیز بوون، هۆکاری پارچه پارچه کردنی یه کیه تی وولات بوون. هنری چواره م به ربژاریه کی زۆری پی به خشین. "پیشیلیۆ" ش-حه زی نه ده کرد ئه وان له په رستشکاری قه ده غه بکات، به لگو ده یویست له پووی سیاسیه وه ملکه چیان بکات بۆ ده ولته. کاتیکیش له سالی 1625 شوپشیان هه لگیرساند، پیشیلیۆ بریاریدا تیکیانیشکیتنی. پرۆتستانته کان هه رچه نده هاوکاری ئینگلیزیان ده ستگیربوو، به لام نه یانتوانی خۆیان پابگرن له به رده م ده سته ئاسنینه کانی پیشیلیۆ. ئه وه بوو له شاری لارۆشتیل بۆ ماوه ی پانزه مانگ له لایه ن پیشیلیۆوه گه مارۆ دران و ناچارکران سه ریان شوپ بکه ن. پیشیلیۆ ئازادی په رستشکاری ئاینی بۆ ده سته به ر کردن و پۆسته کانی ده ولته تی له به رده م خسته نه سه رگازی پشت. ئه مه ش به گویره ی فه رمانی "ئالی Alais-ی سالی 1629، به لام گریدانی کۆبوونه وه ی سیاسی لی قه ده غه کردن و قه لاکانی خاپور کردن.

تیکشکاندنی خانه دانه کان :-

پیشیلیۆ له چاره سه رکردنی نه یاریی خانه دانان پووبه پووی سه ختی و نا په حه تیه کی زۆر بوویه وه. دامه زراندنی هه ندی له خانه دانان به حاکم و ده سه لاتدار له هه ری مه جوراوجۆره کان، له م کاته ی فه ره نسادا باو بوو، و نه ریتی ئه و کاته ی فه په نسا و ابوو. که چی له جیات ی ئه وه ی ئه وان ببن به فه رمانبه ری ئیداری و ملکه چ بۆ ده سه لاتی ناوه ندی، سه ربه خۆبوون و به ربه ره کانیی فرمانه کانی حکومه تی ناوه ندیان ده کردو سوپای تاییه تی خۆیان پیکده هیتا. قه لاوبورجی خانه دانان له ناوچه جیا جیاکانی فه په نسادا بلا بوو، تاواییه ات بووه هۆی ئه وه ی هه رکاتی بیانه وی مه ترسی دروستکه ن و هه ره شه بکه ن له ده سه لاتی ناوه ندی. ئه وه ی که قورپه کی خه سترکرد، ئه وه بوو که خانه دانان له کۆشکی پادشایی هه ستان به دارپشتنی پیلان له دژی کردینال پیشیلیۆ، ئه وپیاوه ی گه یشتبووه پله ی به رزی دین و دنیا "کلّیساو ده ولته".

"دیوک ئۆف ئۆرلیان" ی برای پادشاو ماری میدیتیچی دایکی پادشا رابەرو پیشەوای ئەم خانەدانانە بوون کە هەستان بە سازکردنی پیلان¹.

جا لە پیناوی لە ناوێردنی خانەدانان، پیشیلیۆ هەستا بە بلۆکردنەوێ سیخوێو شۆقار لە سەرچەم ناوچەکانی فەرەنسا، بە مەبەستی ئاشکراکردنی پیلان و دەسیسەکانیان. "پیشیلیۆ" هیچ کات دووێلی نەدەکرد لە کوشتنی گەورەو پیشەواکانیان و سەرکوێکردنی شۆرشەکانیان و یاریدەدەوانی ئەمانی بە مردن سزادەدا هەرچەندە مەترسیشی هەبوایە. پیشیلیۆ لە هەرەشەو گۆرەشەیی خانەدانان نەدەترسا، هەرەک بە سکالۆ دادو فیغان و داواکانیان کاریگەرەبوو، هەرێوێ ترسو بیمی خستبوو دڵیان. لەبەر ئەوانە پیشیلیۆ وەک لەناوێری پێگەوپایەیان داها تە بەرچاو.

بارودۆخ بەم شیوەیە پۆشت تاوێکو لە ساڵی 1626 پیشیلیۆ فرمانی خاپوێکردنی قەلای خانەدانانی دەرکرد، بەو پاساوێ کە ولات پێویستی بە قەلای خانەدانان نەماوێ بۆ بەرگری کردن لە مەترسی دەرەکی. بۆ جێبەجێ کردنی ئەم فرمانەش جوتیاران و شارنشینان هاوکاریان کردو ئامادەیی خۆیان نیشاندا. ئەوانەیی بەهۆی ژۆرداری خانەدانانەوێ چەرەسەری ژۆریان چەشت بوو.

بەناوێندی کردنی کارگێری ولات:

وەنەبی دەسەلاتدارو دەرەبەگەکان هەمیشە بە تواناو لیھاتوو بووین بۆ کایەیی بەرپۆوەبردن. ئەوان پێویستیەکانی دەوڵەتیان لە پێگەیی بەرتیل و لایەنگریەوێ کەوتبوو دەست، هەرێوێ پیشیلیۆ بریاریدا دەسەلاتی فەرەنسا بەناوێندی بکات. ئیدی دەسەلاتداری تازەیی دامەزراند لە پارێزەران و پۆشنبیران و هەموو دەسەلاتیکی

پیدان وهك: سه ره رشتی كردنی كۆكردنه وهی باجو و پێكخستنی پۆلیسی ناوڤو سوپاو پارێزگاریكردن له هیمنی و ئارامی و چاوگیرانه وه به كاروباره كانی دادوهری.

فهره نسا له سهرده می پیشیلیۆ وهك ئه مپۆ نه بوو كه سه رجه م ناوچه و ده فته ره كانی به یه كتروه گری درایی، به لكو ئه وكاته فهره نسا له پووی كارگیریه وه بریتی بوو له پیشیلیۆ و ده سه لاتداران، ئه و ده سه لاتدارانه ی فرمانه كانی ئه و یان جیبه جی ده كرد. ئه و كاته حكومه تیكی ناوه ندی به هیژنه بوو كه دام و ده زگاكانی له سه رجه م ناوچه كانی فهره نسا بلاو كورد بیته وه، هه روهك پیشیلیۆش نه یده و یست دام و ده زگایه كی له م شیوه دروست بكات.

به لام له گه ل هه مو ئه مانه دا پیشیلیۆ توانی ده سه لاتی ده ره به گو خانه دانان كه م بكاته وه و ده سه لاتی پادشا به رزو به هیژ بكات و خه لكی گوێپرایه ل بكات و فرمانه كانی به سه پیننی به سه ر ته وای به شه كانی فهره نسا و ناچار یان بكات ملكه چی فرمانه كانی بن. له گه ل ئه وه ی پیشیلیۆ ئه نجومه نی چینه كانی به فره می هه لته وه شانده وه، به لام له ترسی ئه وه ی ده سه لاتی پاشا كه م ببیته وه، فرمانی به كۆبونه وه ی ئه م ئه نجومه نه نه كرد، به لكو له م نیاوه دا هیشتیه وه و فره امۆشی كردن. به م شیوه یه پیشیلیۆ به له ناوبردنی ده سه لاتی ده ره به گو خانه دانان، وه كه م كرده وه ی لایه نی سیاسی هیگۆنۆته كان، بناغه ی پادشایی په هایه ی خۆسه پیننی دارشت، دوا ی ئه مه ش سوپا بووه سوپای پاشا و خه زینه ش بوو به خه زینه ی پاشا.

هه روهك باسمانكرد پیشیلیۆ به شداری كرد له جهنگی سی سا له. فهره نسا له سهرده می ئه ودا پێگه و پله و پایه ی مه زنی ده سته كه وت له ناو ولاتانی ئه وروپا، ئه مه ش كاتێك به سایه ی جوته سه ر كرده ی گه و ره "تورین، كۆندی" سه ركه وتنی به رچاویان به ده سه ته ی نا. پیشیلیۆ كه سیكی نیشتمانی و دلسۆز بوو بۆ بنه ماله ی بۆرۆن. به لاواز كردنی ئیسپانیا و بنه ماله ی هبسبرگی نه مساوی، توانی فهره نسا بكاته ده وله تیكی مه زن. پیشیلیۆ له جهنگی سی سا له دا هاوكاری هه ر ده وله تیكی ده كرد كه جهنگی

کردبایە لە گەڵ بنەمالەیی هېسبەرگ. وەڵا لە گەڵ ئەم هەموو هەول و کۆششەیی کە خستیه گەر، بەلام نەژیا تا لە سیاسەتی دەرەویدا بەرھەمی پێنج و هەولێ بپینێ، کاتیەک پێش کۆتایی ھاتنی جەنگی سی سائە بە شەش کەوتە جیگەیی مەرگ و گیانی سپارد. پاش سائیک لە دواى مردنی پيشيلیۆ، لۆیسی سێزدەش بە ھەمان شێوە کۆچی دواى کردو، تەختە کەى بۆ کۆپى بچوکی تەمەن پێنج سالانە جێھێشت. ئەم منداڵەش پادشای مەزنی فەرەنسا لۆیسی چواردە بوو.

رۆژگاری لۆیسی چواردە

کاردینال مازارین 1602-1661:.

فەرمانرەوايەتی پەھا لە رۆژگاری لۆیسی چواردە گەيشتە ترۆپک. رۆژگارێک کە زیاتر لە حەفتا سالی خایاند. ئەگەر ھاتبوو لە دواى مردنی پيشيلیۆ، کاردینال مازارین 1602-1661 بە دەستێکی پولاتین حوکمی نەگرتبایە دەست، ئەوا دوور نەبوو فەرەنسا توشی کارەساتێکی گەورە و زیان و زەرەرێکی ترسناک بوبا.

مازارین خەلکی ناپولێ ئیتالیا بوو، لە پۆماو ئیسپانیا لە خزمەتی کلێسا دابوو، ھەستا بە ژمارە یەک کاری دیپلۆماسی بۆ پاپا کە دوايەمینیان لە پاريس بوو. مازارین لە پيشيلیۆ نزیكبوویە وە لۆیسی سێزدە دایمەزاندو بوو بە ھاوڵاتیەکی فەرەنسی لە سالی 1639. لە پۆستە حکومەتەکان بەرز بوویە وە بووبە کاردینال و جیگری پيشيلیۆ لە دواى مردنی.

مازادین وەك پيشيلیۆ حەزی بە کاروباری دەولەت بوو، وە لە زیرەکی و لیۆەشاوھیی و لیھاتووی لە بەرپۆەبردنی سیاسەتدا کەمتر نەبوو لە پيشيلیۆ. جەنگی سی سائە لە سەردەمی ئەودا کۆتایی پێھاتو ئەوێ پيشيلیۆ چاندبووی ئەو دروینەیی کرد. ھەر وەك بە پەیمانی "برانسی"ی سالی 1659 کۆتایی بە جەنگی درێژخایەنی دژ

به ئیسپانیا هیئا. مازارین کۆتا شوپشی سه رکوتکرد که خانه دانان له دژی دهسه لاتی په ها هه لئانگیرساندبوو، که بریتی بوو له شوپشی فروند.

شوپشی فروند 1648-1652:.

شوپشی فروند دوایه مین هه ولی خانه دانان بوو که پیی هه ستان بو گپرا نه وه ی دهسه لاتی و کۆتکردنی دهسه لاتی پاشا. پیشیلیۆ توانی یاخی بوون و سه رکیشان دابمرکیئی و خه یال و هه وه سیان نه هیلی و زال بیّت به سه ر دهسه لاتیان و بالاده ستیان له باربه ری. به لام له پاش مردنی پیشیلیۆ خانه دانان ده رفه تیان قۆسته وه له دژی کاردینالی تازه. مازارینی ئیتالی که له لایه ن چینی ناوه پاسته وه هاوکاری ده کرا، تاوانباریان کرد به تالان بردنی خه زینه ی فه ره نسو ده ستوهردان له کاری په رله مانه کانی فه ره نسا.

ئه م په رله مانانه بریتی بوون له ده زگا دادوهریه کان و ژماره یان سیژده ده زگابوو له سه ده ی هه قده. ئه مانه برپاریان ده دا له سه ر پرسه گرنگه کانی ده ولّه ت و چاویان ده گپرایه وه به تیّه لچوونه کانی دادگا بجوکه کان. په رله مانی پاریس گرنگترینی ئه و په رله مانانه بوو. هه روه ها یه کیکی تر له ئه رک و فرمانه کانی تۆمارکردنی ئه رک و فرمانه کانی پاشایی بوو. دهسه لاتی په رله مانی پاریس گه یشته راده یه ک که هه ندی جار تۆمارکردنی هه ندی له فرمان و ده ستوره کانی پاشایان په ت ده کرده وه، به وبیانه ی پادشا به نه شاره زایی له یاسای وولات ئه م فرمانه ی داوه، یاخود ئه م ده ستوردانه ی پاشا له گه ل یاساو پیساکانی پیشوو یه کناگریته وه. هه ربۆیه تکیان له پاشا ده کرد بیروپاکه ی بگۆپی و فرمانه که ی هه مواربکات، یاخود هه لیبوه شینیته وه.

شوپشی ئینگلیزی که له م کاته دا هه لگیرساو پاریزراوی په رله مانی راگه یاند له زه برو زه نگی دهسه لاتی پاشا، کاری کرده سه ر په رله مانی پاریس و ئه وانیش به ره لستی "لویسی چوارده و کاردینال" مازارین" یان کرد. ئه مه ش به په وایی نه دان "شه رعیه ت نه دان" به سه پاندنی باج و کۆکردنه وه ی باج، ئه گه رییت و ئه م باجه

سەپینراوانە لەلایەن نوێنەرانی گەلەوێ پەت بکێتەوێ. هەروەها بە هەلۆه‌شانەوێ هەندێ لە دەزگاکانی حکومەت و ناپەرەزایی دەبرین لە دژی دەستەبەسەرکردن و زیندانێ کردن بەبێ یاسا، دیسان بەرەهەستی پادشایان کرد. ئەمانە لەلایەن خەڵکی پارێسەوێ پشتگیری کران، بەلام بەهۆی ئەوێ مازارین تا ئەم کاتەش سەرقالبوو بە جەنگی سی سالا، لە بەرامبەر داواکارییەکانی پەرلەمان ملی کەچ کرد. وەلی کاتیڤ جەنگی سی سالا کۆتایی پێهات و سوپای فەرەنسی گەرایەوێ نیو وولاتەکە، مازارین دەسلاتی پەرلەمانی هەلۆه‌شانەوێ. بەلام خەڵکی بەردەوام بوون لە شوێش تا ئەوێبوو لە سالی 1652 بەتەواوی کۆتایی بەشوێشەکیان هات.

هەلگیرسانی شوێشی فروند بووبەهۆی:-

1- لە ناوبردنی دەسلاتی خانەدانان بەتەواوی.

2- دەست وەردانی پەرلەمان لە کاروباری سیاسی و دارایی کۆتایی پێهێنرا.

3- پێگیری گرتن لە خەڵکی پارێس لەمەپەرەلگرتنی چەک و هەلبێژاردنی فەرمانبەرانی شارەوانی.

4- زیادبوونی دەسلاتی پاشا لەچاو سەردەمی پشیلێۆ. واتا لە دواي کۆژاندنەوێ ئەم شوێشە دەسلاتی پاشا زۆر زیاتر بوو لەپێشتر.

بەم شیۆهێ مازارین هەموو هەلیکی دەقۆستەوێ بۆ بەهێزکردنی دەسلاتی پاشا. کاتیڤیش لە سالی 1661 مرد، لۆیسی چوارە گەیشتبووێ تەمەنی پێگەیشتبووێ و پێگەئێ بۆتەخت کرابوو. کە بەهەول و کۆششی پشیلێۆ و مازارین و باپیرەئێ هنری چوارەم بۆی فەرەهەم هاتبوو.

لۆیسی چوارە

دەسلاتی پەرەها:-

لە دواي مردنی مازارین لۆیسی چوارە رایگەیاندا: کە ئەم بەتەنها فەرمانرەوایی ولات دەکات و سیاسەتی ناوڤۆ دەرەکی بە تەنها بەرپۆه‌دەبات. لۆیسی پیاوێکی شەنگو جوان و کەشخە و بەشکۆ بوو بەشیۆهێک "پادشایی پەرەها" ئێ تێدا دەرەوشایەوێ.

لویس پشتمی به ستمو به تیوری مافی خودایی پاشاکان، نه م نازناوی شای مه زنی لینرابوو چونکه نه وهی مه به ستمی بوايه جیبه جی ده کرد. به رجه ستمه بوونی ده ولت له لویس دا به شیوه یه کی جوان له لای نوسقوف "بوسویه" 1627-1704 پوون بوویه وه.

بوسویه فیڅکاری منداله کانی پادشا بو. ده سلات له پوانگه ی "بوسویه" دا بریتی بوو له "خه لاتیکی خودا بو پڅکستنن مرقو به یه که وه زیان. نه م پی و ابو سیستمیکه به لیها تووی و هیز جیاده کریته وه و سروشتیه، هر بویه باشتین سیستم و پڅکخه ره. بوسویه نه م سیستمه ده چوینی به خیزان که باوک سه روکایه تی ده کات، هر بویه پیویسته سیستمی پادشایی پشتاو پشتم بیت. پادشا پیروزه چونکه له کاتی تاج له سهر نانی به پوونی پیروزه چه ور ده کریت. دوزمنایه تی کردنی پاشاو له دژ بوونی گومرای و بی باوه پریه. پادشا له جیگه ی باوک وه باوک به که له که ی. ده سله لته که ی په هایه و جگه له خوا هیچ که س بوی نیه لی پیچانه وهی له که ل بکات، یاخود له فرمانه که ی دهریچی. پادشا سیبهری خودایه له سهر پووی زهوی و به هره داره به ژیرییه کی جیواز له ژیری خه لکی و پیویسته ته نها وه که مرقو څیک سه یرنه کریت، چونکه نه و که سایه تیه کی گشتگیره و په نگدانه وهی ته وای خه لکه. نه گهر هه لیه کی کرد و کاریکی خرابی کرد، خه لکی ده بی ته نها داوا له خودا بکات پښوینی بکات بوسهر پڅگه یه کی راست".

نه مه تیوری مافی خودایی پاشاکانه و بوسویه به م شیوه په پازاندیه وه. نه م تیوره ی لویسی چوارده له فرمانه په وایه تیدا پشتمی پی ده به ستم و هاوچه رخه کانی و هه روه ها خه لکانی دواي خویشی باوه پریان پی هه بوو.¹

پیکهستنی کارگیڤی وولات:-

لویسی چوارده ئیداره ی وولاته که ی به ناوهندی کردو ژماره یه ک وهازه تی وه ک: دارایی و سوپا و ده ریایی و ئیشغالی گشتی دامه زرانند. له پێش لویسی چوارده شدا ئه م وهازه تانه هه بوون، به لام له ژێردهستی یه ک وه زیردابوون.² وه زیرانی ئه م وهازه تانه که وتنه ژێر ده سه لاتی خودی لویس، ئه م وه زیرانه فرمانه کانی و ئه و سیاسه ته یشی برپاری له سه ر ده دا جیبه جییان ده کرد. وه زیران و ئه میندارانی سر³ ئه مینداری نه ئینی⁴ و یاریده ده رانی له پایتهخت له فه رمانپه وایی کردندا هاوکارییان ده کرد. ده سه لاتداران و فه رمانبه ران له هه ریمه کاندای پاپورته کانیان سه باره ت به کاره کانیان پێشکهشی پاشا ده کرد، وه هه تاکو په زنامهندی پاشایان وه رنه گرتبا، هه یج پێ و شوینیکی پیوستیان نه ده گرت به ر. وه له پێناوی لاوازکردنی خانه دانان، پۆستی حکومیان له پایتهختدا پێشکهش به خانه دانان کرد، به بێ ئه وه ی هه یج ده سه لاتیکی هه بیته. ده سه لاتی ئه وکه سانه ی له هه ریمه کاندای ده سه لاتیان هه بوو، زیاتر بوو وه ک له وه ی له سه رده می پێشیلۆ هه یانبوو، ئه مه ش له سه ر حیسابی ئه نجومه نی شاره وانی و ئه نجومه نه کانی ئیداره ته واو ده بوو. ئه م ده سه لاتدارانه به پرسیاربوون له دارایی هه ریمی ژێر ده ستیان و پێشه سازی و کشتوکالی ناوچه کانیان، سه ره پای به پێوه بردن و به پرسیاریان له دادوه ری و هیمنی و ئاسایش ناوچه ی بن ده ستیان. پادشا خۆی ئه مانه ی داده مه زاندو ملکه چیشی ده کردن بۆ فرمانه کانی.

لویس دوا ی ئه وه ی چوه سه رتهختی ده سه لات، سی سال کاری کرد بۆ پیکهستنی دام و ده زگای حکومی و چاکترکردنی، هه روه ها به هه زکردنی به پێوه بردنی و ئاسان کردنی. ئیدی ئه مه که وره ترین کاریک بوو که لویس له ماوه ی ده سه لاتیدا ئه نجامی دا. لویس خاوه نی ده سه لات بوو له کاره کهیدا و به شه و به پۆژ کاری ده کرد بۆ

2 واتا پێشتر ئه م وهازه تانه هه ره بوون به لام دوا ی لویس هه مووی له یه ک جیا کردنه وه

به پێوه بردنی ولاته که ی. کاتیکیش له سه ر ته خت داده نیشت، ده ست و پێوه نده کانی به پره نگ و پوهیه ک به پیره وه ده چوون و پیشوازیان ده کرد که خو فیدا کردن و گو پیره لی ده نواند.

فیرسای :-

لۆیسی چوارده له دووری دوازه میل له پاریس کۆشکی فراوانی بنیاتنا که هیچ کۆشکی تر له قه شهنگی و جوانی و گه و رهیدا شانیان له شانی نه ده دا. ئه م کۆشکه ش فیرسابوو. کۆشکی فیرسای به شیوه یه ک فراوان بوو که سه ره پای مال و مندا له که ی سه دان له خانه دانان و ژماره یه کی زۆری له خزمه تکارو سه ربازانی له خو ده گرت. ژوو و هۆ له کانی پازین را بووه وه به جۆره ها که ل و په لی ناو مال و تا بلوو نیگاری نه خشکرا و به زێپو جۆره ها وینه و په یکه ر. هه رچی تێیدا بوو به شیوازی که نه خشکرا بوو که گه و ره یی لۆیسی چوارده ی تیا دا ده دره و شایه وه. فیرسای شا کارێکی بیناسازی بوو له جوانیدا و به جۆره ها په یکه ر پازین درا بووه. ئه م کۆشکه هه وزو مه له وانگه ی له خو گرت بوو، هه ره که ده و ره درا بوو به دارستان و سه وزایی که پاشا هه رکاتی که ئاره زووی کرد با راوی تیا دا ده کرد. جوانی فیرسای تا کو ئیستاش میوانانی و سه یرکارانی سه رسام ده کات.

پادشایان هه ولێاندا لاسایی ئه و بکه نه وه له دروستکردنی نشینگه ی گه و ره و سه رنج راکیش، به لام هیچ یه کیکیان نه یانتوانی شان له شانی به دن. فیرسای خانه دانانی به لای خویدا که مه نده کیش ده کرد، وه ک چۆن پۆشنایی په روانه بۆ لای خو ی کیش ده کات. خانه دانان له ویدا ژیا نیان به که شخه یی و خو نواندن ده گوزه راند به بی ئه وه ی هه ستن به ئه نجام دانی هیچ کارێکی سه خت. "کۆنت یا خود دۆق" شانازی ده کرد ئه گه ر هه ندی له پۆشا که کانی پاشای وه چنگ که وتبا، یا خود پاشا دوا ی خو شو ردن خا ولیه که ی پێدا با و به ده سستی که وتبا. خانه دانان و ده ره به گه کان له ویدا ببوونه

کەلوپەلی جوانکاری. ئەوان کەلوپەلی پازاندنەوه بوون و خەرجیەکی زۆر لە پەندەدەریان ئی خەرج دەکرا.

جگە لەمە قیژسای ببووە جیگەیی ھونەرەندان و ئەدیانیشت، ئەمەش بەسایەیی پاشا و برەودانی لۆیس بەھونەر و ئەدەب. لە ویژەیی شائۆیی "کورنیلی" کە دامەزینەری شائۆیی فەرەنسی و ھۆزانقان "مولیر" مەزنتەین نوسەری دراما کە فەرەنسا بەخۆیەوه بینی بووی "لەم کاتەدا". ھەر ھەھا نوسەر "پاسین" و "پۆماننوس" "لاڤۆنتین"، جگە لەمانە ویژەوان "مادام سیڤینی" کە لیھاتو بوو لە نوسینی یاداشتدا، لەویدا خەزمەتدەکران. ئەمانە بەپەرۆشەوه پێشوازیان ئی دەکراو بەھۆیەوه سودمەندی گەورەبوون.

بەپاستی لۆیس چواردە پشٹیوانی ھونەری بیناسازی و پەیکەر تاشی و نەخشەساز و وینەکێش و مۆسیقاژەنان بوو. قیژسای ژمارەییەکی زۆری لە ھونەرەندان بەھای خۆیدا کێشکرد، "لۆیس" ییش خەستنیە ژێرسایەیی خۆی. ئیدی چاپوکی سەلیقەیی ھونەری لە جوانکردنی قیژسا دەکرەوت. "مانزرت" ی بیناساز ئەو کەسە بوو کە بەشی سەرەکی قیژسای بنیاتنا، بەھەمان شیوە ھۆلی گەورەیی ناسراو بە "بگراند تریانۆی" ی دروست کرد. جگە لەمە "مانزرت جیرادرون" پەیکەر تاشی فەرەمی و "لیبرن" وینەکێشی تایبەتی لۆیس بوو. "لولی" مۆسیقا ژەنیشت چەند پارچەییەکی بەجۆش و خۆشی مۆسیقای ئۆپرای داھینا. جگە لەم ھونەرەنانە، سازکردنی چیششت و خواردەمەنیشت لە سەدەمی لیس چواردەدا ببوو ھونەرێک. "قاتیل" کە سەرپەشیاری شیوسازان بوو، بەھۆی ناتەواویەکی ھونەری لە بابەت جۆرێک لە جۆھکانی خواردن گیانی سپارد. شیاوی باسە "لۆیس چواردە" تەنھا مەبەستی ژیانێک نەبوو کە بەخۆشی و چێژەوه بژیت و تەواو، بەلکو ئەم جگەلەوه ئاگاداری کارەکانی دەکرد و ھەڵدەستا بە خۆیندەوهی ئەو پاپۆرتانەیی کە بالۆیزو دەسەلاتدارەکانی خۆی بۆیان دەنارد، ھەر ھەھا خۆی سەرپەرشتی ئەو دانیشتن و

کۆبونه وانه ی ده کرد که له گه ل گه وره وه زیران سازی ده دان و له ویدا بریاری له سهر سیاسه تی ده ولت ده دا له کاتی جهنگ و ئاشتی. ههروهک یاسای داده پشت و پیاوانی ده ولته تی داده مه زانده له شوینه جیاجیا کانی ولات، چ وهک ده سه لاتدار له سهر ناوچه یهک، یاخود وهک فه رمان به ریکی ده ولت.

کۆلبیر 1619-1683:.

لۆیسی چوارده له جیجی کردنی سیاسه تی ناو خۆیدا له لایه ن وه زیری به ناویانگ "کۆلبیر" هاوکاری ده کرا. "کۆلبیر" کۆپه بازرگانیک بوو، "مازارین" له حکومه تدا دایمه زانده و به پۆسته کاندای سهرکه وت و له دوا ی مردنی مازارین بوو به وه زیری سهره کی لۆیسی چوارده. ئه م وه زیره جگه له جهنگ سهر په رشتی ته وای وه زاره ته کانی ده کرد. کۆلبیر تۆبه ره ی کاره کانی به چاک کردنی دارایی ده ولت ده ست پیکرد. ئه م هه ستا به ده رک کردنی هه رکه سی که به ناپاکی کردن ناسرابییت له کۆکردنه وه ی باج دا. ههروه ها باجی ناپاسته خۆی سه پاند به سهر که لوپه لدا، به و مه به سه تی قورسای باج بکه ویتته سهرشانی سهرجه م چینه کانی ولات. وه بۆ که م کردنه وه ی قورسای له سهرشانی جوتیاران، باجه پاسته وخۆکانی سهرزه وی و زاری سوککرد. جگه له مه کۆلبیر بره وی دا به به خێو کردنی ئاژه لی مالی و پێگه کانی و ئامرازه کانی ها توچۆی چاککرد.

بره و دانی به بازرگانی و پیشه سازی:.

"کۆلبیر" به پێویستی زانی بریودات به بازرگانی و پیشه سازی، به هۆی ئه وه ی هیژو توانای جهنگی پشت به م دوو لایه نه ده به ستی. باوه پی وابوو گه لیکی هه ژار ناتوانی له پێگه ی باجه وه داراییه کی ته وابدات به حکومه ت. هه ربۆیه به ئه رکی حکومه تی ده زانی که به هه ر میکانیزم و ئامرازیک بۆی بلوی ئابووری ولاته که ی ببوژینیتته وه. لۆیسی چوارده ش په زامه ندی له سهر ئه مه نواند. کۆلبیر بۆ به دیهینانی ئه م ئامانجانه به

تواناییه کی بی وینه وه قۆلی لیته لمالی و دهستی کرد به پاداشت دانه وهی داهینه ران و یارمه تی پیشکشی هه رکه سی ده کرد که پرۆژه یه کی بازرگانی نویی هینابیه ئارا. هه روه ها هانی کریکارانی دهره وهی فهره نسای دها بۆ ئه وی له فهره نسادا کاربکه و پێگهی گرت له کریکاره فهره نسیه کان له وهی ولات جیبهیلن. وه بۆ زیادکردنی پۆژانی کار، هه قده پۆژی له پۆژانی پشوی هه لوه شانده وه که له ناویاندا ژماره یه ک پشوی دیرینی تیا دابوو. ئامانجی به رزی کۆلبیر دروستکردنی ولاتیکی پیشه سازی بوو که سه رجه م تا که کانی سه رقائی کارکردن بن تیایدا.

کۆلبیر بانگه شه کاری مه زه بهی بازرگانی بوو، له و بپوایه دابوو که ئه گه ر بیه ویت فهرنسا بکاته ولاتیکی ده وله مهنده، ئه و پئوسته هه نارده ی زیاتر بێت له هاورد. ئه مه ش له پێگهی زیادکردنی به ره مه هینانه خۆمالیه کان و که م کردنه وهی هاورد کردن دهاته دی. جا بۆ گه یشتن به م ئامانجه، کۆلبیر بره وی دا به پیشه سازی و به ره مه ناوخۆیه کان و کۆسپی خسته به رده م هاتنه ناوه وهی بازرگانه بیانیه کان، هه روه ها هاوکاری دارایی پیشکشی ده کرد بۆ دروستکردنی که شتی له ناوخۆی فهره نساداو بارکردنی که شتی فهره نسیه کان به که لویه ل. هه روه ک باجی قورسی سه پاند به سه ر شتومه کی هاورده کراودا و چه ند مه رجیکی درێژی خسته سه ر پیشه سازی فهرنسی وای لیکرد به ره مه که چاک بێت و سه رنجی بیانیه کان پاکیشی بۆ کپینی. کۆلبیر باوه پری وابوو که داگیرگه کان سویدیکی بازرگانی گه وره یان تیداوه و ده توانری بکریته بازارپێکی گه رم بۆ کالای فهره نسی. له به رئه مه دورگهی "مارتینک" و "کوادا لوب" ی له هیندی خۆرئاوا کپری و هانی نیشته جی بوونی فهره نسیه کانی دها له "که نه داو لویزیانا" له ئه مریکای باکورو "سنت دومینکو" له ئه مریکای ناوه راست. جگه له مه ناوه ندی بازرگانی له هه ریه که له "هیندو مه دغه شقه رو سه نیگال" دامه زراند. به مه ش فهره نسای بووبه ده وله تیکی داگیرکاری گه وره.

وه له پووی بازرگانی ناوڅوی فهره نسا، کۆلیبیر به ئاسانکردنی هاتوچۆو گه یاندن و لابردنی گومرگ له ناوڅودا، کاری کرد بۆ ئاسانکردنی هینان و بردنی که لوپهل له نیوان ناوچه کانی ولات. کۆلیبیر له ههریه که له "تۆلۆن پۆشفوردو وکالی و بریست هافر" بهنده رو ویتستگهی دامه زرانده و ههولیکی ژۆریدا له پیناوی به هیزکردنی بواری ده ریایی فهره نسی. ههر له م نیوانه شدا چه ند قوتا پخانه و کۆگا و جبه خانه یه کی بنیاتنا، ئه مه و جگه له دروستکردنی که شتی جهنگی فهره نسی. ههروه ها ده ریاوانانی ناچار کرد بۆ ماوه یه کی دیاری کراو له ئاوه کانیان بمیننه وه. ههروه ک فرمانی کرد به دادوهران که ژماره یه کی گونجاو تاوانبارانی بۆه نارد ه بکه ن به مه به سستی به کاره ینانیان له کاری سه ول لیداندا.

به راستی کۆلیبیر پیای هه لکه وتووی دارایی و ئابوری بوو. به لام له گه ل ئه مه شدا ده سکه وتی له بواره کانی ترده هیه و ده سته که وتی بواره کانی تریشی که مترنییه له پڕۆژه دارایی و ئابوریه کانی. ئه وه تا ده بینین له بواری زانستی و هونه ریدا هه نگای ناوه و به مه به سستی بره ودان به زانست و هونه رو مۆسیقا توانیویه تی چهنده ها ئه کادیمیای زانستی یاخود په یمانگهی فهره نسی "به پیی گوته ی ئه مپۆ" بنیات بنی. ئه مجا فرمانی دا به به رزکردنه وه ی ئاستی ئه کادیمیای فهره نسی که پیشیلیۆ کاتی خۆی دایمه زرانده بوو، ههروه ها به ردی بناغه ی تۆرپینگهی "مرصد" ئه ستیره یی له پاریس داپشت. ئیدی به وۆی کاره کانی کۆلیبیر، شیوه کارگێڕیه که ی پیشیلیۆ به هیزتر بوو. وه لی له گه ل هه موو ئه مانه دا کۆلیبیر خۆی له بیرنه کردو ژۆر گرنگی به کاری تایبه تی خۆی ده داو، کاتیکی ژۆری ته رخانکرد بۆ بره ودان به کارو باره کانی. ئه مه به شیوه یه ک بوو که کاتی له سالی 1683 له دنیا ده رچوو سهروه ت و سامانیکی ژۆری به جیه یشت، دوی ئه وه ی وه ک وه زیریک نزیکه ی بیست سال خزمه تی ولاتی کرد.¹

کەمووکورتیەکانی پۆژگاری لۆیسی چواردە

پاشایەتی پەها:-

سەرەپای ئەوەی لە سەردەمی لۆیسی چواردە، بەهۆی کارەکانی کۆلیبیژ خۆشگوزەرانى بلابوویەو و کۆشکی جوان و قەشەنگ بنیات نران. وەلى شتیکی ئاساییە پەخنەگەلیکی زۆر لە سیاسەتەکی بگترین. یەکی لەوانە پادشایەتی پەهایە. کاتیکی سەیر دەکەین لە پاشایەتی پەهادا هەموو شتیکی بەستراوەتەو بە ویست و مەبەستی پاشا، تاکە کەسیکە و هەردەم کەسیکی باشە، لەمەشدا کەمووکورتیەکی زۆر هەیە. هیچ کەس ناتوانی کاروباری ولات بەپێوەبەری هەرچەندە کەسیکی لیوێشاوێ بێت. لۆیس لەگەڵ ئەوەی کەسیکی بەتوانا و چالاک بوو، بەلام زۆر خۆهەلکێش و لەخۆبایی بوو. بەشەیدا بوونی بۆ سەرکەوتن بەلاو کارەساتی توشی فەپەنسا کرد. لۆیس پەیی نەدەبرد بەو کێشەکانی کە پەوپەپووی دەبوویەو. ئەم بە لە دەورەهەلسوپن و مەرایى کردنی ئەو خەلکە کالقامانەى دەورەیان دابوو، بەئاسانی لەخستەدەبرا. تەنانت هەندى جار لۆیس بەپێو بۆچونەکانی ئەوان هەنگاوی دەنا.

چەوساندنەوێ پرۆتستانتەکان:-

سیاسەتی ئایینی لۆیسی چواردە یەکیکە لە کەمووکورتیەکانی پۆژگارەکی. "پرۆتستانتی یان هیگۆنۆت" کەمایەتیەکی کەم بوون لە فەپەنسا، بەلام پیادەى دەسەلاتیکی گەورەیان دەکرد. ئەمانە بەهەرمەند بوون لەو بەربژاریانەى کە هەری چواردەمی یەکەم پاشای بنەمالی بۆپۆن لەسالی 1598 پێی بەخشین. لۆیس لەم سەرو بەندەدا بەشیوێهەکی تر بیرى دەکردەو وەزیری لە یەکیەتی ئایینی بوو لە فەپەنسا، لەبەرئەو سیاسەتی چەوساندنەوێ هیگۆنۆتەکانی گرتەبەرو ئەوانەشی دەبەخشی کە دەستبەرداری ئاینزاکەیان دەبوون و کاسۆلیکیەتیان پەسەند دەکرد. بەم شیوێهە کارەکان پۆیشتن تا لە سالی 1685 فرمانی "نانت"ی هەلۆەشاندەو،

به مهش سه ره به سستی په رستشکاری لی قه ده غه کردن. هه ربویه فه پئسا له کایه ی کپرکی و پیشکه وتن پوه و ئازادی ئاینی دواکه وت و ئه و ژیرخانه ئابوریه ی تیکشکا که کولیبیری مه زن بنیاتینا. ئه مهش به هوی ئه وه ی هیگۆنۆته کان چینیکی به ره مهین بوون و زۆرینه یان له چینی ناوه راست بوون و به هوی ئه و ستم زۆرداریه ی له دژیان پیاده کرا ناچار بوون ولات جیبه یلن و پوه و هۆلندا و ئینگلترا و پپوسیا په و بکه ن. ته نانه ت ژماره یه کی به رچاویان چوونه پال ئه و سوپایانه ی که له دژی لۆیسی چوارده له جهنگ دابوون. ژماره ی کۆچکردوه پپوتستانته کان به ههشت سه د هه زار که س ده خه ملیندیری و به کۆچکردنیان باری ئابوری فه پئسا داپوخا و هه ریه که له هۆلندا و ئینگلترا له پووی ئابوریه وه بۆریان دایه وه.

ناکۆکی له گه ل پایا و له ناو بردنی جانیسییه کان :-

له سه ر کیشیه کی بچوک ناکۆکی له نیوان لۆیس و پایا سه ریه لدا. کیشیه کهش خۆی ده بینیه وه له و باجانه ی که لۆیس له پیاوانی ئاینی وهرده گرت له و کاته ی له پۆستیکی کلێسا دای دامه زراندن. جا پایا رایگه یاندو ئه وه ی به مافی خۆی ده زانی، نه وه ک مافی لۆیس. ئه م کیشیه له جوغزی گفتوگو نه مایه وه و سه ری کیشا بۆ ناو ده ستورو بوو به پرسیک به وه ی ئایا پایا مافی ئه وه ی هیه ده ست له کاروباری حکومه تی فه ره نسى و حکومه ته که ی وهریدات؟. به مه ناکۆکی نیوان کلێسای کاسۆلیکی و حکومه تی فه ره نسى توندتر بوو. له م کاته شدا داواکاری بۆ له یه کتری جیا کردنه وه ی کلێسای فه ره نسى له پایای پوما زۆربوو. فه ره نسیه کان گه ره کیان بوو کلێسایه کی سه ره خۆ له سه ر شیوازی ئینگلترا بنیات بنین، له م نیوانه شدا کۆمه لیک له پیاوانی ئاینی پشتیوانی لۆیسی چوارده یان ده کرد. ئه وه بوو له سالێ 1682 ئه نجومه نی ئه کلیرۆس ی فه ره نسى فه رمانیکى راگه یاندو به پیتی فه رمانه که:

1- پادشا له مه پ کاروباری دنیایی سه ربه خۆیه له پاپا. 2- ئه نجومه نی پاپه وی بالاتره له پاپا. 3- ئه و بریاره پاپه ویانه پووچن گه ر پیچه وانه بن له گه ل نه ریتی کلێسای فه ره نسێ. 4- پیویسته ره زامه ندی پیاوانی ئاینی له سه رجه م بریاره پاپه ویه کان وه ربگیرئ.

راگه یاندنی ئه و فه رمانه بوویه هۆی توندتربوونی ناکۆکی نیوان لۆیسی چوارده و پاپا "ئانوسنیتی" یازده. ئه م ره وش و په یوه ندیه بارگرژه بۆ ماوه ی یازده سال به رده وام بوو. به لām ئه و جه نگه زۆرانه ی لۆیسی چوارده یان به خۆیان ه وه خه ریک کرد، بووه هۆی ئه وه ی لۆیس بریاری سه ربه خۆکردنی کلێسا هه لّبوه شینیتته وه. هه رچۆنیک بیت "لۆیس" توانی ره زامه ندی پاپا به ده سته یینت بۆ کۆکردنه وه ی باجی سه پینراو له سه ر پیاوانی ئاینی له کاتی دامه زراندیاندا و، پاپا ئه وه ی به مافی پاشا دانا له کاتی کدا بنه چه ی ناکۆکیه کانیا ن بوو.

به لām ناکۆکی ئاینی هه ر کۆتایی نه هات، ئه مه ش کاتیک له هه ناوی کلێسای کاسۆلیکی ئاینزایه کی تر سه ره یه لّدا به ناوی "جانسینه کان". ئه وانه شوینکه وته ی "کورنیلس جانسن" بوون، که یه کئ بوو له زاناکانی لاهوت "خوداناسی" له هۆگندا له سه ده ی هه قده. "جانسن" کتیبه کانی "سانت ئۆگستین" ی - خۆیندبوویه وه گه یشتبووه ئه و ئاکامه ی که کالّفن له مه پ ئیمان و باوه پ پئی گه یشتبوو. به ومانایه ی که باوه پ به ناچار ی و قه زاو قه ده رو ئیلهامه. ئه م بیروپایه له گه ل بیروباوه پی یه سوعیه کان تیّکده گیرا، کاتئ ئه وان باوه پریان وابوو مرۆف پزگار بوونی ده سته گیرده بی له پّگه ی ئه نجامدانی کرداری چاکه وه، ئه مه ش له ژیر ویستی ئازادی خۆی و به سه ره رشتی قه شه دیتته دی. جانسینه کان له ساده ژینی و ده سته گرتنیا ن به ئاکاره به رزو په سه نده کان و جه خت کردنه وه یان له که م کردنه وه ی خه رجه یه کان، له کالّفینییه کان ده چوون. هه ربۆیه چینی ناوه راست به لایاندا ده هاتن. به لām که وتنه به رده م هه ره شه و بنهرکاری یه سوعیه کان.

پاپا دهستی کرد به گرتنه بهری پۆشوینی پۆیست له دژی جانسیهکان و ناچاری دهکردن دهستبهرداری زۆریک له بیروباوه پرهکانیان بن. پیزهکانی پارچه پارچه دهکردن له سهردهمی لۆیسی چوارده. "لۆیس" هه رگیز بواری نه ده دا هیچ بزوتنه وهیهکی ئایینی سه ره لڤدات. ههروهك كۆمه لهی هادیئهکانی له ناو برد، ئه وانهی پیدایه گریان ده کرد له سه ر خۆشه ویستی خوداو پۆچوون له خۆشه ویستیداو بیرکردنه وهی قول له جیاتی پزگاری بوون. لۆیسی چوارده رابه رانی ئه م ئاینزایه ی وهك "فینیلون، مدام گۆیان" ی ناچار کردو ئه وانی خسته دو پپایانی دهسته لگرتن له پۆسته کانیا ن یاخود گه رانه وه سه ر بیروباوه ری پۆشوویان. ئه م بزوتنه وهیه نوشستی هینا ههروهك چۆن جولانه وه ئاینیهکانی تریش شکستیان هینا.

لۆیس ئه وهندهی په ره ی به به رژه وهندی بنه ماله ی بۆربۆن ده دا ئه وهنده گرنگی به ولاته که ی نه ده دا. لۆیس زۆر شه ی دای قیژسای بوو، هه لده ستا به سازکردنی که رنه قال و ئاهه نگ تیایداو خانه دانانی بۆ بانگه یشت ده کرد. هه زکردنی لۆیس بۆ قیژسای گه یشته راده یهك که جگه له خۆی گرنگی به ژان و ژینی که س نه ده دا، به مه ش په چه یه کی خراپی بۆ ئه وانه ی دوا ی خۆی کرده وه. کاتیك ده بینین ئه وانه ی پیش "لۆیسی چوارده" به ناو فه رنه سادا ده گه ران به مه به ستی له نزیکه وه بینینی بارودۆخی خه لکی، به لام ئه وانه ی له دوا ی "لۆیسی چوارده" وه - هاتن به هیچ شیوه یهك قیژسایان به جینه ده هیشت.

ئیداره ی ولات به ئه وه وه به سترایه وه وه ده سه لات ی په های به ره و لوتکه ده پۆی. لۆیس له کۆتاییهکانی ژیا نی که سانی ناشیاوی ده کرده ده سه لاتدار له هه ری مه کان و گو یی به سکا لای خه لکی نه ده دا له دژی ئه وان. "لۆیسی چوارده" به بی ئه وه ی لایه نه ئه کتیفهکانی ده سه لات ی خۆجیی بزانی، سیسته می نا وهندی به لا وه په سندرپیوو. به مه ش گیانی داهینانکاری له ناو خه لکی خامۆش کرد. ئه م باوه ری وابوو که ئه گه ر حکومه ت کار نه کات، ناگو نجی له لایه ن خه لکانی تره وه ئه نجام بدری.

سه ره پای ئه وانه ی باسما ن کردن "لؤیس" له هه مبه ر خه لکی بی په روابوو، هیچ هه ولئ نه ده دا بۆ لایردنی قورسای داریی له سه ر شانی گه لی فه ره نسی. جه نگه زۆره کانی و ئه و خه رجیانه شی که له بنیاتنای قیرسیای سه رفی ده کرد، خه زینه ی ده ولته ی توشی کورته ینان کرد. هه رچه نده لؤیس هه ولئ ده دا باجه کان به شیوه یه کی دادگه رانه گشت چین و تویره کان بگریته وه، به لام چینی ده وله مه نده کان له خانه دانان و پیاوانی ئاینی به خشرابوون له م باجانه و هه ر چینی ناوه راست و هه ژاران بوون خه رجیه کانی "لؤیسی چوارده" یان- که تبوو هه ستۆ، که له ئاکامی دا به فه تاره ت چوونی گه لی فه ره نسی لیکه وته وه.

جگه له مه لؤیسی چوارده ده ستکاری لایه نی ژیا ری فه ره نسی کرد له بواری وێژه و هونه رو ئاره زوو هکان و له بواری په فتاره به رزه کۆمه لایه تیه کان. له م نیوه نده دا هه ستا به دانانی چه ند یاسایه ک له باره ی هه لسوکه وتی کۆمه لایه تی راستو دروست له ده ربارو کۆمه له یاسایه کی تریشی دانا بۆ پێکخستنی خوونه ریته شارستانی هکان، که دواتر به نه ریته ی لؤیسی چوارده ناسرا. هه روه ها چه ند یاسایه کیشتی بۆ پێکخستنی بازرگانی کۆیله دارپشت. ئیدی شارستانی هتی فه ره نسی له ئه وروپادا بلا بوویه وه و زمانی فه ره نسی وه ک زمانی وێژه و دیبلۆماسی شوینی زمانی لاتینی گرت ه وه.

سیاسه تی ده ره وه ی لؤیس :-

- یه کیکی تر له ناته واوی و که م وکورتیه کانی پۆژگاری لؤیسی چوارده، بریتی بوو له جه نگه زۆره کانی، ئه و جه نگانه ی که داها ت و داریی ده ولته ی به هه ده ردا و هیزی له گه لی فه ره نسی بری. سیاسه تی ده ره وه ی لؤیس له دوو بوارد خۆی ده بینیه وه که بریتین له 1- گه یشتن به سنوری سروشتی، ئه مه ش به مانای گه یشتن به چیاکانی ئه لپ و برانس له خۆره لات و باشو روی فه ره نسا، هه روه ها پووباری پاین له خۆره لات.
- 2- به هیژکردنی پێگه ی ده سه لاتی بنه مالی بۆریۆن و به رزکردنه وه ی ناو و ناوبانگیان

له سه رحیسایی بنه مالهی هبسبرگی نه مساوی وئیسپانی. جا له پیناوی به دی هینانی ئه م
ئامانجان له لویس له نیوان سالانی 1667-1713 زنجیره یه ک جهنگی هه لگیرساند.

جهنگه کانی لویسی چوارده:

لویسی چوارده پیاویکی سهریازی نه بوو، وه له ژیانیشیدا به جلو بهرگی سهریازی
دهرنه که وتوو، ههروهک پیشه وایه تی سوپاکه یشی نه کردوه به ره و گۆره پانی جهنگ،
هیچ شتیکیشی سه بارهت به زانستی سهریازی نه زانیوه. به لام ئه م ناته وایه ی
پرکرده وه به هه لباردنی باشترین که سه سهریازی هکان بو وه زاره تی جهنگو
سهر کردایه تی کردنی سوپا. له وه زاره تی جهنگدا لویسی چوارده "لوفوا" ی خسته
سهرکار 1641-1691. "لوفوا" له بهرپوه بردنی کاروباری سهریازی هیچی که متر
نه بوو له "کۆلیبیر" له بهرپوه بردنی باری دارایی فه پهنسا. واتا: "وهک چۆن کۆلیبیر
شاره زابوو له بهرپوه بردنی باری دارایی، به هه مانشیوه "لوفوا" شاره زابوو له
سهروکاری کردنی کاری سهریازی". ته نانهت له میثووی ئوروپای نویدا ئه م یه کیکه له
گه وهره ترینی وه زیرانی جهنگ.

"لوفوا" سوپایه کی دامه زراند که باشترین سوپاکانی ئوروپا بوو له م پۆژگاره داو
ته یاری کردن به سه رجه م پیداو یستیه کانی جهنگی و به پیکه ستنیکی توندوتۆل
پیکه خست. ئه مجا مه شقی ئه م سوپایه ی دا به باشترین مه شق و راهینان و ژیا نی
سهریازی خپوه تگه کانی ته ندروست کردو پیکه و تن و به رزبونه وه ی له سه ر بنه مای
لیهاتوویی و تواناداری دانا، نه وهک له سه ر بنه مای لایه نگری لی کردن.

یه کیکی تر له ئه ندازیاره سهریازی هکان "قوبان" بوو، که ناوبانگی هه بوو له
دارشتنی نه خشه ی بهرگری جهنگی و له بنیاتنانی قه لای به هیز له سنووری باکورو
خۆره لاتی فه پهنسا. جگه له وانه "کۆندی و تورین" به ناوبانگترین سهرکرده بوون له نیو

سهرکرده کان. ئه م جووته سهرکرده یه له جهنگی سی ساله دا چهند سهرکه وتنیکی بی وینه و له پاده به ده ریان به ده ستهینا بۆ فه پښا.

لویسی چوارده مه زنتین دیپلوماتکاری سهرده می خو ی بوو، به هاوکاری "کولیبیر، لوفوا" توانی سیاسه تی دهره وه ی جیبه جی بکات. کاتی لویس له سالی 1661 هاته سهرته خت، ئیسپانیا له خو ره لاتی فه پښا فه رمان په وایی به لجیکا و هه ری می "فرانش، کونتی" ده کردو به سهر میلان توشه وه ده سه لات داربوو له باکوری ئیتالیا. له ملاشه وه بنه ماله ی هبسبرگی نه مساوی فه رمان په وایی ویلایه ته کانی "راین" ی ده کرد له سنوره کانی خو ره لاتی فه پښا. "لویسی چوارده" بۆ پاساودان به جهنگه کانی جهختی ده کرده وه له سهر سنوری سروشتی له چیا و پویارو دهریاچه کان، ئه مه شی بویه ده هینا وه چونکه کاتی خو ی فه پښا ده وره داربوو به سنوری سروشتی. ئه م سنوره ش خو ی ده بینیه وه له چیا کانی "ئه له پ، برانس" و پویاری "راین" و زهریای "ئه تلسی". جا به پیی ئه مه له سهر فه پښا پیویستبوو ئه م زه ویانه بگپرتته وه که له ژیر ده سه لاتی فه پښا نه ماوه له جوغزی ئه م سنوره دا. بۆ به دیهینانی ئه م ئامانجه ش لویسی چوارده خو ی خسته نیو چوار جهنگی گه وره. ئه مانه ش بریتین له جهنگی "گو یزانه وه، جهنگی دژبه هۆلندا، جهنگی ده سته ی ئوکسبرگ، جهنگی دژبه ئیسپانیا".

جهنگی گو یزانه وه "حرب الانتقال" 1667-1668:.

کاتیک فیلیپی چواره می پاشای ئیسپانیا له سالی 1665 مرد، لویسی چوارده بانگه شه ی ئه وه ی کرد که خیزانه که ی کچی فیلیپی چواره مه، بویه پیویسته زهویه نزمه کانی ئیسپانیا بۆ ئه و بییت "به پیی ئه و ریکه وتنه ی که پیشتر واژوکرا، کچی فیلیپی چواره م درایه لویسی چوارده". له مه شدا ده یویست ئه م ناوچه یه بلکی نیی به فه ره پښا. ساکاتیکیش ئیسپانیا ئه وه ی پرت کرده وه، جهنگ له نیوان هه ردوولا دا هه لگیرسا و فه پښا سهرکه وتنی به ده ستهینا. فه پښا توانی بیلایه نی هۆلندا و سویدو

ویلايەتە پڕۆتستانتيەکانی ئەلمانیا بە دەستبێتی. هەروەها هەرەشەیی لە ئیمپراتۆریەتی نەمساوی کرد بە جەنگی ناوڤ، ئەگەر بێت و بۆ پارێزگاری ئیسپانیا خۆی بخاتە جەنگ. لە ماوەیەشدا واتا لە ساڵانی 1665-1667 ئینگلترا لە جەنگی بازەرگانی دابوو لەگەڵ ھۆڵندا لە ئەمریکا و زەریای باکور. دەوڵەتانی ئەوروپاش مەترسیان ھەبوو لە فراوانخوایەکانی فەرەنسا، لەبەرئەوانە ھۆڵندا جیاوازیەکانی لەگەڵ ئینگلترا کۆتایی پێھێنا و ھاوپەیمانیەکی سیاسی پێکھێنا. کە پێکھاتبوو لە سوید و ھۆڵندا و ئینگلیز، بەمەبەستی ھەلوێست وەرگرتن لەبەرەمبەر لۆیسی چواردەو گێرانی وەھێ ھاوسەنگی نۆدەلەتی. بەمەش لۆیس ناچار بوو داوای ئاشتی بکات. ئیدی ولاتانی شەپکەر کۆبوونەو و پەیمانی "ئەکسی لاشییل" بەسترا لە ساڵی 1668. بەپێی ئەم پەیمانە فەرەنسا بەشی باشووری بەلجیکا و کۆمەڵەی شارێ قایمی پێدرا کە بریتی بوون لە "لیل، تورینە، شالروا". بەلام بەشی گەورەیی بەلجیکا لە ژێر دەسەلاتی ئیسپانیادا ماوە.

دووەم: جەنگ لە دژی ھۆڵندا: 1672-1678.

لۆیسی چواردە فرماني بە سوپاکەیدا ھێرش بکەنە سەر ھۆڵندا، بەو بیانوەی لە جەنگی فەرەنسا و ئیسپانیادا، ھۆڵندا لە دژی فەرەنسا راوەستا و دەوڵەتانی لێ وێژاندووە "ولاتانی لەسەر کۆکردبوو وە". بەلام لە راستیدا بەمەبەستی گەشتن بە پواری "پاين"، لۆیس دەیویست ھەندێ لە زەویەکانی ھۆڵندای وەچنگ کەوێ. "لۆیس و کۆلیبیر" لەو باوەرە دابوون کە چینی بازەرگانی فەرەنسی کە لکوسودی زۆر دەبینی، ئەگەر بێت و قورغکاری بازەرگانی ھۆڵندا لە ناو بێرێ. لەملاشەو ھۆڵندا نەیدەویست فەرەنسا لەتەکی دابی و دراوسی بێت بەتایبەت لە داوی سەرھەلانی کێرکێی توند لە نیوان ھەردوو لایاندا. لەم سەرۆ بەندەدا کۆلیبیر ھەستا بە دامەزراندنی پڕۆژەیی گەورە لە فەرەنسا، لەمەشدا دەیویست قورغکاری بازەرگانی ھۆڵندا تێکبشکێتی. ھەروەها لۆیس ھەولیدا بە ھەلۆەشان دەوێ ھاوپەیمانی سیینە "سوید،

ئىنگىلىتەرا، ھۆلندا، ھۆلندا گۆشەگىر بىكات و بەتەنیا بېھىلئىتەو. بۆئەمەش لە سالى 1670 پەيمانى ژىرىەژىرى لەگەل ئىنگىلىتەرا بەست. بەگوپىرەى ئەم پەيمانى "لۆيسى چواردە" سالاڭە بېرى دووسەدەزار پاوەندى ئىستىرلىنى دەبەخشى بە پادشاي ئىنگىلىتەرا، لەبەرامبەردا "چارلس" ئاينزاي كاسۆلىكى پەسەند بىكات و بىسەپىنى بەسەر گەلى ئىنگىلىزى و لە ھاوپەيمانى سىننە پاشكشە بىكات و بى لايەن بوەستى. لەراستىدا ئەم بېرە پارەيە كە درا بەچارلس بۆئەوەش بوو كە چارلس بۆ خەرجىەكانى پىويستى بە پەرلەمان نەبىت. بەھەمانشىوہ لۆيس توانى سوید بى لايەن بىكات، ئەمەش دوى ئەوہى بېرىكى بەرچا و دارايى پىشكەش كرد. بەمەش ھۆلندا بە تەنھا لە گۆرەپانەكەدا مايەوہ. ھۆلندا لەناوہەدا بەھوى كىپركى ناوخۆيەوہ توشى دووبەرەكى و لىكجودايى ھاتبوو. ئەم دووبەرەكيە لەنىوان شوينكەوتوانى بنەمالەى "ولىم ئۆرنج" و لايەنگرانى "جۆن دى ويت" دابوو. لايەنگرانى ولىم ئۆرنج ئەوانە بوون كە دەيانويست پادشايەتى بگىرەتەوہ ولات. ئەمانە لەلايەن دانىشتوانى لادىكان و بەشىكى خانەدانان و پىاوانى ئاينى پشتىوانيان لى دەكرا. لەملاشەوہ "جۆن دى ويت" كە سەرۆكى كۆماربوو، لەلايەن چىنى ئەرستۆكراتى و لىبرالەكان و خەلكى شارەكان پشتىوانى لىدەكرا. بەلام بەسەرھەلدانى "ولىم ئۆرنج" "با" بەلاى پادشاخوازەكان ھەلىكردو پەوشەكەبەلاى ئەواندا شكايەوہ.

لە ھەمانكاتدا لە سالى 1672 لۆيسى چواردە جەنگى لە دژى ھۆلندا راگەياندى دەستىگرت بەسەر ھەرىمى "لۆرىن"، بەو بيانوہى مىرى ئەو ھەرىمە ھاوكارى ھۆلندىەكان دەكات، دوى ئەوہ پىوى كردە ئەمستردام. لەم كاتەشدا "جۆن دى ويت" لەلايەن ھۆلندىەكان كۆژاو "ولىم ئۆرنج"ى - لە جىگەداندا. "ولىم ئۆرنج" فرمانى دا بەكردنەوہى بەربەستەكان، كە بەھۆيەوہ ناوچەيەكى گەورە و فراوانى باكورى ھۆلنداي بەئاو داپۆشى، ئەمەش ھەلكشانى سوپاي فەرەنسى وەستاندو، وەستانەكەشى كردە كارىكى پىويست.

ساكاتىكىش لۆيس مەرجهكانى ھۆلداى بۇ ئاشتى رەفز كرد، ھۆلدىهكان لەگەل ئىمپراتور "ليوپۆلد" ئىمپراتورى نەمساو مىرى براندنبرگ "پروسيا" پىكھاتن لەسەر پىكھىنانى بەرەيەكى سەربازى ھىرشبەرى. دواى ئەو ئەوئەندەى نەبرد ئىسپانىا ھەندى مىرنشنى ئەلمانىاى باكور ھاتنە ناو ئەم ھاوپەيمانىەتەو. كاتىكىش فەرەنسا دەولەتى سەركەوتوبوو لە كايەكەدا، ئىنگلتر چوويە ناو جەنگ بەلایەنگرى ھۆلداو لە دژى فەرەنسا، چونكە ئىنگلىزەكان واين دەبىنى كە فەرەنسا تاكە ھىزى گەورەى وشكانىە كە بتوانى كىرپىيان لەگەل بكات لە بازىرگانى و داگىركارىدا. بەلام ھۆلدايەكى بچوكيان بە جىگەى مەترسى نەدەزانى، بەمەش لۆيس ناچاربوو پەيمانى ئاشتەوايى ناسراو بە "نيموینگ" لە سالى 1678 بېستى، كە پەيمانەكە لۆيس دانى نا بەسەربەخۆي ھۆلدا. بەلام ھەرچۆنكە بىت ھەرىمى "لۆرىن و فرانش كوئتە" لە ئىسپانىاى چىنگ كەوت و ھەندى قەلاوپىگەشى لە بەلجىكا دەستكەوت. وە لەھەمان كاتىشدا مىرى براندنبرگ "پروسيا" ناچار بوو دەستبەردارى سەرجم ئەو شوئىنانە بىت كە دەستى بەسەرداگرتبوون لە پومىرانيا بۆ سوید بەگویرەى پەيمانىكى تر لەھەمان سالد، كە بە پەيمانى "سان جرمان" ناسرا.

لۆيس بەئاراستەى پاين ھەرىم وناوچەيەكى زۆرى دەستكەوت، ھەرچەندە نەيتوانى تۆلە بىستىنى لە ھۆلدا. لە دەرەنجامى ئەم جەنگە خەزىنەى فەرەنسا توشى نابوتى ھات و "لۆرىن" كە بەناوبانگترین سەركردە سەربازىيەكانى فەرەنسا بوو لە كۆتايى جەنگەكەدا كۆژا. لەملاشەو "كۆندى" بەھۆى خراپبوونى بارى تەندروستى لە كارو فرمان دۈور كەوتەو.

جەنگى دەستەى ئوكسبرگ 1689-1698

لۆيسى چواردە فرمانى كرد بەدەست وپەيوەنيەكانى كە لىكۆلىنەو بەكەن لەسەر تۆمارە فيودالىەكان، بۆ سەلماندنى ئەوەى كە ھەر شوئىنك پۆژىك لە پۆژان سەر بەپاشاي فەرەنسا بوويەت و ئەمپۆ كەوتۆبىتە ژىر دەستى وولاتىكى تر. واتا: "پارچە

خاکیکی ولاتیکی هاوسی پشتر هی فهره نسا بووی". له سهر ئه و ئه ساسه لویسی چوارده کۆمه له یه کی دروستکردو ناوی لینان کۆمه له ی گێرانه وه، بۆگێرانه وه ی مولکه کانی فهره نسا. ئه م کۆمه له یه پیکهاتبوو له و دادوهرانه ی که سهر به لویسی چوارده بوون.

له سهر لیکۆلینه وه کانیان "لویس" بانگه شه ی ئه وه ی کرد که شاری "سترازبرگ" ی نازاد له ههریمی ئه لازاسی ئیمپراتۆری پۆمانی پیروز له بنه پرتدا شاریکی فهره نسیه. پاشان له سالێ 1681 سوپای فهره نسی داگیرکرد ههره ک به قۆستنه وه ی هه لی بۆ په خساو به هۆی هیژشی سوپای عوسمانیه کان له م کاته دا بۆسهر ئیمپراتۆری پۆمانی پیروز گه مارۆدرانی قیننا له لایه ن عوسمانیه کانه وه، لویسی چوارده "لۆکسمبۆگ" و ژماره یه ک شاری ئه لمانی داگیرکرد. ئیمپراتور لیۆپۆلد له سالێ 1686 توانی هاوپه یمانیه تیک پیکیننی له ههریه که له ئیسپانیا و سوید و هه ندی له میرنشینه کانی ئه لمانیا "سه کسۆنیا- پاشاریا- پلانتینات له سهر رین- ساڤوی ئیتالیا". لویس له داگیرکردنی پلانتینات داوای مافیکی ناپه وای ده کرد له م ناوچانه دا. له م کاته دا شۆرشی سالێ 1688 له ئینگلترا هه لگیرساو "جیمس ی دووهم" تیکشکاو په نای برد بۆ فهره نسا، ولیه م ئۆرنج ی حاکی هۆلندا ش به ناوی "ولیه می سییه م" بووبه پاشای ئینگلترا*. "ولیه م ئۆرنج" دوزمینکی سه ره سه خت و پکه به ریکی سه ره په قی لویس بوو، خیزانه که ی کچی پاشای لادراوی ئینگلترا "جیمس" بوو. به مه هۆلندا و ئینگلترا له ژیر فهرمان په وایه تی یه ک پاشادا یه کیگرت و ناکۆکیه بازرگانه کانی نیوانیان کۆتایی پیهات و به یه که وه چوونه جهنگ کردن له دژی لویسی چوارده. جهنگ کردن به رده وام بوو بۆ ماوه ی هه شت سال و شپوه جهنگیکی جیهانی به خۆیه وه گرت، به هۆی ئه وه ی هیژی وولاته به شه پ هاتووه کان سه ره پای ئه وروپا، له ده ریاکان و له ئه مریکاش تیکه له ده چوون. ئه م جهنگه له ئه مریکا ناوئرا جهنگی شا "ولیه م". لویسی چوارده به لینی دابوو به جیمسی دووهم که یارمه تی بدات بۆ گێرانه وه ی ته خته که ی، هه ربۆیه

* ئه مه له به شی هه شته م به پوونی باسی لیوه کراوه و به درژی شروقه کراوه..

جیمس بە سەرکردەیی سوپایەکی لە ئێرلەندا لە ساڵی 1690 دابەزی، بەلام لە تیکهه‌لچونی "پوین" تیشکا، کە لە نیوان خۆی و لیەم ئۆرنج هەلگیرسا. سەرەرای هەندێ سەرکەوتن کە فەرەنسیەکان لە سەرەتای جەنگ لە کیشوهری ئەوروپا بە دەستیان هێنا، بەلام لە دواي ئەو بارودۆخی جەنگ گۆڕنی بە سەرداهاات و نەمسا بە سایەي سەرکردە "بوجین" میری ساقوی سەرکەوت و لۆیس ناچار بوو پەیمانی "ریزویک" ببەستێ لە گەڵ هاو‌پەیمانان لە ساڵی 1697. بە گۆی‌ره‌ی ئەم پەیمانە لۆیس هیچ قازانجیکی نەکرد و دەستی هەلگرت لە داواکانی لە هەری‌می پلانتینات لە سەر راین و هەری‌می لۆرینی گیرپەوه بۆ میرەکەي. هەروەک پێگەي دا بە هۆلندیەکان کە قەلاو بورج دروستبکەن لە سەر سنوری فەرەنسا، وە لە گە‌لیشیان پەیمانیکی بازەرگانی بەست. لەملاشەوه دانی هێنا بە پاشایەتی و لیەم ی سێیەم بە سەر ئینگلتر و بە‌لێنی پێدا کە لە دژی ئەو هاوکاری جیمسی دوو‌م نەکات. بەلام هەرچۆنێک بێت شاری "سترازبرگی" لە هەری‌می ئەلازاس بۆخۆي هێشتەوه و پاراستی.

بەم شێوەیە دەبینین کە بەهاتنی دە ساڵی کۆتایی سەدەي حەفدە، فەرەنسا لە پێش‌پەرەي کردنی ئەوروپا جێگەي ئیسپانیای گرتەوه و بنەمالەي بۆریۆن بوو. هاوئاستی بنەمالەي هبسەرگ و فەرەنسا لەلای پ‌ژه‌لاتیەوه فراوان بوو بە‌ی گە‌یشتنی بە‌پووباری راین و شاخی برانس، سەرەرای دەست‌گرتنی بە سەر "ئەلازاس و فران‌شو کۆنتە". بەلام ئەمە بوو هۆی مایە‌پوچ بوونی خەزینەي فەرەنسی و خە‌لکی سکالایان دەکرد لە دەسە‌لاتی رە‌ها و داوای چاک‌سازیان دەکرد لە سیستەمی دەسە‌لاتی ولات.

جەنگی ویراسەي ئیسپانیا 1701-1713:.

ماو‌ه‌یه‌کی کەم تێنە‌پە‌ری بوو بە سەر پەیمانبەستی ریزویک، کە لۆیسی چوارده‌هە‌لیکی باش و لەباري بینی بۆ مە‌بەستی لاوازکردنی بنەمالەي هبسەرگ و کردنی روباری راین بە سنوری فەرەنسا. چارلسی دوو‌م ی پاشای ئیسپانیا پیاویکی نە‌خۆش بوو لەو کاتەوه‌ي لە‌دايک ببوو، هیچ کۆ‌پ‌یکیشی نە‌بوو لە دواي مردنی جێگەي بۆ ب‌گ‌رێتەوه. هەریە‌کەش لە لۆیسی چوارده‌و ئیم‌پ‌راتۆری نە‌مساوی لیو‌پۆ‌لد بانگە‌شە‌یان دەکرد بۆ جێ‌گرتنەوه‌ي تە‌ختی ئیسپانی، واتا: "هەم لۆیس تە‌ختە‌کەي بە‌مافی خۆي دەزانی هەم

لیوپۆلد". لویس پاساو بیانوی جیگرته و هی ته خته که ی به وه ده هی نایه وه که دایکی "دایکی لویسی چوارده" خوشکی فیلیپی چواره مه و خیزانی شی کچی ته و خوشکی چارلسی دووه می پاشای نه خوش و درده داری ئیسپانیایه. له ملاشه وه ئیمپرتور "لیوپۆلد" بانگه شه ی ده کرد که چارلسی دووه می پاشای ئیسپانیا، کوری کچی ته و اتا نه وه ی ته، وه ئه و نزیک تره به ته ختی ئیسپانیا له دوی مردنی نه وه که ی چارلس، هه روه ها بنه ماله ی پاشایی ئیسپانیا لقی که له بنه ماله ی هبسبرگ. جگه له مه "لویسی چوارده" له سالی 1659 به گویره ی په یمانبه سستی برانس ی نیوان ئیسپانیا و فه رهنسا به لینی دابوو به وه ی که داوی ته ختی ئیسپانیا نه کات، ئه مه ش به هیوای وه چنگ که و تنی ماره یه کی زور له کاتی هاوسه رگیری کردنی له گه ل "ماریا تریزا" ی خوشکی چارلسی دووه م. جا کاتی کش لویس ئه وه ی ده ستنه که وت وه ک باسما ن کرد، خوی بینیه وه له وه ی که هه و لدا ئه و مادده یه هه لبه شه سینتی ته وه. هه ردولا فه رهنسی و نه مساوی هه و لیا ندا له م کی شه یه دا بگه نه چاره سه ری کی ناشتیانه. ده و له تانی ئه وروپا ش پازی بوون به گویره نه وه ی ته ختی ئیسپانیا بۆ میری پافاریا، وه لئ ئه م میره له پیش چارلس مرد. ئیدی پتویست بوو له سه ر ده و له تان که جاری کی تر کو بینه وه بۆ چاره سه رکردنی ئه و کی شه یه. خو وه نه بی ولاتانی ئه وروپی هاوده نگ بووین، به لکو ئه وانیش له لایه که وه نه یانده ویست ته ختی ئیسپانیا و داگیر که کانی بدری ته ئیمپراتوری ته نه مساوی له ترسی دووباره ها تنه وه ی سهرده می چارلسی پینجه م، له ملاشه وه نه یانده ویست پاشای ته ی ئیسپانیا و فه رهنسا بن به یه ک و یه کی ته ی له نیوانیان بی ته دی، به لکو ئه مان زیاتر هاوسه نگی نیوده و له تیان گه ره ک بوو، له گه ل پاراستنی به ربژاری بازرگانی ئیسپانیا.

به لام چارلسی دووه م که له سالی 1700 مرد، پاریسپارد به گواستنه وه ی ته خته که ی بۆ فیلیپی نه وه ی لویسی چوارده، ئه مه ش بۆ یه کنه گرتنی پاشای ته ی فه رهنسا و ئیسپانیا. پاش دوو دلیه کی که م لویسی چوارده پازی بوو له سه ر ئه وه ی که نه وه ی بی ته پاشای ئیسپانیا به ناوی فیلیپی پینجه م، به لام له هه مان کاتدا پشبینی جه نگی ده کرد له گه ل نه مساو ئینگلترا.

له م کاته دا "ولیمی سییه م" و ئیمپراتۆری نه مساوی "لیوپۆلد" هاوپه یمانیه کیان پیکهینا، که هۆلندا و براندبرگی بروسیا و هانوفه رو پلانتینات چونه پالی و پرتوگالیش به کاریگه ری ئینگلترا چوو ه ناو ئه م هاوپه یمانیه ته. شیاوی باسه پرتوگال له م کاته دا له سالێ 1713 په یمانیکێ بازرگانی له گه ل ئینگلترا به ست، ههروه ها میری سافوێ چوو ه ناو ئه م هاوپه یمانیه له سه ر ئه وه ی که له دوا ی جهنگ دان بنی ن به دۆقیه که ی دا وه ک شانشینیک. هاوپه یمانان داویان ده کرد ته ختی ئیسپانیا بگوازیته وه بۆ ئه رشیدو ق چارلسی دووه می کوپی ئیمپراتۆری نه مساوی لیوپۆلدو، قۆرغکاری ئیسپانیا له مه پ بازرگانی له نابهری و سنوریک دابنریت بۆ ده سه لاتی زۆرداری پادشای فهره نسا.

له راستیدا کاروبارو لایه نی بازرگانی و داگیرکاری تیکه ل ببوو به لایه نی سیاسیه وه. به گویره ی تیۆری مه زه به به بازرگانیه کانی ئه و کاته که له ئه وروپا دا باوی هه بوو، ولات ئه وه یه که خاوه نی داگیرگه یه و مافی بازرگانی بۆ ها ولاتیانی له م داگیرگانه دا ده پارێزی. جا ئه گه ر بیته و فهره نسا و ئیسپانیا له یه کترجودا بن ئه و ئینگلترا و هۆلندا ده گونجی بۆیان به ربزاری بازرگانی له داگیرگه فهره نسی و ئیسپانیه کان وه رگرن، وه لێ ئه گه ر بیته و هه ردوو ولات ببن به یه ک، ئه و پاوانکردنی بازرگانی و داگیرکاری ئه وه نده به هیز ده بیته که پیکری ده کات له فراوانبوونی بازرگانی ئینگلیزی و هۆلندی. ئه مه له کاتی که دا خوشگوزه رانی و بوژانه وه ی ئابووری ئیسپانی و فهره نسی به رز ده بیته وه. هه ر بۆیه ولیمی سییه م به هه موو توانای هه ولی ده دا پارێزگاری بکات له هاوسه نگی نیوده و له تی له ئه وروپا.

جهنگی ویراسه ی ئیسپانی له سالێ 1702 تا 1713 به ده وام بوو. له گه ل ئه وه ی که "ولیمی سییه م" له سه ره تای جهنگه که دا مرد، به لام دلتیا بوو له وه ی حکومه تی ئینگلیز به رده وام ده بیته له جهنگ کردن. جهنگ له داگیرگه کانه به جهنگی "شاژن ئان" ناسرا، ئه وه ی که له دوا ی ولیمی سییه م هاته سه ر ته ختی ئینگلترا. جهنگ له هه رییه که له هۆلندا و باشوری ئه لمانیا و ئیتالیا و ئیسپانیا هه لده سوپا.

له سهره تا سهركه وتن به لای هاوپه یمانانی فره نسی دابوو، به لام به سایه ی سهركرده سهر بازیه به هیژه كانی هاوپه یمانان چهند سهركه وتن یكى مه زنیان به ده ستهینا، وهك سهركرده ی سهر بازی ئینگلیزی "مالبور" 1650-1722، میر "بوجین میری ساڤوی" 1663-1736. "بوجین" توانی فره نسیه كان له سالی 1804 له نه مسا دهر بكات، پاشان له سالی 1706 له ئیتالیا ش دهریپه پاندن، ههروه ها "مالبور" دواى تیکشكاندن فره نسیه كان له جهنگی "پلینهام" له سالی 1704 توانی ئه لمانیا له فره نسیه كان پاك بکاته وه. وه له هه مان سالدئا ئینگلترا دهستیگرت به سهر "جبل گاریق" دا. "مالبور" له سالی 1709 به سایه ی دلیری و بلیمه تیه کی جهنگی، سوپای فره نسیه كانی له زهویه نزمه كان وه دهرینا. تیکشكانی یهك له دوایه کی فره نسیه كان بوو به هوی پیشره ویکردنی سوپای هاوپه یمانان له زهویه كانی فره نسادا، كه خه ريك بوو بگه نه پاریس. به لام درووستبوونی ناكۆکی و دووبه ره کی له ناو پیزه كانی هاوپه یمانان پێگه ی گرت له پیشره ویکردنی هاوپه یمانان به ره و پاریس.

له سالی 1710 کابینه له ئینگلترا گۆراو ئه وه ی هاته سهر ده سه لات ئاره زوی ناشتی ده کرد. ئه وه بوو هه ستا به لادانی مارلبور له سهر کردایه تی ههروه ها ئیمپراتۆر "جوزیف" كه له دواى ئیمپراتۆر "لیوپۆلد" له سالی 1705 هاتبووه سهر تهخت، له سالی 1711 مردو برای ئیمپراتۆر چارلس هاته سهر تهخت. شیاوی باسه پیش ئه و "چارلس" کاندیدو پالێوراوی هاوپه یمانان بوو بۆ سهر تهختی ئیسپانی. ولاتانی ئه روپی هه زیان نه ده کرد تاجی ئیسپانیا و نه مسا یه کبگری، به لام زۆر تر په تی یه کگرتنی تاجی ئیسپانیا و فره نسیان ده دایه وه. واتا: "زیاتر یه کگرتنی تاجی فره نسا و ئیسپانیا یان به لاهه ناخۆشبوو". ئه مه ش بۆ پاراستنی هاوسه نگی نیوده وه له تی. هه ره بۆیه ناچار بوون له شاری "ئه تریختی" هۆلندا له سالی 1713 کۆببنه وه و په یمان ببه ستن.

په یمانبه ستی نه تریخت 1713

1- ده وله تانی هاوپه یمان دانیان هیئا به فیلیپی پینجه م ی نه وه ی لۆیسی چوارده به پاشایه تی کردن به سه ر ئیسپانیا و داگیرگه کانی، به ومه رجه ی له داهاتودا ئیسپانیا و فهره نسا یه کنه گرن.

2- بنه ماله ی هبسبرگ ی نه مساوی هه ریه که له ناپۆلی و سه ردینیا و میلانو به لجیکایان ده سته کوت، که ناوئرا زه وییه نزمه کانی نه مسا. ئه م ناوه ش تا سالی 1797 به رده وام بوو.

3- ئینگلترا به پشکی شیر براوه بوو له کایه که دا، به م شیوه یه:

أ- ده سته کوتی بازرگانی و داگیرکاری، ئه مه ش به ده سته کوتی نیوفاولاندو نوفا سکوشیا.

ب- ده سته کوتی که نداوی "هوسن" له فهره نسا و جبل تاریق و دورگه ی مینورکه له ئیسپانیا.

ج- ده سته کوتی هه نارد ه کردنی زۆرتین که لوپه ل بۆبه نده ری قاس و اتا "ئینگلترا له هه نارد ه کردنی شتومه ک بۆ ئه م به نده ره جیاواز بوو له ولاتانی تر" ئه فچه لیه ت" ی هه بوو"، ئه مه جگه له پاوان کردنی بازرگانی کۆیله. وه سالانه مافی ناردنی که شتی هه بوو بۆ داگیرگه کانی ئیسپانیا.

و- فهره نسا به لئینی دا هاوکاری بنه ماله ی ستیورات نه کات بۆ گێرانه وه ی ته ختی ئینگلیزی بۆخویان.

4- هۆلنډیه کانیش توانای ئه وه یان پیدرا که قه لاو بورج دروستبکه ن له سه ر سنوری فهره نسا به لجیکا، نه مساش به لئینی هاوکاری ماددی دا بۆ پارێزگاری لی کردنیان. ههروهک هۆلندا مافی پاوان کردنی بازرگانی ده سته کوت له پووباری "شیلت".

5- هه لبژێردراوی "براندنبرگ" بوو به پادشا به سه ر پروسیا و ئیمپراتور یش- له سالی 1720 دانی پیدا هیئا، به مه ش تۆوی یه کیه تی ئه لمانیا چه که ره ی کرد.

6- دۆقیە ی سافوئ بووبە ولاتیك و دورگە ی صقلیە ی دەستكەوت، كاتیكیش صقلیە ی گۆریەو بە سەردینیا، ناوئرا شانشینى سەردینیا. بەمەش تۆوی یەکیەتی ئیتالیا هاتە دروست بوون.¹

كۆتایی لۆیسی چوارده:-

لۆیس چوارده هەستی بەهەڵە ی خۆی کرد لەپاش تیپەپینی پۆژگار بەسەریدا. لەكاتیكدان ئەو لەسەر جیگە ی مردن پال کەوتبوو، ئەم لاو ئەولای کردو پووی کردە نەوەکە ی، گووتی: "ئاگاداریە لەوێ شەیدای کۆشکی جوان و جەنگ بیت، هەرەك من شەیدایان بووم. بەلکو کاربکە بۆ سوککردنی ئیش و ئازارەکانی گەل. ئەگەر هاتباو فەرەنسا توشی ئەم کارەساتانە نەبوا، ئەوا دەوڵەمەندترین و خۆشگوزەرانتەین دەوڵەت بوو لەئەوروپا".

لۆیس وەك سەرجهەم پادشاکانی تری دونیا مردن یەخە ی گرتو لەسالی 1715 تالای مەرگی نۆشی. ئەمەش لە دوا ی فەرمانرەواییەکی حەفتاو دوو سالی کە درێژترین فەرمانرەوایی بوو لەمیژوویەکی سەخت کە تیایدا گەلی فەرەنسی توشی جۆرەها ناخۆشی و ئیش و ژان بوون. کاتیك لاشە ی لۆیس بەشەقامەکانی پاریس تێدەپەری لەلایەن جەماوەرەو پەیتاپەیتا نەفرینی لی دەکرا، بەهۆی ئەوێ لەسەردەمی ئەودا توشی تالی و چەرەسەری و برسێتی زۆر بوون.

1 games white. The Origins of modern Europe(New uork, 1966), pp.97.

به شی هه شته م

نینگلته راله سهدی حه قده

سه رده می بنه مالله ی ستیورات

(1603-1714)

شاژن ئیلازابیښ له سالې (1603) کۆتایی به ژیاڼی هات، به لām پېش ئه وه ی بمړئ پاسپارده ی دا که جیمسی شه شه م کورې ماری ستیورات و پاشای سکۆتله ندا ببیته پاشای ئینگلته را به ناوی "جیمسی یه که م". که لی ئینگلیزی زۆربه که رمیه وه له سکۆتله نده وه تا وه کو له نده ن پېشوازیان لی ی کرد، که نزیکه ی مانگیکی ته واو به پښگه وه بوو¹. له ویدا هیچ پکا به ریک نه بوو کی پکې بکات له گه ل جیمس بو ته ختی ئینگلیزی. له بهر ئه وه ی ئیلازابیښ و پېشینه کانی ده سه لات و هیزی خانه دانانیا ن له ناو بردو پرۆتستانته تی ئینگلیزی ببوو کلێسای په سه ندرکراوی که لی ئینگلیزوپرسی ئایینی سه قامگیر کرابوو. جه نگی "ئارمادا" ئینگلیزی کرد بوو به هیزترین ده ول ته ی ئه و کاته ی ئه وروپا به مه ش کۆتاییا ن هینا به شالو ی ده ره کی. هه موو ئه وانه ئیلازابیښ و پېشینه کانی ته واویان کرد، ئیدی ئینگلته را به دلنیا یی و که شاهه یی و خوشنودی که وته ژێر ده ستی جیمسی یه که م. ساکاتیکیش که لی ئینگلیزی پښوستان به په شایه تیه کی به هیزنه بوو له شیوه ی بنه مالله ی تیوډور، بریاری پزگار بوونیا ن دا له هه ندی له و زه حمه تی و ته گه رانه ی ده سه لات ی پېشوو. هه ربو یه له کۆتایی فه رمانه وایی شاژن "ئیلازابیښ" په رله مان ده ستی کرد بوو به هه ندی بزاونن بو کۆتکردنی ده سه لات ی پاشایه تی و جلّه و کردنی، به لām خزمه ت و کاری زۆری "ئیلازابیښ" بو ئینگلته راو نه رمی سیاسه تی له به رامبه ر په رله مان وپیاوانی سیاسه توان و که لی ئینگلیزی، وایکرد بوو ئیلازابیښ جیگه ی خۆی بکاته وه له دل ی خه لکی. جا هه ر له بهر ئه وانه په رله مان نه یده ویست له کۆتایی ژیا نیدا زۆری لی بکه ن و وه په س و بی زاری

بکه، ئه مهش به هوی وه فاو دلسۆزی نواندن بۆی. به لام کاتیك ئیلازابییس مرد په رله مان له گوپراهه لی کردن بۆ ویستی پادشا پزگاری بوو.

جیسمی یه کهم

(1625- 1603)

جیسمی یه کهم پیتیبینی کیشه و گرفتی نه ده کرد. له ته مه نی سی و شهش سالیدا هاته سه رته ختی ئینگلیزی و، ئه م ته مه نه ی هه موو ئه زمون و ته جروبه و ململانیی بوو له گه ل خانه دانانی سکوتله ندا. له گه ل شاره زابوونی له پرسى ئایین و په روه رده بوونه ئینگلیکانیه که ی، به لام هیه شتیکی نه ده زانی سه بارهت به ئینگلتراو سروشتی گه لی ئینگلیزی.

له راستیدا جیسم له خۆبایی و چه نه باز بوو، که موکورتی هه بوو له ناسینی خه لکی و بریاردانی گونجاو له کاتی گوجاو. بۆ نمونه له کاتی کدا که پتیوست بوو له سه ر بیروپاکه ی سور بیت، ئه و له بیروپاکه ی دهستی هه لده گرت و پاویتزی ده کرد. له کاتی کیشدا که پتیوست بوو له سه ری نه رم بیت و له یه ک تیگه یشتن پیاده بکات و پاویتز بکات، ئه م به پتچه وانه سور ده بوو له سه ر ئه و پراهی که هه یبوو. هه روه ها یه کی له کیشه کانی جیسم نا ئاگایی بوو له ئینگلتراو گه لی ئینگلیزی و ده ستوری ئینگلیزی. جیسم به گوته و پاویتزی می شک پوچه کانی ده کرد و ئامۆزگاریه کانی "فرانسیس بیکن" ی - فه رامۆش کرد. جیسم "پوبه رت سیسلی" وه ک پاویتزکاری سه ره کی و وه زیری یه کهم هیشته وه، که ریگه ی خۆش کرد بۆچوونه سه ر ته ختی جیسم. هه روه ک فرانسیس بیکنی کرده راویتزکاری دوهم. به هه مان شیوه ته وای پیوانی سهرده می ئیلازابیسی له پۆسته کاندا هی شه وه جگه له هه ندی له که سه سه ره بازیه کان. پوبه رت سیسل کاروباره کانی چاره سه رده کرد پیتش ئه وه ی به سه ریه کدا بکه ون و ئالۆز بن، به لام له دواى مردنی که سی نه بوو بتوانی کاره کان بۆ جیسم به پتیه به ری و کیشه کانی بۆ چاره سه ربکات.

تیۆری مافی خودایی:

جیمسی یەكەم هات بۆ ئینگلترا بۆ پیاده کردنی تیۆری فەرمانپەرەوایی پەرەهاو مافی خودایی پادشاكان، لەكاتێكدا ئەمەى لەسكوۆتلهندا بۆ نه چوووه سەر. جیمس باوهری وابوو كه ژێردەستەكانى خاوەنى ماف نین، بەلكو ئەوان بەهەرمەند دەبن لەوەى كه پادشا پێیان دەبەخشیت، لە بەرامبەر بەجێهێنانى ئەركەكانیان. پادشا لە تیروانیى "جیمس"دا- دەگەرێتەووه بۆ خداو دەچیتەووه سەرى، چونكه خدا خۆى پادشاكان دیارى دەكات بۆ فەرمانپەرەوایی، پیغه مەبەرانى نەوێ ئیسپرائیل پادشاكانى یەهودیان پیرۆز كرد، هەرۆك "قدیس بگرس و پۆلس"یش- ئامۆزگارى مەسیحیەكانیان كردووه بە گوێرپایەلى نواندن بۆ گەرۆكەكانیان. هەرۆك پێى وابوو: وەك چۆن باوك منداڵەكانى پەرۆردە دەكات و ئاگاداریان دەكات، بەهەمان شیۆهش پادشا كۆمەلگە بەرپۆه دەبات. پادشا كۆمەلگەى سیاسى دەباتبەرپۆه وەك چۆن سەر لاشە هەلدەسوێنێ. هەرپۆیه دەسەلاتى پادشایى دەسەلاتێكى سروشتییەو کاریگەرترین هیزه بۆ لەناو بردنى شەپوئاژاو. پادشا لەلایەن پەرلەمان و گەل بەپرسیار نییه، بەلكو لە بەرامبەر خودا بەرپرسیارەو تەنها خودا لێپرسینەوێ لەگەڵدا دەكات. پەرلەمان و دام و دەزگاكانى ترى حكومەت لە دەسەلاتیان پشت بە پاشا دەبەستن. هیچ شتێك لەسەر گەل نییه جگە لەگوێرپایەلى و ملکه چى و جێبەجێکردنى ئەركەكان نەبێت. یاخى بوون و لاملى كردنى لە فەرمانەكانى پاشا گومرایی و كوفرە، چونكه پادشا ئەو كەسەیه بەرژەوهندى گەلەكەى دەزانى و هۆكارەكانى خۆشنودی و ناشتى دەزانى. هەرپۆیه پاشا لەسەرەوێ گەل و پەرلەمان.¹

ململانی پادشاو په رله مان :-

جیمسی به که م باوه پری وابوو که سیاسه تی تاقیکردو ته وه شاره زا بووه له سه رجه م لقو پوپه کانی، وه ئه وه شی بۆ په رله مان و خه لکی پوونکرده وه و وتی: "لیکدانه وه و سه رنجه کانم هه مووی حیکمه ت و په نده و گهل سودی لیده بیینی". جیمس وه ک چۆن سه ییری په رله مانی سۆکۆتله نده ی ده کرد، به هه مان شیوه سه ییری په رله مانی ئینگلیزی ده کرد، کاتی که په رله مانی سکۆتله ندی به هۆلی پاشایی داده نا بۆ تۆمارکردنی فه رمانه کانی پادشا.

"جیمس" مه بهستی ئه وه بوو که هه موو ده سه لات له دهستی خۆی کۆبکاته وه. باوه پری وابوو که پادشایی بی کۆت و به نده، ئه مه ش وایکرد په رله مان دژایه تی بکات. بنه ماله ی تیۆدۆر توانیان فه رمان په وایی په های خۆیان به سه پینن وه هه ر کاتی که هه لیان به رچه نگ که وتبا وازیان له په رله مان ده هیناو فه رامۆشیان ده کرد، ته نانه ت له قه یرانه دارایه کانیش هه ولیان ده دا ده سه لاتیان زیاتر به سه پینن، ئه مه ش له پینگه ی که مکردنه وه ی خه رجه کان و بایه خدان به کۆکردنه وه ی باج و ده ستگرتن به سه ر سامانی کلێسا و دابه شکردنی و خۆپاراستن له دروستبوونی قیرانی دارایی و کارکردن بۆ به روه دان به به رژه وه ندی ئینگلترا. له به رئه وانه له م کاته دا جیاوازیه ک نه بوو له نیوان بیروپاکانی پادشاو په رله مان.

به لام له دوا ی ئه وان ململانی دهستی پیکرد، نه وه ک هه ر له سه ر پرسی ده ستورو ده سه لات، به لکو سه ریکیشاو ململانی له سه ر سیاسه تی گشتی بۆ ولایتیش دهستی پیکرد. "جیمس" پیاده ی سیاسه تی که ده کرد که نه یارو ناسازبوو له گهل به رژه وه ندی ئینگلترا و گهل ی ئینگلیزی، سه ره پای مامه له کردنی له گهل پیۆریتانه تونده ره وه کان و کاسۆلیکه کان. ئه م گرنگی نه ده دا به ئارزو ویستی گهل، کاتی که په رله مان خه ریک بوو ویستی گهل ی به سه ردا به سه پینن، "جیمس" به راشکاوانه به ئه نجمه نی گشتی گووت: "ئه مه له ئاستی شانی په رله مان نییه که قسه له پرسی سیاسی بکات، له

کاتیکیدا ئەمە پیشەیی پاشاکان بێت و، پیشەیی ئەوان نەبێت و لەسەرەوی توانا و لێهاتووی ئەوانە بێت". پەرلەمان سەرەتا ئەم تەنگ پێی هەلچنین و ئەو کارانەی پاشای قبولکرد، بەلام کاتیکی دووبارەبوو، پەرلەمان بڕیاریدا سنوورێک بۆ دەسەلاتی پاشا دابنێت. هەولەکەکانی پادشا بۆ زیادکردنی دەسەلاتی بوو هۆی دروستبوونی ناکۆکی لەگەڵ پەرلەمان و دواتر بە شەپی ناوخۆیی کۆتایی هات.

جیمس پاشایەکی دەست بلابوو، پێویستی بە پەرلەمانی پەرلەمان هەبوو بۆ بەدەستەئێنانی خەرجی. کاتیکیش پەرلەمان بەخشینی خەرجی بە تەواوی پەت کردەو، "جیمس" بۆ دابین کردنی خەرجی پەنای بێرە بەرکارە نادەستوریەکانی وەک سەپاندنی باج و گومرگ و پێدانی قۆرغکاری و فروشتنی پۆستەکان. پەرلەمان لە دژی ئەم کارانە و لە دژی سیاسەتی ناوخۆ و دەرەکی و بالاداستی پەرلەمان لەسەر دامەزراندنی پۆستەکان ناپەرەزاییان دەریپێ. وەڵی ئەم ناپەرەزاییە ھۆکاریک بوو بۆ زیادبوونی قین و تورپی پادشا.

سەرھەڵدانی پێوریتانە توندردەوکان لە پەرلەمان:

سەرھەڵدانی پێوریتانەکان دیسان بوو ھۆیکە کە مەملەتیی پاشا و پەرلەمانی توندتر کرد. جیمسی یەکەم پەرەردە ببوو بە پەرەردەییەکی "ئینگلیکانی" و دەبویست ئەو پێکھاتنە پیادە بکات کە لە نێوان پادشاکی بنەمالەیی تیدۆر و کاسۆلیکی ئینگلیزی سازدراوو. ئەم پێکھاتنەش خۆی دەبینیوە لە ملکەچ بووونی پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی بۆ پادشا. وەڵی ئەم پێکھاتنە لەلای زۆرینەی زۆری گەلی ئینگلیزی پەت دەکرایەو و قبولیان نەبوو کاتیکی پرۆتستانی بوون و بەشیکی زۆریشیان ببون بە کالفنی. لە کاتیکی کاسۆلیکەکان کەمینەکی کەمبوون لە سەردەمی جیمسی یەکەم. لە کۆتاییەکانی سەردەمی شارن ئیلزبیتس تاقمییکی پەرگێرو توندپەرە لە پرۆتانیەکان سەریانەھێلا، کە بەشی زۆریان بریتی بوون لە بازەرگان و پووناکیرو

سەرمایه‌دارەکان لە شارنشینان، سەرچەمی ئەمانەش لە چینی ناوەرەست بوون و داوایان دەکرد هەرشتی پەیوەندی هەبێت بە کاسۆلیکیزم یان پاپەویەت وازی لیڤهینری، هەروەك جەختیان دەکردەووە لەسەر دەستگرتنی تەواو بە ئینجیل و ناوەرۆکی تەورات و گرتنەبەری ئادابی جوان لە خواردن و پۆشین و... هتد. هەروەها دەستەلگرتن لە مەلهاو سەماگە و هەرشتیك كە خۆی دەبینیتەووە لە پابواردن و چێژبەخشەكان. ئەمانە پێیان دەوترا "پاكخاوەكان - المتهگرین - پیوریتانەكان".

پیشتریش شارژە ئیلازبیس ئەمانەى بەدل نەبوو ترسی لییان هەبوو.

بەشیك لە پیوریتانەكان لە جوغزی كلیسای ئینگلیزی مانەووە و هەولێ چاكسازی كردنی كلیسایان دەدا بەپێی بیروباوەڕی خۆیان، وە بەشیکی تریان پەرگەر بوون و دەیانویست كلیسایەك لەسەر شیوازی كلیسای سكۆتلەندی دامەزرێنن، بەشیکی تریشیان چەند كلیسایەكی لێكجودایان دامەزراند و ناوێران سەربەخۆكان¹.

بەرستی سیاسەتی توندی ئیلازبیس پیوریتانەكانی سەغڵەت كرد. كاتیكیش "جیمسی یەكەم" هاتە سەر تەخت پیوریتانەكان لەسالی 1604 داخوازیەکیان پیشكەشی پادشا كرد كە لەلایەن هەزارپیاوی ئایینی پیوریتانی واژۆكرا بوو. تییدا داوایان لە پادشا كرد، لە جێبەجێ كردنی تعالیمی كلیسای ئینگلیزی میانگیر بێت.

لە توانای پاشادا هەبوو لەم كاتەدا لیبۆردە بێت، بەهۆی ساكاری داواكارێەكانیان. بەلام ناجیگیری جیمس و سروشتە توپەكەى وای لێكرد لە بۆنەیهكەدا بەسەریاندا هەلبشاخی و بیانخاتە دووپایانكەووە، بەوێی یانەووەتە خۆیان بگونجێنن لەگەڵ تەعالیمی كلیسای ئینگلیزی و دروشمەكانی ئەم كلیسایە، یا ولات جیبێلن. ئیدی لیروە مەملانی لەنیوان پیوریتان و پاشا جیمس دەستی پێكرد.

پیوریتانەكان ناپەرەزایی خۆیان دەرپێی لەهەمبەر ئەو نەرمیەى پاشا لەگەڵ كاسۆلیك دەینوینى و پیادە نەكردنی هەمان ئەم نەرمییە لەگەڵ پیوریتانەكان. ئەم نەرمیەى

جیمس دەگەرپێتەوێ بۆ کاسۆلیکی بوونی دایکی جیمس "ماری ستیورات" و، نزیکەی خێزانی جیمس "کچی پادشای دانیمارک" لە کاسۆلیکیەت. لە راستیدا پادشا لەگەڵ کاسۆلیکیەکانیش توندو پەق بوو، وە ئەوانیش چەند جارێک پیلانیان لەدژ سازداوە و دواوە مینیان پیلانی "باروت"ی سالی 1605 بوو، کە خۆی بینیوە لە تەقاندنەوێ هۆلی پاشا و ئەنجومەنی گشتی و لۆردات کە تیایدا کۆبیونەوێ، پاشان بە دەستەوگرێتی جەلەوی ولات و گەشتیان بە دەسلالت. وە ئی ئەم پیلانە ئاشکرا بوو پیلانگیرانی سزاداران. خەڵکی دەترسان لە هاتنەوێ کاسۆلیکیەت بۆ ولات لە دواي جەنگی "ئارمادا" و سەقامگیربوونی ولات. بۆیە پەرلەمان یاسای توندی داپشت کە زۆربەیان دژی کاسۆلیکیەت بوون، بەلام پاشا ئەمەي جێبەجێنەکرد، بەمەش پرۆتستانتهکان بەگشتی و پیۆریتانەکان بەتایبەتی بەتوندی ناپەرەزایی خۆیان دەرپێی¹.

دەست وەردانی جیمس لە هەلبێژاردن:

جیمسی یەکەم لە یەکەم دانیشتنی پەرلەمانی سالی 1604 لەگەڵ پەرلەمان تیکگیرا. جیمس بریاری ئەوێ دا کە دەرەنجامی هەلبێژاردنی ئەنجومەنی گشتی دەبێت بجێتە بەردەم دەستەیهکی پایە بەرز بۆ ساغکردنەوێ و خاوینکردنەوێ. لە هەلبێژاردنەکەدا "گۆدۆن" سەرکەوتنی بە دەستەینا بەسەر پکە بەرەکەي "فۆرتیسکو" کە نزیک بوو لە پاشا، هەر بۆیە ئەم دەستەيه "گۆدۆنی" لە دەرەوێ قانون لە قەڵەم داو پەروایسی نەدا کورسی هەبێت لە ئەنجومەنی گشتی. ئەمجا فەرمانی دا بە هەلبێژاردنێکی تازه. لە هەلبێژاردنی دووهم جاردا فۆرتیسکو دەرچوو. کاتیکیش پەرلەمان کۆبوویەوێ ئەنجومەنی گشتی بریاری شەری بوونی هەلبێژاردنی گۆدۆنی داو پایگەیاندا کە ئەم لە دەرەوێ قانون نییه، خۆ ئەگەر لە دەرەوێ قانونیش بێت،

قه دهغه ی ئه وه ی ناکات که خۆی بپالئوی و ده ربجی. جیمس به مه توپه بوو له پهرله ماندا وتی: " ئه نجومه نی گشتی مافی ئه وه ی نییه ده سته بخته ناو ده ره نجامی هه لباردن ". له هه مانکاتدا ئه نجومه ن هه سستی به مه ترسی کردو پیگه یاند که پادشا ده یه ویت ئازادی هه لباردن نه هیلئ و له ناوی به ری. ئه نجومه ن برپاری دا به رده وام بیئت له پاریزگاری کردن له ده سه لاته کانی. هاوکات پادشا پۆزشی هیئایه وه و دانی نا به مافو ده سه لاته کانی پهرله مان و مافی ئه نجومه نی گشتی له هه لباردنی ئه ندامه کانی. به م شیوه یه ده بینین که پادشا پرسیکی وه ک ده ستوری خستۆته به رده م قسه له سه رکردن، له کاتییدا گه لی ئینگلیزی له زۆر کۆنه وه دانیان پیادا هیئابوو، ههروهک پاشاکانی پیشووش په زامه ندبوون له سه ری و بی ئه وه ی پیویستیان به م وروژاندنه هه بوو بیئت.

ئه نجامی کاره کانی پهرله مانی یه که م :-

پهرله مانی یه که م له سالی 1604-1611 به رده وامی دا به خۆی. له ماوه ی ئه م سالانه دا پینج کۆبونه وه ی گرئ دا، که تییدا وتووێژیان ده کرد له سه ر پرسه کانی ده سه لاتو مافو به ربزاریه کانی پهرله مان و پاشا. هه ندی له و ململانییانه مان باسکرد که له نیوان هه ردوو ده سه لاتدا هه بوو.

له راستیدا پرسی دارایی گرنگترین پرس بوو که هه ردوو لای وه ره سو بی تاقهت کردبوو. پادشا برپاره کانی دادگای بۆخۆی ده قۆسته وه و به کاری ده هیئا بۆ سه پاندنی باج، له کاتییدا پهرله مان په زامه ندی له سه ر نه ده نواند. پادشا دانی نابوو به مافو ده سه لاته کانی پهرله مان، ههروهک پهرله مانیش ئه وه ی به پادشا راگه یاندبوو که سه پاندنی باج مافی پهرله مانه و پادشایه تی له ئینگلترا کۆتکراوه و یاسا سهروهه له سه ر پاشاو گشت هاوالاتیه ک.

لە ساڵی 1606 یەکی لە وان بە ناوی "بەیت" ناچارکرا بە شیوەیەکی نایاسایی باج بدات، چونکە پەرلەمان ئەم باجە ی نەسە پاندبوو سەرەپای ئەوێ لە سەردەمی ئیلازییس کۆ دەکرایەو. بپیری دادگا بۆ ئەمە لە بەرژەوێندی پاشادا بوو، کاتی ئەوێ پوون کردەووە کە پاشا مافی ئەوێ هەیە داھات کۆبکاتەووە هەرکاتی ک پێویستی پێی، چونکە ناگونجی پادشا فەرمانپەرەوایی بکات بەی خەرجیە. لە گەل ئەوێ پەرلەمان پەرخنە لە شەریعیەتی باج گرت، بەلام پادشا ئەم باجە کۆکردەووە لە ھاوردە مە "خمر". هەرۆھا دەستیکرد بە کۆکردنەووەی پاشماوێ ئەو باجە دەرەبەگیانە کە ماوێەکی ژۆربوو وازی لێھێنرابوو، بەی ئەوێ پەرلەمان بە فەرمی ھەلیوێ شینیتەووە. لە گەل ئەوێ ئەنجومەنی گشتی بپیریدا سالاڤە بپری 100 ھەزار پاوێندی ئیسترلینی ببەخشیتە پادشا بەرامبەر ھەلۆشانەووەی ئەم باجە، کەچی ئەم باجەکە ی ھەر کۆدەکردەووە. گفتوگۆ و تۆوێژ بەردەوام بوو لە سەر ھەموو ئەم پرسیارانە کە پەییوێندی ھەبوو بە دارایی و ئازادی پادەریپین و پاراستنی دەسەلاتی پەرلەمان و ئەندامانی ئەنجومەنی گشتی، کە لە دواتر جیمس ناچار بوو پزامەندیان لە سەر بنوینی. بەلام لە ھەمان کاتداو لە سەرەتاکانی 1611 "جیمس" بپیری ھەلۆشانەووەی پەرلەمانی دا.

لەدوای ھەلۆشانەووەی پەرلەمانیش، داھات و دارایی کەمتربوو لەوێ جیمس پێویستی پێ ھەبوو، وە نەیدەتوانی بژی لەناو ئەو جوغزە کە پەرلەمان بۆی دیاریکردبوو لە داھات و دارایی، ھەرۆک نە ی دەتوانی خەرجیەکان کەم بکاتەووە، شکستیشی ھینا لە ھەلۆکانی چاکسازی دارایی، لەبەرئەو ناچار بوو بانگھێشتی پەرلەمان بکاتەووە لە ساڵی 1611. کاتی کە لانیسانی ئەو سالە دا ئەنجومەن کۆبووێوە دەمەتەقییەکی توند بەرپۆھ چوو کە گوزرشتی دەکرد لەبەرنگاری ئەندامانی پەرلەمان لە بەرامبەر پادشا. ئەندامان گوئیان نەگرت بۆ داواکاریەکانی پادشا لە ھەمبەر پێدانی خەرجیەکی تەواو. ھەرۆھا بەردەوام لەمەر گەندەلیەکانی ئیدارەو پێوشوین گرتنە

"اجرائات" نایاساییه کان له گه‌ل پادشا ده‌دان و خه‌ریکی وتووێژکردن بوون له‌گه‌لیدا. کاتی‌ک حکومه‌ت پیاده‌ی ئه‌م رێوشوێن گرتنه‌ نایاسایانه‌ی کردبوو. به‌مه‌ پادشا توپه‌بوو برپاری هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی په‌رله‌مانی ده‌رکرد له‌ حوزه‌یرانی هه‌مان سا‌لدا به‌بێ دارپشتنی هیچ یاساو ئه‌نجامدانی هیچ کاری‌ک. له‌پاش هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی په‌رله‌مانیش جیمس ژماره‌یه‌ک له‌و ئه‌ندام په‌رله‌مانانه‌ی ده‌ستگیر کرد که به‌توندی له‌په‌رله‌مان له‌گه‌لی دوابوون قسه‌ی زبیریان له‌گه‌لدا کردبوو. ئیدی له‌ماوه‌ی سا‌لانی 1614 بۆ 1621 پادشا به‌بێ په‌رله‌مان فه‌رمانپه‌روایی ده‌کرد. ته‌نانه‌ت یه‌ک جاریش بانگه‌یشتی نه‌کردن.

سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی جیمس :-

جیمس له‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌یدا شوێن سیاسه‌تی‌ک که‌وت که له‌گه‌ل ویست و ئاره‌زووی گه‌لی ئینگلیزی تیک‌ده‌گیرا. له‌ سا‌لی 1604 جیمس په‌یمانی ئاشتی له‌گه‌ل ئیسپانیا به‌ست و کۆتایی به‌ دوژمنایه‌تی له‌ میژینه‌ی هه‌ردوو ولات هێنا. له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی هیچ پاساوێک نه‌بوو بۆ مانه‌وه‌ی په‌وشی جه‌نگ و کێشه‌ له‌گه‌ل ئیسپانیا، که‌چی گه‌لی ئینگلیزی له‌مه‌ نیگه‌ران بوون و ئیسپانیایان به‌ دوژمن سه‌یر ده‌کرد. له‌پاستیدا ئه‌وان بۆ ئه‌مه‌ ناحه‌قیان نه‌بوو، چونکه‌ ئه‌م په‌یمانه‌ هیچ ده‌ستکه‌وتێکی بۆ گه‌لی ئینگلیزی تیدا نه‌بوو له‌ مه‌سه‌له‌ی مافی ئینگلیز له‌ بازرگانی کردن له‌گه‌ل داگیرکه‌کانی ئیسپانیا. به‌مه‌ ئینگلترا بازرگانیه‌ به‌پمینه‌که‌ی توشی زیان بوو، کاتی‌ک له‌سه‌رده‌می جه‌نگدا ئه‌نجامیان ده‌دا له‌گه‌ل داگیرکه‌کانی ئیسپانیا. له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی جیمس له‌سا‌لی 1612 که‌چه‌که‌ی خۆی "ئیلزبیث" ی له‌ "فردریک" ی میری ویلیه‌تی پلانتینیاتی ئه‌لمانیا له‌سه‌ر پووباری راین ماره‌کرد، که‌چی له‌جه‌نگی سی سا‌له‌دا هاوکاری فردریکی نه‌کرد. کاتی‌ک فردریک ببوو به‌ سه‌رکرده‌ی پرۆتستانتیه‌کان له‌دژی کۆمه‌له‌ی کاسۆلیکی (1618-1620). له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی گه‌لی ئینگلیزی پشتگیری ئه‌م هاوسه‌رگیران کرد که

جيمس پيكيهينا لە ساڵى 1612، بە لām لە دوو دل بوونى جيمس لە ھەمبەر ھاوکارى کردنى فرديک نىگەران بوون. ھەروەھا گەلى ئىنگليزى بە وەش پەست و نىگەران بوون کاتيک "جيمس" دەيوست کچى فليپى سييەمى پاشاى ئيسپانيا بکاتە ھاوسەرى "چارلس"ى کوپى لە ساڵى 1623، تەنانت لە سەر ئەو جيمس توشى ناپەزايەکی توند بوو. بە لām کاتيک چارلس بە تورپەيى لە کۆشكى شاھانەى ئيسپانيا گەرايەو، خەلکى زۆر دلخۆش بوون. ئەم تورپەبوونەش بە ھۆى ويستى ئيسپانيا بوو بۆ بە کاسۆليکى کردنى چارلس پيش ھاوسەرگيرى کردن.

کاتيک گەلى ئىنگليز سور بوون لە سەر چوونە نيوجەنگ لە دژى ئيسپانيا، ئەو ولاتەى کە لە جەنگى سى سالەدا بوو، ويلايەتى پلانتيناتى داگرکردبوو، فرديکى لەميرنشينەکەى دەريە پاندبوو. جيمس ناچار بوو لە ساڵى 1621 بانگهيشتى پەرلەمان بکات بۆ کۆبوونەو بە مەبەستى پەزنامەندى نواندن لە سەر جەنگ کردن و ھاوکارى کردنى پرۆتستانتىيەت و داين کردنى برى خەرجى و تەواو بۆ ئەم مەبەستە.

گەلى ئىنگليزى بەم دەستپيشخەريە دلخۆش بوون. ئەمجارەيان پەرلەمان بە ھيوايەى کە پادشا دەچيەتە جەنگەو بە بۆ ھاوکارى کردنى پرۆتستانتىيەکان و، ھەروەھا بە ئومىدى ھەلکەوتنى دەرفەتيكى باش بۆ لە يەکتري تيگەيشتن و نەھيشتنى ناکۆکيەکانى نيوان ھەردوولا، پەرلەمان کۆبويەو تەواو ملکەچى فرمانەکانى پاشا بوو، وە ھيچ تورپەيى و ناپەزايەکی خۆيان نيشان نەدەدا لە بەرامبەر کارە نادەستورەکانى پاشا، کە لە ساڵى 1611 وە - بە تايبەت لە داوى ساڵى 1614 وە - پادشا حوکمى دەکرد بە شيوہيەکی نادەستورى. بە لām پادشا بەبى ئەوہى باس لە ھيچ ھۆکارىک بکات داوى خەرجى کرد. پەرلەمانيش بریک پارەى بە خشى، بە ھيوای ئەوہى ھاندەريک بيت بۆ پادشا بۆ ھەلگيرساندنى جەنگ لە دژى کۆمەلەى کاسۆليکى و پشتگيرى کردنى پرۆتستانتىيەت.

جیمس وای دەبینی کە ھەلگیرساندن و پراگەیانەندی جەنگ مافی خۆیەتی و لە دەسەلاتی خۆیداوە و نەوێک پەرلەمان. سا کاتیکیش ئەندامان ھەر چاوەپوانی ولایەت بوون لەلایەن پاشاوە بەلام هیچیان دەستگیر نەبوو، دەستیانکرد بە وتوێژکردن لەسەر کارە نادەستوریەکان، بەتایبەت قورغکاری و پێگەدان بە کاری نایاسایی کە گەشتبوو پادەییەکی قبوڵ نەدەکرا. پەرلەمان یەکی لەوانەیی بەھرمەندبوون لە قورغکاری تۆمەتبارکرد. تۆمەتبارو ژمارەییەکی لەوانەیی تۆمەتبارکراوون بە دزینی سامان، لە کارەکانیان دوورخرانەو. جیمس ویستی پێگەری بکات، بەلام ئەنجومەنی گشتی فرمانی کرد بە دەرکردنی "سێفرانسس بیکن" لە وەزارەت بەھۆی وەرگرتنی بەرتیل. لەراستیدا ئەمە تۆڵە بوو کە لەفرانسس کرایەو، بەھۆی پشتگیری کردنی بۆ پاشا لەسەر جەم کارەکانی، وە ھۆشدارییەکیش بوو بۆ ھەموو ئەوانەیی کە ئامۆژگاری پاشایان دەکرد بۆ دژایەتی کردنی پەرلەمان. پێش ئەوەی پەرلەمان قورغکاریەکانی ھەڵوەشیانیتەو، جیمس ئەنجومەنی دواخست، لەم لاشەو ھەژدە قورغکاری لابرد لە خراپترینی قورغکاریەکان.

کاتیکی پەرلەمان جاریکی ترو لەھەمان ساڵدا کووویەو، دووبارە پاشا بەبێ پونکردنەو ھیچ ھۆیەکی داوای خەرجی کرد. بەلام ئەنجومەن گەرەکی بوو جەنگ لە دژی ئیسپانیا ھەلگیرسێنی و نێردەیی ئیسپانیا دەرکات، ئەمەش لە ترسی ھاوسەرگیری کردنی جی نشین "ولی عەد" لەگەڵ خانمی ئیسپانی. شیای باسە نێردەیی ئیسپانی "گوند مار" ھەستی بەخاڵی لاوازی جیمس کردبوو، ھەر بۆیە ئەمەیی بۆ بەرژەو ھەندێکەکانی ئیسپانیا بەکار دەھێناو، دەبویست خزینی ئینگلترا بۆ جەنگ لە دژی ئیسپانیا پارگری و جیمس لە دژی پەرلەمان بجوڵینی. جیمس ئەنجومەنی گشتی ئاگادارکرد بەوەی کە دەست لە کاری دەوڵەت و ھاوسەرگیری کوپەکەیی وەرنەدەن، چونکە ئەمە لە دەسەلاتی ئەواندا نییە، و ئەگەر بەردەوام بن لەسەر ئەمە، ئەوا سزایان دەدات. لە ھەمانکاتدا پەرلەمان داوای لە جیمس کرد پونکردنەو یەکی بەدات بۆ ئەو ھەپشەنەیی کە کردوونی و ھیچ پاساوێکیان نییە. ھەروەک پرایگەیاندا ئازادی

گوتویژو گفتوگو کردن مافی په رله مانه هر له کونه وه. له گهل ئه وهی جیمس دانی نا به سه ربه سستی قسه کردن، به لام پښیږیشتی کردن له وهی ده ست له سیاست وهردن، چونکه ئه مه ی به مافی خوی ده زانی. له هه مانکاتدا په رله مان ناپه زاییه کیان پښککش کرد. په رله مان رایگه یاند که مافی ئه وه یان هه یه لیکولینه وه ووتویژ بکات له و پرس و مه سه لانه ی که تایبه ته به پاشاو هه روه ها له باره ی په وحی ولات و بارودوخی ده ولت و هی تریش له کاروباره کان. وه هه موو ئه ندامیک مافی ته واوی هه یه که گفتوگو بکات سه باره ت به هه ریه که له م پرس و بابه تانه به وپه پری ئازادیه وه. له م کاته جیمس په رله مانی دواخست و ئه و په ش نوسه شی "په ره - صفحه" ی دراند که ناپه زایی په رله مانی تیادا نوسرا بوو، پاش ئه مه ش ئه نجومه نی هه لوه شانده وه.¹

به پراستی "گوندمار" نیږده ی ئیسپانیا توانی "جیمس" هه لځه له تینی و له و باوه په شدا بوو که "جیمس" له و که سانه یه ده توانی به رده وام هه لځه له تینی. "گوندمار" ویستی ناردنی شالوی ئینگلز پاڅی و دای بخت، هه ریویه به پادشای ووت: "که ئیسپانیا له داهاتوودا له پلانتینات پاشه کشه ده کات". به مه ش توانی هیږشی ئینگلیزی دوا بخت. له م کاته شدا هه وله کانی سازکردنی هاوسه رگیری چارلس له گهل خانمی ئیسپانی شکستی خوارد. "چارلس" باوکی هاندا بو بانگکردنی په رله مان و پاگه یاندنی جه نگ له دژی ئیسپانیا.

په رله مانی ئینگلیزی له سالی 1624 کو بوویه وه. گهل ی ئینگلیزی له چارلس یان پاده بینی که که سیك بیټ بتوانی پابه رایه تی ئینگلتر بکات و به ره و خو شی و خوشگوزهرانی بیات.

له کاتیکدا په رله مان ده یویست جه نگیکی ده ریایی هاوشیوه ی جه نگی ئارمادا له گهل ئیسپانیا سازکات بو ئه وه ی سه رکزی کات، که چی "جیمس" ده یویست جه نگی دژی ئیسپانیا له پلانتینات هه لځیږسینی. نیږده ی ئیسپانیش به هه رچی له توانای داهه بوو هه ولیده دا پښیږی بکات له پووداونی جه نگ له دژی وولاته که ی. کاتیکیش چارلس هه سستی کرد که باوکی به ووته کانی وه زیری دارایی لایه نگر به ئیسپانیا هه لځه له تی،

هانی ئەنجومەنی گشتی دا بە دەڕکردنی، هەربۆیە ئەنجومەنی گشتی دەریکرد، لەبەرئەوێ ئامۆژگاری پادشای کردووە لە دژی ویستی پەرلەمان. پادشا پەرلەمانی دواخست و لە هەمانکاتیشدا هەولیدا هاوپەیمانی لەگەڵ فرەنسا ببەستێ بە مەبەستی ئەوێ فرەنسا سوپایەکە بنێرێ بۆ پلانتینات لە دژی ئیسپانیا، هەروەها ویستی "هناریتا ماریا"ی - خوشکی لۆیسی سێزدهی پاشای فرەنسا و چارلسی کوپری بکاتە هاوسەر و هاوسەرگریان لە نێوان پیکبێنی. لەگەڵ ئەوێ فرەنسا بە ئێنی تەواوی نەدا بە ناردنی سوپا بۆ پلانتینات لە دژی ئیسپانیا، بەلام جیمسی دانیایا کردووە کە ئەو دەکات "ناردنی سوپا بۆ پلانتینات" بە مەرجی ئینگلترا لە مامەڵە کردنی لەگەڵ کاسۆلیکەکان باش بێت و زیندانیهکانیان ئازاد بکات. جیمس ئەوێ بە ئێنی دابوو بردیە سەر، وەڵا فرەنسا جەنگی پانەگەیاندا. بارودۆخیش - بەم شیوەیە مایە وە تا کاتی جیمس لە سەرەتای سالی 1625 مائناوی لە دنیا کرد.

"دین جۆنز" لە بارە ی جیمسی یە کە مەوێ دەلی¹ : "جیمس" لە پووی فکریە وە لە زۆربە ی لایە نەکاندا پاست و تەواو بوو، کاتی کە خۆی نە کردە بە پرپرسیاری هەلسوکە و تەو کردارەکانی فردریکی سەرە پۆو کە و دەن. وە ئەم حەقی بوو کاتی کە پرگری کرد لە بە فیروانی سەر و تە سامانی ئینگلیز لە سەر فردریک و پرۆتستانیەکان هەر وەک وولاتە کەشی پرگار کرد لە و ویرانکارییە ی کە ئە وروپای باکو و ناو پاست توشی هاتبوو. بەلام لە پووی سیاسیە و پێویستە سەر زەنشتی جیمس بکری، بە هۆی ئە و ئامرازانە ی بە بی هۆ گرتنیە بەر. دیبلۆماسیە تە نارۆشنە کە ی سیاسیە تە کە ی تی کدا و دە سە لاتە کە ی لاواز کرد. جیمس بە دپاندنی پەشنوسە کە ی پەرلەمان و چەند جاریک هە لۆ شانە وە ی ئەنجومەن سوکایە تی بە گە لی ئینگلیزی کرد¹.

1 Lunt, OP.Cit; pp.394-401

1 Deane Jones, 'The English Revolution, 1603- 1714' (London, 1931) pp. 17-18.

پادشا چارلسی یەكەم

چارلس بە پێچهوانەی باوکی پەنگو پوویەکی پاشایانە و جوامێرانە ی هەبوو، هەروەها خۆشەویست بوو لە لای گەلی ئینگلیزی. بە خۆی دەنازی و لاف و گەزافی بە پادشایی پەهاو مافی خودایی پاشایان لێدەدا. خەڵکی دڵخۆش بوون بە شکستی ئەو هاوسەرگیریەکی که خەریک بوو لە نێوان ئەو و کچی فلیپی چوارەمی پاشای ئیسپانیا ئەنجام بدری، بەلام وەنەبی لە دواي نەبوونی ئەم هاوسەرگیریە، که سیکی تری خواستی بە دای گەلی ئینگلیزی بووی، بە لکو هاوسەرگیری کرد لە گەل "هنریتاماریای" کچی هنری چوارەمی پاشای فەرەنسا و خوشکی لۆیسی سێزدە. جا ئەم هاوسەرگیریە جیگە ی دڵخۆشی گەلی ئینگلیزی نەبوو، بە هۆی کاسۆلیکی بوونی ئەم خانمە.

لە گەل ئەو هی چارلس وەك باوکی نەبوو لە پوی پەوانبێژی و وتاردان، بەلام باوهری تەواوی بە تیۆری مافی خودایی پاشاکان هەبوو پێداگریشی لە سەر دەکرد. کاتیک چارلس لە ساڵی 1625 چوو سەرتهختی دەسلەت، پتویست بوونی بە داها و مال ناچاری کرد بانگهێشتی پەرلەمان بکات بۆ کۆبوونەو. خۆ ئەگەر دەولەت لە جەنگدا نەبوایە لە پلانتینات لە دواي هەناردەکردنی سوپا بۆ ئەم هەریمە، ئەوا ئەو بەو پارەیهی پەرلمان پێی بەخشی بوو بەسی بوو بۆ پرکردنەو هی پێداویستیهکانی پاشا. بەلام پەوشی جەنگ داراییەکی زۆر زۆر لە مە زیاتری لە باربرد که هەر ئەمەش وای لە پەرلەمان کرد حەوت یەکی خەرجی پێدات¹. ئەندامانی پەرلەمان دەستیان کرد بە وتوێژکردن لە سەر پێشیلکاریەکان، ئەمەشیان راگەیاندا که هۆکاری جەنگ کردن لە گەل ئیسپانیا شکستی هاوسەرگیریەکی پادشا بوو، نەوەك هۆکاری تری، هەروەها پتویستە لە سەر پاشا راوێژ بکات بە راوێژکارانی لە ئەنجومەنی راوێژ لە جیاتی گوێ

1 Dravies. Op. Cit; p. 34

گرتنی لە یەكێك دوان لە لایەنگرانی. هەروەها پەرلەمان لێكۆڵینهوهی لە هاوسەرگیری چارلس کردو نزیکی ئەم خانمە لە کاسۆلیکیەت دەرخواست، وە پێککەوتنیکی ژێر بەژیریشتی بۆ دەرکەوت، کە بەگوێرەی ئەم پێککەوتنە سیاسەتی لێبوردەیی بگرتە بەر بەرامبەر کاسۆلیکیەکان و زیندانیهکانیش ئازاد بکری. پەرلەمان بەئەرکی سەرشاری زانی وای بەباشتر دەبینی کە پاشا کاسۆلیکیەت لەناوبەری.

وەزیری یەكەم و سێقە پێکراوی پاشا "بکینگهام" کوێرانە کەوتە پارێزگاری کردن لەسیاسەتی پاشا و داواکردنی خەرجی بۆ تیچونەکانی جەنگ، چونکە پەرلەمان گەرەکی سازکردنی جەنگی دەریایی بوو لە دژی ئیسپانیا لەسەر شیوەی جەنگی ئارمادا، ئەمەش بەهۆی کەمی تیچوونی جەنگ و هەبوونی ئەگەری سەرکەوتن لە جەنگی دەریاییدا. هەروەك ناپازی بوون لە بەرامبەر فکری "بکینگهام" لەبارەی ئەنجامدانی ئەم جەنگە، چونکە بکینگهام باوەڕی وابوو کە پاشا سوپا بنێری بۆ پلانتینات بە مەبەستی سەرخستنی پڕۆتستانتهکان و هاوکاری کردنی هۆڵەندیەکان و دانیمارکەکان. جا ئەندامەکان ئەم فکریان بەهەڵزانی و لایان وابوو ئەم پلانی فراوانە مەترسیدارە و تیچوونی زۆرە و ئەگەری سەرکەوتنیشی کەمە. هەر بۆیە ئەندامان "بکینگهام" یان-بەمە تۆمەتبارکرد.

لەلایەکی تریشەوێ کاروبار بەهەڵۆشانەوهی پەرلەمان چارەسەر نەدەکرا، هەتاوەکو پەرلەمان پەرەزەماندە نەواندایە لەسەر خەرجی تر. لەملاشەوێ پەروشی جەنگ تێکچوو، چونکە ئینگلترا سوپای بۆ ئەلمانیا ناردبوو بەلێنی هاوکاری بە دانیمارک داوو. لەلایەکی تریشەوێ پەیمانی هاوپیەمانی بوونی لەگەڵ فەرەنسا داوو. جگەلەمە هاوسەرگیری چارلس لەگەڵ خوشکی لۆیسی سێزدە، ماددەییەکی لەخۆگرتبوو، کە بەگوێرەی ئەم ماددەیی ئینگلترا هەشت کەشتی پادەستی فەرەنسا دەکات، بە مەبەستی جەنگ کردنی لە دژی ئیسپانیا. بەلام لە هەمانکات دەرکەوت کە پێشیلۆ ئەم کەشتیانە بە مەبەستی گەمارۆ دانی لارۆشیل لە دژی پڕۆتستانتهکان

ویستوو، ئەمەش ئەوندەى تر ئینگلتراى توپەو نیکەران کرد. جابۆ پرزگار بوون لەم تەنگ و چەلەمەیه "بکینگهام" شالاوێکی کردە سەر "قادس" ی بەندەری ئیسپانیا بە مەبەستی تالانکردنی بەندەرەکانی ئیسپانیا و کەشتیەکانی. بەلام ئەم شالاوە شکستی هێنا و دەریاوانان بە ئەسپایی و تاسەووە گەپانەووە. کەچی چارلس نەیدەویست بەم شیوەیه دەست لەجەنگ هەلبگریت لە کاتییدا شورەیهیە بۆی. هەرۆک بەهۆی کەمی خەرجیش نەیدەتوانی بەردەوام بێت لەجەنگ، چونکە پەرلەمان خەرجی تەواوی پێنەدەدا. هەربۆیه چارلس لەسالی 1626 ناچار بوو بانگهێشتی پەرلەمان بکات.

بەراستی پادشا پێگەی خۆشکرد بۆ پەرلەمانی دووهم بەوێ سەرکردهکانی خۆیان لەپۆستهکان دابەزرێن و قانون لەدژی کاسۆلیکەکان جێبەجێ بکەن. هەرۆک ئوسقوف (لود) یان "وەک و تاربیژ لەئەنجومەنی گشتی و ئەنجومەنی لۆردات دامەزراند لە کاتی کۆبۆنەووەکانیان. گوتارەکەى نمایشیکی گشتی بوو بۆ یەکگرتنەووەی دین و دەولەت، کاتی ووتی: "گوێڕایەلی فەرمانەکانی پادشا وەک سوپاس کردن و بەندایەتی کردنی خودایە. پادشا لانادا لەگوێڕایەلی خودا و خزمەتکردنی گەل و گرنگی پێدانیان و بەرپۆهبردنی خەزینە بە بەرپۆبردنیکی لیژانە و حەکیمانە"¹

لەگەڵ ئەوێ پەرلەمان پشتیوانی لەو گوتانە کرد بەلام زۆر گرنگی پێ نەداو، گوێی گرت بۆ گوتەکانی سەرکردهی ئۆپۆزسیۆن "سیرچۆن ئیلیوت". ئیلیوت جەختی کردەووە لەسەر ئەو کارەساتەى پۆویه پووی و لاتانی ئەوروپا بوویهووە گوتی: "کەشتیەکانمان نوقم بوون، پیاووەکانمان لەناوچوون، بەلام نەک بەشمشیری دوژمنان بەلکو بەهۆی ئەو کەسانەى متمانەمان پێیان هەیه.

پەرلەمان گوێی نەدایە دواکاری پادشا لەمە پێدانی خەرجی، بەلکو بریاریدا لێپێچانەووە بکات لەگەڵ ئەو کەسانەى کە بەرپرسانی ئەو کارەساتانە بوون کە سوپا و

هیزی دەریایی ئینگلترا لە ئەلمانیا و قادس توشی ھاتبوو، بۆ ئەمەش بکینگھام یان "تۆمەتبار کردو داوی دەرکردنیان کرد. لە ھەمان کاتدا پادشا "چارلس"، "ئیلیوت"ی سەرکردە و "دودی دیگز"ی سەرۆکی ئەنجومەنی گشتی دەستگیرکرد. ئەنجومەنیش کاروبارەکانی راگرت تاوەکو ئازادکردنیان، واتا "ئازادکردنی ئەوان وەك مەرج دانرا". بۆیە پادشا ئەمە و داوی گفتوگۆی کرد سەبارەت بە پێدانی خەرجی، کاتیکیش ئەنجومەنی ئەمە و نەکرد، پادشا فرمانی ھەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی دەرکرد.

ئەو نەھامەتیانەی کە بە داوی یە کدا بە سەر سوپای ئینگلیزی داھات، دەرەنجامی کەمی خەرجی و تفاق و پەتکردنەوێ داواکانی پادشا بوو لە لایەن پەرلەمانەو، کاتی داوی خەرجی تەواوی دەکرد. پادشا داوی بەخشش و دیاری لە خەلکی کرد، بەلام گەلیش پەتی کردەو، نەك ھەرئەمە بەلکو خەلکی ئەو قەرزەشیان پەت کردەو کە پادشا دەبویست بە زۆر لی یان وەرگیری. بەھۆی ئەمەو ژمارەیک لە خەلکی دەستگیرکران کە لە نیوانیاندا پێنج ئەندام ھەبوون داوی پوونکردنەوێ ھۆکاری زیندانی کرانیان دەکرد. بیکینگھام شالۆیکی دەریایی ئامادەکرد کەخۆی سەرکردایەتی دەکرد، بەمەبەستی ھاوکاری کردنی پرۆتستانتەکان لە لارۆشیل. بەلام شالۆکە و شکستی خوارد، داوی ئەوێ بیکینگھام لە دورگە و "پە و" تیکشکا. شیاوی باسە ھۆکاری ئەم تیکشکانەش کەمی خەرجی و تفاق بوو. دەریاوانەکانی ئینگلیز بەرێکەوتنیان بۆ لارۆشیل و داوی گەپانەوێشیان بۆ ئینگلتەر، بەمەستی داوینکردنی خواردن و خەوتن، بەسەر مالاکاندا داھەشیوون، بەلام ھەندێ جار پوبەپووی پەت کردنەوێ دەرکران دەبونەو، ھەرۆھا دەبونە ھۆی ناپەھەتی بۆ مالاکان و تەنانەت بۆ ئەو شوینانەشی لێی دەگیرسانەو.

لە ئەنجامی ئەم بارودۆخە ئالۆزو شیواو و مایەپوچیە و خەزینە و بیزاری خەلکی، پادشا لە سەرەتای ساڵی 1628 فرمانی ئازاد کردنی زیندانیکەکانی دەرکرد، ھەرۆک فرمانی جێبەجێ کردنی ھەڵبژاردنی دا بۆ پەرلەمانی سیئەم.

به دبه ختی پاشا له وه دا بوو که گهل له م هه لېژاردنه دا ئه و که سانه یان هه لېژارد که دژی پاشا بوون، به تایبته ئه وانه ی زیندانی بوون. ئیدی کاتییک په رله مان کۆبوویه وه، پرسى قه ده غه کردنى کۆکردنه وهى خه رجى و داهاتیان تاوتوی کرد، کاتییک به بی په زامه ندی په رله مان کۆکرا بوویه وه. هه روه ها نه هیشتنى زیندانی کردنى خه لکی به بی هه بوونى هۆکارو پوون کردنه وهى هۆکاری زیندانی کردن به شتیکی پیویست له قه لمد. په رله مان گه لاله نامه یه کی خسته به رده م پاشا، به ناوی "داواکاری ماف". که تیایدا هاتبوو:

1- به بی په زامه ندی په رله مان نابى باجو قه رزی زۆره ملی وه ریگری، هه روه ها به خشش و دیاریش به بی په زامه ندنه بوونی په رله مان داوانه کریت. 2- ده سته به رسه رکردن و ده سته گیرکراى خه لکی به بی فرمانی فره می دادگا قه ده غه بکری. 3- کۆتایی هینان به دابه زینی سه ریازو دابه شبوونیان به سه ر مالى ها ولاتیان و نه هیشتنى حوکمی عورفی له کاتی ئارامیدا.

پاشا په زامه ندی له سه ر ئه مانه نواند، په رله مانیش پازی بوو به پیدانی خه رجی پیویست. به ختی پاشا له وه دابوو که پیش ئه وهى په رله مان ده سته کات به گه توه گۆکردن له سه ر پیشیل کاریه کان، "بیکینگهام" کوژرا. ئه مه ش بووه هۆی سوککردنى ناکۆکی نۆوان پاشاو په رله مان. کوژرانی "بیکینگهام" له کاتی پشوو په رله مان دابوو، له م ماوه یه شدا پاشا هه سته به کۆکردنه وهى گومرگ له سه ر ئه و هاوردانه ی که په رله مان له سه رى نه سه پاند بوون. هه ندی له بازرگانان و ئه ندامانی په رله مان که ئه مه یان په ت کرده وه، توشی ده سته گیرکران هاتن و نیردرانه دادگای هۆلی ئه ستیره، ئه و هۆله ی که گه لاله نامه ی داواکاری مافه کان نه یده گه رته وه.

کاتییک په رله مان له سالی 1629 کۆبونه وهى خۆی سازدا، هیرشیان کرده سه ر ئه و باجانه ی که په رله مان په زامه ند نه بوو له سه رى، هه روه ها دژی هه ندی پرسى ئاینی و پیاده کرانی بوون. هۆکاری دروست بوونی ئه م ناکۆکی و دووبه ره کیه ش ده رکه وتنى ژماره یه کی به رچاوی پیوریتانه کان بوو له ئه نجومه نی گشتیداو، پاشان نه یاربونیان

لەگەڵ پیاوانی ئایینی کڵێسای ئینگلیزی. لەم نێوانەشدا مەیلیان بەلای کالفنیزم داگردو دژایەتی پیاوانی میانپەرەوی کڵێسای ئینگلیزیان دەکرد. یەکێ لە ئوسقوفەکانی کڵێسای ئینگلیکانی بەناوی "مۆنتگ" لە بەرامبەر ئەم دژایەتیە وتی: "پاپەویەت پشتیوانی دیکتاتۆریە، لەهەمان کاتیشدا پیۆریتانیزم ھۆکاری پەشیوی و ئازاوەیە، ھەردوولاشیان دووژمنی سەقامگیری و میانپەرەیین¹". ناکۆکی ئایینی لەنێوان "ئیلیوت و سەرکرەدەکانی پەرلەمان، وایکرد پاشا لایەنگری ئەساقیفە کڵێسای ئینگلیزی بکات. لە دانیشتنی دوایدا ئەنجومەن پشتیوانی کردنی لە کاسۆلیکیەت بە خائینی و ناپاکی کردن لەقەڵەم دا. ھەرۆک ھەموو ئەو کەسانە کە بەبێ پەرەزەمەندی پەرلەمان باج لە ھاوردە دەسەن بەخائین و ناپاک لەبەرامبەر ولات لەقەڵەمی دان. لە ئەنجامی ئەم دووبەرەکیەدا پاشا فرمانی ھەڵوەشاندنەوێ پەرلەمانی دەرکرد.

ناکۆکی ئایینی ھەر ئەو ئەنجامی نەبوو، بەڵکو بوو ھۆی دروستبوونی دووبەرەکی لەنێوان ئەنجومەنی لۆردات و ئەنجومەنی گشتی. مامەڵەی "ئیلوت" و "پیم" و ئەنجومەنی گشتی بوو ھۆی ئەوێ ئەنجومەنی لۆردات دورەپەریزین و ھەندێ جارێش لایەنگری پاشا بن. پادشا تا ئەو کاتەش دەرکی بەو نەکردبوو کە گەلی ئینگلیزی پشتیوانی سیستەمی پەرلەمانی دەکەن، وە عەقیدە و بیروباوەڕی پیۆریتانی بلوو بوو تەوێ و زۆرینەی ئینگلیزەکان پشستگی دەکەن. "چارلس" باوەڕی وابوو کە مامەڵەی ئەنجومەنی گشتی بەھۆی وتاری ھەندێ لەسەرکرەدەکانە. ھەربۆیە "ئیلوت" دەستگیر کردو لەزیندانی بورجی لەندەن زیندانی کرد. "ئیلیوت" لە زیندان مایەوێ بە زیندویی چاوی بە دەرەوێ نەکەوتەو، بەڵکو ھەر لەویداو لە سالی 1632 چاوی لیکنا.

هه لېږاردنی نه یارانی پاشا له لایه نه گه له وه به شیوه یه کی به رچا و له هه موو هه لېږارده نه کاندای زیادی ده کرد. نه مهش به لگه ی پشتیوانی گه لی ئینگلیزی بوو بؤ داواکانی نه نجومه نی گشتی، هه روه ها بؤ سیسته می په رلمانی. که چی پادشاو نه ده ست وپیوه نده کانی ده رکی نه مه یان نه کرد.¹

ده سه لاتی تاکړه وی 1629-1640:

چارلس ده ستی کرد به فهرمان په وایی کردنی ئینگلتر به شیوه یه کی تاکړه وانه بؤ ماوه ی یازده سال، به بی بانگه یشت کردنی په رله مان. چارلس به هه لوه شانده وه ی په رله مان هه ستی کرد که پزگاری بووه له باریکی گران. وه خوی داده نا به پاریزه ری کلّیسای ئینگلیزی و ده ستور، له دژی ناژاوه گپړان و نه وانه شی پیروزیه ئاینیه کان پیس ده که نه. هه روه ها خوی به پاریزه ری دروشم و تقوسی ئینگلیزی و مافو ئازادی ژیرده سته کانی داده نا¹. چارلس وای داده نا ده ستگرتن به کلّیسای نیشتمانی، نیشتمانیان په روه هریه کی راسته، پیاوانی ئاینیش به ته نها ده توانن چاره سه ری پرسه بیروباوه ریه کان "عه قیده" بکه نه، نه مهش به کؤبونه وه یان له گه ل نه نجومه نیکی ملکه چ بؤ پادشا. هه روه ها بؤ خه لکی په شوکی په وانه نیه وتویژو قسه بکه نه له سه ر بپیاره کان، به لکو پیویسته به بی پرسیارو وه لأم ملکه چ بن بؤی.

هه روه ها ها ولاتی مافی نه وه ی نییه قسه له سه ر بپیاره کانی کلّیسا بکات، وه جه ختی له سه ر گوپړایه لی ملکه چی نواندن ده کرده وه بؤ قانون. چارلس باوه پی و ابو ک "نه و لوژیک ده زانی، وه ده زانی پیویسته قانون به چ شیوازیک بیت"، وه نه و دادوه ره شی که له گه ل بیروپراکه ی نه بویه ده ری ده کردو جیگا که ی به دادوه ریک پر ده کرده وه که ملکه چی خوی بویه. له نه نجامی نه م بارودوخه دا بپیاره دادگاییه کان

له لای خه لکی هیچ نرخو به هایه کیان نه ما، داوهر له لای خه لکی وهك ئامرازیک وابوو به دهستی پاشایه کی تاکرهو. له راستیدا دادگا کرنگیه کی زۆری هه بوو، چونکه جیگه ی پشت به سترانی پاشا بوو له جیگای په رله مان¹.

پیشتر پاشا ناچار بوو دهستبگریته وه له و خه رجیانه ی که ده یکرد، بۆ ئه وه ی بتوانی له و داها ته ی که په رله مان بۆی دیاری کردبوو هه لبات. کاتیک پاشا بینی داها ته که ی به شی جهنگه ده ره که کان ناکات، په یمان به سستی ناشتی له گه ل ئیسپانیای فه رنه سا کرد، به مهش به شیکی زۆری پاره و پولی بۆخۆی گل دایه وه. وه لی له گه ل هه موو ئه مانه شدا چارلس له و قه یرانه داراییه پزگاری نه بوو که له سه ر شانی مابوو یه وه. قه رزی نیشتمانی گه یشته یه ک ملیۆن پاوه ندی ئیسترلینی، ئه مهش به هۆی ئه و جهنگانه ی که به رۆکی گرتبوو، ئه م قه یرانه مالییه به شیوه یه ک بوو که داها تی ولات به شی تیچونه کانی ده ول ته ی نه ده کرد، ئه مه له کاتی که دا پاشا قه رزه کانی فه رامۆش کردبوو. ئیدی پادشا به هه موو هۆکاریک دهستی کرد به کۆکردنه وه ی مال و داها ت، جا چ یاسایی بوا یه، یاخود نایاسایی، وه نه بی چارلس له جوغزی داواکاری مافه کان چوبیته ده ری، به لام ئه مانه له گه ل روحیه تی گه لی نارازی و په رله مان نه ده ها ته وه .

له و بوارانه ی که چارلس په نای بۆ برد، به مه به سستی کۆکردنه وه ی داها ت و دارایی، وه رگرتنی سالانه ی هه ر ئه رزو عه قاریک بوو له شیوه ی غه رامه، که له چل پاوه ند که متر نه بوو. هه رچه نه ده ئه مه شتیکی یاسایی بوو به لام له سه رده می هنری حه وته مه وه پشت گو ی خرابوو، پادشا جگه له مه داها تی له باجی دارستانه کانیش ه وه ده ست ده که وت، جا هه ر زهویه ک پیشتر دارستان بوا یه به لام له م کاته دارستان نه بوا یه، ئه و پێویست بو سه وز بگریته وه و باجی بخریته سه ر. چارلس له پال ئه مانه دا له گه ل کۆمپانیای کانیش ری که که وت، به وه ی قورغکاری پیدان له به رامبه ر وه رگرتنی بریک دارایی،

بۆ نمونه قۆرغکاری پیشەسازی صابون و مەیی و خۆی. جگە لەمانە چارلس باجی کەشتی گیرایەوێ که ئەمەش بوو هۆی توپەکردنی خەڵکی. بەندەرەکانی ئینگلیز پیشتر کەشتی لێ دروست دەکرا بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە ولات، بەلام کاتی کە حکومەتی ئینگلیزی گەلە کەشتی دامەزراند هەر بۆ ئەم مەبەستە پێشوو، ئەم بەندەرە لە پیشەسازی کەشتی قەدەغە کران. چارلس داوای لەم شارانە کرد سالانە بریک پاره بەدەن بۆ گەلە کەشتی ئینگلیزی، لە بەرامبەر لاجون و نەمانی دروستکردنی کەشتی. کاتی کیش یەکی لە خەڵکی ئەم شارانە بەناوی جۆن هامرن، بەخشینی ئەم باجە پەت کردەو، بەبیانوی ناقانونی بوونی ئەم باجە، بەرەو دادگایان راپیچ کردو هەر لەوێش سەر زەنشت کرا. بیوری تانەکان لە هەموو ناوچەکانی ئینگلتەرە نارەزاییان دەربەری و باجی کەشتیان بە باجیکی ناشەری دایە قەڵەم، هەرۆک پراینگە یاند: ئەم باجە پیچەوانە یە لە گەڵ داواکاری مافەکان کە چارلس خۆی لە سالی 1628 پەزەمانەندی لە سەری نیشانداو و پەسەندی کردو. لە هەمان کاتدا چارلس پەنای برد بۆ دادگا بۆ ئەوەی ئەم باجە بە یاسایی و شەری دابنیت، ئەمانیش لە بەشەرعی بوونی ئەم باجە پێداگریان کردو تەئکیدیان لە سەر کردەو¹. جگە لە هەموو ئەمانە بوونە هۆی نارەزایی بوونی خەڵکی، هۆکاریکی تریش پالئەریبوو بۆ بیزاری دەربەری، ئەمیش هۆکاری ئایینی بوو.

پرسی ئایینی لایەنێکی گرنگی گەلی ئینگلیزی بوو. چارلس "ولیم لود"ی کردە سەرۆکی ئەساقیفە "کانترەری" بۆ بەپێوە بردنی کاروباری کلیسای ئینگلیزی، کە بەرزترین پۆستی ئایینی بوو لە ئینگلتەرە. کاتی کە "ولیم لود" ئەم پۆستە پێدرا، هەموو یاسا توندو تیژەکانی دەرەق بە کاسۆلیکی سوک کرد، وە مۆلەتی پێدان ئاھەنگ سازکەن و بەرەو یانە شەوانە بپۆن بە مەبەستی گوێ گرتن لە مۆسیقا و کات

به سهر بردن و پابواردن "مه به ستمان له پابواردن ئه و مانایه نیه که له کوردیدا ههیه تی"، ئه مه له کاتی کداله لای پیۆریتانه کان هه رام کرابوو. ئه مانه به شیوهیه ک پیۆریتانه کانی په ستو بیزار کردو ناره زایی و نیگه رانیان گه یشته رادهیه ک، که هه زارانیان ولاتیان جیه یشت و پوویان کرده ئه مریکا. شیایوی باسه "ولیم لود" له گهل پیۆریتانه کان به توندی ده جولایه وه و باش نه بوو له گه لیان.

شۆرشى سکۆتله نده (1638): -

"چارلس" ده یویست تعالیمی کلێسای سکۆتله ندی کالڤینی بگۆپۆ و پیکبخت به گۆیره ی تعالیم و سیسته می کلێسای ئینگلیزی، که پاشماوه ی سیسته می کاسۆلیکی بوو. له م کاته دا پیاوانی ئاینی سکۆتله ندی په یمانیکیان له نیوان خۆیانه دا به ستو، سویندی یان خوارد که پارێزگاری له کلێساکه یان بکه ن و هه موو ئه و ئوسقوفانه ده ربکه ن که "چارلس" ده یاننیرۆ بۆ جیه جۆ کردنی پرۆسه ی گۆرانکاری. پاش ئه مه شۆرشیان به رپاکرد. کاتی ک چارلس له یه که م تیکه له چوندا له سالی 1639 نه ی توانی به سه ر شۆرشگێرپاندا زال بیت، له سالی 1640 بانگه یشتی په رله مانى کرد بۆ کۆبوونه وه، به مه به ستی ده سته که وتنی خه رجی پیویست بۆ سه رکوت کردنی شۆرش. کاتی ک په رله مان کۆبویه وه و پادشا ئاماژه ی نه دا به پیشیلکاریه کان، سه رکرده ی نه یاران ده ستیان کرد به گفتوگۆکردن له سه ر پیشیلکاریه کان به یی ئه وه ی ئاماژه بدا به خه رجی، هه روه ک کرده وه کانی حوکمی تاکره وه ی یان خسته به رباس که له سالی 1629 وه ده ستی پی کردبوو. کاتی ک پاشا بی ئومیدبوو له ده سته که وتنی خه رجی، دووباره په رله مانى هه لوه شانده وه. شیایوی باسه ئه م په رله مانه به په رله مانى کورت خایه ن ناسرا، چونکه له سی هه فته زیاتر به رده وام نه بوو. هه لوه شانده وه ی په رله مان له 5/ مایسی 1640 له لایه ن پاشا وه هه لیه کی گه وره ی سیاسى بوو که پاشا ئه نجامیدا. به هۆی ئه وه ی په رله مانى کورت خایه ن ئه و کارانه ی ئه نجام نه دا که

په‌رله‌مانی دواى خۆى ئه‌نجامى دا، واتا: "په‌رله‌مانى دواى په‌رله‌مانى كورت خايه‌ن، به‌و كارانه‌ هه‌ستا، كه‌ په‌رله‌مانى كورت خايه‌ن ئه‌نجامى نه‌دا". ئه‌نجومه‌نى لۆردات ئاماده‌ بوو بۆ ناوبژى نىوان پاشاو ئه‌نجومه‌نى گشتى، به‌ تايبه‌ت كاتى كه‌ بپيار وابوو باس له‌ شوپشى سكوته‌ندى بكړى، هه‌روه‌ها كاتيڅ داواكارى ئه‌م په‌رله‌مانه‌ كورته‌خايه‌نه‌ كه‌م بوون و نه‌ده‌گه‌يشته‌ راده‌ى بى ئومېدبوون، به‌و شيوه‌ى كه‌ په‌رله‌مانى دواتر پىي گه‌يشت.

جه‌نگى ناوخۆيى و شوپشى ئينگليزى

1649-1644

پادشا به‌ مه‌به‌ستى ته‌ياركردنى سوپا بۆ ده‌رپه‌راندنى سكوته‌نديه‌كان له‌ باكورى ئينگلتره‌، ويستى به‌ هه‌موو هۆكارىڅ مال و دارايى كۆبكاته‌وه‌. پادشا نه‌يتوانى په‌رله‌مان له‌ تشرىنى دووه‌مى 1640 كۆبكاته‌وه‌. چونكه‌ 60% ى ئه‌ندامه‌ هه‌لبژێردراوه‌كانى له‌ په‌رله‌مانى پيشوو دانىشتبوون. گوتراوېشه‌ كه‌ زۆرينه‌ى ئه‌ندامانى هه‌ريمه‌ ده‌وله‌مه‌نه‌كان دژو نه‌يارى پادشاو كۆشكى شاهانه‌ بوون.

په‌رله‌مانى دريژخايه‌ن:-

په‌رله‌مانى دريژخايه‌ن بۆيه‌ پىي ده‌وترى دريژخايه‌ن، چونكه‌ له‌ سالى 1640 تاوه‌كو سالى 1660 به‌رده‌وام بوو. ئه‌م په‌رله‌مانه‌ سوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ى كه‌ به‌هرمه‌ند بىت به‌ ده‌سه‌لاتى بالاي ده‌وله‌ت، هه‌روه‌ها خۆى گيل ده‌كرد له‌ فه‌رمانه‌كانى ئه‌نجومه‌نى لۆردات و پادشا كه‌ له‌گه‌ل به‌رژه‌وه‌نديه‌كانى گه‌ل تىكده‌گيرا. كاتى خۆيشى "جيمسى يه‌كه‌م" دانى نابوو به‌ مافى په‌رله‌مان له‌ ده‌ركردنى وه‌زير. له‌م كاته‌شدا ئه‌نجومه‌نى گشتى ده‌يتوانى زيندانىيان بكات و له‌ دارىيان بدات، له‌م نىوانه‌شدا سه‌رۆكى ئه‌ساقيفه‌ى كه‌نتربرى "وليهم لود، توماس و ينتوروس" ناسراوبه‌

"ئایرل ئۆف سترافۆرد" ده‌ستگیرکرد، ته‌نانه‌ت به‌ تۆمه‌تی ناپاکی گه‌وره
 "سترافۆرد"ی - له‌ داردا. ناپاکی "سترافۆرد" ئه‌وه‌ بوو که‌ ویستبویی سوپای
 ئیرله‌ندی به‌ینیتته‌ ئینگلترا بۆ سه‌رکزرکردنی په‌رله‌مان. شیایوی باسه‌ "سترافۆرد" له
 سالی 1629 تا ئه‌و کاته‌ پاوێژکاری چارلسی یه‌که‌م بوو. هه‌رچه‌نده‌ ئه‌نجومه‌نی گشتی
 به‌لگه‌ی ته‌واوی له‌ به‌رده‌ستا نه‌بوو بۆسه‌لماندنی تۆمه‌ته‌که‌، به‌لام گه‌وره‌کانی
 ئه‌نجومه‌نی گشتی ترسان له‌ "سترافۆرد". له‌به‌رئه‌وه‌ به‌ له‌داردان خۆیان لێی پزگار
 کرد. "ولیه‌م لود"یش - که‌ سه‌رۆکی ئه‌ساقیفه‌ی "که‌نته‌ریه‌ری" بوو چاره‌نوسی له‌هی
 هاوده‌رده‌که‌ی خۆی باشت نه‌بوو، چونکه‌ ئه‌ویش تا سالی 1645 له‌ زیندان مایه‌وه‌و
 دواتر له‌ داردا. به‌لگه‌کان ئه‌وه‌یان ده‌سه‌لماند که‌ سترافۆرد بێ تاوانه‌، وه‌لێ
 نه‌یانه‌یشت پارێزگاری له‌خۆی بکات.

چاکسازیه‌کانی په‌رله‌مان:

په‌رله‌مان به‌رده‌وام بوو له‌ چاکسازیه‌ ده‌ستوریه‌کانی به‌:

- 1- هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی دادگه‌ تایبه‌تیه‌کانی وه‌ک دادگه‌ی هۆلی ئه‌ستیره‌، دادگه‌ی
 بالا. هه‌روه‌ها به‌ نه‌ه‌یشتنی دروستکردنی هه‌ر جۆره‌ دادگه‌یه‌کی له‌و شێوه‌ له‌ داهاتوو،
 جگه‌ له‌مه‌ به‌ دامالینی ئه‌نجومه‌نی پاوێژکاری له‌هه‌موو ده‌سه‌لاتیک.
- 2- پێگری کردن له‌ سه‌پاندنی باج و کۆکردنه‌وه‌ی، تا ئه‌و کاته‌ی ئه‌نجومه‌نی گشتی
 بپیارنه‌دات، نابێ په‌رله‌مان له‌ کاربخری یا هه‌له‌په‌سێردری یاخود هه‌له‌وه‌شێنریته‌وه‌.
- 3- دادوهر له‌سه‌ر بنه‌مای پێزو جوان ئاکاری و خۆش په‌فتاری دابمه‌زری نه‌وه‌ک
 له‌سه‌ر بنه‌مای په‌زنامه‌ندی پاشا. شیایوی باسه‌ پاشا له‌سه‌ر هه‌موو ئه‌مانه‌ په‌زنامه‌ندی
 ده‌ربری.

په‌رله‌مان جه‌ختی له‌سه‌ر ئاینزای پرۆتستانتی ده‌کرده‌وه‌ وه‌ک ئاینزای ولاتو
 پارێزگاری لێده‌کرد، که‌چی ئه‌نجومه‌نی گشتی بپیاریدا پیاوانی ئاینی دووربخته‌وه‌

له کاری دهولت و پیرگری لیکردن له ئەندام بوونی ئوسقوفه له ئەنجومه‌نی لۆردات. دووبه‌ره‌کی له نیوان ئەنجومه‌نی گشتی و ئەنجومه‌نی لۆردات پویداو، دواتر ئەندامانی ئەنجومه‌نی گشتیش بوونه دوو به‌ش. چاکسازی ئایینی زیاتر مه‌یلی به‌لای په‌یام و بنه‌ماکانی ئاینزای پیوریسانی دابوو. پیوریتانه‌کان زۆرینه‌ی په‌رله‌مانیان پیکه‌یتابوو، ئەنجومه‌نی لۆرداتیش نه‌یده‌ویست پیکه‌اته‌که‌ی بگۆڕی. کاتی‌ک ئەنجومه‌نی گشتی جیبه‌جیکردنی بریاره‌کانی کرده فرمان و به‌سه‌ر لایه‌نی به‌پررسیاری داسه‌پاند، ئەنجومه‌نی لۆردات ناپه‌زایی ده‌رپری، به‌وبیانوه‌ی که ئەوه‌ی ئەنجومه‌نی گشتی پیتی هه‌لده‌ستی چاکسازی نییه، به‌لکو شو‌رشی‌که له هه‌موو بواره‌کانی ولات. به‌و بیانوه‌ په‌زنامه‌ندی له‌سه‌ر بریاره‌کان نه‌نواند.

له‌هاوینی 1641 پادشا به‌مه‌به‌ستی راکێشانی سه‌رکرده‌کانی سکۆتله‌ندا به‌لای خۆیدا، سه‌ردانی سکۆتله‌ندای کرد. وه‌لێ په‌رله‌مانی سکۆتله‌ندی سو‌ربوو له‌سه‌ر ئەوه‌ی که دامه‌زاندنی فه‌رمانبه‌رانی پادشا ده‌بی له‌لایه‌ن په‌رله‌مانه‌وه‌ بی‌ت، پادشاش ئەمه‌ی په‌تکرده‌وه. به‌مه‌ش پادشا پێسه‌که‌ی بوویه‌وه خوری و نه‌یتوانی هاوکاری سکۆتله‌ندیه‌کان به‌ده‌ستبێنی¹.

کاتی‌ک پادشا گه‌رایه‌وه ئینگلترا بینی که ئەنجومه‌نی لۆردات چاکسازی ئایینی په‌سه‌ند نه‌کرده‌و قبولی نییه، له‌مه‌شدا به‌شیک له‌ئه‌ندامانی ئەنجومه‌نی گشتی پێش‌تیوانیان ده‌کردن. پاشا له‌لێدوانیکدا ووتی: "کۆمه‌لێک له‌پیوریتانه‌کان ده‌یان‌ه‌وێ ویستی خۆیان به‌سه‌ر ئینگلترا به‌سه‌پینن". به‌شیک زۆر له‌خه‌لکی هه‌ستیان کرد که مافی پاشا زیاد له‌پێویست له‌لایه‌ن په‌رله‌مانه‌وه‌ پێشیل ده‌کری. ئەنجومه‌نی لۆردات نه‌یده‌ویست ئەنجومه‌نی گشتی به‌هرمه‌ند بی‌ت له‌ده‌سه‌لاتیک که زیاتر بی‌ت له‌هی پاشا، به‌لکو ده‌یویست ده‌سه‌لاتی پاشا و په‌رله‌مان یه‌کسان بی‌ت. سه‌ره‌پای ئەوانه‌ چه‌ندین ده‌سته و گروپی ئایینی په‌یدابوون که به‌بی‌وابه‌سته بوون به‌ته‌عالیه‌مه‌کانی

کلیسا ئینجیلیان پاشه ده کرد به گویرهی ئاره زوی خویان. له راستیدا هۆکاری سهرهکی بۆ به جه ماوه رنه بوونی پادشا، ترسان بوو له گه رانه وهی کاسۆلیک و پاپه ویهت بۆ ولات به هۆی هه لگیرسانی شۆرش له ئیڕله ندا. په رله مانیش بۆ ئه وهی جه ماوه ربوونی خۆی بگێرپته وه، له پایزی 1641 په شنوسی 119 ماده یی له ژێرناوی "ناپه زایی گه وره" پێشکشی پاشا کرد. مه به سستی سهره کیشی له م په شنوسه پاکیشانی میللهت بوو، وه ولامیکیش بوو بۆ ئه وانه ی لایه نگری پاشا بوون و ده یانوت: "په رله مان خه ریکه دژایه تی مافه سهره کیه کانی پاشا ده کات". له به رامبه ر هه موو ئه مانه داپاشا په زامه ندی نواند له هه مبه ر هه موو ئه و چاکسازییانه ی که په رله مان پیتی هه ستابوو.

"ناپه زایی گه وره" داده نریت به په شنوسی مه ترسیدارو گرنگترین به لگه نامه ی میژووی ده ستوری ئینگلیزی که خه لکی له سهردهمی خۆیدا دانیان پێداهیتا. پاشا ویسته کان پێیانوابوو مه به ست له م په شنوسه تۆمه تبارکردنی پاشایه به شتیک که نه یکردوو. له دیدی خه لکانی بیانی "ناپه زایی گه وره" فیلێک بووه که سهرکرده کانی ئه نجومه نی گشتی ویستویانه به هۆیه وه جه ماوه ری خویان دروست بکه نه وه، ئه و جه ماوه ره ی که له هاوینی 1641 له ده ستیان چووبوو، به هۆی تۆمه تبارکردنی پادشاو به سوک دانانی کاره کانی پاشا له رابردووو ئه م کاته. ئه م په شنوسه تیکه پێندرا به زۆرینه یه کی که م¹ واتا: "نیوه که می زیاتر ده نگیان له سه ری داوه". دواتر پێشکشی پاشاکرا بۆ په سه ندکردنی².

"چارلس" خۆی به رپرسیار نه کرد به رته کردنه وهی ئه م په شنوسه و، رایگه یاند که له ماوه یه کی دیاری کراودا ده یه ویت نه ک هه ر په زامه ندی ده نوینی له سه ر ئه و یاسانه ی داندراون، به لکو ئه و ئازادیانه ش ده به خشی که له سنوری دادو ویژدان دایه، پارێزگاریش ده کات له کلیسای ئینگلیزی. له راستیدا چارلس له م کاته دا خاوه نی

هەيزىبو، نۆرىنەى ئەنجومەنى لۆردات لەگەلى دابوون و دەيتوانى زالى بىت بەسەر سەرکردەكان و گەورەكانى ئەنجومەنى گشتى، ئەگەر هاتبايە وابەستەى ئارام گرى و دانايى و حىكمەت بوایە.

شۆرشى ئىزلەندى لە دواى لە داردانى "سترافۆرد" ھەلگىرسا، ئەم بە دەستىكى ئاسنن زالى ببوو بەسەر ناوچەكەدا. ئىزلەندىەكان زۆرىك لـ پپۆتستانتيەپيۆريتاتيەكانيان كوشت. كەھەر ئەمە وایکرد پەرلەمان سوپايەك ديارى بكات بۆ سەرکوئکردنى شۆرش، لەپال ئەوەشدا پەرلەمان مەبەستى ئەوەبوو كە خۆى سەرکردەى سوپا ديارى بكات، لە ترسى ئەوەى پادشا نەتوانى سوپا بخاتەكار بۆ ملەكەچکردنى پەرلەمان. لەم كاتەدا درۆيەك لە ئىنگلترا بلاوويويەو و كەوتە سەرزاران، بەوەى كە ئىزلەندىەكان بەناوى پادشاو شۆرش دەكەن. لە بەرامبەر ئەمەدا پەرلەمان لە دەسلەتای دەستورى و پادشا تىپەپاند، سەرەپای ئەوەى ئەنجومەنى گشتى بەوەندە نەوەستا، بەلگو ويستى سوکايەتى بكات بە پادشا، بەتاييەت بە ھەلۆشاندنەوەى سيستەمى ئوسقوفیەت لە ئىنگلترا و کردنى بە كالفیزم، ئەمەش بە دامەزراندنى منستر لە جياتى ئەساقیفە و دەرکردنى دوانزە ئوسقوف لە ئەنجومەنى لۆردات.

كاتێك قورەكە خەستر بوو گەورەكانى ئەنجومەنى گشتى لیستەيەکیان پێشكەشى پەرلەمان کردو تيايدا پېشنیاری دامەزراندنى سەرکردەيەکی گشتیان کرد بەمەبەستى ھەستانی بەکاری سەربازی و کۆکردنەوەى باجی پيويست بۆ موچەى سوپا و راگەيانندى حوكمى عورفى.

لەم كاتەدا چارلس خۆى بە خاوەن نەکردو بریاری دەستگیرکردنى پېنج سەرکردەى ئەنجومەنى گشتى دەرکرد كە گرنگترینیان "جۆن پیم" ی سەرکردەى نەیارانو "ھامدن" و "ھالس" بوون. چارلس ئەمانى تۆمەتبارى کرد بەوەى كە ھەولدانیان داوہ ياساكانى وولات پيشيل بکەن و سكوئلەندىەكان بانگھيشت بکەن بۆ

هیرش کردنه سه ر ئینگلترا. ئه مجا به شی باکوری ولاته بخه نه ژیر پکیفی خویان. به لام ئه م پینچ ئه ندامه ده ست پئسخه ریان کردو زوو به فریای خویان که وتزو هه لاتزو خویان هه شاردا. ئیدی پاشا گه یشته ئه و به وایه ی که جهنگی ناوخوی هه رده بی پوودات و قوناغیکه ده بی پئیدا گوزه ر بکات¹.

جهنگی ناوخوی:-

چارلس له سه ره تای 1642 له ندهنی جی هیشتو له گه ئیشدا جگه له سی که س که سی تری له گه ل نه بوو، ئینجا دهستی کرد به ئاماده کاری بۆ به ره نگاری کردنی سوپای په رله مانی، ئه مه شی ته و او کردو له دای ده مانگ "10 مانگ" له "ئه دیدج هیل" توانی پووبه پوی سوپای په رله مانی ببیته وه به هوی ئه و سیاسه ته ی که "ئیدوار هاید" بۆی داپشت بوو. "ئیدوارد هاید" ئه ندامیکی دیاری ئه نجومه نی لۆردات بوو، به لام بوو به پشتیوانی پاشا. "ئیدوارد هاید" له ئه نجومه نی گشتی هه ندی له گوته کانی "جۆن پیم" ی به کار هیناو، ئه مه ی کرده بنچینه یه ک بۆ په یڕه وکردنی سیاسه تی خوی. "جۆن پیم" له یه کی له بۆنه کانو له په رله مان ووتی: "یاسای پاست ئه و یاسایه که ده توانی په و له نا په و جیا کاته وه. پادشا له پئیداگیریه کانی له مافی شه رعی خوی و نایاسایی کردنی داواکاری په رله مان پشت ده به ستی به له ده ستدانی ویستی په رله مان له دانپیدانان به ده ستوری په یڕه و کراو، به و پئی یه ی که ناگونجی بۆ وولات وپیویسته بگۆردی. به شی زۆری په رله مان په زامه ند نی یه له سه ر یاسایه ک که له به هره مه ند بوون له هه ریمه کان دیانده مالیت، له کاتی کدا یاسا پارێزگاری ده کات له په رله مانتارانو له لیپرسینه وه ده یانپارێزی. سه رکرده کانی په رله مان له کاتی ک گۆران له ده ستوردا ده که ن و نه یاره کانیان ده رده که ن که ئه وان نوینه رایه تی ته وای خه لکی ناکه ن، ئیدی

زۆر به ئاسانی ده‌توانییت تۆمه‌تی ئه‌وه‌یان بخریته پال¹ که ئه‌وان حکومه‌تیکی
خۆسه‌پین داده‌مه‌زیین².

مه‌به‌ستی "پیم" له‌م قسانه ئه‌وه‌بوو که بلی: "پای گشتی ئینگلیزی له‌ ماوه‌ی دوو
سالدا گۆراوه‌ و زۆرینه‌ی بۆته‌ چه‌پره‌و". که‌واته ئه‌گه‌ر بیته‌ هه‌ل‌بژاردنیکی نوی به‌پۆه
بچی ئه‌وا چه‌پره‌وه‌کان زیاتر ده‌توانن حکومه‌تیک دامه‌زیین که زیاتر ته‌واوتر
نویته‌رایه‌تی خه‌لکی ده‌که‌ن. وه‌ هه‌ر حکومه‌تیکیش په‌رله‌مانی ئه‌مپۆ دایمه‌زیینی
نویته‌رایه‌تی گه‌ل ناکات، چونکه حکومه‌ته‌که‌ پاستره‌وه‌و به‌لای چه‌پره‌وه‌کان
حکومه‌تیکی خۆسه‌پینه‌.

نه‌خشه‌و به‌نامه‌ی سیاسی په‌رله‌مان له (19) ماده‌دا کورت ببوویه‌وه که په‌رله‌مان
له‌ حوزه‌یرانی (1641) پيشکه‌شی پاشای کردو بوو به‌ بناغه‌و ئه‌ساسی شه‌ری
ناوخۆ. پوخته‌که‌یشی بریتی یه‌ له‌وه‌ی که به‌ په‌زامه‌ندی په‌رله‌مان راویژکاری ده‌وله‌ت و
گه‌وره‌ فه‌رمانبه‌ران و ده‌سه‌لاتدارانی قه‌لا دایمه‌زیین، ته‌نانه‌ت په‌روه‌رده‌و پیگه‌یاندن و
پۆشنبیرکردنی منداڵانی پاشا به‌ په‌زامه‌ندی پێویسته‌ په‌رله‌مان بیته‌، نه‌ک هه‌ر ئه‌مه
به‌لکو هاوسه‌رانیان که‌سانیک بن په‌رله‌مان متمانه‌ی پێیان هه‌بیته‌. هه‌روه‌ها یاسای
توند و په‌ق له‌ هه‌مبه‌ر کاسۆلیک پیا‌ده‌بکری و لۆرده کاسۆلیکه‌کانی ئه‌نجومه‌نی لۆردات
ده‌ربکری، هه‌روها پادشا به‌ گویره‌ی پینماییه‌کانی په‌رله‌مان چاکسازی له‌ کلێسادا
بکات و واژۆ بکات له‌سه‌ر دامه‌زاندنی میلیشیا. وه‌ ئه‌و لۆردانه‌ی که چارلس هه‌قی بوو
به‌توندی په‌تی کاته‌وه‌، چونکه هه‌چ ده‌سه‌لاتیکی بۆ پاشا نه‌هیشته‌بوویه‌وه. ئه‌وه‌بوو له
وه‌لامی دا ووتی: "ئه‌مه‌ هه‌ستی گالته‌کاری سوکایه‌تی پیکردن ده‌جولینی و هه‌چ
ده‌سه‌لاتیک بۆ پاشا نه‌هێلێته‌وه‌ جگه‌ له‌ ناویکی بی ناوه‌پۆک". سه‌باره‌ت به‌ کلێساو
ده‌وله‌تیش چارلس ووتی: "لێره‌دا هه‌چ شتیک نییه‌ بگاته‌ کلێسای ئینگلیزی و بته‌ماکانی
له‌پاستی و پاکیدا، وه‌ هه‌چ حکومه‌تیک و یاسا و کاریکی جوانتر و باشتري نییه‌ له‌وه‌ی
ئێمه‌. منیش ده‌پیارێزم له‌پا‌په‌ویه‌ت و پیۆریتانیه‌ جوداخوازه‌کان¹".

ئەوانەى كە لە ژێر بەیداخى پادشایەتى پادەوستان، ئەوانە بوون كە بە پالنه‌رى گۆپراپه‌لى بۆ ته‌ختى ئینگلیزى و پارێزگارى كردن لە كلیسا پال دهنران. زۆریكیش له به‌رنه‌وه‌ى باوه‌رپیان به‌ تیۆرى مافى خودایى و پیروزی پادشا هه‌بوو به‌ لای پادشادا هاتن. ئەوه‌ ته‌ "نايدمۆند فیرنى" ده‌لى: "من هه‌ز ناکه‌م دووبه‌ره‌كى دروست بێت، به‌ لكوپه‌به‌ دل هه‌ز ده‌كه‌م پادشا داواكاریه‌كانى په‌رله‌مان جیبه‌جی بكات، تاوه‌كو وێژدانم ئارام ده‌بێت و شوینی پاشای گه‌وره‌م ده‌كه‌وم، ئەو پاشایه‌ى به‌ نیعمه‌ته‌كانى ئارامشى پێدام. من خواردنى ئەو ده‌خۆم و ماوه‌یه‌كى زۆر خزمه‌تم كردوه‌، له‌ خۆشم پازى نابم له‌ كاتیكى ته‌نگانه‌دا جیبه‌هێلم."

جگه‌له‌مه‌ هۆكارى كۆمه‌لایه‌تیش هۆكارى تریو بۆ پششتیوانى پادشا، كاتیك ده‌بینین خاوه‌ن زه‌وییه‌كان له‌ گوتاره‌كانى دژ پادشا ده‌ترسان كاتیك ده‌یانووت: "هه‌تا ئیستا ئەوان خزمه‌تى خانه‌دانانیان كردو ئەوان گه‌وره‌ بوون، ئیستاش ده‌ورى ئەوان كۆتایى هاتوه‌و پێویسته‌ خزمه‌تمان بکه‌ن". له‌به‌رنه‌وه‌ زۆریك له‌ خاوه‌ن زه‌وییه‌كان و خانه‌دانان لایه‌نگرى پاشا بوون و بینیان به‌رژه‌وه‌ندییان ده‌كه‌وێته‌ مه‌ترسى ئەگه‌ریه‌ت و پاشایه‌تى بکه‌وێت.

ئەوانه‌ى كە لایه‌نگرى په‌رله‌مانیان كرد زۆریه‌ى زۆریان له‌ چینی ناوه‌راست و بازرگانان و فرۆشیاران بوون، ئەوانه‌ى به‌هۆى لێپێچانه‌وه‌ و سه‌ندنى باج لییان زیانیان به‌رکه‌وتبوو. ئەوانه‌ زۆریه‌یان له‌ پیۆریتانیه‌كان بوون و نوینه‌ره‌كانیان زۆریه‌ى په‌رله‌مانیان پێکهێناوو. به‌شیکیش له‌وانه‌ ئەوانه‌بوون كه‌له‌ ده‌سه‌لاتى پاپه‌ویه‌ت ده‌ترسان و له‌و بره‌وايه‌دا بوون كه‌ پادشایه‌تى بایه‌خى پێده‌دات. هه‌روه‌ها هۆكارى ئاینى له‌گه‌ڵ هۆكارى سیاسى و ئابورى بوو به‌یه‌ك، زۆریه‌ى پششتیوانانى په‌رله‌مان گۆرپانكارى كۆمه‌لایه‌تیان گه‌ره‌ك بوو، په‌رله‌مانیش سه‌روه‌رى په‌رله‌مان و ئازادییان ده‌ویست و دژى پادشایه‌تى په‌ها بوون.

پەرلەمان باوەڕی وابوو کە پادشا ناتوانی سوپا پێکبخت و دایمەزینی، چونکە کاتیەک لە کانونی دووهمی 1642 لەندەنی جی هیشت، بی هیوا بوو. پادشا لە مانگی ئازار گەیشته شاری "یۆرک"، دواتر پوو و باشور ئاراستە ی گرت. لە ئابی هەمان سالدا "نوتنگهامی" خستە ژێرپاریزگاری خۆی، تەنانهت لەم کاتەشدا جگە لە "800" سواری "300" پیاده، هیچی تری لە گەڵ نەبوو، بەمەش توشی بی هیوایی بوو. تەنانهت هەندێ لە پوێژکارانی پێشنیازیان بۆکرد کە لەناکاو بگەرێتەوه لەندەن.

لەپستیدا پادشا پیش ئەوهی لەندەن جی بیلی، هەرلە سەرەتاوه خیزان و مندالەکانی ناردە فەرەنسا. لە شەشی ئەیلولی هەمان سالدا پەرلەمان بەیانئیکی درکردو تیایدا هاتبوو: "کە ئەوان سەربازەکانیان لە خزمەتی سەربازی دەرناکەن، مادام "چارلس" ملکه چی داوی پەرلەمان نابێت. ئەو کەمتەرخەمانە ی پەرلەمان دەنگی لە دژ دەرکردن پێویستە لەسەریان ئەرکی سوپا بخەنە ئەستۆی خۆیان، وە پێویستە نەیارانی پەرلەمان قەرزەکانی پەرلەمان بدەنەوه. ئەم گوتارە ی پەرلەمان گشتیگر بوو. هەر کەسی لە خۆی ترسابووایە و بیلایەن بووایە خۆی چەکار دەکرد و بەلای پادشادا دەچوو بە مەبەستی پارێزگاری کردن لە خۆی. ئیدی لەپیش کۆتایی هاتنی ئەیلول پادشا توانی هەزار سوواری شەش هەزار پیاده بۆخۆی کۆبکاتەوه، بەلام سیابەختی لەوه دابوو چەك و تفاقێ کەم بوو. "هناریتا ماریای" خیزانیشی لە هۆلنداوه نەیدەتوانی چەك و تفاقێ پێبدات، بەهۆی ئەوهی هیزی دەریای ئینگلیزی لایەنگری پەرلەمان بوون. جگە لەمە پادشا بواری مادیشی کەم بوو. هەر ئەمەش ناچاری کرد مۆلکەکانی زانکۆی "کمبرج و ئۆکسفۆرد" و کەلوپەلی زیپوزیو بفروشی و بری ماددە و خەرجی لە بنەمالە دەولەمەندەکان دەست خۆی بخت.

بەپێچەوانەوه پەرلەمان لە پووی چەك و ماددە وە لە باریکی زۆر باشدا بوو، بەلام پەرلەمانیش لەلایەکی ترهوه کەم و کوپی هەبوو، کەخۆی دەبینیەوه لە سەربازەکانی. بەو پێیە ی سەربازەکانیان ئەزمونی جەنگیان کەم بوو شارەزایی و چاونهترسی و

جه‌ره‌به‌زیان كه‌م بوو. سوپا سالاری په‌رله‌مان "ئاسيكس" بوو كه پيش‌ه‌وی پینچ هه‌زار سواره‌و بیست‌و پینچ هه‌زار پیاده‌ی چه‌كداری ده‌كرد. هه‌موو ئه‌م هی‌زه له تشرینی یه‌كه‌می 1642 له ئیدج هی‌ل پووبه‌پوی پادشا بویه‌وه.

سواره‌كانی پادشا توانیان سوپای په‌رله‌مان له "ئیدج هی‌ل" گه‌مارۆ بده‌ن و به‌سه‌ریاندا سه‌ركه‌ون، وه‌لێ هه‌لیکی زی‌پینیان له‌ده‌ستدا بۆ له‌ناو‌بردنی دوژمانان، كاتیك به‌دوای سواره‌كانی په‌رله‌مان كه‌وتن، كه‌ به‌هۆیه‌وه پیاده‌كانی په‌رله‌مان توانیان سه‌ركه‌ون به‌سه‌ر پیاده‌كانی پاشادا، به‌لام كاتیك سواره‌كانیان گه‌پانه‌وه هه‌ردوو سوپا هاوسه‌نگ بونه‌وه و جه‌نگه‌كه یه‌كلانه‌بوویه‌وه. چارلس توانی بالاده‌ست بی‌ت به‌سه‌ر شاری "بانیری" و بگه‌رپێته‌وه ئوكسفۆرد، له‌كاتیكدا هی‌زه‌كانی په‌رله‌مان گه‌پانه‌وه له‌نده‌ن.

سواره‌كان له‌دوو سالی یه‌كه‌می جه‌نگ سه‌ركه‌وتن‌یان به‌ده‌سته‌یتنا. سواره‌كان توانیان ده‌ست‌بگرن به‌سه‌ر باشوری خۆرئاوای ئینگلترا، كه‌ به‌هۆیه‌وه پادشا ویسته‌كان به‌هیز بوون له‌خۆرئاوا و باكور. له‌كاتیكدا په‌رله‌مانیه‌كان له‌خۆره‌لات و باشور خاوه‌ن هیز بوون. په‌رله‌مان به‌سه‌ركردایه‌تی "پیم" توانی له‌گه‌ل سكو‌تله‌ندیه‌كان پیک‌بی‌ت و ناكو‌کیه‌كانیان نه‌هی‌لن، دوا‌ی ئه‌وه‌ی كلێسا‌كانیان كرده یه‌ك كلێسای كالقنی له‌هه‌ردو ولات له‌سه‌ر شی‌وازی كلێسای سكو‌تله‌ندی. به‌مه‌ش پيش ئه‌وه‌ی مانگی دیسمبر "كانونی یه‌كه‌م"ی 1643 بی‌ت، "پیم" توانی سكو‌تله‌ندیه‌كان له‌خزمه‌تی خۆیدا‌بخاته‌كار، وه‌لێ له‌مانگی دیسمبر "پیم" له‌دو‌نیا ده‌رچوو چاوی لی‌كنا. پاش هه‌شت مانگ له‌مردنی پیم هه‌ردوو سوپای پادشا و په‌رله‌مان له‌ته‌موزی 1644 كه‌وتنه‌ جه‌نگ. سوپای پادشا به‌هه‌ژده هه‌زار سه‌ربازه‌وه به‌سه‌ركردایه‌تی "پو‌برت"ی کو‌پی خوشکی چارلس، پووبه‌پووی سوپای په‌رله‌مانی سه‌رخ‌پ بوونه‌وه "سوپای سه‌رخ‌پ: هی په‌رله‌مان بوو، كه‌سه‌ریان ده‌تاشی. پی‌ده‌چی تاشینی سه‌ریان به‌شی‌وه‌یه‌ك بووی، كه‌ سه‌ریان شی‌وه‌یه‌کی خ‌ری نواندی". سوپای په‌رله‌مان له‌گه‌ل

سوپای سکۆتلەندی ژمارەیان دەگەیشتە "27" ھەزار سەربازو لە بەرامبەر "18" ھەزار سەربازی سوپای پادشا کەوتنە جەنگو لە تیکھەلچونی "مارستن مور" سوپای پەرلەمانی توانی سەرکەوێ بەسەر باشترین سەرکردەیی سوپای پادشا "پویرت". بەپراستی ئەم تیکھەلچوونە گەرەتین پووبەپووبوونەو بوو لە جەنگی ناوڤۆداو بەھۆیەو بەکوری ئینگلترا لە بەردەم پەرلەمان ئاوەلا بوو کەوتە دەستیان. لەملاشەو پادشا ویستەکان بەھۆی سەرکەوتنێان بەسەر ھێزەکانی "ئیسکس"ی سەرکردەیی پەرلەمان، باشوری خۆڕئاوای ئینگلترایان کەوتە بن دەست، دواي ئەوھە ئەم سەرکردەھە لە ئەیلوولی "1644" خۆی پادەستی پادشاخوازەکان کرد.¹

پۆلی کرۆمۆویل لەم کاتەدا دەرکەوت، کاتیک ھەستا بە پیکخستنی سوپا و ناوی لێنان سوپای نمونەیی. پەرلەمان لە توانای دا ھەبوو سوپاکەیی بە ماددەو چەك تەیار بکات، ئەمە لە کاتیکدا پادشا خوازەکان لەم دوو بوارەیان کەم بوو.

جەنەرال "فیرفیکس" بووبە سەرۆکی گشتی سوپا و "کرۆمۆویل" بووبە جیگری وفەرماندەیی سوارەکان. جوتە سەرکردە لە ھاوینی 1645 لە جەنگی نیسبی لە "12/ھوزەیران" توانیان سەرکەوتنێکی مەزن بە دەست بێنن بەسەر سوپای پادشا. سوپای پەرلەمانی توانی ناوچەکان لە بەرھەڵستکاری سوارەکان پاک بکەنەو. ئیدی پادشا وەك پەنا بەر لە "ئۆكسفۆرد" بە تەنھا مایەو و لە 24/ھوزەیرانی 1646 خۆی پادەستی سکۆتلەندیەکان کرد.¹

1 Trevelyan.G M England under the Stuarts(Penguin,1960),pp.226-227.
also pp.245-246 -

1 Ibid;pp.254-259.

شۆرشى دووهمی ئینگلیزی (1647-1649)

جهنگى ناوخویى به خۆبهدهسته وهدانى پادشا كۆتایى هات، په رله مانش هه ر وابهسته بوو به و په یمانه ی كه له گه ل سكوۆتله ندیه كان مۆرى كردبوو. سكوۆتله ندیه كان پۆلى سهره كيان گێرا له هه ردوو جهنگى یه كلاكه ره وه ی "مارستن مۆرو، نیسیی"، كه له هه ردوو كياندا په رله مان سهركه وتنى به دهسته هینا. ناوه پۆكى په یمانه كه باس له دامه زراندى كلیسای سكوۆتله ندی "پریسپیتارى" دهكات له ئینگلته پادا، كه ملكه چى دهوله ته. به بۆچونى زۆرىنه ی پیۆریتانه كان كلیسای سكوۆتله ندی جیاوازی نییه له گه ل كلیسای ئینگلیزی له هه مبه ر دهسه لاتى دهوله ت به سه ریداو سه پاندى دروشمه په رستشكاریه كان. ئه م پیۆریتانه ده یانویست كلیسای سه ربه خۆ ئازاد دابه زرین، كه به هۆیه وه ناوهران سه ربه خۆخوازن. به ره به ره ژماره یان زیادى كردو بوونه خاوه ن هیزو كه سی خاوه ن پێگه له سوپای نمونه ییدا.

له هه مان كاتدا په رله مان په یمانه كه ی به جیهینا و كلیسای پریسپیتارى سكوۆتله ندی له ئینگلترا دامه زراند بى گویدانه سه ربه خۆخوازه كان و ئامانجى ئه وان له دامه زراندى كلیسای ئازاد. له سه ره تاى سالى (1647) په رله مان فرمانى دا به ئافروژ "تسریح" بوون له سوپای نمونه یى به بى پیدانى پاشماوه ی موچه كانیان. به لام سوپا ئه مه ی په ت كرده وه به هه لبژاردنى سه ركرده بۆسوپا نه خشه ی كارى خۆى داپشت. كاتیك په رله مان هه ستى به سازبوونى شۆرشى سوپا كرد، ویستى له گه ل پاشا پێكه ویت و بیگێریته وه سه ر دهسه لات. به لام سوپا دهست پێشخه رى كردو خیرا پادشای دهستگیر كرد. له م ماوه یه شدا بیره سیاسیه تازه كان له سوپادا له په ره سه ندن دا بوون. وهك تیۆرى "مافه سروشتیه كان بۆ مرۆف"، كه کاریگه رى هه بوو به سه ر نوسه ران و بیرمه ندان له ئینگلترا و ئه مریکا و فره نسا. ئه م تیۆره پیدایه رى ده كرد له سه ر ئه وه ی كه "حكومه تى شه رعى پشت ده به ستى به په زامه ندی ژێرده سه ته كانى. حكومه تى په رله مانیش پیویسته پێكبیته له یهك ئه نجومه ن، ئه م ئه نجومه نه ش له پێگه ی دهنگ

کرۆمۆویل باوهری به دیموکراتیه ته بوو، خۆشی له م بارهیه وه ده‌لی: "زۆرینه ی
 گه‌لی ئینگلیز دیموکراتیه تیان ناوێت، هه‌رچه‌نده له پوویی تیۆریشه‌وه چاک بێت."
 کرۆمۆویل به پێشکەش کردنی "سه‌ری پێشنیازه‌کان" سوپای هێنايه ئه‌و بېوايه‌ی که
 نه‌یاری کردنی پادشا چاره‌سه‌ره. ئه‌مه‌ی کرۆمۆویل باسی له لی‌بۆرده‌یی ئاینی و
 بالاده‌ستی په‌رله‌مان به‌سه‌ر میلیشیا و کاروباره‌کانی ده‌وله‌ت ده‌کرد بۆ ماوه‌ی ده
 سال. هه‌روه‌ها داوای ده‌کرد هه‌یج که‌س ناچار نه‌کرێ کلتی‌سای پریسپیتاری سکۆتله‌ندی
 په‌سه‌ند بکات، وه ده‌سه‌لاتی‌ک نه‌دری به‌ ئه‌ساقیفه‌ که‌ بتوانی زۆره‌ ملیی بکات.
 هه‌روه‌ک داوای هه‌لۆه‌شاندنه‌وه‌ی په‌رله‌مانی درێژخایه‌ن و هه‌لبژاردنی په‌رله‌مانی نوێ
 ده‌رکرد له‌سه‌ر بانه‌مای به‌خشینی مافی زیاتری هه‌لبژاردن و دامه‌زراندنی بازنه‌ی
 یه‌کسانی زۆتر بۆ هه‌لبژاردن. ساکاتی‌کیش چارلس ئه‌م داواکاریانه‌ی په‌تکرده‌وه،
 کرۆمۆویل که‌وته‌ هه‌لۆیستی‌کی نا‌په‌ه‌ته‌وه. رادیکاڵیه‌کان که‌ خۆیان ناو نابوو
 "ئیلیفیر"¹، کاریگه‌ریان هه‌بوو به‌سه‌ر سوپا. کرۆمۆویل هه‌ولیدا خۆی بپاریزی له
 شۆرش. سه‌ربازانی سوپا به‌ کاریگه‌ری "ئیلیفیر" ده‌ستورێکیان دانا به‌ناوی
 "پێککه‌وتنی گه‌ل"، و، تیايدا داواکرا‌بوو به‌ پیرفرا‌ندۆمی‌کی گشتی و وازه‌ێنان له‌ پادشا و
 په‌رله‌مان و گه‌رانه‌وه‌ بۆ گه‌ل وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌ک بۆ ته‌واوی ده‌سه‌لاته‌کان. "پێککه‌وتنی
 گه‌ل" پاشایه‌تی و ئه‌نجومه‌نی لۆرداتی په‌ت ده‌کرده‌وه‌و ده‌سه‌لاتی ده‌خسته‌ په‌رله‌مان
 ، په‌رله‌مانی‌ک که‌ له‌ یه‌ک ئه‌نجومه‌ن پێکب‌ێت و له‌ پێگه‌ی هه‌لبژاردنی‌کی گشتی "نێرینه"
 هه‌لبژێردری. جگه‌ له‌مه‌ به‌ندوباریشی له‌سه‌ر په‌رله‌مان دانا، به‌وی‌پیه‌ی که‌ هه‌ندی

1 بۆيە ئەم ناوھيان لە خۆيان نابوو، چونکە دەیانویست خەلگی والییکەن یە کسان بن لە پەروی
سیاسەتەو.

ئازادی تاکه کهس هه ن پهره لمایش ناتوانی قه دهغه ی بکات و له خه لکیان بستینی. کرۆمۆیل ده یگوت: " ئایا به پاستی گه لی ئینگلیزی ئاماده یه ئه م سیسته مه وه رگری؟". کرۆمۆیل سه ختی و قورسی ده دیت له جیبه جیکردنی ئه م ده ستوره. ئیدی له گه ل هاوه لانی توانی بره و به سوپا بیئی که زیاتر میانگیرن له داواکاریه کانیان. ئه م گوتیۆو گفتوگۆیانه ی که له نیوان ئه ندامانی سوپا بریۆه چوو بوو به به شیك له ده ستوری ویلایه ته یگروتوه کان.

کرۆمۆیل هه ولیدا پاشایه تی پزگاریکات، به لام نه یتوانی چارلس پزگاریکات. وتیۆه کانی نیوان سوپا و پادشا ده ریخست که پاشا هه ولده دات سود وه رگری له جیاوازی و ناکوکی نیوان شوپشگیزان، به و مه به سته ی ئه وه ی له جهنگ له ده سته ی دا، به ده سته ی بیئیته وه. هه روه که یه کی له پیاوانی سوپا ده لی: " کاتی چارلس پیشنیا زه کانی سوپای په تکرده وه، په رله مانیش متمانه ی خو ی له به رامبه ر سوپا له ده ستدا. کاتیکیش پاشا پیکه وتنی کرد له گه ل سکۆتله ندیه کان له سه ر ئه وه ی که سوپا و ته خت بگیڕیته وه بو پاشا له به رامبه ردا پاشا بو ماوه ی سی سال کلّیسیای پریسیپیتاری دابه زینی، سوپای به ته واوی له خو ی توپه کرد". له م کاته دا سکۆتله ندیه کان شالوایان هیئایه سه ر ئینگلتراو، زۆریک له پادشا ویسته کانیش پشتیوانی پادشایان کرد. به لام سوپا دووباره یه کی گرتیه وه، دوا ی ئه وه ی ناکوکیه کانیان نه هیشت، وه له سالی 1648 پووبه پووی سوپای سکۆتله ندی بوونه وه و سه رکه وتن به سه ریاندا. له م ماوه یه ی که سوپا له جهنگدا بوو له گه ل سکۆتله ندیه کان، په رله مان له گه ل چارلس پیکه وت به وه ی که چارلس بگه رپیته وه سه رته خت به و مه رجه ی نه رم و نیانی له ئایندا نه نوینی. ئه مه ش کو تایی سهرده می پادشایی به دیارخست.

کاتیك سوپا به سه رکه وتویی گه رایه وه و بریاری کو تایی هیئانی پادشا و په رله مانی ده رکرد. ئیدی له (6/کانونی یه که می / 1648) سه رهنگ "پراید"¹ له گه ل ده سته یه ک

له سه ربازان له به رده م ده روزه ی په رله مان پاوه ستاو پشتیوانانی کلیسای سکۆتله ندی له چوونه ژووره وه قه ده غه کرد. ئه وه بوو په رله مان له هه موو ئه وه ئه ندامانه پاک کرایه وه که پشتیوانی سوپایان نه ده کرد. به هۆیه وه له کۆی 504 ئه ندام که له سالی 1604 هه لېژێردرابوون ته نها شه ست ئه ندام مانه وه. په رله مان پاک کرایه وه، ناوی رامپ Ramp ی به سه ردا برآ، ئینگلترا له ئیستاوه به ره و داهاتوو که وته ژێر فه رمانی سوپا¹.

له داردانی چارلسی یه که م:

دوای ئه وه ی سوپا کۆتایی هینا به پاک کردنه وه ی په رله مان، ئه وه ئه ندامانه ی که له ئه نجومه نی گشتی دا مابوونه وه داویان کرد ئه نجومه نی لۆردات لیژنه یه ک پیکبیت بۆ دادگایی کردنی چارلسی یه که م. کاتیکیش ئه نجومه نی لۆردات برپاری ئه نجومه نی گشتی په ت کرده وه، ئه نجومه نی گشتی له سه ره تای سالی 1649 برپاریدا ده سه لاتی دادوه ری بۆ گه ل بیت، مادام په رله مانیش نوینه رایه تی گه ل ده کات، ئه وا به هره مه نده له ده سه لاتی بالا، وه په رله مان هه ر یاسایه ک ده ربکات یاسایه، جا پادشاو ئه نجومه نی لۆردات له گه ل ئه م یاسایه بن یا له گه لئ نه بن. له ژێر پۆشنایی بارودۆخی تازه چارلس له 30/ کانونی دووه می 1649 له سیداره درا. له پاستیدا ئه و لیژنه یه ی دانیشته بۆ دادگایی کردنی چارلس، نوینه رایه تی گه لی ئینگلیزی نه ده کرد له م کاته دا، له به ره ئه وه ئه م دادگایی کردنه و ئه م له سیداره دانه نا یاسایی بوو. له سیداره درانی پادشا کاریگه ری دروستکرد له سه ر گه لی ئینگلیزی و کیشوه ری ئه وروپا، ژۆرینه ی زۆری خه لکی په رۆش بوون بۆی، ته نانته ئه وانه یشی که له دژی پادشاوه ستان و له گه لیدا ده جه نگان چه زیان نه ده کرد چاره نویسی به م پۆژه گه یشته با. کاتیک سه ری خویناوی پادشا که خوینی لی ده تکا له به رامبه ر خه لکی به رزکرایه وه دوای له سیداره درانی به

شیۆەیه کی پاستەوخۆ، هوتاف کیشانی سەربازان لە نێو گریان و شین و شەپۆری جەماوەر وون بوو.²

وەنەبێ شۆرشی ئینگلیزی بەهۆی تیکچوونی کۆمەلگەی ئینگلیزی پوویدایی، یاخود بەهۆی ململانێی چینایەتی ھەلگیرسابی، وەک ئەو ململانێی چینایەتیەکی کەفرەنسای پێش شۆرش و لەکاتی شۆرش بەخۆیەو بێنی. بەلکو شۆرشی ئینگلیزی لە ئەنجامی ململانێ کردن بوو لەسەر جێبەجێ کردن ی پرسی ئاینی و سیاسیی لە کۆمەلگەییەکی خۆشگوزەران و بەهێز سەریھەڵدا. لەمەو دەتوانین بڵێین: کە ھۆکارەکانی شۆرش تەنھا ئابوری یان کۆمەلایەتی نەبوو بەشیۆەییەکی ناپاستەوخۆ. بەلکو ئەمە گەلی ئینگلیزیش بوو کە بوویە دووبەرەکی ناکۆک و دژ بە یەک، لەھەر بەرەییەکی کدا ژمارەییەکی خانەدانان و چینی ناوھەڵپاست ھەبوون. ھۆکاری ئاینیش پۆلێکی سەرەکی گێرا ھەر لە سەرەتای شۆرشەو تاکوتایی. کاریگەری ئەم پرسیەش کەمتر نەبوو لەپرسی سیاسیی.

دیکتاتۆریەتی سەربازی ئۆلیشەر کرۆمۆویل

1658-1649

ئەنجومەنی گشتی پاک کرایەو ھەو پایەگەیاندرە کە ئینگلترا کۆمارییەو پادشاو ئەنجومەنی لۆرداتی نی یە. ئەم کۆمارە دیموکراتی نەبوو، کاتیەک دەبینین ئەفسەرە پیۆریتانیەکان نەیانھێشت ھەلبژاردن بەپۆیەبجێت، بەهۆی ئەوێ دەیانزانێ کە زۆرینە گەلی ئینگلیزی لە دژیان. ھەر لەبەرئەوھش پشیمان بە سوپا بە سوپا بەستبوو، بەمەبەستی بالادەست بوونیان بەسەر دام و دەزگاکانی دەولەت. پەرلەمان دەسەلاتی جێبەجێ کردن گەپاندەو ھەو ئەنجومەنی دەولەت، کە پیکھاتبوو لە چل و یەک ئەندام، کە سێ ئەندامیان لە ئەنجومەنی گشتی ئەندام بوون. دەسەلاتی یاسادانانیش لەپەرلەمانی کۆن دامایەو کە لە شەست ئەندام پیکھاتبوو. ئەوانە نوینەرایەتی کەمێک لە گەلی ئینگلیزیان دەکرد، ئەم کەمەش پیۆریتانیە توندپەرەکان

بوون. كۆمارىەكان پشتىوانىەكى گەرم و گورى لە دەرهو بە دەستە هێنا، چونكە كۆمارىەكان كەمىنە بوون لە ئىنگلترەو بەكوتەك خۆيان بەسەر گەلى ئىنگلىزى دا سەپاندبوو. ئەو كۆمارىانە پىاوانى سوپا بوون و تانىبوويان دەسەلاتيان بە دەستەو بەگرن.

حكومەتى كۆمارى لە دواى لە داردانى پاشا لە ژێر هەپەشەى هەلگەپانەوەى پاشا وىستەكان دابوو. سكوئەلەندىەكان هاوكارى ئىنگلىكانە ئىنگلىزەكانيان كرد بۆ پارىزگارى كردن لە چارلسى دووهمى كورپى چارلسى يەكەم. كاسۆلىكەكانى ئىرلەندىش شۆپشى سەرکەوتوويان لە دژى حكومەتى ئىنگلىز ئەنجامدا. وەلى حكومەتى ئىنگلىز پووبەپووى ئەم كيشانە بوو وە زۆر بە ئاسانى بەهۆى ئەوەى لە پووى ئابورى و سەربازىەو بەهێزبوو. ئەمە لەكاتىكدا دژەكانيان لە هەردوو پووبەكەو لەواز بوون.

كرومۆويل لەسالى 1650 توانى سوپاى ئىرلەندى بەخرابى تىكەشكىنى، پاش ئەمە لەسالى 1651 پووى كردە سكوئەلەنداو تىكەشكاندن، ئىدى چارلسى دووهم جگە لەپىگەچارەى هەلاتن هىچى ترى بۆنەمايەو، هەربۆيە راي كردە فەپەنسا. كرومۆويل لە كىپرکى بازگاندا لەگەل هۆلندا سەرکەوتنى بە دەست هێناو پەپلەمانى ئىنگلىزىش بۆ ئەم مەبەستە ياساى كەشتىوانى دەرکرد. بەپىي ئەم ياسايە دەبوايە كالاى ئىنگلىزى لەسەر پىشتى كەشتى ئىنگلىزى ياخود لەسەر كەشتى داگرگەكانى بىت. هەرچەندە كرومۆويل ئەم كارانەى ئەنجام دا، وەلى لە دامەزراندنى دەسەلاتىكى بەردەوام شكستى هێنا. دەسەلاتىك كەبتوانى جىگەى سىستەمى پاشايەتى دىرين بگرىتەو كە سالا هابوو ئىنگلىزەكان پىي پاهاتبوون. هاوكات هەرگەلى ئىنگلىز پىورىتان و سوپايان بەشوم و نەگبەت سەير دەکرد.

كرومۆويل دەبىتە چاودىرى بالاي دەولەت (1653-1658):

"ئۆلىقەر كرومۆويل" لەسالى (1599) لەدايك بوو و سەر بەخاوەن زەويە بچوكەكان بوو، وە لەسالى (1629) دەبىتە ئەندام پەپلەمان. دەرکەوتنى كرومۆويل

دهگه پیتته وه بۆ جهنگی ناوخۆ، چونکه له ویدا وهك سهركرده ههره بهرچاوهكان پۆلی دهگیرا. كپۆمۆویل خاوهن ویستیکی پۆلاین و سروشتیکی ئاگرین و بیروباوه پیکێ قول و بههیزبوو، هه میشه تیکسته کانی ئینجیلی له سهر زمان بوو، ههروهك خۆیشی دهلی: "کارده کهم بۆ ئه وه ئهرکه ی خودا خستویه تیه ئه ستۆم". ئینگلترا له سهرده می ئه ودا که یشته خۆشگوزهرانی و پێشکه وتنیک که مه گهر له سهرده مه کورتکانی پادشا بههیزه کان پیتی که یشتی، ئه گینا پیتی نه که یشتبوو.

کپۆمۆویل پۆسته که ی به زهبری هیز به دهست هینا، بۆیه سهخت بوو بۆی که بتوانی فرمانپه وایی بکات به فه رمانپه وایه کی دهستوری په رله مانی. هه بۆیه فرمانی هه لوه شانده وه ی په رله مانی ده رکرد، کاتیکیش په رله مان فرمانه که ی رهت کرده وه، کپۆمۆویل له سالی (1653) که مارۆی دان و فرمانی چۆل کردنی ده رکرد. ئیدی دهستی کرد به ده سه لاتیکێ دیکتاتۆری بۆ ماوه ی پینج سال و نیو. پاش ئه مه له ژیر سه ره رشتیاری ئه نجومه نی سه ربازی ده ستوریکێ ده رکرد به ناوی "ده ستوری نوی". به گویره ی ئه م ده ستوره خۆی بووبه سه رۆکی ده ولت تا کۆتایی ژیا نی و، خۆی ناونا چاودیری بالای ئینگلترا و ئیرله ندا و سکۆتله ندا. هه روه ها ئه م ده ستوره ده سه لاتیکێ فراوان پی به خشی، ته نانه ت مافی ئه وه ی پیداکه له دوا ی خۆی سه رۆکی ده ولت دیاری بکات.

له فه رمانپه وایی کردنی دا ئه نجومه نی ده ولت هاوکاری ده کرد، که پیک هاتبوو له ئه ندامه مه ده نیه کان و هه لده ستان به مشورگی پانی ده سه لاتی جیبه جی کردن. "ده ستوری نوی" وازی له په رله مان نه هینا و ده ستبهرداری نه بوو، به لام په رله مانیش ئه و په رله مانه به هیزه نه بوو، به لکو دارده ستیک بوو به دهستی کپۆمۆویل و به ئاره زوی خۆی هه لیده سوپاند. دیکتاتۆریه ت له ئینگلترا سه رکه وتنی به ده سه تهینا، چونکه کپۆمۆویل که سیکی چاپوک و به هیزو کارا بوو، له ژیر سه رکر دایه تی و بالی ئه مدا سوپا شکانی به خۆ وه نه ده بین و خه زینه ش به تال نه ده بوو، سیاسه تیکیشی له ده ره وه

په پیره وده کرد که به رژه و هندی ئینگلته رای تیا دا پهنګ ده دایه وه و پیگه و سهنگی ئینگلته راشی ده پاراست.

گه رانه وهی پاشایه تی بو ئینگلته را

کاتیک کرۆمۆیل سالی 1658 مرد، "ریچاردی" کوپی بوو به چاودیری بالا. ئەم گه نچه نیازپاک و بی توانا بوو، نهیده توانی به سهر ئەم ناکۆکیانه دا زال بیت، که له ولاتدا پهره ی سهند بوو. له ویدا سهر کرده هه بوو ده سه لاتیکی دیکتاتوری ده ویست، هه شبوو کۆماری گه ره ک بوو، هه روه ک تیا یاندا هه بوو ده ویست به گیرانه وهی بنه ماله ی ستیورات پادشایه تی بهیننه وه سهر ده سه لات. هه ربۆیه ریچارد ده سته ردار ی پۆسته که ی بوو. ئیدی هه ر له م کاته دا جه نه رال "مۆنک" یه ک ی بوو له سهر کرده کانی هیزی کرۆمۆیل "پیگری کرد له که سی سهر بازی که جیگه ی کرۆمۆیل و کوپه که ی بگریته وه.

پاش ئەمه سوپاسالار فرمانیدا به کۆبونه وهی ئەنجومه نی نیشتمانی، به مه بهستی هه لـبـژاردنیکی ئازاد. وتویژیش له گه لـبـنه ماله ی ستیورات دهستی پیکرد، بو گه رانه وه یان بو سهر ده سه لات له سهر ئەو مه رجانیه ی که چارلسی دووهم له نیسانی 1660 له "بریدای" هۆلندا رایگه یاندو ده لی: "ئو پاریزگاری ده کات له "ماگناگارت"، په یمانی مه زن" و "داواکاری مافه کان"، ئەوه ی که باوکی له سالی 1628 په زامه ندی له سهر دابوو. هه روه ک ئەوه شی راگه یاند که کاروباری ئایینی و دارایی بو په رله مان جی ده هیل و پادهستی ئەوانی ده کات. پاشان لیپوردنیکی ده رکردو، ته نها ئەوانه ی نه گرته وه که په رله مان به پیویستی ده زانی سزا بدرین، به هۆی ئەوه ی ده نگیان دابوو له سهر له سیداره دانی باوکی. جگه له مه چارلسی دووهم بریاریدا ریپکخستنی زه وی و مولک و سامانه کان بخریته سهر کاره کانی په رله مان و بو ئەمانه جیبیلی، که له سهر ده می شوپشه وه له ده ستیان بوو. هه روه ک په زامه ندی نیشاندان له سهر گشت ئەو قانون و یاسانه ی که باوکی له سالی 1642 واژوی کردبوو، وه سه رجه م ئەو بریارو

گه‌ل‌له‌نامانه‌ی هه‌ل‌وه‌شانه‌وه که له دوا‌ی ئه‌م میژووه دارپ‌ژرابوو. پوژی له‌سیداره‌دانی باوکیشی کرده میژوی هاتنی بۆ سه‌رته‌خت 1649.

چارلسی دووه‌می کوپی چارلسی یه‌که‌م له "دۆقه‌ر" دابه‌زی و له مایسی 1660 بوو به‌پاشای ئینگلترا. به‌گه‌رانه‌وه‌ی بنه‌ماله‌ی ستیورات بۆ سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لات کوتایی به‌سه‌رجه‌م ئه‌م بارگۆرانه‌هات که ولات پیددا تیپه‌پی و ده‌سه‌لاتی تاکره‌ویش ئاوابوو، که جیمسی یه‌که‌م و چارلسی یه‌که‌م ده‌ستیان پیوه‌گرتبوو. گه‌لی ئینگلیزی به‌گه‌رم و گوپی‌ه‌کی زۆره‌وه پيش‌شوازیان له چارلسی دووه‌م کرد. له‌ژێر سایه‌ی پادشایه‌تیدا کاروباره‌کان چونه‌وه شوینی خۆیان و کلێسای ئینگلیزی بوو به‌ کلێسای په‌سمی.

چالس پیاویکی زیره‌ک و پوخ‌خۆش و جوانپۆش بوو، سه‌ره‌پای ده‌ستگرتنی به‌ده‌سه‌لاتی په‌ها، به‌لام ده‌یزانی تاچه‌ند و تاکو‌ی به‌رده‌وام بی‌ت له‌سه‌ری، به‌بی‌تی‌گه‌یرانی له‌گه‌ل په‌رله‌مان. چارلس ئه‌زمونی ده‌بینی و ده‌یدی که به‌جه‌خت کردنه‌وه‌ی باوکی له‌سه‌ر مافی خودایی پاشاکان، خودا ده‌ستی نه‌خسته‌ پرزگارکردنی. هه‌ربۆیه‌ هه‌ر کاتی‌ک کاریک له‌نیوان خۆی په‌رله‌مان ئالۆزبوویه، ئه‌وا خۆی ده‌خسته ژێربار. چارلس چه‌ند جاریک دووپاتی کردبوویه‌وه، که ئه‌م هه‌زناکات جاریک تر دوورکه‌ویته‌وه و بجیته‌ ولاتانی بیانی. ئه‌م خۆی به‌ پاشایه‌کی ده‌ستوری په‌رله‌مانی له‌قه‌له‌م د‌دا. هه‌روه‌ک له‌ لیدوانه‌کانی "به‌ریدا" ئاماژه‌ به‌وه‌ بوو.

به‌لام چارلسی دووه‌م و براکه‌یشی جیمس کاریگه‌ر بوون به‌ ئایینزای کاسۆلیکی و ده‌سه‌لاتی په‌ها. ئه‌مه‌ش شتیکی ئاسایی بوو کاتی ده‌بینین دایکیان "هنریتا ماریا" کچی هنری چواره‌می کاسۆلیکیه، وه چارلس و جیمس هه‌ر له‌ مندالیه‌وه له‌کۆشک و ده‌رباری لۆیسی چواره‌دا په‌روه‌رده‌ بیون و کاریگه‌ر بوون به‌ ده‌سه‌لاتی فه‌ره‌نسا. جا کاتی‌ک چارلس له‌ سالی 1660 گه‌رایه‌وه، نه‌یتوانی بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر به‌رده‌وام بی‌ت و خۆپاگری له‌ ده‌سه‌لاتداریه‌تی په‌رله‌مان و ده‌ستگرتن به‌ کلێسای

ئینگلیزی. له گه ل ئه وه شدا كه كاسۆلیکی و ده سه لاتی په های له خۆدا ده رنه خست، به لام له ناكۆكیه کی به رده وام دابوو له گه ل په رله مان، ئه م ئاشكرانه كرده ش نه ئینی مانه وه ی بوو له ده سه لات. چارلس به هۆی زمان لوسی و شارده وه ی پووی راستی خۆی ئامانجه كانی خۆی ده شارده وه و به خۆ هه لكێشانه وه سه رزه نشتی وه زیرو راویژكرانی ده كرد، ئه وانه ی ببوونه قوربانی هه له كانی چارلس.

په رله مان پاش ماوه ی مافه ده ره به گیه كانی هه لوه شانده وه، ئه و مافانه ی پادشا به كۆكرده وه ی داها ت پشتی پئیده به ست. ئه م هه لوه شانده وه له ترسی دووباره ببوونه وه ی هه مان ئه و په وشه بوو كه له سه رده می چارلسی یه كه م و جیمسی یه كه م ها ته ئارا له ناكۆكیان له گه ل په رله مان. ئه م پئوشوینیه ی كه په رله مان له هه مبه ر مافه ده ره به گیه كان گرتیه به ر، خالی وه رچه رخان بوو بۆ ئاوابوونی هه موو تیۆره ده ره به گیه كان له ئینگلترا، هه روه ك پئیداگريش بوو له سه ر تیۆره سه رمایه داریه كان و كه رته تاییه تیه كان. خاوه ن زه ویه كان سویدی كی زۆریان بینی له هه لوه شانده وه ی پاشماوه ی كار ه ده ره به گیه كان، له م نێوانه چارلس له به رامبه ر ئه مه دا 100000 پاوه ندی ئستریلینی له په رله مان وه چنگ كه وت، كه وه ك باجێك دانرا بوو له سه ر ماده كه هلیه كان و، سه رجه م چینه كانی گه ل ده یاندا. ئه مه و له گه ل كۆی باجه كانی تری وه ك باجی عقارات و داها تی به رید، كه سالانه ده گه یشته 1200000 پاوه ندی ئه ستریلینی، ئه مه ش به س بوو بۆ خه رجیه كانی ده ربانو و حكومه ت. به لام به سه ت چارلسی دووهم ئه وه ند ه به س نه بوو، كاتی ده بینین چارلس كه سیكی ده ست بلاو مسریف بوو، به رتیلی ده دا به ئه ندامانی په رله مان و ده یویست سوپایه کی سیستماتیک دابه زیننی بۆ به هیژكردی ده سه لاتی خۆی.

بیزاری و نا په زایی بالی به سه ر خه لكیدا كێشا، ته نانه ت خاوه ن زه ویه كانیش بیژار بوون و خه رجی ده ربانو كۆشكی پاشایان به زۆر داده ناو ئیدانه ی ئه م هه موو خه رجیه زۆره یان ده كرد، هه روه ك له ناو خه لكی ئه مه بلاو بوویه وه كه گوايه چارلس سوپای

بیگانه به کارده هیتی بۆ ملکه چکردنی ئینگلیز. له ئەنجامی ئەو هدا په رله مان زۆر زیاتر له جاران به وردی و خه رجیه کانی ده ربیاری هه لده سه نگاندو بودجه ی پاشایی داده نا به گویره ی پیداو یستیه کان، هه روه ک داوای لیسته ی حیساباتی شی ده کرد.

له گه ل ئەوه شدا چارلس به هه موو هۆیه ک به رده وام بوو له قه رزکردنی سه روه ت و سامان. له م نیوانه هه ستا به قه رزکردنی بری ملیۆنیک و دووسه دپه نجا هه زار پاوندی ئیسترلینی، پاشان له سالی 1672 رایگه یاند که پیویسته ئەم قه رزه ببیته قه رزیکی به رده وام. هه روه ها له سالی 1672 پیکه وتنیکی ژیربه ژیری له گه ل لۆیسی چوارده دا سازدا. به گویره ی په یمانه که لۆیس ده بوایه سالانه بری دووسه د هه زار پاوند بدات به چارلس له به رامبه ر هاوکاری کرانی له جه نگی هۆلندا و ئیسپانیا و خۆیشی بجیته پال کلّیسی کاسۆلیکی. به لام له گه ل ئەوه شدا که هاوکاری لۆیسی کرد، نه چوو ه پال کلّیسی کاسۆلیکی.

له باره ی سیاسه تی ئاینیه وه، چارلس به هاوکاری چینی ئه رستۆکراتی توانی پرۆتستانتی به رگیره کان "پیۆریتانیه کان" ناچار بکات خۆیان بگونجینن له گه ل کلّیسی ئینگلیزی، ئەمه ش به گویره ی یاسای گونجان که په رله مان له سالی 1662 دایرشت. به لام جوداخوازه کان له پیاوانی ئاینی له پۆسته کانیا ن دامالران و ناچارکران له دوری پینچ میل له کلّیساکانیا ن جیگیر بن، ئەمه ش به پیی یاسای "پینچ میل" که په رله مان له سالی 1665 دایرشت. ته نها کاتی ک ئەمه یان له سه ر هه لده گیراو وازیان لی ده هیترا ئەگه ر په زامه ندیا ن له سه ر تعالیمی کلّیسی ئینگلیزی نواندبایه و سویتدی گوپراه لیا ن خواردبا بۆ پاشا. وه ئەگه ر سه ردانی کردنی جواداوازه کان به مه به ستی کۆبوونه وه بۆ کلّیساکانیا ن دووباره بیته وه ئەوا به گویره ی یاسای کۆبوونه وه ی سالی 1664 سزاده ران به کارکردنی قورسو زه حمه تی هه میشه یی له دورگه ی هیندی خۆرئاوا.

کاتیك پەرلەمان زانی کە دژایەتی کردنی پیۆریتانەکان لەلایەن چارلسی دووهمەو بەهۆی سۆزو خۆشەویستی چارلس نی یە بۆ ئینگلیکانی ئەوەندە بەهۆی سۆزو لایەنگریەتی بۆ کاسۆلیکیەت. لەگەڵ پیۆریتانەکان پێککەوتن لەدژی سیاسەتی پادشا. جیمسی برای پادشاش لە ساڵی 1672 بە پاشکاوانە کاسۆلیکی بوونی خۆی ڕاگەیاند، لەهەمانکاتدا چارلس بەیانی لیبوردەیی و ڕاگرتنی ئیجرائاتەکانی لە بەرامبەر کاسۆلیک و جوداخوازەکان ڕاگەیاند. لەم کاتەشدا ئەوەبلاوێو کە چارلس پارە وەرگرتووە لە لۆسی چواردە.

پادشا مافی ئەوەی هەبوو کە یاساکان لە نیوان کاتیك بۆ کاتیکی تر هەڵبەسێرێ. بەلام ئیدی پەرلەمان ئەوەندە بەهێز ببوو دەیتوانی ئەم یاسایانە دایان دەپێژێ بیان سەپێنێ، ئەوەبوو داوای لە پاشا کرد ئەم بەیانە هەڵوێشی نیتەوێ. لەم کاتەدا ئەوە بلاوێو کە کاسۆلیکەکان پیلان دەگێڕن لەدژی ئاسایشی ولات، کە ئەمە بوو بەهۆی چەوساندنەوێ کاسۆلیک و کوژرانی ژمارەیهک لە کاسۆلیکە دیارەکان.

لە ساڵی 1679 پەرلەمان گەڵاڵەنامەیەکی دەرکرد، بۆ لادانی جیمسی برای چارلس لەسەر تەخت. لە ماوەی دەمەتەقی کردن لەسەر لادانی جیمس، پەرلەمان ڕەزامەندی نواند لەسەر یاسای "هیبس کورپس، Habeus corpus"، بە گوێرەی ئەم یاسایە دەست بەسەرکردن و زیندانی کردن بەبێ ڕیپاری فەرمان دادگا و ڕوونکردنەوێ هۆی گیران و بەندکردن قەدەغە دەکری. ئەرستۆکراتیەکان لە پەرلەمان لەبارە ڕیپاری لادانی جیمس کە ببوو بە کاسۆلیکی، ببوون بە دووبەش. بەشیکیان پشتیوانی لادانیان دەکردو لەمەدا پیۆریتان و جواداواز پڕۆستانتەکان بە شیوەیهکی گشتی پشتگیریان دەکردن، ئەمانە ناوێران "هویگ، شۆپشگێڕان"، چونکە پڕۆستانتەکان هەستان بە شۆپش کردن "بەشەکی تریشیان کە زیاتر میانرەو بوون بەلای جیمس داو، دەیانویست ئەو باروێوخی کە لە کلیساو دەوڵەتدا هەیه ڕایبگرن لەپێناوی ڕیگری کردن لە دووبارە بوونەوێ جەنگی ناوێوخی. ئەمانە پابەند بوون و

دهستیان گرتبوو به کلێسای ئینگلیزی و پایانگه یاند که پادشا دهسته به رکاری ئاسایشی ململانی نیوان ئه رستۆکۆاتی و بازرگانانه. هه ر بۆیه مل دان بو پادشایه کی کاسۆلیکی باشتیه له وهی وولات پهبه پهبوی جه نگیکی تری ناوخوای بیته وه. ئه مانه سه رکه وتنیان به دهسته ئینا له دوی ئه وهی ئه نجومه نی لۆردات گه لاله نامه ی لادانی جیمسی رهت کرده وه له سالی 1680. ئه مانه که پشتیوانی "جیمسی کاسۆلیکیان کرد ناسران به "تۆری".

له سالانی کۆتایی فه رمانه وایی چارلسی دووهم، نه یاری کردنی هویگز به سه رکرده یه تی لۆرد "شافستبری" دای له زیادی. پهبوپاگه نده یه ک بلاووبۆوه به وهی که "هویگز" پیلان ده گێن بو کوشتنی چارلس و له سه ر ته خت لادانی کوپه ناشه رعه که ی "مونماوت". ئه مه و چه ند پهبوپاگه نده ی تریش کاردانه وهی دروست کرد له لای تۆریه کان، بۆیه به یی بانگ کردنی په رله مان له 1681 تا 1685، سه رکرده کانیا ن دوورخرانه وه بو تاراوگه. کاتیکیش چارلسی دووهم کۆچی دویی کرد له سالی 1685، مونماوت هه ستا به هه لگیرساندنی شوپرش، به لام به خیرایی شوپرشه که ی سه رکوت کراو جیمس به ناوی جیمس ی دووهمه وه ببویه پادشا.¹

جیمس ی دووهم 1685-1688:

جیمس ی دووهم وه ک براکه ی چارلس زمان لوس نه بوو، له بهر ئه وهی ئه و سروشتیکی تۆرپه ی هه بوو، هه روه ک کاسۆلیکی بوونی خۆی و ده سترتنی به حوکمی په ها راگه یاند. وه ئه وهشی خسته پوو که ئه و مافی خۆیه تی تاکه کانی گه له که ی والییکات له یاسا کانی په رله مان ئازاد بن. جیمس هه ولیدا سوپایه کی سیستماتیک دابمه زینیی که ئه فسه ره کانی کاسۆلیکی بن. له مه دا "هویگز" دژایه تی ئه م سیاسه ته ی

جیمس یان کردو تۆریش هه م دیس پیتی پازی نه بوون. جیمس له سالی 1687 یاسای لیبوردهیی ده رکرد، که به گویره ی ئه م یاسایه کاسۆلیک و پرۆتستانته جوداخوازه کان به خشرابوو له سه رپیچی کردنیان به رامبه ر ئه و یاسایانه. هه روه ها فه رمانبه ره کاسۆلیکه کانی له پۆسته سه ربازی و مه دهنیه کان دامه زرانده. له گه ل هه بوونی ناره زاییه کی توندیش جیمس دووه م له سالی 1688 یاسای دووه می لیبوردهیی ده رکردو فه رمانی دا به خویندنه وه ی ئه م فه رمانه له کلێسا ئینگلیکانیه کان. کاتیکیش هه وت ئوسقوف خویندنه وه ی ئه م فرمانه یان په ت کرده وه و پازی نه بوون به خویندنه وه ی یاسایه که، جیمس به سه رپیچی کردن تاوانباری کردن. وه کاتیکی سویند خۆران له دادگه تۆمه تباریان نه کردن، ئه و ئه ساقیفانه ئازاد کران. "توری" له هیرشه کان بۆ سه ر کلێسای ئینگلیزی نیگه ران بوون، هه روه ها به دامه زرانده ی سوپایه کی هه میشه یی قه لاس بوون، له م لاشه وه هویگز ناره زایان ده ربیری له هه مبه ر لایه نگری کردن له کاسۆلیکه کان و نزیک خستنه وه یان و فه رامۆش کردنی یاساکانی په رله مان.

له راستیدا ئاسان بوو ئارام بگرن له به رامبه ر ئه و گه نده لیا نه ی که له سیاسه تی توندپه وی جیمس که وتبوونه وه، مادام هیوایه کی گه وره یان هه بوو به هاتنی "ماری و ئان" بۆ سه ر ته ختی ده سه لات. ئه م دووانه کچی پرۆتستانتی جیمس بوون. به لام جیمس له سالی 1688 له هاوسه ری دووه می کوپیکی بوو، که بیگومان ئه وه واده کات کوپه که شی کاسۆلیکی بیته. ئیدی هیواکان تیکشکان له هه مبه ر باشکردنی بارودۆخه کان له دوا ی جیمس. ئه وه بوو شوینکه وته کانی کلێسای ئینگلیزی له پارتی "هویگز و توری" له پرۆتستانتی جوداخوازه کان له گه ل یه کتری پیکه وتن و بانگه یشتی

"مارى" هاوسه ره كه ی "ولیم ئۆرنج" ی دهسه لاتداری هۆلندا یان کرد بۆ ئه وه ی تهختی ئینگلیزیان پئیشكهش بکری به ناوی "ولیه م ی سییه م"¹.

شۆرى جه ليله (1689)

به بانگه یشتی سه رکرده کانی تۆرى و هوگیز، "ولیم و ماری" هاوسه رى به سه رکرده یه تی سوپای هۆلندی له ئاوه کانی نیوان ئینگلترا و هۆلندا په ریه نه وه ئینگلته را بۆ مه به ستی وه رگرتنی تهختی ئینگلیزی، به بی هاتنه پئی هیچ به رهنگاریه ک. کاتی ک جیمس بینى سوپاکه ی ئافه پۆزی لی کردو وازی لی هینا، رایکرده فه رهنسا. به مهش شۆرش کارى خوی ته واو کرد به بی پڑانی خوین. ئیدی له لایه ن کۆنگره ی نیشتمانی ئینگلیزی که له سالى 1689 بۆ ئه م مه به سته کۆبوویه وه، تاجی پاشایه تیان پئیشكهشکردن.

ولیه م ئۆرنج فه رمانه وای هۆلندا بوو، وه کورپی خوشکی چارلسی دووه م و جیمسی دووه م بوو. به ناوی ولیه می سییه مه وه بوو به شای ئینگلترا. په رله مانیش لادانی جیمسی دووه می راگه یاند، ئه وه شى پوون کرده وه که هۆکاری لادانی جیمس سه رپئچی کردن بوو له دهستوری ئینگلیزی و نه ریتی ولات.

شۆرشى "جه ليله" کۆتایی هینا به دهسه لاتی ره ها له ئینگلترا، وه داکۆکی کرد له سه روه رى کرده یی په رله مان له دام و ده زگای ولات، ئیدی له م کاته وه پادشایه تی به شیوه یه کی کۆتکراو مایه وه.

یاسای مافه کان 1689:

په رله مان په زامه ندی نیشاندا له سه ر گه لاله نامه ی مافه کان، که تیایدا دهسته به رى ته وای دهسه لاتی په رله مانى ده کردو ئینگلیکانی بوونی پادشایی به پئویست داده نا، هه روه ها دهسه لاتی په کخستنی یاسای له پادشا ده سه نه وه و پئگری ده کرد له پاشا

که باج کۆبکاته وه له تاوانباران ببورئ. په رله مان داکۆکی ده کرد له سه ر پاراستنی ئه ندامه کانی و مافی گه لی ئینگلیزی له هه لگرتنی چه ک و پئشکه شکردنی سکالۆ، دهسته به رکردنی ئازادی قسه کردن و ئازادی ده ربپینی بیرو بۆچونه کان به بی هیچ کۆت و به ندیک. هه روه ها پئیداگری ده کرد له سه ر هه لبژاردنی ئازاد و به ستنی کۆبوونه وه ی په رله مانی به شیوه یه کی به رده وام و دادوه ری کردنی پۆله کانی گه ل له لایه ن دادوه ری دادگه رو پیاده کردنی سوئندخواردن و خۆبه دورگرتن له سزا قورسو گرانه کان¹.

به پئی ئه م گه لاله نامه یه په رله مان مافی سه پاندنی باجی هه یه، وه ده توانی سوپا ته یار بکات بۆ ماوه ی سالی ک به خه رجی ته واوه. وه ده بی سالانه په رله مان داوبکات بۆ موچه، ئه گه ر داوای نه کرد ئه وا موچه ی سه ربازان نادری، هه روه ها ئه گه ر په رله مان داوانه کات هیچ سه ربازی ک له ژیر باری نا ئاسایی سزا نادری له ره وشیکی په شیوو ئالۆزدا.

له روی ئاینیشه وه کۆت و به نده کان له سه ر کاسۆلیکیزم هه ر مایه وه، له کاتی کدا یه پئی یاسای لیبوره یی پروتستانته جوداخوازه کان ئازادی په رستشکاریان پی به خشرا¹.

له ماوه ی ده سه لاتی ولیه می سییه مو شازنه ئان، په رله مان ژماره یه ک یاسایی ده رکرد. له وانه: یاسای کۆبوونه وه ی په رله مان 1694، که باس له وه ده کات، نابی هه لوه شانده وه ی په رله مان له سی سال زیاتر بیت. جگه له مه یاسای جیگرتنه وه ی له سالی (1701) ده رکرد، به پئی ئه م یاسایه له داوی مردنی ولیه م، ته ختی ئینگلیزی ده گوازیته وه بۆ "ئان" ی کچی جیمسی دووه م، وه له داوی مردنی کوپی شازنه ئان، به رپارده دری که ته خت بگوازیته وه بۆ هه لبژیرداوی بنه ماله ی هاتۆفه ر. هه روه ها

1Clark, G.M. The later Start (oxord, 1955), pp. 144-145; Also pp. 145-FF

2Ibid.

پەرلەمان لە ساڵی (1707) یاسای یەکیەتی دەرکرد، بە گۆڕەیی ئەم یاسایەش سکۆتلەنداو ئینگلترا بە یەکیخستنی پەرلەمانەکانیان بوونە یەك دەوڵەت و ولاتیکی نوێیان دروستکرد بە ناوی بەریتانیای مەزن.

سەرھەڵدانی پارتە سیاسییەکان لە ئینگلتەرا

لە کۆتایەکانی سەردەمی چارلسی دووەم دوو پارتی سیاسی لە یەکتەر جیاواز هاتنە سەر شانتۆی سیاسی ئینگلتەرا. ئەمانیش "ھویگز، تۆری" بوون. پارتی ھویگز بە شیوەیەکی گشتی پشتیوانی دەرکران لە لایەن ھەمان ئەو گروپ و کۆمەڵانەی کە لە جەنگی ناوخوایدا پشتیوانی پەرلەمانیان دەکرد. ئەمانەش بریتی بوون لە پڕۆتستانی پیریتانەکان و جوداخوازەکان ئەرستۆکراتیەکان. بەلام تۆری لەو ئەرستۆکراتیانەبوو کە پشتیوانی کلێسای ئینگلیزی و سیاسەتە کۆن و پادشایەتیان دەکرد. جیاوازیەکی ئەتۆ پوون نەبوو لە نێوان ئەم دوو پارتە جگە لەوەی کە ھویگز بە سەۆکایەتی "ایرل شافستبری" زۆر نە یاری سیاسەتی مەیل بوونی چارلسی دەکرد بۆ فەرەنسا. بە لایانەو ئەساییی بوو، کە پادشا دینی خۆی پارێز پێوەبکات، بە مەرجی نەبێتە نە یاری کلێسای ئینگلیزی و دژایەتی نە کات و اتا (پادشا وەك خۆی ھەر ئاینزایەکی ھەبێت بە لایانەو ئەساییی بوو، بەو مەرجەیی کە دژی کلێسای ئینگلیزی نەبێت".

لە دەرەنجامی شۆڕشی ساڵی 1688 پێگە و گرنگی ئەم دوو حیزبە زیادی کرد، کە ھەر دوولایان پشتیوانی دەسەڵاتی پەرلەمانیان دەکرد بۆ ھەبوونی ھەژمونی بە سەر کاروبارەکانی دەوڵەت. ئەم دوو حیزبە لە سەردەمی "ولیم" دا بە نۆرە لە ھوکم دا بوون. ھەرچەندە "ولیم" مەیلی بە لای حیزبی تۆری دا بوو، بەلام کاتی بینی کە مەیی دەخۆنەو. پشتی بە ھویگز بەست، بە تاییبەت کاتی تییبینی ئەوەی کرد، کە سیستەم و دام و دەزگای دەوڵەت پێک و پێک بە پێوە دەچێت بەنسبەت خۆی ئەگەر بێت و ھویگز لە ھوکم دابن. "ولیمی سییەم" لە ئازاری 1702 کۆچی دوایی کرد، ئەمە لە کاتی کدا

دهوله ته کانی ئه وروپا له دژی لویسی چوارده به یه که وه کۆبونه وه له گه ل یه ک بوون و جهنگیان له دژی پاگه یاند. ههروهک له شوینی خوی باسما ن کرد. ئه م دوو پارت ه له سهرده می خانم "ئان" به رده وام بوون له سه ر حوکم کردن به نۆره. "ئان" له سه ره تادا تا وه کو سالی 1710 پش تی ده به ست به پارتی هو یگ ز، به لام له دوا ی ئه م میژو وه پارتی تۆری ها ته سه ر حوکم و وه زاره ت له وان پیکه یئرا تا وه کو سالی مردنی خانم "ئان" 1714. ئه م باودۆخه به نسبه ت ئه م دوو پارت ه به رده وامی دا به خوی، سیسته می دوو پارتی بوو گرنگترین دیارده و پوخساری ژیا ن سیاس ی له ئینگلترا.

په یدابوونی وه زاره ت (کابینه)

سیسته می وه زاری بوو به نیا بترین دۆخی سیاس ی له ئینگلترا. پادشا کانی بنه ماله ی ستیورات و اراها تبوون که که سیکی خاوه ن ده سه لاتی سیاس ی له خانه دانان هه لبرژین و پش تی پی ببه ستن له به پۆه بردنی کاروباری دارایی و سه ربازی. ئه و که سه ش چه ند راویژکاری هه بوون که هه ریه که ی ده کرده سه رپه رشتیاری یه کی له دام و ده زگانی ده و له ت. ههروه ها جار جا ره بۆ چا وگێرا نه وه به کاروباری ده و له ت له گه ل پادشا کۆ ده بوونه وه. ئه م کۆمه له که مه له پیا وه دیاره کانی ده و له ت نا و نرا ن وه زاره ت یا خود کابینه ی ت، ئه مه ش به هوی کۆبونه وه کانیان له گه ل پادشا له ژوریکی بچوک، که پیی ده گوترا کابینه ی ت.

وه زیرانی ده و له ت له پێش شو پشی جه لیله له و که سانه پیک ده ها تن که پاشا هه لیده بژاردن، به لام به ره به ره له دوا ی شو پش بارودۆخ گۆرانی به سه ردا ها ت، هه تا پادشا وای لیها ت ناچار بوو ئه ندامانی وه زاره ت له به رپر سه کانی ئه م پارت ه هه لبرژیی که له په ره لمان زۆرینه ن. له سهرده می پاشا ولیمی سییه م پارتی هو یگ ز به به رده وامی له سه رده سه لات بوون، به هوی ئه وه ی زۆرینه ی په رله مان له ئه وان بوو. هه مان په وش له

سەردەمی شاژنە ئان بەردەوام بوو. لە گەڵ ئەوەی پادشاخان مەیلیان بە لای پارێی تۆری دابوو، بە لای وایان بە چاک دەزانی کە پەزنامەندی لە سەر زۆرینە بنوێنن و سەرپێچیان نە کەن. پادشا سەرپەرشتی کۆبوونەوهی وەزیرانی دەکرد. بە لای لە سەردەمی بنەمالە "هاتۆفەر" بە ھۆی ئەوەی "جۆرجی یەکەم" زمانی ئینگلیزی نە دەزانی خۆی بە دوور دەگرت لە کۆبوونەوهکانی ئەنجومەنی وەزیران و، وەزیری یەکەمی لە جیگەیی خۆی دانابوو جڵەوی کارەکانی بۆ ئەم وەزیرە جی ھێشتبوو. ئیدی لەم کاتەوه وەزیری یەکەم ناوێرا سەرۆک وەزیران. بەم شیوەیە:

- 1- بالادەستی وەزارەت بە سەر کاروباری دەوڵەت.
 - 2- پشت بەستن بە زۆرینە لە پەرلەمان لە ھەمبەر دەسەڵاتداری.
- بوون بە خاسیەتی سیستەمی دەسەڵاتی ئینگلترا.

بەشى نۆيەم
سەرھەڭدانى ئىمپىراتورىيەتى
روسىيا

سەرھەڵدانی ئیمپراتۆریەتی روسیا

لە بەشی یەکەمدا باسی پزگارکردنی روسیایمان کرد لە دەسلاتی مەغۆل. ئەمەش لە سەردەمی ئیقانی سییەم کاتیەک کە توانی ھەریمی نوڤگۆرد بخاتە پال میرنشینەکە و بە ھاوسەرگیری کردنیشی لەگەڵ یەکی لە نزیکانی قوستنتینی یازدە بەناوی خانم "صوفیا"، ئیقان بانگەشە ی جینشین قەیسەری بۆخۆی کردو ئەمۆستیلە ی خیزانی بەکارھێنا کە ھەلۆی دووسەری ئیمپراتۆریەتی پۆمانی پیروزی لەسەر نەخش کرابوو. ئیمپراتۆر ماکسیمیلیانی یەکەم ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمای پیروزی نازناوی پادشا "فاسیلی" سییەمی کوپی ئیقانی پێبەخشی. بەلام ئەم پەتی کردەو، چونکە نازناوی ئیمپراتۆری بۆخۆی ھەڵبژاردبوو.¹

ئیقانی تۆقینەر:

لە سەردەمی ئیقانی چوارەمی 1533-1584 کوپی فاسیلی، میرنشین مۆسکو بەھۆی دەستگرتنی بەسەر قازان و ئستراخان فراوانی بەخۆیەو بینی و توانی بالادەستی بنوینی بەسەر حەوزی پویاری قۆلگا. ئیقان توانی چینی دەرەبەگو خانەدانان کە ناسرا بوون بە "بویارس" لەناویەری و زەوی و زارەکانیان دابەش بکات بەسەر دەست و پێوەندەکانی، بەمەش چینیکی نوێی ئافراندا لە خاوەن زەوی و زار کە ملکەچی خۆی بوون. لەملاشەو جوتیارانی ناچار کرد لەسەر زەویەکانیان بمیننەو و ئۆقرە بگرن بۆ خزمەتی ئەم چینە. پاشان بە یاسای پەق و توند بە زەویەکانی پەیوەست کردن. ئیقانی چوارەم بەھۆی مامەڵە ی توندو پەقی لەگەڵ "بویارس" بە ئیقانی تۆقینەر ناسرا. ئیقان نازناوی قیصری بۆ خۆی ھەڵبژارد بەو پێیە کەنەو ی صوفیای خانمی بیزەنتیە. "ئیقانی تۆقینەر" ھەستا بە کاری ئاوەدانکاری و

تەلارسارسازی. ئەندازیاری ئەلمان و ھونەرەندانی ئیتالی بەکارھێنا لە بنیاتنانی مۆسکۆی نوێ، کە "کرملن" و کلێساو چەندەھا کۆشکی تریان بنیاتنا. پاشان ھەستا بە پەیمانێکی بازرگانی لەگەڵ ئینگلترا. کە ئەوێ دوایان کۆمپانیای "مۆسکۆفی" دامەزاند لە ساڵی 1558. ھەروەھا دەستیگرت بەسەر بەشی خۆڕاواي سيبيريا. کە بەھۆیەو دەرگەي ئاوەلاکرد لەبەردەم نەوھەکی بۆ گەیشتن بە زەریای ئارام.

بوريس گۆدۇنۆف:-

ئیفانی تۆقینەر لە ساڵی 1584 مرد. کۆرە گەرەکی خۆشی کوشت بەناوی "ئیفان" لە ساڵی 1582. کۆرەکی تریشی بەناوی "تیودۆر" لە پووی عەقڵیەو تەواو نەبوو، ھەربۆیە خالی "بۆرسین گۆدۇنۆف" کرا بەوھەسی لەسەری. کاتیکیش تیودۆر "فیدۆر" لە ساڵی 1598 مرد، بارودۆخی ولات تیکچوو بەھۆی بەردەوام بوونی "بۆریس" لەسەر سیاسەتی ئیفانی چوارەم لە برەودان بە بەرژەوھەندیەکانی بازرگان و خاوەن زەویە بچوکەکان لە دژی چینی "بویارس"، کە بوو ھۆی بیزارکردن و توپە بوونی ئەم چینیە لە سیاسەتی "بوريس" و، دەیانویست دەسلەلات و بەرێژاریەکانیان بگێرنەو. لەملاشەو بۆریس ناچار بوو تەنگ بە جوتیاران ھەلچنی، بەمەبەستی پازی کردنی خاوەن زەویە بچوکەکان. کە ئەمەش بوو ھۆی توپەبوونی جوتیاران بشیوھەکی توند¹.

جا لە دواي مردنی "تیودۆر"، خیزانەکی تەختی قەیسەری پەت کردەو، براکەیشی کە توشی شەلەل ببوو لە ساڵی 1591 خۆی کوشت. ھەربۆیە پەرلەمان کۆبوویەو بۆ ھەلبژاردنی قەیسەر. پەرلەمان "بوريس گۆدۇنۆفی" ھەلبژارد بە قەیسەر. کە دل کراو ھو کارزان بوو، ھەزی لەچاکە بوو بۆ گەلەکی. ئەم یەکەم کەس

بوو که گهنجانی ناردە ئه وروپا بۆ ئه وهی له شارستانی ئه وروپی شارەزابن¹. به لām قه ده ر دژایه تی کردو هیچ یه ککیان نه گه رانه وه. به هه مانشیوه برسیه تیش گه لی روسی هیلاک وشه پپیو کردو خه لکی تاوانباریان کرد به ده رمانخواردکردنی ئیقانی چواره م و کوپه که ی قیسەر سیۆدۆر، که بوریس خۆی وه صی بوو به سه ریه وه. هه روه ها تۆمه تباریان کرد به کوشتنی دیمیتری برای بچوکی قه یسەر سیۆدۆر.

میژوونوسی پوسی "کرمین" ئه و تۆمه تانه به درۆ ده خاته وه ته نها کوشتنی دیمیتری نه بیّت، زۆریه ی میژوونوسانیش له مه دا پشتیوانی کرمین ده که ن ته نها که میکیان نه بیّت. به لām به لگه کان ئه وه ده سه لمینن که دیمتری خۆی خۆی کوشتووه.

جهنگی ناوخۆ:

له سالی 1601 هـ - به هۆی شکست هیّانی به ره مه ی کشتوکالی برسیه تی له پوسیا بلا بوویه وه. له م لاشه وه "بوریس" کویرانه هه ولیدا کار بۆ خه لکی وه دۆزی به سه رقالّ کردنیان له دروستکردنی ته لارو کاری ئاوه دانکاری. پێژهی مردن زیادی کردو چه ته و پێگر دایانه زیادی و کاری دزی و پاووپیوت په ره ی سه ند. له م نیوانه شدا چینی "بویارس" سویدیان له په وششی شیواو وه رگرت و ویستیان به ربژاریه کانیاان به سه ننه وه که کاتی خۆی ئیقانی توقینه ر لیّی سه ند بوون. هه ربۆیه هه ستان به تۆمه تبار کردنی بوریس به ناپاکی و پیلان دانان بۆ ئاسایشی ولات. یه کێ له سه رکرده کانی ئه م چینه "سیۆدۆر پۆمانتۆفی" یه کێ له کوپه مامه کانی "ئیقانی چواره م" ی ناچار کرد بچیتته سه ر ژیاانی ره هبه نیهت، هه روه ک خیزانه که یشی ببوو به

1 ئه وه ی جیگه ی سه رنجه ئه وه یه که نوسەر له سه ره تادا به خراپ باس له "بوریس گۆدۆنۆف" ده کات، که چی دواتر به باش و کارزان و دلّ کراوه وه سفی ده کات. به لām لیّره دا ده توانین بلّین که بوریس گۆدۆنۆف له گه لّ ئه و خراپایه ی که هه ببوو، خاوه نی ئه م په وشته باشانه ش بووه. ئه مه شیان بیروپای خۆمانه سه بارهت به نوسینه که ی نوسەر. چونکه باسه که به باشی پوون نییه. "وه رگیژ"

رەهەبەنە. ئەمجا تەواوی ئەندامانی بنەمالەیی "پۆمانۆف" دورخرانەووە بۆ باکووری روسیا. لێرەو "بویارس" دەستیانکرد بە ھاندانی گەلی روسی بۆ شۆپشکردن لە دژی "بوریس گۆدۆنۆف" و بە ھاوکاری پۆلەندا توانیان شۆپش بەرپابکەن. لەناو چینی "بویارس" گەنجیک بانگەشەیی ئەوێ بۆ خۆی کرد کە ئەو "دیمیتری کوپی ئیقانی چوارەم"ە- خۆکوشتنی خۆی بە ھەلبەستراو دایە قەلەم. دیمیتری لە ساڵی 1603 بە سەرکردایەتی سوپایەکی لە خۆبەخشان دەستیکرد بە سازدانی شۆپش. بەلام بەخت یاوەری نەکرد بۆ سەرکەوتن تەنھا لە دواي مردنی "بوریس گۆدۆنۆف" نەبێ لە نێسانی ساڵی 1605. "دیمیتری" دواي ئەوێ لە لایەن ھەندێ لەسوارە زویربووەکانی قۆزاخ ھاوکاری کرا، توانی لە مایسی 1605 بچیتە ناو مۆسکۆ.

دیمیتری بەو جۆرە نەبوو کە چینی بویارس پێشبینیان کردبوو بەوێ وایانزانی ئالەتیک دەبییت بە دەست خۆیانەووە. بە لکو ھەرزوو کە سایەتی خۆی دەرخیست و سەلماندی کە ئەم لە لێو ھاوکاری و زیرەکییدا لە پێشینەکانی کەمتر نییە. ھەر کە ھاوکارە سەر دەسەلات و یستی حوکم ھەر بۆ خۆی بکات. لەبەر ئەوێ چینی بویارس ھەر لە پۆژی یەكەمەو پیلانیان بۆی ساز کرد. لە خۆبایی بوون و فیزنواندنی دیمیتری سەریکیشا بۆ سازبوونی شۆپشیک لە لایەن دانیشتوانی مۆسکۆوە کە بە ھاندانی چینی بویارس سازیان کرد. کە دواتر ھەر ئەوانیش بۆی چوونە کۆشک و کوشتیان. پاشان میر "باسل شوسکی"یان- کردە قەیسەر¹.

پەوشە کە بۆ "شوسکی" ھێمنی بە خۆیەووە نەبیینی، بە لکو ھەرزوو لە لایەن جوتیاران و کۆیلەکانەووە شۆپش سەریھەلداو بە شیوێ کیش پەریسەند کە لە دواي داپلۆسینیشی پەشیوی و نا ئارامی ھەریەردەوام بوو. دواي ئەمە کسێکی ھەلبژێردراو بانگەشەیی قەیسەر بوونی بۆ خۆی کردو خەلکیکی زۆر شوینی کەوتن و توانی سوپای

"شوسکی" تیکبشکیی. ئەمەش وای لە "شوسکی" کرد داوای هاوکاری لە سوید بکات. ساکاتیکیش سوید لە جەنگ دابوو لە گەڵ پۆلەندا، پازی بوو هاوکاری پوسیا بکات بەو مەرجە ی که هاوپیەمانی سوید بکات بە بەردەوامی. ئەوەبوو کارەکە ی "شوسکی" بەری گرت و توانی پکە بەرەکە ی بە هاوکاری سوید بشکیی. بەلام پاشای پۆلندا "سیگسمۆند" بە مە پازی نەبوو، لەدژی ئەم هاوپیەمانیەتیە پاوەستاو جەنگی لەدژی پوسیا راگە یاندو لە سالی 1610 سوپای شوسکی تیکشکاند. لەم کاتە شدا خەلکی مۆسکۆ شوسکیان لە سەر دەسەلات لادا.

لە داوی گەفتوگۆ و توویژکردن لە گەڵ پاشای پۆلەندا، بپاریاندا "فلادسلاڤ" ی کوپی سگسمۆند وە کە قەیسەر هەلبژێرن. بەلام پاشای پۆلەندا دەیویست خۆی قەیسەر بیت نەو وە ک کوپەکە ی. وە لێ گە لی پوسی ئامادە نەبوون خۆیان ملکە چ بکەن بۆ دەوڵەتیکی بیانی. هەریۆیە کلێسای ئەرسەدۆکسی داوای لە تەواوی گە لی پوسی کرد کە سوپایە ک پیکەو وە بنێن بۆ ئەو ی پۆلەندیەکان لە مۆسکۆ بە دەرهو وە بنێن. ئەوەبوو بە داها تانی سالی 1613 گە لی پوسی توانیان پۆلەندیەکان دەریە پێن.

میخائیل پۆمانۆف:

لە کانونی دوو هەمی 1613، ئەنجومەنی نیشتیمانی کە هەلبژێرداوی سەر جە م ناوچەکانی پوسیا بوو، بە مەبەستی دەستنیشان کردنی قەیسەری تازە لە مۆسکۆ کۆبونەو ه ی سازدا. لە پاش و توویژیکی زۆر میخائیل پۆمانۆفی کوپی سیۆدۆر پۆمانۆف بە قەیسەر هەلبژێردا.

میخائیل توانی هیمنی و ئارامی لە پوسیا بەرقەرار بکات و سنورەکانی وولات لە دەستدریژی بیگانه بپاریزی و شار ی "تۆڤگورد" لە سوید بستینی و پووباری دانیپر بکاتە سنووری نیوان خۆی و پۆلندا. بەلام پوسیا هەر دوور بوو لە دەریای بەلتیق و،

ئەنگاریا و کاریلایاش ھەر لە ژێر دەستی سویددا مانەو. میخائیل لە ساڵی 1645
مردو "ئەلیکسس" ی کوپی جێگەی گرتەو و بوو بە قیصر.

فراوان خوازیەکانی روسیا:

گەلی روسی لە دەشتەکانی باشووری خۆرھەلات و بە ئاراستەی سیبیریا پەرتوبلاو
بوونەو و بەدریژایی پوبارەبەلق جوگەکان سەرقالی کشتوکال و ئازەلداری بوون.
خەلکە سەرەتاییەکانیان بریتیون لە قوزاقیەکان کە لە ھەوزی روباری "قۆلگا و دون و
دانپەر" نیشتەجێبون. ئەمانە لە ماوەی سەدەی شانزەھەم و ھەقەدەھەمدا بە ئاراستەی
سیبیریا بلاوبونەو و ھەستان بە بنیات نانی شاری "توبولسک" لە ساڵی 1587 و
"تومسک" لە 1604 و "باکوتسک" لە سەر پوباری "لینا" لە ساڵی 1632 و
"ئارکوتسک" لە سەر دەریاچەی "بایکال" لە ساڵی 1653. پێش کۆتایی ھاتنی
سەدەی ھەقەدە نیمچە دوورگەی "کامشتکاو ھەیان" داگیرکردو بە مەش گەیشتن بە
زەریای ئارام. وە لە سەرەتای سەدەی ھەژدە "ئالاسکا" یان - داگیرکرد. سیبیریا لە
ساڵی 1662 ھەفتا ھەزار پووسی تیا دا نیشتەجێ بوو. ئەم ژمارەییە لە پاش
سەدەییە گەیشتە ١٠ ملیۆن کەس، پاست لە ساڵی 1783. پووسیەکان لە نیوان
سالانی 1640-1650 پەلیان ھاویشت بۆ دۆلی "ئەمور" و، بۆ یەكەمجار لە گەل
چینیەکان بەریەك کەوتن. بە داھاتنی ھەشتاکانی سەدەی ھەقەدە 1680 چینیەکان
تەگەرەیان خستە بەردەم پێشپەرەویەکانی پووسیا بەم ئاراستەییە. لە ھەمان
کاتدا جەنگاکی نیوان مۆسکۆ و پۆلندا، لە سەر ئوکرانیا دروستبوو. لە ساڵی 1569
ئوکرانیا چوویە پال پۆلندا و لە ھەمان سالدا لیتوانیا لە گەل پۆلندا یەکیەتی یان
پیکھێنا. خانەدانانی پۆلندا زەوی و زاریکی زۆریان لە ئوکرانیا کردە ھی خۆیان و
ھەولیاندا جوتیاران بگێرنەو و سەر سیستەمی کۆیلایی زەوی. بەلام ئەمان کۆیلە
بوونیان بۆ زەوی پەت کردەو و ھەیانویست، ھەر بۆیە لە گەل میرەکانی قرم (نیمچە
دوورگەی قرم لە سەر دەریای پەش) پیکەوتن دژی پۆلندا. لە جەنگێکدا کە لە ساڵی
1648 ھەلگیرسا ئوکرانیا بە ھاوکاری سوارەکانی قوزاف سەرکەوتن بە سەر

پۆلندىيەكان. ۋە بەگۈيرەى پەيمانبەستىك كەلە نىۋان ھەردوولادا سازىبو، دەرەبەگە پۆلندىيەكان زەۋىيەكانيان لە پۆلندا بەدەست خۇيان ھىشتەۋە بەبى ھەلۋەشاندىنەۋەى سىستەمى كۆيلەبى زەۋى، ھەرئەمەش بوو بەھۆى تورپە بوونى جوتيارانى ئۇكرانىا قۇزاقىيەكانيان تۆمەتبار كىرەبە ناپاكى. ئىدى بە ھەزاران جوتيار كۆچيان كىرە بۇ دەۋرۋوبەرى مۆسكۋو لەسەر كەنارى پووبارى "دونىتز" نىشتەجى بوون.

جەنگ لە نىۋان پۆلندا قۇزاقىيەكان ھەلگىرسايەۋە پۆلندىيەكان سەر كە وتنىان بەدەست ھىنا. ئۇكرانىيەكان داۋايان لە قىصر "ئەلىكىس" كىرە ئۇكرانىا بخاتە پال دەۋلەتەكەى. قىصرىش لە پاش پەزەمەندبوونى پەرلەمانى پروسى لە سالى 1653، ئەمەى پەسەند كىرە. ۋە بەگۈيرەى پەيمانبەستىك كەلە نىۋان قىصرو ئۇكرانىيەكان بەسترا، ئۇكرانىيەكان بەربىژارى فراۋانيان دەستگىر بوو، لەگەل ھوكمى خۇجىي و سوپايەك كەپىك بىت لە (60000) سەرباز. بە ۋەرجەى بە قىصر فەرمانپەۋايى بالا دادەنرىت. جەنگ لە نىۋان مۆسكۋو پۆلندا سەرىپەلداۋ ئۇكرانىا لە نىرى دەرەبەگە پۆلندىيەكان پىزگار كىرە. بەلام لە سالى 1657 ناكۆكى كەۋتە نىۋ خۇدى ئۇكرانىيەكان بە شىك لەخاۋەن زەۋىيە ئۇكرانىيەكان پۆلنداۋان بەباشتر زانى و چوونە پالى. لە ھەمان كاتدا سوید ھىرشى كىرەسەر پۆلنداۋ جەنگىش لە نىۋان روسياۋ پۆلندا ھەلگىرساۋ بە دابەش كىردى ئۇكرانىا لە سالى 1667 لە نىۋان خۇياندا كۆتايى ھات. بەم پىيە بەشى خۇرئاۋاي پووبارى دانىپەر بوو بەشى پۆلندا و، خۇرەلاتى پووبارەكەش چوۋىيە پال مۆسكۋ. واتا (لە خۇرەلاتى پووبارەكەۋە كەۋتە دەستى مۆسكۋ، ۋە لەخۇرئاۋاي پووبارەكەۋە كەۋتە دەستى پۆلندا).

شۇرشە نىۋخۇبىيەكان :-

لەماۋەى نىۋان 1650-1700 پەشىۋى و ئالۋى سىياسى و كۆمەلەيەتى پروسىيائى گىرەۋە. جوتياران بەھۆى ياساى سىستەمى كۆيلەبى زەۋى تورپەبوون و ناپازى بوون. ئەم ياسايەى كە ھكۈمەتى مۆسكۋ لە سالى 1649 دەرەكەرد. ھەربۇيە ھەستان بە سازدانى چەند شۇرشىك، گىرنتىنيان شۇرشى "ستىفن پازىن" بوو لە سالى 1667.

ئهم شوپشه قۆزاقیه‌کان پێشپه‌وه‌یه‌کان ده‌کرد له‌دری حکومه‌تی مۆسکۆ. شوپشگێڕان توانیان شاره‌کانی سه‌ر پووباری "فولگا" یه‌ك له‌دوای یه‌ك بگرن و داگیران بکه‌ن، له‌ناویاندا "ئستراخان، ساراتوف، سامارا". له‌ ئه‌یلولی 1670 حکومه‌تی مۆسکۆ سوپایه‌کی مه‌شق دراوی نارد بۆ پووبه‌پوو بوونه‌وه‌ی شوپشگێڕان و له‌ تیکه‌ه‌لچوونیکی توندو تیژ که‌ له‌ نیوان هه‌ردوولا دا پوویدا له‌مانگی تشرینی یه‌که‌م سوپای حکومه‌ت هیزی شوپشگێڕانی په‌ریشان و ته‌فروتونا کردو ده‌سه‌لاتی قه‌یصری گێڕایه‌وه‌ ئهم ناوچه‌یه‌ی که‌ شوپشی تیا دا بوو. پاشان "ستیفن رازین" ده‌ستگیر کرا و له‌ سالی 1671 له‌ سێداره‌ درا.

له‌ پاش ئهم شوپشه ده‌سه‌لاتی قیصر بووبه‌ ده‌سه‌لاتیکی دیکتاتۆری و، ئه‌و شوینانه‌ی که‌ شوپشی تیا دا هه‌لگیرسا بوو خه‌لکه‌که‌ی ناچار کرا سویندی گوێپایه‌لی بخۆن بۆ قیصر. پاشان په‌رله‌مانی "زیمسک سوبور" ی پشت گوێ خست. له‌کاتی دا په‌رله‌مان له‌ به‌رپۆه‌ بردنی وولات هاوکاری قیصری ده‌کرد. هه‌ربۆیه‌ دوا ئه‌مه‌ قیصر له‌ سه‌رجه‌م کۆت و به‌ندیك پزگاری بوو.

ناکۆکی بنه‌ماله‌ی پاشایی:-

قیصر "ئه‌لیکسیس" له‌ سالی 1676 مرد، کۆپه‌ گه‌وره‌ی خۆی له‌ خێزانی یه‌که‌م جیگه‌ی گرته‌وه‌. ئه‌مه‌شيان له‌ سالی 1682 مرد، به‌بێ ئه‌وه‌ی هیچ جی گه‌ره‌وه‌یه‌ك جی به‌یڵی. هه‌ر بۆیه‌ براهی بچوکی خۆی "ئیقان" ی له‌ جیگا دانرا. به‌لام ئه‌میش به‌هۆی نه‌خۆشیه‌وه‌ نه‌یده‌تونی فه‌رمانپه‌روایی بکات. گه‌وره‌ به‌رپرسان و سه‌ردارانێ کڵیسا له‌ هاوسه‌ری دووه‌می ئه‌لیکسیس بترس یان هیئا، که‌ براهی بچوکی ئیقان بوو وه‌ له‌م کاته‌دا ته‌مه‌نی ده‌ سال بوو. به‌لام پشتگێڕان کردو بۆ ئهم مه‌به‌سته‌ گه‌وره‌ خانه‌دانان له‌گۆره‌پانی سور له‌ مۆسکۆ کۆبوونه‌وه‌ و کردیان به‌ قیصری پووسیا. به‌لام صوفیای خوشکی ئیقان دامه‌زراندنی بترسی به‌ قیصر په‌ت کرده‌وه‌ و هانی پاسه‌وانانی مه‌له‌کی

(پاشایی) دا به یاخى بوون و هه لگه پانه وه. له دهره نجامى ئه وه دا بریاردر ئیقان و بترس شانه شانى یه کتر دامه زړیندرین و صوفیاش به وه صى له سهریان دابنریت، چونکه تائه م کاته ش ئیقان ته مه نى له پانزه سال تپه پى نه ده کرد.

قیصره صوفیا :-

صوفیا هه ستى کرد که حکومه ته که ی له ژیر په حمه تى پاسه وانانى پاشایی دایه و هه ردوو قیصر (ئیقان و بترس) ی برده دهره وه ی شارى مؤسکو. له ویدا گوئیستی ئه وه بوو که پاسه وانانى قه یصر پلانیک پیکده خه ن بو لادانى. هه ر بویه صوفیا بانگهیشتى میلیشیای دهره به گى و هه ندی له به شه کانى سوپای کرد. به مه ش پاسه وانانى مه له کی ترساندو وولاتى خسته وه ژیر کورسى خوى له ئه یلولی 1682.

صوفیا حه وت سال فه رمانه وایى کردو سیاسه تى پیک هاتنى گرت به ر له گه ل پۆلندا. کۆیلایه یی زه وى هه لوه شانده وه و شارستانى ئه وروپى هینایه وولات. له سهرده مى ئه ودا بارودوخى ناوخوى وولات ئارام و هادى بوو، صوفیا به هاوبه شى له گه ل پۆلندا توانیان پێگرى بکه ن له و شالاوه ی تورکه کان کردیانه سهر ئه وروپا. له سالانى 1687-1689 دوو هه لمه تى شکست خواردووی کرده سهر نیمچه دوورگه ی قرم. هه روه ک چینیش " سین" پێگرى کرد له پێشپه وى کردنى پوه و دۆلى پووبارى ئه موور له و په پى خۆره لات. وه به گویره ی په یمانبه ستى (نیرچینکس) پووسیا ده ست به ردارى دۆلى پووبارى ئه موور بوو.

شکسته کانى له سیاسه تى دهره وه ویدا زیانى به ریزو شکۆ صوفیا گه یاند. له م کاته شدا هه ستى به لى هاتوو و چالاکی بترس کرد، هه ربویه پێشبینى ئه وه ی کرد که له ته مه نى پێگه یشته ویدا کوده تای له دژ ئه نجام ده دات. له به ر ئه وه دوورى خسته وه له خوى له گوندیکى نزیکى پووسیا. له ویدا بترس له شاره زایانى هۆلندا فیترى دروستکردنى که شتى بوو، هه روه ک بیرکاریشى خویندو له هاوپپایانى خوى دوو

دەستە ی سەربازی دروستکرد. کاتێک گۆییبستی ئەو بوو کە بە کریگراوانی صوفیا هەولێ کوشتنی دەدەن، هەستا بە سازکردنی کۆدەتایە ک دەستی گرت بە سەر کۆشکی قیصرو صوفیان ی دەستگیر کردو ناردیە دێرێک. خۆیشی کردە قیصر لە ساڵی 1689. لەم کاتەشدا تەمەنی حەڤدە ساڵ بوو¹.

پترسی گەورە (1689-1725)

پەوشت و ئاکاری:—

بترسی گەورە کەللە پەق و توپە و ترش و جل شپو بە هیزو ئازاو زیرە ک بوو. هەر لە مندالیەو ئەرزووی دروستکردنی کەشتی هەبوو، تاوای لیھات گەشتیکی سازدا بە نهینی پوو و ئەوروپای خۆرئاوا بە مەبەستی ئاگادارابوون لە پێشکەوتنەکانیان. لەم گەشتەیدا سەردانی ئینگلتر و فرەنس و هۆڵندای کرد. ئەم گەشتانە گرنگی گەورە ی هەبوو بۆ گەشەسەندنی پووسیا. چونکە ئەم گەرانە بترسی دانیارد لە گرنگی شارستانی خۆرئاوا و هاوردەکردنی ئەم شارستانیەتە بۆ پووسیا. وە وای لیکرد هەولیدات وولاتە کە ی بگەینیتە ئاستی ئەوان.

بەهۆی داب و نەریتی کۆمەلایەتی کە وەرگیرابوو لە مەغۆلەکان، پوسیا وە ک ولاتیکی خۆرەلاتی بوو. بەهەمانشیوە مەزەبی ئەرسەدۆکسی کە پووسەکان باوەرپیان پیتی هەبوو خۆرەلاتی بوو. هەربۆیە پووسەکان زیاتر خۆرەلاتی بوون نەو ک خۆرئاوایی. وە لەپوویەکی تریشەو ئەگەر سەیر بکەین دەبینین پووسیا داخراو بوو بەپووی دەرەویدا. چونکە دەولەتی عوسمانی دەستی گرتبوو بەسەر باکوری دەریای ڕەش و ولاتی بەلقان، لەم لاشەو سوید و پۆلندا بالادەست بوون بەسەر کەنارەکانی خۆرەلاتی دەریای بەلتیق، ئەمەش هۆی دروست بوونی تەگەرە بوو

له به رده م بازرگانیان. کاتیکیش "خانه دانان و پیاوانی ئاینی خاوه ن ده سه لات و هیژ بوون، ده سه لاتی قیصر به هۆیه وه کۆت کرابوو. بۆیه له سه ر بترس پئویست بوو له هه موو ئه مانه خۆی پزگار بکات بۆئه وه ی پووسیا بکات به ده وه له تیکی خۆرئاوایی.

چاکسازییه کانی بترس:-

هیچ هه لیک نه بوو تیپه رپیت که بترس نه یقوزیتیه وه له پئناوی به هیژکردنی فه رمانره واییه که ی. ته نانه ت ده یگوت: "قیصر گه وری په هایه به رامبه ر هیچ که سی به رپرسیار نیه له جیهان". هه روه ک باسما ن کرد سه ردانی ئه وروپای کردو له هۆلندا فیژی دروستکردنی که شتی و شیکاری و زه خرپه فه بوو، له ئینگلتراش له بواری بازرگانی پیشه سازی لیکۆلینه وه ی کرد، وه له پروسیا پیکخستنی سه ربازی به ووردی تیبینی کردو لئی پووانی. له هه موو ئه م شوینانه هونه رمه ندو ده ست په نگین و ئه ندازیارانی کۆکرده وه و ناردنی بۆ پووسیا به مه به سستی فیژکردنی پووسه کان له م بوارانیه که شاره زانه بوون تیایدا. کاتیکی بترس له رینگه ی نیوان فیه نناو فینیسیا بوو، یاخی بوونی پاسه وانه تایبه تیه کانی له مۆسکوۆ زانی. بۆیه گه رایه وه و تۆله ی له یاخی بووان سه نده وه و (7000) هه زار که سی لئ له سیداره دان و پیکخستنه سه ربازییه که یانی هه لۆه شانه وه و بریاری گۆرانی گشتی دا له وولاندا. له م گۆرانکاریانه ش:-

1- پیکخستنی سه ربازی:-

بترس که سیکی سه ربازی بوو، بریاری دروستکردنی سوپایه کی به هیژی دا له دانیشتوانی پووسی که سه رپه رشتیاران و پیکه رانیان له خه لکانی غه یره پووسی بنو بۆ هه موو شتیکیش پشت به قیصر به ستن. ئه م ده یویست ئه م سوپایه شوینی سوپای پابردوو بگریته وه. چونکه سوپای پیشو پیکهاتبوو له پیاوانی ده ره به گ که به ته وای ملکچه چی خۆیان نه ده نواند بۆ قیصر. سوپای تازه که بریاری دروستکردنی درابوو، له سه ر شیوانی سویدی و ئه لمانی پیکخرا. به رزیبونه وه له م سوپایه دا له سه ر بنه مای لیها تووی و لیوه شاهوویی بوو، نه وه ک له سه ر بنه مای بنه ماله و لایه نگری.

2- کارگێڕی:-

بترس ئه نجومه نی دۆما "په رله مان" ی هه لوه شانده وه. ئه و ئه نجومه نه له سه ده کانی ناوه پاسته وه به هه ندی ده سه لاتی یاسا دانان به هه رمه ند بوو. بترس له جیگه ی ئه و ئه نجومه نه، ئه نجومه نی پاوێژکاری دامه زراند که خۆی ئه ندامه کانی دیاری ده کرد. به پێوبه رایه تیه ناوچه ییه کانی نه هیشته و ولاتی دابه شکرد بۆچه ند هه ریمیک که هه ریه که یان له لایه ن خه لکانی خۆیه وه به پێوه ده بران. به هۆی زۆری دژایه تی و نه یاری، بترس پشته ی به خه لکانی ده ره وه ی پووسیا به ست بۆ جیه جی کردنی چاکسازییه کانی. هه روه ها هه ستا به دامه زراندنی پۆلیسی نه ئینی بۆ گه پان و زانینی ئه و پیلانانه ی که له دژی ساز ده کرێن. شیاوی باسه بترس کاریگه ر بوو به لۆیسی چوارده و، وای بیرده کرده وه که حوکمی په ها له به رژه وه ندی پووسیادایه. هه ربۆیه خۆی کرده گه وره ی په های ولات.

3- خانه دانان و جوتیاران:-

بترس توانی به هه ژانیکی گه وره کۆمه لگه ی پووسی بهه ژینی. ئه مه ش به دروستکردنی ژماره یه کی زۆر له خانه دانانی نوێ، که دواتر خستنیه پال چینه کۆنه که. خانه دانانی تازه خزمه تیکی کارایان له سوپادا ده کردو "پترس" یش- زه وی به سه ردا دابه شکردن. ئه مانه بوونه دڵسۆزترین پیاوانی سوپا. به مه پترس چینییکی له خانه دانان و خاوه ن زه وی و زار دروستکرد که خاوه نی زه ویه کی زۆری کشتوکالی بوون له پووسیا. له سالی "1700" 2985 بنه مالله ی خانه دانی هه بوون. به لام له دوی پرۆژه که ی بترس 100 هه زار بنه مالله ی خانه دان له پووسیادا هه بوو. واتا له سالی 1737.

جوتیارانی ش، ئه وانه ی که له زه ویه کانی ده ولت کاریان ده کرد ئازادبوون، به لام باجیان ده داو بێگاریان ده کرد. ئه و جوتیارانه شی کاریان له زه وی خانه دانه کان ده کرد، ده چوونه وه سه ر چینی کۆیله، به پێی یاساش ئه مانه ئازاد نین. ئه وه ی بترس

کردی داڕشتنی چەند یاسایەکی توندو پەق بوو لە ھەمبەر جوتیاران و بە زەویەکانیەو بەستینەووە کردنی بە کۆیلە ی زەوی. بە شیوەیەکی گشتی بترس بەرپرسیارە لە پەوشی نالە بارو پڕ لە چەرمەسەری جوتیاران.

4- کلێسا:-

کلێسای ئەرسەدۆکسی ملکەچی بە تریاریکی مۆسکۆ بوو. کلێشاش کاریگەری زۆری ھەبوو لە سەر گەلی پووسی، ھەر ئەمەش وایکرد بترس ھەڵدات بالادەست بێت بەسەر ئەم ھیزە کاریگەری ولات. بەرتیاریکی مۆسکۆ لە لایەن پیاوانی ئاینیەو ھەڵدەبژێردرا. بترس ئەمە ی ھەلۆە شانەو ھەو ئەنجومە نیکی ئاینی بالای دامەزراند کە پێکدەھات لە ژمارە یە ک ئوسقوف و بترس خۆی ھەڵدەبژاردن و لە لایەن کەسیکی غەیرە پیاوی ئاینی سەرپەرشتی دەکرا کە ئەمیش بترس خۆی دیاری دەکرد. بەم شیوەیە بترس توانی بالادەستی بنوێنی بەسەر کلێساو بیکاتە پایە ک لە پایەکانی دەوڵەت.

5- داب و نەریت لە پووی کۆمەلایەتیەو:-

بترس تێبینی بلاو بوونەو ە پێشی درێژو سمیلێ زلی کرد لە پووسیا. ھەریۆیە فرمانی تاشینی سمیل و پێشی دا. ھەروەھا سزای سەپاند لەسەر ھەرکەسی کە فەرمانەکانی جێبەجێ نەدەکرد. بە ھەمانشیوە بپاری نەھێشتنی پۆشاکێ فراوان و فشی دەرکرد و پۆشینێ پۆشاکێ خۆرئاوایی سەپاند. ھەروەھا پێگری کرد لە دابپانی ئافرەت لە کۆمەلگاو، فرمانی گێرانی ئاھەنگی دەرکرد.

6- پەرەدە و فیڕکردن:-

بترس ژمارە یە ک خۆی ئێدنگە ی دامەزراند بە مەبەستی دەرجواندنی ئەندازیاران و ئەفسەر و دەریاوانان. ئەم بوارە لە سەرەتادا سنورداربوو، وە سەرەتایی دزەکردنی پۆشنیبری خۆرئاوا بوو بۆ پووسیا. خۆی ئێد و فیڕکاری کورت ببویەو لە خۆی ئێدەو و نوسین و ژمێرەو ئەندازە و دروستکردنی کەشتی.

ئه‌وه‌ی بترس پێی هه‌ستا به‌کاره‌ینانی هونه‌رمه‌ندان و ده‌ست‌په‌نگینانی ئه‌وروپا‌بوو له‌ دروست‌کردنی هه‌موو ئه‌و ئامرازو پێداویستیانه‌ی که سوپا و بواری ده‌ریایی پێویستی پێبوو. ئه‌مانه‌ دهنه‌ده‌رو هانده‌ری به‌ هیزبوون بۆ خه‌ملێنی پیشه‌سازی له‌ پووسیا. جگه‌له‌مه‌ بترس پووی کرده‌ باری ئابوری وولات و ئاور لێدانه‌وه‌ی. بترس جه‌ختی له‌سه‌ر کشتوکال کرده‌وه‌و بره‌وی پێدا. ئه‌م هه‌ستی کرد که پووسیا له‌چینی ناوه‌راستی که‌مه‌، هه‌ربۆیه‌ ده‌ستی کرد به‌بره‌ودان به‌ بازرگانی و پیشه‌سازی به‌ مه‌به‌ستی دروست‌کردنی ئه‌م چینه‌. بترس جه‌زی له‌ دامه‌زراندنی پیشه‌سازی ده‌کرد که ده‌وله‌ت خاوه‌نی بی‌ت و جه‌زی له‌ پیکه‌ینانی سه‌ندیکا‌ده‌کرد. به‌لام جه‌نگه‌ زۆره‌کانی ئه‌مه‌ی هه‌یشه‌وه‌ به‌بی هه‌ینانه‌دی پرۆژه‌کانی و جیبه‌جی کردنی.

سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی پترس

سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی بترس له‌سه‌ر فراوانخوازی پاوه‌ستا‌بوو له‌ چه‌ند پوویه‌که‌وه‌. له‌وانه‌ فراوانخوازی پووه‌و خۆره‌له‌ت به‌ئا‌راسته‌ی سیریا و ناوه‌راستی ئاسیا، هه‌روه‌ها پووه‌و باشور به‌ئا‌راسته‌ی ئێران و ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌ریای په‌ش، وه‌ پووه‌و خۆرئا‌وا به‌ئا‌راسته‌ی ده‌ریای به‌لتیق، له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ پته‌وکردنی په‌یوه‌ندی بازرگانی و پۆشنبیری له‌گه‌ڵ ئه‌وروپا.

بترس وای ده‌بینی که ده‌ریای به‌لتیق و ده‌ریای په‌ش دوو پێگه‌ی گه‌یه‌نه‌رن به‌ ئه‌وروپا و ئاوه‌ گه‌رمه‌کان. به‌لام ده‌ریای به‌لتیق ده‌ریایه‌کی سوید بوو، له‌ملاشه‌وه‌ ده‌ریای په‌ش له‌ژێر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی عوسمانی دا‌بوو، ئه‌مه‌ش له‌سه‌ری پێویست ده‌کرد که جه‌نگ له‌دژی ئه‌م دوو ده‌وله‌ته‌ راگه‌یه‌نی. به‌لام نه‌یده‌توانی شتی‌ک بکات له‌دژی ده‌وله‌تی عوسمانی، چونکه‌ تا ئه‌و کاته‌ش ده‌وله‌تیکی به‌هیزبوو. وه‌لی له‌ به‌رامبه‌ر سوید جه‌نگی راگه‌یاندو سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌سته‌ینا له‌ ململانی کردن له‌گه‌ڵیدا.

سوید لەم کاتەدا دەولەتێکی گەورە بوو لە جەنگی سی سالاوە بەلادەست ببوو بە سەر دەریای بەلتیق و باکوری ئەلمانیا.

لێرەو کەمیکی باسی سوید دەکەین لە پیش ئەوەی ململانی بکات لە گەڵ بترس.

سوید لە سەدەی حەفدە:

گوستاف ئەدۆلف پاشای سوید بە سایەیی بەژداری کردنی لە جەنگی سی سالاە توانی دەریای بەلتیق بکاتە دەریایەکی سوید. سوید فەرمانڕەوایی فنلەندا و هەریمهکانی کاریلیا و ئینگریا و ئیستونیا و لیفونیای دەکرد. وە بە گۆڕەیی پەیمانەستی ویستفالیا هەریمی پومیرانیای خۆڕئاوا و پێژگەیی پووباری "ئیلپ و ئودرو ویززی" دەستکەوت، هەربۆیە سوید زۆردەستی لە کاروباری ئەلمانیا وەر دەدا. بازەرگانی سوید لە گەڵ دەورووبەری دەریای بەلتیق پەرەیی سەندو گەشایەو، پووسیای پۆلنداش کەلوپەلەکانیان لە پێگەیی بەندەری "پێگە"ی سوید و بەندەرەکانی تر لە باکوری ئەلمانیا بە پێی دەرکردو لە کەشتی سویدی باریان دەکرد.

پۆلندا و دانیمارک و براندنبرگ هەولیاندا قۆرغکاری سوید لە هەموو ئەم ناوچانە بۆ بازەرگانی نەهێلن. سویدیش بەردەوام سەرکەوتوو بوو، هەروەک بە پێی پەیمانەستی 1660 دەیتوانی ئەم ناوچانەیی دەستی بە سەردا دەگرێ خۆی بە خاوەن بکات. لەم کاتە شدا سوید ناوچەییەکی بەر فراوانی لە بەر دەست بوو کە بە قەدەر وولاتی ئەسکەندەنافیا و ئەلمانیا دەبوو. ستۆکھۆڵم پایتەختی ئیمپراتۆری مەزنی سوید بوو. سوید پێشڕەوی پڕۆتەستانتی دکرد لە ئەوروپا. بەلام گەورەیی هەژموونی سوید کاتی بوو چونکە نەیدەتوانی فەرمانڕەوایەتی بکات بە سەر نەتەو جیا جیاکان کە هیچ هەل و دەرفەتێکیان لە دەست نەدەدا بۆ پزگار بوون لە دەسەلات و چنگی سوید، بەتایبەت ئەلمان و پووس و پۆلندیەکان. جابۆ ملکەچ کردنی ئەم وولات و ناوچانە، لە سەری پێویست بوو زۆرینهی سویدیەکان بکاتە سەرباز و بوجەییەکی زۆر لە سوپا سەرف بکات.

ئەمە لە کاتی کدا ئەو شوینانە ی لە ژێردەستی دابوون دانیشتوانی کەم بوو، جوتیارانیش لە ئاستیکی نزمی هەژاریدا ژیانیان دەگوزەران و باج و سەرانیەکی قورسیش خرابووە سەر شانی گەلی سوید. هاوکارییەکانی فرەنسا وایکرد بوو بالادەستی سوید بە سەر ئەو ناوچانە بەردەوام بێت. بەلام بە سەر هەڵدانی پروسیا و پروسیا وەک دوو دەوڵەتی بەهێز نزم بوونەوێ هەژموونی لۆیسی چواردەو دابەزینی دەسلاتی لە کۆتاییەکانی سەدەی حەفدە، دەسلاتی سویدی بە سەر ئەم ناوچە و شوینانە دا لاواز کرد.

ئەوێ بوو بەهۆی نوشوستی هینانی ئیمپراتۆریەتی سوید بریتی بوو لە پاشاکانیان. پاشاکانی ئەم ئیمپراتۆریەتە بە گشتی شەپخواز بوون و گرنگیان نەدەدا بە کاروباری ناوخوا سوید و بەهێزکردنی و چەسپاندنی هینمی و ئاسایش کە هەرێکە لەمانە گەلی سوید زۆری پێویست پێبوو. سەرەپای هەزاران قوربانی کە گەلی سویدی کردبووی بە سوتەمەنی جەنگە زۆرەکانی، باج و سەرانیە قورس و تیچونەکانی جەنگ لە پادە بەدەر بوون و شانی گەلی سویدی دا دابوو، بوو بەهۆی بلاو بوونەوێ بەشیوی و گەپە لاوژەیی لە ئیدارەدا و بەرەبەرە هاتنە خوارەوێ خزینی دەسلات لە دەستی پاشاکان. ئەمە لە کاتی کدا هەبوونی دەسلاتی پاشا زۆر پێویست بوو بۆ پووبەپوو بوونەوێ مەترسی دەرەکی. ئەوێ سودی بینی لەم پەوشە خانەدانان بوون، کە توانیان بەرێژاریە سیاسی و ئابوریەکانیان بگێڕنەوێ و چاوچنۆکی و هەڵپە کاریان بوو بەهۆی دارمانی وولات.

چارلسی دوانزە پاشای سوید و جەنگی باکور:-

چارلسی دوانزە لە تەمەنی پانزە سالی و لەسالی 1697 چوویە سەرتهختی دەسلات. وولاتە دراوسی یە هاوپەیمانەکانیش ئەمەیان بە دەرڤەت و هەلیکی باش زانی بۆ گێڕانەوێ زەویەکانیان و هینانەدەری لە دەستی سوید. لەمەوێ پوسیا و پۆلنداو دانیمارک و ساکسونیا پێککەوتن لە سەر پاگەیانندی جەنگ لەدژی سوید.

پادشاى ساكسونيا ئوغىستسى دووھم پادشاش بوو بەسەر پۆلنداو برپارى دا پۆلنداو
 ليوفينيا بگريته وه و ئىستوانياشى بخاته پال. بەهەمان شيوە پووسيا ويستی
 دەستبگري بەسەر ئەنگرياو کريلياو بەندەرى دەريای بەلتیق. هەر وه ها براندنبرگ
 مەبەستی بوو هەريمی ھۆلشتاين و پيژگەي پووبارى ئلپو وينيرير بخاته ژير دەستی
 خۆی. چارلسی دوانزە لەم نيوانەدا تەنھا سویدو فنلەندای بۆ دەمايە وه. کاتيکیش
 جەنگی ويراسەي ئيسپانيا لە سالى 1700 لەليواری ھەلگيرسان بوو، ولاتانی
 ئەوروپای خۆرئاوا نەياندەتوانی پيگري بکەن لە داپووخانی ئيمپراتۆريەتی سوید. بەلام
 چارلسی دوانزە بليمەت و عەبقەر يەکی دەگمەنی تيابوو لە جەنگداو بە خياريی
 دانيمارکی تیک شکاندو پادشاکی ناچار کرد بەبەستنی پەيمانی ئاشتی بە تەنھا. دواي
 ئەمە سوپای پوسى بە سەرکردايەتی بترس بەتوندی لە جەنگی ناچار لەبەرامبەر
 پاشای سوید تیکشکاو سوپاکي تەفروتونا بوو. پاش ئەمە سوپای سوید پووی کردە
 باشورو پۆلەندى و سەكسونی و روسەکانی لەلوفينياوليتوانيا لەکەناری خۆرھەلاتی
 دەريای بەلتیق دەریەپاندا. پاشان پووی کردە دلی پۆلنداو دەستی گرت بەسەر
 "وارشو و کراکاو" و پەرلەمانی پۆلەندای ناچار کرد پاشاکەيان ئوغىستس لابەرن
 و پادشايەکی نوێ لەناوخویانداو لە سالی 1704 ھەلبژيێرن. چارلس ھەموو ئەم کارانەي
 بەتەنھا کردو لەم کاتەشدا تەمەنی لەنيوان ھەژدەسال بۆ بيست سال دابوو. ھەريۆيە
 ئاسايی بوو کە ئەمە چارلس توشی لەخۆبايی بوون و مەغروری بکات و واي ليبيکات
 شانازی بکات بە ليھاتووی وليۆھشاوہی خۆی. جنگ چارلسی کردە کەسيکی دلپەق
 وتوند، ئەو ھەبوو خەلکی دەرکوش و کيلگەکانی ويران دەکرد. لەسەر ئەو برپايەي کە
 کوشتنی بۆ تاوانان باشترە لەوہی تاوانباريک لەناوياندا ھەلبیيت.

بترس لە سەرقالی چارلس بە پۆلنداو سەكسونيا کەلکی ھەرگرت بۆ دووبارە
 پيکخستەنەوہی سوپاکەي لەسەر شيوازی سویدی. لە ھەموو ئەم ماوہيەشدا خۆی دوور

دەگرت لەجەنگکردن لەگەڵ چارلس. بترس بەرەو کەناری دەریا پێشپەرەوی کردو
لەسالی 1703 شارى پترۆگرادی بنیاتنا.

بترس دەبیویست لەگەڵ چارلس پیکبیت و تەنھا بەهەندى سەرزەمین لە کەناری
خۆرەلاتى دەریای بەلتیق و بەندەرێک لەسەر دەریا ئوقرەى دەگرت. بەلام چارلس
حەزى بە پیکهاتن نەدەکردو بەسوپاکەى پووەو مۆسکۆ پێشپەرەوی پیکردو لەسالی
1707 چوویە قولایى روسیا. گەلى پوسى وەك خویى خۆیان ھەر پاشەکشەیان کردو
سوپای چارلسیش دەچوونە ناو روسیا تا زستانی سەخت و ساردی روسیا ھاتو کارى
کردە سەر سوپای چارلس و دەستەپاچە مانەوہ لە پەیداکردنى خواردن و کەرەستەى
پۆژانەیان.

کاتێک چارلس ئارەستەى گرت پووەو سوارەکانى قۆزاق لەباشور، لەناکاو کەوت
بەسەر سوپای بترس و لەویدا لاوازی سوپاکەى دەرکەوت. ئەمجا لەجەنگى باتافا
لەسالی 1707 سوپای پوسى بەتەواوى سوپای سویدی تێک و پیکشکاندو پەرتەوازی
کردن. لەباتافا چارلس لەگەڵ پاشماوہى سوپاکەى پای کردە ئەستەمبول و توانى
سولتان والیبکات جەنگ لەدژی روسیا ھەلگیرسینى. ھەربۆیە عوسمانیەکان بەھۆى
ئەم جەنگانە توانیان ئەو زەویانە بگێرێنەو کە بترس دەستى بەسەردا گرتبوون، وەك:
بەندەرى ئازۆف لەنیمچە دوورگەى قرم. چارلس لەلای سولتان پینچ سال مایەوہ و
سولتانى ھاندەدا بۆ جەنگ کردن لەدژی روسیا و سولتانیش لەسوربوونى چارلس
ببزاربوو. چارلس لەپەر ئەستەمبولى جێھێشت و گەرايەوہ ولاتەکەى کە لەم کاتەدا
لەپەروشیکی نالەباردا بوو. ئەمجارەیان ھەندى لەدەولەتانی وەك: ئینگلتەرپا و ھاتۆفەر
پروسیا لەپال ھاوپەیمانەکانى پێشو لەدژی سوید بوون بەیەك، لەپیناوى دەستگرتن
بەسەر ھەندى لەزەویەکانى سوید. چارلسیش لەجەنگیکدا لەگەڵ نەرویج لەسالی
1718 کوژرا.¹

پەيمانى ستۆكھۆلم ونيستاد

لەدەوى مردنى چارلس ئاشتى لەننۆان سویدو دوژمنانى شتىكى چاوەپوانکراوبوو. بەگۆيرەى پەيمانى ستۆكھۆلمى سالى 1719، سوید دەستبەردارى سەرچەم زەویەکانى بوو لەئەلمانیا جگە لەبەشتىكى پومیرانیای خۆرئاوا کەشارى سترازەندى تىادا بوو. دانیمارکیش جگە لە قەرەبوى جەنگى، ھۆلشتاین دەستکەوت. ھەرۋەھا ھانۆفەر رېژگەى پووبارى ئىلپو ویزى کەوتە چنگ. پروسىاش توانى رېژگەى پووبارى ئۆدەرۋ پومیرانیای خۆرئاوا شارى ستاتنى ۋەچنگبخت. لەملاشەۋە ھىچ رېگرەك نەمايەۋە لە چوونەۋەى ئوغصتسى دووھم بۆ سەر تەخت، ھەربۆيە ئوغصتسىش چوويەۋە سەر تەختى پۆلندى.

بەگۆيرەى پەيمانى نيستاند لەگەلّ پوسيا لەسالى 1721، بترس توانى کريلياو ئانگريا لەسەر کەنارى دەريای بەلتىق بخاتە پالّ خۆى، ھەرۋەھا توانى ئىستوانياو ليوفينياو بەشتىكى کەم لەباشورى فينلەندا کە قەلاى ڤايبىرگى تىادا بوو، بخاتە پالّ ناوچەکانى پيشوو. بەمانە بترس ئەۋ خەۋنەى ھینايە دى کە برىتى بوو لەگەشتن بە دەريای بەلتىق. ئىدى پوسيا شوینى سویدی گرتەۋە لە پيشپەوى کردن و سىادەکردنى ئەۋروپای باکور. لەگەلّ ئەۋەى بترس ئەۋەى نەھینايە دى کە مەبەستى بوو بيهینىتەدى لەسەر دەريای پەش، بەلام ئىمپراتورىەتتىكى فرراوان و سوپايەكى بەھىزى جىھىشت کە پۆلى سەرەكى دەگىرا لە گۆرەپانى ساياسەتى ئەۋروپا لەدەوى مردنى لەسالى 1725. ئىدى پوسيا بووبە دەۋلەتتىكى مەزن ۋەك چۆن بترس بووبە پالەۋانىكى مەزنى نەتەۋەيى.

بهشی دهیهم
کۆمه لگهی ئه وروپی له سهدهی
ههژده

کۆمەلگەی ئەوروپی لە سەدەی ھەژدە 1

سەرەرای پیشکەوتنی زانستی و گەشەکردنی فەلسەفی، بەلام کۆمەلگەی ئەوروپی لە سەدەی ھەژدە گۆرانکارییەکی زۆری بەسەردا نەهات، وەک ئەوەی لە دوو سەدەی پیشوو بەسەری داھات. چینه کۆمەلایەتیەکان وەک پێشتر مابوونەو، کە خۆیان دەبینیەو لە بنەمالەی پاشایی و چینی ئەرستۆکراتی و پیاوانی ئایینی و چینی بۆرجوازی خاوەن پیشە و پیشەسازیە جۆریە جۆرەکان و چینی پۆشنبیرین و ھەروەھا جەماوەری پەشۆک یاخود جوتیاران کە بەشی زۆری کۆمەلگەی ئەوروپایان پێکدەھێنا

پادشایەتی پەھا:-

پادشایەتی پەھا جگە لە ھۆڵندا و ئینگلترا، ئەگینا لە سەر جەم ولاتی تری ئەوروپا سیستەمی کارپی کردن بوو. پادشاكان لە فەرمانرەوایەتیان پشتیان بە تیۆری "مافی خودایی" دەبەست. فرمانەکانیان بریتی بوون لە یاسا. سەرەرای ھەبوونی دەولەتی نەتەوایی و نیشتمانی و مافی چارەیی خۆنوسین بۆ گەلان لە شوێنێکی فەرەنسیەو، بەلام دەولەت چەندین گەلی لێکجیاوازی لە پەڕی زمان و پەگەز لەخۆدەگرت و ھەموویان تەنھاو تەنھا لە سەر گوێزێکی بۆ پاشا بەیەکەو لە ولاتی کدا کۆکرا بونەو. وولاتیش وەک میراتی خانەوادە بۆ پادشا گوزارشتی لێ دەکرا. ھەربۆیە بەمانای نوێ ولاتی "نەتەوایی" و "نیشتمانی نەتەوایی" بوونی نەبوو.

خانەدانان:-

خانەدانان یاخود ئەوانەیی خاوەن زەوی و زاربوون لە کۆمەلگە، چینی ئەرستۆکراتی بالاییان پێک دەھێنا. ئەم چینه بە ھەرمەند بوون لە چەندین بەربژاری بەرفراوانی وەک پوانکردنی پۆستی بەرزە دەولەت لە پەڕی مەدەنی و سەربازییەو.

ئەگەر دەرگەى شوینە جۆرەجۆرەکان یان بەرز و پێشکەوتووکان بۆ پۆلەکانى ئەم چینه ئاوەلا بوویت، ئەوا دەبێ ئەوەزانین کە هەمان ئەم دەرگایانە بۆچینی نزمی کۆمەلگا کۆم درابوو. جگە لەمانە نازناوی گەرەو قۆرغ کردنى بازەرگانی تایبەت بوو بە ئەوان. ئەوەندە بەسە کە بڵێن: هەموو خانەدانێک خاوەنى کۆشکێک و پووبەرێکی بەرفراوانى زەوى کشتوکالێ و بەرێژارى دەرەبەگى بوو. خانەدانان پێش ئەوەى بمرى پرایدەسپارد کە "مولک و مالم لەدواى خۆم بۆکۆپى گەرەمە". سەرەپای ئەو دیارى و بەخششەنەى کە دەم نا دەمێک لەلایەن پاشاوە پى یان دەبەخشران، ئەوان لەباج دان و جیبەجى کردنى ئەرکەکان بەخشرابوون، لە کاتیکیدا لەسەرشانى تەواوى گەل بوو.

پیاوانى ئایینى:

پیاوانى ئایینى هیچیان کەمتر نەبوو لە خانەدانان. ئەوانیش خاوەنى هەمان ئەو بەرێژاریانە بوون کە خانەدانان خاوەنى بوون. پیاو ئایینە گەرەکان خاوەنى چەندین ئوسقوفە و ئەبرشیە بوون، مولکى ئەوانەش هەزاران دۆنم زەوى و زاربوو کە پێى دەوترا مولکى کلێسا. گوتراوە کە ئوسقوفى سترابورگ لە هەریمی ئەلازاس ئەو داهاوەى لە مولکى کلێساووە چەنگى دەکەوت سالانە 500 هەزار فرەنگ بوو، سەرەپای ئەو کۆشک و زێپو سەرەوت و سامانەى دەچوێ کلێساو کلێسا خاوەنى بوو. ئەى کەواتە جیاوازی لەنیوان ئەوان و خانەدانان چى یە؟ دەتوانین بڵێن: جیاوازیان خۆى دەبینێوەوە لەوەى کە پیاوانى ئایینى لە هەلبێژاردنیکیدا هەڵدەبێژدران و مولک و بەرێژاریان بەمیرات نەدەگرت و میرات گرتن تایبەت بوو بە خانەدانان.

هەریەکە لە خانەدانان و پیاوانى ئایینى خاوەنى پێنج یەکی زەوى فەنسا بوون. هەرەها کلێسا خاوەنى سییەکی زەوى ئەوروپا و چواریەکی داها و سییەکی سەرمايە بوو. ژمارەى خانەدانان لەفەرەنسا دەگەیشته "150" هەزار خانەدان، هەرەها

پیاوانی ئاینیش ژماره یان ده گه یشته "130" هه زار. ئه مه له کاتییدا ژماره ی خه لکی فهره نسا له پئیش سالی 1789 بیست و پئینج ملیۆن که س بوو.

ده ره به گ یاخود خانه دان و پیاوانی ئاینی هیچ خزمه تیکیان به ده ولت نه کرد، هیچ قورسی و گرانیه کیان نه ده خسته سه ر شانی خۆیان. هه رچه نده جار جاره کلێسا سالانه یه کی ده به خشی به ده ولت که خۆی ده دا له سه دان هه زار دۆلار، به لام نه ده گه یشته سه دا یه کی داها ته که ی. باجی ده ولت کلێسا و پیاوانی ئاینی نه ده گرته وه. به هه مانشیۆه خانه دانانیش له باجی راسته وخۆ خۆیان ده بوارد، جگه له ئینگلترا که له م باره وه هه لاویژه.

جوتیاران (کشتاکار):

جوتیاران زۆرینه ی زۆری خه لکی ئه وروپایان پیکده هیئاو به کشتوکاله وه خه ریک بوون. هیچ جیاوازیه ک نه بوو له نیۆان جوتیاری ولاتی که له گه ل ولاتیکی تر له پووی گوزهران و ئامرازی کشتوکال و شیوازی کارکردنی و چۆنیه تی کارو ئاستی بزۆوی و کۆمه لایه تیان مه گه ر له به ریتانیا که که می جیاوازی هه بوو له م پوه وه. له وانه یه په وششی جوتیاری فهره نسی زۆر باشتربوو بیّت له په وششی جوتیارانی ولاتانی تری ئه وروپا. جاری ولاتانی خۆره لاتی ئه وروپا و به تایبته پوسیا ئه وه هه ر لێی گه پێ، له ویدا جیاوازی نه بوو له نیۆان جوتیارو کۆیله.

ئامرازو میکانیزمی کشتوکال له سه ده ی هه ژده هه مان ئه و ئامرازو میکانیزمانه بوون که له سه ده ی پئیشتر هه بوون، هه رچه نده له به ریتانیا چاککردن و به ره و پئیشچوون کشتوکال و میکانیزمه کانی گرته وه، هه ندی ولاتی وه ک پروسیا و هۆلندا ش ئه م ئامرازه تازه باوه یان هاورد ه کرده ولاتیان، که له بواری کشتوکال و ئاژه لداری له به ریتانیا ئیشی پیده کرا.

جوتیاران باجه کانی ده وله تیان ده داو هه موو قورسی و کاره ناهه مواره کانیا نی ده وله تیان ده خسته سه رشانی خویان، ئه وان سه ره پای ئه و باجانه ی که ده یاندا ده بوایه کارو ئه رکه کانی کلئساو ده ره به گیان پاپه پاند بوایه . جوتیار باجی داهاتو سه رانه و باجی زه ویانه و چه ندین باجی تری له ژمار نه هاتویان لۆ ده سه نرا. ئه مه بارودۆخی جوتیاران بوو، وه لۆ ناپارزیش نه بوون له م بارودۆخه ی که تئیدابوون، چونکه باوه پیان وابوو ویست و قه ده ری خوا وای کردوه ئه مان به م شیوه یه گوزه ران بکه ن و بی به ش بن له هه رچی به ربژاریه .

بارودۆخی کۆمه لایه تی له شاره کاندا :-

خانه دان و پیاوه ئاینیه بچوکه کان به شدار نه بوون و هاوه به ش نه بوون له و خوشگوزه رانیه ی که پۆله ی گه وره خانه دان و پیاوه ئاینیه گه وره کان لئی به هره مه ند بوون و له و ژیا نه ده یانگوزه راند . چینی بۆرژوازی پیگه یشتوش ببوو به خاوه ن پیگه و قورسای خۆی له ناو کۆمه لگه دا، ئه مه ش به هۆی سه روه ت و سامان و سه رمایه ی بازرگانی و پیشه سازی و ئه و پۆشنبیری به رزه ی که پپی ده ناسرانه وه . بۆرژوازیه و اتا دانیشتوانی شار، ئه مانه له گه ل هاتنی سه ده ی هه ژده به ره به ره ژماره یان دای له زیادی له ئه وروپای خۆرئاوا و ناوه راست، به تایبه تی دانیشتوانی له نده ن، که له نیوه ی ئه م سه ده یه دا ژماره دانیشتوانی گه یشته نیو ملیۆن که س، پاریس و قییه ناش ژماره یان گه یشته 250 هه زار که س، هه روه ها دانیشتوانی به رلین ژماره ی دانیشتوانی خۆی دا له 120 هه زار که س. پێژه ی مردن له ناو مندا لۆ زارۆکاندا که م بوویه وه . به لام له سه رتای سه ده ی هه ژده پێژه ی مردن له شاره کاندا زیاتر بوو له پێژه ی له دایک بوون. وه لۆ به هۆی کۆچکردنی خه لکی دێهاته کانه وه بۆ شار، ئه م پێژه یه ی هاوسه نگ ده بۆوه . وه زیری دارایی لۆیسی شازده "نیکه ر" 1776-1781 ئه م پێژه یه ی به م شیوه یه داناوه که ده لۆ: "چاره کی خه لکی فره نسا پێش گه یشتیان به ته مه نی سی

سالان ده مردن واتا مندا لان، وه چاره کی خه لکی پیش گه یشتنیان به ته مه نی بیست و پینچ سالی ده مردن، هه ره وه ها چاره کی دانیشتوانی ده مردن به رله وه ی بگه نه ته مه نی په نجا سالی، ئه وه شی که له په نجا سالی تیده په پی به تاییه ت له ناو چینی کریکاردا ئه وا ژیری وجهه سته ی داهیزراوه .

ئه نجومه نی گشتی به ریتانی پرۆه یاسایه کی له سالی 1772 گه لاله کرد، سه باره ت به پیدانی خانه نیشی به پیرو به سالا چوان، به لام ئه نجومه نی لوردات ئه مه ی ربه ت کرده وه، ئه وه شی پونکرده وه که ئه م گه لاله نامه یه هیچ پیویست نییه، چونکه خه لکی پیش گه یشتنیان به ته مه نی پیری ده مرن. هۆکاری مردن به م پیژره زۆره به هۆی نه خووشی بوو، که هه رکاتی ده هات خه لکی شرپ ده کرد به تاییه ت بۆ هه ژارو که م ده سته کان که ده رده سه ریان زۆر زیاتربوو. نه خووشی ئاوله و مه لاریا و گرانه تاو سیل و به دخۆراکی به شیویه کی گشتی و چهنده ها نه خووشی تریش، له و نه خووشیانه بوون که هه رکاتی ده هاتن خه لکیکی زۆریان ده خسته ئاوزینگی سه ره مه رگ. به هۆی نه بوونی خۆپاریزی ته ندروسته یه وه ده ردو په تا به خیرایی به ناو خه لکدا بلاو ده بوویه وه به تاییه ت نه خووشی پشانه وه و کۆلیرا. به لام گولی له سه ده ی هه ژده له ئه وروپادا که م بوویه وه و نه خووشی سفلس یاخود زوهری مه ترسی که م بوویه وه و ئه مه ش به هۆی پیشکه وتنی زانستی به تاییه ت پزیشکی و ته ندروسته یه وه که گاریگه ری به رچاوی هه بوو له که م کردنه وه یان.

پیشکه وتنی ته ندروستی و به رزبوونه وه ی ئاستی گوزه ران کاریگه ری زۆری هه بوو له زیادکردنی چینی هه ژارو نه داره کان، ئه مه ش هۆیه ک بوو بۆ ئه وه ی کریکاران و کارکه ران به به لیشاو پووبکه نه کارگه و کارخانه کان. ئه وه تا یه کی له میژونوسان ده لی: "ئه گه ر زۆری هه لی کار نه بووا یه، له کوی شۆپشی پیشه سازی سه رکه وتنی به ده ست ده هیئا". له شاره کاندایا خچه و گه شتیاری زۆر بوون، حکومت ده ستی کرد به پونا ک کردنه وه ی شه قامه کان به چرای کیرو سین.

پیشه سازی و بازرگانی :-

گه شه سهندنی شاره کان له گه ل بازرگانی و پیشه سازی به یه که وه ده چونه پیش، به ره می پیشه سازی سنوری داواکاری و خواستی ناوخوای تیپه پاند، ههروه که له سهدی پیشتر بوو به هوی ئه وهی به ره می له بواری فراوان به هم بیت و بو زۆریه ی شوینه کانی جیهان هه نارد هه بکری.

له سهدی هه ژده له ئینگلترا دا شوپشی پیشه سازی به داهینانی هه ندی ئامیرو ئامراز دهستی پیکرد، وه که ده کارهینانی هیزی ئاوی و هیزی هه لمی بو بزواندن، به تایبته له پیشه سازی چینینی کوتال. به ره می سه رمایه داری له بواریکی فراوان خرایه کارو سه رمایه ی پیشه سازی به گه شه سهندنیکی گه وره گه شه ی سهند. ئه م گه شه کردنه کایه ی بازرگانیشی گرته وه و ئه وی بوو به بازاریکی جیهانی بو به ره می ئه وروپا و سه رمایه ی ته واوی هه بوو بو خستنه کاری. بازرگانی نیوان ئاسیا و ئه مریکا و ئه وروپا به جوله تر که وت، به ره مه کانی ئه وروپا و ئه مریکا و ئاسیا بازاره کانی جیهانیان سیخناخ ده کرد. بازرگانی دهره کی به ریتانیا له سه ره تای سهدی هه ژده ده گه یشته "60" ملیون دۆلار، هی فهره نساش خوی ده دا له "40" ملیون دۆلار. حکومه ته کان بازرگانی ناوخوایان ئاسان ده کرد، ئه مه ش به دروستکردنی پیگه و بانی پیک و پیک و بیناکردنی پردو نوکه ندو به کارهینانی پیگه ی ئاوی بو ئاسان کردنی گواستنه وه ی کالاکان، پاشان خستنه پووی ئه م کالایانه بو هاوالاتیان.

گه شه سهندنی بۆرژوازی :-

گه وره ولاتانی ئه وروپا له سهدی هه ژده ببوونه خاوه نی ئیمپراتۆریای به رفروان، که بوو هوی فراوانکردنی بازرگانی، که ده وله ته کان پیی هه لده ستان و ئه نجامیان ده دا له گه ل ولاتانی دهره وه و داگیرکه کانیان. بازرگان و پیشه سازی سه رنجی جوتیارانی بو لای شاره کان پکیشاو به ده یان هه زاری پاکیشانه شاره کان. چینی بۆرژوازی که پیکهاتبوو له سه رمایه دارو خاوه ن کار له بازرگان و خاوه ن کارگه و بانک و ههروه ها

چینی پۆشنبیر لە پزیشك و ماف ناسان و هتد، تا دەهات پێگه‌یان گه‌وره‌و به‌هێز ده‌بوو له‌كۆمه‌لگه‌ی ئەوروپیداو، سه‌روه‌ت و سامانیان زیاتر ده‌بوو. چینی بۆرژوازی چینیکی به‌هه‌له‌په‌ بوو، به‌ فه‌رمانبه‌رانی توانیبه‌ووی له‌كایه‌ جۆربه‌جۆره‌كاندا جێگه‌ بۆ ده‌ولەت پر بکاته‌وه‌ "کاریان بۆ ده‌ولەت ئاسان کردبوو". ئەم چینه‌ له‌ سه‌ره‌تاكانی سه‌ده‌ نوییه‌كان پشتیوانی پادشا په‌هاکان بوون و توانیان له‌ ئینگلترا هه‌ندی بوا‌ری سیاس‌ی بۆ خۆیان ده‌ستگیر بکه‌ن، ئەمه‌ش به‌ نوینه‌رایه‌تی کردنیان له‌ ئەنجومه‌نی گشتی. به‌لام له‌گه‌ڵ ئەوه‌نه‌شدا ئەوان داوای یه‌کسانیان ده‌کردو داخو‌ازی ئەوه‌یان ده‌کرد هاوکوفی خانه‌دانه‌ ئه‌رسته‌وکراتیه‌کان بن، هه‌روه‌ها هاوبه‌شی بکه‌ن له‌ فه‌رمانه‌وايه‌تیدا.

کاتی ئەم چینه‌ بووبونه‌ خاوه‌نی سه‌روه‌ت و سامان ده‌یانویست له‌باره‌ی سه‌پاندنی باج و کۆکردنه‌وه‌ی قسه‌ی کۆتایی له‌ده‌ستی خۆیان دا‌ییت. وه‌ کاتیک بینیان خۆیان خاوه‌نی زانیاری و مه‌عریفه‌تن خۆیان پ‌ی له‌هه‌موو چینه‌کان به‌شیاوتر ده‌بینی بۆ هه‌لس‌وپاندنی کاروباری حکومه‌ت و ده‌ولەت به‌پێگه‌یه‌کی نوی. ئەمانه‌ هانی چینی پۆشنبیریان ده‌داو نویترین کتیبیان ده‌خوینده‌وه‌ کاتی ده‌رده‌چوو، هه‌ربۆیه‌ پشتیوانی داواکاری سه‌روه‌ری گه‌لیان ده‌کردو پشتگیری نوینه‌رایه‌تی و حکومه‌تی ده‌ستوریان ده‌کرد.

خواستی چاکسازی:

له‌سه‌ر ئەوه‌ی که‌ باس‌مان کرد، ئەم چینه‌ داخو‌ازی له‌ حکومه‌ت ده‌کرد به‌ چاکسازییه‌کی رادیکاله‌¹. چینی بۆرژوازی له‌ پێگه‌ی شو‌رشی پی‌وریتانی سالی 1648 و شو‌رشی جلیله‌ی سالی 1689، پۆلیکی کارای گیرا له‌ چاکسازی کردنی ئینگلترا. شو‌رشی ئەمریکیش سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌و وزه‌به‌خش بوو بۆ چینی

1 رادیکال واتا: ده‌سته‌یه‌ک یان که‌سانی داوای چاکسازییه‌ک بکه‌ن که‌ په‌گوو پ‌یشه‌ بگریته‌وه‌، هه‌موو شتی سه‌ر له‌به‌ر بگۆین. (وه‌رگێڕ).

ناوەراست و فەلسەفەى ئاوەزگەرى و پۆشنگەرى. ئەم چینه وای لیھات داواى چاکسازی سیاسى و کۆمەلایەتى دەکرد لە ئەوروپا. شۆپشى ھزرىش پینگە خۆشکەر بوو بۆ ئەم چاکسازیانە. بەلام فەرەنسا ئەو ولاتەى کە لە داواى بەرىتانيا دەھات لە پەوى پيشەسازی و بازرگانى و داھات و سامان و معریفەو، لە دژى چاکسازی پاوەستا بەھوى لاوازی پاشاکانى بەتایبەت لۆیسی پازدە.

فەرەنسا لە سەردەمی لۆیسی پازدە

وەسى (پاسپێردراو):

لۆیسی چواردە ئەنجومەنىكى ديارى کرد بۆ چاودرێرى و سەرپەرشتى کردنى نەوھەكى ئاوەکو دەگاتە تەمەنى پینگەيشتووی. بەلام دۆق "ئۆلیریان" ى کۆپى مامى لۆیسی چواردە لەم ماوەیدا ھەمووشتیک بوو.

فیلپ "دۆق ئۆلیریان" پیاویكى بەھرمەند بوو، بەلام ئەوھى لە ئارەزوو ھەوھەسیدا بەزایەداو، تیگەیانندن و پۆشنبیرکردنى شای بچوکی خستە پشتگوێ. ئەو سیاسەتیکى لاوازی لە دەرەویدا گرەبەر و ھیچ سەرکەوتنى بەدەستنەھێنا لە ھەولەکانى بۆ چاکسازی و لادانى گەندەلێ لە دام و دەزگای ئابورى و سیاسى دەولەت، کە لۆیسی چواردە داواى خۆى جیھەشت بوو. یەكێ لە سکۆتەلەندییەکان بەناوى "جۆن لو" (1671-1729) توانى فریوى بدات، کاتیك لە سالى 1717 پيشنیازی دامەزراندنى کۆمپانیایەكى کرد بۆ کارى بازرگانى لە داگیرگە فەرەنسیەکان و فرۆشتنى پشك و بەش لە سەرچەم وولات و خستەنەکارى دەستکەوتەکەشى بۆ نەهیشتنى قەرزە نیشتمانیەکان. "جۆن لو" سالیك پيشتر بەرەزەمانەندى ئۆلیریان بانکیکى دامەزراند، سەرکەوتنى بەدەستدەھێنا ئەگەر تەنها بەبانکەکەوھ سەرقال بوايە، بەلام ئەو ھەستا بانکەکەى بەچەند کۆمپانیایەكى تر وابەستە کرد، وەك کۆمپانیای میسیسپى و کۆمپانیای ھیندى خۆرھەلاتى فەرەنسى و کۆمپانیای ئەفریقى. ئیدى ئەم بانک و

کۆمپانیایانە وەك دامەزراوەیەکی حكومی لیّهات. له ساڵی 1720 "جۆن لو" بوو بە به پێوه بهری گشتی دارایی فەرهنسی که به رزترین پۆستی دارایی بوو له ولاتی فەرهنسا. به لām له ئەنجامی چەند هه‌له‌یه‌ك كه پوویدا، وەك كۆت و به‌ند خستنه‌سه‌ر دراوی كانزاو داشكاندنێ نرخی دراوی كاغه‌ز بۆ نیوه، بووه هۆی ئه‌وه‌ی كه له ماوه‌ی چەند پۆژیکێ که‌مدا نرخی پشك و به‌ش به‌خێرای دابه‌زی و متمانه‌ی خه‌لكی به‌م پڕۆژه‌یه‌ که‌م ببیته‌وه‌و هه‌ره‌س به‌ینی. "جۆن لو" شكستی خوارد. ساکاتیکیش حکومه‌ت ئه‌وه‌ی پاگه‌یاند که‌ئەو پارە‌ی کاغه‌ز وەرناگرێ، ئه‌وه‌نده‌ی تر نرخی پشك و به‌ش دابه‌زی تاگه‌یشته‌ سی‌یه‌ك. وه‌لێ دامەزراوە‌یه‌کی دارایی له‌ پاریس به‌ناوی "برایانی دۆفرو" به‌سه‌ر کێشه‌که‌ پاگه‌یشتن و بۆ پزگارکردنی که‌وتنه‌کار، تائه‌وه‌بوو کێشه‌که‌ کۆتایی هات.

کردینال فلۆری :-

دۆق ئۆرلیان له‌ ساڵی 1723 کۆچی دوا‌یی کرد و له‌م کاته‌شدا لۆیسی پازده‌ گه‌یشته‌ ته‌مه‌نیکێ گونجاو، ئه‌مجا کاردینال "فلۆری" دانا به‌پاویژکار و سه‌رۆکی وه‌زاره‌ت. "فلۆری" هه‌ولیدا ئاشتییه‌کی به‌رده‌وام و درێژخایه‌ن بۆ فەرهنسا ده‌سته‌به‌ر بکات، هه‌روه‌ها چاکسازییه‌کی گه‌وره‌ له‌ ناوخۆدا بکات، به‌تایبه‌ت له‌ بواری دارایی. هه‌ربۆیه‌ خه‌رجیه‌کانی که‌م کرده‌وه‌و به‌ره‌وی به‌بازرگانی و پیشه‌سازی فەرهنسی دا. هه‌روه‌ك هه‌ولیدا هاوسه‌نگی رابگریت له‌ بودجه‌ی ده‌وله‌ت، ئه‌مه‌ش بۆ به‌رژه‌وه‌ندی چینی ناوه‌راست. به‌ لām فلۆری پیاویکی پیرو به‌سالا چووبوو، له‌ کۆتاییدا خۆی به‌ شکست خواردویی بینی و هه‌ستیکرد نه‌یتوانیوه‌ سه‌رکه‌وتووبیت له‌ چاکسازی کردن و چه‌سپاندنی ئاشتی، به‌هۆی ئه‌وه‌ی بۆربۆنیه‌کان حه‌زیان به‌جه‌نگ و ده‌ست بلاوی ده‌کرد.

لۆیسی پازدە هاوسەرگیری کرد لە گەڵ "ماری لیبنیسکا" ی کچی پادشای پۆلندا. ماری ئافەرەتییکی ناحەز و ناشیرین بوو، نەبوووە جیگە ی سەرنجی پاشا و نە کەوتە دڵی، هەربۆیە مەیلی کرد بە لای دۆست و عاشیقەکانی، بە شیۆە یە کۆشکی قیژسای لی پرکردن. بە ناوبانگترینیان "مدام دی باری و مدام بمبادور" بوون. لۆیس بە مەبەستی سەرخستنی سەرۆکی پۆلندا و لە دژی دەستوەردانی روسیا لە کاری پۆلندا، هەروەها لە دژی هەولێ روسیا بۆ لادانی سەرۆکی پۆلندا و دانانی کەسیکی تری لایەنگری روسیا، چوویە نیۆ جەنگی ویراسە ی پۆلندا (1733-1738). دواتر ئیسپانیاش چوێ پال فەرەنسا و لە دژی روسیا و نەمسا.

ئەم جەنگە بە پەیمانی "فینا" کۆتایی پێتات لە سالی 1738. لە ئاکامیدا تەختی ناپۆلی و صقلیە درایە ئیسپانیا. دواتر لە سالی 1744 دۆقیە ی بارماش گواسترایە وە بۆ ئیسپانیا و بە خشر بە ئەو وولاتە. دۆقیە ی لۆرین یش لە سالی 1766 خرایە پال فەرەنسا. بەم شیۆە یە بنەمالە ی بۆربۆن جیگە ی بنەمالە ی هبسبرگی گرتە وە لە ئیسپانیا و هەردوو صقلیە و بارما. تەختی ئیسپانیا لە دوا ی فلیپی پێنجەم بوو بە بەشی کورە کە ی چارلسی سییەم دواتر نە وە کە ی لە 1759-1788.

داروخانی فەرەنسا لە سەردەمی لۆیسی پازدە:-

فەرەنسا لە سەردەمی لۆیسی پازدە "1715-1774" دەستیکرد بە هەرسەپێنان، ئەم هەرسەپێنانەش لە بوا ی بە پێوە بردنی گشتی و دارایی و زیادبوونی دەسلاتی خانەدانان بە پوونی دەرکەت. لە دوا ی کاردینال فلۆری لە سالی 1743 لۆیس بۆخۆی حوکمی دەکرد. لۆیس هیچ هەولێ چاککردنی بارودۆخی وولاتی نە دا، نە ک هەر ئەمە بە لکو ئەو لە چاکسازی کردن خۆی گیل دەکرد و کاتەکانی لە پاوکردن و نیچیرگرتن و کۆپی شەوانە بە سەر دەبرد. "مدام بمبادور" بە شیۆە یە کێ کردە یی بۆ ماوہ ی بیست سال 1745-1764 دەستی لە بە پێوە بردنی وولات وەر دە دا.

فه‌ره‌نسا له‌م ماوه‌یه‌دا له‌جه‌نگی‌کی سه‌خت و دژواردا بوو، که جه‌نگی ویراسه‌ی نه‌مساوی و جه‌نگی سه‌وت ساڵه‌ بوو "1740-1748" "1756-1763". ئه‌م جه‌نگانه‌ داپمانی فه‌ره‌نسی خیراترکردو خه‌زینه‌ی ولاتی مایه‌پوچ کرد، هه‌روه‌ک پێگه‌ی خۆشکرد بۆ شوێرشێ فه‌ره‌نسی. به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا فه‌ره‌نسا تا ئه‌وکاته‌ش به‌هێزترین و ده‌وله‌م‌ه‌ندترین ده‌وله‌تی ئه‌وروپا بوو، شارستانی فه‌ره‌نسی له‌هه‌موو شوێنه‌کان ئه‌وروپیه‌کانی سودمه‌نده‌کرد و یژده‌هونه‌روژیانی کۆمه‌لایه‌تی بالای فه‌ره‌نسا شکۆمه‌ندترین و به‌رزترین ئاست بوو له‌م کاته‌دا که ژیا‌ری ئه‌وروپا پێی گه‌یشتی.¹

ئیمپراتوری نه‌مساو سه‌ره‌له‌دانی پروسیا:-

ئیمپراتوری پۆمانی پیرۆز به‌ درێژایی هه‌ردوو سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌ژده‌ مایه‌وه‌ و ئه‌و په‌گه‌زانه‌ی ده‌گرت‌وه‌ که به‌زمانی ئه‌لمانی قسه‌یان ده‌کرد، "دایت"یش وه‌ک جاران مابوو یه‌وه‌ و ئیمپراتور سه‌ره‌رشته‌ی ده‌کرد. به‌لام ئه‌لمانی دابه‌ش ببوو به‌سه‌ر کاسۆلیک و پڕۆتستانت، ته‌نانه‌ت پڕۆتستانتیه‌کان له‌نیوان خۆیاندا دووبه‌ش بوون و بریتی بوون له‌ لۆسه‌ری و کالقی، و هه‌رده‌م له‌نیوانیاندا ناکۆکی هه‌بوو. جه‌نگی سی ساڵه‌ له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی حه‌فده‌ و ییرانکاریه‌کی گه‌وره‌ی هینا به‌سه‌ر ئه‌لمانی. ئه‌لمانی نیوه‌ی دانیش‌توان و سییه‌کی مولک و داها‌تی له‌ده‌ستدا. ئه‌م جه‌نگه‌ و ییرانکاره‌ هه‌روه‌ک چینی بۆرجوازی له‌ باربرد، باری ئابوری ئه‌لمانیاشی داپماندو کۆمه‌له‌ی هنسی هه‌لوه‌شاند‌وه‌، به‌هۆی خراپ بوونی باری ئابوری ئه‌م کۆمه‌له‌یه‌.

ئه‌م جه‌نگه‌ کاره‌ساتباره‌ وه‌نه‌بی جوتیارانی نه‌گرت‌بیته‌وه‌، به‌لکو بۆ ئه‌وانیش مایه‌ی مه‌ینه‌تی و ناسۆری بوو. له‌ هه‌مانکاته‌دا میره‌ ئه‌لمانیه‌کان بۆ به‌هێزکردنی

ده سه لاتیان هه لیان قۆسته وه بۆ له ناوبردنی ئه و دامه زراوه دیموکراتیانه ی پیشتر هه بوون.

له کۆتایه کانی سه ده ی هه قده چه ند قه واره یه کی به هیز له ئه لمانیا ده رکه وتن و توانیان پۆلیکی گرنگ بگین له سه ر شاتوی سیاسی سه ده ی هه ژده. گرنگترینی ئه مانه ش پروسیا بوو.

پروسیا :-

پروسیا له سه ر ده ستی بنه ماله ی "هوه نزلن" چه که ره ی کردو گه شه ی سه ند. ئه م بنه ماله یه له کۆتایه کانی سه ده ی پازده توانی هه ریمی براندنبرگ بخاته پال خۆی ده ستی به سه ردابگری. ئه م هه ریمه که وتۆته نزیکي شاری به رلین. به رلین له م کاته دا جگه له دنیاتیکي بچوک هیچی تر نه بوو. به لام ئه و هه ریمانه ی که پێیان ده گوترا: پروسیا، که وتبوویه خۆره لاتی براندنبرگ. ئه مانه تاوه کو ده وروبه ری سه ده ی هه قده نه چونه ژێرباری سه روهری بنه ماله ی "هوه نزلن" تانه وه ی له سالی "1618" ئه م دوو هه ریمه له ژێر سایه ی ئه م بنه ماله یه یه کیانگرت. له ئاکامی جهنگی "سی ساله" بنه ماله ی هوه نزلن توانی پروسیا بکاته ده وله تیک له ده وله ته گه وره کانی ئه وروپا، دوا ی ئه وه ی له په یمانی "ویستفاليا" ئیمپراتور هه ر جۆره ده سه لاتیکي کرداری له سه ر ده وله تۆچکه کانی ئه لمانیای لی سه ندرايه وه.

"فردریک ولیهم"، ناسراو به هه لبرێردراوی گه وره :-

میره کانی پروسیا له بنه ماله ی هوه نزلن له سه ده ی هه قده ناوده بران به هه لبرێردراوانی براندنبرگ. فردریک ولیهم 1640 - 1688 له به ر گرنگی و گه وره یی به هه لبرێردراوی گه وره ناوی ده هیئرا. فردریک ولیهم له جهنگی "سی ساله" بۆ فراوانکردنی ولاته که ی سودی وه رگرت، ئه مه ش به قۆسته وه ی هه لی لاوازی ئیمپراتور.

لەو نیاوانە توانی "پومیرانیای خۆرەلەت و ژمارەیهك ئوسقوفە بخاتە دەستخۆی، كه ئوسقوفەى "مكدبرگ" لە گرنگترینیان بوو. دواتر بوویه خاوەنى سوپایەكى بەهێز. فردريك باوەرى بەپێویستی دەسەلاتى پەها هەبوو، هەرەك پادشاکانى ئەوروپای خۆرئاوا، وە ئەو تۆۆرى مافى خودایى بۆ پاشاکان بە پەوا دەزانی. کاتیک فریدریك دەسەلاتى پادەستکرا، بینى ولاتەكەى "پروسىا، براندنبرگ" بەگوێرەى سیستەمى دەستورى بەرپۆه دەچیت، چونکە ئەوانەى پێشخۆى بەهاوبەشى لەگەڵ "دایت" فەرمانپەرەیان دەکرد، واتا دەسەلاتى پەها نەبوو. هەربۆیه هەولەکانى خۆى لە لەناوبردنى دەسەلاتى ئەم ئەنجومەنە چڕکردەوه. جا بەتێپەرپى کات دەسەلاتى بالای لە دەستى خۆیدا کۆکردەوه. هەر لەبەرئەوه لە کاتى مردنیدا دەولەتێكى بەجیهیشت، كه بەپاشایى پەها فەرمانپەرەواى دەکراو مافى خودایى بەکردارکى بوونى هەبوو.

سەرھەڵدانى پاشایەتى لە پروسىا :-

پروسىا گەشەى کردو بووبە دەولەتێكى گەورە و بەهێزى ئەوروپا. دانیشتوانى شارى بەرلین لە کۆتایى سەدەى حەقدە دەگەشتنە بیست هەزارکەس، ئەوه لەکاتیکدا لە نیوهى ئەم سەدەى "سەدەى حەقدە" ژمارەى دانیشتوانى ئەم شارە لە هەشت هەزارکەس تێنەدەپەرى. ئیمپراتور "لیۆپۆلدى یەكەم" لە سالى 1701 نازناوى پاشای بەمیری پروسىا بەخشى، بەهۆى ئەوهى میرى پروسىا لەجەنگى ویراسەى ئیسپانىا لەدژی لۆیسی چوارده وەستاو لایەنگرى ئیمپراتورى کرد. هەرەها لەپەیمانى ئەتريختو لە سالى 1713 ولاتانى ئەوروپا دانیانھێنا بەپروسىا. وە هەر ئەو پروسىایە لە سەدەى هەژدە لە گەورەیی و بەهێزیدا گەیشته پادەیهك كه لە پێشەوايەتى کردنى ئەلمانیدا هاوبەشى نەمسای دەکرد. ئەمەش هەر بەهۆى ئەوه وەبوو، كه ببوو بە دەولەتێكى مەزن و بەشکو.

فردريك وليه‌می یه‌كه‌م 1713-1740:.

به‌هۆی هه‌ول و كۆششكه‌كانی فردريك وليه‌می یه‌كه‌م نه‌وه‌ی فردريك وليه‌م "هه‌لبژێردراوی گه‌وره‌". پروسيا له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ بووبه‌ ده‌وله‌تێکی گه‌وره‌و خاوه‌ن پێگه‌. فردريك وليه‌می یه‌كه‌م زۆر به‌توندی ده‌ستی گرتبوو به‌ده‌سه‌لاتی په‌ها. ئەم زۆر دژی بێكاری بوو هه‌ولێ نه‌هێشتنی ده‌دا و بایه‌خی ته‌واوی به‌سوپاكه‌ی ده‌دا، كه‌ هه‌ر ئه‌وسوپایه‌ له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ بوو به‌ جیگه‌ی شانازی ئه‌لمانیا. به‌پاستی فردريك سه‌ركه‌وتنی به‌ده‌سته‌ئێنا له‌وه‌ی كه‌ توانی پروسيا بكاته‌ خاوه‌ن پێگه‌یه‌کی سه‌ربازی به‌هێزو مه‌زن له‌ناو وڵاته‌ ئه‌وروپیه‌كان. له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی پروسيا له‌پووی پووبه‌رو ژماره‌ی دانیش‌توانه‌وه‌ دوازه‌ ده‌وله‌ت له‌ پێشیه‌وه‌ بوون، به‌لام بووبه‌ چواره‌مین ده‌وله‌ت له‌پووی سه‌ربازییه‌وه‌. ژماره‌ی سوپاكه‌ی "85" هه‌زار سه‌رباز بوو.

پادشا فیركردنی سه‌ره‌تایی زۆره‌ملیی له‌پروسيا خسته‌كار، به‌هۆی ئەوه‌ی باوه‌ری وابوو كه‌ فیركردن و په‌وره‌ده‌كردن سه‌رباز چاكتر ده‌كات. هه‌روه‌ها هه‌ولیدا وڵاته‌كه‌ی له‌ پووی ئابوریه‌وه‌ به‌ره‌وه‌پێشه‌وه‌ به‌ریت، چونكه‌ ده‌وله‌تی ده‌وله‌مه‌ند ده‌توانی خه‌رجی سوپایه‌کی به‌هێز ئاماده‌بكات. فردريك هه‌روه‌ك چۆن سودی له‌ سوپاكه‌ی بینی له‌ كاتی جه‌نگدا، به‌هه‌مانشیوه‌ له‌ كاتی مه‌ترسیدا سودی لی ده‌بینی. فردريك توانی زه‌وییه‌كانی سوید كه‌ له‌سه‌ر كه‌ناره‌وه‌كانی باشوری ده‌ریای به‌لتیق بوو "پومیرانیای خۆرئاوا" بخاته‌ سه‌ر و وڵاته‌كه‌ی. به‌م شیوه‌یه‌ فردريك سوپایه‌کی به‌توانا و سامانیکی زۆری به‌جیه‌شت بۆ پۆله‌كه‌ی.

پادشا فردريكی دووهم "فردريكی گه‌وره‌" 1740-1786:.

ئهو فردريكی ئیستا باسی ده‌كه‌ین، داده‌نری به‌مه‌زنترین پاشای بنه‌ماله‌ی هوه‌نزل. له‌سه‌رده‌می ئەودا پادشایه‌تی په‌ها له‌ پروسیدا زیاتر چه‌سپی. فردريكی گه‌وره‌ توانی سوپا و سه‌روه‌ت و سامانی زۆری باوکی بۆ مه‌به‌سته‌ هه‌مه‌جۆره‌كانی

بەکاربێنی. لە پووی جەستەییەوێ فردریک کە سیکی کورتەبالا بوو، لەسەر پوویدا دووچاوی شین دەدرانشایەوێ. ئەم خاوەنی هەستیکی ناسک بوو ھەربۆیە ئارەزووی ھونەر و موسیقاو شیعرو سەمای دەکرد. کاتیکیش تەختی پادەستکرا ئارەزووی دەکرد لە پێگەی جەنگ و فراوانخوایەوێ ناوبانگ و شکۆداری پەیدابکات. فردریک بە "دادگەری خۆسەپین" یش ناودەبرا. سەرەتای کارەکانی بە دەستگرتن بەسەر ناوچەی "سیلیزیا" دەستی پێکرد، کە شارێ "برسلاوی" لە خۆگرتبوو، جا لە پێناوی پاراستنی ئەم ناوچەیە لە دەستی خۆی، چووێ ناو دووجەنگی وێرانکارو نزیکەی پازدە سال پێیانەوێ خەریک بوو. بلیمەتی فریدریک بوو بە ھۆی ئەوێ لە ھەردوو جەنگە کە دا بەسەرکەوتوویی بێتە دەرو ئەو ناوچەیەشی دەستی بەسەرداگرتبوو لە ژێر پکێفی خۆیدا بیهێڵیتەوێ. دواتر لە سالێ 1772 لە گەڵ ماریاتریزا "دایکی ماری ئەنتوانیت" ئیمپراتورەیی نەمساو کاترینای دووھەمی قەیسەرەیی پوسیا پێککەوتنیان بەست لەسەر دابەش کردنی پۆلۆنیا. بەمەش وولاتە کەیی فراوانتر کرد.

فردریکی خۆسەپینی دادگەر:-

لە ماوێ دووھەمی سەدەیی ھەژدە شەپۆلیکی ھزری بەسەر ئەوروپادا ھات، کە پاشا پەھاکانی ئەوروپای بە پۆشنگەر ناودەبرد. چونکە ئەوان گەرەکیان بوو کاروبارەکانی دەوڵەت بەو پەپری پیکوپیک و گرنگی پێدانەوێ بە پێوھبەن. ئەوان لە بواری چاککردنی کاروباری خەڵکو بەرزکردنەوێ ئاستیان شوینی بنەماکانی ئاوەزو لۆژیک دەکەوتن. "فردریکی گەرە" بە یەکەمینێ ئەو پاشایانە دادەنرێ بە پیتی ئەم دەرپێنە. فردریک خزمەتکاری یەکەمی ولات بوو، لەم بارەییەشەوێ دەلی: "گەلەکان لە پێناوی سەرکردەو فەرمانرەواکانیان ناژین، بەلکو ئەوێ سەرکردەو فەرمانرەواکانن لە پێناوی گەلەکانیان و بەرژەوێندیەکانیان و بەرزکردنەوێ ئاستی تەندروستی و گوزەرانی و پۆشنبیریان دەژین". فردریک زۆر بە کارو سەرقال بوو، زۆرینەیی کاتەکانی پۆژی لە کارەکانی

دەوڵەتدا دەبردەسەر. پۆستهکانی دەوڵەتی پێکێدەووە بەو کەسانەی بەناوبانگ بوون بە تواناداری لە کارکردنداو دڵسۆزبوو بۆ ئەرکەکانیان. سەرەرای ئەوەش ئەم پاشایە جوانخاسە بەوردی چاودریی کارەکانی دەکردن. فردریک گرنکی زۆری دەدا بەپەروشی ئابوری ولات، بەتایبەتی کشتوکال، ئەمەش بەبەکارهێنانی ئامرازی زانستی. جگە لەمەو هەر لە چوارچێوەی گرنکی دانی بەکشتوکال فردریک هەستا بە وشککردنی زۆنگو زەلکاوەکان، بە مەبەستی زۆرکردنی زەوی وزاری کشتوکالی و چاندنی داری میوە و سەوزەوات و بەخێوکردنی ئاژەڵ بەشیوەیەکی زانستی. هەر لە درێژەی کارەکانی، فردریک هەولێ سوک کردنی باجەکانیدا لەسەر شانی جوتیاران. جا بەهۆی ئەم سیاسەتە ئابوریەکی کەپیادهی کرد توانی سامانی ولات زۆر بکات و ژمارەی سەربازانی بگەیەنێتە دووسەد هەزار سەرباز. فردریک سەرپەرشتی مەشقداو پێشپەرەوانی دەکردن. ئیدی پروسیا گەیشته ئاستێک کە ولاتە ئەوروپییەکان ئێرهییان پێی دەبرد. فردریک لەدوای سالی 1763 خۆی نەخزاندە ناو هیچ جەنگێک جگە لە سالی 1779، ئەمەشی بۆپێگریکردن بوو لەپاڤاریا کە نەچیتە پال نەمسا.

هەروەها فردریکی مەزن و لیھاتوو گرنکی زۆریدا بەپەروشی دادگا و پیادهکردنی دادگەری. زۆر پقی لە کاری پۆتینی بوو لە دادگەکان، ئەم جێبەجێ کردنی یاسای مەبەست بوو لەدادگەکاندا. هەروەک لە یەکی لە دادوهرییەکاندا فردریک دواي ئەوەی بۆی دەرکەت دادوهریێک بپاریێکی ستم کارانەي لەسەر بێ دەسەلاتێک دەرکردو، دهریکردو پاشان بۆماوەی سالیێک زیندانی کردو ناچاریشی کرد قەرەبووی ئەو کەسە بکاتووە کەبۆتە قوربانی ستمکارییەکەي.

فردریک ئەشکەنجەدانی بەندکراوانی لەپێناوی دانپێنان هەلۆه‌شاندەووە چەند چاکسازییەکی تری لەزیندانه‌کاندا ئەنجامدا. ئەم کەلەپیاووە کەسیکی توندپەر و نەبوو، تەنانهت لە ئایینی مەسیحی و ئینجیل و هەندی بێهەمەي تر بەگومان بوو، ئەو لەگەڵ سەرچەم ئاین و ئاینزاکان لی‌بوردەو سینە‌فراوانبوو. هەروەک لەیەکی لەبۆنەکاندا

گووتبووی: "ئەگەر موسلمانان لە وولاتمان هەبوان مزگەوتە بۆ بنیات دەنان". بەلام لەگەڵ ئەوەشدا پرسی لە جۆلەکان بوو، ئەمەش نەك لەبەرھۆی ئایینی، بەلکە بەھۆی هەندێ ئاکارو پەفتار کە لەناویاندا بوونی هەبوو، وە باوەپیشی وابوو ئەم پەوشتانە لە پەرگەزی یەھوددا پەرگی دا کوتاوە. ھەریۆیە چەندەھا کۆت و بەندی لەسەر دانان.

فردریک ئەکادیمیایەکی زانستی لە برلین دامەزراند و گرنگی زۆریدا بەپیشکەوتنی زانستی و ھەلسەنگاندنی ژیریانە، ھەروەھا بۆ فێرکردن و خوێندەوارکردنی چینی گشتی و بلاوکردنەوێ مەعریفەت لە ناویاندا، لە پادەبەدەر قوتابخانەی سەرەتایی کردەووە. ئەم برەوێ بە وێژەوانان و نوسەرەکان دەداو زۆر حەزی لە وێژەی فەرەنسی بوو، بانگەێشتی نوسەرە فەرەنسیەکانی دەکرد بۆکۆشکەکەی، تەنانەت "فۆلتیر" بەناوبانگترین ھاوڕێی بوو.

ئیمپراتۆرە "ماریا تریزا" ئیمپراتۆرە نەمسا:-

لەم کاتەدا نەمسا لەلایەن ئیمپراتۆرە ماریا تریزا فەرمانپەرەوایەتی دەکرا، ئەوەشیان دادەنرا بە خۆسەپێنە پۆشنبیرەکان، بەلام نەشدەگەیشتە ئاستی فردریکی گەرە. پۆشنبیری ئەو بەشیۆەییەکی سۆزداری ئایینی بوو، خێرخواشی دەویست بۆگەلەکە و بەکەسیکی لیبۆردە ناسرابوو، ھەردەم ھەولێ چاککردنی دام و دەزگاکانی دەوڵەتی دەدا. لەم پووەشەو ھاوسەرەکە "فرانسیسی یەکەم" و کۆرەکە "جۆزیفی دووەم" ھاوکارییان دەکرد. بەلام بەپێچەوانەی فردریک لە بلاو بوونەوێ مەعریفە و زانست دەترساو زیاتر جەختی دەکردەووە لەسەر دەسەلاتی پەھا لە دەوڵەتدا. "تریزا" فرمانی داخستنی پەرلەمانە خۆجێیەکانی دەکرد، کە ناسرابوون بە دايت. ھەروەھا دەسەلاتی کردە دەسەلاتیکی ناوەندی و سوپای ئیمپراتۆری یەكخست و لە جیاتی زمانی لاتینی زمانی ئەلمانێ کردە زمانی فەرمانی سوپا و باجەکانی زیاد کردو

يەسوعىيەكانى لەناوبرد، بەلام لەگەل ئەوئەشدا ھاوکارى مۇسقاژەنانى دەداو، وەبە کردنەوئەى ژمارەيەكى زۆر لەقوتابخانە خویندنى سەرەتايى بلاو کردەو.

پاش ئەوئەى ماریا تریزا لەسالى 1780 مرد، کورەكەى "جۆزيفى دووئەم" جیگەى گرتەو، "جۆزيف" لەسالى 1765 ەو "ھاوکارى دايكى دەکرد لەفەرمانرەوايەتى کردندا. جۆزيف پياویكى پۆشنبیر بوو، کایگەر بوو بە "پۆسۆو قۆلتیر". لەگەر م و گورپى بۆ چاکسازی کردن و بلاو کرنەوئەى مەعرفەت و ھۆشیاری کێپرکیى فردریكى گەرەى دەکرد. لەم بارەيەو دەلى "من فەلسەفەم کردۆتە سەرچاوەيەكى ياسا بۆ ولات، بنچینە لۆژیکيەكانى نەمسا دەگورپى". "جۆزيف" گەشەسەندنى نەمسای لەسەر فەلسەفەى سیاسى پۆسۆو سەرورەى گەل دەبینى.

ئیمە نازانین تا چەندىك جۆزيف توانیویەتى چاکسازییەكانى جیبەجى بکات، بەلام ئەوئەندە دەزانین كە گەر م و گورپى بوونى بۆچاکسازی زۆر زیاتر بوو لە توانای ئەو بۆجیبەجى کردنى. کاتیك دەبینین ئەو دەیویست ھەموو شتیك لەیەك کاتدا چاک بکات، دەرکەوت كە ھیچ شتیكى چاک نەکردو.

پوختەى سیاسەتى ئەو بریتى بوو لە فراوانکردنى وولاتەكەى بە ئاراستەى خۆرەلات تاوئەكو دەریای پەشو ئەدریاتیک، ھەرەھا پزگاربیون لەئەنجومەنە ناوخییەكان و دامەزراندنى فەرمانبەرەن یاخود كەسانى ملکەچ بۆ ئیمپراتۆر، كە ھەر ئەوان جیگەى ئەنجومەنەكان بگرنەو، ھەرەھا ھەولدان بۆ بەرزکردنەوئەى چینی گشتى و نزمکردنەوئەى خانەدانان بەشیۆیەك تا لە بەرامبەریدا ھەموویان وەك یەکیان لیدیت و ھەموویان لەبەرى بپارێنەو. ھەرەھا ھەولدان بۆ دەستكەوتنى پاقاریا، ئەمەش بەگورپینەوئەى زەویيەنزمەكان پیتی. كەچى جۆزيفى دووئەم لەھیچ لەم ھەولانەى بەخت یاوئەرى نەکردو سەرکەوتنى بەدەستنەھینا. فردریكى گەرە لە بەرامبەریدا وەستا لەدژی دەستكەوتنى پاقاریا. وە لە جەنگەکانیشى لەگەل دەولەتى عوسمانى ھیچى دەستكەوت و نەیتوانى بەلقان بەدەستبێنى. "جۆزيفى دووئەم" لە سیاسەتى

کارگیرى یاخود ئیداریشدا توشى شکستیکی گهوره بوو. کاتیک جۆزیف دایتى مهجهپى ههله شانهوهو تاجى قه دیس "اصتفانى" له پوداستهوه بۆ قیينا له سهرنا، که بووه هۆى په ریشانبوونی مهجهپیهکان. جۆزیفى دووهم سوپای له سهر شیوانى پروسى پیکهست و ئیدارهى کرده ناوهندی. بهلام زهوییه نزمهکانى نه مساوی لێ هه لگه پانهوهو دواتریش ئه مه لگه پانهوهیه "تیرۆلى" باکورى ئیتالیا شى گرتوه، مهجهپیهکانیش له بهرامبهر سیاسه ته کهیدا نارازى و سه غلته بوون. له ملاحه وه خانه دانان و چینی ناوه پاستیش رقیان له سیاسه تی جۆزیف بوو، ئه مه ش کاتیک جۆزیف هه لى ده دا جوتیاران له چنگى خانه دانان پزگار بکات و به ریزارییه کان لابه رى و باج له سهر هه موو چینه کان به سه پێنى. بهلام وه نه بى جوتیاران جۆزیفیان به دل بوویت، به لکو ئه وانیش نارازى بوون و نه یانده ویست بچه ژیر بارى به سه ربارى کردن. بارودۆخ به م شیوهیه بوو تا جۆزیف له سالى 1790 مرد، به بى ئه وهى شتیک جیبه جى بکات. ئه وهى به رچاومان که وت و خویندمانه وه بارودۆخى نه مساو ئیمپراتۆریه تی پیرۆز بوو به شیوهیه کی گشتى له سه ده ی هه ژده.

له نیوه ی سه ده ی هه ژده هه ردوو ده ولته ی پروسى و نه مساوی له چه ند جه نگیکی پلایشینه ردا تیکه له چون. هه موو ئه م جه نگانه ش له پێناوی فراوان کردنى زه وییه کان بوو. به لام فردریکی گه وره به ده سترگتنى به سه ر سیلیزیا سه ره تا ده ستى پیکرد.

جهنگه کانى فردریک :-

جهنگى ویراسه ی نه مساوی 1740-1748 :-

سالى 1740 ئه و ساله بوو که هه ریه که له ماریاتریزاو فردریکی گه وره چونه سه رته خت، فردریک چوویه سه ر ته خت پروسى و ماریاتریزا ته خت ئیمپراتۆریه تی نه مساى راده سترکرا. پێشتر باسى ئه وه مان کرد که فردریک یه که مین کارىکی ده سترگتنى بوو به سه ر سیلیزیا له ئیمپراتۆریه تی ماریاتریزا. ئه م کیشه یه ش به شیکه

له‌و کیشه‌گه‌وره‌یه‌ی که له‌سه‌ره‌تای چونه سه‌رته‌ختی ئیمپراتۆره ماریا پووبه‌پوی بویه‌وه، هه‌روه‌ها نارازی بوون و نه‌یاری کردنی ئه‌وانه‌ی چاوچنۆک بوون به‌رامبه‌ری، له‌هه‌مبه‌ر وه‌رگرتنی ته‌ختی هبسبرگ له‌لایه‌ن ئافره‌ته‌وه کیشه‌یه‌کی تر بوو بۆ ماریا تریزا. ئه‌مه‌و سه‌ره‌پای ئه‌و فرمانه‌شی که باوکی ده‌ریکرد له‌هه‌مبه‌ر پێگه‌دانی به‌ کچه‌که‌ی بۆ چوونه سه‌ر ته‌ختی ئیمپراتۆری، و به‌ده‌سته‌پێنانی پزماه‌ندی ده‌وله‌تانی ئه‌وروپا له‌سه‌ر ئه‌م فرمانه. به‌لام هه‌ندێ له‌پاشایانی ئه‌وروپا چوونی ئافره‌تێکیان بۆ سه‌ر ته‌ختی ئیمپراتۆری به‌ په‌خسانی هه‌ل و ده‌رفه‌ت ده‌زانی بۆ دابه‌شکردنی موڵک و مائی بنه‌ماله‌ی هبسبرگ. له‌م نێوانه‌شدا هه‌ریه‌که له‌فردریکی گه‌وره‌و پاشای فه‌ره‌نساو پاشای ئیسپانیای که له‌بنه‌ماله‌ی بۆربۆن بوو له‌سه‌ر ئه‌وه پێککه‌وتن. به‌لام ئه‌م جاره‌شیان به‌رژه‌وه‌ندی پالی نا به‌هه‌ریه‌که له‌ئینگلتراو هۆلندا، که به‌لای نه‌مسا بن و دژی پروسیا و فه‌ره‌نساو ئیسپانیا بوه‌ستن، ئه‌مه‌ش بۆ پاگرتنی هاوسه‌نگی نێوده‌وله‌تی و پارێزگاری لێ کردنی. کێپێکی داگیرکاری نێوان ئینگلتراو فه‌ره‌نساش هۆیه‌ک بوو بۆ ئه‌م دووبه‌ش بونه‌ی ئه‌وروپا به‌رامبه‌ریه‌ک. ئه‌م جه‌نگه‌شی که به‌هۆی ئه‌م گۆبه‌نده سازبوو، ناوێرا جه‌نگی ویراسه‌ی نه‌مساوی 1740-1748.

ئه‌م جه‌نگه وێرانکاره له‌ داگیرگه‌کانیشدا شوێنه‌واری ده‌رکه‌وت و کاریگه‌ری هه‌بوو. له‌ئهمریکا ئه‌م جه‌نگه ناوێرا جه‌نگی شا جۆرج "ده‌دریته پال جۆرجی دوومی پاشای ئینگلترا" له‌کۆتاییه‌شدا ئه‌م جه‌نگه به‌په‌یمانی "ئه‌کسی لاشبیل" له‌سالی 1748 کۆتایی پیهات. به‌گوێره‌ی ئه‌م په‌یمانه، هه‌یج یه‌کێ شتیکی ده‌ستنه‌که‌وت، ته‌نها پروسیا نه‌بی که توانی سیلیزیا له‌ده‌ستی خۆیدا به‌یڵیته‌وه. به‌لام هه‌ر ئه‌م په‌یمانه‌ش هاوکاری ماریای کرد بۆ پاراستنی موڵکه‌کانی.

جه‌نگی چه‌وت ساڵه 1756-1763

سیلیزیا که‌وتبووه ده‌ستی فردریکی گه‌وره‌و ماریاتریزاش هه‌ر چاوی به‌دواوه بوو. تا ئه‌وه بوو بۆ گێڕانه‌وه‌ی بۆ ژێر ده‌سه‌لاتی خۆی، له‌میره ئه‌لمانیه‌کان نزیک بوویه‌وه ده‌سته‌یه‌کی لێ پێکهێنان. سه‌کسۆنیاش یه‌کێ بوو له‌و ده‌وله‌تانه‌ی که

دهگونجا پشستی پی ببهستی، ههروهك ئەمیش به ههولە دیبلۆماسیهکانی "کوینتز"،
 فهره‌نسای هیئایه به‌ره‌ی نه‌مسا، دواى ئەوه‌ی هه‌ریمی پاینی پیببه‌خشی.

هه‌روه‌ها کاتیك قیصره‌ی پوسیا دژی فردریك وه‌ستا، ماریا توانی به‌لای خۆیدا
 کیشی بکات. به‌لام ئینگلترا له‌ ناکوکی و دویه‌ره‌کیه‌کی له‌ هه‌مبه‌ر داگیرکه‌کان له‌گه‌ڵ
 فهره‌نسا به‌رده‌وام بوو. جه‌نگی نیوان ئەم دوو ده‌وله‌ته‌ له‌سالی 1754 له‌ ئەمه‌ریکا و
 هیند نوێ بوویه‌وه، هه‌ر له‌هه‌مان کاتدا ئینگلترا به‌لای فردریکدا شکایه‌وه، بۆ ئەوه‌ی
 ئەلمانیا به‌گشتی و هاتۆفه‌ر بپاریزی. له‌و کاته‌دا ئینگلترا بپارییدا هاوکاری ماددی
 فردریک بکات له‌کاتی جه‌نگ کردنی له‌گه‌ڵ فهره‌نسا و نه‌مسا.

فردریک چاوه‌ڕپیی پاگه‌یانندی جه‌نگی نه‌کردو هی‌رشى کرده سهر سه‌کسونیا و سزای
 جه‌نگی به‌سه‌ردا سه‌پاندو سوپایه‌کی به‌هیزی له‌وێ پیکه‌ینا، پاشان به‌ره‌و بۆهیمیا
 ئاراسته‌ی گرتو پی‌شپه‌وی کرد، به‌لام هه‌ر له‌م سه‌روبه‌نده‌دا سوپای فهره‌نسی
 له‌خۆرئاواوه‌و، سوید له‌باکوور و پوسیا له‌ خۆره‌لات و نه‌مسا له‌ باشوره‌وه‌ پی‌شپه‌ویان
 کردو سوپای بروسیايان له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه‌ گه‌مارۆ دا. ئیدی له‌ویدا بلیمه‌تی فردریکی
 گه‌وره‌ ده‌رکه‌وت، ئەمه‌ش به‌ خۆ پرژگار کردنی له‌و ته‌نگه‌ژه‌و مه‌ترسیه‌ گه‌وره‌یه‌.
 فردریک بلیمه‌تیه‌که‌ی خۆی ده‌رخست کاتیك به‌خیرایه‌کی بروسک ئاسا هی‌رشى کرده
 سهر سوپای فهره‌نسا و له‌تیکه‌ه‌لچونی "پوزباخ" له‌ سالی 1757 تیکی شکاند، شیاوی
 باسه‌ سوپای پروسی که‌مه‌تر بوو له‌سوپای هه‌ریه‌که‌ له‌وانه‌ی جه‌نگیان له‌دژی
 هه‌لگیرساند بوو. پاش ئەمه‌ گه‌رایه‌وه‌ سیلیزیا و سوپای نه‌مساى له‌ "لیۆسین" و له‌
 سالی 1758 به‌زاند، پاشان سوپای پوسیاى له‌ "زوندورف" تیکشکاند. به‌هۆی
 که‌می سوپایه‌که‌یه‌وه‌ فردریک ناچار بوو هه‌لوێستی به‌رگری بنوێنی. فریدریک له‌
 به‌رامبه‌ر هه‌لاتوه‌کانی سوپاکه‌ی چاو پۆشی ده‌کردو دوژمنانی ده‌خسته‌ سوپاکه‌ی، جا
 بۆ ماوه‌ی پینچ سال به‌هۆی نه‌توانینی هی‌رش کردن هه‌ر له‌به‌رگری دا‌بوو. سوپای
 پوسیا له‌ پروسیای خۆره‌لات پی‌شپه‌وی کرد، که‌چی له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا فردریک توانی

سوپای فهره نسا له سالی 1759 تیڤبشکیڤنی. پاش ئه مه ئیسپانیاش وهك هیڤیکی تر هاته ناو ئه م گۆبه نده و هاته لای فهره نسا له سالی 1761. به لام به خت یاوهری فردریکی کرد کاتی قیصره مرد، ئیسپانیا لای به لای فردریک کردو پاشه کشه ی کرد له جهنگ، به مهش ههریه که له نه مساو فهره نسا ناچار بوون په یمانی ئاشته وایی له گه له بیهستن. دهوله ته ئه وروه پیه کان و فهره نسا کۆبونه وه بۆ به ستنی ئاشته وایی له گه له پروسیا، ئه م دهوله تانه له پاریس کۆبونه وه بۆ به ستنی په یمانی ئاشتی له سالی 1763.

په یمانی "هبرنسبرگ" له نیوان فردریک و ماریاتریزا سه رکه و تنیکی گه و ره بوو بۆ پروسیا. ماریا دانی هیئا به ده سه لاتداریه تی پروسیا به سه ر سیلیزیادا، فهره نسا داگیر که کانی له ده سته دا جگه له که میك له ئاوه کانی ئه مریکا و هه ندی و ویستگه ی بازرگانی نه بیته له هیندستان. به م شیوه یه بالاده سته و شکۆمه ندی به ریتانیا له ئه مریکای باکو رو هیندستان ده سته پیکردو، ئینگلترا بوو به مه زنترین ده وله تی ده ریایی له جیهاندا. یه کیکی تر له ئاکامه کانی جهنگی هه وت ساله نوشته ی هیئانی ده سه لاتی په ها بوو له ههریه که له ئیسپانیا و فهره نسا. ده سه لاتداره په ها کان له ههریه که له م دوو ده وله ته له و جهنگانه ی که له سه ده ی هه ژده سازیان کرد، تیگه و تن و به هۆیه وه که و تنه ئاوژنگی سه ره مه رگ. فهره نسا توشی خه ساره یکی گه و ره ی ماددی و گیانی بوو که زۆربه یان له گه نجان بوون، ئه مه و سه ره پای له ده سته دانی داگیر که کانی. ئیدی بارو دۆخیك له ناو فهره نسا هاته کایه وه که هۆشدار ی ده دا به هه لگیرسانی شوپشیکی گه و ره ی وه ها که ده سه لاتی په ها له ناوی ده بات ژیراوژووری ده کات.

یه کیکی تر له ئاکامه کانی جهنگی هه وت ساله به هیز بوونی پروسیا بوو، ئه م به هیزبوونه ی پروسیا به شیوه یه ک بوو، پرووسیای کرده ده وله تیکی به هیزی ئه وروپا.

هەروەها بنەمالە ی هونزلی کردە پکە بەری بنەمالە ی هیسبەرگ لە سە رکردایە تی کردنی ئەلمانیا¹.

روسیا لە پۆژگاری کاترینای دووهم

پتەرسی گەرە لە ساڵی 1725 کۆچی دوایی کرد، بەبێ ئەوەی کەسی لە جیگە ی خۆی دابنێ. ئەمەش بەهۆی ئەوەی کەرەگەرە ی خۆی کوشت بوو. کوشتنە کەیشی لە سەر سەرپێچی کردن و نە یاری نواندن بوو لە هەمبەر بیروپاکانی پتەرس. ئیدی کاتی پتەرس مرد لە ژێر فشاری پاساوانانی کۆشک کاترینا بوو یە قیصر. بەلام دەسەلاتی تەواوی نەبوو، بەلکو دەسەلاتی کردەیی گواسترایە وە بۆ ئەنجومەنی بالا، کە پیکهاتبوو لە گەرە پیاوانی دەوڵەت. ئەنجومەن بە بەردەوامی پیادە ی ئەم دەسەلاتە ی دەکرد تا ئەو پۆژە ی کاترینا لە ساڵی 1727 لە دنیادەرچوو. پتەرسی دووهمی کوپی، جینشین "ولی عهد" ئەلیکسیس و نەو ی پتەرسی گەرە بوو. بەلام هەر بە مندالی بە هۆی نەخۆشی ئاوە لە ساڵی 1730 پێش ئەوەی ببێتە پاشا مرد. هەربۆیە ئەنجومەنی بالا هەندێ لە نزیکانی قیصرە ی روسیا و خیزانی پتەرسی بانگهێشت کرد، ئەوانیش ئان و ئیلیزابییس بوون، کە بە دوای یە کدا فەرمانرەوایی روسیا یان کرد. بەلام هەمدیس دەسەلاتی کارا لە دەستی ئەنجومەنی بالا دا بوو. وەلی پاسەوانان ئەوە یان قبول نەبوو، ئیدی لەم کاتە دا ئیمپراتۆرە هەلی قۆستە وەو بەلینیدا بە پاسەوانان کە بارودۆخی ئابوریان چاک بکات و ئاستی گوزەرانیان باش بکات و بەربژاریان چاکتر بکات. ئەمجا ئەنجومەنی بالا ی هەلۆ شانده وەو دەسەلاتی گیرایە وەو ئەوانە ی لە خۆ نزیک کردە وە کە بە لای ئەلمانیا دا بوون. سا کاتیکیش کۆچی دوایی کرد شلە ژاوی و بارودۆخیکی ئالۆز هاتە کایە وە هاو شیوە ی بارودۆخە ئالۆسکاویە کە ی دوای مردنی پتەرس. پاشان

1 Ibid; pp. 424-26; 478-79; 507-508; Hayes, op. cit; pp. 320-56.

"ئیلیزابیئس" لە سەرهتای سالی 1742 چوووە سەرتهختی پوسیا. خانەدانانی پووس پشستگیریان لە ئیلیزابیئس کرد، ئەویش ئەوانی لە خۆی نزیک کردەووە و ئەو خانەدانانەشی کە مەیلی ئەلمانیایان هەبوو لەخۆی دوورخستەووە. هەروەها ئیلیزابیئس لەجیاتى سەقافەت و پۆشنبیری ئەلمانیا برەوی بە پۆشنبیری فەرەنسەدا. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا شارستانی خۆرئاوا بە پۆشنبیری ئینگیلیزی و فەرەنسی و ئەلمانی لە کۆشکی پووسیدا باو بوو. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی جیگرەووەکانی پترصی گەرەدا و اتا لەسەردەمی هەریەکە لەکاترین و ئان و ئیلیزابیئس، پوسیا نەیتوانی هیچ دەستکەوتێکی سیاسى بەرچاوو گەرە بەدەستبەینى. قیصرە "ئان" بەژداری لەجەنگی ویراسەى پۆلندا کرد، لەسالانی 1732-1738، ئەمەش بەهۆی ئەوەی پوسیا ناپازى بوو لە کاندیدی فەرەنسی بۆ تەختی پۆلندا. شیاوی باسە ئەم ململانێی یە هیچ بەرژەوێکی پوسیای تیا دا نەبوو. جگە لەمە ئەو جەنگەشی کە لە دژی دەوڵەتی عوسمانیدا هەلیگیرساند هیچ بەرھەمێکی نەبوو.

بەھەمان شێوە ئیلیزابیئس خۆی خستە جەنگێکی تری ویراسیەو، کەخۆی دەبینیەو لە جەنگی ویراسەى نەمساوی 1740-1748. هەروەك خۆشی خستە ناو جەنگی حەوت ساڵە 1763-1765، لەبەرەى فەرەنسا جەنگی دەکرد لەدژی پروسیا. بەلام بەبێ ئەوەی هیچ دەستکەوتێکی گەرە یا سودێک کەشیاوی باس بێت بەدەستبێنى.

جاكاتیک ئیلیزابیئس کۆچی دوایی کرد، کوری براکەى "پترصی سییەم" ھاتە سەرتهخت. پترصی تازە لەگەڵ ئەلمانیا ناستەوایی کرد. بەلام نەیتوانی زۆر لەسەر تەخت بمیڤیتەو، بەلکو مردن یەخەى گرت و تەختی جی ھیش ت بۆ ھاوسەرە ئەلمانیکەى. ھاوسەرەکەى ناوی "کاترینا" بوو بە کاترینای دووھم ناودەبرا. بەم شێوەیە پوسیا لەدوای پترصی گەرە تا ھاتنى کاترینای دووھم چل سالی زپو بى بەرھەمی گوزەراند.

كاتريناى دووهم 1762-1769 شازنېكى پېرۇتستانتى ئەلمانى بوو. دەگوترى: كاترينا كچى فردريكى گەورە بوو، باوكى ھەلېبژارد بۆ ھاوسەرگيرى كردن لەگەل پېترسى سېيەمى قيصرى روسيا. كاتريناى دووهم خانمىكى زيرەك بوو، توانى خۆى بگونجىنى لەگەل بارودۆخى تازەو، فيرى زمانى روسى بوو. وە لەجياتى ئەلمانەكان لە پرووسەكان نزيك بوويه وەو نيشتيمان پەرورەرى خۆى دەرختست و ئەرسۆدۆكسيەتى بوونى خۆى نيشاندا. خەلكى بەرەو لای دەچوون و كييشەكانى خويان دەختستە بەردەمى. لەپروويهكى ترەيشەو كاترينا لەگەل زۆرزانى و زيرەك بوونيشى ئافرەتتىكى بەدپەفتارو دلرەق بوو. كاترينا فەرمانپروايى روسياى كرد بە دەستىكى پۆلاينو كارەكانى پېترسى گەورەى تەواو كرد.

سياستى ناوخۆ:-

كاتريناى دووهم ھەستا بەرېكخستنى حكومەت و كارگيرى گشتى و ھەريەكان. كاترين كارگيرى كردە ناوھەندى، ئينجا لەرېگەى ئەو دەسەلاتدارانەى كە خۆى كردبوونى بە دەسەلاتدار بەسەر ھەريەكان كارگيرى سەرچەم ناوچەكانى پەيوەست كرد بەخۆيەو. ھەرەھا دەستى گرت بەسەر مولكى كلېساو كردى بە مولكى دەولەت. ئينجا پياوانى ئاينى خستە ژيەر دەسەلاتى دەولەت.

كاترينا لەژيەر كارگەرى فەلسەفەى پۆشنگەرى بەربلاوى ئەم كاتەدا بوو. ئەويەكى بوو لە پۆشنگەرە خۆسەپپنەكان. قۆلتير و ديدروى بانگهيشت كردە روسيا. كاترين بۆ فيركردنى چينى سەروروى روسيا چەندەھا قوتابخانە و ئەكادىمياى دامەزراند، زمانى فەرەنسى كردە زمانى ديبلۆماسى و كۆمەلگەيەكى پيشكەوتوو. گەنجانى چينى ئەرستۆكراتى ناردە ئينگلترە، بەمەبەستى ئاگاداربوون لە دوا گەشەسەندنە زانستى و ھونەريەكان "فەنى"، بەتايبەت لە بوارى كشتوكال.

كاترين ھېچ سۆزىكى نەبوو بۆ جوتياران، باشكەرى بارودۆخ و گوزەرانيان نەبوو، ھەولئى نەدا پزگاريان بكات لەھەژارى و نەزانى. پاشكاوانەش ووتى: "يەكى

له خانه دانان ئه گهرییت و بارودۆخی جوتیاران چاك بكات یان بیگوپی و فیریان بكات، ئه و حوكمی قیصرو خانه دانان كۆتایی پی دیت". وه هه پره شه ی كرد له خانه دانه پیلان گیره كان ئه مه ش به به خشیینی شه ره فی خانه دانی به ژماره یه ك له شارنشینان له سالی 1767. ئه وانه بوون به خزمه تکاری به وه فای کاترین. کاترین ئه و شوپره شه ی سه ركوت كرد كه جوتیاران به پابه رایه تی "بیکاشیف" هه لیا نگیرساند بوو. بیکاشیف داوای هه لوه شانده وه ی سیسته می کۆیلا یه تی زه وی ده كرد له روسیا، وه لی "بیکاشیف" ده ستگیرکراو له سالی 1775 له دار درا. به لام ئه و شوپره شه کاریگه ری دروستکرد له سه ر خانه دانان و خاوه ن زه وییه كان، وای لیکردن پشتگیری له قیصر بکه ن و چیت نه یاری نه که ن.

سیاسه تی ده ره وه ی کاترین:-

پوسیا، پوسیای جاران نه ما، به لکو له سهرده می کاترین بوو به ده وله تیکی گه وه ی ئه وروپا. پیشتەر پترپسی گه وه توانی ده سه لاتی سوید له باربه ری و ده ستگیری به سه ر ئه و هه ریمانه ی له خۆره لاتی ده ریای به لتیق دا بوون و له ژێرده ستی سوید بوون، به لام پۆلندا "پۆلۆنیا" و ده وله تی عوسمانی له خۆرئاوا و باشور هه ر زیندوو بوون و پیویست بوو له وانیش پزگاربیّت. له راستیدا پۆلندا وولاتیک بوو سی پگه زی له خۆ گرتبوو، ئه وانیش بریتی بوون له پۆلۆنیی و لیتوانی و لاتفینییه كان له "کورلاند". پۆلندا له سه ده ی حه قده پۆلیکی دیارو به رچاوی له سیاسه تی ئه وروپادا ده گیرا. ته نانه ت له سالی 1683 پشتگیری له نه مسا كرد له درژی ده وله تی عوسمانی. به لام ئه مه هه روا نه مایه وه به لکو له گه ل هاتنی سه ده ی هه ژده لاوازی وپوکانه وه ی پۆلندا ده ستی پیکرد. له رستیدا پۆلندا ده وله تیك بوو ئابووری لاواز بوو، نه یده توانی سوپایه کی هه میشه یی دابمه زینتی که له به رامبه ر پوسیای و پروسیای و نه مسا پوویه رو بوه ستی. له پۆلندا دا چه ند په گه زیکی تری پوسیانی هه بوون له باشور وه ئه لمانی له حه وزی به لتیق. واتا "ئه لمانه كان له حه وزی به لتیق و روسینییه كان له باشور نیشته جی بوون".

حکومه تی پۆلهندی شیوهیه که له سهر به سستی ئاینی و په گه زی په یرو ده کرد بۆ هه موویان، به هوی ئه وهی روسینه کان ئه رسه دۆکس بوون و ئه لمانیه کانیش پپۆتستانتی بوون. هه ریه که له م دوو په گه زه له یه کتر جیاوازه، داوای یه کسان و مافی زیاتریان ده کرد له حکومه تی پۆلندا. سا کاتیکیش داواکارییه کانیا و هه رنه گیرا، ئه لمانیه کان په نایان برده بهر پروسیا و ئه رسه دۆکسیه روسینه کانیش په نایان برده لای روسیا. فردریک و کاترینای دووه میس به سه ریپه وه بوون بۆ قۆستنه وهی و هه بارودۆخیک، هه ربۆیه ئاماده بوون بۆ به ده نگه وه چوونیا.

له راستیدا رهوشی سیاسی و کۆمه لایه تی پۆله ندا زۆر شیواو بوو. بالاده ست بوونی سوید به سه ر به لتیق دا له کۆتایی سه دهی حه قده بوویه هوی به رته نگبوونی باری ئابوری پۆلندا، چینی ناوه راستی ئه م ولاته له به ریه کهه لوه شاو سه روه ت و سامانیان دای له کزی و شاره کانی پوکانه و. له ملاشه وه چینی ئه رستۆکرات و خاوه ن زه وی و خانه دانان پیاده ی ده سه لاتیکی سیاسیا یان ده کردو له نیوخۆیشیاندا له دووبه ره کی و نا کۆکیه کی به رده وام دابوون و جوتیارانیان ده چه وسانده وه، هه ربۆیه له سه دهی هه ژده پۆله ندا له گیراو و قه یرانیکی سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابوری دا ده ژیا. وه به هوی ئه وهی پادشایه تی پۆلندا به شیوه یه ی هه لبراردن بوو، پادشاکان پیش ئه وهی هه لبرێردرین به ربزاری فراوانیا ن ده به خشی به خانه دانان، ئه مه ش ده سه لاتی پاشایه تی لاواز کردو ته نها وه که پهمزیک هیشتیه وه. زۆرینه ی پادشا دوایه مینه کانی پۆلندا بیانی بوون و له ئه لمانیه سه کسۆنیه کان بوون، جا ئه مانه سه روه ت و سامانیان خه رج ده کرد له پینا و سه ر بلندکردنی سه کسۆنیا.

ده ستوری پۆلندی پیکه و تنیکی خانه دانانی له خۆگرتبوو به ناوی "لیپرام فیتو"، به گویره ی ئه مه هیه یاسایه که ده رناچی له په رله مان ئه گه ربیت و یه کی له وان به درژی به رژه وهندی خۆی بزانی و په تی بکاته وه. جا ئه م یاسایه بوو به هوی دروستبوونی

لە دوای کۆتایی ھاتنی جەنگی ھەوت ساڵ، ئۆغستسی سییەمی پاشای پۆلندا لە دنیا ھەرچوو، دوبە دوای ئەمە کاترینای دووھ دەستی خستە ناو کاروباری پۆلندا. لەلایەکی تر ھە خانەدانانی پۆلندا بە ھاندانی فریدیکی گەرە، "بونیا توفسکی یان" لە ساڵی 1764 ھەک پاشای پۆلندا ھەلبژارد. شیاوی باسە توفسکی یەکی بوو لە نزیکانی قیصر ھە ناوی "ستانسلاوس"ی دووھ بوو بە پادشا. کاتیکیش بوو بە پادشا، پوسەکان بەسەر پۆلندا بالادەست بوون و بە ئارەزووی خۆیان دەستیان لە کاری ناوخی پۆلندا ھەردەدا. کاتیکی پۆلندییەکان ویستیان چاکسازی لە دەستوردا بکەن، روسیا دەستی خستە ناو ھەوشەکە و ناچاری کردن ئەم فکریە لە بێر ھەنە.

ساكاتيكيش بۇ ھىنانهدى ئەم ئامانجەو لەدژى دەستتيوھردانى بيگانه شوپشيان
 ھەلگيرساند، كاترينا بۇ سەركوتكردىنى شوپش سوپاي وھريخست. كاتيكيش سوپاي
 پوسى ھەندى لە زەويەكانى دەولەتى عوسمانى بەزاندو پييدا تيپەرى بە مەبەستى
 گەيشتن بە يۆلندا، جەنگ لەنتوان ھەردوو دەولەت ھەلگيرسا.

جہنگی روسیا و دہولہ تی عوسمانی :-

جەنگ لەنێوان دەولەتی عوسمانی و روسیا بە درێژایی 1768-1774 بەردەوام بوو. دەولەتی عوسمانی لە سیاسەتی دەرەوێ پووسیا ترسی ئی نیشتبوو، ئەم سیاسەتە وەستا بوو لەسەر بالادەست بوون بەسەر پۆلنداو پاشان خۆ تەرخانکردن بۆ دەولەتی عوسمانی. لەملاشەووە فەرەنسا هانی دەولەتی عوسمانی دەدا بۆ شەپکردن لە دژی روسیا، بەلام لۆیسی پازدە خۆی لە بارودۆخێکی دارایی خراپ دابوو نەیدەتوانی بۆ پزگارکردنی پۆلندا بچیتە ناو جەنگ و هاوکاری ماددیش بيشکەشی دەولەتی عوسمانی بکات.

دهوله تی عوسمانی له دارپوخانیکی بهردهوام دابوو. سوپای عوسمانی هه ره له سه ره شیوه ی جارمان مابوویه وه هیه تازه گهریه کی تیدا نه کرابوو، چ له پووی پیکهستن، چ له پووی مه شقی سه ربازی. ئیدی تیکشکان له دوی تیکشکان بووه بهشی سوپای عوسمانی، سوپای پوسیا دهستی گرت به سه ر ئازوف و ویلییه تی و لاکیا و مولدافیا له پۆمانیا، هه روه ها سوپای پوسی چوو نه بوخارست. پوسیا خه ریک بوو دانۆب تیپه پینی و بگاته به لقان، به لام په یماننامه ی "کوچک کنارچی" له سالی 1772 به ستره. به گویره ی نه م په یمانه دهوله تی عوسمانی

1- دهسته رداری ئازوف و ده وروبه ری بوو له زه وییه کانی باکوری ده ریای ره ش بۆ پوسیا.

2- دهوله تی عوسمانی پۆمانیای بۆ خۆی هیشته وه، به هه مان شیوه یۆنانیش له به رامبه ره وه ی سولتان به لێن بدات به ئیداره یه کی باستر ئیداره ی یۆنان و به لقان بکات.

3- که شتی به بازرگانیه کانی پوسیا له ئاوه کانی دهوله تی عوسمانی هاموشۆ بکه نه.

4- پوسیا پارێزه ری کلێسای ئه رسه دۆکسه له ناو دهوله تی عوسمانی.

پاش ئه مه له سالی 1792 په یمانیکی تر له نیوان هه ردوولایندا به ستره، پیتی نه م په یمانه پووباری "دنیه ستر" بووه سنوری نیوان پوسیا و دهوله تی عوسمانی.

به م شیوه یه، پوسیا گه یشته سنوری سه روه تی خۆی له باشور، وه پوسیا بوو به ده له تیکی سه ره کی له سه ره ریای ره شو که شتی کانی به ئاسانی له ته نگه کاندای هاموشۆیان ده کردو توانی بگاته ئاوه گه رمه کان. پوسیا خۆی به دۆستی مه سیحیه کانی ناو دهوله تی عوسمانی داده نا. له پاش په یمانی "کوچک کینارچی" دهوله تی عوسمانی دهستی کرد به هه ره سه یه ئانیکی خیرا.

دابەش کردنی پۆلندا:—

کاتیکی پوسیا لەجەنگ کردندا بوو لەگەڵ عوسمانیەکان، لەسالی 1772 لەگەڵ هەریەکە لە پوسیا و نەمسا پیکهات لەسەر دابەشکردنی پۆلندا. پوسیا سەرچەم زەوییهکانی کەوتوو لەسەر خۆرههلاتی پووباری "دوناودینر" بۆخۆی سەند، پروسیاش پروسای خۆرئاوای پێپرا بە ههلاوێری بەندەری "دانزک". بەهەمان شیوه نەمسا "غالیسیا"ی بۆخۆی پچراند جگە لەشاری "کاراکاوا". بەمشێوهیه پۆلندا چواریهکی زەوییهکانی و پێنج یهکی دانیشتوانهکە لە دەستدا. وەڵی ئەوەندەشیان پێ پەوانه‌بینی و هەم دیس لە سالی 1793 لە نێوان خۆیاندا دابەشیان کردەوه و لەسەر نەخشەیی ئەوروپا سێپانه‌وه. ئەم جارەیان پروسیا پێژگەیی پووباری "فستولا"ی بەرکەوت، نەمساش دەستیگرت بەسەر ئەو بەشەیی تری، وە ئەوەشی کە مابووێهه بوو بە بەشی پوسیا.¹

دوای ئەوەی کاترینای دووهم پوسیا کردە دەولەتێکی مەزن، لەسالی 1796 مرد. مەزن بوونی پوسیا بەهۆی گەیشتنی بوو بە دەریای بەلتیق و دەریای ڕەش، هەروەها بە دەستگرتن و خستنه‌پاڵی پوسینیا "ئوکرانیا" و بەشیکی گەورەیی پۆلندا‌بوو.²

ئینگلترا لە سەردەمی بنەمالەیی هانۆڤەر

شاژنه "ئان" ی کچی جیمسی دووهم لەسەرەتای مانگی ئابی 1714 کۆچی دوایی کرد، تەختەکەیی چۆڵ بوو چاوه‌پوانی پاشایه‌کی تازه‌ی دەکرد. "ئان" بڕایه‌کی کاسۆلیکی هەبوو، بەلام پەرله‌مان پێگه‌پی گرت لەوه‌ی کە تەختی ئینگلیزی

1 دوای دابەشکردنی یه‌کەم، لە سالی 1793 دوباره‌ لە نێوان خۆیاندا دابەشیان کرد، دواتر له سالی 1795 به‌ ته‌واوی دابەشیان کرد و هیچیان ئی نه‌ه‌یشتەوه.

2 Verna dsky, of Russia (New Haven, 1967). pp. 158-170.

بگوازیتهوه بۆ برای کاسۆلیکی ئان "جیمسی سییەم"، بۆیه تەختی ئینگلیزی گوازیایهوه بۆ هەلبژێردراوی بنەمالە ی هاتۆفەر و بانگهێشت کرایه لەندەن، بۆ ئەوهی بپیته پادشا بەناوی جۆرجی یەکەم¹.

پادشای تازه وەزارەتی لە هویگز بە سەرکردایەتی "تاوەزن" پیکهێنا. پەرلەمانیش لەگەڵ ئەوهی زۆرینهی تۆری بوون، بەلام نەیارى نەبوون. زۆرینهی تۆرییهکان داواکاری پاشایان پەت کردەوه لە هەمبەر پۆسته وەزارییهکان، کاتیکی پادشا داواى ئی کردن. پاش ئەمە لەسالی 1715 هەلبژاردن ئەنجام دراو هویگز زۆرینهی لەپەرلەمان بەدەست هێنا. ئەمجا هویگز پێشویینی لەدژی هەندى لەگەرە سەرکردەکانی تۆری گرتهبەر، بەو بێنوهی ئەمانە نەخشەدەکیشتن بۆهێنا سەر تەختی جیمسی سییەمی کاسۆلیک. هەربۆیه ژمارەیهک لە تۆرییهکان رایانکردە بەشەکانی تری ئەوروپا، کە لەنیوانیان "بولینبروک" و "ئارمەند" هەبوون. لەملاشهوه ئۆکسفۆرد لەزیندان پزگاری بوو ئەنجومەنى لۆرداتیش دەستی ئی هەلگرت، داوی ئەوهی ئەنجومەنى گشتی سوور نەبوو لەسەر دەرکردنی، هەرۆهە پەرلەمانیش نەیتوانی بەژداری کردنی تۆری لە سازکردنی پیلان بسەلمینى. لەراستیشدا تۆری بەژدارنەبوون لەدانانی پیلان و دەسیسە، تەنها ئەوەندەنەبی کەئەوان هەولیان داووبو جیمس والی بکەن ئاینزای خوێ بگۆڕی بۆپڕۆتستانی.

چەوساندنەوهی تۆری لەلایەن هویگزەوه، بوو بەهۆی هەلگیرسانی شوپشیک لە سالی 1715، ئەمەش بۆ پشتگیری کردنی جیمسی سییەم. جیگەى باسە زۆرینهی

1- بە گوێرەى یاسای گرتنە دەستی دەسەلات، یان جی گرتنەوهی تەخت) سالی 1701، تەخت گوازیایهوه بۆ بنەمالە ی هاتۆفەر، جۆرجی یەکەمیش "بوو بە پاشای ئینگلترا. شیاوی باسە جۆرج کۆپی خانم صۆفیا و نەوهی جیمسی یەکەمی پاشای ئینگلترا بوو. (نوسەر)

ئەندامانی تۆری خۆشیان بە جیمس دەهات و نامە و دیاریان بۆ دەنارد. وەل شۆپشی جیمس شکستی هینا. ئەم شۆپشە ناسرابوو بە شۆپشی تۆلە و بۆ گێرپانە وەى تەختی ئینگلیزی بوو بۆ بنەمالەى ستیوپات. لەگەڵ ئەوەى شۆپش شکستی هینا بەلام بنەمالەى ھاتۆفەر ھەتاوەکو سالی 1745 لەلایەن بنەمالەى ستیوپاتەو ھەژمەترسى دابوون، کاتى لەم سالا ھا توانیان دواىن شۆپشیان کۆتایى پێیڤنن، کە چارلس ئیدواردى کورپى جیمسى سێیەم ھەلیگیرساندبوو. لەپاستیدا ھۆکارى کۆژانەو ھى شۆپشی تۆلە و شکستھێنانى لەسالی 1715 خودى جیمس بوو، کاتى ئەم نەیتوانى رابەریكى لێھاتوو بێت و دەستەوستان بوو لە دانانى نەخشەىەكى سەربازى گونجاو بۆ شۆپشەکەى، ھەرۆک بۆ پشستگىرى کارانى ئەو ھى دەرنەخست کە پشستگىرى کلێسای ئینگلیزی دەکات یاخو نا. جگەلەمە لۆیسى چواردەش لەم کاتەدا مالتاواى لە دنیاکرد، ئەمە لەکاتیکدا کە بەلێنى ھاوکارى پى دابوو، لەملاشەو ھەصى پادشای بچوک لۆیسى پازدە، کەخۆ دەبینیەو ھەدۆق ئۆلیریان، بەھۆى ھەبوونی ناکۆكى لەگەڵ فلیپى پێنجەمى پادشای ئیسپانیا نەیتوانى بەلێنى لۆیسى چواردە بەجیبێنى بۆ جیمس. ھەرۆھا کاتیک شۆپش دەستى پیکرد جیمسى سێیەم لە بەرزایەکانى سکۆتلەندا بەبى ھیچ نەخشەىەكى پێش وەخت سەرکەوت. بەلام کەمى پشستىوانى جیمس وایکرد حکومەت بتوانى بەخیرایى شۆپشەکە لەناوبەرى. شیاوى باسە شۆپشى تۆلە ھۆکارى بوو بۆئەو ھى کە شا جۆرج تاماوەیەكى زۆر مەیلی بەلای ھویگز دابى و پشستیان پى بەستى.

رەوشى سیاسى ئەوروپا شیواو بوو بەھۆى ئەو ھى پەیمانى "ئەترىخت" شۆینەوارى توورپەى جیھێشت بوو لەناوەندەکانى ئەوروپا. ئیسپانیا نارازى بوو لەو ھى نەمسا بالادەست بوو بەسەر ئیتالیا، لەپال ئەو ھى دەدا تەختى فەرەنسى وەچنگ خۆى بخات، لەملاشەو ھەمپرتۆرى نەمساوى چارلسى شەشەم تەختى ئیسپانى و دوورگەى صقلیەى دەویست، لەکاتیکدا ساڤۆى بۆخۆى دایپچى بوو. وەھەر

له هه مانکاتدا ولاتانی باکور له گه رمه و کیشه دابوون له گه ل سویدو جه نگیان له دژی ده کرد، هه روه ها ئه و جه نگه ش که له نیوان پترسی گه وره ی قیصری روسیاو چارلسی دوازده ی پادشای سوید هه لگیرسابوو له سالی 1707 که مترنه بوو له جه نگه گه وره کانی تر. جاله م بینه و به رده یه دا شاجۆرجی یه که م توانی دوو پیکه و تننامه گری بدات. یه که میان پیکه و تن نامه ی "ویستمسنه ر" له سالی 1716 له نیوان ئینگلیتره و نه مسا، ئه مه ش له سه ر هاوکاری کردنی هه ریه که یان بۆیه کتری له مه ر پاریزگاری کردن له ولات. دووهمیان له نیوان فه رهنساو ئینگلیتره بوو له دژی ئه وانه ی چاویان بری بوویه ته ختی فه رهنسی یاخود ئینگلیتره. هه رچه نده ئه م پیکه و تن نامه یه له پیناوی پشتیوانی کردن بوو بۆ بنه ماله ی پاشایی هانۆفه ر له دژی جیمسی سییه م که چاوی بری بوویه ته ختی ئینگلیزی، وه فه رهنسا پیشتر پشتیوانی ده کرد، هه روه ها له پیناوی پشتیوانی کردن بوو له بنه ماله ی فه رهنسا له دژی فلیپی پینجه می پاشای ئیسپانیا. به لام ئه مه یان واتا پیکه و تن له گه ل فه رهنسا به زیانی به رژه وه ندیه کانی به ریتانیا ته واو ده بوو، چونکه فه رهنسا رکه به رو دوژمنی له پیشتر بوو بۆ چالاکی بازرگانی و داگیرگه کاری. له سه ر ئه مه (تاوزه ند) له دژی ئه م ریکه و تنه راوه ستاو ده ستی له کارکی شایه وه، پادشاش "ستانهوب" ی خسته جیگه ی "تاوزه ند". ستانهوب پشتگیری ئه م ریکه و تنه ی ده کرد به و بینوه ی که هیمنی و ئاسایشی به ریتانیا له ژیرمه ترسی ئه وانه دایه که داوای ته خت ده که ن، جا دۆستایه تی کردنی فه رهنسا ئه م هیمنی و ئاشتییه چه سپاو تر ده کات.

ستانهوب به هو ی پیکه یانی هاوپه یمانی چوارینه له سالی 1718 توانی پاریزگاری له ئاشتی ئه وروپا بکات، ئه مه شی به مه به ستی ملکه چکردنی ئیسپانیا بوو کاتی که ئیسپانیا سالی ک پیشتر هیرشی کرد بوویه سه ر نه مسا له ئیتالیدا. به لام کاتی ئیسپانیا ملی نه دا، فه رهنسا له باکوره وه شالووی کرده سه رو که شتیگه لی ئینگلیزیش که شتیگه له کانی تیکشکاند، ئیدی ئیسپانیا ته می خواردو کراو ناچار کرا له ئیتالیا پاشه کشه بکات. پاش ئه مه ولاتانی ئه وروپا له کۆنگره ی ئه وروپی له سالی 1722

کیشەکانیان چارەسەر کرد. جەنگی نیوان سوید و پوسیاش سالتیک پیشتەر کۆتایی پی هینرا.

لە راستیدا جەماوەری "ستانهوب" کاتی بوو. لەسالی 1721 ئەو کۆمپانیایە "جون لو" لە فەرەنسا دای مەزاندبوو ھەرەسی هینا. "جون لو" پیشتگیریەکی بەھیزی لەئینگلترا بەدەستھینا بوو، ئەم کۆمپانیایە چوووە نیو چەند گریبەستیکی دارایی و چەندین وەزیر بەرتیلیان لیۆەرگرت. ھەرەسھینانی ئەم کۆمپانیایە کاریگەری دروستکرد لەسەر متمانەیی خەلکی بە حکومەتەکیان. ئەگەر "سیر روبرت پۆل" نەبوا، کە توانی بارەکە راست بکاتەووە ئەوا ھویگز دەکەوت.

سیر رۆبەرت وەلپۆل، یەكەم سەرۆك وەزیرانی ئینگلیز 1721-1742:

"سیر رۆبەرت وەلپۆل"، کورپی یەکی لەخاوەن زەویەکان بوو لە ھەریمی "نورفولک". وەلپۆل قوتابی بوو لەزانکۆی کمبرج. ھیشتا ھەر قوتابی بوو، کە برا گەرەکی کۆچی دواپی کرد، ھەربۆیە سەرچەم مولک و مالی باوکی بوو بەشی. جا لەبەرئەمە باوکی لە زانکۆ ھینایە دەرەووە بۆ ئەوێ کاروباری ئەو مولک و مالە بەرپۆەبەریت. ئیدی وەلپۆل بوو بە پیاویکی چاپوک لە کرکردندا. "وەلپۆل" لەسالی 1700 چوووە پەرلەمان و توانی لە پۆستەکاندا بەرەو پیشەووە بچیت و بەرز بیتەووە. لیھاتویی ئەم لە ژمیرو بیکاریدا ھۆیک بوو بۆ ئەم بەرز بوونەوہیە. لەسالی 1714 بوو بە وەزیر لەحکومەتی ھویگز. کاتی کۆمپانیای "جۆنلو" ھەرەسی هینا، وەلپۆل تاکە کەسی بوو کە لە کیشە داراییەکان لەگەڵ کۆمپانیاکە تیوہنەگلا، ھەربۆیە بە وەزیری دارایی دیاریکراو، پاشان بوو بە وەزیری یەکەم و سەرۆکی حکومەت. ئیدی چاکسازی و چاکردنی رەوشی دارایی کەوتە ئەستۆی.

وەلپۆل لە سالی 1721 تاوہکو سالی 1742 بەردەوام لەم پۆستەدا بوو. لەم ماوہیەدا تواناداری لە بەرپۆەبردنی دەوڵەتدا دەرکەوتو، سەلماندی کە ئەو پیاوی

دەولەتە. ئەم سیاسەتێکی گرتبوو بەرکە لەگەڵ نەیاران کۆک نەبوو، لە کاتێکدا نەیارانی تۆلە بەهێز بوو، وە بنەمالەى ھاتۆفەر جەماوەریان لە دەستچوو بوو. وە لپۆل کاتى ھەستیکرد کە چاکسازی کردن لە باجەکاندا پوڤەپووی ناپەزاییەکی توندی خەلکی دەکاتەو، چاکسازی خستە پشتگوێ. ئەمە لە کاتێکدا زۆرینەى پەرلەمان پشتگیری چاککردنی باجیان دەکرد.

لە سیاسەتی دەرەوھەشدا وە لپۆل سەیری کرد کە بەرژەوھەندی بەریتانیا لەگەڵ ھەریەکە لە فەرەنسای ئیسپانیا بەریەکدەکەوێ لە بواری بازرگانی و داگیرکاریدا. بەلام ئەم سیاسەتێکی ئاشتیانەى گرتەبەر لەگەڵیان و ئاشتیی بە پێویست دەزانی بۆ بلاوکردنەوھى خۆشگوزەرانى و خوشنودی ئابووری و سەقامگیری لە بەریتانیا. لە سیاسەتی ناوخۆشدا "وە لپۆل" گرنگیدا بە پیشەسازی و ھەناردە کردنی کالای، بەمەبەستی دەستکەوتنی دراو و کەلوپەلی بیانی. ھەروەھا باجی سەپینراوی سەر ھەناردەکانی ھەلگرت و باجی لەسەر ئەو ھاوردانەش کەم کردەو کە بەریتانیا پێویستی پێبوو. بەمشێوەیە بازرگانی و پیشەسازی لە سەردەمى ئەودا جموجۆلی تیکەوتوو بەریتانیا بوو بە خاوەنی باشتترین سیستەم لە ناو دەولەتەکانی تردا، لەپوێ ئابووریەو.

پوپروت و لپۆل بەمانای نوێ دادەنرێ بەیەکەم سەرۆک وەزیران. لە ژێر فەرمانداری ئەودا سیستەمی وەزاری گەشەى سەندو سەربەخۆ بوو لە پاشا. کەم جار پادشا لە دانیشتنەکانی وەزیران ئامادە دەبوو. پادشا لەبەرئەوھى بە زمانى ئینگلیزی قسەى نەدەکرد سەرۆکایەتی دانیشتنەکانی بەجێھێشت بۆ وەزیری یەکەم "روبۆرت و لپۆل". ئیدی ئەم دیاردەى بوو بە بنەمایەکی گشتی لە سەردەمى جۆرجی دووھم 1727-1760، کاتیک ئەمیشیان زمانى ئینگلیزی باش نەبوو. ئیدی بوو بەشتیکى ئاسایی بۆ وەزیرەکان کە جیاوازیەکانیان یەکلایی بکەنەو پێش ئەوھى پەيوەندی بەشاو بەکەن.

کاتیك پاشا له توانیدا نه‌بوو کاریگه‌ری له‌سەر ب‌پارێه‌کانیان دروست ب‌کات، به‌ پێویستی ده‌زانی کابینه‌ی حکومه‌ت له‌م قه‌واره‌یه‌ پێک به‌ێنی که زۆرینه‌یه‌ له‌ په‌رله‌مان، رۆبه‌رت ولپۆل تاکه‌که‌سی بوو ب‌توانی ئه‌نجومه‌نی گشتی به‌رپوه‌ به‌ری و لێیان تیبگات "لێک تیگه‌یشتن"، هه‌ر بۆیه‌ له‌پۆسته‌که‌ی خۆی مایه‌وه‌.

پێشتر کابینه‌ی حکومه‌ت به‌ته‌واوی له‌ قه‌واره‌یه‌ک پێکنه‌ده‌هات هه‌رچه‌نده‌ زۆرینه‌ ب‌وايه‌، کاتیك سه‌یر ده‌که‌ین کابینه‌ی ه‌ویگز ژماره‌یه‌ک له‌ تۆریه‌کانی به‌خۆیه‌وه‌ گرته‌بوو، به‌هه‌مانشیوه‌ش کابینه‌ی تۆری هه‌ندی له‌ "ه‌وینگز" به‌شداریان تیا‌دا کرد. به‌لام ئه‌مه‌ له‌سەردەمی رۆبه‌رت ولپۆل گۆرا، به‌شیوه‌یه‌ک که کابینه‌ی ه‌ویگز سه‌رجه‌می ئه‌ندام و به‌شداری کارانی له‌ قه‌واره‌ی ه‌ویگز پێکده‌هات. هه‌روه‌ک گونجانی وه‌زاره‌ت و به‌رپرسیاری وه‌زاره‌ت بوو به‌ شتیکی پێویست، که یارمه‌تی پیاده‌کردنی هه‌رجۆره‌ سیاسه‌تیکی دا. وه‌ بۆیه‌که‌م جار وشه‌ی سه‌رۆک وه‌زیران له‌ سەردەمی "سیر رۆبه‌ری ولپۆل" به‌که‌هێناو کابینه‌ له‌ پاشا سه‌ربه‌خۆ بوو، پش‌تی ده‌به‌ست به‌ متمانه‌ پێدانی زۆرینه‌ی ئه‌نجومه‌نی گشتی بۆ مانه‌وه‌ی له‌سه‌ر حوکم.

له‌سا‌لی 1742 دوا‌ی ئه‌وه‌ی "رۆبه‌رت ولپۆل" متمانه‌ی زۆرینه‌ی په‌رله‌مانی له‌ده‌ستدا، ده‌ستی له‌کار کێشایه‌وه‌. نه‌مانی متمانه‌ به‌هۆی یه‌کگرته‌نی هه‌ندی له‌ که‌نجه‌ دیاره‌کانی قه‌واره‌ی ه‌ویگز بوو، ئه‌وانه‌ی "وه‌لپۆل" له‌ کابینه‌ دووری خسته‌بوونه‌وه‌ به‌هۆی دژایه‌تیان بۆ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی وه‌لپۆل. له‌پاستیدا ئیسپانیا له‌م کاته‌دا مه‌ترسی دروستکردبوو له‌سه‌ر سه‌قامگیری ئه‌ورپا و له‌گه‌ڵ فه‌رنسا‌ش له‌ سا‌لی 1733 کێشه‌ی خانه‌واده‌ییان له‌نیوان خۆیان چاره‌سه‌رکردو به‌ پێکه‌وتنیکی ژێربه‌ژێر له‌گه‌ڵ یه‌کترپێکهاتن له‌سه‌ر به‌ره‌ودانی هه‌ردوولایان به‌ سیاسه‌تی بازرگانی و داگیرکاری دژ به‌ به‌ریتانیا، واته‌: "به‌یه‌که‌وه‌ پێکهاتن له‌سه‌ر دژایه‌تی کردنی به‌ریتانیا. هه‌ر به‌هۆی ئه‌م پێکهاته‌ش کێشه‌ی خانه‌واده‌ییان چاره‌ کرد". به‌لام سه‌رقا‌لبوونی فه‌ره‌نسا له‌م کاته‌دا به‌جه‌نگی ویراسه‌ی پۆلنדיه‌وه‌ 1733-1738 هۆیه‌ک بوو بۆ ده‌رنه‌که‌وتنی

ئاکامی ئەم پێککەوتنە و دەرەنجامەکانی. "رۆبەت ولپۆل" یەش-بیلایەنی بەریتانیای ئەم جەنگەدا راگەیاند، سەرەپای ئەوەی "رۆبەرت ولپۆل" بۆ کۆتایی هێنان بە جەنگ و پێکھێنانی پەيوەندی دۆستایەتی لەگەڵ فەرەنسای ئیسپانی پۆلی ناویژوانی دەبینی. ئاشکرا بوون و زانیانی ئەم پێککەتنە ژیریەژیریە بوو بە هەلیک بۆ نەیارانی "وەلپۆل" لە هەردوو قەوارەکە، ئیدی ئەم هەلەیان قۆستەووە بۆ هێرش کردنە سەر سیاسەتی ولپۆل، کە زیانی گەیاندا بوو بە بەرژەوێندی بریتانیا لە بواری بازرگانی و داگیرکاریدا. ئیسپانیا تا ئەو کاتەش بازرگانی و داگیرگەکانی ئەمریکای قۆرغ کردبوو، هەروەها کەشتیە ئینگلیزیەکانی لە دەریاکاندا دەپشکنی و بەمامەلەییەکی خراپ و پەق مامەلەیی دەکرد لەگەڵ دەریاوانانی ئینگلیز. نەیارانی "رۆبەرت وەلپۆل" دەستیانکرد بە هێرش کردنە سەر سیاسەتی سەرۆک وەزیران، بەهۆی ئەوەی پارێزگاری نەدەکرد لە بەرژەوێندی بازرگانی بریتانیا و تۆلەیی لە ئیسپانیەکان نەدەسەندەووە.

هاوکات ئەنجومەنی گشتی ژمارەییەکی لەو دەریاوانانەی بانگهێشت کرد کە لەلای ئیسپانیەکان توشی سزای جۆربەجۆر ببوون، یەکی لەوان ئەوەی باسکرد کە ئیسپانیەکان گۆییان بپیو، بۆ ئەمەش قتیوێکی دەرھێنا هەر دوو گۆیچکەیی بپاوی خۆی نیشان دان. جا کاتیکی یەکی لە ئەندامانی ئەنجومەنی گشتی پرسیاری لە گۆی بپاوەکە کرد و پێی گوت: "چیت کرد دواي ئەوەی گۆیچکەیان بپری؟" ئەویش ووتی: "پشتم بە خوداو وولاتەکەم بەست بۆ تۆلە سەندنەووەم (داوام لە خوداو وولاتەکەم ئەوەیە کە تۆلەم بستیئن)" شیاوی باسە ئەو دەریاوانەیی بەم شیوێ دراندانە مامەلەیی لەگەڵدا کرابوو ناوی "کابتن جینکنز" بوو.

ئەم بەسەرھاتە و نمونەیی ئەم بەسەرھاتانە ئەوەیان دەرەخست کە دەریاوانانی ئینگلیز لە زیندانەکانی ئیسپانیا و لەسەر دەستی دادگاکانی پشکنین ئەشکەنجە دەدرێن و بە زنجیر کۆت دەکێن. جا ئەمانە بەس بوون بۆ دەرپڕینی بێزاری و ناپەرەزایی گەلی ئینگلیزی. "وەلپۆل" هەولیدا کێشەکە بە وتووێژ چارەسەریکات و ئیسپانیا

والیبات قهره‌بووی زیانه‌کان بدات، به‌لام نه‌یارانو ئه‌وانه‌ی نه‌یاری ولپۆل بوون، تۆمه‌تی ملکه‌چی و بێ هیزییان دایه پالێ. جا کاتی‌ک پای گشتی گه‌لی ئینگلیزی دژی په‌یمان‌به‌ستن و پیکه‌ه‌وتن بوون و به‌ توندی ناره‌زاییان دهر‌بهری، پۆبه‌رت ولپۆل له‌ ساڵی 1739 جه‌نگی راگه‌یانده‌. به‌لام به‌هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌م جه‌نگه‌ دژیه‌ ویست و ئاره‌زووی بوو، ده‌ستی له‌کار کێشایه‌وه‌. به‌لام شا "جۆرج" سوور بوو له‌سه‌ر مانه‌وه‌ی.

جه‌نگه‌که‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی بریتانیا بوو کاتی‌ توانی هه‌ندی سهرکه‌ه‌وتن به‌ ده‌ستبێنی. به‌لام هه‌لگیرسانی جه‌نگی ویراسه‌ی نه‌مساوی له‌ساڵی 1740، پاشان چوونه‌ ناوه‌وه‌ی فهره‌نسا بۆ جه‌نگ، به‌ مه‌به‌ستی پارچه‌پارچه‌کردنی ئیمپراتوریه‌تی نه‌مساوی، وایکرد به‌بریتانیا ئاره‌زووی چوونه‌ ناو جه‌نگه‌ بکات له‌دژی فهره‌نسا و بۆ پاراستنی نه‌مسا. به‌لام شا "جۆرج" له‌ ترسی له‌ ده‌ستچوونی هه‌ریمی هاتۆقه‌ر بێ لایه‌ن مایه‌وه‌، هه‌ر بۆیه‌ پای گشتی گه‌لی ئینگلیزی ناره‌زی بوون و په‌زنامه‌ند نه‌بوون له‌حکومه‌تی ئینگلیزی و، ئه‌و حکومه‌ته‌یان تۆمه‌تبار کرد به‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی هاتۆقه‌ر له‌سه‌روی به‌رژه‌وه‌ندی بریتانیا داده‌نیت.

دوای ئه‌وه‌ له‌ ساڵی 1741 هه‌لبژاردن به‌پێوه‌چوو. ئه‌م هه‌لبژاردنه‌ بووبه‌ هۆی بردنه‌وه‌ی ئۆپۆزیسیون، هه‌ربۆیه‌ "سیرپۆبه‌رت وه‌لپۆل" له‌سه‌ره‌تای ساڵی 1744 ده‌ستی له‌کار کێشایه‌وه‌.

شا "جۆرج" ی- دووهم پێشه‌وايه‌تی شالۆیکی کرد له‌ دژی فهره‌نسا و توانی سهرکه‌تن به‌ده‌ستبێنی، به‌لام کۆپه‌که‌ی له‌تیکه‌ه‌لچوونی "فونتینو ی" ساڵی 1745 له‌ به‌رامبه‌ر فهره‌نسیه‌کان تیکشکا. له‌م کاته‌دا "چارلس ئیدواردی" نه‌وه‌ی جیمسی دووهم "له‌ بنه‌ماله‌ی ستیورات" هه‌لی قۆستنه‌وه‌و به‌ هاوکاری سکۆتله‌ندیه‌کان جه‌نگیان له‌سه‌ر ئینگلترا راگه‌یانده‌. وه‌لی ئینگلیزه‌کان توانیان سهرکه‌ه‌ون به‌سه‌ریاندا و له‌ تیکه‌ه‌لچوونی "کلودین" له‌ ساڵی 1746 تیکیان‌شکاندن. به‌مه‌ش دواین هه‌ولێ بنه‌ماله‌ی ستیورات بۆ گێرانه‌وه‌ی ته‌خت کۆتایی پێهات.

جېڭرەۋەكانى پۆبەرت ۋەلپۇل توانادارو چاپوك نەبوون، جگە لە "ۋليەم پيت"، بەلام پادشا بەھۆى ئەۋەى پقى لە "ۋليەم پيت" بوو، پېڭەى نەدا بچىتە سەر كورسى. ۋەلى پۆيشتنى ئىنگلتر بۆ جەنگى ھەوت سالە ۋبى توانايى كابىنە لە ھەلسوپاندنى جەنگ، پادشاى ناچار كرد بانگھىشتى "ۋليەم پيت" بكات بۆ سەرۇكايەتى كردنى كابىنە.

ۋليەم پيت ۋ جەنگى ھەوت سالە :-

ۋليەم پيت بەبى ئەۋەى بەھرمەند بىت لە ھىچ پېڭەىھىكى سىياسى ۋ كۆمەلايەتى ۋ سامانىكى زۆر يا پېڭەىھىكى خانەۋادەى، ۋەك پياۋىكى ديارو ھەلكەۋتو لە پەرلەمانى ئىنگلىزى دەرکەوت. "پيت" خۆى پېڭەىياندو لە پېڭەى بازىرگانيەۋە سامانىكى زۆرى بەچنگ كەوت. بە پشت بەستنىش بەم سامانە چوۋە ئەنجومەنى گشتى. چاپوكى ۋ سەلىقەى ئەۋ لە گفتوگۆكانى پەرلەمان دەرکەوت، بە شىۋەىھەك بە زمان پاراۋترىن كەس دادەنرا. ھەر لەيەكەم پۆژدا نەيارى ۋەلپۇلى كردو بووبە سازمانى جەماۋەر. بەھۆى سىياسەتە وردو جوانەكەى توانى ۋلاتەكەى پزگار بكات ۋ لەجەنگى ھەوت سالەدا ھىزەكانى فەرەنسا تىكېشكىنى ۋ كۆتايى بىنى بە ئىمپراتورىيە داگىركارىيەكەى ۋ خۆى شوپىنى بگىتتەۋە.

ۋليەم پيت ھەستى كرد كە ئىسپانیا پېڭەۋتنى ژىربەژىرى ھەيە لەگەل فەرەنسا بۆ راگەياندنى جەنگ بەسەر ئىنگلترادا، ھەرچەندە لە جەنگى ھەوت سالەدا بى لايەن بوو تاسالى 1759. جا كاتىك پيت پىشنىيازى ھەلگىرسانى جەنگى كرد بەسەر ئىسپانىادا، ياۋەرانى پەتيان كردهۋە. بە ھۆيەۋە "پيت" دەستى لەكاركىشايەۋە.

جۆرجى دووھم مردو جۆرجى سىيەمى نەۋەى ھاتە سەر تەختى ئىنگلىزى. "جۆرجى سىيەم" لۆرد بىوتى كرده سەرۆك ۋەزىران. "لۆردبىوت" جەنگى لەدژى ئىسپانیا راگەياندو ئىنگلىزەكان لە سالى 1762 دەستيانگرت بەسەر كوباۋ مانىلا لەفلىپىن. بەلام ھەردوولا لە ئىنگلىزى ۋ فەرەنسى جەنگ شەپرىۋى كردبوون، ھەربۆيە

له ساڵی 1763 له پاریس ناسته وایان به ست. به گوێره ی ئهم په یمانه ئینگلیز دهستیگرت به سهر که نه داو ده سه لاتی نواند به سهر ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئه مریکا تاوه کو پوباری میسیسیپی، هه روه ها فلۆریدای له ئیسپانیا چنگ که وت و "هاچانا" ی- بۆ که پانده وه، به مه ش ئیمپراتۆریه تی داگیرکاری فه ره نسی کۆتایی پێهات.

سهرده می شاوۆرجی سییه م: 1760-1820 .:

جوۆرجی سییه م له ساڵی 1738 له ئینگلتهر له دایک بووه. باوکی ناوی فردریک بوو که له ساڵی 1757 کۆچی دوا ی کرد به سی سال پێش مردنی باوکی خۆی "جوۆرجی دووه م". له بهر ئه وه تهخت له دوا ی مردنی جوۆرجی دووه م درایه جوۆرجی سییه م. "جوۆرجی سییه م" له سه ره تای ده سه لاتیدا گه لی ئینگلیزی خۆشده ویست و گرنگی به کاروباری ولاته که ی ده داو وه ک پاشایه ک ده یویست خۆی حوکم بکات. ئهم مه یلی به لای تۆری دابوو، وه به هۆی به رتیل و پاکیشان توانی له هه ردوو پارته که زۆرینه ی په رله مان به لای خۆیدا کیش بکات.

"جوۆرجی سییه م" ولیه م پیت ی خۆشنه ده ویست. ئهم به ره به ره خۆی له وه زیره کانی هوێگز پزگار کردو به تۆریه کان جیگه ی گرتنه وه. پاشان "لۆرد بیوت" ی- کرده سه رۆکی وه زیران له ساڵی 1761. بیوت تا ساڵی 1763 و "په یمانی پاریس" له سه ر تهخت به رده وام بوو، که به گوێره ی ئهم په یمانه جهنگی هه وت سا له کۆتایی پێهات. له گه ل ئه وه ی نه یاری کردنی ئه و پێکه وتنه له په رله مان زۆر توند بوو، به لام زۆرینه دهنگی پێدا. ئه وانه ش که دژی پێکه وتنه که بوون، سه رۆکی وه زیران "بیوت" له سه ر کاره کانیان و له په رله مان ده ریکردن.

به هۆی ئه وه ی بیوت له نزیکانی پاشا بوو نه ییتوانی خۆی به جه ماوه ری بکات، هه ربۆیه ناچار بوو ده ست له کار بکێشیته وه. له دوا ی ئه مه و له شهسته کانی سه ده ی

ھەژدە ژمارەيەك سەرۆك ۋەزىر ھاتنە سەر دەسلەت، لەم ماوەيەشدا كېشەى "جۆنۋىلكس" سەريەلدا كە ماوەيەك بەريتانياى بەخۆيەو سەرقال كەرد.

كېشەى جۆن ۋىلكس:

جۆن ۋىلكس خاوەنى پۇژنامەى "نورس برىتۆن" بوو. ئەم پۇژنامەنوسە بە توندى ھېرشى دەكرە سەر سىياسەتى لوردىبوت، ھەرۈەك پەخنەى توندى گرت لەوتارەكانى پادشا، كە لەپەرلەمان بۆ پارىزگارى كەردن لەپەيمانى پارىس پېشكەشى كەرد. بەلام بى ئەوەى ناوى پادشا بىنى لەپەخنەو توانج گرتنەكانىدا. پىساي ئەم كاتە وابوو كە ۋەزىران وتارى پاشايان دەنوسى، ھەربۆيە شتىكى بەلگەنەويستە كە بەرپرسىارى دەكەوتە ئەستۆى ئەوان. بەلام پادشا دەورىكى گرنكى دەگىراو نەدەترسا لەئەنجام دانى پەيمانەكە، لەبەرئەو پەخنەكان پووەو ئەو لىكەدرایەو. ئەمە واىكەرد فرمانىدا بە گرتنە بەرى پىوشوینى ياساى لەدژى جۆن ۋىلكس. ۋە بە ئاشكرا كابىنە فرمانىدا بەپشكنىنى مالى ۋىلكس لە كاتىكدا ۋىلكس ئەندامى ئەنجومەنى گشتى بوو. جا ئەم پىوشوین گرتنەبەرە لەدژى جۆن ۋىلكس، سەرپىچى ئاشكراى قانون بوو. لە ھەمانكاتدا ۋىلكس داواى جىبەجى كەردنى ياساى "ھىبس كوريس"ى دەكرە، كە بەپىي ئەم ياسايە بەبى پىپىدانى دادگاۋ روون كەردنەوەى تۆمەت، كەس بۆى نەبوو ھىچ كەسى دەستبەسەرىكات يان بەند بكات.

بەلام پادشا بەردەوام بوو لەچەوساندنەوەى جۆن ۋىلكس و توانى پەرلەمان پازى بكات بە دەر كەردنى لەئەنجومەنى گشتى. ئەمجا ۋىلكس ھەلات بۆ فەرەنسا. لەمەو پەرلەمان بە غىابى برپارى لەسەرداۋ لە دەرەوەى ياساى لە قەلەم دا.

ئەم توند پەويەى كە گىرايەبەر رقى خەلكى ھەستاند و سۆزىيان بۆ ۋىلكس جولابە قورىانى دەستى زۆردارىيان لە قەلەم دا، لەمەو بۆ دەرپىنى پىشتگىريان بۆ ۋىلكس و داخاۋى بۆ ئازاد كەردنى، خۆپىشاندىيان دەستپىكەرد. لەم ماوەيەدا چەند كابىنەيەك

به دواى يه كتریدا هاتن و چوون. "ویلكس"یش- له ساڵى 1778 گه رایه وه ئینگلتراو خۆى پالۆت بۆ نوینه رایه تی. جاله پاش ئه وهى سه ركه وتنى به ده ستهینا بۆ ئه ندام بوون له ئه نجومه نى گشتى، زیندانیان کرد به هۆى ئه و پریاره ی كه به غیابى به سه ریدا درابوو. به هۆى ئه وه وه خۆپیشاندان ده ستیپێکردو په رله مانیش هیچ گرنگى پینه دا، دواتر ئه م خۆپیشاندانه ته شه نه ی سه ندو بووه هۆى كوژرانى ژماره یه ك له خه لكى. "ویلكس" به یانیكى ده ركردو كابینه ی تۆمه تباركرد به نه خشه كیشى ئه م كوشتاره. له م كاته دا سه رجه می ئه ندامانى په رله مان رێكه وتن له سه ر ده ركردنى ویلكس له ئه نجومه نى گشتى. پاش ده ركردنیشى چه ند جارێك له هه لبژاردن ده رده چوو، به لام ئه نجومه نى گشتى په تی ده كرده وه ئه ندام بونی ویلكسى له په رله مان په سه ند نه ده كرد.

لوردنورسى 1770-1782

جۆرجى سێیه م كابینه ی رێكخست به سه ره رشتى "لورد نورسى" و تاساڵى 1782 له م پۆسته مایه وه. "لۆردنورس" پیاویكى زمانپاراوو په وان بێژبوو له وتووێژى په رله مان، توانى ئه نجومه نى گشتى به رپۆه به رى و زۆینه به ده ستبێنى. له به رئه وه پاشا خۆشى ده یویست. ئه گه ره له پرس و راویژدا بیركردنه وه یان جیاواز بوايه، "نورس" ناچار بوو فرمانى پاشا جیبه جى بكات. له سه رده مى ئه ودا شۆرشى ئه مریكى سه ریه لداو بوو به هۆى سه ره به خۆى ئه م ئه مریكا. په رله مانى ئینگلیزى له ماوه ی سه ده ی هه ژده له په شیوى دابوو، به شیوه یه ك كه گه یانديه ئاستىكى نرم.

ده ستورى ئینگلیزى له سه ده ی هه ژده :-

یه كى له خاله جیاكاریه كانى به ریتانیای ئه مپۆ له چاو ولاتانى تر، نه بوونى ده ستورىكى نوسراوه. ده ستورى ئینگلیزى بریتى یه له كۆمه لێك دابونه ریت و كه لتورى بۆ ماوه یی و گرته به رى رپۆشوینه حوكمه كان، كه حوكمه تى به ریتانى به هۆیه وه رێكده خراو هه لده سوپێندرا به بى ئه وه ی بنوسرێته وه. ده ستورى ئینگلیزى

به شیوهیهکی تهدریجی "به ره به ره" گه شهی سه ندو گۆرپانکاری به سه رداها ت به دریزایی میژوو. به تاییه ت له ئاکامی شوڤشی ئینگلیزی له سه دهی حه فده. که ده ستوری کرده به خاوه ن تاییه ته ندی خۆی:-

به گوێره ی یاسا پادشا وهك سه رۆکی ده ولّه ت و مه مله كه ت مایه وه. وه ئه و یاسایانه ی که ده رده کران و ئه و په یمانانه ی که ده به ستران و ئه و فه رمان به رانه به رانه شی که داده مه زان به ناوی ئه وه وه بوو، و تا "به ناوی پادشا وه هه موو ئه مانه ئه نجام ده دران". پادشا سه رۆکی ده ولّه ت و کلێسایه. وه لێ له پووی کرده یه وه کابینه به مانه هه لده ستاو هه ر ئه وانیش به رپرسیار بوون به رامبه ر په رله مان. ئیدی دروشمی "پادشا خاوه نه و حوکم ناکات" بووبه دروشمی باوو به ریلۆ.

پادشا موچه یه کی سالانه ی هه بوو، ده سه لاتی شی کو تکران و توانای باج سه پاندن و کو کردنه وه ی نه بوو. شا ولیه می سییه م له سالی کدا "700" هه زار پاوه ندی ئیسته رلینی وه رده گرت. وه لێ نه یده توانی یاسا دابنێ یاخود له کاری بخات و هه لیه وشینێته وه، به لام مافی قیتۆی هه بوو، له گه ل ئه وه شدا له پووی کرده یه وه له سه رده می شاژنه "ئان" وه په نایان بۆ ئه م مافه نه بردبوو. پادشا ده سه لاتی به سه ر دادگا کانه وه نه ماو نه یده توانی دادوه ر له کاربخات، هه رچه ند به رپاره کانیشی دژی پادشا بویه. هه روهك یاسای "هیپیس کوربوس" قه ده غه ی به ندکردنی هه ر که سیکی کردبوو، مه گه ر به نوسراوی فه رمی دادگا کان، وه ده بویه تییدا هۆکاری تۆمه ت بارکردن و به ندکردنی پوون بکریته وه به دادوه رییه کی دادگه رانه دادگایی بکریته.

پادشا بۆی نه بوو سوپا دابه زینێ له کاتی ئاشتی و بۆی نه بوو حوکمی عورفی رابگه ینێ و جه نگ به رپا بکات. به هه مانشی وه دامه زراندنی کابینه و هه لوه شانده وه ی له توانادا نه بوو، ئه م مافه بوو به مافی په رله مان.

کابینه دروستده کرا له و پارته ی زۆرینه بویه له په رله مان، خو ئه گه ر کابینه ی حکومه ت متمانه ی زۆرینه ی له ده ستدایه، ئه و کابینه ی حکومه ت ده که وت.

ده سه لاتنه کانی پادشا گواسترایه وه بۆ په رله مان، که به هره مه ندبوو له ئازادی پاده ربرپین. ئیدی په رله مان بوو به ده سه لاتنی بالای ده ولته و پتویست بوو نوینه رایه تی ده سه لاتنی بالای ده ولته بکات. وه ده بپوایه په رله مان نوینه رایه تی گه لی به ریتانی بکات. به لام له راستیدا ئه م نوینه ری بوونه نادانگه ری بوو. په رله مان پیکده هات له دوو ئه نجومه نی یاسادانان، که چی یه کیکیان نه یده توانی یاسا دابنیت.

به هۆی ئه وهی کورسیه کانی په رله مان به شیوه یه کی دادگه رانه دابه شنه کرابوو بۆ سه رجه م خه لگی، شاره تازه کان بی به شپوون له نوینه ری په رله مانی یا ئه ندامی په رله مان، که چی شاره کۆنه کان و ته نانه ت شاره ویران و کاوله کانیش ئه ندامیان هه بوو به بی ئه وهی له ئاراداهه بن یاخود قه ره بالغ بن به دانیشتون. هه رچه نده له هه ندی له شاره کان هه لبژاردن له ژیر ده سه لاتنی خاوه نکاره کان دابوو، به لام له شاره کانی تر خانه دانان و گه وره بازرگانه کان بالاده ست بوون و هه ندی جار به بی هه لبژاردن ئه ندام بوون له په رله مان. خاوه ن سامان و خاوه ن کارو ئه رستوکران و گه وره سه رمایه داره کان له ئه نجومه نی گشتی ئه ندام بوون و، هه موو هۆکاریکی وه: هه ره شه و به رتیل و دامه زرانان ده گرت به ر بۆ به یه تانی ئامانجه کانیان.

ئانه وه بوو په رله مانی به ریتانی له سه ده ی هه ژده، که نوینه رایه تی که میك له دانیشتوانی به ریتانیای ده کرد. ئه م که مه خه لکesh بریتی بوون له خانه دان و ده ولته مندو خاوه ن سامانه کان. سیسته می ده سه لات هه یج کات دیموکراتی نه بوو، به لکو ئولیگاریکی بوو که ده سه ته یه ک له خانه دانان بالاده ست بوون تیایداو سیاسه تیان وه که پیشه یه کی تاییه ت به خۆیان سه یرده کرد.

له سالی 1707 سکۆتله نداو ئینگلترا به ته واوی یه کیه تیان پیکه تیان و په رله مانیش په زامه ندی له سه ر نیشاندا. ئیدی لۆردو ئه ندامه ئینگلیزو سکۆتله ندیه کان له په رله مانی له نده ن به یه که وه کۆده بوونه وه. لیره وه ئینگلترا ناویرا به ریتانیا. به لام ئه مه بواری ئاینی نه گرت به کاتیک کلّیسی سکۆتله ندی مایه وه و جیاوازیبوو له کلّیسی ئینگلیزی.

پەرلەمانی نوێی بالادەست بوو بە سەر دورگەی بریتانیا و ئیمپراتوریە کە ی. حکومەت حاکمی بە سەر داگیرگەکان دادەنا و یاسای دەردەکرد بۆ بەرپۆوە بردن و کۆکردنەوێ باج تیایدا.

سەبارەت بە ئێرلەندە، لە سەدەی دوازدەوێ پاشاکانی ئینگلیز هیرشیان دەکردە سەر و پەلاماریان دەدا، جا بە تێپەڕینی پۆژگار کە وتنە ژێر دەسەلاتی ئینگلترا. ئێرلەندیەکان بێگانه بوون بە لای ئینگلیزەکانە و دەستیان گرتبوو بە کلێسا کە یانە وە کە کاسۆلیکی بوو، ئینگلتراش نەیتوانی ئاینزای خۆی بسەپینی بە سەریاندا و ایان لیبکات دەستبەرداری کاسۆلیکیزم بن. ئێرلەندیەکان لە هەمبەر ئینگلیز لە سەر بنەمای "دوژمنی دوژمنم دوستمە" کاریان دەکرد. ئەوان هاوکاری هەر دەوڵەتییان دەکرد کە دژایەتی ئینگلترا بکردایە، وەک ئیسپانیا و فەرەنسا. هەر وەها پارێزگارییان لە چارلسی یە کە م و جیمسی دووێم دەکرد دژ بە پیۆریتانە توندەکانی پەرلەمانی ئینگلیزی. پڕۆتستانیەکان لە باکووری ئێرلەندە و لە هەریمی "ئالستر" نیشتەجی بوون بۆ گەردن کە چکردنی کاسۆلیکەکان، بە لām لەم سیاسەتە هیچ سودو کە لکیان نەبینی، جگە لە دروستبوونی پرق و کینە لە نێوان ئێرلەندیە قین لە دڵەکان. ئێرلەندە پەرلەمانییکی هەبوو، بە لām لە سەدەی پازدەوێ پەرلەمانی ئینگلیز دەبوایە پەزنامەندی بنوینی لە سەر ئەو یاسا و بڕیارانەی کە دەریان دەکرد. بارودۆخیان لە سەدەی حەفدە خراپتر بوو، کاسۆلیکەکان لە پەرلەمان یاساغ کران و پەرلەمان کەوتە ژێر دەسەلاتی ئەرستۆکراتە پڕۆتستانیەکانی ئینگلیز، لەوانەی کە کرمۆویل لە ئێرلەندە نیشتەجیی کردبوون.

بە کورتی سیستەمی دەسەلاتی ئینگلیز لە سەدەی هەژدە دەسەلاتییکی دەستوری پەرلەمانی ئۆلیگاریکی بوو، بە دەستی ئەرستۆکراتیەکان لە خانەدانان و گەورە سەرمایه داران بوو، هیچ کات دیموکراسی نەبوو. ئەم پەرلەمانە فەرمانڕەوایی ئیمپراتوریەکی فراوانی دەکرد. هەموو هۆکاریکی دەگرتە بەر بۆ زیادکردنی دەسەلاتی بریتانیا و پەیداکردنی سام و شکۆمەندی و بە پرمێن خستنی بەرژە وەندیە ئابوریەکانی.

له سهرده می کابینه ی دریژخایه نی "لۆرد نورس" شۆرشی ئه مریکا هه لگیرساو دواتر سه ربه خۆی ئه مریکای لیکه وته وه له سالی 1783. ئه مه گورزیکی گه وره بوو که به ریتانیای هه په ساند. توانچ و په خنه گرتن له سیسته می ده سه لاتی ئینگلیزی دای له زیاده بوون. "تۆماس پین" به کی بوو له په خنه گران و ده لی: "سیسته می ده سه لاتی تازه ی ئه مریکا نزیکه له فه لسه فه ی جۆن لۆک و بیروپراکانی جۆن ملتن، وه ئه مان نزیکترن له م ئایدیاو فکرانه وه که له سیسته می ده سه لاتی ئینگلیزی پراوه ستاو له سه ر په رله مان، که تیایدا ئه رستۆکراتیه ت بالاده سته و ئازادی خه لکی کۆت و ته وقی خراوه ته سه رو له گه ل فه لسه فه ی پۆشنگه ری ناسازیت. کاتیک شا "جۆرجی سییه م" بینی که حکومه ته کۆنه پارێزه که ی ناپه سه ند بووه و له لایه ن خه لکیه وه نه ویستراوه، "لۆرد نورس" ی- لاداو حکومه تیکی تازه ی دامه زاند له سالی 1782 بۆ چاکسازی کردن.

چاکسازیه کان په رله مان :-

له ناو ئه و چاکسازیانه ی که حکومه تی ئینگلیزی پیی هه ستا، سه ربه خۆکردنی په رله مانی ئیترله ندی بوو له سالی 1782، هه روه ها کاسۆلیکه کان مافی ئه وه یان پیدرا که له هه لبژاردنه کان ی په رله مانی ئیترله ندیدا ده نگ بده ن. پاش ئه مه له سالی 1800 په وشه که زیاتر به ره پیشه وه پۆیشت، ئه مه ش کاتی په رله مانی ئیترله ندی و په رله مانی ئینگلیزی به یه که وه گریدران، له سه ر هه مان په چه ی په رله مانی سکۆتله ندی و ئینگلیزی سالی 1707. ئیدی دوا ی ئه مه بۆماوه ی سه د سال ئینگلته را به ده ولته ی یه کگرتوی به ریتانی ئیترله ندی ناوده برا.

داواکاری بۆ چاکسازی په رله مان و دانانی کۆت له سه ر سیسته می پاشایی هه ربه رده وام بوو، پیویست بوو په رله مان زیاتر نوینه رایه تی کردنی خه لکی بنوینی، ئه مه ش به فراوان کردنی بنکه ی هه لبژاردن و نه هیشتنی به رتیل و لایه نگری "خرم

خرمینه "و به دیهینانی بنه ماکانی دیموکراتی دهاته دی. ئه و بنه مایانه ی که هه موو ده م شوپشگێپانی شوپشی ئینگلیزی و شوپشی جه لیه ی سالی 1688 به سه ر زاریانه وه بوو.

چارلس جیمس فوکس و بانگه شه کانی چاکسازی:

زۆرینه ی ئه وانه ی داواکاری چاکسازیان ده کرد له حیزبی هویگز بوون. هویگز ئه وپارته بوو که به هۆی گهنده لکاریه وه پارتی تۆری بی به شی کردبوو له ده سه لات. گهنده لیش له پێگه ی لایه نگری و به رتیلکاری یه وه په یدا ده بوو. "چارلس جیمس فوکس" 1749-1806 یه کێک بوو له به ناوبانگترینی ئه و که سانه ی که داوی چاکسازیان ده کرد. فوکس و جینیشین "وه لی عه د" ناویان ده رکرد بوو به سه رخۆش و هه وه سبان، ئه مه ش بووبه هۆی ئه وه ی که نه توانی بیته سه ر ده سه لات. وه لی له گه ل ئه وه شدا فوکس پیاویکی به توانا و وتارییژیکی زمان پارا بوو، حه زی له چاکه کردن ده کرد له گه ل هه ژاران و چه و ساوان و هێرشی ده کرده سه ر سیاسه تی کۆنه په رستی و فه رمانبه ره گهنده له کان. به لام به هۆی ئه وه ی نه یه توانی پێگه ی سیاسی خۆی و ژیا نی تایبه تی خۆی له گه ل یه کتر بگوجینی سه رکه وتنی به ده ستنه مینا. له خه م خواردنی بوچاکسازی پرۆژه یه کی پیشکه ش کرد بوچاکسازی په رله مان که له شه ش داواکاری پێک هاتبوو:

- 1- ده نگدانی ته واو بو نۆرینه 2- نوینه رایه تی په رله مانی به گویره ی دانیشته وان
- بیته 3- پیدانی موچه به ئه ندام په رله مان بو ئه وه ی هه ژارانیشت بته وان خۆیان بپالێون
- بو په رله مان 4- لابرینی مه رجی خاوه نداریه تی بو ئه ندام په رله مان 5- پیا ده کردنی
- ده نگدانی نه ینی 6- هه لبژاردن سالانه بیته بو په رله مان.

فوکس به هۆی که می پشتیوانی له ئه نجومه نی گشتی، نه یه توانی ئه م پرۆژه یه به م شیوه یه بنیری و پیشکه شی په رله مانی بکات. ئیدی ئه م پێوشوین گرتنه که وته ئه ستۆی ولیه م پیتی بچوکی.

ولیه م پیتی بچوک: 1759-1806:.

"ولیه م پیت" کۆپی پیتی گەورەى ناسراو بە "ئیرل ئۆف جاتام" ه. پیتی بچوک لە کلاسیکدا دەیخویندو لەگفتوگۆ کردندا چاپوک و لیھاتوو بوو، خۆی راھینابوو لەسەر وتارییژی. لە تەمەنى بیست و یەک سالی پیاویکی زمان پاراوو سیاسى و زیرەك بوو، هەرچەندە لەپرووی جەستەییەو لەواز بوو، بەلام کەسیك بوو متمانەى بەخۆی هەبوو. "پیت" خۆی کاندید کرد بۆ پەرلەمان و توانی ببیتە ئەندامی پەرلەمان لەپارتی ھویگز، لەگەڵ ئەوەى کە لەسەر جەم ئەندمان بچوکتەر بوو، بەلام توانی پێزو سەنگی خۆی بپاریزی و وابكات لە ئەنجومەندا پێزی لێ بگیری.

ولیه م پیتی بچوک توانی پارتیکی نوێ دروست بکات، بۆ کۆنپاریزەکانی تۆرى. ئەوانەى چاکسازی پەرلەمان و نەهیشتنی گەندەلێ ویست و مەبەستیان بوو. "پیتی بچوک" کەسیکی خۆشەویست بوو جوامیری و حەزکردنی بە چاکسازی ھۆیەك بوو بۆ جەماوەر بوونی، ھەرۆك ھۆیەكیش بوو وای کرد ببیتە سەرۆك وەزیران لەلایەن شا جۆرجی سییەم. "ولیه م پیت" بوو جیگەى سەرنجی کۆنپاریزەپیشینەکان و پیاوانی ئاینی لەوانەى پشتیوانی پاشا بوون. وە لەھەڵبژاردنی 1784 "پیت" زۆرینەى یەکی زۆرى بەدەستھێنا.

پاش ئەو چاکسازی نزیک بوویەو "پیت" کاتی بە گونجاو زانی بۆ چاکسازی. ئەمەش بەکەمکردنەوێ بازەرگانی کۆیلە و ئازادی پۆژنامە گەری. "پیت" گەڵاڵەنامەى یەکی پیشکەشی پەرلەمان کرد و تیادا داوای کرد ئەو ناوچانە لەھەڵبژاردندا لا بپێن، کە وێرانەو بێ دانیشتوان. ئەمجا دابەشکردنی کورسی ئەم ناوچانە بەسەر ئەو ناوچانەى کە دانیشتوانی تیادا کۆبۆتەو. بەلام پێش ئەوێ ئەم چاکسازیانە کۆتاییان پێ ببیت، شۆپشی فەرەنسی سەریھەڵداو چاکسازییەکانی پەنجا سال دواکەوت، و اتا نزیک تاسالی 1832¹.

گه شانه وهی ئابوری و پیشکەوتنی کشتوکالی له ئینگلترا

ئینگلترا نزیک تا کۆتایی سه دهی هه قدهیش ولاتیکی کشتوکالی بوو. حکومه ته جوراوجۆره کان به تایبته "تۆری" سیاسه تی کشتوکالیان ده گرته بهر. شایانی باسه نۆربه ی ئه وانه ی له پارتی "تۆری" دابوون له خاوهن زه وییه کان بوون. په رله مانی ئینگلیزی په سم و باجی خسته سه ر دانه ویڵه به مه به ستی پاراستنی به ره می ئینگلیزی له کێپرکی ده ره کی. له هه مان کاتیشدا حکومه ت برێک هاوکاری پیشکەشی خاوهن زه وییه کان ده کرد له هه ر بشلێک دانه ویڵه که به ره میان ده هینا ئه گه ر هاتباو نرخ ی فرۆشتنه که ی که متر بوایه له شه ش شلن له یه ک بشل دا. ئه م سیاسه ته له سه ده ی هه ژده به رده وام بوو تاوه کو په رله مان زنجیره یه ک یاسای تایبته به دانه ویڵه ی ده رکرد. مه به ستیش له مه زیادکردنی پێژه ی کشتوکالی دانه ویڵه بوو، هه روه ها به رزکردنه وه ی نرخ ی مه وادی خواره مه نی بوو بۆ ده ولّه مه ندانی دێهات. له ملاشه وه په رله مان و گه وره خانه دانه کان هاوکاری پێۆسه ی په رژین کردنی زه ویه کشتوکالیه کانیا ن ده کرد، ئه مه ش به به یه کتر به ستنه وه ی ناوچه کان و پاشان پیکهینانی کێلگه یه کی گه وره و فراوان بۆ خۆیان، ئینجا قه ده غه کردنی جوتیاران له سود وهرگرتن له و زه وییانه.

ئه و جه نکه ئه وروپانه ی که لۆیسی چواره له نیوان 1689-1714 هه لگیرساندن، ئاکامه که ی به سودی ئینگلترا ته واهو بوو، کاتیکی توانی داگیرگه ی زۆر له ئه مریکای باکو رو دورگه ی هیندی خۆرئاوا بۆخۆی مسۆگه ر بکات، که به هۆیه وه بازرگانی ئینگلیزی گه شانه وه ی به خۆیه وه بینی. هه روه ک بووه هۆی به ستنی چه ند په یمانیکی بازرگانی. وه ک ئه وه ی هه ستا به به ستنی په یمانی "میسون" له سالی 1703 له گه ل پرتوگال، که به هۆیه وه پرتوگال بوو به دۆستی ئینگلترا وه لده ستا به ناردنی باده¹، له به رامبه ریشدا که لوپه لی ئینگلیزی ها ورده ده کرد.

حکومه تی ټینگلیزی له سالی 1694 هه سټا به دامه زړاندنی بانکی ټینگلټرا، گه لی ټینگلیزیش نژیکه ی یه ک ملیون و دووسه د هه زار پاوه ندی ټیسه رلینیان خسته ناوی، حکومتی ټینگلیزیش پاره ی له م بانک به سودی 8٪ قهرز ده کرد. به م شیوه یه سامان و داهات له م ولاته دا له نه نجامی فراوان بوونی بازرگانی و داگیرکاری که له که بوو. هه روه ها به کوبوونه وه ی سهرمایه له دهستی خاوه ن زهویه کان، شیوازیکی نوی له سهرمایه داری کشتوکالی و بازرگانی سهریه لدا. نه مانه نه ندای دیارو گه وره بوون له کومپانیا بازرگانیه گه وره کان، نه م نه ندامانه هه سټان به به کاره ټیانی سهروته و وسامانیان له چاککردنی بواری کشتوکالی دا.

زیاد کردنی به ره می کشتوکالی بوو به پیویستی هکی سهره کی به هو ی نه م جه نګانه ی که له چاره گی کوتای سده ی حه قده و سهره تای سده ی هه ژده له نیوان ټینگلټه راو فه رهنسا هه لگیرسابوون. هه روه ک پیشه سازی خوری گه شه ی سهندو بازرگانی ټینگلټه را فراوانی به خو یه وه بینو ژماره ی دانیشټوان به خیرای زیادی کرد، نه مه ش بارودوخی ژوریک له خه لکی ناجیگیر کرد، به وه ی که هو یه کی تریان شک نه ده برد بو زیاد کردنی مواد ی خوراکي و ماده ی خاو. نه ویاسایانه شی که "کرومویل و چارلسی دووه م" ده ریان کرد "یاسای که شتیوانی و یاسای دانه ویله " ته نها جه خت کردنه وه بوو له سهر پاریزگاری کردن له بازرگانی ټینگلیزی و به ره می کشتوکالی له کیپرکیتی ده ره کی، هه روه ها هه ولیکیش بوو بو زیاتر به ره مه ټیانی کشتوکال له ټینگلټرا. نه وه ی که جیگه ی سهرنجه نه وه یه که زیاد کردنی به ره می کشتوکالی هه روا کاریکی سانا نه بوو، چونکه نه مه پیویستی به ده کاره ټیانی میکانیزمی زانستی هه بوو، له م کاته شدا ئامیری تازه ی کشتوکالی له ئارادا نه بوو، هه روه ک زانیاری زانستی له بواری کشتوکالی له به رده سټدا نه بوو، به هه مانشیوه له پروی داراییه وه تواندار نه بوون، به لکو دارایی ته نها له دهستی گه وره سهرمایه داره کان و خاوه ن زهوی وسامانه کان بوو. هه ربویه ده بیټ به لامانه وه ئاسایی بیټ کاتیک ببینین نه وانه ی هه سټاون به شوړشی

کشتوکالی دەوله‌مه‌ندو خانەدانه‌کان بوون، ئەوانەى که زەویەکی زۆریان لە بەردەستدابوو.

شۆرشى کشتوکالى:

یەكەم كەسێ كە دەستیکرد بە شۆرشى کشتوکالی و بەناوبانگترینیان "جیسرۆ تول" (1674-1740) بوو. "جیسرۆ تول" کۆپى یەكێ لەخاوەن زەویەکانى "یۆرك شایەر" بوو لەئینگلترا. "جیسرۆ" یاسای لە لەندهن و کلاسیكى لەئۆكسفۆرد خویند، پاش ئەمە هەستا بە سازدانى گەشتیك بەناو کیشوهرى ئەوروپا و دواى گەڕانه‌وه‌شى لەناوچه‌كه‌یدا نیشته‌جێ بوو. جیسرۆ هەولێكى زۆریدا بۆ زیادکردنى بەرهمەى کشتوکالی. بەهۆى ئەزمونی تایبەتى خۆى لە کشتوکالدا توانى تۆوى چاك و گەند لەیەكترى جیا بکاته‌وه، وه دەریخست كه چاندنى تەك دەبیته هۆى بڵاوبونه‌وه و، كێلانى بەرده‌وام هۆیه‌كه بۆ بەرهمه‌هێنانى تازه (زیاد بوونی بەرهم). جیسرۆ بە کریکارانى خۆى هۆشداریدا لەوهى كه تۆودان بە شیویه‌كى كه‌له‌كه و خربوونه‌وه نه‌چێن، وه لەسەر یەكترى و لەیه‌ك جیگادا نه‌یان وه‌شێن، بە‌لكو بەشیویه‌كى ریز ریزو لەیەكترى دوور تۆودان بوەشێن، بۆ ئەوهى بە جوانى سود وەرگرێ لەپوناكى و هه‌وا، هه‌روه‌ها بۆ ئەوهى گیای زیانبه‌خشى لێ جیا بکریته‌وه. کاتیك کریکارانى لەسەر ئەمە سکاڵایان لێى کرد بە‌وهى کارى زیاده‌یان پێده‌كات، "جیسرۆ" نامێرى كێلانى زه‌وى داهینا كه تۆودانه‌كه‌ى بەشیویه‌كى ئۆتوماتىكى خیرا داده‌چاند. بەم شیویه‌ جیسرۆ توانى بەرهمەى خۆى زیادبكات لەشەش بوشل لە یەك دۆنم دا، بۆ بیست و چوار بوشل لە یەك دۆنم.

لە هەمان کاتیشدا "فیسکۆت تاونسید" 1674-1738، بە بەکارهێنانى شیوازو میکانیزمى جیسرۆ لەکشتوکال کردندا توانى بەرهم زیادبكات. هه‌روه‌ها پێگه‌یه‌كى تازه‌شى خسته سەر داهینانه‌كه‌ى "جیسرۆتول"، كه خۆى ده‌بینیه‌وه لەبەکارهێنانى

خولی داچاندنی یه ك له دواى یه ك و له یه كتر جیاواز له چه ند سالیکی به دواى یه كدا، به چاندنی گهنم و جوو لوبیا و شیلیم، كه ئه مانه چوار سالی ده خایاند واتا "هه ر ساله و بابه تیکی ده چاند". هه روه ها به به كارهیئانی په یینی چاك و نایاب، "تاونسید" توانی دوو ئه وه نده ی جوتیاران به ره هم بهیئى.

له لایه کی تره وه "پوبرت پاكویل 1725-1775" شیوه یه کی تری خسته سه ر شیوازه کانی "تاونسید و جیسرو"، ئه میس چاککردنی ئازله بوو، به تاییه تی ئازله ی شیرمه نی و ئازله ی به کارهیئراو له کشتوکال. گرنگترینان چیل و په زو ئازله ی به رز "ئه سپ و ئیستر". له ئه نجامی تاقیکردنه وه که یدا گوشتی فروشر او له نئوان سالانی 1710-1795 سی ئه وه نده زیادی کرد. ئیدی دواى ئه مانه خانه دانان و پادشاکان هه ستان به به کارهیئانی ریگه و شیوازی تازه و نوئ له کشتوکالدا و هه روه ها چاکترکردنی ئازله لان. له م نئوانه جوورجی دووه می شای ئینگلترا هه ستا به بلاوکردنه وه ی کتیه که ی جیسرو، که له باره ی کشتوکالدا نوی بووی له سالی 1730. "جیسرو زانیاری و ئه زمونه کانی له کتیه کدا نوی له سالی 1730". خه لکیش ده ستیان کرد به بلاوکردنه وه ی ئه م زانیاریانه له ئینگلترا و کیشوهری ئه وروپا.

به ناویانگترینی ئه وانیه ی که زانیاریان له باره ی کشتوکالی تازه بلاوکرده وه "ئارسه ریونك" بوو 1741-1820. ئارسه ر نوسه ریکی ئینگلیز بوو، هه روه ك یه کیكیش بوو له خاوه ن زهویه کانی ئینگلترا. ئارسه ر نهیده توانی به و داها ته که مه ی زهویه کانی بژی، هه ربویه دهستی کرده نوین له باره ی کشتوکالی تازه له پوژنامه ی "پوداوه کشتوکالیه کان" که به هویه وه کاریگه ری له سه ر خه لکیکی زور دروست کرد له ئینگلترا و کیشوهری ئه وروپا و ئه مریکا. جگه له مه ئارسه ر هه ستا به ریكخستنی گه شتیکی زور له ئینگلترا و ئه وروپا و، لیکچه ری پیشکesh ده کرد له فه ره نساو پروسیا و ئه مریکا، هانی خه لکی ده دابو پیاده کردنی ریگه و شیوازی نوئ له کشتوکال کردندا. جا له ئه نجامی به کارهیئانی ئامرازو میکانیزمی زانستی له

کشتوکالدا کێلگەکانی ئینگلترا بوون بە کێلگە ی تاکە کەسی "تایبەت"، کە ژمارە یەک خانەدانان و سەرماوەدار لە چینی ئەپستۆکراتی خۆیان دەکردە خاوەنی. کێلگە بچوو کە کان کەم بوونە وەو خزانە پال کێلگە فراوانەکان، ئەمەش لە پێگە ی پەرژین کردن. بەو بیانۆی کە میکانیزمی نوێ لە کشتوکالدا ناتوانی بەرھەم زیادبکات ئەگەر لە ناوچە یەکی فراوان نەبێت. ساکاتیکیش ئەمە پێویستی بە خەرجی و تیچوونیکی زۆر بوو لە توانای کەسیک دانەبوو پێی هەستی، جگە لە دەوڵە مەندو خانەدان و سەرماوەداران، کە ئەمانە بە هۆی بالادەستیان بە سەر پەرلەمان و هەروەها هەبوونی توانای دارپشتنی یاساو قانونی پێویست لە هەمبەر پاراستنی کێلگەکانیان، وە ک یاسای دانەویڵە، دەیان توانی پرۆسە کە جێبەجێ بکەن و قازانجی زۆر بە دەستبێنن.

ئەو بوو لە ئەنجامی پیشکەوتنی زانستی لە بواری کشتوکالدا، بەرھەمی کشتوکالی دای لە زیاد ی و کرێی زەوی کشتوکالی بەرز بوویە وە، هەروە ک داھاتی سالانە ی کشتوکال زیادیکرد و نرخ ی کرێی کرێکارانی کشتوکالیش لە سەدە ی هەژدە بەرزبوو.

بەشی یازدەهەم

مەلانیی داگیرکاری ئە هەردوو

سەدە ی حەق دەو هەژدە

مەلانیی داگیرکاری لە هەردوو سەدە

حەقدەو هەژدە.

پێشەوا پێشینه کان:

ئیسپانیا و پرتوگال دوو دەوله‌تی داگیرکار بوون و بازرگانی خۆره‌لات و داگیرگەکانی ئەمریکایان لە سەرەتای دۆزینەو و جوگرافیه‌کانەو و تاوێکی کۆتایی سەدە ی شازدە بۆ خۆیان قۆرغ کردبوو. ئینگلیزو فەرەنسیه‌کانیش ئەو گەپان و دۆزینەو و کەمانەیان نەقۆستەو و کە لە کۆتایی سەدە ی پازدەو سەرەتای سەدە ی شازدە پێی هەستان.

بەلام کاتی بازرگانی خۆره‌لات و داگیرگەکانی ئەمریکا بەرەم و قازانجێکی زۆری باراند بە سەر پرتوگال و ئیسپانیا، ئینگلیزو فەرەنسیه‌کانیش چاویان لە ئەوان کردو دەرکیان بە گرنگی بازرگانی و داگیرگەکان کرد. لە سەردەمی شازنە ئیلیزابێس 1558-1603 ئینگلترا دەستیکرد بە شالۆیکی دەریایی کە لە پێگی پفاندن و چەتە کاری و بازرگانی کۆیلەو و ئەنجامی دەدان. لە بەناویانگرتینی ئەوانە ی کە هەلەستان بەو کارە، جون هوکنز بوو 1532-1595. "هۆنگنز" شاری بلیموس شوینی لە دایکبوونی بوو، هەر لەویش دەستیکرد بە کاری بازرگانی زنجەکان لە گەڵ پرتوگالیەکان. ئەوان زنجەکانیان لە غینیا لە کەناری خۆرئاوای ئەفریقا و دەهینا و پاشان دەیانگواستەو جیهانی نوێ، هەر لەویش دەیانفرۆشتن بە داگیرکەرە ئیسپانیەکان. جا "هۆکنز" لە شەستەکانی ئەم سەدە ی دەستیکرد بە شالۆه‌کانی و لە قازانجیشدا بەشی شازنە ئیلیزابێسی دیاری کرد. هۆکنز لە حەفتاکاندا بە شیۆه‌یه‌ک دەوڵە مەند بوو، کەوێک سەرمایه‌دارێک خۆی نواند. چەندان هەلەمەتی پێکخست بۆ کارکردن و سەرقال بوون بە بازرگانی کۆیلە و هێرش کردنە سەر داگیرگەکانی ئیسپانیا لە ئەمریکا و پفاندنی کەشتیه‌ پڕ لە زێڕەکانی ئیسپانیا لە کاتی گەپانەو و یان لە ئەمریکا. هەروەها هەستا بە پێکخستنی کەشتیه‌ لی ئینگلیزی لە ژێر سەرپەرشتیاری پاشایه‌تی.

جگه له مه وهك ئه دمیرالیک له جهنگی ئارمادا پۆلیکی گرنکی گێرا له پێگری کردن له که شتییهکانی ئیسپانیا. شیاوی باسه هۆکنز خۆی وهك پیۆریتانه توندپه وهكان حیساب ده کرد.

ئیلیزابییس به فهرمی ئامۆزای "جۆن هۆکنزی" کرد به بریکاری خۆی و ده سه لاتی پێدا، که ناوی "سیرفرانسیس دریک" (1545-1595) بوو. ئیلیزابییس بۆ مه به ستی هه ستانی به کاری چه ته یی و پفاندن ئه وی به م شیوه یه له خۆی نزیک کرده و. دریک توانی له سه ر حیسابی ئیسپانیه کان ناویانگو سامانیکی زۆر به ده سه ته ییتی. له سالی 1577 هه ستا به ئه نجامدانی گه شتیکی ده ریایی به ده وری جیهان، که سی سالی خایاند، ئه م گه شته دووه مین گه شت بوو له دوی گه شته که ی ماجة لان. دریک یاهوهرانی له پێگه یاندا هه لده ستان به کاری چه ته یی و پفاندن. ئه مانه که شتییهکانیان به و شتومه کانه پڕکردبوو که له ئیسپانیه کانیان به تالان بردبوو له پێگه دا. هه روه ها "تۆماس کافیدش" یه کیکی تربوو له پیاوه سه رکێشهکانی ئینگلیزو، هه ستا به ئه نجامدانی گه شتی سییه م به ده وری جیهان 1586-1587، که نزیکه ی دوو سال و په نجا پۆژی خایاند. ئه ویش وهك پێشینه که ی خۆی له هه رکوی بۆی لوبا چه ته یی ده کرد. هه ربۆیه کاتیگ گه رانه وه ده ریاهانه کان ئاوریشمیان ده پۆشی، هه تا گو تراوه: "چارۆگه ی که شتییه که ی داپۆشرا بوو به ئاوریشمی به زیتر نه خشکراو".

"سیر همفری گیلبرت 1539-1583، والتد رایلی 1552-1618" له و سه رکێشه به ناویانگانه بوون. "گیلبرت" به هۆی پێگری و چه ته ییه وه قازانجیکی زۆری کردو به ژداری کرد له جهنگی هۆلندای دژ به ئیسپانیا. به لام هۆی ناویانگی ئه و هیه کام له وانه نه بوو، به لکو به هۆی ئه مه وه بوو که باوه پری وابوو ده توانی له پێگه ی باکور و اتا پێگه ی ده ریای باکور، یاخوود باکوری پۆژه لات بگه ی به هیندو چین، به و پێیه ی ئه م پێگه یه کورتترین پێگه یه بۆ گه یشتن به هیند له ئینگل تراوه. جا باوه په که ی خۆی خسته بواری جیه جی کردن و له گه ل ژماره یه ک له هاو پێیانی له سالی (1578-

1579) پینگهی باکوری گرتە بەر. که چی هه وله کانی به هۆی سه هۆلبه ندی ده ریاکان شکستی خوارد، به لام هۆکار پیکش بوو بۆ زیاد بوونی زانیارییه جوگرافیه کان و بالاده ستبوونی به ریتانیا به سهر پاوگهی ماسی له ده ریاکانی باکور، به تاییه ت نه هه نگ. له لایه کی تریشه وه "گلیبرت" داگیرگهی "سنتجون" ی له نیوفاولاندو له سالی 1583 بنیاتنا. له گه ل ئه وه ی نیشه جیگهی یه که م شکستی هینا، به لام به رده وامیان له کاری داگیرکاری بووه هۆی پیکهینانی ئیمپراتوریه تی داگیرکاری له که نه دا.

"والتر پایلی" که له سه ره تادا ناومان هینا، یه کی بوو له نزیکانی شارنه ئیلیزابیس، به هۆی هیرشکردنی بۆ سهر داگیرگه ئه مریکیه کان و بازرگانیه تی ئیسپانیا، سامان و مالیکی زۆری به ده سته که وت. ئه م سامانه یشی به وپه ری ده سته که ویه وه له پرۆژه کانیدا خسته کار. گلیبرت به ژداری کرد له دامه زراندنی داگیرگهی نیوفاولاندو ناوی لیتنا قیرجینیا. هه روه ها له دورگهی "رونوک" له "نورس کارلانی" چه ند داگیرگهی تری دامه زراند، جا هه رچه نه ده ئه م داگیرگه یه به رده وام نه بوو، به لام به هۆی ئه م شه پۆله کۆچکردنانه که له دوایدا به رده وام بوون بۆ سه ری، ئه م ناوچه یه ی به ته واوی ئاوه دان بوویه وه.

ژماره یه کی به رچاو له سه رکیشه توندو چاوقایمه کان، ویلایه ته یه کگرتوه کان و که نه دایان ئاوه دان کرده وه، وه له پشته وه ی کاره سه رکیشه کانیان قازانجیکی بۆ شواماریان ده سته که وت، له م قازانجه ش به شی ئیلازابیسیان دابین ده کرد، هه مویشی به ناوی پرۆتستانتییه تی دژ به کاسۆلیکیه ت بوو.

به راستی ئینگلترا ئه و ده وله ته بوو، که به هاوکاری هۆلندی و فه ره نسیه کان قورغکاری ئیسپانیای تیکشکاند. له دوای جهنگی ئارماداش ده ریاوانانی ئینگلیز له دژی ئیسپانیا له ده ریاو زه ریاکان بلا بوونه وه و ده ستیان کرد به بازرگانی کردن له گه ل خۆره لات و خۆرئاوا و هه ستان به دامه زراندنی چه ندین کۆمپانیا و شه ریکه. ئیدی

بەهۆی ئەمانەوێ سامانیکی زۆر بوو ئینگلترا هەلپژاو ژمارەیهکی زۆر لەخەلکی لەئەرستۆکراتی و چینی ناوەندو خەلکانی سەرکێش بوونە خواوەنی سامانیکی زۆر.

لەسەردەمی جیمسی یەکەم بازרגانی کردن هەریەردەوام بوو، بەلام هێرش و پەلامار بوو سەرکەشتی ئیسپانیەکان کۆتایی پێهات، ئەمەش بەهۆی سیاسەتی ئاشتی خوازانەیی جیمس لەبەرامبەر ئیسپانیا. هەروەها شەریکە و کۆمپانیای بازרגانیان دامەزراندو یەکەمینێ ئەو کۆمپانیایانە کۆمپانیای "مۆسکۆفی" بوو، کە لە سەردەمی "ماری تیۆدۆر" بوو بازרגانی کردن لەگەڵ پوسیا دامەزرێندرا. ئەم بازרגانیە لەگەڵ پوسیا لەسەردەمی ئیلزابێس و جیمسی یەکەم هەر بەردەوام بوو، بەلام بەهاتنی "پترسی گەورە" پچرانی تێکەوت.

لە پێناوی قۆرغکردنی بازרגانی خۆرەلاتی لوتکەیی ئاوات و بازרגانی کردن لەگەڵ ئەو ولاتانەیی کە لەژێر دەستی ئەوروپادا نەبوون، لەسالی 1600 بەریتانیا کۆمپانیای هیندی خۆرەلاتی دامەزراند. لە سەرەتادا هەندێ سەرکەوتنی بەدەستەینا، بەلام دوای نوێ کرانەوێ بەرێژاریەکان لە سالی 1609، وە زیادبوونی سەرمایەداران بە بەردەوامی، کۆمپانیای هیندی خۆرەلاتی بوو بە سەرچاوەیەکی گەوری سەرۆت و سامانی ئینگلیز لەهیند. ناوەندی ئەم کۆمپانیایە لە شاری "سورات" لە کەناری خۆرئاوای هیندستان بوو. کەشتیگەلی ئینگلیزی توانی پرتوگالیەکان لە هەندێ لە شارەکانی کەناری خۆرئاوا دەرێکات و دەستیش بگرێت بەسەر بەندەری گرنگی "مزولی باتام" لە کەناری خۆرەلات. لەسالی 1622 کەشتیگەلی کۆمپانیا دەستیگرت بەسەر دورگەیی هورمز یاخود تەنگەیی هورمز و پرتوگالیەکانی لەوێ دەرپەراند. بەهۆی ئەمەش بناغەیی ئیمپراتۆریەتی بازרגانی ئینگلیزی لەهیندو ئێران داڕپژرا.

لە سەردەمی جیمسی یەکەم پێۆریتانە توندپەرۆکان دەستیانکرد بە کۆچکردن پووەو ئەمریکا. شاری "جیمس تاون" لەسەردەستی ئەوان بنیات نرا، هەروەها شاری "بلیموس" لە کەناری "نیوئاینگلند" لەسەر دەستی بەشیکی تر لەو پێۆریتانانەیی کە

کۆچیان کردبوو له سالی 1620 بنیات نرا. ئیدی له م کۆچره وانه وه کۆچکردنی ئینگلیزه کان بۆ ئه مریکا پچکه ی گرت. دواتر له به شیکێ تایبهت باسی ده که یین. ههروه ها چه ند نیشه جیگه یه کی تری ئینگلیزی له سالی 1630 له بوستن په یدابوو، ههروه ها له "پروفسیدس" له 1636، وه له "هارتفۆرد" له 1636، جگه له مه وه له سالی 1638 له "نیوهایفن" نیشه جیگه دروستکرا. ژماره ی دانیشه توانی فره جینیا دای له زیادی و "لۆرد بیتیمۆر" نیشه جیگه ی "میری لاند" ی- له سالی 1634 بنیاتنا. ههروه ها ئینگلیزه کان ده ستیانگرت به سه ر دورگه ی "سنت کریستوفه ر" و "باربادوس" له سالی 1625. وه توانیان ده ستبگرن به سه ر "نیفیس" و "مونتیسیرات" له دورگه ی هیندی خۆرئاوا.

گه وrehوونی بازرگانی و داگیرکاری فره رهنسی:

وه نه بی ته نها به ریتانیا چاوی به دوا ی بازرگانی ته ی ئیسپانیا وه بوبی و ته نها ئه ویش هه ولێ نه هیشتنی ئه م قۆرغکاریه ی دابی، به لکو فره رهنساش هه ولێ زۆریدا بۆ له باربردنی قۆرغکاری ئیسپانیا له بواری بازرگانی و داگیرکاری. سه رمایه داریهت له فره رهنسا گه شه ی ده کردو فره رهنسیه کان به خه ستی کێپرکییان له سه ر بازرگانی و قازانج ده کرد. کێپرکیی داگیرکاریش له نیوان ئینگلترا و فره رهنسا له هه ردوو سه ده ی چه قده وه هه ژده زۆر خه ست و خۆل بوو. فره رهنسیه کان له سه رده می لۆیسی دوا زده و فرانسوا ی یه که م، ده ستیان کرد به دامه زاندنی ناوه ندو مه رکه ز له ئه مریکا. ههروه ها دۆزه ره وه یان هه بوو بۆ گه ران و پشکنین و به جیهاندا. به ناوبانگترینی دۆزه ره وه کانیشیان "فیرازانو و کارتیل" بوون. به مه به ستی ده ستبه سه رداگرتنی که شتی و داگیرکه کانی ئیسپانیا، ئه دمیرال "کۆلینی" هانی فره رهنسیه کانی ده دا بۆ هه لکو تانه سه ر که شتی و داگیرکه کانی ئیسپانیا و پرتوغال و تالان کردنیان، به تایبهت له فلۆریدا و به رازیل. داگیرکاریه کانی فره رهنسا له سه رده می هنری چواره م هه ر به رده وام

بوو. یه کۆ له و سهرکیشه فهره نسیانه ناوی "سموئیل چاپلن" بوو، که توانی پووباری سنت لۆرنس بدۆزیتته وه و شاری کیویکیش له سالێ 1608 بنیات بنی. فهره نسیه کان پێش ئه وه ی بگه نه نیوه ی سه ده ی هه قه ده، که ندا و ئاکادیا "نوفاسکوشیا" یان- داگیرکرد و بازرگانی فهره "که ول" ماسی و ته خته یان له ئه مریکای باکور بوخۆیان قۆسته وه. جگه له مانه ش فهره نسیه کان به شداریان ده کرد له بازرگانی کۆیله له که ناری خۆرئاوای ئه فریقا.

بازرگانی هۆلندا و داگیرکاری هۆلندی:

له نیوه ی سه ده ی هه قه ده هۆلندا له دوای ئیسپانیا و پرتوگال ده هات له چالاکی بازرگانی و داگیرکاریدا. هۆلندا ولاتیك بوو که سودمه ندبوو له داگیرگه کانی ئیسپانیا و بازرگانی پرتوگال. هه ربۆیه بووبه ده وله مند ترین ده وله تی ئه وروپا له سهرده می چارلسی پینجه م. ساکاتیکیش هۆلندا جه نگی هه لگیرساند له دژی فلیپی دووه م و شویتنگره وه کانی، ئاکامه که ی بۆ ئه وان زیان و کاره سات باری نه بوو، به لکو سهرکه وتن و سه ره خۆیی بوو. هۆلندا له سالێ 1595- ده- ده ستیکردبوو به ئه نجام دانی بازرگانی کۆیله له که ناری غینیای ئه فریقای خۆرئاوا. وه له سالێ 1595 یه که م شالاولیان بۆ هیندو دورگه ی هیندی خۆره لات (دورگه ی بهار) نارد. پاش ئه مه و له سالێ 1602 دوای ئه وه ی به کۆمپانیای پێشوویان گری دا، کۆمپانیای هیندی خۆره لات هۆلندیان دامه زراند. دواتر پرتوگاله کانیا ن له "سه یلان و جاوه و سومترا" دورگه ی بهار "ملاقه" ده رپه پاند. ئه و سهرکه وتنه ی که هۆلندیه کان له سالێ 1606 له ملاقه به ده ستیان هێنا له به رامبه ر که شتیگه له کانی پرتوگالی و ئیسپانی و هه روه ها تیکشکاندن پاشماوه ی که شتیگه له کانی ئیسپانیا له "جبل تاریق" له سالێ 1607، هۆیه کی کاریگه ربوو بۆ نشوستی هینانی ئیسپانیا و پرتوگال، هه روه ک هۆیه کیش بوو بالاده ستبوونی هۆلندا به سه ر ده ریا و پێگه بازرگانیه کان.

دوای زال بوونیان به سهر ناوچه کاندای "جۆن کوین" ههستا به به پێوه بردنی ئهم ناوچه و به ستنی پهیمان له گهڵ سهرکردهی ناوچه کان له و شوینانهی که دهیانکرد به ناوهند یاخود دامو دهزگیان لی داده مه زرانده. ئه مهش نیمچه دورگه ی "مالایه و فوراموزاو بورینوو سیلیبیس"، ههروه ها به شیکی "نیوگینا" و که ناری خۆرئاوای ئوستورالیای گرتیه وه. هه موو ئه مانه هۆلندیان کرده ئیمپراتۆریه تیکی بازرگانی داگیرکاری. نابراو "کوین" شاری "باتافیا" ی له سالی 1619 له دورگه ی "جاوه" بنیاتنا، وه ک ناوه ندیک بو ئهم ئیمپراتۆریه ته.

ئیدی له دوای ئه مه هۆلندا له بواری بازرگانی خۆره لات به تایبتهت خۆه لاتیی دور "چین، یابان، هیند" جیگه ی ده ولته ته گه وره کانی گرتیه وه. پاش ئه مه ده ریاوانی هۆلندی "ئه بیل تاسمان" (1603-1653) به ده وری ئوستورالیادا سوپایه وه و نیوزله نداو دورگه ی "تونگا و فیجی" دۆزیه وه. به هه مانشیوه ده ریاوانیکی تریان له سالی 1645 ده ستیگرت به سهر دورگه ی "سنت هیلانه". له سالی 1645 کاتی که له نزیک لوتکه ی ئاوات گه رده لول و باو بوۆران که شتی هه کانی تیکشکاندن، ئه وان له نزیک شوینی پودا وه که هه ستان به بنیاتنای شاری "کاپتۆن" و داگیرگه ی ئه فریقای باشور. له هه مان کاتدا بناغه ی داگیرکاری هۆلندیان له ئه مرکا داپشت، ئه مهش به ده ستگرتنایان به سهر به پازیل له سالی 1624، ههروه ها دورگه ی "توبوگو" و "کراسا" یان-له هیندی خۆرئاوا 1632-1632 له ئیسپانیایان سه ند. هه ندی له هۆلندیه کان له دۆلی پوباری هه ندسن نیشته جی بوون و له سهر پێژگه ی ئه و پوباره شاری نیو ئه مستردام یان- بنیاتنا "نیوۆرک ی ئه مپۆ"، وه به 150 میل له باکوری ئهم شاره قه لایه کیان دروستکرد به ناوی قه لای ئۆرنج و، سه رجه م ناوچه که شیان به نیوزلاند "زه ویه نزمه نوپیه کان" ناوه د کرد. به م شیوه یه له نیوه ی سه ده ی هه قده هۆلندا جیگه ی ئیسپانیایا و پرتوگالی گرتیه وه له بواری بازرگانی و هه بوونی داگیرگه دا له ئاسیایا و ئه فریقیا و ئه مریکا. وه بووبه پکه به ری سه ره کی ئینگلترا و فه ره نسا

به شیوه یهك ولاته ئه وروپیه كان ئیره ییان به خوشگوزهرانی هۆلندا ده بردو چاویان تیئریبوو.

جهنگی بازرگانی له نیوان ئینگلته راو هۆلندا :-

دهوله مه ندبوونی هۆلندا و هه ولدانی بۆ پاوانکردنی بازرگانی و قۆرغکردنی داگیرگه كان و دورخستنه وه ی خه لکانی تر له م کایه ، بووه هۆی په یدابوونی ناپه زایی و پکه به ری کرانی . هه روه ها بووه هۆیه ك بۆ دهوله ته گه وره كان كه هه ولده ن قۆرغکاری هۆلندا تیکبشکێن . فه ره نساو ئینگل تراش له پێشه وه ی ئه م ده ولاتانه بوون . بۆ گومان گه شه کردنی سه رمایه داری ده وری گرنگی له م کایه دا ده گێراو وای له هه رییه كه له دهوله ته سه رمایه داره كان کرد كه به رژه وه ندی ئابووری بخه نه پێش ته وای پرسه نه ته وه ییه كان .

له ماوه ی سه ده ی چه قده زنجیره یه ك جهنگ له نیوان ئینگلته راو هۆلندا هه لگیرسا . کێپرکی کردنی ئه م دوو ولاته له زه ریای باکووری ئه تله سی له سه ر راوگه کانی ماسی ده ستی پێکرد ، وه له هیندی خۆرئاوا و که ناری ئه فریقای خۆرئاوا له سه ر بازرگانی کۆیله و ناوه نده بازرگانیه كان ده ستی پێکرد . دامه زانندی داگیرگه ی زه ویه نزمه كان "له باشوری نیوئاینگلاند" کاریگه ری گه وره ی هه بوو له دروستکردنی مه ترسی له سه ر فه رجینیا . کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی هۆلندی پێگری کرد له نوینه رانی کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی ئینگلیزی له مه ر ئه نجامدانی هه ر چالاکیه کی بازرگانی له گه ل دوورگه ی به هار "هیندی خۆره لاتی" . وه له ساڵی 1623 که شتیگه لی هۆلندی هه ستا به سازدانی کوشتارگه یه ك بۆ بازرگانه ئینگلیزه كان و سه رجه م بازرگانه ئینگلیزه کانی له ویدا کوشت . شیایوی باسه ئه م کوشتارگه یه به کوشتارگه ی "ئامبویانا" ناوی ده رکرد .

لەسالی 1651، حکومەتی کرۆمۆویل یاسای کەشتیوانی دەرکرد، کە بەگوێرەی ئەم یاسایە دەبۆایە بازرگانی ئینگلیزی لەسەر کەشتی ئینگلیزی بێت. لەمەوەشەوێ پێگری کرد لە ھۆڵەندیەکان لە بازرگانی کردن لەگەڵ ئینگلیزەکان بەشیوەیەکی رستەوخۆ. لەم کاتەشدا زنجیرەیک جەنگ لەنیوان ھەردوولادا ھەلگیرسا. ئەم جەنگانە لەنیوان سالانی 1652-1654 ھەلگیرساو ھۆڵەندیەکان بەسەرکردایەتی ئەدمیرال "دی رۆیتر" و "فان ترومب" سەرکەوتن بەسەر ئینگلیزەکان. بەلام ھەندی سەرکەوتنی ئینگلیزەکان ھۆڵەندیەکانی والیکرد بە پێی پەیمانی "ویستمەنسی" سالی 1654 دەستبەرداری ناوەندەکانی بازرگانی ببن لە ھیندی خۆرھەلات بۆ ئینگلیزەکان. ھەروەھا ھۆڵەندا قەرەبووی کوشتارگەی "ئامبویانا"ی بۆ ئینگلیزەکان کردەو. وە لەئەنجامی شۆپشیک کە لەبەرازیل و لەدژی ھۆڵەندا بەرپابوو لەسالی 1623، ھۆڵەندا دەستبەرداری بەرازیل و تەواوی داگیرگە بچووکەکانی ئەمریکای باشور بوو بۆ پرتوگال. جەنگی دووھمیش کە لەنیوان ئینگلتەرە و ھۆڵەندا ھەلگیرسا، لەسالی 1665 دەستی پێکردو تا 1667 بەردەوام بوو. "دی رۆیترز" کەشتیەکی ئینگلیزی لەپێژگەی پواری تایمز سوتاندو دانیشتوانی لەندەنی تۆقاند. بەلام سەرکەوتنی ئەمجارەش بۆ ئینگلیزەکان بوو کاتیکی توانیان دەستبەگرن بەسەر شاری نیو ئەمستەردام و ناویان لێنا نیویۆرک.

جەنگی سێھەمیش لەسالانی 1672 تا سالی 1674 بەردەوام بوو. ئەم جەنگەش لەئەنجامی کارە دوژمنکاریەکانی لۆیسی چواردە بوو بۆسەر ھۆڵەندا. چارلسی دووھمی پاشای ئینگلتەرە لەم کاتەدا بەھۆی ئەوێ باوەڕی وابوو کە ھۆڵەندا مەترسی گەرە دروستدەکات لەسەر بازرگانی ئینگلیزی، ھاوپەیمانی لۆیسی کرد. وەلێ پەرلەمانی ئینگلیزی باوەڕی وابوو کە ھۆڵەندا بەھیچ شیوەیەکی لەشیوەکان نابێتە مەترسی لەسەر بازرگانی ئینگلیزی، بەلکو ئەو فەرەنسایە کە دەبێتە دوژمنی یەکەم لەداھاتوودا. لەمەشەوێ ھەریەکە لە چارلس و جیمسی برای سیاسەتییکی ئەم بەرەو ئەم بەرەیان

پیاوێکی نوێی ئەوروپا لە هەمبەر هۆلندا و فەرەنسا. واتا "هەر جاره و لایەنگری لایەنیکیان دەکرد".
لەم ماوەیەدا و تا ساتی هەلگیرسانی شۆپشی جەلیلە، ئینگلتەرا هاتە ئەو باوەڕە کە
پۆلی هۆلندا کۆتایی پێهات و فەرەنسا تاکە پرکەبەری بەردەم مەزنبوونیانە. ئیدی
لەسالی 1689 هەو- مەملانی ئینگلیزی و فەرەنسی دەستپێکردو تا سەدەی نۆزدە
خایاند.

مەملانی ئینگلیزی و فەرەنسی

فەرەنسا لە ئەمریکا :-

لە کۆتاییەکانی سەدەی پازدەهە فەرەنسیەکان بە پاوکردنی ماسیەو خەریک بوون
لە کەنارەکانی کەنەدا. فرانسوای یەکەمی پاشای فەرەنسا لەسالی 1524
"فیرانزاوای" ناردە ئەمریکا. دوواتر لەسالانی 1534-1542 سی شالووی تری
وەرپێخست بە سەرکردایەتی "جاک کارتر". ئەمەیان توانی دۆلی پووباری "سنت لۆرنس"
تاوێکو "مۆنتریال" بدۆزیتەو. وە کاتی ک "سموئیل چاپلن" لەسالی 1608 شاری
"کیوبک"ی دامەزراند، ئینگلیزەکان پێش ئەوان بەسالی شاری "جیمس تاوون"یان-
لە فەرەنجینیا بنیات نابوو. "چاپلن" ژمارەیک دەریاچەی دۆزیو و پەییوەندیەکی
دۆستانە بەهیزی لەگەڵ هیندیە سۆرەکان بەست. کاتی ک "چاپلن" لەسالی
1635 مرد، فەرەنسیەکان دەستیانگرتبوو بە سەر پووبەریکی بەرفراوانی کەنەدا کە
فراوانتر بوو لە پووبەری فەرەنسا. ئەم ناوچەیش بریتی بوو لە نیوانی دۆلی پووباری
"سنت لۆرنس" و دەریاچە گەورەکان. ئەم ناوچەشیان ناونا فەرەنسی نوێ.

کاردینال "پیشیلیۆ" لەسالی 1627 بوو بە رهێنانی ناوچە داگیرکراوەکان
"فەرەنسی نوێ" کۆمپانیایەکی فرە بەشی دامەزراند. ئەوێندە نەبرد کە ئەم
کۆمپانیایە بازراوانی فەرەنسی قۆرغکرد لەم ناوچانە کە ئەم بازراوانیە دیگرتەو.
حکومەتی پیشیلیۆ مەرجی کرد لەگەڵ کۆمپانیای بەوێ چوار هەزار فەرەنسی

لەسەردەمی لۆیسی چواردەش کۆلیبێر سیاسەتییکی نوێی گرتەبەر و لەسالی 1674 کۆتایی هێنا بە کۆمپانیای کارگێڕیەکی راستەوخۆی بەسەر ناوچەکەدا سەپاند. لەسالی 1672 کۆلیبێر "کۆمەنت دی فۆرتیناک"ی - دامەزراند وەک فەرمانپەرەوای گشتی بە سەرناوچەکە بۆ بەرپۆوەبردنی فەرەنسای نوێ. "فۆرتیناک" تا سالی 1698 بەردەوام بوو لەفەرمانپەرەوایی کردن. بێجگە لەسالانی 1682 بۆ 1689. "فۆرتیناک" فەرەنسای نوێی بە ئاراستەی خۆرئاوا و باشور فراوان کرد. لەسالی 1673 "لۆیس جولێت" لەپوباری میسیسیپی تاوەکو ئۆرکنسا دۆزیوە. هەرودەها "سوێردی لاسال" ویلايەتی "وینسوی" دۆزیوە. وە لەسالی 1682 لەپوباری میسیسیپی دابەزی و تەواوی پوبارەکە ی دۆزیوە و دۆلی ئەم پوبارە ی بەهێ فەرەنسا دانا بەبێ گەیشتنی بە "نیو ئۆرلین". وە ناوی لیئینا "لوئیزانا". "لاسال" لەهەکی لەشالاولەکانیدا لەلایەن کۆمەڵەکە یەوێ کوژرا. بەلام هەرچۆنێک بێت نیشتهجێگە یەکی فەرەنسی دامەزراند لە کەنداوی مەکسیک لەسالی 1699. بەم شێوە یە فەرەنسا تۆوی ئیمپراتۆریەتی خۆی لە ئەمریکادا چاند، کە لە پێژگە ی پوباری سنت لۆرنس وە - درێژ دەبوویە وە بۆ پێژگە ی پوباری میسیسیپی.

فەپەنسىيەكان تەنھا بە نىشتە جېببونيان لە دۆلى پوبارى سنت لۆرس و كەنەدا ئۆقرەيان نەگرت، بەلكو بەشېكان لە "نيونائىنگلاند" نىشتە جېبون. بەهەمانشيوە چوونە دۆلى پوبارى ميسيسىپى و لەسالى 1717 شارى "نيوئۆرلين"يان- بنیاتنا. هەرەك چەند شارىنكى ترى وەك: سنت لويس و ديتروپيان بنیاتنا.

ئىنگىلىز و فەپەنسىيەكان لەئەفرىقا :-

ئىنگىلىزەكان داگیرگەيان دروستکرد لەكەنارى زىپو كامبىيا لەئەفرىقاي خۆرئاوا. ئەمە لەكاتىدا فەپەنسىيەكان نىشتەجى بوون لەپېژگە پوبارى سەنىگال و مەدغەشقىر لەكۆرى. ئەم ناوەندە ئەفرىقايەش و پىستگەى بازىرگەنى كۆيلە و زىپو عاج بوون. وە ئەفرىقا ئاوەدان نەبوو وە تا ھاتنى سەدەى نۆزدە. لە زىپى غىنياشە وە وشەى جىيە "گىنيا"ى ئىنگىلىزى وەرگىرا.

مەلەلانى ئىنگىلىزى و فەپەنسى لە ھىند

ھىندستان لەسەدەى ھەقدە :-

ھىندستان لەھەموو ولاتىكى جىھان زىاتر سەرنجى ئەوروپىيەكانى بۆلاى خۆى پاكىشاو. ھەربۆيە ئامانجى ولاتە ئەوروپىيەكان لەكۆتايىيەكانى سەدەكانى ناوەراستە وە گەشتن بوو بە ھىند. نىمچە كىشورەى ھىند لە پووى پووبەرە وە بە قەدەر نىوەى ئەوروپا دەبىت و ژمارەى دانىشتوانى لەسەدەى ھەقدەدا نزىكەى دووسەد ملیۆن كەس بوو. دەمىك بوو ئەوروپىيەكان دەيانويست بەرھەمەكانى ھىند لە لۆكە و كەتان و بەھارات و ئاورىشم بەردى بەنرخ و دروستكراو پەنگىنەكان بەدەسبەخەن.

ھىندستان لەلايەن بنەمالەيەكى مەغۇلى موسلمانە وە لەسەدەى شازدە وە فەرمانپەرە وایى دەكرا. ئىمپىراتۆرى گەورە لە سالانى 1555 بۆ 1605 مەزنىترىن

ئیمپراتۆری ئەم بنەمالە یە بوو کە سیاسەتییکی لیبۆردەبیانە ی پیاوێ کرد لە گەڵ پەرگەزو ئاینە جوۆر بە جوۆرەکان و دەر فەتی بۆ کایە ی بازرگانی پەخساندو لە سەردەمی ئەودا هیند یە کگرتووی بە خۆیە وە دی. لە دوای ئەمیش چەند ئیمپراتۆریکی بە هیز هاتنە سەر دەسلالت کە هونەر لە سەردەمی ئەواندا پیشکەوتنی بە خۆیە وە بینی. لە جوانترین شاکارە هونەری و تەلارسازیەکانی ئەوکاتەش مزگەوتی "تاج المحل" ه- کە لە بەردی مەرمەری سپی بنیاتنراوە لە نیوان سالانی 1635-1653، ئەم شاکارە بۆتە جوانترین شاکاری هونەری لە جیهاندا و پەنگدانە وە ی هونەری ئیسلامی لە خۆیدا بەرجەستە دەکات.

لە پووی کارگێڕیە وە ئیمپراتۆرە دواینەکان لە "دەلە" ه- فەرمانرەواییان دەکرد بە سەر ناوچە یەکی بەر فەراوان کە دابەشکرا بوو بە سەر ژمارە یە ک ویلايەت و لە پێگە ی نوینە رەکانە وە فەرمانرەوایی دەکران. ئەوانە زۆرینە یان شیۆ یە ک لە سەر بە خۆیان هەبوو لە هەریە کانیان. بەلام زۆرینە ی هیندۆسەکان گوێڕاپا یە لیان بۆ ئیمپراتۆری مەغولی هەبوو. ئەوروپیەکانیش ئەمە یان بە خالی لاوازیینی و قۆستیانە وە بە شیۆ یە ک کە لە سەدە ی دواتر دا خۆیان سەپاند بە سەر هیندو ئیمپراتۆرەکان.

پرتوگالیەکان لە ناو ئەوروپیەکان یە کەم خەلکانیک بوون کە لە سەردەمی "فاسکۆدیگاما" وە- ناوەندی بازرگانیان لە هیند دامەزراند. هۆلندیەکانیش لە کۆتایی سەدە ی شانزە وە بە سەر پرتوگالیەکاندا سەرکەوتن و شوینیان گرتنە وە لە سەرەتاکانی سەدە ی دواتر دا. لەم کاتەشدا ئینگلیزەکان دەستیان کرد بە پێکخستنی شالاوەکانیان بۆ هیندو باشوری خۆرە لاتی ئاسیا. وە لە سالێ 1611 ئینگلیزەکان یە کەم ویستگە ی بازرگانیان لە "مزولی بتام" دامەزراندو، لە 1612 لە سالێ لە "سورات" ویستگە یەکی تریان کردە وە. کەشتیگە لی کۆمپانیای هیندی خۆرە لاتی ئینگلیزی چەند جارێک لە گەڵ پرتوگالیەکان پووبە پوو بوویە وە و توانی لە سالێ 1622 پرتوگالیەکان لە

دوورگه "هۆرموز" دهرپه پيښی که ده که ویتته دهر وازه ی که نداوی عه ره بی. هه روه ها له سالی 1689 ئینگلیزه کان سی ناوه ندی سهره کی بازرگانیان له هیند وه چنگ که وت. یه که م: کیلیکتا: له پڙگه ی پووباری که نج له سهر که نداوی په نغال, که له سالی 1786 بنیاتیان نا. به لام دلنیانین له وه ی که ئینگلیزه کان توانیان به رگری لیبه که نو بیپاریزن له ئیمپراتوری مه غولی یاخود نه یاننوانی. دووهم: "سیر فرانس ده ی" که قه لای "سه نت جوړج" ی بنیات نا له سالی 1640 له باشوری میدراس. سییه م: شاری "بومبای" له سهر که ناری خورثاوی هیند که ئینگلیزه کان له سالی 1662 وه چنگ خوین خست. ئه مه ش وه ک مارهی کی پاشای پرتوگال بوو که درایه چارلسی دووهمی پاشای ئینگلته را.

فه ره نسیه کان له هیندستان :-

له سهردهمی "هنری چواره م" له سالی 1604 حکومه تی فه ره نسی "کۆمپانیای هندی خوره لاتی فه ره نسی" دامه زراند. وه لی دامه زراندی ناوه ندی بازرگانی له سورات تا سالی 1668 به درهنگ که وت. فه ره نسی و هۆلندی و ئینگلیزه کان تاوه کو کۆتایی سه ده ی حه فده کیپرکییان له گه ل یه کتر نه ده کرد. به لام دامه زراندی مه رکه زی بازرگانی له "شاندرا ناغار" له سالی 1672 له نزیک "کیلیکتا", هه روه ها مه رکه زیکی تریش له دووری سه د میل له "میدارس", بوونه مه ترسی گه وره و په یوه ندی هه ردوو ده ولته تی به ره و ئالۆزی برد له هیندستان.

تیگچوونی په یوه ندییه کانی نیوان ئینگلیزو فه ره نسیه کان له داگیرگه کان :-

پیشتر ئه وه مان پوونکرده وه که فه ره نسا به له سه رخویی هاته نیو گه مه ی داگیرکاری, که چی له گه ل ئه وه شدا بوو به ده ولته تیکی پرکابه رو به هیزی بریتانیا. لیږه وه سه لماندنی هه بوونی خوین و پیشاندانی هیژ وه ک جاران نه مایه وه که بریتی بیته له بنیاتنانی ناوه ندی بازرگانی و دروستکردنی قه لا, به لکو سه لماندنی بوونی هیژو

دەسەلات لە گۆرەپانی جەنگدا نیشان دەدراو دەسەلمێنرا. بۆیە لەسەر هەردوو دەوڵەت پێویست بوو هەبوونی خۆیان لە گۆرەپانی جەنگ دا بسەلمێنن. پێشتر ئەوێمان خستە بەرچاو کە فەرەنسای دەوڵە مەندتر لە پەرووی ژمارەیی دانیشتوانەوێ لە ئینگلترا بەرەو ژوورتر بوو، وە لە گۆرەپانی سیاسی ئەوروپاش لە هەموویان بەهێزتر بوو. بەلام هەردوولایان لاواز بوون لە دروستکردنی ئیمپراتۆریەتی جیهانی. هۆکاری ئەوەش دەگەرێتەوێ بۆ ئەوێ ئینگلترا بە بەردەوامی گرنگی دەدا بە بەهێزکردنی کەشتیگەلی، فەرەنساش خۆی خستبووێ ناو گێژاوی سیاسەت و جەنگی ئەوروپا، سەرەرای ئەو برەودانەیی کە " کاردینال پێشیلۆ " بە دروستکردنی کەشتیگەلی دا. لۆیسی چواردە بەهۆی جەنگ زۆرەکانی پرسی بەهێزکردنی کەشتیگەلی بەجێهێشت. ئەمە لە کاتی کە ئینگلترا بەهۆی پێگە جوگرافییەکی لە ناوێراستی دەریا و دابرازی لە کیشوهری ئەروپا، زیاتر گرنگی دەدا بەهێزی دەریایی و دروستکردنی کەشتیگەلی، بەتایبەت لەدوای جەنگی ئارمادای ساڵی 1588. هەربۆیە دەبینین لە زۆرینەیی جەنگە دەریاییەکان ئینگلیز سەرکەوتن بە دەست دێنیت.

ئەدمیرالی ئینگلیزی " رۆبەرت بلیک " توانی چەند سەرکەوتنێکی دەریایی لە بەرامبەر هۆڵەندیەکان بە دەستبێنی. ئەم سەرکەوتنە لە لایەکی، لە لایەکی تریشەوێ یاسای دەریاوانی ساڵی (1651-1660) قازانجێکی زۆر سامانیکی گەورەیی بۆ خواوەن کەشتیە ئینگلیزەکان هاوردا، ئەمەش بەهۆی ئەوێ یاسای کەشتیوانی بازرگانی کردنی لەنیوان ئینگلترا و داگیرگەکان بەکەشتی غەرە ئینگلیز قەدەغەکردبوو.

ولاتانی ئەوروپا زۆر لەوێ دەترسان کە لەناو دەریادا پووبەپووی کەشتیگەلی ئینگلیزی ببەوێ، هەربۆیە پێشەسازی بازرگانی ئینگلیزی کە لە ژێر سایەیی بنەمالەیی تیۆدۆرۆ ستیورات گەشەیی کرد، چینیکی دەوڵە مەندی سەرمایه داری وای دروستکرد، کە توانیان مافو بەربژاری لە پەرلەمانی ئینگلیزی بە دەست بێنن.

به پئچه وانه وه فهره نسیه کان کیشی تاییه تی خویان هه بوو، ئەمەش بەهۆی ئەو باج و پەسمە زۆرانی که له نیوان هەریمه فهره نسیه کان به سه ریاندا سه پا بوو. که هه ر ئەمەش بازرگانی فهره نسی دواخست. پاشماوه ی سه ندیکاکانی سه ده دکانی ناوه راستیش ئەوه ندە ی تر ته گهری خسته به رده م بازرگانی و سه مایه داری. فهره نسا ته نها به هۆی ئەمە وه کاری دوانه که وتبوو، به لکوو جه نگه ئایینی و نیوخۆییه کانیش هه لیان پرۆکاندبوو چینی کارکه ری به ره و نه مان برد بوو موڵک و سامانی بازرگانیه تی به هه ده ردا بوو، به شیوه یه که له پئشه اتنی سالی 1600 بازرگانی فهره نسی وێران بوو، هاته ئەو په پری نزمی.

به لām بارودۆخ له سه رده می هنری چواره م به ره و پئشه وه پۆشت. فهره نسا له سه رده می ئەودا بوژایه وه و چالاکی بازرگانی دووباره ژایه وه و ئابوری وولات گه شه ی سه ندو خوشگوزهرانی و خوشنوودی له ده یه ی یه که می سه ده ی هه قده بلا بوویه وه. به لām زیاده بونی ده سه لاتی پاشایه تی وایکرد به ده سه تهنانی ده سه لاتی سیاسی له لایه ن بازرگانه پڕۆتستانتیه کان له فهره نسادا یه کجار قورس بێت. ئیدی چینی بازرگانی فهره نسی نه یانده توانی پئگری بکه ن له لۆیسی چواره ده که چیت به هۆی جه نگه کانیه وه ولات کاول نه کات. بارودۆخی فهره نسا واتیکچوبو پئشه سازی به شیوه یه که له دوابوو، که ئەگەر که سانی پسریش پئوشوینی گونجاویان گرتبایه به ر، ئەوا زه حمه ت بوو فهره نسا به ته وای هه ستیته وه. ئەوه تا هه رچه نده کۆلیبێر به سیاسه ته وه ووردو گونجاوه که ی توانی دووباره بره ویدات به پئشه سازی و بازرگانی، به تاییه ت ئاوریشم، هه روه ها دانانی یاسای پئویست بۆ چاککردنی پئشه سازی، وه دانانی باج له سه ر که لوپه لی هاورد به بۆ ئەوه ی بتوانی کپرکی بکات له گه ل که لوپه لی بیانی. به لām له گه ل ئەوه شدا پئشه سازی فهره نسی نه ی توانی کپرکی پئشه سازی ئینگلیزی بکات و شان له شانی بدات. خۆ هه رچه نده کۆلیبێر به سه پاندنی باج له سه ر که لوپه لی بیانی هاورد، سیاسه ته که ی گونجاو بوو، به لām له پاستیدا جه نگه زۆرو

بۆره کانی لۆیسی چوارده و پېشیلېو، ئه و باجه زۆرانه ی داسه پا بوون بۆ ته واکړدنې جه نګه کان، بوویه هوی به هه ده رچوونی سهره و ته و سامان و نه مانی زینده گی و نشوستی هینانی فره نسا له هه رسی بواړی سیاسی و ئابوری و کومه لایه تی.

سیاسه تی داگیرکاری فره نسا به شیوه کی گشتی توندتر بوو له سیاسه تی ئینگلیز. فره نسیه کان توانیان بالاده ستېن به سهر فره نسای نوی له ئه مریکاو، کۆچه ریان له ماوه ی بیست سالدا به پېژهی 300٪ زیادی کرد. هه روه ک توانیان په یوه ندی دۆستانه له گه ل دانیشتوانی په سنی ئه وی ببه ستن. ئه مه له کاتیګدا ئینگلیز له جه نګی به رده وام دابوو له گه ل هیندیه سوره کان. له لایه کی تره وه فره نسیه کان پېگرېوون له کۆچکردنی فره نسیه پېوتستانیه کان بۆ داگیرګه کان، که چی ئینگلیزه کان گوئ یان نه ده دا به جیاوازی ئاین و ئاینزاکان، هه موویان به جیاوازی پیکهاته ئاینیه کان کۆچیان بوی ده کردو له ویشدا هاوکاری ئینگلیزیان ده کرد له جه نګه کاند له درزی دوزمنانیا.

هاویه یمانی ئینگلیزی و هوئندی له درزی فره نسا :-

هه تا کاتیګ بنه مالّه ی ستیوپات له ئینگلته را ده سه لاتدار بوون، بارودوخ گونجاو نه بوو بۆ تیګگیرانی ئینگلته راو فره پانسا، به هوی ئه وه ی ئه م بنه مالّه یه مه یلیان به لای کاسۆلیکی دابوو، وه دۆستایه تیان له گه ل لۆیسی چوارده به هیژ بوو. به لام کاتیګ شۆرشی جه لیله هه لده گیرسی و ئه وان له سهر ته خت لاده چن و په رله مان به سهر ولاتدا بالاده ست ده بی و، ولیه می سی یه م دیته سهر ته خت، بارودوخ گۆرانی به سهر دا دیت. به هوی ئه وه ی ولیه م پېوتستانتی بوو، له لایه کی تریشه وه به سهر هوئنداشه وه ده سه لاتدار بوو، سهر سه خترین پکه به ری لۆیسی چوارده بوو. ئه مه ش به مانای یه کگرتنی دوو ولات ده هات به رامبه ر فره نسا.

جهنگی شا ولیهم:-

کاتیك ولیهم ئۆرنج هاته سهر تهختی ئینگلیزی، ئه وهندهی نهبرد جهنگی دهستهی ئۆکسبرگ هه لگیرسا. ئه و جهنگانه له ساڵی 1689 دهستی پێکرد تاوهکو ساڵی 1697 بهردهوام بوو. له جهنگی "پوین" ولیهم به سهر جیمسی یه که م و فهرنسی و ئێرله ندیه کاندای سهرکهوت، که ههر سی لایان هاوپه یمان بوون. ههروه ها که شتیگه لی "ولیهم" سهره پای تیکشکانی له سهری "بیچی" له ساڵی 1690، به لام هه رچۆنیک بیت له ساڵی 1692، به ته نها له جهنگیکی ده ریای سی پۆژی دا له نزیك لاهای توانی که شتیگه لی فهره نسی تیکبشکینی.

ئهم جهنگانه له داگیرگه ئهمریکه یه کان به جهنگی شاولیه م ناسرابوون. ئینگلیزه کان له داگیرگه کانی ئهمریکا توانیان ده ده ستبگرن به سهر بورت و ریال و کیوبک له که نه دا. فهره نسیه کانیش هه ستان به سوتاندنی هه ندی شوین له نیو هامشه رو نیویۆرک. به لام به پیتی په یمانی ریزوریکی ساڵی 1667 فهره نسا ئهم زه ویانه ی گێپیه وه.

جهنگی شارنه ئان:-

جهنگی ویراسه ی ئیسپانیا که له نیوان ئینگلتر و هاوپه یمانه کانی له گه ل فهره نسا هه لگیرسا له ساڵی 1702-1713. ئهم جهنگه له ئهمریکا به جهنگی شارنه ئان "ناسرا. هیندیه سوریه کان "نیوئینگلاند" یان- وێرانکرد، له ملاشه وه ئینگلیزه کان ده ستیانگرت به سهر "بورت و ریال و کیوبک". فهره نسا له گه ل ئه و خه ساره تانه ی به هۆی جهنگه وه لێی کهوت، به لام تائه و کاته ش زۆریک له داگیرگه کانی له ئهمریکا و هیند به ده سه ته وه ما بوو.

سه رکه و تنه کانی ئینگلته را به سه ر فنه رسا دا :-

ملماننئى ئینگلیزو فه په نسى له ئەمه ریکاو له هیندو له ده ریاکاندا زۆر توندوتیژبوو. له ئەمه ریکادا فه په نسا تائه وکاته ش له دواى په یمانى "ئه تريخت"، دۆلى پوبارى سنت لوړنس و دوورگه ی کپ بریتوون و به ریژارى راوگه کانی ماسى له رنیوفاوندلاندى به ده سته وه مابوو. هه روه ها سه ره سته بازرگانی هه بوو له دوورگه ی خوړئاوا. ئەمه و جگه له داگیرکردنى دۆلى پوبارى میسیسپى. فه په نسا ژماره یه کی زۆرى بورج و قه لای دروست کردبوو به مه به سته پاریزگارى کردن له مولکه کانی له ده ریاچه ی چاپلن تاوه کو نیاگرا و سه نت ماری و ده ریاچه ی وینبیک و پوبارى و اباش و وینوى، وه به دريژایی پوبارى میسیسپى تاوه کو که نداوى مه کسک. جگه له مه فه په نسیه کان له سالى 1760 له مۆبیل وه له سالى 1718 له نیوئورلین نیشته جی بوون. که پاش ئەمه فه په نسا بانگه شه ی ئەوه ی ده کرد که پوبارى میسیسپى مولکی خوڤه تی. له هیندستانیش حاکمی گشتی فه په نسى "دوپلى" له سه رکرده هیندیه کان نزیک بوویه وه و سوپایه کی پر مه شقى سازکرد له سیبوى "هینده کان". هه روه ها شارى "بوندشیری" قایم کرد که باره گای گشتی بوو. جگه له مه به پوکه ش پۆست و پله ی به خشى به میره هیندیه کان.

له ماوه ی ئەو جه نگی که له نیوان هه ردوو ولات له سه رده می شاجۆرج هه لگیرسا، گۆرانیکی یه کلاکه ره وه پووی نه دا له بالاده سته هه ردوو ولات به سه ر داگیرگه کانیا. ئەوه نده نه بی که ئینگلته را به گویره ی په یمانى "ئه تريخت"، "نیوفاسکوشیا" و "نیوفاندلاند" و که نداوى "هندسن" ی- به ده ست مایه وه و توانی پاریزیان پیوه بکات. ئەوه ی که پیویست بوو له نیوان هه ردوولادا یه کلابیته وه خو ی ده بینیه وه له و پرسه ی که ئایه فه ره نسا به سه ر دۆلى پوبارى میسیسپى دا بالاده سته ده مینى؟. ئایه ئینگلته را به گوشه گیرى له که ناری خوړه لاتی ئەمه ریکا ده مینیتته وه؟. یان ئایه فه ره نسا له هیند هه ر بالاده ست ده بیست و ده توانی ئیمپراتوریه تی هیندى

دروستبکات؟. هه موو ئه م پرسانه له جهنگی ههوت ساڵه دا ولامیان درایه وه و یه کلایی بوونه وه. ئه م جهنگه له داگیرگه کاندای نو سالی خایاند 1754-1763. فه پهنسا له م جهنگه دا نزیکه ی هه موو داگیرگه کانی له ده ستدا. فه پهنسا نه وه ک هه ر له داگیرگه کان به لکو سوپاکه ی له ئه وروپا شدا له به رامبه ر فدریکی گه وره خو ی نه گرت و تیکشکا. ئینگلیزیش هیزه ده ریایه که ی له ناو بر دو کردی به پوشی ده م په شه با و ده ستیگرت به سه ر زۆرینه ی داگیرگه کانی له هیندی خۆرئاوا و بازرگانی فه پهنسی هه ره س پیه ی نا. له هیندستانیش کلایف توانی نه خشه کانی دوپلی پووچه ل بکاته وه. به مه ش هه لپه ی فه پهنسا له ئه مریکا کو تایی پیه ات.

ئینگلیزه کان دوا ی کو مه لی شکست و تیکشکان توانیان له سالی 1756 چه ندین سه رکه وتنی بی وینه له ئه مریکا به ده ستبیین، ئه مه ش له دوا ی هاتنه سه رته ختی "ولیه م پیت" بو سه ر ته ختی ئینگلیزی له سالی 1757، که له دوا ی ئه مه ئینگلیزه کان ده ستیانگرت به سه ر پیگه و شوینه گرنگه کانی فه پهنسا. جه نرال "و ل ف ی- ئینگلیزیش له سالی 1759-1760 توانی ده ستبگری به سه ر کیوبک و مؤنتریال. ئیدی دوا ی ئه مه ئینگلیزه کان توانیان فه پهنسای نو ی داگیر بکه ن.

له ولاتی هیندیستان ئیمپراتۆری مه غولی له سه ده ی هه ژده هه ره سه یه نا. به مه فه رمان په وای ویلایه ته کان خویان سه ربه خو کرد، به تایبه ت فه رمان په وایانی دیکن. "دو پلی" هاو په یمانیه تی له گه ل زۆرێک له فه رمان په وایانی "په نغال و ئۆز" به ست. وه له سالی 1750 توانی به سه ر ده سه لاتداری که ناری "کارناتیک" سه رکه و ی. کلایف پیشتی فه رمان به ری بوو له کو مپانیای هیندی خو ره لات ی ئینگلیزی و له میدراس کاری ده کرد. ئه م خو ی خزانده نیو سوپا و لیها توی و به توانایی خو یی له جه نگدا ده رخست و له دوا ی جه نگ چوویه وه سه رکاری پی شووی. "پۆ به رت کلایف" توانی فه پهنسی و لایه نگرانی له هیندی هه کان له کارناتیک ده رپه پیتی و ئه م ناوچه یه یان لی پاک بکاته وه.

ئهمهش حکومهتی فهپهنسی ناچارکرد له سالی 1754 "دوپلی" بانگه‌ششت بکاتهوه فهپهنسا. ئیدی کلایف بووبه گه‌وره‌و سهررداری ئهم ناوچهیه.

لێره‌دا ده‌چینه سهریاسی به‌نغال، که یه‌کی له‌جێنشیه‌نه‌کانی به‌ناوی "سیراج الدوله" له‌سالی 1756 ده‌ستی گرت به‌سهر کیلکتا وپاشان 146 که‌سی له‌ئینگلیزه‌کان زیندانی کرد، که بیست و دوو که‌سیان نه‌بیت ئه‌وانی تر هه‌چی پزگاریان نه‌بوو. هه‌ربۆیه کلایف به‌مه‌به‌ستی سزادانی "سیراج الدهوله" و تۆله‌ لێسه‌ندنی، له‌ "میدراس" وه‌- به‌ره‌و کیلیکتا که‌وته‌پێ و ده‌ستیگرت به‌سهر "شاندرا‌ناغار" که له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی فه‌پهنسیه‌کان دابوو. "کلایف" هه‌ربه‌مه‌ نه‌وه‌ستا، به‌لکو له‌پاش جه‌نگی خۆیناوی له‌ دژی "سیراج الدهوله" له‌ "سه‌ل پلاس" له‌ سالی 1757 سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌و به‌رچاوی به‌ده‌سته‌ئینا و ب‌پ‌ری یه‌ک ملیۆن و نیو پاوه‌ندی ئیسته‌رلینی له‌ "میر جعفر" ده‌ست که‌وت. "میر جعفر" ئه‌وه‌که‌سه‌ بوو که‌ جیگه‌ی "سیراج الدهوله" ی- گرت‌ه‌وه‌.

ئیدی ئینگلیزه‌کان به‌سه‌ر په‌نغال دا زال بوون. به‌هه‌مان‌شیوه‌و له‌ سالی 1758 ئینگلیزه‌کان ده‌ستیان گرت‌ه‌وه‌ به‌سهر "مزولی باتام". هه‌روه‌ها له‌ سالی 1761 "بوند شیریان" خسته‌ ژێر پکێفی خۆیان. به‌م شیوه‌یه‌ ده‌سه‌لاتی ئینگلیز به‌سهر که‌ناری خۆره‌لاتی هه‌نددا قاچی چه‌سپاند. ده‌تواین ب‌ل‌ئین: به‌که‌وتنی مۆنتریاڵ له‌ سالی 1759، کیوبک له‌سالی 1760، بوندشیری له‌ 1761، کۆتایی به‌داگیرکاری فه‌پهنسی هات. به‌لام جه‌نگ تاوه‌کو سالی 1763 به‌رده‌وام بوو به‌ په‌یمانی پاريس له‌هه‌مان ساڵدا کۆتایی پێ هات. به‌راستی فه‌پهنسا توشی زیان و خه‌ساره‌تیکی گه‌وره‌ بوو کاتی‌ک که‌نه‌داو دۆلی پوباری سنت لۆرنس و هه‌موو زه‌ویه‌کانی خۆره‌لاتی پوباری میسیسیپی و دورگه‌ی کارانادای له‌ ده‌ریای کاریبی له‌ده‌ستدا. فه‌پهنسا جگه‌ له‌هه‌ندی دورگه‌و به‌شیکی غینیا له‌ئهمریکای باشور هه‌چی تری بۆنه‌مایه‌وه‌. به‌ریتانیاش له‌ئیسپانیا نیمچه‌دورگه‌ی فلۆریدای ده‌ست که‌وت، له‌ به‌رامبه‌ردا ئیسپایا لۆیزیانای له‌ خۆرئاوای پوباری میسیسیپی پ‌د‌را. هه‌روه‌ها بۆ فه‌پهنسیه‌کانیش مۆله‌ت درا که

لەناوەندە لە مێژینه‌کانیان لە هیند بازرگانی بکەن. هەروەها کوبا و فلیپین گەڕێنرایە وە
بۆ ئیسپانیا.

بەم شێوەیە ئیمپراتۆریەتی داگیرکاری فەڕەنسی لە سەدەیی هەژدە ئاوابوو،
بەریتانیاش لە هەریەکە لە ئەمریکا و هیندو لە دەریاکاندا شوێنی گرتە وە. فەڕەنسا
جگە لە دوو دورگە لە نیوفاوندلاند هیچی تری بۆ نەمایە وە.

هیندی بەریتانیا

بریتانیا لە ساڵی 1763 وەک دەوڵەتێکی داگیرکاری گەورە دەرکەوت. ئەمەش
بە سەرکەوتنی بە سەر فەرەنسا و دامالینی ئەم ولاتە لە داگیرگەکانی. بریتانیا بوو بە
خاوەنی ئەمریکای خۆرەلاتی پووباری میسیسیپی و کەنداو هیند، ئەمە و جگە لە
ناوەندە بازرگانیەکان لە دورگەیی هیندی خۆرەلات "ئەندونیسسا" و زۆرینەیی هیندی
خۆرئاوا و کەناری ئەفریقا. ئیدی بەهۆی ئەوانە و زۆر ئاساییە و شتیکی چاوەڕوان
کراوە کە سەرەت و سامان بپێژێ بە سەر بریتانیا دا. بازرگانی ئینگلیزی زیاتر لە هەموو
ولاتان گەشە و فرارژبوونی بەخۆیە وە بینی. بریتانیا زیاتر لە مەش فراوانی
بەخۆیە وە بینی لە هیندستان، ئەمەش لە نیووی دوویمی سەدەیی هەژدە.

کۆمپانیای هیندی خۆرەلاتی ئینگلیزی تاوەکو نیووی سەدەیی هەژدە ناوەندی
بازرگانی دادەمەزراند و بەهیزی دەکرد و هەڵدەستا بە کاری بازرگانی. بەلام لەدوای ئەم
مێژووە 1763، گۆڕانکاری بە سەر پەوشە کە داها. ئیدی کۆمپانیای هیندی
خۆرەلاتی وەک جاران نەما، بەلکو کارمەند و پێکخەراوی ئەم کۆمپانیایە دەستیان لە
کایەیی سیاسی هیندستان وەرەدا، سەرەپای کاری سەرەکیان کە بریتی بوو
لە بازرگانی و دەستکەوتنی قازانج. جا بە تێپەڕینی پۆزگار زۆرینەیی میرەکانی هیند
کە وێنە ژێردەسەلاتی بریتانیا. شیاوی باسە ئەم وانەیە کلایف لە پکە بەرە
فەرەنسیە کە "دوپی" فێری بوو. واتا: ئەم شێوە سیاسەتە.

ئینگلیز پکە بەرو کێپرکی کاری لە بەرامبەردا نەما لە بواری بازرگانی داگیرگەکاندا. جەنگی حەوت ساڵە و پکە بەریەکان کۆتایان هات و سەرۆکایەتی کردنی بریتانیا گەیشته لوتکە. کۆمپانیای هیندی خۆرەلاتی ئینگلیزی ئیمپراتۆری سیاسی و ئابوری لە هیندستان دامەزراند. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زەویانەی کە بریتانیا لە هیند خواوەنی بوو کەم بوون، کە کلیکتا و دەلتای پووباری کەنج (بنغال)ی لە باکوری خۆرەلات و میدراس و هەندی لە زەویەکانی کەناری باشوری خۆرەلات و بۆمبای لە ژێردەستبوو. شیاوی باسە بۆمبای کە وتبوو سەرکەناری خۆرئاوا.

داگیرکاری خۆرئاوایی هەروا بە ئاسانی و لەخۆیەو نەهاتە ئەم ناوچانە، بەلکو ئەو بەهۆی بارودۆخی شلەژا و ناھەموار هات و خۆی بالادەستکرد. جا هەر ئەم بارودۆخە لە هیندستان و لە سەردەمی ئینگلیز هەر بەردەوام بوو. ئینگلیزەکانیش ئەم پەوشەیان بەدەرفەت زانی و قۆستیانەو بەدەستگرتن بە سەر زەوی و زاری زیاترو دەستەبەری کردنی فراژبوون و خوشنودی ئابوری لەخودی بریتانیا دا.

میرەکانی هیندستان لە جەنگ و تیکەهەڵچوونی بەردەوام دابوون لەگەڵ یەکتەر. ئەم جەنگانەش لە سەرەتاکانی سەدەی ھەژدە ھەر لە دارپانی ئیمپراتۆریەتی مەغولیەو لە هیندستان دەستی پێکردبوو. کارەکانی "دوپی" و جەنگی ویراسەیی نەمسای و جەنگی حەوت ساڵەش سوتەمەنی ئاگرەکانیان زیاترو زیاتر کرد. جا کاتێک جەنگەکان کۆتاییان هات بالادەستی بریتانیا بە سەر هیندستان جێگیربوو. بریتانیا ھەستی کرد کە میرەکانی "مھراتا" لە ناوھەڵپاست و خۆرئاوای هیند یەکیەتی کۆنفیدرالیان پێکھێنانەو و ھەر پەشەو مەترسین لە سەر ئیمپراتۆریەتی مەغولی دارپا، ھەر وەک مەترسین لە سەر نیشتەجێگەکانی ئینگلیز لە سەر کەنارەکانی هیند.

لەم نێوانەدا کلایف لە لایەن خۆیەو سیاسەتییکی ووردی داڕشت بۆ فراوانکردنی ئیمپراتۆریەتە کەیی و پارێزگاری لێکردنی.

له ساڵی 1765 "کلایف" گه پایه وه ئینگلترا و نازناوی لۆردی پئی به خشر او کرایه حاکمی گشتی هیند. جا کاتیك گه پایه وه کیلیکتا هاوکاری ئیمپراتۆری مه غۆلی دهسته به رکرد له دژی میره دهسه لاتداره کان. "کلایف" مه بهستی بوو دهسه لاتی حکومه تی ناوه ندی بگێژێته وه هیندستان و پارێزگاری بکات له هیمنی و ئارامی که بۆ بازرگانی بریتانیا پێویستی سه ره کی بوو. پاش ئه مه له گه ل ئیمپراتۆری مه غۆلی چه ند په یمانیکی به ست و لییه وه چه ندین به ربژاری بۆخۆی و کۆمپانیای ئینگلیزی وه رگرت. کلایف وای ده بیینی که ده توانی به هۆی گێژانه وه ی هیمنی و ئارامی باج به سه پینیی و به هۆی فه رمان به رو کارمه نده بریتانیه کان کۆی بکاته وه. کلایف سوپایه کی سیستماتیکی به سه رکردایه تی ئه فسه ره بریتانیه کان پیکه یینا و خۆیشی کرده سه رکرده ی بالای سوپاکه. ئیدی له دوا ی ئه مه بنغال به ته وای چوویه ژێر سایه ی حوکمی ئینگلیزی، وه له ویشه وه بالاده ست بوون به سه ره ریمی به هارو به رزاییه کانی پووباری که نج و له که ناری خۆره لات. ئینجا دوا ی ده سه لاتداربوونی له م هه ریمان هه ستا به گرتنه به ری هه مان سیاسه ت و میره کانی پابه ند کرد به چه ند په یمانیک له گه ل بریتانیا. شایه نی باسه ئه م میرانه هه ریه که یان له هه ریمیک ده سه لاتداربوون. دوا ی ئه وه ی کلایف به سیاسه ته ووردو به هیژه که ی ده سه لاتی بریتانیای له هیندستان پته و کردو جیگیری کرد، له ساڵی 1767 گه پایه وه بریتانیا. که چی له جیات ی پاداشت و سوپاس کردن، له لایه ن هه ندی له کارمه نده ئینگلیزه کانی هیندستان تۆمه تبار کرا به وه رگرتنی به رتیل و سوود بۆخودی خۆی. له بریتانیا ش له ژێر فشاری دادوه ری بریتانیا ژیری تی کچوو، پاش ئه وه له ساڵی 1774 خۆی کوشت. حکومه تی ئینگلیزی که سیکی به ناوی "ویرن هستنگ" خسته جیگه ی کلایف. هستنگ له ته مه نی هه قده ساڵی چووبوو ناو کۆمپانیای هیندی خۆره لات ی و له و کاته وه کاری تیا دا ده کرد. له ماوه ی بیست ساڵی کارکردنی له هیند ئه زمون و شاره زایی زۆری په یدا کردبوو له باره ی سیاسه تی هیندو باری ده رونی (نفیسه ت) ی هیندی هه کان. سه ره تا حکومه تی ئینگلیزی

کردی به حاکمی هه ری می بنغال، له پاش دوو سال له به حاکم بوونی له سالی 1774 کرایه حاکمی گشتی سه رجه م ئه و ناوچه هیندیانه ی که له ژێرده ستی ئینگلیز بوون. لیڤه وه بۆیه که م جار سی هه ری می ئینگلیزی یه کانگیرکران، که بریتی بوون له: "بنغال، میدراس، بۆمبای". ئیدی ئه مانه که وتنه ژێرده سه لاتی یه که فه رمانپه و. بۆ ئه مه ش یاسایه کی ئینگلیزی له په رله مان و له سالی 1773 ده رکرا بوو، سه ره پای ئه مه ش یاساکه ئاماژه ی به وه دا بوو که پتویسته سه رجه م فه رمانبه رانی کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی پادشا په زامه ند بیت له سه ر دامه زاندنیان. ئه مه ش مانای ئه وه ی ده گه یاند که هیند بۆته به شیکی گرنگی ئیمپراتۆریه تی بریتانی. پاشان له سالی 1785 یاسایه کی تریش ده رکراو فه رمانی به دامه زاندنی به پۆه به رایه تی هکی حکومی ده دا له نه دن بۆ سه ره رشتی کردن و به پۆه به ردنی کاروباره کانی کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی.

هستنگ وه ک حاکمی گشتی تاوه کو سالی 1785 مایه وه. له م ماوه یه دا جه نگی له دژی میره کانی مه راتا به رپا کرد، له سالانی 1774-1782، وه به هاوکاری هه ندی له و میرانه ی که مه یلیان به لای به ریتانیا دا بوو، توانی له باکوری هیند خۆی زāl بکات و سه رکه وێ به سه ر میره کانی مه راتا. هه روه ک توانی پارێزگاری بکات له بۆمبای و به ربه ست له به رده م هێرشه کانی مه راتا دا بنی. پاشان توانی سه رکه وێ به سه ر "حیده ر علی".

حیدر علی ده یویست ده سه لاتیک بۆخۆی له هه ری می میسوری باشور بنیات بنی. له کۆتایدا میره کانی مه راتا ناچار بوون په یمانی ناشتی له گه ل هستنگ ببه ستن، وه به پێی ئه م په یمانه شاری "سالسیت" ی نزیک بۆمبای پاده ستی ئینگلیزه کان کرا. له م نیوانه شدا شاری "بنارس" ی پیروژ له سه ر پوو یاری که نه ج که وته ژێرده سه لاتی بریتانیا.

هستنگ توانی له هیندستان به پپوه به رایه تیه کی ناوه ندی بریتانی به هیژ دابه زریئی، هه روه ها توانی دام و ده زگای دارایی چاک بکات و یاسا و پپوشوین بۆ پۆلیس دابنی و ئیداره ی سه ربازی بکاته ئیداره یه کی مه دهنی به هیژو سه قامگیر. هستنگ له پشت کاره کانیه وه توانی سودی مادی بۆخۆی و بۆ کۆمپانیا ده ست بخت. له کۆتایدا "هستنگ" بانگه یشتی له نده ن کرایه وه بۆ ئه و تۆمه ته ی سه باره ت به به پپوه بردن و کاروباره که ی له هیندا ده دریته پالی. پکه به ری سه رته ختی ئه و، نوسه رو سیاسه تمه دار "ئارمندبرگ" بوو. به لām له شانسی "هستنگ" په رله مانی ئینگلیزی لای به لای ئه ودا کردو ئه و یان به یه کی له و که سانه هه ژمار کرد که پایه و کۆله گی ئیمپراتۆریه تی بریتانیایان له هیندستاندا چه سپاندوه.

له دوا ی "هستنگ" دوو که سی تر له هیندستان بوونه ده سه لاتدار. "کورنوالس" 1786-1793، که سه رکرده ی ئینگلیز بوو له جه نگی نیوان ئینگلتراو شو پشگێپه ئه مریکه کان، به لām ئه و خۆی راده ست کرد. دووه میان: "مرکیز ولنز" ی- بوو 1798-1805. ئه م دوو که سه به ته وای به ره نگاری میره کانی "مهاراتا" یان- له ناو بردو مولک و زه وی ژیر ده سه لاتی بریتانیایان فراوان کرد له هیندا. له خۆره لاتدا بریتانیا زāl بوو به سه ر ئوراسیا و گونتور، وه له باشور مایسور. هه روه ها له که ناری خۆرئاوا توانیان ده سه لاتی خۆیان بنوینن به سه ر که ناری مالاریا و بروج، له باکوریش میره کانی هه ری می "ئۆز" بوونه لایه نگری بریتانیا. دوا ی ئه مه بریتانیا توانی له سال ی 1803 ده ستبگری به سه ر ده له ی پایته خت، به مه ش ئیمپراتۆری مه غولی جگه له هیمایه که دهنه هیچی تری لای نه مایه وه. جاکاتیك "ولزی" له سال ی 1805 که رایه وه بریتانیا، ولاته که ی بالاده ستبوو به سه ر ئیمپراتۆره فراوانه که ی له هیندستان و، زۆرینه ی میره کان موچه یان له ئینگلیز وه رده گرت و لیی ده ترسان. ده سه لاتی بریتانیا هاوئاستی سه روه ت و سامان و گه شه سه ندنه ئابوریه که ی بوو.

فراوانخواری ئینگلیز لە دەردەمى هیند:-

بریتانیا لە دەردەمى هیندستانیش فراوانخواری ئەنجام داو توانی خۆی زāl بکات بە سەرگەروی مەلاقا، کە پێگەیک بوو دەگەشتەوێ خۆرەلانی دوور. پاشان دەستی گرت بە سەر پینگ. هەروەها لە ساڵی 1795 دەستی گرت بە سەر گەرویەکی تر کە لە ژێر دەستی ھۆلەندیەکان دا بوو. لە هەمان کاتیشدا بریتانیا دوورگەیی سەیلانی لە ھۆلەندیەکان داگیرکرد. ئینگلیز ھەر بەوێندە نەوێستا، بە لکۆلە ئەفریقا زیا تر فراوانخواری بە ئەنجام گەیاندو داگیرگەیی سیرالیونی لە ساڵی 1787 لە سەر کەناری ئەفریقای خۆرئاوا دروستکرد، بەو بیانووی کە بێتە پەناگەیک بۆ کۆیلە ئازاد کراوەکان. هەروەها لە ساڵی 1794 دەستی گرت بە سەر کۆمەڵێک دوورگەیی تر لە کەناری ئەفریقای خۆرەلانی. ئینجا لە ساڵی 1795 ئەفریقای باشوور "کپ تاون"ی- لە ھۆلەندیەکان سەند.

دۆزینەوێ ئۆستورالیا

لە سەدەیی شانزەوێ دەنگۆیک لە ناو دەریاوانان و دۆزەرەواندا ھەبوو سەبارەت بە ھەبوونی کیشوێریک لە ئۆقیانوسی باشوور. لە سەرەتای سەدەیی ھەڤدە "دی کیرۆز" دەریاوانی پرتوگالی لە ئۆستورالیا نزیک بووێو. لە دواي ئەمە زۆری نەبرد دەریاوانە ھۆلەندیەکان کەناری خۆرئاوایان لە ئۆستورالیا دۆزێوێو ناویان لێنا "ھۆلەندی نوێ". وە لە ساڵی 1624 دەریاوانی ھۆلەندی "تاسمان" کەناری باشووری خۆرەلانی دۆزێوێو دورگەیکە بچوکی لە باشووری ئەم کیشوێرە بە ناوی خۆیوێ کرد. دواي ئەوانە سەرکێشی ئینگلیز "ولیم دامبیر" لە ساڵی 1688 ھەستا بە ئەنجامدانی خولێک بە دەوری زەوی و سەبارەت بە ھۆلەندی نوێ ھەندێ شتی نوسی. جا لە پاش دە سال ھۆکومەتی ئینگلیزی چەند نێردراویکی نارد بۆ زانینی پووبەری ئەم ناوچەییە. بەلام ئەم نێردراوانە ھیچ سودێکی پێ نەگەیاندن.

ئوستورالیا هه‌روا به‌ناپۆشنی مایه‌وه هه‌رچه‌نده له‌لایه‌ن ئینگلیزو هۆلندیه‌کان ناسرابوو وه‌ زانیاریان له‌ باره‌یه‌وه هه‌بوو. ئه‌وروپیه‌کان کیشوه‌ری ئوستورالیا یان داگیر نه‌کرد تائه‌و کاته‌ی "جیمس کۆک" له‌نیوه‌ی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ سه‌ردانی ئه‌م کیشوه‌ره‌ی کرد.

جیمس کۆک "1779-1728" کۆپی کرێکاریکی کشتوکاڵ بوو له‌ هه‌ریمی یۆرکشایه‌ری ئینگلترا. به‌مندالی له‌لای خاوه‌ن کارگه‌یه‌کی که‌شتی کاری ده‌کرد، ئینجا به‌هۆی گه‌شته‌ ده‌ریایه‌کانی بۆ نه‌رویج و ده‌ریای به‌لتیق، به‌چاکی فێری ده‌ریاوانی بوو. جیمس کۆک له‌ته‌مه‌نی بیست و هه‌وت سالی چوویه‌ نیو که‌شتیگه‌لی پاشایی بریتانی و له‌جه‌نگی هه‌وت ساڵه‌دا به‌ژداری له‌جه‌نگه‌ ده‌ریایه‌کاندا کرد له‌دژی فه‌ره‌نسیه‌کان له‌ ئاوه‌کانی ئه‌مریکا. هه‌روه‌ها وه‌ک پوویپۆیکی ده‌ریایی بۆ پوویپۆکردنی نیوفاوندلاند چوار سال خزمه‌تی کرد. پاش ئه‌مه‌ حکومه‌تی ئینگلیزی ناردی بۆ ده‌ریاکانی باشور بۆ گه‌ران و پشکنین. "کۆک" هه‌ستا به‌ سازدانی سی گه‌شتی گرنکو لیوه‌شاوه‌یی ئه‌و له‌سه‌رکردایه‌تی کردنی دۆزینه‌وه‌کاندا ده‌رکه‌وت. ووردبونه‌وه‌و تیبینی کردنی هه‌روه‌ها باسکردنی گه‌شت و دۆزینه‌وه‌کانی کردی به‌یه‌کی له‌دۆزه‌ره‌وه گه‌وره‌کان له‌میثوودا. گه‌لی ئینگلیزی به‌یه‌کی له‌و شوینگره‌ گه‌ورانه‌ی داده‌نێن که ئیمپراتۆریه‌تی بریتانیایان بیناکرد.

کابتن کۆک سه‌ردانی دو‌رگه‌ی "تاھیتی" 1770-1769" کردو له‌ده‌وری نیوزله‌ندا سوپایه‌وه‌ نه‌خشه‌ی ئه‌م ناوچه‌یه‌ی کیشا. هه‌روه‌ها هه‌ستا به‌ پوویپۆکردنی که‌ناری خۆره‌لاتی ئوستورالیا و ناوی لێنا "نیوسوس ویلر"، یا "ویلزی نوێی باشور". پاش ئه‌مه‌ له‌م شوینه‌ی شاری "سدنی" دروستکراوه‌ دابه‌زی و به‌شیوه‌یه‌کی فه‌رمی ئه‌م ناوچه‌یه‌ی به‌مولکی بریتانیا هه‌ژمارکرد. له‌ گه‌شتی دووه‌میدا (1775-1772) جاریکی تر سه‌ردانی ئوستورالیا و نیوزله‌ندای کردو "نیوکالدۆنیا"ی دۆزیه‌وه‌ و به‌ده‌وری که‌ناری باشوری ئوستورالیا و ئه‌فریقا و ئه‌مریکا ی باشوردا سوپایه‌وه‌. "جیمس کۆک"

ئەوێ بۆ خەلکی پوون کردەوێ که لەنیوێ گۆی باشوری زەوی جگە لەهۆڵندای نوێ یاخود ویلزی نوێ هیچی تری لێ نیە. ئەمەشیان بەبەرراورد لەگەڵ کیشوهرێ گەورەکان بچوکه. لە گەشتی سیپهەمدا (1776-1779) "کوک" جاریکی تر دوورگەیی "هواي" دۆزیهوێ که پێشتر ئیسپانیەکان لەسەدەیی شازدە دۆزیبوویانەوێ دواتر لییان وون ببوو. کوک بە ناوی وەزیری دەریایی ئینگلیزی "سندویج" ناوی لەم ناوچەییە نا "سندویج". پاش گەشت کردنی بۆگەرۆی "بهرنک" گەپایه‌وێ بۆ "هواي". بەلام ئەمجارە نەیتوانی ئینگلترا بەچاوی خۆی ببینیتەوێ لەویداو لەدەستەوێیەخە بوونیك لەگەڵ خەلکی ئەم ناوچەییە کوژرا.

حکومەتی ئینگلیزی هەرگیز دانی نەهێنا بەکابتن کوک، وەك دەریاگەرێ دۆزەرەوێ و زانیایەکی جوگرافی که خزمەتیکی زۆری کردووە و زانیاریکی زۆری پێشکەشی مەرفاویەتی کردووە. هەرۆه‌ها وەك دروستکاریکی ئیمپراتۆری بریتانیی دانی پێدا نەهێنا، بەلکو حکومەتی بریتانی دۆزینەوێکانی ئەوی قۆستەوێ خستیه‌کار. هەر زوو لەسالی 1786 نیوێ خۆره‌لاتی ئوستورالیا خرایه‌ سەر هەریمی "نیوسوس ویلزی". وە لە سالی 1788 ئینگلیزه‌کان لەهەریمی "بوتنی بی" و بەندەری "جاکسن" (پێگەیی شاری سدنی ئەمڕۆ) نیشتەجێ بوون. نیشتەجێی کانی سەرەتا بریتی بوون لەو تاوانبارانەیی که حکومەتی ئینگلیز لەزیندانەکانەوێ گواستبوونیه‌وێ ئەوێ. ئەوانە تێکەڵ بوون لەگەڵ ئەوانەیی کۆچیان بۆی کردبوو، وە بە یەکه‌وێ ئەم ناوچەیان ئاوەدان کردەوێ. بەتێپەرینی پۆژگارو لەماوێ نیوێ یەکه‌می سەدەیی نۆژدە بەشی خۆره‌لاتی و باشوری دابەش بوو بۆ چەند هەریمیکی جۆراوجۆر و تیااندا چەندین شاریان دروستکردو بەرەبەرە بەهۆی کۆچ کردنی خەلکی بۆی دانیشتوانی زۆربوو. ئیدی ووردە ووردە ئوستورالیایان دەکارهێنا.

هەرچۆنێک بێت بریتانیا لەکۆتایی سەدەیی هەژدە بوو بە ئیپراتۆریه‌تیکی مەزن. ئەو خەسارەت و زیانانەیی که بەهۆی پزگاری ئەمریکا بەری کەوتن، لەهیندو

ئۆستۆرلیا و ئەفریقای باشوور ناوچەکانی ترقەرەبوو کردەو. ئیپراتۆریەتی بریتانی بوو بە فراوانترین و دەوڵەمەندترین ئیمپراتۆریەت کە میژوو دانی پێدا هێنا. زمانی ئینگلیزی بوو بە زمانی مەلاین خەلک، بەهەمانشیۆه شارستانیەتی ئەوروپیش لە پێگەی ئینگلترا لە داگیرگەکاندا بلاووبویەو بە بریتانیا بە تەواوی بە سەر دەریاکاندا بالادەست بوو. بازرگانی بریتانیا گەشایەو و سەرۆت و سامان پووی کردە ئینگلترا و بازاڕەکانی دراو پارەگۆپی و بازرگانی لە ئەمستردام و گوازیارەو لەندەن. ئیدی لەندەن وەک: بازاڕپێکی ئالوگۆپکاری دراو لە جیهان دەرکەوت. بانکی ئینگلیزی کە لە ساڵی 1694 دامەزرا، بوو بە گەورەترین دامەزراوەی ئەم کایە لە جیهاندا. بانکی تر لە ئینگلترا دەرەوێ ئینگلترا دروستبوون، وەک: برکلی لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدە، لوید بانک لە 1765، بۆرصە لەندەن لە 1773. سەرماوە و سەرماوەداریەتی ئینگلیزی گەشەیی کردو شەوقی دەدا، هەرۆک فاکتەرێک بوو بۆ چالاک کردنی کایەیی کشتوکال و پیشەسازی. بەمەش بریتانیا بوو بە بەهێزترین دەوڵەت لە ئەوروپا و لە هەموویان زۆرتر سەرۆت و سامانی هەبوو، پێگەشی خۆشکرد بۆ دروستکردنی سەرماوەیی پیشەسازی لە داها توودا.¹

1 Hayes, op.cit; pp.384-422; Gottschalk; op.cit; pp.66-76; 211-217.

به شی دوازدهم
سهره هژدانی ویلایه ته
یه کگرتووه کانی نه مریکا¹

1 Ibid; pp. 243- 87; 437-458; 595.

سهره لدانی ویلایه ته یه کگرتووه کانی نه امریکا 1

له نه نجامی سیاسه تی توندپړه وی شاجیمسی یه که م (1603-1625) ژماره یه ک له چه وساوو پیوریتانیه کان له سالی 1607 کچیان کرد بو نه شوینه ی نه مړ پپی دهوتری ویلایه ته یه کگرتووه کانی نه امریکا. نه مانه له ویلایه تی قهرجینیا له شاری "جیمس تاون" نیشته جی بوون و سالی دواتر نه وانی تریش په یوه ندیان پیوه کردن.

له راستیدا ته نها سیاسه تی چه وساندنه وه ی سیاسی و ثانی پالنه نه بووه بو کچکردن پوهو نه امریکا، به لکو پیشترو له کاتی زووتر حکومتی ئینگلیزی به رهو فراوانخوازی و بنیاتنانی که شتیگه لی به هیژ ه نگاهی دناو، بازرگان و که سه سهرکیشه کان پشتیوانی نه م فراوانخوازیه یان ده کرد بو دروستکردنی ئیمپراتوریه تی داگیرکاری له پشت دهریاکان. کچکردووه سهره تاییه کان له کومه ل و دهسته دهسته ی جیاواز پیکده هاتن. توندپړه وه چه وساوو ثانییه کان و ه لپه کاران و ته ماعکارانی ده وله مهندي و ه ژاران و نه داران که وایان ده زانی جیهانی تازه هوپه که بو خوشگوزهرانی، وه نه وانه یشی که له سیاسه تی حکومتی ئینگلیزی پازی نه بوون، ولاتیان جی هیشت و پوهو نه امریکا کچیان کرد. هه موو نه مانه کچردووه کانیا ن پیک دههینا. دواتر به لیثاو کچکردووه ئینگلیزه کان ئینگلترایان جی ده هیشت به رهو نه و ولاته ی نه مړ پپی دهوتری ویلایه ته یه کگرتووه کانی نه امریکا.

جه نگی جووته گول له سالی 1485 کوتایی هات و له ئینگلته را حکومتی کی به هیزی ناوهندی دامه زرا که زال بوو به سهر پرهوشی سیاسی نه ته وه یی دورمه ودایی ولاته که یداو توانی که له که شتیکی به هیژ دابمه زرنی و بیکاته سوپه رو قه لغانیکی پته وی پاراستنی ئینگلته را. تیکشکانی ئیسپانیاش له سالی 1588 له به رامبه ر که شتیگه لی ئینگلته را نه وه ی دهرخست که ئینگلته را قه لایه کی سه خته له به رده م

هه موو دهست تیوه ردانیکی بیانی. به هه مانشیوه که شتیگه لی ئینگلیزی یاریده ی ئینگلته پای دا بۆ ئه وه ی په لبهاو یته ناو ده ریاکان و فراواخوازی له ناو جیهانی دهره وه دا ئه نجام بدات و له کیشوهره نوێیه کان نیشته جییت.

له کاتییدا ولاتانی ئه وروپی سهرقالی جهنگه ناوخیه کانیاں بوون له پیناوی دهستخستنی سهرزه مینه کانی دهره و به ریاں له ئه وروپا که به ته نها تیکشکانیکی جهنگی له دهستیان ده دا، که چی ئینگلته را خۆی دوورده گرت له ململانیکانی ناوخی ئه وروپی که ئه گهری له دهستانی سهرکه و تنه کانی له ناو ئه وروپا نزیک بوو، له هه مانکاتییدا له هه ولای به دهسته تێنانی داگیرگه کانی دهره وه ی کیشوهری ئه وروپا بوو. وه به هه لگیرساندنێ جهنگ له دژی به هیترترین ولاتی ئه وروپا، که شتیگه له که ی کرده قه لغانیکی پته وو چه کیکی کارا بۆ به دهسته تێنانی دهستکه وتی گرنگ له ئه مریکا و ئاسیا و پاراستنی هه مان ئه و دهستکه وتانه بۆ خزمه تی ئینگلته را.

بیگومان لایه نی ئابووری پالنه ریکی گرنگ بوو بۆ ئه نجامدانی سهرکیشیه کان و دامه زراندنی داگیرگه کان. داگیرکاره پییشینه کان وه سفی ویلایه تی فهرجینیایان ده کرد به زۆری زیڕ تیایدا، به وه ی گوايه دانیشتوانه که ی ئه لماس ومه رجان له سهر که ناره کانی دهریای لوئیزیانا کۆده که نه وه و پۆشاکێ منداله کانیاں پێ دهره پازینه وه.

سهره پای بی کاری به ریلوی ئینگلته را که به هۆی پرۆسه ی په رژین کردن و گۆرینی زهویه کشتوکالیه کان بۆ له ورگه و نه هیشتنی دیره کان و دهستگرتن به سهر مولکه که ی بلاو ببوویه وه. هه رئه مه ش وای لی کردن بگه رپن به دوا ی هۆکاری تر بۆژیاں و دهوله مه ندی. له م سهرویه نه ده ئه مریکا بۆ ئه وان زهوی به لێن پیدراوو په نگه بوو.

له پال ئه وانه شدا جهنگی سی ساله هۆیه کی تری ئه م کۆچ کردنه بوو، جهنگی سی ساله ی ئه وروپا له نیوه ی یه که می سه ده ی حه قده، بازاره کانی ئینگلیزی له کیشوهری ئه وروپا دا به پووی کالای ئینگلیزی دا داخست و پیشه سازی ئینگلیزی له باربردو به هه زاران خاوه نکارو کریکار بیکار مانه وه.

ھەرۋەھە سالانىكى وشكە سالى بەرھەمى خراپو بى كەلكى لەگەل خۆى ھىناو
 نرخەكانىش بەرزبونەو، ھەرۋىيە خەلكى كەوتنە بىرى كۆچ كىردن پوۋە ئەمىرىكا،
 ئەمەش بۇ دەستكەوتنى قوتى ژيان. خەلكى وایان دەبىنى كە ئىنگلېترا پىرو سىخناخ
 بوۋە بە دانىشتوان و ژمارەى دانىشتوان گەشتوتە پىنچ مەلەن كەس، جا چارەسەرى
 ئەم پەشەو لابرەنى ئەم فشارەى دانىشتوان و نەھىشتىنى بى كارى لایان وابوۋ تەنھا
 بەكۆچكردن چارەسەردەبى.

ھاۋكات بانگەشەكارانى مەزھەبى بازىرگانى ھانى داگىركارىان دەدا، چونكە داگىرگە
 ماددەى خاۋ دەبەخشىتە ولات و خۆیشى دەبىتە بازارپىكى بەبرەۋى كالۋ بەرھەمى
 پىشەسازى ولات. لەبەرئەمانە لە ئىنگلېتراپادا باۋەپىان وابوۋ كە دەستگرتن بەسەر
 دارگىرگە بۇ ئەم مەبەستانە ئەركى سەرشانى كۆمەتە. ھەرۋەھە باۋەپىان وابوۋ
 دەستگرتن بەسەر ماسى داگىرگەكان زۆر باشتەر لە كىرىنى ماسى لە ھۆلندىە پكەبەرۋ
 چاۋچىنۆكەكان. ئەۋەتا يەكلى لەۋان دەلى: "بازىرگانان جەختیان دەكرەۋە لەسەر
 مەترسى ئەۋەى كە كەشتىگەلى پاشاى پىشت بېستى بە داروۋ تەختەى ولاتانى
 بەلتىق و زفت و قاپى ئەۋان. لەبەرئەۋانە ئەقل و لۆژىك ئەۋە دەخۋازى كە ئەم ماددە
 سەرەكىانە لە جىگايەكەۋە ھاوردە بكرىت كە لەكاتى جەنگدا بتوانرى دەست پىتى
 بگات.

لەپال ھۆكارى ئابورى ئاينىش بەھەمان شىۋە، لەگەل ھۆكارەكانى ترپالئەر بوون
 بۇ داگىركارى. ژمارەيەك لە ئىنگلىزەكان ھەۋلىاندا مەسىحىەت لەناۋ ھىندىە سورە بت
 پەرستەكان بلۋبەكەنەۋە، لەنىۋ ئەۋ بەندانەى كە لە بېۋانامەى (ۋەسىقە) ئىمتىيازەكانى
 كۆمپانىيەى فرجىياۋ ئەۋانى تىشا ھەبو، پىرسى بلۋكرەنەۋەى ئاينى مەسىحى وكتىپى
 پىرۆز بوۋ لەنىۋ ھىندىە سورەكاندا. دواتر دەرەكەۋت كە كۆمپانىيا ئەۋەندەى گىرنگى
 دەدا بە داگىركارى ناۋچەكە ئەۋەندە گىرنگى نەدەدەبە بلۋكرەنەۋەى ئاينى مەسىحى
 لەناۋ ھىندىە سورەكان. ئەكمان ئاينىان كىردبوۋە، پەردە پۆشەك بۇ جىبەجى كىردنى

ئارەزووی که مایه تیه ئاینیه کانی ئینگلترا وهك بیۆریتانه توندپه وه کان و کاسۆلیکه کان و کویکرسه کان و، ئەوانه ی دونه ی تازە دیان به په ناگه دهرانی بۆ پیاده کردنی ئاینیان. له راستیدا ئینگلترا له گهڵ ئیسپانیا و فهرنسا، سه بارهت به م پرسه جیاواز بوو، چونکه ئینگلترا پێگای ده دا که مایه تیه ئاینیه کان کۆچ بکه ن بۆ دونه ی نوێ بۆ ئەوه ی به زووی له دهستی ئەوان پزگاری بێت، ئەمه له کاتی کدا ئیسپانیا و فهرنسا، پێگر بوون، له کۆچ کردنی که مه ئاینیه کان. جگه له م پالنه رانه، پالنه ری تاکه که سی "شخصی" زۆربوو، بۆ ئوم کۆچ کردنه. سه رکیش مان و سسه ربه رزی ناویانگه وه بوون. هه یانبوو ده یویست خۆی پزگار بکات له رابردوی سامناک و ناویانگی خراپ و ناوێراوی خۆی، هه ر بۆیه له ده شته کانی ئەمریکا خۆی وون ده کرد. هه شیان بوو گه ره کی بوو خۆی پزگار بکات له داو و شوین پێ هه لگرتنی، پۆلیس، ئەمه ش به هۆی ئەنجامدانی تاوانیک که توشی ببو. به شیکیان ده یانویست خۆیان پزگار بکه ن له نه داری و که ساسی و کویره وه ی و بچن پوه و ژیا نیککی خۆش له جیهانی نوێ. وه لی زۆرتیرینیان توشی له ناوچوون هاتن، به بێ ئەوه ی هه ی شتیکیان ده سته که وی، چاره نوسیان خراپتر بوو، له وه ی که لێیه وه هاتبوون.

دروستکردنی داگیرگه ئینگلیزه کان له ئەمریکا:-

سه ره تای هه وله کانی ئینگلیز بۆ داگیرکاری ئەمریکا شکستی هینا. "سیر هامفری گیلبرت" هه ستا به سازدانی دوو شالاو بۆ ئەمریکا، شالای یه که میان به هۆی گه رده لولی ده ریای شکستی هینا، هه ی دووه میان له سالی 1583 به ونبوونی له ده ریادا کۆتایی پێهات. له پاش ئەمه "سیر والتر راپلی" که هه ر برای ئەوه ی پێشو بوو له دایکيه وه، دوا ی ئەوه ی توانی شارژ ئیلازابییس رازی بکات، هه ستا به سازدانی شالاوێکی ده ریایی. ئیلازابییس په زامه ندی نیشاندا به و مه رجه ی که "راپلی" به شیک له کازا گرانبه هاکان بدات به شارژنی ئینگلیز. جا له پاش دۆزینه وه که ی له سالی 1584 راپۆرتیکی هانده ری پێشکهش کرد سه بارهت به و "ولاته و گونجاوی ئاو وهه واو

بەرۆبوم و سازگاری ئەو ناچەیه زیاتر لە ھەر ولاتیکی تر. "پایلی" جگە لەمە دوو شالۆی تریشی وەرپێخست، بەلام لە ھەردووکیان شکستی ھێنا. ئەوێ دووھەمیان لە ساڵی 1587 بوو، کاتی لەم ساڵەدا کەوتە پێ و لە چارەنوسیکی نادیاردا لە دورگەی "پونک" گۆشەگیر مانەو و وون بوون، وە جگە لە وشەی ناپۆشنی "کرواتیان" کە لە سەر لقی دارێک ھەڵی کەند بوو، ھێچ ئاسەوارێکی تری جێنە ھێشت.

"والتر" بە ھێچ ھەولێکی داگیرکاری تر ھەلنەستا و سەدەیی شازدەش کۆتایی ھات بە بێ ھەبوونی داگیرگە یەکی ھەمیشەیی ئینگلیزی. بە ھۆی ئەم ئەزمونانە ئینگلیزەکان بۆیان دەرکەوت کە ئەم جەربە زەیانە بە تاک تاک بۆ مەبەستیکی ئائەو گەورە و مەزن کە خۆی دەبینیتەو لە پڕۆسەی داگیرکاری و نیشتمانی بوون، لە توانای تاکە کە سیك و دەستە و کۆمەڵێک دانیە، بە لکو پڕۆژەیی لەم شیوەیە پێویستە حکومەت و کۆمپانیا گەورەکان پێی ھەستن و پۆلی تیا بگێن.

کۆمپانیا بازەرگانیە گەورەکان کە پیکھاتبوو لە چینی ئۆرستۆکراتی ئینگلیزی و خاوەن پۆستە بەرزەکانی ولات و گەورە سەرمایەداران، توانیان بەرێژاری لە پاشایەتی بەریتانی بۆخۆیان دەستەبەر بکەن لە بواری "گۆکردنەوێ باج و لێدانی دراو پیکخستنی بازەرگانی و کرپین و فروشتنەوێ زەوی و پاگە یاندنی جەنگ و دەستگرتن بە سەر ئەو زەویانەیی کە دەیان دۆزیووە". وەسیقەیی ئەم بەرێژاریانە کە کۆمپانیاکان دەستیان کەوتبوو، گوزارشتبوو لە دەستوری کۆمپانیا و سیستەمی کۆمپانیا، ھەرئەمەش بوو بە بناغەی دەستور و یاساکانی ئەو ویلاتانەیی کە دواتر لە بەریتانیا سەربەخۆ بوون. شیاوی باسە کۆمپانیاکان پۆلی گەورەیان گێرا لەم کایەدا و دەوری گرنگیان بینی.

دوو لە داگیرگە ئینگلیزەکان بە ھۆی کۆمپانیای بازەرگانی ئینگلیزی دامەزێندران، "فەرچینیا" لە ساڵی 1607 لە لایەن کۆمپانیای لەندەن دامەزێندرا و "مسا جوسیت" لە ساڵی 1630 لە لایەن کۆمپانیای کەنداوی "مسا جوسیت" بنیاتنرا. کۆمپانیاکان ھێچ

کاتی بێ بەش نەبوون لە بەربژاری و پشک و بەش و هەردەم بە دواي دەکەوتن، لەم نێوانە کۆمپانیای "فەرچینیا" لە ساڵی 1606 لە لایەن شا "جیمسی یەکەم" هەوێ چەندین بەربژاری پێدراو پێگەیدرا دوو کۆمپانیای تری ناسەرەکی دروستبکات، کە بریتی بوون لە کۆمپانیای لەندەن و بلیموس. کۆمپانیای لەندەن مافی بازرگانی کردنی پێدرا، هەروەها پێگەی پێدرا کە لە نێوان هێلی 34-41 پڕۆسەی نیشتەجێ کردن ئەنجام بدات. بۆ کۆمپانیای بلیموس "یش- مافی دامەزراندنی پێدرا لە نێوان هێلی پانی 38-43. لە هەموو ئەمانەشدا پادشا دەسەلاتی دەوڵەتی بەسەردا هێشتەوێ و وایکرد نەتوانن لە دەسەلاتی دەوڵەت دەریچن. کۆمپانیایان بەربژاری و پشک و بەش و ئازادیان دەدا بە نیشتەجێبووەکان لەو زەویانە ی بە کاریان دەهێنا.

کاتێک سێ کەشتی لە مایسی 1607 لە فەرچینیا دابەزین و نزیکەی سەدوینچ کەسی هەلگرتبوو، توانای ئەوەیان نەبوو گۆرانکاری بەسەر زەوییه کە دابینن هەرحەندە بەشێک لەوان کرێکارو کەسانی میکانیکی بوون، بەلام زۆرینهیان لەوانە نەبوون کە بتوانن خۆیان بگونجێنن لە گەڵ ئەو زەوییه چۆڵ و بەکارنەهێنراوانەدا. خۆ لە پاستیدا ئەوان ناخەقیان نەبوو، کاتێک سەیر دەکەین کە ئەو ناوچەیە ی شارێ "جیمس تاونی" ئی بنیات نراوە ناچەیهکی پڕ لە زۆنگو و زەلکاو بوو، هەر لە ساڵی یەکەمدا دانیشتوانە کە ی بە نەخۆشی شەرببوون. کاتی شالۆی دووهمیش گەیشته ئەمریکا وەنەبێ خەڵکە کە ی لەوانە ی پێشوو ئازاو بەهێزتر بووبن، بەلکو ئەوانیش لە پڕوی ئامادەگییه وە زۆر لەوانە ی پێش خۆیان جیاواز نەبوون، جاری بەشێک لەوان زێڕنگەر بوون و هاتبوون بۆ دەرھێنانی زیو شۆڕینی و پاک کردنەوێ و پاشان بارکردنی.

لەم دوو شالۆی کە ئامارەمان پێدا جگە لە چوارەیهکیان هیچی تریان ئی نەمایەوێ. مانەوێ ئەم داگیرگە یەش بەسایە ی سەرپەرشتی کارو کەشتیوان "جۆن سمیس" بوو، ئەو کەسە ی کە بۆ کۆمپانیایان ئەوێ خستە پڕو کە پێویستە کەسانی بنێرن توانای کارکردنیان هەبێت و دەستەکانیان بخەنە کار. جگە لەمەش "سمیس"

یاسایه کی توندو په قی به سهر کۆچکردوه تازه کان سه پاند که خۆی ده بینیه وه له وهی ئه وهی "کارده کات ده خوات".

کۆمپانیای له ندهن پئشبینی سه روهت و سامانیکی بی شوماری کرد بوو له ماوه یه کی که مدا، که چی توشی ناله باری و تهنگ و چله مهی زۆر بوون و سودو قازانجیش هه روا به ئاسانی ده ستیانه که وت. ساکاتیکیش هیچ یه کی له مان زیرو ئالتونیان ده ستنه که وت، یه کی له وان به ناوی "جۆن رالف" له سالی 1612 توانی سودو قازانجیکی زۆری ده سته که ویت له کشتوکالی توتن. به هاتنی سالی 1619 نزیکه ی هه زار کهس له فهرجینیا نیشته جی بوون. له هه مان سالییدا کۆمپانیا "90" ئافره تی که نجی لیوه شاهه ی که یانده ئه م ناوچه یه، له ویش هاوسه رگریان پیکرا له گه له ئه و پیاوانه ی که له به رامبه ر کرێ دا ئه وانیان گواستبوویه وه. مندال و نه وهی ئه مانه له یه که مین خیزنه کانی فهرجینیا بوون. سال له دوا ی سال ئافره تانیش به ره و فهرجینیا کۆچیان ده کردو منداله کانیا ن ده بوونه دانیشتوانی په سه نی ئه مریکا.

له سالی 1619 پوداویک له میژووی ئه مریکا و وه له میژووی ئه م پروسه یه دا پویدا، ئه مه ش کاتیک که شتییه کی هۆلندی یه که م باری خۆی له زنج و کۆیله داگرت و هه رزوو له لایه ن دانیشتوانی فهرجینیا وه بیست له م کۆیلانه کپردان. نیو سه ده به سه ر ئه مه دا تیپه پی کاتیک زنجیه کی زۆر له کشتوکالدا کاریان پیده کرا، به تایبه ت له کشتوکالی توتن. هه ر له سالی 1619 کۆمپانیا مافی دروستکردنی ئه نجومه نی نوینه رانی به خشی به نیشته جی بووان. ئه م ئه نجومه نه بووه یه که م یاسا دا پئژری ویلیه تی فهرجینیا له دوایدا و یه که م حکومه تی نوینه رایه تی له ئه مریکا.

له سالی 1624 شاجیمسی یه که م به ربژاری کۆمپانیای فهرجینیا ی هه لوه شانده وه، به هۆی ئه وهی به رژه وه ندیه کانی کۆمپانیای بازرگانی تیکده گرا له گه له ئه و سیسته مه باجه ی که جیمس سه پاندبووی، به مه ش ویلیه تی فهرجینیا بووبه هه ریمیکی پاشایی و له لایه ن حاکمیکی سه ر به پاشا ئینگلیزی فه رمان په وایی

دەکرا، ئەمیش لە لایەن ئەنجومەنی بچوک و چقاتی² یاسادارپژدەو هاکاری دەکرا، ئەمانیش لە لایەن جوتیاران و کشتکارانەو هەڵدەبژێران. بەم شیوەیە فرجینیا بوو بە یەکەم هەریمی شاھانی ئینگلیزی لە ئەمریکا.

پیۆریتانە توند رەوێکان لە مساجوسیت:

پیۆریتانە توندەکان لە گەڵ کلتیسی ئینگلیزی هەلیان نەدەکردو نەدەگونجان، ئەوان دەیانویست چاکسازی لە کلتیسادا بکەن، وە گەرەکیان بوو پەیاوەکانی پیۆرتانی "دنیا نەویستی" لە گەڵ کلتیسادا بگونجێن. بەلام کاتیک پاشا ئەمە پەت کردەو و هەپەشە لیکردن بەوێ یا خۆیان لە گەڵ کلتیسی ئینگلیزی سازکەن یان ولات جیپێلن، بەشیک لە مانە پویان کردە ھۆلندا. هەرچەندە بە بەراورد لە گەڵ ئینگلترا بارودۆخی ھۆلندا بۆ ئەوان سانا ترو باشتەر بوو، بەلام دوورە پەریزی و تەنھاییان لەم ناوچەیدا وایکرد بارودۆخ بۆیان لەبار نەبیت، هەر بۆیە بریاری کۆچکردنیاندا پووەو ئەمریکا لەسەر پشستی پاپۆری سپیدول، کۆمەلەیکە تریش لە پیۆریتانەکان ئینگلترایان جی ھیشت بە پاپۆری "میکلور" و لەھەمانکات و لەئەیلولی 1620 شاری "بلایموس" یان - جیھیشت. ئەو کۆمەلەیکە ھۆلندا یان جیھیشت، کاتیک نەیاننوانی رێگە بپەن، لەرێگەدا خۆیان خستە پال کۆمەلە "میفلاور". گەردەلول و تەوژم شەپۆلی ئاو کەشتیەیکە لە پەرەوی خۆی لادا. شیاوی باسە ژمارە سەرنشینەکان 102 کەس بوون لە پیاوان و ئافرەت و منداڵان. ئەو بوو لە تشرینی دووەم "میفلاور" رێگە بپەن بۆ کەنارەکانی نیوئینگلاند. بەلام بەھۆی ئەوێ ئەم ناوچە لەدەرەوێ سنووری کۆمپانیای لەندەن بوو، ئەمان بەگەشتکار Pillims لەقەڵەم نەدەدران، ھەروەک پیۆریتانەکان لەسەر کەشتی خۆیان بەو ھەژمار کردبوو. وە بۆئەوان ھیچ

ماښک نه بوو له سهر نه و زه ویهی که له سهری داده به زین. جا بؤ نه وهی مافی په وایی خویان پېښدری ده ستورو وه سیکه ی خویان داپشت. به گویره ی نه م ده ستوره حکومتی خویان داده مه زرانده. له م س نه دو نوسراو ده هاتووه "داده مه زری بنیات دهنری شیوه یاساو ده ستورو دامو ده زگای دادگر، نه مانه له کاتیکه وه بؤ کاتیکی تر له پیناوی به رزه وهندی گشتی گوران به سهر نه م س نه ده ده ده هینن" نه م گری به سته یه که م ده ستوری نوسراو په یمانی کومه لایه تیه که به په زامه ندی خه لکه که دانرا. نه وانه که ژماره یان چلو یه که س بوو "جون کارفر" یان وه که حاکم به سهر خویاندا هه لېژارد. پیوریتانه کان له به ندهری بلیموس له نیو ینگلاند "باکوری خوره لاتی ویلایه ته یه کگرتوه کانی نه مړ" دابه زین، به لام بارودوخیان زور سخته و ناله باربوو، سهرماو سوله ی زستان نیوه ی لی کوشتن، وه لی نه وانی تر بی ئومید نه بوونو به رده وامیان دا به خویان وه ولو کوششیان ده ده له پیناوی مانه وه، له سهر بیست دوئم زهوی خویان خهریکی کشتوکال کرد. پاش نه مه ژماره یه کی تر له پیوریتانه کان په یوه ندیان پیوه کردن، دواتر له سالی 1628 کومه له ی دووه م گه یشتن و له مساجویت نیشته جی بوون. بلیموسیش هر به سهر به خوی مایه وه له مساجوسیت. "له مساجوسیت سهر به خو بوو په یوه ندی به مساجوسیت نه بوو، تاوه کو سالی 1691". گرنگی نه م نیشته جیگه یه ته نها له پووی ئابووریه وه نه بوو، به لکو له حکومت ته که یان دابوو، که حکومتی کی سهر به خو جه ماوهری بوو "له لایه ن گه له وه دامه زرا بوو".

جیمسی یه که م پیوریتانه کانی بنې کرد، کاتیک نه وان ده یانویست مه زه بی ئینگلیکانی بگوړن و بنه ماو دروشمی ئاینی دنیانه ویستی خویان له گه لیدا بسازینن. ساکاتیکیش چارلسی یه که م هاته سهر ته خت، زور له باوکی پقاوی تر که وته چه وساندنه و یان. هه ربویه وه که تا که چاره سهریک پیوریتانیه کان پوویان کرده نه مریکاو نه مه شیان به تا که چاره سهر ده زانی بؤ نه و ته نگو چه له مانه ی که روبه پوویان ده بوویه وه.

لە ساڵى 1629 كۆمەلەك لە پىئوريتانىيەكان بەرېژاريان وەچىنگ كەوت بۆ كۆمپانىيەى كەنداوى "مىساجوسىت"، كە كۆچكارانى دەگواستەو بۆ ئەمىريكا.

ئەم دەستىيەى كە ئىمە باسى دەكەين بەوەى كە بالا دەست بوون بەسەر كۆمپانىيەى مىساجوسىت و كۆچيان كرده ئەمىريكا، لەچىنى ھەژار نەبوون بەلكو لەچىنى دەولەمەند بوون و پۆشنىر بوون و خاوەن زەوى بوون لە چىنى ناوھەست. ئەمانە خۆيان رېكخست لە ئەمىريكا بۆ پىكھىنانى حكومت، ھەرچەند ئەم حكومەتە سەر بە ئىنگلترابوو، بەلام بە بەرپۆھەرايەتى سەربەخۆ بەھرمەند بوو. لە ساڵى 1630 كۆمپانىيە بەيازەدە كەشتى كە حاكم جۆن سەربەرشتى دەكرد "700" كەسيان لەگەل خۆيان ھىناو لە مىساجوسىت دابەزىن. دواى ئەمە شارى "بوستن و چارلستون و دورجستر" يان درىستكرد. ژمارەى كۆچكردووەكان ھەر پووى لەزىادبوون دەكرد، بەشىۋەيەك لە دواى ئەم مىژۋو بە ماوەى دەسال نىزىكەى پازە ھەزار كەس كۆچيان كرده ئەمىريكاو لە مىساجوسىت دابەزىن. لە پاستىدا ھۆكارى ئەم كۆچكردنە زۆرە دەگەرپتەو ئەو چەوسانەوەى كە دارو دەستەى چارلسى يەكەم لە دژى پىئوريتانەكان لە ئىنگلترابىادەيان دەكرد، ئەمانىش بەناچارى كۆچيان دەكرد. ئەو بوو داگىرگەى مىساجوسىت بوو پەناگەيەك بۆ ھەموو چەوساويەك لە پىئوريتانەكان.

پىئوريتانى كۆچكردو كۆمەلگەيەكى دىموكرىتيان لە مىساجوسىت دروست نەكرد، بەلكو سەركردەكانىان كۆمەلگەيەكى چىنايەتيان دروستكرد، ئەمەش بە سازكردنى كىلگەى گەورە و فراوان كە كرىكاران كاريان تىادا دەكرد، ياخود كرىكاران بەگري بەستىك كارى تىا دەكرد كە بەزەويەكەو پەيوەستى كردبوون، يان ئەو ھەتا كۆيلە ئىشى تىادا دەكرد. كەچى لەگەل ئەوانەشدا كىلگەكانى مىساجوسىت نەگۆرا بۆ داگىرگەيەكى كشتوكالى فراوان، ھەروەك فەرجىنيا لەباشور و ھاگۆرا. بەھەمانشۋە بازىرگانى كۆيلە لەویدا بەقازانج نەبوو. ھەريۆيە نيو ئىنگلاند گۆرا بۆ كىلگەى بچوك كە جوتيارى ئازاد خاوەنى بوو. ئەم شىۋە گەشەسەندنە ئابورىيە كاريگەرى ھەبوو لەسەر

گەشەسەندنی کۆمەلایەتی، ئەوە بوو چەندین شار لە مەساجوسیت دروستبوون کە بوونە ناوەندی چالاکی سیاسی و کۆمەلایەتی.

لە ساڵی 1624 سیستەمی نوێنەرایەتی لەم داگیرگەیە سەرپهه‌لدا، بەوێی کە خەلکی هەموو شارەکان لە کۆبوونەوێکی کراوەدا کۆدەبوونەوێ بۆ هەلبژاردنی ئەندامێک یان دوو ئەندام بۆ ئەوێی لە بوستن نوێنەرایەتیان بکات، کاتیەک لەویدا ئانجومەنی یاساداران دادەمەزراو دەسەلاتی کۆکردنەوێ باج و دانانی یاسای لە دەست دەبوو.

حکومەتی "جۆن وینسروب" و دەستەکەیی لە مەساجوسیت، حکومەتیکی سیوکراتی بوو لە سەر شێوەی کالڤن، کە جگە لەوانەیی پابەند بوون بە پێشەوا کالڤنیەکانیان لە پووی بیروپایان سەبارەت بە ئایین و دەولەت، کەسی تر نەیدەتوانی دەنگ بدات.

بۆیە ئەم سیستەمە پەقوو بە بەرد بوو لە گەڵ سەرھەڵدانی شۆرشی "روجر ویلمس" ھەرەسی ھێنا. "روجر ویلمس" یەکی بوو لە قەشەکانی شاری "سیلم"، باوەڕی بە لەیەکتەری جیاکردنەوێ ئایین و دەولەت ھەبوو، دژ بە دیکتاتۆریەت. "ویلمس" لەو کەسانە بوو کە پشتیوانی سەرپه‌ستی ئایینی دەکرد، ھەرۆھا ئەم دانی نەنا بە "جون ویسروب" و کۆمەڵەکەیی و شەریعەتی حکومەتەکانیان، حکومەتێک کە پەزامەندی و مۆلەتی لە ئینگلترا و ەرنەگرتوو ھەبوو دامەزرانی. ھەر بۆیە ویلمس لە مەساجوسیت دەرکرا، ئەمیش لە دواي دەرکرانی لە نزیک رودایلند نیشتەجێگە یەکی بنیانا. پاش ئەمە "مسنزان ھچنس" پەيوەندی پێوەکرد، ئەمیش ھەک "روجر ویلمس" نە یاری دیکتاتۆریەتی حکومەتەکەیی مەساجوسیت بوو، وە لە بانگەشەکارانی سەرپه‌ستی ئایینی بوو. جا بە تێپەڕنی پۆژگار ژمارە یەکی زۆر لەو کەسانەیی کە حکومەتی مەساجوسیت دەیچەوساندنەو پەيوەندیان کرد بەو نیشتەجێگە تازەییە.

ئەم نیشتەجێگە تازەییە لە سەرھەتایی دامەزراندنی ناویان نا نیشتەجێگەیی برۆڤندس. لە ساڵی 1644 پەرلەمانی درێژخایەنی ئینگلترا "لە سەرۆبەری شۆرشی ئینگلیزی"

بەربژاری بەخشی بەم نیشتهجیگەیه. چارلسی دووهمیش لەسالی 1663 پەرزامەندی لەسەر نیشاندا. ئیدی داگیرگەی رودایلند دواتر بوو بە نمونەیهکی جوانی دیموکراتی نوێ. خەڵکی ئەم شارە لەپیاو و ژن پەیمانی کۆمەڵایەتیان بەست، بەلام پەیمانی ئەوان جیاواز بوو لەپەیمانەکانی تری مساجوسیت و بوستن، چونکە هی ئەوان پەیمانیکێ سەرەستە بوو، لەژێر کاریگەری کلێسا یاخود شای بەریتانی دا نەبوو. جا لەبەر ئەمانە "رودایلند" زیاتر دیموکراتی بوو، لەهەر نیشتهجیگەیهکی تری ئینگلیزی لە ئەمریکا. دەستوری "رودایلند"یش لەسالی 1647 بەلگەیهکی پونەو ئەمە دەسەلمی. بەگوێرەی ئەم دەستورە رودایلەند کۆماریکێ یەکگرتوو و پیکهاتوو لە کۆمەڵێک شاری سەرەخۆ.

لەسالی 1636 کۆچەرەویکی تر بە سەرۆکایەتی "توماس هوگر" دەستیپێکرد. توماس هوگر ئەوەی دەرخواست کە پێویستە دەسەلات بە پەرزامەندی گەل بێت، ئەمەشی بەئازادی تەواو لێک دایەو. ئەم بیرو بۆچونانەش لەگەڵ حکومەتی سیوکراتی لە بوستن نەدەهاتەو و تیکدەگیرا، لەبەرئەو خۆی و کۆمەڵەکی کۆچیان کرد بۆ ویلایهتی "کناتیکت" و لە شاری هارتفەردو چەند شارێکی تر نیشتهجێ بوون. لەسالی 1662 ئەوان توانیان بەربژاری لەچارلسی دووهم وەرگرن بۆ بنیاتنانی نیشتهجیگەیی کناتیکت، کەژمارەیهک شاری لەخۆدەگرت، گرنگترینیان: "هرفەرد، ندستور، نەرسفیلدو نیو هافن".

چەند نیشتهجیگەیی تر سەریانەهێنداون لەدەوروپەری کناتیکت و مەساجوسیت بۆلابونەو و جیاوونەو. لەم نیوانە "نیوهمشەر" لەسالی 1679 لەمەساجوسیت جیاوویەو. ئەم نیشتهجیگەیانەش چەندان لقی تریان لێبوویەو وەک: "فیرمۆت، مین"، بەلام ئەمانە لەپیش شۆرشێ ئەمریکی سەرەخۆنەبوون.

لەناوچەی نیو ئینگلاند کۆمپانیایەکی بازرگانی دروستبوو، بەربژاریشی لە شای ئینگلترا وەچنگ کەوت و دەستیکرد بەدامەزراندنی نیشتهجیگەیی تر. دامەزراندنی ئەم

نیشتەجێگانه بەپێدانی چەندان پارچە زەوی بەکەسیک کە بەژدار نەبوو لەکۆمپانیا ئەنجام دەدا. ئەم کەسانە ی کە لەلایەن کۆمپانیاوە زەویان پێدراو بو لەچینی بالۆ دۆڵەمەندو سەرمايەداران بوون یاخود لەنزیکانی پاشابوون. ئەمانە توانیان پوڤەریکی زۆر لەزەوی ئەمریکا دەستبەخەن و چەندان نیشتەجێگە ی تێدا بنیات بنی، ئەمەشیان تەنھابۆ مەبەستی ماددی ئەنجام دەدا. ئەمانە توانیان ھەوت نیشتەجێگە لەسەر ئەم شێوازە دروست بکەن، وەک: "میریلاند، نیویۆرک، نیوجەری، پەنسلفانیا، دیلاویر، ساوتکارۆلینیا". ھەرۆک ویلايەتی جۆرجیاش بەھۆی تاکەسیکەو بنیاتنرا. بلام جۆرجیا لەسەرەتادا ئەنجومەنی پاسپاردن بەپێوە دەبرد.

میریلاند ناوچەیک بوو کە چارلسی یەکەم لەسالی 1632 بەخشی بە "لۆرد تیمور" ی کاسۆلیکی، بەرامبەر بەوەرگرتنی پێنج یەکی خاوی زێڤو زیوی سالانە ی ئەم ھەریمە. جا بۆ ئەوێ ئەم ھەریمە ئاوەدان بکریتەو، "لۆرد تیمور" ھەزار دۆنمی بەخشی بە ھەر خانەدان و دەرەبەگێک کە لەگەڵ خۆیدا پێنج جوتیاری دەھینا بە کەلوپەل و پێویستییەکانیەو. بەھەمانشیوە پوڤەری سەد دۆنم تاوێک و پێنج سەد دۆنم دابەشکرا بەسەرئەو خانەوادانە ی کۆچیان کردبوو بۆی. "لۆرد تیمور" ھەریمەکە ی کردبوو بە پەناگەیک بۆ کاسۆلیکە چەساوێکانی ئینگلترا و پێگەریشی نەدەکرد لەپەرۆتستانتیەکان کە لە "میریلاند نیشتەجێ بن. لەسالی 1649 ئەنجومەنی یاسادانانی میریلاند یاسای سەرەستی ئاینی دەکرد بۆ کاسۆلیک و پەرۆتستانتیەکان. لەملاشەو ھەریاری لە سێدارەدانێ دەردەکرد بەسەر یەکیەتی خوازان و غەیرە مەسیحیەکان. "لۆرد تیمور" تەنھا خۆی بە کاسۆلیکی مایەو لە دوایدا، چونکە لەنیوان سالانی 1690-1715 نەوێکانی بوون بەپەرۆتستانتی. ئەمەش وایکرد لەدەسەلاتی میریلاند دەرکری، بەلام داھات و مولکە ویراسیەکانیان لێ زەوت نەکرا.

دامەزراندنى نىشتەجىگە لە كارولائىناي باگورو باشور:-

كاتىك چارلسى دووهم لەسالى 1660 چووه سەرتەختى دەسلەت، زۆرىك لەشۈيىنكە وتووه كانى لەخانەدانان خەلات كرد، ئەوانەى يارمەتى خۆى و باوكيان دا لەكاتى ھەلگىرسانى شۆرشى ئىنگلىزى، ئەمەش بەپىدانى زەوىوزار لە پىشتەوھى دەرياو زەرياكەن. جا ھەشت كەس لەوانە لەسالى 1663 پووبەريكى بەرفراوانيان لەباشورى فەرجىنيا دەستكەوت و، ناوئرا كارولائىنا. گەورە خاوەن زەويىيەكان "ئەوانەى زەويىيەكى زۆريان ھەبوو" نازادى پەرسىشكارى و لىيوردەيى ئاينيان بەخشى بەدانىشتوانە كۆچكردووهكان لە زەويەكانياندا، لەبەرئەوھە "كويكرىس" و ھىگۈنتە فەرەنسى و ئەلمانى و سويسرىيەكان پوويان تىكردو زەنجىيەكانيان لەكارى كشتوكايدا خستەكار، بەتايبەت لەكشتوكاى برنج و نىلە. بەلام دواتر پادشايى ئىنگلتەرا ناوچەكەى كرىيەوھە لەخاوەنەكانى و لەسالى 1729 پووبە مولكى شاھانەى ئىنگلترا.

بنىاتنانى نىويۇرك:-

ھۆلەندىيەكان بۆگەيشتىيان بە خۆرھەلاتى دوور "ھەنرى ھەندسن" ئىنگلىزيان بەكرى گرت. ھەندسن بۆ ئەم مەبەستە لەسالى 1609 لەپىژگەى پوبارى ھەندسن "بەناوى خۆيەوھە ناوئراوھە" بەريكەوت و لەپىگەدا گەيشتە ھۆزە ھىندىيە سورەكانى ناسراو بە "موھاك" كە توانى دۆستايەتيان لەگەل پىكېينى. ئەم گەشتەى چوار گەشتى تىرى بە دواڤاھات بۆ چوار گەشتكار "بازرگان" كە بەھۆيەوھە كەنارەكانى پوبارى "دىلاوير" و كەندەوى "لەنكئايلاند" دۆزرايەوھە. دواتر لەسالى 1614 ناوھەندى بازەرگانىيان لە "مەھاتن" دامەزراند.

لەسالى 1621 كۆمپانىيەى ھىندى خۆرئەوايى ھۆلەندى دامەزرا بۆ مەبەستى پەوانكردنى بازەرگانى بۆ ماوھەى بىست و چوار سال، لە نىوان ئەفرىقاي خۆرئەواو ئەمريكا، بەوھى "كە كۆمپانىيا ھەلېستى بە ئاوەدان كەردنەوھى ناوچە چۆلەكان بە

ئاوھدان کردنەوھەيەکی بەرھەمدار"، ھەرچەندە مەبەستى سەرھەکی کۆمپانیا لەناوبردنى قۆرغکاری ئیسپانیا بوو.

یەكەم کۆمەلەى کۆچکردووھەکان لەسالى 1624 گەيشتنە منھاتن و ھەر زوو قەلای "ئەستردام"یان-تیدا بنیاتنا، کە دواتر بوو بە ئاوەندی حکومەت. ھەرۆھە نیشتەجیگەى "ئۆرنج"یان- لەناوچەى "بانى" بنیاتناو قەلای "ناساوا"یان- لەسەر پوبارى "دیلاویر" دروستکرد، ئەمەو جگەلە دروستکردنى قەلایەکی تر لە "کناتیکت". بەمەش ھۆلەندیەکان شارى نیوئەمستردام یان دامەزراند، دواتریش ئینگلیزەکان ناویان لێنا نیویۆرک. ھەرچەندە ئەم ناچەيە بە شیۆھەيەکی ھەرزان دەبەخسرا، بەوھى کە بۆ ھەر پەنجا خیزانیک گەر پووى تیکردبا بەدریژایى پوبارى ھندسن زەوى پێدەدرا، بەلام خواستى لەسەرکەم بوو، تەنھا کەمیک لەخانەدانان یاخود "ئەوانەى کە بەم کارە گەورە ھەلەدەستان" خۆیان تێى خزاند. وەلى ھیچ لەمان سەرکەوتنى بەدەستنەھێنا، تەنھا "قان پىسلى" بازرگانکارى ئەلماس و خشل نەبیت، کە توانى زەوى لەناوچەى بانى بەدەستبێنى. وەلى بەشیۆھەيەکی گشتى نەیتوانى دانیشتوانى بۆکەمەند کیش بکات.

لەسالى 1664بەبى تەقاندنى تەفەنگیک ئەم ناوچەيە کەوتەژێر بالادەستى ئینگلیزەکانى دەوروپشتى خۆى. ھۆکارى شکستى ھۆلەندیەکان لەپاراستنى دۆلى رووبارى "ھندسن و منھاتن"، دەگەریتەوھە بۆخودى ھۆلەندیەکان. چونکە ھۆلەندیەکان ھەزریان نەدەکرد کۆچ بکەن بۆدەرەوھى ولات. بازرگانى و پروسەى دۆزینەوھش لەسەدەى ھەفدە ولاتەکەيانى نغزو کردبوو لەسەرۆت سامان و خوشگوزەرانى. لیبووردەى ئاينى ولایەنى رۆشنبیری و پەرەسەندنى ئابوورى، ھۆلەندای بەشیۆھەيەك خوشنود کردبوو کە ئیرەيى پى دەبرا. ئەمەش وایکرد خەلکى ھۆلەندا بىر لەبەجیھێشتنى ولاتەکەيان نەکەنەوھ. لەلایەکی تریشەوھە داگیرگەى "نیونیزلاند" و "نیویۆرک" توشى جەنگیکى سەخت و درپەندە ئاسابوون لەگەل دانیشتوانە پەسەنەکەى،

کەناسرابوون بە "کونکسن". کاتیکیش لە ساڵی 1665 ئاشتی ئەم ناوچەیە ی گرتەو، ئەم داگیرکەرە هەزارکەسی لە دانیشتوانە کە ی لە دەستدابوو. جگە لەمە ھۆلندا لە ماوەی چل ساڵدا 1624-1664 سەرقال بوو بە جەنگە خۆیناویەکانی لە گەڵ ئیسپانیای ئینگلترا، ئەمەش تارادەیک بێ ئاگای کردبوو لە داگیرکەرەکانی ئەمریکا، کە نەیتدەتوانی بە سەریان ڕابگات. کۆمپانیای ھیندی خۆڕئاوای ھۆلندیش زیاتر مەبەستی پووتکردنەوێ کەشتیە ئیسپانیەکان بوو لە زەریاکان و لە ئەمریکای باشور، ھەروەھا ئارەزووی لە بازەرگانی کۆیلە و بەھارات و شەکر بوو، گرنگی نەدەدا بە داگیرکردنی نیونیزلاند لە ئەمریکا. لە لایەکی تریشەو بە ئالادەستی کۆمپانیای ھیندی خۆڕئاوایی لە سەر بە پێوە بەرایەتی داگیرکەرەکان توانای داھێنانی تاکە کەسی لە باربرد. جگە لەمە ئەم ناوچەیە بە فەرمانرەواییەکی دیکتاتۆریانە فەرمانرەوایی دەکرا. حکومەتی ھۆلندا ھیچ گۆیی بەسکالای دانیشتوانەکان نەدەدا کە لە ئازادی و سەربەستی بە پێوە بردن قەدەغە کرابوون. دووبەرەکی و ناکوکی لە نیوان کۆمپانیای دانیشتوانەکان بوو ھۆی پێگری کردن لە کۆچ کردنی ھۆلندیەکان. ساکاتیکیش ئینگلیزەکان لە ساڵی 1664 ویستیان پەلاماری داگیرکەرە ب دەن دانیشتوانە کە ی ھاوکاری کردنی حاکمی ھۆلندی "پیتەر ستایفیزانس" یان پەت کردەو.

کاتیکی "نیونیزلاند" کەوتە ژێر دەسەلاتی ئینگلیز، ئینگلیزەکان بە تەواوی ئالادەستبوون بە سەر ناوچە کەناریەکان. لە ساڵی 1664 "دیوک ئۆف یۆرک" ئەمە نازناوی شاجیمسی دووھم بوو پێش چوونە سەر تەختی "ھەموو ناوچەکانی لە "کناتیکی" تاوھکو پوباری "دیلاویری" لە برای خۆی چارلسی دووھم دەستکەوت. لەم ناوچەیەش ھەریەکە لە "فیرمۆنت - نیویۆرک - نیوجیرزی" جیا بوونەو. "دیوک ئۆف یۆرک" نیویۆرکی بۆ خۆی ھێشتەو و ناوھەیکەشی لە "نیوئەمستردام" ھوێ گۆری بۆ نیویۆرک. "دیوک ئۆف یۆرک" لە "نیویۆرک" مایەو تا ئەوکاتە ی لە ساڵی 1685

بانگه‌یشتیان کردەوہ بۆ ئینگلترا، بۆئەوہی بچیتە سەرتهختی دەسەلات. ھەر لەم کاتەشدا نیویۆرک بووێ ناوچە یەکی شاھانە ی ئینگلیزی.

لێبوردەیی ئاینی و پەگەزی لە ویلايەتی "نیویۆرک" لە ئاسەوارەکانی شارستانیەتی ھۆلەندان. تەنانەت گوتراوہ: کاتی ئینگلیز دەستیگرت بەسەر "نیویۆرک" دا ئەو زمانانە ی کە لە شەقامەکانی "نیویۆرک" بەکار دەھات ژمارەیان دەگەیشتە نۆزدە زمان. ناوہ ھۆلەندیەکانیش وەك خۆیان مانەوہ، وەك: "بروکلن، ئۆرنج، پینلسر.... ھتد"، بەھەمانشیوہ ھەندی خانەوادە ی بەپەسەن ھۆلەندی تائیسشاش ماون وەك: "پۆزفلت شویلرو فان بیورن، فاندربیلت". سەرەپای ئەمانە شارستانی ھۆلەندی لە گالتەو گەپدا پەنگی دەدایەوہ، وەك: یاری گۆلف "خلیسکانی سەر بەفر" و "سنت کلوز، بابا تۆئیل". جگە لەمانە شارستانی ھۆلەندی لەبێناکردنیشدا تا ئیسشاش لەم ناوچە یەدا کاریگەری ماوہ.

"لورد برکلی و سیرجۆرج کاتریت" بەھۆی "دیوک ئۆف یۆرک" و، لایەنگری کردنی "دیوک یۆرک" بۆ ھەردووکیان، توانییان بەربژاری دەستبەخەن بۆ بەدەستھێنانی زەوی و زار لە نیوجیزری "لەنتیوان دیلاویرو پوباری ھندسن". نیوجیزری ناوی دورگە یەك بوو لەکەنالی ئینگلیزی، کە "کارتیر" لەکاتی شوپشی ئینگلیزی پارێزگاری ئی کرد.

پەشیوی و ئالۆسکاوی لەم ناوچە یەدا زۆر بوو درێژە ی کیشا تاوہ کو سەرھەلانی شوپشی ئەمریکی.

پەنسلفانیا وەك ویلايەتێك لەسەدە ی ھەڤدە لەشیوہ ی نیشتەجێگە یەك دروست کرا. ئەم ویلايەتە لەلایەن کەسیکەوہ دروستکرا بەناوی "پین". پین کەسیکی توندو گەرم و گۆر بوو بۆ ئاینزای "کویکر". ئەم ئاینزایە دان ناھێنی بە خوايەتی مەسیح، ھەروہا باوہپی بە ھەلە ی ئادەم نەبوو، بەوہی کە لەوچەکانیدا بە بۆماوہیی بۆیان دەمیینتەوہ. "ولیم پین" داوای بری شارزە ھەزار پاوہندی ئیسستەرلینی لەشاچارلسی دووہم کرد، ھەروہا داوای ناوچە یەکی کرد لە ئەمریکا بۆ شوینکەوتەکانی لە ئاینزای

"کویکر". لەبەرئەو چارلس لەسالی 1681 فرمانی کرد ناوی بنی "پەنسلفانیا" دارستانی پین". لەپاستیدا ئەم ناوچە پێشتر سویدیەکان تێیدا نیشتەجێ بوون و ناویان لێ نابوو سویدی نوێ، پاش ئەوان ھۆلەندیەکان تێیدا گیرسانەو و دواي ئەوانیش ئینگلیزەکان لەسالی 1664 دەستیان بەسەرداگرت.

"ولیم پین" دەستیکرد بە گەشەپێدانی پەنسلفانیا لەپوی ئابوریەو لەسالی 1682 چوو بۆ پەنسلفانیا و شاری "فیلادلفیا" خۆشەویستی برایی "ی تیدا دروستکرد، ھەروەھا پێکەوتنی کرد لەگەڵ ھیندیە سورەکان بەچەند مەرجیکی ئاسایی و، لیبوردنی بۆ ھەمویان دەرکرد. پاش ئەمە ئەنجومەنی گەلی دامەزراند. "پین" بەمەبەستی کەمەندەکیش کردنی کۆچکاران لەئەوروپاوە بۆ "پەنسلفانیا"، بە بانگەشەیکە سەرنج ڕاکێشانە بانگەشە بۆ دەرکرد. لەیەکی لەبانگەشاکاندا دەلیت: " ھەوای پاک، ڕووباری گونجاو بۆ کەشتیوانی، دەستکەوتی زۆر، خۆشگوزەرائی و گەشانەوێ ژیاں لە شاری فیلادلفیا، بەشیوەیەک ھەموو تاکیکی ھەژار لە ئافرەت و پیاو سی ئەوئەندە دەستدەکەوێ کە لەئینگلترا پێی دەبێ." "

جۆرجیا:

ئەمەش ویلايەتێکی ترە کە لە پێش شۆڕشی سەربەخۆیی وەک نیشتەجێگەیک لەلایەن سەربازێکەو بە ناوی "جیمس" لەسالی 1733 دروستکرا. لەم سەروبەندەدا خراپی ڕەوشی زیندانیەکان بەدیارکەوت، بۆیە ڕیاریدا ئەم ڕەوشەیان لەسەر سوک بکات، ئەمەش بەدروستکردنی نیشتەجێگەیکە تر. حکومەتی ئینگلیزیش ڕەزامەندی لەسەری نیشاندا، چونکە ئەم ناوچە یە ئسپانیا و ئینگلیزی لە فلۆریدا لەیەکتەرچوێ دەرکەدووە. ئەوئەبوو پادشا بەرپۆوەبردنی ئەم ولایەتە ی سپارد بە ئەنجومەنی ڕاسپاردن بۆ ماوێ بیست و یەک سال. شیاوی باسە لەویدا پێشوازی لەھەموو کەس دەرکرا تەنھا کاسۆلیکی نەبێت، ھەروەھا فرۆشتن و خواردنەوێ بێ ھۆشکەرەکان قەدەغەکراو

بازرگانی کۆیلە پێگری لێ کرا. وە لێ بەهۆی هاتنی کۆچکردوانی نوێ بۆ ناوچەکە، پەشیوی و ئاژەوهی تیدا دروستبوو، دواتر هەلۆه‌شاندنەوهی یاسای قەدەغەکردنی ماددە بێ ھۆشکارەکان و بازرگانی کۆیلە لێ کەوتەو. لەکۆتایدا ئەنجومەنی پاسپاردن بەرپۆه‌بردنی ئەم نیشته‌جێگەییە بەلاوہ گران بوو، بۆیە پادەستی پاشایەتی کردەو، ئیدی ویلایەتی جۆرجیا بووبە ویلایەتیکی شاھانەیی بەریتانیا.

گەشەکردنی دانیشتوان:-

کۆچرەوی گەرە که پووی لە ئەمریکا کردبێ لەنیوان سالانی 1620-1642 بوو. کۆچکردووە ئینگلیزەکان لەسالی کۆتایی بە 65000 کەس دەخەملێندرا، وە ژمارەیی دانیشتوانی ئەمریکا لە "نیوئانگلاند" لەسالی 1689 دەگەیشته هەشت هەزارکەس و، هەریەکە لە نیویۆرک و نیوجرسی و پەنسلفانیا و دیلاویر چل هەزار کەس دەبوون، بەلام چوار ویلایەتە باشوریەکانی وەک میریلاند، فەرچینیا، کارۆلینای باکوور و باشور زیاتر بوون لەهەشتا هەزار کەس و خۆیان دەدا لە دووسەد هەزار کەس. ئەم گەشەسەندنە خێرایەیی دانیشتوان لەسالی 1689 دەگەریتەو بۆ ئەو کۆچکردنە زۆر زەبەندەیی کە ئەم ناوچەییە گرتەو. ژمارەیی دانیشتوانی شارە گەرەکان هەریەکە و بەشیوەیەک بوو لەپووی زۆری و کەمیەو، بۆ نمونە شاری فلادلفیا ژمارەیی دانیشتوانی دەگەیشته چوار هەزار کەس، "بۆستن" حەوت هەزارکەس و "نیویۆرک" سی هەزارو نۆسەد کەس دەبوو. لایەنی پۆشنبیری و سەقافی بەربلاو زیاتر ئینگلیزی بوو لەگەڵ تیکەلێک لە کلتوری ئەلمانی و فەرەنسی وەولندی.

ئەوێ جێگای سەرئەوێ کە جیاوازی چینایەتی لە داگیرگە ئەمریکیەکان کۆتایی پێ نەهات و نەفەوتا، خاوەن زەوی تا ئەو کاتەش سودمەند بوو لەو پێگەییە کە بەرزتر بوو لەکرێکار. بەهەمانشیوە بازرگانانیش لەشارەکاندا خۆیان بەجیاواز دەبینی لەخەلکی دێهاتەکان. وە لێ ناوچە سنوریەکان لەنیوان ناوچەکانی خۆرەلاتی ئاوەدان بە دانیشتوان و زەویەچۆل و بەکارنەهاتووەکانی خۆرئاوا، توانای تاکە کەس و

ئازایەتی و ھیزو کۆلنەدان و توانای داھێنان و متمانە بوون بەخود ھۆکاری گەورەیی سەرکەوتن بوون، وەک لە ھەبوونی مال و پۆشنبیری و پەوشتی جوان و وەجاغزادەیی. پۆشنبیری و سەقافەتە لێکجیاوازەکان لە ئەمریکا تێکەڵ بوون و پۆشنبیریەکی تازەیی ئەمریکی لێ بەرھەم ھات کە ھەلقولای شارستانی ئوروپی بوو، بەلام لێ جیاواز بوو. شیۆ ھەڵمەتێکەکان لەنێو خۆیدا کۆتایی پێ ھات، بەلام بەچاوی دۆژمنیکی سەرسەخت سەیری ھیندیەسورەکانیان دەکردو زنجیەکانیان بەئازەلی دروستکراو بۆکار لەقالەم دەدا.

ئاکامی ئەم تێکەڵاوی بوونە سەرھەڵدانی ھەستیکی نوێ بوو، کە بە واتای ھەستکردن بوو بەنەتەوێکی نوێ و ھەستکردن بوو بە سەربەخۆبوون لەئینگلتەرای دایک. ئەم ھەستە بەرەبەرە لەسەدەیی ھەژدە گەشەیی کردو پەڕەیی سەند.

ئەمریکایەکان خۆیان بە ئوروپی دەدایە قەلەم لەپرووی پەگەزو زمان و شارستانیەتی، ھەتا گەر لە ئەمریکاش لەدایکبوون ئەم ھەستە ھەرھەبوو، بەلام لەدوایدا جیاوازیکی پوون دەرکەوت، کە خۆی دەبینیوە لەوێ کە ئەمریکایەکان بریتی بوون لە کۆچکردوانی دنیای نوێ، ناچار بوون خۆیان بگوجێن لەگەڵ بارودۆخی تازە و سەرەتایی. ھەروەھا پێویستبوو ھەول بدەن دوور لەشارستانیەتی ئوروپی لەنوێ ولات بێنا بکەن. بۆ بەدیهێنانی ئەمەش پێویستیان بە ھیزو وزە و چاپوکی و داھێنان و پوێ پوێنەوێ نەبوونی و نەداری ھەبوو بەشیۆیەکی ئازایانە و بەردەوام لەسەرچەم زەویە بەکارنەھاتوو چۆل و سەختەکان. کۆچکەرەکان و ھەچەکانیان پووە و خۆرئاوا وەرچەرخان و لەم کیشورە تەنھا خاسیەتی سەرکێشی و جەربەزەبیان لەگەڵ خۆیان ھەلگرتبوو، ھەرچاریکیش زیاتر بەرەو خۆرئاوا پەلیان دەھاویشت، پەییوەندی و پەییوەستیان بە ئوروپاوە کەمتر دەبوویەو. نیشتەجێگە کۆنەکانی ئەمریکا، گەرەکیان بوو زۆرخۆیان بەئوروپا بچوێن، وەلێ نیشتەجێگە نوێیەکان دوور دەکەوتنەو لەمە. بەلام کۆچ کردنی بەردەوامی مۆیی و مادی و شارستانی

له نه وروپاوه، نه م په یوه ست بوونه ی تازه ده کړده وه. شارو د پها ته کان به ناراسته ی خورثاوا بلاو ده بوونه وه و به رده وام په وشت و سروشت و شپوازی گوزه رانیان له گه ل ژینگه ی نوی ده گونجاند. پاش هه موو نه مانه هه ستیان به وه کړد که هیچ پیوستان به ونیه نه وروپا ده ست له کاروباری ولاتیان وهریدات.

نابوری نه مریکی :-

به شیکي زوری دانیش توانی سیژده ویلايه ته کان به کشتوکاله وه سهرقال بوون، به لام کشتوکالی نه وی جیاواز بوو له و کشتوکاله ی که له نه وروپا کاریان ی ده کړد. له نه وروپا ده ستی کار زوریوو، به لام زهوی که م بوو. به پیچه وانه وه له نه مریکا پووبه ریکی به رفرائی زهوی هه بوو، وه ی ده ستی کار که م ده گمن بوو "کاتی به راوردی بکه ی له گه ل نه و هه موو زهوییه زوریو زه به نده". هه روه ها کشتوکال له نه وروپا چالاکیه ک بوو له نیوان خاوه ن زهوی و جوتیاران، واتا په یوه ندیی نیوان خاوه ن زهوی و جوتیار، نه مه ش جیاوازییه کی قولی کومه لایه تی بوو. نه مه له کاتی کدا نه مریکا کچ کړدوه کان گشتیان بی ووچان له به رامبه ر سروشت دا کاریان ده کړدو هه ولیان ددها پامی بکه ن و به کاری بخه ن. نه و هه ول و کوششه ش بوو به هویک بؤ زیاد بوونی هه ستی متمانه بوون به خود له ناویانداو نه مانی په یوه ندیان به نیشتیمانی په سه نی خویان له نه وروپا. زهوییه کانی "نیوئایندگلاند" به به راورد له گه ل ویلايه ته کانی باشور بی پیت بوو به هوی زوری به رد و چهوی په رش و بلوی سهر زهوییه کان و چپای سهخت و په قه ن له ناوچه که دا. به لام هه ندی به شی خوره لات و ناوه راستی له م شه قله هه لاویر بوون. به هه مانشیوه پووباره کانی "نیو ئایندگلاند" له بواری که شتیوانی دا ناساز بوو، هه روه ها هاوینی کورت و زستانی دریژخایه ن بوو، نه مه ش کاریگه ری له سهر بواری نابوری و کومه لایه تی هه بوو. "نیوئایندگلاند" به که لکی نه وه نه ده هات کیلگه ی به رفراوانی تیا دا دامه به زریندری و بیگاری تیدا نه نجام بدری و زه نجیه کانی تیدا بخریته کار، به لکو نه م

ناوچه یه گونجاو بوو بۆ دامه زړاندنی کتلگه ی بچوک که خاوه ندراییه کی بچوک خاوه نیه تی بکاتو پیښه وه سهرقال بیت. به لām خو وه نه بی "نیونایندگلاند" بی په روا مایښته وه و بی بهرهم بوو بیت، به لکو له کایه ی تر دا ئه و که م و کورپه ی قهره بوو ده کرده وه. "نیونایندگلاند" به ناوچه بهر فراوانه دارستانی ه کانی پالی دهنه به دانیشته وانه که ی که خو یان سهرقالی پیشه سازی ته خته بکه ن، وه هر به ته خته کانی پیشه ی که شتی سازی به ره و پیښه وه بهر ن، هه روه ک هویه کیش بوو بۆ ساز کردنی بهر میل و که ندو که جوتیارانی توتنو و شکر پیوستان پیی هه بوو. هه روه ها پراوکردنی ماسی ببوو به پیشه یه کی به پرمین له نیونایندگلاندو هه ر له ویوه بریکی زوری ماسی و پړونی جگه ری نه هه نگ بۆ نه وروپا هه نارده ده کرا. له مه وه نیونایندگلاند به پیشه سازی و بازارگانی ناوبانگی ده رکردو پشته ی نه ده به ست به خسته کاری کویله و چالاکي کشتوکالی.

وه لی "دیلاویر" و شوینه کانی تر به پیت بوون و ناوچه یه کی خاکین بوون و به هویه وه ده سته که وتیان ده به خشی. جگه له "دیلاویر" هه ریه که له ناوچه کانی "نیورک" په نسلفانیا و نیوجیرزی "له سهر پشته یه کی فراوان چالاکي کشتوکالیان ئه نجام ده دا. ئه م ناوچانه کشتوکالیان ده کرد به شیوه یه ک که زور زیاتریو له به پیتترین ناوچه ی نیونایندگلاندو زیاتر له خو یان بهر هه میان ده دا. خه لکانی ئه و ناوچانه بریکی زوری دانه ویله و گزشتیان به ره و نه وروپا و دورگه ی هیندی خوړتاوا ده نارده.

ویلايه ته کانی باشور نه گه ر باسیان بکه ین ده توانین بلین: که ئه و ناوچانه له سه ده ی حه فده کیلگه ی فروانیان تیا دا نه بوو، چونکه له م کاته دا ئه مه به پرمین و قازانچ نه بوو. هوکاري دانه مه زړاندنی کیلگه ی فراوانیش که می ده سته ی کار بوو له م کاته دا. کرکیکاری کیلگه کان له م کاته دا له سپیه کان بوون و نه وانه بوون که هاتبوون بۆ نه مریکا بۆنه وه ی ببن به خاوه نی زه وی، به لām کریی پیگه ئه وانی قه رزاربار کرد بوو، بویه له سه ریان پیوستان بوو کاربکه ن تاوه کو قه رزه کان بده نه وه. جا به تیپه پینی کات

ئه وان قه رزه کانیا ن دایه وه و بوونه خاوه نی زه وی بچوک. وه لی به داهاتی سه ده ی هه ژده ره وه شه که گۆرانی زۆری به سه ردا هات. له م سه ده یه دا بۆ ئه وه ی زه وی پر قازانج بی ت پیویست بوو دهستی کاری هه رزانی بۆ دایین بکری، به لام ئه م جاره ئه و دهستی کاره له ئه وروپا نه ده هات، به لکو له ئه فریقا وه ها ورده کرا. بازرگانی کۆیله له نیوان ئه فریقا و ئه مریکا بووه پرۆسه یه کی زۆر پر قازانج و خاوه ن کێلگه فراوانه کان ژماره یه کی زۆری کۆیله یان له کێلگه و له کاری کشتوکالی دا خسته کار. ئابوری کشتوکالی له باشوردا هۆیه ک بوو بۆ زالی بوونی گه وره خاوه ن کێلگه کان به سه ر لایه نی سیاسی و کۆمه لایه تیدا. فه لسه فه ی سیاسی و کۆمه لایه تیش جه ختی ده کرده وه له سه ر به کاره یێانی کۆیله له کاری کشتوکالی، کشتوکالی ش خۆی ده بینیه وه له لۆکه و توتن، پاشان ئالوگۆپی ئه م به ره مانه به به ره می پیشه سازی. ئیدی لی ره وه جیاوازی قولی سیاسی و کۆمه لایه تی له نیوان باکورو باشور ده رکه وت، که دواتر جه نگی ناوخۆیی لی که وته وه.

کشتوکال و ئامرازه کانی کشتوکال له م کاته دا واتا له سالی 1750 سه ره تایي بوون. له ئه مریکا ش هه مان ئه و میکانیزمانه ده گیرانه به ر که له ئه وروپای پێش شوړشی پیشه سازی ده یانگرت به ر. پشت به ستن به ئه ستیره و بورج و مانگ به مه به سستی زانی نی کاتی چاندن و دروینه تاکه ریگه بوو له کاتی کدا پۆژمیر ده گمه ن و جیگای پشت پی به ستران نه بوو، هه والزانی له باره ی که شو هه وا له ئارادا نه بوو.

کشتکاری ئه مریکی خۆبژیوی په یره و ده کرد. ئه م له کاتی کدا هه لده ستا به کاری چاندن و دروینه کردن و چاودیری کردن کشتوکاله که ی، له هه مان کاتیشدا پیویستی و پیداو یستی هه کانی پۆشاک و که لوپه لی ناوما لی دروست ده کرد، هه ندی جاریش گه ر لی زیاد بوایه ئه و ده یفرۆشته وه ئه گه ر هاتبا و پیشه سازی کی لیزان بوایه له کاره که ی.

ژماره یه کی زۆر له دانیشتوانی نیشته جیگه کان جگه له کشتوکال به پیشه ی تریشه وه خه ریک بوون، وه ک: ماسی و نه هه نگ و برینی داری دارستانه کان بۆ بازرگانی و

کەشتی سازی و کاری بازرگانی و پیشه‌سازیەکانی تر. ناوچهی نیوئینگلاند ناوبانگی دەرکرد بە زۆری دروستکراوەکانی. ئابووریە پیشه‌وه‌ریەکی زۆر زیاتر بوو لە کشتوکال، لە کاتی کدا ناوچهی نیویۆرک تاوه‌کو باشور بەندەری گونجاوی تێدا هەلکەوتبوو بۆ لەنگەری کەشتی و پاوه ماسی. بەلام باشوری ویلایەتە یەگرتووەکان سەرقال بوون بە کشتوکال، لەمەشدا کۆیلەیان دەخستە کار. ویلایەتی فەرچینیاش زۆرتر خەریکی کشتوکالی توتن بوو، کارۆلینای باشورو باکورو جۆرجیاش بە برنج بە ناوێر بوون. شاری "جیمس تاون" هۆڵندی و پۆلۆنی و ئیتالی تێدا بوو، کە کۆمپانیای لەندەن هینابوونی بۆ مەبەستی بەره‌مه‌ینانی قیپ وزەفت و بوتاس پیشە‌ی ئاسنسازی و شوشە‌سازی. بەلام ئەمانە ژیا‌نی خۆیان بەزەحمەت دەبینی وایان هەستکرد کە تونای بردنە سەری ژیا‌نیان نییه لەنیوان ئینگلیزو هیندیە سۆرەکان، لەبەرئەوه ناوچه‌که‌یان جێهێشت. فەرچینیاش وەك ناچه‌یه‌کی کشتوکالی مایه‌وه.

هەرچەند جارێک کشتوکال و پیشه‌سازی نیشته‌جێگە ئەمریکیەکان پێش دەکەوت، پشت بەستن بە بازرگانی ئینگلیزی کەم دەبوویه‌وه، لەناکامی ئەمەشدا حکومەتی ئینگلیز هینانی شتومەکی ئینگلیزی بەسەر ئەمریکیەکاندا فەرز کرد. وە هەرچەندە پیشه‌سازی ئەمریکی پێش دەکەوت، ویستی پزگاربوونی ئابووری و سیاسی لەدەستی ئینگلیزی زیاتر دەبوو. بازرگانی کەول و پێستە‌ی ئەمریکی لەگەڵ ئەوروپا پڕ قازانج بوو. لەم میانه‌دا کۆچکردوو پێشینەکان لە کاری بازرگانی کەول و پێستە سودی باشیان دەبینی. بۆیە کەمجار ئەم بابەتە لە ساڵی 1621 بەرەو ئەوروپا هەناردە کرا. نیشته‌جی بوو یە‌که‌مینەکان لە نیوئینگلاند کەول و پێستە‌یان لە هیندیە سۆرەکان دەستدەکەوت، ئەوان لەبەرەمبەر ئەمەدا پۆشاک و چەقۆ و نقیم و موروو و یسکیان پێشکەش دەکردن. ئەمان بەهۆیە‌ی ئەمەوه قازانجێکی زۆریان دەستکەوت. کەول و پێستە بەنرخ "30" هەزار باوهندی ئیستریلینی لە بەندەرەکانی کارولینای باشورەوه سالانە دەنێردارا ئەوروپا.

کاتێک دانیشتوان دای لەزێادی کەول کەم بووێهوه، بازرگانان بۆ گەپان بەدوای پێستە دەچوونە خۆرئاوا. لەوێش بەهۆی تێکگیرانیان لەگەڵ فەرەنسیەکان جەنگی فەرەنساو ئینگلتەرا هەلگیرسا. لەپاستیدا جەنگی نێوان ئەم دوو دەولەتە چاوەڕوانکراو بوو ئەم تێکگیرانەش بوو هۆیک بۆ زیاتر خۆشکردنی جەنگی نێوانیان. ئەو هەلکاتیدا کە بازرگانی کەول و پێستە بەرەو کۆتایی دەچوو، کەچی بووێهۆی پودانی جەنگ.

نیوئاینگلاند دارستانی چروپپی هەبوو دانیشتوانەکی سودیان لێی دەبینی. دارە بلندو بەرزەکانیان دەبپی و بەهۆیەوه پیشەسازی تەختە گەشە کردو بەره‌وئینگلتەرا بەرپێخرا، کە لەم کاتەدا ئینگلتەرا پێویستی بەتەختە هەبوو بۆ بواری کەشتی سازی. بەهەمانشیۆه نیشته‌جێگە ئەمریکایەکانیش پێویستیان بەتەختە هەبوو بۆ مەبەستی بیناکردن، هەروەها بۆ دروستکردنی فارگۆن "گالیسکە" و کەلوپەلی ناوماڵ و هەتارده‌کردنی بۆ دەرەوه.

بەهۆی زۆری دارودەرخت لایەنی کەشتی سازی لە "نیوئاینگلاند" گەشە سەندنی بەخۆیەوه بینی و، ئەو هەبوو یەکەم کەشتی لەسالی 1635 دروستکرا بەناوی کەشتی "وینسروب" حاکی مساجوسییت. بەرەبەرە کەشتی سازی پێشکەوتنی بەخۆیەوه بینی و لە ماوێهکی کەمدا پۆخی ئاوه‌کان قەرەبالغ بوون بەکەشتی. پراوکردنی ماسی هۆیک بوو بۆ گرنگی دان بەدروستکردنی کەشتی، هەروەک یاسای کەشتیوانی ئینگلیزی کە لە سەردەمی "کۆرمۆویل و چارلسی دووهم" دەرچوو بەهەمانشیۆه پۆلی هەبوو لەپێشخستنی ئەم پیشەسازی، کەجەختی دەرکەرەوه لەسەر بازرگانی کردن لەسەر پشته‌ی کەشتی ئینگلیزی و داگیرگەکانی. ئەو بوو کەشتی سازی لەسالانی 1700-1735 گەیشته‌ چله‌پۆیه. گەشەکردنی کەشتی سازی پێشکەوتنی بەخشی بەپراوکردنی ماسی بەشیۆه‌یک داهاتی پراوکردنی ماسی لەسالی 1760 گەیشته‌ ملیۆنێک دۆلار.

پیشه سازی ئاسن یش- شان به شانی ئه و بوارانه ی ئامارهمان پیداهه شی کرد. وه به هۆی هه بوونی خاوی ئاسن و خه لۆز له "فیرجینیا" تاوه کو "نیوئاینگلاند" ئاسن سازی له هه موو نیشته جیگه کان په ره ی سه ند. له سه ره تادا ئاسنی نه رم ده نێردرا بۆ ئینگلترا، به لام به تیپه پینی کات پیویستی ناوخۆیی ئه م هه نارد هه کردنه ی راگرت. ئیدی ئه وان ئاسنیان به کارده هیئا بۆ تۆپ و ئامرازه کانی کشتکاری و ئه و ئامیرو ئامرازانه ی که له پیشه سازی که شتی دا به کار ده هات. ئه م پێشکه وتن و په ره سه ندانه ئینگلترا ی به شیوه یه که هه راسان کرد، که له سالی 1750 په ره له مان یاسایه کی ده رکردو، تیایدا هانی خاوه ن کارگه کانی ده دا ئاسنی نه رم به ره مه یین بۆ به کاره یانی له بریتانیا، وه ریگریشی ده کرد له به کاره یانی له پیشه سازییه ناوخۆییه کانی ئه مریکا. به لام کارخانه ئاسنیه کان به رده وام بوون له به ره مه ییانی ئاسن بۆ پیشه سازی ناوخۆیی، سه ره پای ئه و کۆت و به ندانه ی خرابووه سه ریان.

چالاکی بازرگانی له نیوان ویلایه ته یه کگرتوه کان و ئه وروپا گه رم وگورپی تیکه وت. ده رفه تیکی گونجاو په خسابوو بۆ بازرگانان به وه ی که ده سته کوتی زۆر وه چنگ خۆیان بخه ن له بازرگانی نیوان ئه مریکا و ئه وروپا. ئه مه ش به هه نارد هه کردنی دانه ویل و گوشت و دارو ته خته و ماسی و، هاورد هه کردنی که لوپه لی ئه وروپی و ئینگلیزی و پیویستیه کانیان له ویسکی و میوه پر ده کرده وه. له م هیئان و بردنه شدا قازانجی زۆرییان ده سته گیر ده بوو. ئه وان جگه له م بازرگانییه، بازرگانان له گه ل هیندی خۆرئاواش ده کرد، ئه مه ش بۆ ده سته کوتنی شه کرو به ره مه ی ناوچه کانی هیلی یه کسان. بازرگانی نیوان ویلایه ته کانی باشورو به ریتانیا زۆر زیاتر بوو له نیشته جیگه کانی تر، به هۆی پیویستی به ریتانیا بۆ به ره مه ی کشتوکالی له توتن و برنج ولۆکه و... هتد، له م لاشه وه ویلایه ته کانی باشور پیویستیان به کالای ئینگلیزی بوو به هۆی نه بوونی پیشه سازی له باشور. به ره مه ی پیشه سازی ویلایه ته کانی باکور وه که نیوئاینگلاند کیپرکیی ده کرد له گه ل کالاکانی ئینگلیزی، که کاری کرده سه ر بازرگانان

وپیسه سانی ئینگلترا، که دواتر تیکگیرانی نیوان ئینگلتها پاو نیوئالینگلاندی لی که وته وه. شیاوی باسه هوی ئه مه ده گه پیته وه بو لیکچونی ئاووه وای هه ردوو ناوچه که "ئینگلتها پا-نیوئالینگلاند"، ئه مه له کاتییدا ئاووه وای باشوری ویلایه ته یه کگرتوه کان زور جیاواز بوو له ئاووه وای ئینگلتها پا. له لایه کی تریشه وه ئابوری هه ردوو ناوچه که له یه کتری جوی بوو. جا له بهرئه وه بازرگانی نیوان ویلایه ته کانی باشورو ئینگلتها پا پرقازانج بوو.

په یوه ندییه کانی ئینگلیزی و نه مریکا له پیش شوړش :-

کوچکردوو ه کانی ئینگلیزی له ئه مریکا که لتورو که له پوری ئینگلیزیان له سه ربوو له پووی سیاسی و ئابووری. ئه رستو کراته ئینگلیزه کان له ئه مریکا کیلگه ی فراوانیان داده مه زاندو له ولاتی خویشاندا پیاده ی ده سه لاتیان ده کرد. ئه مانه ئه ندای په رله مان بوون و یاسایان داده پشت، یا خود فه رمانبه ری به رزیوون له ده وله تداو خواوه نی شاره زاییه کی زوری کایه ی سیاسی و کارگیری بوون. له هه مان کاتیشدا پیوریتانه تونده کان کوچیان کرده نیوئالینگلاندو له گه ل سروشتی ره قی ئه م ناوچه یه پووبه پوو بوونه وه و تیده کوشان و به رنگاری برسیه تی و نه خوشتی و زستانی ساردو سه ختیان ده کردو له گه ل دۆستانیان له ئینگلتها پا له خه بات دابوون له دژی پاشایه تی خو سه پین تاوه کو ئه وساته ی مافه کانیان له ئازادی په رستشکاری و گوزه رانیکی ئاسوده به ده ست ده هیئا. به راستی سه رکه وتنی په رله مانی ئینگلتها پا سه رکه وتن بوو بو دانیشته وانی نیشته جیگه کانی ئه مریکا.

کاریگه ری حکومه تی ئینگلیزی له سه ر ئه مریکا کو تایی نه هات. حکومه تی ئینگلیزی به ربژاری ده به خشی به دامه زینه ری نیشته جیگه له ئه مریکا. هیزی ده ریایی ئینگلیزی به رگری لیده کردن له دژی دوژمنانیان و ده پیاراستن دنه ی بازرگانی داده و یاریده ی

چالاکی ئابووری دهدا له نیشته جیگه کان، له کاتیگدا نیشته جیگه کان پئویستیان به م هاوکاریه بوو.

سیسته می سیاسی له نیشته جیگه ئه مریکیه کان له یه ک ده چوو به لām وورده کاریه کان له یه کترجوودا بوو. له هه موو نیشته جیگه کان چقاتی یاسادانان و ئه ندامانیان له لایان دانیشتوانه وه ئه وانیه ی که خاوه نی زهوی بوون یاخود باجیانده دا له نیرینه کان هه لده بژێردران. شاهانه ی ئینگلیز تاراده یه ک له م چقات وکۆمه لانه مه ترسی هه بوو، جابۆ ئه وه ی ئه م چقاتانه کۆت بکات، په نای برده بهر به موک کردنی نیشته جیگه کان، به مه ش ده سه لاتی جیبه جیکردنی گوسترایه وه بۆ حاکمی گشتی ئه میش له لایان پاشاوه دیاری ده کرا. به لām ویلایه تی "پود ئاینلاندو کناتیکت" له مه دا هه لآویر بوون و خۆیان کۆمه له و به پێو بردنی خۆیان هه لده بژێردا تا ئه و کاته ی ئه مریکا سه ره به خۆی به ده ست هینا. ئیدی له م گۆران و بینه و به رده یه دا داگیرگه ی ئینگلیزکان له ئه مریکا له پووی سیسته می ده سه لاته وه سی شێوه ی ئی دروست بوو، که بریتی بوون له:

1- حکومه تی ئینگلیزی حاکمی گشتی دیاری ده کرد بۆ داگیرگه، که نوینه ری پاشایی ئینگلیزی بوو.

2- به رژه وه ندی بازرگانی نیوانی به پێو به رایه تی داگیرگه و ئینگلته پای ده کرد.

3- ئه نجومه نی نوینه ران پیاده ی ده سه لاتی خۆجیی ده کرد.

به پله ی یه که م حاکمی گشتی له پیاوانی سیاسی داده نرا، دواتر یائه وه ته که سانی سوپایی بوو یاخود که سانی یاساناس بوون، وه به شیکیان به توانا بوون وه هه ندیکیان چاوپنۆک و چلێس بوون. وه له ناو ئه وانده دا هه بوو ته نها گرنگی ده دا به خه زن کردنی سه روه ت و سامان. "سیر ولیه م بیرلکی" بۆ ماوه ی سی سال حاکم بوو له فیرجینیا. "بیرلکی" له حاکمیکی به پێزو هه لبژێردراوه وه گۆرا بۆ حاکمیکی خۆسه پین و ژۆردار، ئه مه ش کاتیگ فیرجینیا بوو به داگیرگه یه کی پاشایی و له سالی 1676 شۆرشێ تیادا هه لگیرسا. به شێوه یه کی گشتی ده سه لاتداره کان سودمه ند بوون له ده سه لاتی

فراوانیان، تەنانەت دەسەلاتی لەسێدارەدان و ھەلۆەشانەنەوێ چقاتی یاسادانان و ھەلپەساردنی ھەبوو. لەویدا ئەنجومەنی جیھەجی کردن و پراویژکاری ھەبوو، ئەندامانی لەو کەسانە بوون کە دەسەلاتداربوون و دەیاننوانی فشار بخەنە سەر چقاتی یاسادانان. بەلام ھەرچۆنێک بێت چقات چونکە بواری دارایی لەژێر دەسەلات بوو ھیزی خۆی پاراست. داگیرگە ئینگلیزیەکان لەپیش شۆرش توانیان تارادەییەک سەرپەخۆیی بەدەست بھێنن. ئەم داگیرگەنە بەرەبەرە ئەزموونیان لەبەرپۆلەبردن و بواری سیاسی بەدەستیان ھێنا. ئەوانە پێویستیان بەھاوکاری یەکتەری ھەبوو، لەبەرئەوە بەیەکەو کۆدەبوونەو ھەوڵیان دا کۆتێکێکی سەبارەت بەکیشە و ئاستەنگەکان و ھەولێکی بۆ چارەسەرکردنیان. مەترسی ھیندیە سورەکان لەسالی 1643 وای کرد ویلایەتی "ماساچوسیت و کناٹیکت و تیوھاقتن" لەیەکتەری نزیک ببەو بەمەبەستی پێک ھێنانی یەکیەتی نیوئانگلاند. بەھەمان شێوە مەترسی ھیندیە سورەکان پالی نا بەئێرجینیا کە پارێزگاری لە کارولینیا بکات. سا کاتێکیش مەترسی نەما، یەکیەتی و ھاوپەیمانیەتی کۆتایی پێھات. مەترسی ھیندیە سورەکان نەگەراپەو و کۆتایی ھات، بەلام ئەمجارە داگیرگەکان مەترسی ولاتانی ئەوروپایان کەوتە سەر.

جەنگی ئۆکسبرگ 1689-1697 :-

کاتێک لۆیسی چواردە جەنگی لەبەرامبەر ئیمپراتۆریەتی پیروژ پراگەیاندا، ولاتانی ئەوروپی بەیەکەو لەدژی لۆیس کۆبونەو. شاولیەمی سییەم کە دۆژمەنی سەرسەختی لۆیس بوو، چوو پال ھاوپەیمانیان. ئەم جەنگە لەئەمریکا پێچەوانە بوویەو بەجەنگی شاولیەم ناسرا. فەرەنسیەکان بە ھاوپەیمانیەتی لەگەڵ ھۆزە ھیندیەکان لەکەنەدا ھێرشیان کردە سەر نیشتەجێگە ئینگلیزەکان لەئەمریکا. لەم نێوانە ھێرشیان کردە سەر نیویۆرک و ماساچوسیت و مین. ئینگلیزەکانیش لەبەرامبەر دا

هەڵمەتیکیان پێکخست و هێرشیان کردە سەر فەرەنسیەکان و دەستیان گرت بەسەر بورت و پیاڵ، بەلام شکستیان هێنا لە دەستگرتن بەسەر کیوبک و مۆنتریال.

جەنگی ویراسەی ئیسپانی 1702-1713 :-

جەنگی ولیەمی سییەم لەنیوان ئینگلیزو فەرەنسیەکان لەئەمریکا نەگەشت بەئاکامێک، بەلام چالاکی لەنیو دانیشتوانی نیشتهجێگەکاندا زیادکرد بۆ دەرخستنی گیانی نیشتمانی و هاوکاری کردن لەجەنگدا. کاتیکیش جەنگی ویراسەی ئیسپانی دەستی پێکرد، پاش کەمێک لەئەمریکا بە جەنگی "شارژن ئان" ناسرا. فەرەنسیەکان لەگەڵ هیندیەسورەکان هاوپەیمانیەکی تازەیان پێک هێنا لەدژی ئینگلیز. ئینگلیزەکانیش سوپایەکیان وەرپێخست بۆ هێرش کردنە سەر پێگە گرنگەکانی فەرەنسا و قەلاکانیان. میلیشیای نیوئاینگلاندیش توانی جاریکی تر دەست بگرێ بەسەر بورت و پیاڵ لەکەنەداو تا کۆتایی جەنگیش توانی لەژێردەستی خۆیدا ببەیتێتەو. ئیسپانیەکان بوونە هاوپەیمانی فەرەنسا و لەشکریان کردە سەر کارۆلینیا. جەنگی شارژن ئان بە پەیمان بەستنی ئەتێخت کۆتایی هات. بەگوێرەی پەیمانەکە ئینگلیزەکان زەوییهکی زۆریان خستەسەر ئیمپراتۆریەکیان لەئەمریکا و توانیان ئارکاردیا دەست بخەن و پاشان ناوی بنێن "نوفاسکوشیا"، هەروەها نیوفاوندلاند و ناوچەی کەنداوی هندسن لەکەنەدا کەوتە دەستیان. بەمەش لۆیسی چواردە زۆترین بەشەکانی ئیمپراتۆریەتەکی لەئەمریکای باکور لەدەستدا.

جەنگی ویراسەی نەمساوی 1740-1748 :

لۆیسی چواردە ئەوەی کە بۆی مابووێوە لەداگیرگەکان، لە جەنگی ویراسەی نەمساوی لەدەستی دا. ئەم جەنگە لە ئەمریکا بەجەنگی شا جۆرجی یەکەم ناسرا بوو. ئینگلیزەکان بەهۆی کێپێکێی داگیرکاری، خۆیان لەم جەنگە ئالاند. هەڵمەتیکێ نیوئاینگلاند دەستی گرت بەسەر قەلای لویس برگ لە دورگەی (کاب بریتۆن) کە ئەم

جیگه په نایه ک بوو بۆ چه ته و جهرده کان که ناوبه ناو هیرشیان ده کرده سهر بازرگانانی نیوئینگلاند. به لام کاتیگ جهنگ کوتایی هات، ئه م دورگه یه گه رایه وه بۆ ژێردهستی فهره نسا، ئه مهش بوویه هۆی پهستی و دلگران کردنی دانیشتوانه ئینگلیزه کان له نیوئینگلاند.

جهنگی جهوت ساله :-

هیشتا جهنگی شا "جۆرجی دووهم" دهره نجامی دهره کهوت بوو، جهنگی دووهمیش له ئاسۆدا دهرکهوت، به تایبته کاتیگ داگیرگه ئه مریکه کان ناچارکران ئه وه زهویانه بگێرنه وه که دهستیان به سهریدا گرتووه. له گه ل ئه وهی ئینگلیزه کان ژماره یان له ئه مریکا زیاتر بوو "له که نه داو هه ندی به شی ئه مریکا"، به لام له کاتیگدا ئینگلیزه کان له نیشته جیگه کان سه ره بخۆ بوون، هه ریه که یان به پێوبه رایه تی تایبه تی هه بوو. داگیرگه فهره نسیه کان به شیوه یه کی ناوه ندی به هیز به پێوه ده بران. ئینگلیزه کان هه ولێاندا په یوه ندی دۆستایه تی له گه ل هیندیه سوریه کان ببه ستنو شیوه یه کیش له یه که یه تی نیوان نیشته جیگه ئه مریکه کان ساز بکه ن. له سالی 1754 حکومه تی ئینگلیز داوای له نوینه ری نیشته جیگه ئینگلیزه کان کرد، که کۆنگره یه ک ببه ستن له "ئه لبانی" نزیک نیویۆرک. نوینه ران له "میری لاندو په نسلقانیوا نیویۆرک" و نیشته جیگه کانی نیوئینگلاند به دهم داواکه ی حکومه ته وه چوون. مه به سستی ئه م کۆنگره یه ش پیکه یێنانی شیوه یه ک بوو له یه که یه تی کۆنفیدرالی له نیوان نیشته جیگه ئینگلیزه کان له ئه مریکا، وه به یه که وه پارێزگاری کردن له خۆیان و له به رژه وندیه کانیان له کاتی جهنگ و ئاشتی.

ئه ندامان له سهر ئه وه یه ک رابوون که یه که یه تی پێویسته یه کی سه ره که یه. "بنیامین فرانکلین" نه خشه یه کی بۆیه کگرتنی داگیرگه ئه مریکه کان له ژێر ده سه لاتی سه روکی گشتی و ئه نجومه نی یه کیتی پێشکه شکرد، به مه به سستی ته یارکردنی سوپایه کی

سیستمايک و کۆکردنه وهی باج و قه له مپه وهی کردن به سهر سه رزه مینه کان و زامنکردنی په یوه ندی له گه له هینده سوره کان. له گه له ئه وهی ئه ندامانی کۆنگره په زامه ند بوون له سهر ئه م نه خشه یه که ناسرابوو به پپۆژهی ئه لبانی. به لام حوکومه ته خۆجییه کانی ویلایه ته کان نه یانده ویست ده ستبه رداری ده سه لات و سه ره خۆییان بن. له ملاشه وه حکومه تی له ندن له م پپۆژه یه مه ترسی هه بوو، پپی وابوو که زیان ده گه نیی به به رزه وه ندی پاشایه تی. گه لو نه ته وه و خه لکانی داگیرگه کان به گهرم وگورپه وه وتویژیان ده کرد له سهر ئه م پپۆژه یه و یارمه تی پیکه یئانی یه کیه تیاندا.

به دوو سال پپش هه لگیرسانی جهنگ له ئه وروپا، له ئه مریکا جهنگ هه لگیرسا. دروستبوونی جهنگ ده گه پپته وه بۆ ئه وکاته ی که "جۆرج واشنتن" ی ئه فه سه ری پووپیی ته قه ی کرد له کۆمه لایک فه ره نس ی له "په نسلفانیا". ئه م کاره میژوی ئه م ناچه یه ی گۆپی و بوو به هۆی سه ره له دانی جهنگ له ئه وروپا پاش دوو سال له ئه نجام دانی. ئه م جهنگه جیاوازه له گه له جهنگه کانی تر، کاتیک ده بینین جهنگه کانی پپشوو تر له ئه مریکا، په نکادانه وه ی جهنگه کانی ئه وروپا بوو، به لام جهنگی حه وت سا له ئه مریکا و له سالی 1754 سه ره په له داو به جهنگی فه ره نس ی و هیندیه کان ناسراو تاسالی 1763 به رده وام بوو. ئه م جهنگه کاتی ده ستی پپکرد که فه ره نس ییه کان ژماره یه ک قه لاو بورجیان له دۆلی پوباری "ئوها یۆ" بنیاتنا، ئه مه ش هه ره شه بوو له سهر پپشپه وه ی دانیشتوانه ئه مریکه کان پوه و خۆرئاوا.

له به ره وه ئینگلیزه کان بۆ پوه به پوه بونه وه ی ئه م مه ترسیه پپشپه ویان کرد. سه رکه وتنی هیندیه سوره کان به سهر جه نه پال "ئیدوار برادۆک" و سوپاکه ی که پانه ها تبوون له سهر جه نگکردن له گه له هیندیه سوره کان له جهنگه له کان، پپشپه وه ی ئینگلیزی راگرت و دوودلی وگومانیشی خسته دل و بیر ی خه لکی له مه ر لیوه شاوه یی و تواناداری سوپای ئینگلیزی له ئه مریکا.

سەرکەوتنی سوپای فەرەنسیەکان بە سەر ئینگلیزەکان بە دواى یەكدا دەهات، ئەمەش کاتیك سوپاسالاری فەرەنسی "مونتکالم" پەيوەندی پێوەکردن. لەملاشەو تێکشکان لە دواى تێکشکان بەشی سوپای ئینگلیزی بوو. بەلام بارودۆخ گۆڕانی بە سەرداهات کاتیك "ولیم پیت" کابینەى نوێى پاگەیاندا "بووبە سەرۆک وەزیران". ولیم پیت وای بینی کە ئەم مەملەتیەى نیوان ئینگلتەرەو فەرەنسا لە جوغزى دامەزراندنى ئیمپراتۆریەت دەسورپێتەو لە سەرپاکی جیهان، لەبەرئەو بەرپاریدا داهات و سامان و وزەو توانای ئینگلیز بۆ ئەم ئامانجە بخاتەگەر. جاکاتیك جەنگی ئەوروپى جیھەشت بۆ هاوپەیمانهکەى فریدریکی گەرەى پاشای پروسیا، هیزو کۆششى خۆى تەرخان کرد بۆ جەنگان لە ئەمریکا. ئیدی ئینگلیزەکان پوووەو سەرکەوتن هەنگاویان نا. لەم نێوانەدا سوپای ئینگلیز دەستیگرت بە سەر "لویزبرگ" و ژمارەیهك قەلای فەرەنسیەکانى لە ناوچە ئاویە گەرەکان و دۆلى پوبارى ئۆهایۆ خستە ژێر پکێفی خۆى. لەسالى 1759 سوپاسالاری ئینگلیز "ۆلف" لەگەڵ 4500 سەرباز پوووەو شارى کیوبك پێشپەرەوى کردو لە دەشتى ئابراهام "تەختایى ئابراهام" گەیشت بە سوپای "مونتکالیم" ی- فەرەنسى و لە جەنگێکى یەکلاکەرەو دا ئینگلیزەکان سەرکەوتنیان بە دەستەپێناو بەهۆیەو پۆلى فەرەنسا لە ئەمریکا کۆتایی پێهات. بەلام لەم جەنگەدا "مونتکالیم" تێکشکانى سوپاکەى نەبینى، هەرۆک چۆن "ۆلف" سەرکەوتنى نەبینى، بەهۆى ئەوێ هەردووکیان لە جەنگەدا کوژران. فەرەنسیەکان توانیان ئیسپانیەکان والیبکەن خۆیان بخەنە جەنگەو، کە لە ئاکامدا ئیسپانیا زۆر لەزەویەکانى لە ئەمریکا لە دەستچوو ئینگلیز دەستی بە سەرداگرت.

پاش ئەم سەرکەوتنە ئینگلیز، پەیمانى پاريس لەسالى 1763 هاتە گۆرپى و بەپێى ئەم پەیمانە کۆتایی بە جەنگ هات و ئیسپانیا ناچار بوو دەستبەردارى فلۆریدا بێت بۆ بەریتانیا، هەرۆک فەرەنساش دەستبەردارى کەنەدا و دۆلى پوبارى میسیسی بوو جگە لە نیوئۆرلین نەبێت لە رێژگەى پوبارەکە. ئیسپانیاش لە بەرامبەر ئەوێ کە

به لای فه ره نسادا چوبوویه نئو جهنگ هه ریمی لیوزانای له فه رنسا سه ند. له دوای ئه مانه جگه له هه ندی دورگه ی نزیك "نیوفاوندلاند" له ئه مریکا هیچی تربۆ فه ره نسا نه مایه وه، جگه له وهی که له ده ریای کاریبی "نیوگینیای" له ئه مریکای باشور له ژیر ده سه لاتدا مایه وه.

به ریتانیا له م جهنگه دا گیان و مالکی زۆری به هه ده رداو قه رزی نیشتمانی گه یشته 1400000000 ملیۆن پاوه ندو پئویست بوو له سه ر گه ل ئه م قه رزه هه لبگریت. حکومه تی ئینگلیزی هه ستیکرد که سه پاندنی باجی نوئ بۆته پئویستییه کی زۆر پئویست، به تایبته کاتی ئه م جهنگه بۆ سودی دانیشتمانی ئینگلیز له ئه مریکاو بۆ سودی ئینگلتراو پاراستنی به رژه وه ندیه کانیان راگه یه نرا، هه روه ها ئه وه شی ده زانی که دانیشتمانی ئه مریکا وه ک جارانی پئیشوو هه ژارو که م ده رامه ت نین.

ژماره ی دانیشتمانی ئه مریکا له سالی 1763 گه یشتبووه 12500000 که س. ئه م زیادبوونه به رچاوه ی دانیشتمانی ده گه رپته وه بۆ ئه و کۆچکردنه زۆره ی که له سه ده ی هه ژده پوویدا. زۆریک له ئه لمان و سکۆتله ندی و ئیرله ندی سویسری کۆچیان کرد به مه به ستی ده ستپیکردنی ژانیکی نوئ له ئه مریکا. شاره کان سیخناخ بوون به خه لک، که پالی نا به خه لکی پوو بکه نه خۆرئاوا. نیشه جیگه ئه مریکیه کان ده وله مه ندو پپ سامان بوون، له به رئه وه حکومه تی ئینگلیز وای بینی که هیچ هۆیه ک له ئارادا نییه بۆ ئه وه ی نیشه جیگه ئه مریکیه کان له باج دان بیه خشرین و به شدار نه بن له هه لگرتنی قه رزی نه ته وه یی.

دانیشتمانی ئه مریکا ئه وه یان پون کرده وه که ئه وان پۆشاک (25) هه زار سه ربازیان دا بین کردووه و له ماوه ی جهنگدا خه رجیان کیشاون و ناتوانن باجی گران له ئه ستۆبگرن. له گه ل ئه وه ی ئه وان زۆر سودیان بینی له جهنگ، به لām ئه مه وای لیکردن ئاره زوی له ئه ستۆ گرتنی خه رجی جهنگیان نه بیّت، به تایبته بۆ به رژه وه ندی

بەريتانيا. داگیرگە ئەمریکەکان لە مەترسی و ھەپەشەفی فەرەنسیەکان پزگاریان بوو، چیتەر پېویستیان بە پارێزگاری بەريتانيا نەما.

کوچی گەورە بۆ ئەمریکا گۆرانی ھێنا بەسەر پێکھاتەیی دانیشتون لە ئەمریکا. ئەمەش بە ھاتنی ژمارەییەکی زۆر لە خەڵکانی ئەوروپی نا ئینگلیز. ئەم خەڵکانە نە یاری ئینگلیز و سیاسەتی ئینگلیکانی و کیشانی خەرجی جەنگەکان بوون. ئیدی لێرەو ھەملانی دەستیپێکرد و کۆتایی پێ نەھات، تا ھەلگیرسانی جەنگ و راگەیانندی سەربەخۆیی.

شۆرشێ ئەمریکا

کۆمەڵگای ئەمریکی پێش شۆرش:-

زۆرینەی کۆمەڵگەی ئەمریکی لە سێزدە داگیرگەکان لە پێش شۆرشدا ئینگلیز بوون و لە ئینگلتراوە کۆچیان کردبوو. لە گەڵ خۆیان شارستانی ئینگلیزیان لە زمان و یاسا و وێژ و پۆشنبیری و دامەزراوە سیاسی و ئابوری و پۆشنبیری و کۆمەڵایەتیەکانیان ھێنا بە ئەمریکا. جا ئەم دامەزراوە سیاسییە ئینگلیزیانە لە ئەمریکا دەستی کرد بە گەشە کردن و لەدوای سەدەی ھەفدە قەلبیکی ئەمریکی وەرگرت. لە پووی کۆمەڵایەتیەو ھەبەندی و پەییوەست بوونی خانەوادە لە شێوەی خانەو دەوی ئینگلیزی بوونی ھەبوو، و ھاوستان بوو لە سەر خۆنەریتی ئینگلیزی، بە ھەوی باوک سەرۆکی خانەوادە و ھەموویان بە یەکەو ھەوێ بە کار دینن. بە لای ئەم جۆرە پەییوەست بوونە ئەوروپیە بە ھۆی بارودۆخی ئابوری تازە بەرھەو کال بوونەو ھەوێ لە دنیای نوێ. ئەمریکا زەوی بە پیت و پیشەیی زۆر تازە پێشکەش کردن و بە ھۆیەو ھەوێ لوانی کە مەندکێش کرد وای لیکردن مالی باوانیان جێبھێلن و دەست بکەن بە ژيانیکی نوێ کە تیایدا پشت بە خۆیان بھەستن. دەرەنجامە کەشی کال بوونەو ھەو بەرھەو نەمان چوونی دەسەلاتی باوک بوو لە خێزاند.

بەهەمان شیۆ دەرفەتی ئابوری زۆر دابو نەریتی کۆمەلایەتی بە بەردبوی لە کارخست، کە تیایدا پێگەی خانەوادە بریار دەره. بۆیە ئاسایی بوو کە خزمەتکارێک بێتە خاوەن زەوییهکی فراوان یا خاوەن کارخانەیهکی گەوره. ئەوەتە دەبینین جوتیارێکی نەداری وەک تۆماس جیفرسن بێتە سەرۆک کۆمارو، بنیامین فراکلین ی بێ دەست مایە بێتە زاناو داھێنەر و سەفیری وولاتەکهی خۆی و خاوەن مال و سامان.

لەوێ خستمانە بەرچاو سەبارەت بە داگیرگە ئەمریکەکان، دەتوانین بڵێین: کە گەل و ئوممەتێکی نوێ ھاتە بوون، کە لە کۆچی یەکەمەو لەسالی 1605 دەستی کرد بە گەشەکردن تا سالی 1776 سالی ھەلگیرسانی شۆرش ھەر لە گەشە دابوو. "جۆن ئادمز" دووھم سەرۆکی ویلایەتە یەكگرتووھەکان دەلی: "لەپیش ھەلگیرسانی جەنگ، شۆرش دەستی پێکرد. کاتیك شۆرش لە ناو بیرو دلی گەل بوو". جا ئەگەر بێت و بەشوی گەشەکردنی ئەم نیشتهجێگانەدا برۆین، ھەر لە سەرەتاوە تیبینی ئەو دەکەین کە پێرەوی مېژووی ئەمریکا کارتی کراو بوو بە کارتی کەرە دەرهکیەکان. ئەمریکا لە دایک بوو گەشەیی کرد لە تەوژم و شەپۆلی مېژووی ئوروپا و جیھان بە گشتی.

ئەم تەوژم و شەپۆلانی لە سەرەتاکانی سەدە نوێیەکان گۆرانی دروست کرد لە ئوروپا، کایگەریەکی لە ئەمریکا ش دەبینرا. تەنانەت بەشیك لە گەلی ئەمریکی بەھۆی کاریگەری شۆرشی ئاینی کۆچیان کرد بۆ ئەمریکا. ھەر وھا شۆرشی سیاسی لە سەدە حەقدە کاریگەری ھەبوو لە سەر دامەزراوەکانی، ھەر وەک چۆن شۆرشی ھزری پۆزگاری پېنسانس و پۆشنگەری لە سەدە حەقدە ھەژدەمدا پەنگدانەوێ لە ئەمریکا دەبینرا. سەر وەت و سامان کە لە ئەنجامی دۆزینەو جۆگرافیەکان بە سەر ئوروپادا پڑا، وە بازگانی تازەش کە ھەر لە ئەنجامی ئەم پڕۆسە یە زیاتر گەشەیی کرد، کیشە و دووبەرەکی لە ئوروپا و ئەمریکا دروست کرد و ھیچ کات لە توانای سیاسەتی قورغکاری بازگانیدا نەبوو چارەسەری بکات. جەنگە فراوانخوای و داگیرکاریە ئوروپیەکان، لە داگیرگە ئەمریکەکاندا ئەو ھەستەیی ھێنا یە بوون کە داوای دەکرد جیا ببنەو و پێی

دەگوتن لە دواى پۆزگارێكى دريژ لە سەرپەرشتيكران و دەسلالتي خۆجی، كاتى جودابوونەوه هاتوو. لەم دەمانەدا واتا لە نێوان سالانى 1763-1776 جگە لە پووداوى ئاسايى و سووكە ناكۆكيەك هېچ شتيكى ترلە ئارادا نەبوو تا ئەكاتەى لەسالى 1776 داگيرگەكان جودابوونەوه. دەبى ئەوهش بزانيں لە شوینەكانى تر بریتانيا زال بوو بە سەر كيشە و ناكۆكى گەرەتر چ لە پيش شۆرش يا لە دواى شۆرش. بەلام پووداوو پيشهاتهكانى ئەمريكا شيوهيهكى تريو كە بە ھۆيهوه شۆرش و جەنگ لە نێوان بریتانيا و داگيرگەكان لە ئەمريكا سەريهەلدا.

تيكگيران و دەستە و يەخەبوون لە نێوان بریتانيا و داگيرگە ئەمريكەكان دەرەنجامى فراوان بوونى درزى نيوانيان بوولە ماوەى دەيان سالدا لە پووى ئابورى و كۆمەلايهتى و پۆشنبىرى. سيستەمى سياسى و كۆمەلايهتى نەدەگونجا لەگەل بارودۆخى گۆپاوى ئەمريكا، كە دوتر شۆرش و سەربەخۆيى ليكەوتەوه. دوورەدەستى و بوونى زەرياو ئوقيانوس، ھەروەھا پەھەندى مېژووى لەو ھۆيانە بوون كە گيانى نەتەوھى ئەمريكى گەشەپیدا. لەگەل ئەوانەشدا ھۆكارى ئابورى و دارايى ھۆيهكى تريو بۆ شلەقاندنى پەوشەكە و ھەژاندنى لەشەستەكانى سەدەى ھەژدە تاوھكو ھەلگيرسانى شۆرش لەسالى 1776.

سەرەپاى ئەوھى باسماں كرد ھەستىك ھەبوو لەناو داگيرگە ئەمريكەكان بەوھى كە ئەوان لەژێر چاودىرى بەريتانيا دان و خويى ئينگليزى لەناو دەمارەكانيان ھاتوچۆدەكات. تەنانەت كاتى پەيوەندىەكانى نيوان دانىشتوانى داگيرگەكان و بەريتانيا گرزى تيكەوت و ئالۆز بوو، خەلكى ئەم گۆريانيەيان دەچپى كە ناسراو بە "فريجىنيا ھرتس ئوف ئوك" كە دەلى: لايەندارى بەريتانيں، ھەرچەندە لەسەر خاكى ئەمريكا ئاھەنگ دەگيرين و قەلەو دەبين بەلام ئيمە لەژێر چاودىرى دورگەى بەريتانيں چ كەسيكە نكولى لەناوى ئيمەدەكات مادام خويى بەريتاني لەناو ھەناومان ھاتوچۆدەكات جا ئەمە گوزارشت دەكات لە گۆپراپەلى و پابەندى دانىشتوانى

داگیرگەکان بۆ نیشتمانی دایک، ئەمەش ھەر بەردەوام بوو تا ساتی ھەلگیرسانی شۆرش.

کۆتو بەند لە سەر داگیرگەکان :-

ماوەیەکی زۆربوو داگیرگە ئەمریکەکان سوودمەند بوون لە شیۆەییەکان لە سەر بە خۆیی ئابوری ھەرچەندە بە تەواوی ھەستیان پێی نەکردبوو. دەرەنجامی ئەم سەر بە خۆیە ئابوریە سەر بە خۆیی سیاسی لێکەوتەو، بە لای ئەوان داخوای ئەم سەر بە خۆیەیان نە دەکرد، تائەو کاتێ ھەستیان کرد کە سەر بە خۆیی ئابوریان لە مەترسی دایە و ناتوانی پاریزگاری لێ بکری تەنھا بە سەر بە خۆیی سیاسی نەبێت.

پەگ و پێشەڕی تیکگیرانی ئابوری لە نیوان بریتانیا و ئەمریکا دەگە پێتەو بۆ بنەمایەکی بنە پەتی لە مەزھەبی بازرگانی. مەزھەب پێداگیری دەکرد لە سەر ھەبوونی داگیرگە، ھەروەھا جەختی دەکردەو لە سەر ئەوێ کە داگیرگە بێتە بازارێکی بە پمینی کالاکانی ئینگلیزی و سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ ماددەیی خاویا ماددەیی سەرەتایی کە لە بریتانیا دەست نە دەکەوت، ھەروەک بێتە قەلایەکی پتەو بۆ پاراستنی ئیمپراتۆریەتی بریتانی. ھەروەھا پێی وایە ھیچ گرفت و کێشە یەکیشت لە نیوان ھەر دوو لادا دروستنابی، مادام بەرژەوێندی نیشتمانی دایک لە گەڵ بەرژەوێندی داگیرگە ئەمریکەکان تەریب و شان بە شانی یە کتر دەپۆن. بە لای ئەوای جەنگی ھەوت سالا، سەردەمی بەرژەوێندی ھاوبەش بە سەرچوو، چونکە داگیرگەکان وەک جارانی پێشوو نەما بوون، بە لگو لە نیشتمانی دایک دەوڵەمەند تر بوون و دەیان توانی پاریزگاری لە خۆیان بکەن.

ئینگترا لە سەردەمی "تۆلیفەر کرۆمۆویل" ھە - کۆتو بەندی خستبوو سەر بازرگانی. بە گوێرەیی یاسای کەشتیوانی ساڵی 1651، باروبارگەیی بازرگانی نیوان بریتانیا و داگیرگەکانی دەبوایە لە سەر کەشتی ئینگلیزی و دەریاوانی ئینگلیز بێت.

له پال ئه وهی باسمان کرد، له سالی 1660 یاسایه کی تر ده رچوو به گویره ی ئه م یاسایه ش ده بویه که شتی یا له بریتانیا بویه یاخود له داگیرگه بویه واتا (که شتی تری لی نه بیئت). هه روه ها یاسایه کی تر ده رچوو که داوای ده کرد هه ندی به رهه می وه "توتن و لۆکه و که تان و شه کر" له داگیرگه کان ته نها بۆ بریتانیا وه پئی بخریت، دواتر به تیپه پینی کات به رهه می تریش خرایه جوغزی ئه م یاسایه، تا وای لیها ت به هاتنی سالی 1764 زۆرینه ی به رهه مه کانی ئه مریکا که وته چوارچیوه ی ئه م یاسایه، وه ک: ئاسن و مس و که ول و پیست و ئاوریشم وته خته و گوێز هیندی و خام و زفت و قیرو هه موو ئه وانیه ی که که شتی پیویستی بوو. پاش ئه مه کۆت و به ندی توندتری خرایه سه رو وای لیها ت حکومه تی ئینگلیز ئه وه ی قه دهغه کرد له داگیرگه ئه مریکیه کان که هاورده راسته وخۆ بیئن له ولاتانی بیانی، به تاییه ت ئه وانیه ی کیپرکی ده کهن له گه ل کالای بریتانی. حکومه تی ئینگلیزی به مه نده نه وه ستا، به لکو بریاری دا هه موو کالایه کی بیانی به بریتانیا دا ره ت بیئت. له سالی 1699 کۆت و به ندیان خسته سه ر به رهه می پیشه سازی داگیرگه کان، کاتی به ره و ولاتانی ده ره وه به پئی ده خرا، به تاییه ت کوتالی خوری ئه مه ش بۆ ئه وه ی ئه م هه ناردا نه نه توانن کیپرکی بکه ن له گه ل به رهه مه پیشه سازییه کانی بریتانیا. پاشان حکومه تی بریتانی هه نارده کردنی "کلاو شه به قه" ی قه دهغه کردو کۆتی خسته سه ر بازرگانی داگیرگه کان له گه ل دوورگی هیندی خۆرئاوا.

له سالی 1750 په رله مانی ئینگلیزی به هۆی پیویستی پیشه سازی بریتانیا بۆ ئاسن، ریگه ی دا له داگیرگه کانه وه ئاسنی خاو به پئی بخریت بۆ بریتانیا، به لام ریگه ی ئه وه شی گرت که داگیرگه کان سه رقالی پیشه سازی ئاسن بن، بۆ ئه وه ی کیپرکی دروست نه بیئت له گه ل پیشه سازی بریتانی.

له گه ل ئه م هه موو کۆت و به ندانه ی که خرابووه سه ریان، به لام خه لکی داگیرگه کان هه ربی ده نگ بوون. ئه مه ش به هۆی پیویستی ئه مان به هه بوونی بریتانیا بۆ ئه وه ی پاریزگاریان لی بکات و، به بریتانیا ش پاریزگاری لیده کردن، له کاتی دا فه ره نسایه سه ر

که نه دا دا بالاده ست بوو، به هاوده ستی هیندی سوره کان لادیکانی ئه وانی ده سوتاندو دیهاته کانی ده کردن به سوتماک. هه ره له م کاته شدا "سیر پویه رت وه لپول" سیاسه تی چاوپووشی کردنی گرتیوویه به ره له هه مبه ره کاری قاچاغچیتی و جیبه جی نه کردنی ئه م کوو و به ندانه ی که له سه ره ئه م کیشوهره سه پینرابوون. چونکه ئه و وای ده بیینی جیبه جی کردن و پیاده کردنی ئه م کوو و به ندانه ئه رکی سه رشانی بریتانیا قورس ده کات، له پووی دامه زانندی فه رمانبه رو دانانی که شتیوان، که ئه مه ش پیویستی به خه رجیه کی زور بوو. هه ربویه ئه م سه روک وه زیرانه سیاسه تی بی دهنگی و گوئی پینه دانی هه لبارد.

به کووایی هاتنی جهنگی ههوت سهاله بارودوخ گووایی به سه رداها ت و، "جوو ج کرانفل" له سهالی 1763 بووه سه روک وه زیران. "کرانفل" و هاوه لانی ویستیان کووایی بیین به سیاسه تی پیشو له هه مبه ره قاچاخچیه تی و پیاده نه کردنی کوو و به ندانه کان، به تاییه ت کاتیکیش به بریتانیا ده ستیگرت بوو به سه ره زهویه کی به ره فراوانی فه ره نسا وه ک دووای پوویاری "سنت لوورسو میسیسیپی". له لایه کی تریشه وه جهنگ ئه رکی سه رشانی به بریتانیای قورس کردبوو له بواری داراییه وه. هه ربویه له سه ریان پیویست بوو:

1- داگیرگه کان ناچار بکه ن به شیک له خه رجیه کانی جهنگ به نه ئه ستوی خوویان.

2- سه پاندنی ده سه لاتی ته واو به سه ره سه ره زه مینه نوئییه کان، ئه وه ی که ده ستیان به سه ریدا گرتبوو.

3- جی به جیکردنی یاسای بازرگانی، به تاییه ت یاسای که شتیوانی.

به لام ئه م پیشنیارانه پوویه پووی ناپه زاییه کی توند بوویه وه له داگیرگه کاندای باجی شه کر:

له ساڵی 1764 "کرانفل" بریاریدا باج به سهه ئه و شه کهردا به سه پئنی که هاوردی ئه مریکا ده کری، بۆ ئه وهی سالانه "150" ههزار پاوند کۆبکریته وه. ههروهها بریاریدا یاسای که شتیوانی جیبه جی بکری و قاچاغ پئگری لئیکری. پاش ئه مه له ساڵی 1765 بریاریدا باج له سهه چاپ و چاپ گهریش دابنریت. له مه وه پئوست بوو له هه موو کاروباره کاندای "پول" به کاربهنری، به وهی پول بخریته سهه رپۆژنامه و نامیلکه. به مهش قورسای ده که وته سهه رشانی خه لکی. ئیدی خاوهن رپۆژنامه و مافناسان و بازرگانان زۆر پهست و نیگه ران بوون و نا په زایی هه موو جیگایه کی گرته وه. یه کی له مافناسان وتی: سه پاندنی باج به بی نوینه رایه تی په رله مانی کاریکی زۆردارانه یه". دواتر ئه م وته یه که وته سهه زاری خه لکی و ده یانگوت: "دانیشتیوانی ئه مریکا ئینگلیزی په سه نن و سودمه ندن له هه مان ئه و مافانه ی که ده ستورو نه ریتی ئینگلیزی پی به خشیون. وه لی سه پاندنی باج به بی نوینه رایه تی په رله مانی، شکاندنی ئاشکرای ده ستوره و پیشیلکردنی مافه سروشتیه کانه. ههروهها ئه وان له هه مان کاتدا باج ده به خشن به حکومه کانیان، به هوی ئه وهی نوینه ری خویان هه لده بژیرن بۆ ده سه لاتی یاساداران له م ویلایه تانه، ئه مه له کاتی که ده رله مانی به ریتانی هه یج نوینه ریکی ئیمه ی لئینییه، چونکه نوینه ری خویان هه لده بژیرن بۆ ئه م په رله مانه" ههروهها ده یانگوت: "ئیمه به رته کردنه وهی باج بۆ په رله مانی ئینگلیزی پاریزگاری ده که یین له بنه ماو مه بده ئی ئازادی و ده سه لاتی خۆجی".

نا په زایی و نیگه رانی بووه هوی ئه وهی کۆنگره یه که له مانگی تشرینی یه که می ساڵی 1765 له نیۆرک به سه ستری و ناو نرا کۆنگره ی "پول". له م کۆنگره یه دا مافه کانیان راگه یاند، وه که: مافی دادگای کردن به ئاماده بوونی سویندخۆران. وه رایانگه یاند که ئه وان مافی سه پاندنی باجیان هه یه به سهه خویان و، مافی ئه وه یان هه یه یاسای پول رته بکه نه وه.

ناپەزایی و نە یاری و وازھێنان لە کالای ئینگلیزی و کاری توند و تیژی، بوو هۆی ھەلۆشاندنە وە یاسای پول لە ئینگلترا. لە ھەمانکاتدا وەزارەت گۆرانی بە سەر داھات و لە ساڵی 1766 "پوکینگھام" لە پارتی ھویگز بوو سەرۆکی وەزیران و پەرلەمانیش مافی دەستوری خۆی راگەیاند لە مەر دانی یاسا بۆ داگیرگەکان. وەزیری گەنجینە "خەزینە - بوجە" "چارلس تاوسەند" ئەم جەختی لە سەر ئەم مافە کردە وە. ئینجا ژمارەیک پێشنیاری پێشکەشی پەرلەمان کرد بۆ سەپاندنی باج بە سەر ھاور دەو زیادە ی داھات.

یاسای تاوئەند 1767:-

لە نیۆ ئەو باجە سەپێنراوانە ی کە خرایە سەر بەرھەم و ھاور دەو ناردە نیەکانی ئەمریکا. سەپاندنی باج بوو لە سەر چا، ھەرودھا لە سەر شوشە و کاغەز و، دادگایی کردنی سەرپێچیکاران بە بێ ئامادەبوونی سویندخۆران. ئەم یاسایە بوو هۆی ناپەزایی و توپە بوونی سەر جەم چینهکانی گەل و کەم بوونە وە ی ھاور دە کردنی کالای بەریتانی، کە دواتر ھەلپێژانیکی خویناوی لیکە و تەو لە بۆستن. لەم کاتە و لە ساڵی 1770 پادشا وەزارەتی نوێی راگەیاندو "لۆرد نورس" کرایە سەرۆک وەزیران. نورس لە پارتی تۆری لە دلسۆزانی پادشا بوو، ھەستا بە ھەلۆشاندنە وە ی باجەکانی تاوسەند. بەلام باری خراپی دارایی کۆمپانیای ھیندی خۆرھەلاتی ئینگلیزی، کۆمپانیای ھینایە سەر لیواری نابوتی و مایەپوچ بوون. جا بۆ پزگار کردنی کۆمپانیا، پەرلەمانی ئینگلیزی لە ساڵی 1773 ژمارەیک بەرێژاری بەخشێە کۆمپانیا، لە ناویاندا گێژانە وە ی باجی لابراوی سەر "چا" ی ھیندی عەمبارکراو لە لاندەن بۆ کۆمپانیا، بە و مەرجە ی تەنھا بینیری تەمریکا. چای ھیندی عەمبارکراوی لاندەن لە جۆری نایاب بوو، کە دەکپردا بە نرخێکی ھەرزانتەر لە چای جۆر خراپی ھۆلندی کە ئەمریکەکان پراھاتبوون لە سەر کپینی.

خەڵکە توندو سروشت پەقەکانی ئەمریکا ئەم کارە پەرلەمانیان بە جۆریک لە بەرتیل لێک دایەو، کە هەر ئەمەش سەردەکیشی بۆ زیندە بە چالابوونی مافو ئازادیەکانیان و سەپاندنی باجی تر بەسەریاندا. لەمەو کۆمەلێک لە خەڵکی شاری "بۆستن" قەڵس و تورە بوون و لەبەرگی هیندیە سورەکانداو لە یەکی لە شەوکانی مانگی کانونی یەکەمی ساڵی 1773، کەشتیەکی بریتانی بارکراو بە سندوقی "چا"یان بەتال کرد.

تۆڵە و کاردانەوێ ئەم کارە بە توندی گیرایە بەرو حکومەتی بریتانی بەندەری "بۆستن"ی لە ساڵی 1774 داخست و حوکمی خۆجیی هەلۆشانەو، ویلایەتی مساجوێستیان داگیر کرد. وە بەگوێرە یاسای کویبیک ی حوزەیرانی ساڵی 1774، حکومەتی بریتانی ئازادی ئاینی و مافی پیادەکردنی یاسا فەرەنسیەکانی بەخشی بەو داگیرگانی "کیووبیک و کەنەدا" کە لە فەرەنسایە جەنگی حەوت ساڵە دەستی کەوتبوو، وە تا ئەوکاتەش بێ باوەخ مابونەو. لەهەمانکاتیشتا بریتانیا سەرچەم زەویەکانی باکوری پووباری "ئوهایۆ"ی - بەستەو بە هەریمی کویبیک. بەمەش حکومەتی بریتانیا سنووریکی دانا بۆ کۆمپانیایەکانی زەوی لە فێرجینیا و غیری فێرجینیا لە وەبەرھێنانی دۆلی پووباری ئوهایۆ. مەبەست لە یاسای کویبیک تۆڵە سەندنەو بوو لە دانیشتوانی "نیوئینگلاند" کە بیۆریتانی بوون. ئەم بەستەوێیە ئێوان بە کاسۆلیکە فەرەنسیەکان لە کاتی کەداو کە هەردوولا بەیەکتری پەست بوون. ئەمەش تۆڵە ی بریتانیا بوو لە ئێوان.

کۆنگرە یەکەمی کیشوهری :-

ساڵی 1774 نوێنەرانی ویلایەتە ئەمریکیەکان لە فلادلفیا کۆبوونەو بە مەبەستی تاوتوی کردنی بارودۆخ و بریاردان لەسەر، بۆ ئەو ویلایەتەکان هەول بخەنە گەڕ بۆ هێنانەوێ مافەکانیان و ئازادیە ئاینی و مەدەنیەکانیان، هەروەها سازکردنەوێ پەيوەندیەکی دڵسۆزانە لە نێوان ویلایەتەکان و بریتانیا. پاش ئەم کۆنگرە

سکالانامه یه کیان بۆ شاجۆرجی سیّ یه م ناردو، هه ر به رده وام یش بوون له نه ویستنی کالاکانی بریتانیا. شاجۆرج و حکومه تیش دژی هه رجۆره نه رم گیریه ک بوون و ئاماده نه بوون له به رامبه ریاندا ده ست له هیچ هه لگرن. له ئه مریکاش خه لکانی هه بوون ده یانویست پووبه پووی بریتانیا بوه ستن و، ناوی "نیشتیمانی" یان- بۆخۆیان هه لبژاردو گه ره کیان بوو له حکومه تی به ریتانی و په رله مان هه ته ریبن و به ربه ره کانی بکه ن. که دواتر هه ر ئه مه شیان به کرده وه ئه نجام داو شۆرشیان به رپا کرد. له نیسانی 1775 تیکه له چوون له "مه ساچوسیت و لیکسنکت" له نیوان هیزه کانی بریتانیا و دانیشتوانی داگیرگه کان ده ستی پیکرد. پاش مانگی کۆنگره سکالانامه یه کی تری خسته به رده م پاشای به ریتانیا به مه به ستی که م کردنه وه ی بارگرانی له سه ر دانیشتوانی داگیرگه کان. له هه مان کاتیشدا دانیشتوانی داگیرگه کان "جۆرج واشنتۆن" یان- کرده سه رۆکی هیزه چه کداره کان.

هه رچه نده داگیرگه نیشینه کان به م هه نگاوانه هه ستان، به لām له نیو خۆیاندا بوون به دووبه ش. به شیکیان بوونه نیشتیمانیه کان و به شه که ی تریش به لای بریتانیا دا ده شکانه وه و لایه نگری بوون و، خۆیان ناونا دلسۆزان "مخلیصین". ئه مانه هه ولیان ده دا بره و بده ن به سیاسه تی بریتانیا له ئه مریکا و شیرینی بکه ن. له نیوان ئه م دوو په وته شدا خه لکیکی زۆر هه بوو له دانیشتوانی ئه مریکا که گرنگیان به هیچ نه ده داو گوئیان نه ده دا به و پووداوانه ی که پووی ده داو هیچ کام له م دوو په وته یان به لاوه گرنگ نه بوو. وه لی له گه ل ئه وه شدا نیشتیمانیه کان پۆژ به پۆژ ژماره یان زیادی ده کردو دواتر بالاده ستبوون به سه ر ئه نجومه نه کانی یاسادانان له داگیرگه کان و، به سه ر کۆنگره ی کیشوهریه کانیش ده سه لاتیان په یدا کرد. نیشتیمانیه کان بلاوکراوه یان بلاوده کرده وه و نامیلکه ی تایبه ت به شۆرشیان ده خسته به رده م جه ماوه ر. به ناوبانگترینی ئه و نامیلکانه ش، نامیلکه ی "تۆماس پین بوو" که به ناوی "ئاوه زی ته ندروست" بلاوی کرده وه. "پین" له پووی نه ته وه ییه وه ئینگلیز بوو، کۆچی کردبوو

بۆ ئەمریکا و لە گەڵ شۆرشگیران دابوو. لەم نامیلکە یەدا دەلی: "هیچ پاساوێک نییه کە بمانهێڵێتەو بە دڵسۆزی بۆپاشا، وە ئیستا کاتی ئەو هاتوو داگیرگەکان بریارى جیاپونەو هەى خۆیان بدەن لە بریتانیا. پادشاکانیش هیچ مافیکی خودایان نییه بۆئەو هەى بە سەر مۆڤەکاندا فەرمانپروایی بکەن. پادشاکان پێسووان و ئەگەر دەسەلاتیان پەها بیت ئەوا یاخى دەبن، وە ئەگەر پادشایی دەستوری بن، وەك شاكانى ئینگلترا هیچ کەلکیان نییه و کاریکی زۆر دەخەنە سەر شانى گەل". نامیلکەى تۆماس پین لە کانونی دووهمی 1776 لە فلادلفیا بلاو کرایەو.

لە کاتی کدا جۆرجی سییەم بى ئاگابوو لە داواکاری ئەمریکەکان بۆ ئاشتی، داواى بەپێخستنی سوپای کرد بۆ ئەمریکا بۆ سەرکوتکردنی شۆرش. ئەمەش بوو هۆی ئەو هەى بلاوکراوەکانى توماس لە داگیرگەکاندا بە هەزارانیان لى دابەش بکری و برەویکی زۆر پەیدا بکەن. بەم شیوەیە ناپەرەزایی و نه یاری کردنی باج گۆپا بۆ شۆرش.

راگەیانندنی سەرەخۆیی ئەمریکا 1776:

لە چواری تەموزی 1776 کۆنگرەى "فلادلفیا" بە کۆی دەنگ پەرمانەندى نواند لە سەر راگەیانندنی سەرەخۆیی. ئەو سەرەخۆیەى پێشتر توماس جیفرسۆن لە نوسینی کدا نوسی بووی و تیایدا دەلیت: "دروستکاری خۆیان" خودا" مافی پێداون و نابى لى یان زەوت بکری. هەموویان مافی ژیان و ئازادی و هەڵدان و بەدواکەوتنى ژيانیکى ئاسودەیان هەیه، هەموو حکومەتیک دەسەلاتی پشت دەبەستى بە گەل و پەرمانەندى گەل. لەمەو گەل بۆی هەیه حکومەتیکى ستمکار بپروخینى و حکومەتیکى میلی دڕوست بکات. خۆ ئەگەر پێویستی کرد چەك بە کاربێنیت، پێویستە چەك بخاتە کارو مافی شۆرشکردنی هەیه." بەم شیوەیە مافی سروشتى و سەرورەى گەل و مافی شۆرش بووبە بناغەى یە ککرتنى داگیرگەکانى ئەمریکا و پیکهینانى دەوڵەتیکى

سەربەخۆی ئازاد. جەماوەریش بەوپەڕی جۆش و خرۆشەووە پێشوازی لەم سەربەخۆییە کرد.

لە نیویۆرک خوشیەکی زۆر بەسەر خەڵکی داھات و پەیکەری "جۆرجی سی یەم" یان - تیکشکەندو چەکیان لێ دروست کردو لایەنگرانی بریتانیایان بێدەنگ کرد. ئینجا پرایانگەیان ئەوان وەک دەولەتێکی سەربەخۆ بەربەرکانی بریتانیا دەکەن و، داویان لە وولاتان کرد دانیا پێدا بنێن.

کاروانەوێ بەریتانیا:

ھەریەکە لە جۆرجی سییەم و پەرلەمان پراگەیانندی سەربەخۆییان بەکارێکی ناپاکانە لەقەڵەم داو شۆرشگێڕانیان بە یاخی و تیکدەر ناودەبرد. شۆرشگێڕان ھەولیاندا "ھویگز" لە ئینگلتراوە کەنەدیە فەرنسیەکان لە "کویبیک و نوفا سکوشیا" بەلای خۆیاندا کێشبکەن. کەچی کەنەدیە فەرنسیەکان وایان بیردەکردەووە کە خۆیان کاسۆلیکین و ئازادیان لەلایەن بەریتانیاوە بۆ دەستەبەرکراوە و بەریتانیاش لە ئەمریکە پرۆتستانتیەکان میانپەرەوترن. بۆیە خۆیان وەک لایەنگری بەریتانیا ھێشتەو.

لەپراستیدا بەریتانیا لە توانای دا ھەبوو بەھۆی سەرھەت و سامان و دەسەلاتی، شۆرش کپ بکاتەو. بەتایبەت کاتێک زۆرینەی دانیشتوانی ئەمریکا لەگەڵ شۆرشگێڕان دا نەبوون. بەلام ئینگلترا بەشیوەیەکی کارا ئیشی نەدەکرد. ھەر لەسەرتای شۆرش "30" ھەزار سەربازی بەرپێکرد کە زۆرینەیان بەکرێگراوە ئەلمانەکان بوون. بۆ ئەوێ دەستبەگر بەسەر نیویۆرکدا.

ئینگلیزەکان سەرکەوتنی زۆریان بەدەستھێناو "جۆرج واشنتن" خەریک بوو لە بەردەم سوپای ئینگلیز پاشەکشە بکات و لەلایەکیترەووە بکەوێتە جەنگ، بەلام خۆ بەدەستەووەدانی جەنەرالی ئینگلیزی "برکۆین" لە سالی 1777 لە "ساراتوکا" لەگەڵ شەش ھەزار سەربازی تر پاش ئەوێ ھێرشیانکردە سەر نیویۆرک، لەھەمان ئەو

کاته ی که "فرانکلن" حکومتی فهره نسی قه ناعت پیده هیئا که هاوپه یمانی ئه مریکا بکات، په وشه که ی گوپی و فهره نسا له سالی 1778 جه نگی له دژی به ریتانیا پاگه یاند. پاش ئه وه ی ههریه که له هۆلنداو ئیسپانیا چوونه به ره ی فهره نساو ئه مریکاو له گه ل به ریتانیا که وتنه جه نگ، جه نگ چوو به باریکی جیهانیه وه. ئیسپانیا له سالی 1779 له دژی ئینگلتر هاته نیو جه نگ و، هۆلنداش که ئینگلتر پېشتر پیگری کردبوو که بازرگانی بکات له گه ل داگیرگه ئه مریکه کان، چوویه پال به ره ی دژ به به ریتانیا. جگه له مانه ده وله تانی تریش له جه نگه که تیوه گلان. که شتیگه لی ئینگلیزی ته گه ره ی ده خسته به رده م پویشتنی که شتیه کانو کالاکانی ناوه وه ی ده پشکنی له ترسی گویرانه وه یان بو ئه مریکا.

جگه له م ده وله تانه ده وله تانی تریش چوونه جه نگ له دژی به ریتانیا، وه ک "کاترینای دووم" ی - قیصره ی روسیاو سویدو ئیمپراتوریه تی نه مساوی و دانیمارک. به لام جه نگی راسته قینه له نیوان ئینگلتر او فهره نساو هۆلنداو ئیسپانیا دابوو. جه نگی هۆلندا به شیوه یه کی به رفروان به پیوه نه ده چوو، به لکو ته نها له ده ریای باکور جه نگ گهرم و گوپ بوو. به لام که شتیگه لی ئیسپانی و فهره نسی له هه موو جیگه یه ک هیرشیان ده کرده سهر ئیمپراتوریه تی به ریتانی. ته نانه ت دوورگه ی به ریتانی له سالی 1779 که وته ژیر هه په شه ی هیرشنی شه ست و شه ش که شتی گه وره که به هه مویان شه ست هه زار سهر بازیان هه لگرتبوو. به لام ئه وه یزه ئینگلیزه ی له جبل تاریق خویان مه لاس دابوو، توانیان پېش بگرن له وه هیرشه وه هیرشه که شکستی هیئا.

به لام له داگیرگه ئه مریکه کان په وشه که به زیانی ئینگلیز هه لده سوپا. شوپشگپران به هاوکاری که شتیگه لی فهره نسی توانیان به سهر سوپای ئینگلیزدا سهرکه ون. سوپای ئه مریکی به سهرکردایه تی "جورج واشنتن"، وه سوپای فهره نسی به سهرکردایه تی "میرکزدی لافایت" به هاوکاری که شتیگه لی فهره نسی توانیان زال بن به سهر سهر کرده ی سوپای ئینگلیز جه نه پال "کورنوالس" له "یورک تاون و فهرجینیا" ناچاریان کرد له

تشرینی یەكەمی سالی 1781 له گەڵ حەوت هەزار سەرباز خۆی بدات بە دەستەوێ. خۆبە دەستەوێ دانای "كۆرنوالس" كۆتا جەنگی ئەمریکا بوو. چونكە بەریتانیا پێویستی بە سەربازەكانی بوو بۆ ئەو جەنگانەی لە بەشەكانی تری ئیمپراتۆریەكەی دەپۆی بە پێوێ.

بەریتانیا لە سالی 1782 توانی لە دورگەی "كاریبی" سەركەوتن بە دەستبێنی بە سەر كەشتیگەلی فەرەنسی، بە مەش توانی هاوکیشەیی جەنگ لە گەڵ فەرەنسیەكان لە هیند هاوسەنگ بكاتەوێ، ئە مەش لە سالانی 1778-1781. بە هەمانشیوێ توانی بە سەر هۆڵندیەكاندا سەركەوێت و لە جەبەل تاریقیش بەرەست لە بە دەم ئێسپانیەكان دروستبكات. بە لām درێژخایەنی جەنگ و تێكشكانی لە ئەمریکا، بەریتانیای ناچار كرد پەیمانی لە گەڵ ئەمریکیەكان ببەستێ لە پاریس لە سالی 1783. وێ لە گەڵ ئێسپانیا و فەرەنسا لە قێرسای.

پەیمانی پاریس و قێرسای 1783:

بە گوێرەیی پەیمانی پاریس بەریتانیا دانی هێنا بە سەربەخۆیی سیژدە ویلايەتی ئەمریکا بە ناوی ویلايەتە یەكگرتووێكانی ئەمریکا. سنورەكەیی لە باكورەوێ دەگەیشته كەنەدا و دەریاچە گەرەكان، لە خۆرەلاتیشەوێ دەگەیشته رۆباری میسیسی، وێ لە باشورەوێ فلۆریدا. ویلايەتە یەكگرتووێكان مافی راوکردنی ماسی لە نیوفاوندلاند و كشتیوانی كردن لە رۆباری میسیسی پێبەخشی. وێ بە گوێرەیی پەیمانی قێرسای "سنفال" گەرێندرایەوێ بۆ فەرەنسا، كە پێشتر لە جەنگی حەوت سالێ لە دەستی دابوو، لە گەڵ "توباگو" كە دورگە یەكە لە دەریای كاریبی. ئێسپانیاش بە پێی پەیمانەكە دورگەیی "مینوکارو فلۆریدا" ی پێدرا، كە لەم كاتەدا درابووێ پال بەشی

باشووری "باماو" لە میسیسی¹ بەلام ھۆلندا بەتەنھا لەگەڵ بەریتانیا لە ساڵی 1784 پەیمانی بەست.

ویلايەتە یەگرتووھەکانی ئەمریکا:

جەنگی سەرەخۆیی کۆتایی ھێنا بە بالادەستی بەریتانیا لە داگیرگە ئەمریکەکان و گورزیکی کەمەر شکێنی وەشاندا لە تیۆری مافی خودایی پاشاکان و چینی ئەرستۆکراتی، سەرکەوتنیکیش بوو بۆ بنەماکانی شوێنچیی ئینگلیزی ساڵی 1648 و شوێنچیی جلیلی ساڵی 1689، ھەروەھا سەرکەوتن بوو بۆ تیۆری پەیمانی کۆمەڵایەتی کە لەسەر دەستی جۆن لۆک گەشەیی کرد. ھەروەک بۆ بنەما دیموکراتی و فەلسەفیەکان سەرکەوتن بوو کە لە سەدەی ھەژدە دەرکەوتن و "پۆسۆ مۆنتسیکۆو جیفرسۆن تۆماس بین" و ئەوانی تر پەرەیان پێدا. کۆماری تازە پێداگری دەکرد لەسەر سیستەمی کۆماری پەرلەمانی ئازاد، سەرۆکەری گەل و مافی چارە و خۆنوسین بۆ گەلان. حکومەتی تازە بەتاقی کردنەوێ دیموکراسی بۆ خۆی و ھەناردەکردنی بۆ دەروە، بۆیە نمونەیکە بۆ گەلان و بنێرکەری ستەم و پاشایی و بەکۆیلەکردن. بە ھەڵوێشاندنەوێ مەرجەکانی پاشایی و مەرجەکانی دەنگدان، ویلايەتە کۆماریەکان بەرەبەرە بوونە حکومەتە دیموکراتیەکان. ھەڵبژاردن بوو بە ھەڵبژاردنی ئازاد و بێ کۆت و بەند. یەگرتن لەسەتادا بەھێزەبوو، ئەمەش بەگۆیەرە دەستوری کۆنگرەیی

1 بەگۆیەرە پەیمان بەستی پاریس بەریتانیا کەندای بۆخۆی پاراست، وە لە فلۆریدا و خۆرئاوای پویاری میسیسی بەخشی بە ئیسپانیا. ئەمریکەکان ھەستیان کرد لەھەموو لاکانەو بە دوژمن دەورە دراو، بەریتانیا دەرگای بازەرگانی ھیندی خۆرئاوا لەپووی کالاکشتیەکانی ئەمریکا داخست بەھەمان شێوە ئیسپانیا وای کرد گوزەری (نیوئۆرلین) ی بەپوی کەشتیوانی ئەمریکی داخست. وە بەھەمان شێوە فەرەنساش کۆتی خستە سەر بازەرگانی و توتنی فەرچینیا و ماسی نیوفاوندلاندی لەبازارەکانیدا یاساغ کرد. ھەموو ئەمانەش مانای تۆڵە سەندنەوێ بەریتانیا لە خەڵکی ئەمریکا.

شورشی کیشوهری سالی 1777. به لام له سالی 1778 ده ستوری یه کگرتن دانراو سیزده ویلايه ته کانی کرد به یه ک.

بزوتنه وهی هزری

له هه ردوو سه دهی چه قده و هه ژده

پیشکته وتنی زانستی له رۆژگاری ئاوه زو رۆشنگه ری :-

گرنگی زانسته نوێ یه کان له وه دایه که بیروبوچوونیکن، ده رچوون له تیبینی و وردبوونه وهی زاناکان له باره ی چه قیقه تی ماددی و پیکهاتنی گریمانه کان که هه یانبوو. ئه وان بۆ ئه م مه به سته ماده کانیا ن ده خسته ژیر تاقیکردنه وه، جا ئه گه ر ئه نجامه که ی پشتگیری گریمانه کانی کردبا، ئه وا ده بووبه بنه مایه کی زانستی و، ئه و کاته ش یا ئه وه تا فه رامۆشیان ده کرد یا ن به شیوه یه ک له شیوه کان چاکیان ده کردو رپکیان ده خست. ساکاتیکیش زاناکان وایان لیها ت که گرنگی نه ده ن، ته نها به وانه نه بی ت که پیوانه یه کی بیرکاری یا ن فیزیایی هه بوايه، گومان و نارۆشنه کانیا ن پشتگو ی خست.

له سه ره تا کانی سه ده نوێ یه کان ژماره یه ک زانا هه لکه وتن که جیا ده کرانه وه به زۆر زیره کی و تواناداری بیرکردنه وه و بیرتیژی، ئه وانه توانیا ن گریمانه ی به سود دابه یتن، وه له وای تاقیکردنه وه یا ن گریمانه کان ده بوونه تیۆر و بنه مای زانستی. به ناوبانگترینی ئه و زانایه نه ش "کۆپه رنیکۆس و گالیلۆ کپله رو نیپرو هارقی" و ئه وانی تر، زۆرینه ی ئه وانه له سه ده ی شازده و نیوه ی یه که می سه ده ی چه قده ژیا نیا ن به سه ربرد، نیوه ی دووه می سه ده ی چه قده ئه وروپا شاهیدی بینیی شورشی ک بوو له ئاقاری زانستی، دواتر ئه مه سه ری کیشا بۆ ئه وه ی که به بزوتنه وه ی ئاوه زگه ری و پۆشنگه ری ناوبه ری. شیاوی باسه سه ده ی هه ژده ش هه مان ناوی به سه ردا بړا. له به ناوبانگترینی ئه م زانایه نه "رینیی دیکارت" ی- فه رهنسی و "ئیسحاق نیوتن" ی- ئینگلیزی بوون.

پێنی دیکارت 1596-1650:.

زانای بیرکاریزان فەرهەنسی و ئاوەزگەری پێنی دیکارت، ئەو زانایەکی لە فەرهەنسا و هەنگاریا و هۆلندا لە هاموشۆدا بوو، تا ئەوەبوو گەشتی ژێانی لە سوید و لە ساڵی 1650 کۆتایی پێهات.

دیکارت وەک زانایەکی بیرکاری لە ساڵی 1627 توانی ئەندازەکی شیکاری بدۆزیتەوه، ئەمەش بە شیکارکردنی ئەندازە بەشیوەکی جەبری، ئەمجا بە دەستەهێنانی پەيوەندی نێوانیان و گۆڕینی ئەندازە بۆ هاوکیشتە جەبریەکان و پیاوێ کردنی ئەمە لە فیزیادا، کە بەهۆیەوه لێکدانهوه و تەعبیر کردنی دیاردە گەردوونیهکان و زانیانی جولەکی تەنەکان لە ئاسماندا ئاسان بوو.

هەروەها وەک فەیلوسفیکی ئاوەزگەر دیکارت کتیبێکی لەبارەکی "پرنسپیی فەلسەفی" دەنوسی و لە ساڵی 1637 چاپی دەکات. لەم کتیبەدا لێکۆڵینەوه دەکات لەبارەکی فەلسەفەکی دوانەیی و تێیدا لاشەو گیان، وە ماددە و ئاوەز لەیەکتەر جوی دەکاتەوه و پەرە لە نێوانیان دادەنێ. هەروەک دەلی: "گیان و ئاوەز حەقیقەتیکی ئەساسین، بەلام لە ئاوەز پۆک و کرۆکدا لەیەکتەر جیاوازن، بەوهکی گیان ماددە نییە، چونکە بەرجەستەنابی، وەلی جیهانی ماددە لەهەموو ئەوانە پێکدیت کە دەتوانی پێوانەیهکی ماددی بۆبکری". دیکارت پێی وایە ئەستەمە بونەوه پێکھاتبی لەچەند گەردیلەیهک کە جیاوازن لە گەردیلەکانی ماددە و بەهەلۆاسراوی لەبۆشایدان، چونکە ئەستەمە بۆشایی هەبێت بەلام شتیکی ماددی تێدانهبێت.

کەواتە لێکدانهوهکی گیان بریتیە لەوهکی کە بونەوه پەرە لە تەتۆکەکی بچوک بچوک. ئەم گەردیلە ووردانە بەردەوامن لە سوپانەوهیهکی زۆر گەوره و فراوان دان بەدەوری خۆردا. کۆمەلێکیشت لەو گەردیلە ووردانە بەخێرایەکی زۆر بەدەوری خۆردا دەسوپێنەوه و لەگەڵ ئەوانیش ئەستێرە گەڕۆکەکان دەسوپێنەوه، لەم میانەدا زەویش سوپانیکی بەردەوام و بچوکتری هەیه.

"دیکارت" و ژماره یه کی زۆر له خه لکی باوه پریان به م لۆژیکه هه بوو، که بۆ جولانه وه ی بونه وهر پاقه ی کردبوو، چونکه ئه وه له تیروانینیاندا چاره سه ری دیارده ی کیشکردن و جولانی گه پۆکه کانی کردبوو. ئه وان باوه پریان وابوو که جولانه وه دهره نجامی به ریکه وتنی ته نه کانه هه ندیکان به هه ندیکان. به م شیوه یه بونه وهر له تیروانینی دیکارت و کۆمه له که ی بریتی بوو له ئامیژیکی میکانیکی زه به لاح که ملکه چه بۆقانونه فیزیایی و بیرکاریه کان.

جۆرج بیرکلی 1596-1650:

جۆرج بیرکلی قه شه یه کی ئینگلیکانی ئیترله ندی بوو، له ئەمریکا ده ژیا. بیرکلی له باره ی فه لسه فه ی دوانه یی دیکارته وه ده لئ: "دیکارت هه ولئ داوه دیارده سروشته کان له پڕگای ماده و جولوه شیکار بکات، وه به وهش که خودا بڕیکی زۆر له و ماده و جولوه یه دروستکردوه و ناچاری کردون بۆ کار. له به ره ئه وه ده ستیانکردوه به کارکردن به بی هیچ هاوکاریه ک".

"بیرکلی" باوه پی وابوو که حه قیقه ت له پڕگای هه سته کانه وه ده گوازیته وه بۆ میشک و دهرده که وئ. هه سته کان به ته نها ده توان شته کان بکه ن به راست. "بیرکلی" پئی وایه بیر شته کان ده ناسی پئش ئه وه ی هه ستیان پی بکات، کاتیکیش هه سته پیکردن له پڕگه ی هه سته وهره کانه وه، ئه و ده بیته راسته قینه. به شیوه یه کی تر ده توانین بلئین: "بیر بریتیه له خودا که له پئش جیهانی ماده ی بوونی هه بووه، جیهانی ماددیش هیچ نه بووه جگه له قالب وهرگرتنی ئه و وینه یه ی که له هۆش و بیرى خودا دا هه بووه، پئش دروستکردنی.

ئیسحاق نیوتن 1642-1727:

"دیکارت" به هۆی فه لسه فه که یه وه پوبه پووی به ربه ره کانی توندبوویه وه، کلئساش بلاوکردنه وه ی کتێبه که ی قه ده غه کرد. به لام به هۆی ئه وه ی دیکارت له هۆلندا و فه ره نسا بوو، دوور بو له چنگی دادگاکانی پشکنین، ئه و دادگا دپنده یه ی گالیلۆیان له ماله که ی خۆیدا ده سته به سه رکرد.

ئەو کەش و هەوا ئازادەیی کە پەخسابوو بۆ دیکارت، بۆ ئیسحاق نیتون یش- دەستەبەربوو. نیتون لە کەشی ئازادی ئینگلیز توانی یاساکانی بونەوەر بدۆزیتەووە بەبێ هیچ زەحمەتێک بەلاوی بکاتەو.

نیتون لەیەکێ لە دیهاتەکانی ئینگلیزو لەخیزانیکی ئاسایی، لەو سالێی کە "گالیلۆ" مرد، ئەم لەدایک بوو. نیتون لە شیکارکردنی هاوکیشتە بیرکاریەکان هەر لە منداڵیەو زرنگی و دەرناسایی پێوە دیاربوو. ئەم زیرەکیە لە گەورەبوونیشدا هەرلەگەڵ بوو کاتیەک لەزانکۆی کمبریج سەرنجی مامۆستاکەیی بۆ لای خۆی پاکیشا. لەبەرئەو لەتەمەنی بیست و حەوت سالی وەک مامۆستای زانکۆ دیاری کرا، بلیمەتی نیتون بوو هۆی ئەوێ کە شارژ "ئان" نازناوی "ئەسپ"ی- پێیەخشی.

نیتون تەواوکاری و جیاکاری لەبیرکاریدا هێنایە کایەو، ئەمجا لەپاش لیکۆلینەوێک کە بیست سالی خایاند، کتێبەکەیی لەسالی 1687 بڵاوکردەو بە ناوێشانی "بنەماکانی بیرکاری بۆ فەلسەفەی سروشتی" دواتر ئەم ناوێ کورتکردەو بۆ "پرەنسیپ". دواي ئەو نیتون لەسالی 1666 بەهۆی پوداویکەو پووی کردە یاسای "کێشندە"، ئەمەش کاتیەک لەو سالەدا بەهۆی بڵاوبونەوێ نەخۆشی تاعون نیتون مۆلەت وەردەگری و دەگەریتەو زیدی خۆی. پۆژیک لەپۆژان نیتون بەژێر درەختێکدا پەت دەبی و سیۆیک لە درەختەکە بەردەبیتهو. بەربوونەوێ سیۆەکە کاردەکاتە سەر نیتون، لەمەو لەم دیاردەیه دەکوڵیتەو، تادواتر یاسای کێشندە دەدۆزیتەو بەوێ کە: "هیزی کێشندە لە نیتون دوو بارستە، گونجاو هاوکوفە لەگەڵ دەرچون و پێداکێشان و پێچەوانەکەیی و پووبەری نیتوانیان".

نیتون بەم دۆزینەوێی ئەوێ پوون کردەو کە هەسارەکان لەبونەوێ لەخول خواردنی بەدەوری خۆردا، بەهۆی هیزی کێشندەو هەوسەنگی خۆی پادەگری. بەمە نیتون ئەو کێشەیهی چارەسەر کرد کە دیکارتیش بۆی چارەسەر نەکرا. خەلکیش بەبێ هیچ ئەم لاوا کردنیکی تێپوانین و بیروبۆچونەکان وەرگرت. ماوێ سەردەمی "گالیلۆ

کیپلەر" بەس بوو بۆ ئەوەی کە گوێچکەکانی خەلکی تیۆر وزانین و بیرۆکەیی تازە وەرەبگرن کە لەسەر بناغەی زانستی فیزیایی و کیمیایی ھەلچنرابن. دۆزینە وەکانی کیپلەر و گالیلۆ دیکارت ھۆکاریک بوو بۆ لیکۆلینە وە دۆزینە وەکانی نیوتن.

زانای ئەلمانی "ولھلم لایبنتز" تەواوکاری و جیاکاری دۆزینە وە لەھمان ئەوکاتەیی نیوتن دۆزینە وە. ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ژیاڕی خۆرئاوا لەم کاتەدا گەیشتبوو وە لوتکەیی گەشەسەندن و پێشکەوتن. ئەم پێشکەوتنەش بەوەدا دیارە کە دوو کەسی ھاوئاست لەپووی پۆشنبیری و زیرەکی دەتوانن بگەنە یەک دەرهنجام لە لیکۆلینە وەکانیاندا. لیکۆلینە وەکانی نیوتن تەنھا لەوەدا کورت نەبوو بۆوە کە باسماں کرد، بەلکو ئەم کەلەزانیە لیکۆلینە وەیی کرد لەشەبەنگی خۆر و پیکھاتەیی پوناکی و شکانە وەیی، ھەر وەھا تیۆری ھەیدەر و دیانامیک "دووجەمسەر" ی داپشت. پێگەیی نیوتن بەراستی پێگەییەکی زانستی بوو، خۆی دەبینیە وە لەپیدا کردن و جیبەجی کردنی بیرو تیروانیینی ئەقلانی بەشیوەی تاقیکاری. ئەم پۆژگەرە لەم کاتە وە ناوێرا پۆژگاری ئاوەزگەری یاخود سەردەمی ئاوەزگەری.

کریستسن ھیگن 1629-1695:.

کریستسن ھیگن زانیەکی ھۆلندی بوو، لە بەناوبانگترین زانیانی فیزیایی سەردەمی خۆی بوو، ھاوچەرخیی نیوتن بوو. بەھۆی دەرھێنانی کاترئیمیری سەماکار ناوبانگیکی ئەوروپی پەیدا کرد. "ھیگن" لە کتێبە کەیدا شتی زۆری خستە سەر لیکۆلینە وەکانی گالیلۆ و دواتر لەسالی 1672 بلای کردە وە. شەیدا بوونی بۆ ھاوینە و وردبین وای لیکرد "تەلیسکۆب" زیاتر بەرەو پێشە وە بەری. "ھیگن" ئەوەی دەرخت کە پوناکی بەشیوەی شەپۆل شەپۆل دەروات.

ئەستێرناسی:

لەنیوەی دووھمی سەدەى حەقدە، ئەستێرناسی وەکو بوارەکانی تر پیشکەوتنی بەخۆیەو بینی. "ئەدمۆندھالی" 1656-1742، ئەستێرەى کلکدارى دۆزیەو، دواتر "ھالی" بەدیارکەوتنەوێ دووبارەى ئەستێرەى کلکدارى ڕاگەیاندا لە سالى 1759، ئەمەش بەکردەیی پویداو ئەستێرەى کلکدار لەم سالا دا دەرکەوت. شیاوی باسە "ھالی" دوستی نیوتن بوو. ھەرۆھا "جیمس برزلی" (1693-1762) لاری زەوی دۆزیەو لەتەوەرەکەى دا. جگەلەمەش لە سالى (1729) لادانی پوناکی دۆزیەو. ھەرۆھا "ولیم ھەرشن" (1738-1823) لیکۆلنەوێ لە بیرکاریدا دەرکەو چاودیری ئەستێرەکانی دەرکەو. ھەرۆک توانی تلیسکۆب زیاتر بەرەو پیشەو بەریت و پەلەى خۆرو چیاکانی سەر پووی ھەیف و جەمسەری بەستەلەکی سەر پووی مەریخی دۆزی یەو. وە لە سالى (1781) ھەسارەى ئۆپانۆسی دۆزی یەو. "ھەرشل" کتیبیکى نووسی و تیایدا بزاون و جولانی کۆمەلەى خۆری خستبوو بەرباس.

فیزیای:

زانستی فیزیاش وەکو بوارەکانی تر پیشکەوتنی بەخۆیەو بینی. ئەمەش بە ھۆل و تیگۆشانی ژمارەیک زانای ئەم بوارە. ئەم زانایانە ھەستان بەچەندان دۆزینەوێ مەزن، لەوانە "تۆرشەلی" ئیتالی 1608-1648 توانی "بارۆمەتر" دابھێنێ ئەمەش بۆ پێوانەکردنی پەستانی ھەوا. ھەرۆھا "ئوتوفۆن جیرکی ئەلمانى" (1602-1686) توانی "ھەواکیش" دروستبکات. ھەرۆک زانایەکی تری ئەلمانى بەناوی "فەرناھایت" توانی گەرمی پێوی جیوھیی چاکتر بکات و گەرمی پێوی "فەرناھایت" بدۆزیتەو کە بەشیوھەیک بەرچاو لەلایەن "ئەنگلۆ سەکسۆنەکان" بەکارھێندرا. ئەم زانایە تاقی کردنەوھەیک زۆری لەبوارى کارەباو موگناتیسى دا بە ئەنجام گەیاند.

له سالی 1746 دوو ماموستای زانکوی "لیدن"، له زهویه نزمه کان توانیان شوشه ی "لیدن" بدوژنه وه بو خه زنکردنی بارگه ی کاره بایی. "بنیامین فراکلین" 1706 - 1790 به به کارهینانی شوشه ی لیدن توانی له سالی 1753 دژه بروسک دابهینئ. .

کیمیا:-

"پۆبه رت بویل"ی- ئیترله ندی 1627-1691 له کیمیا دا شاره زاو به سه لیه بوو، له م بواره شدا ناوبانگی په یداکرد. "بویل" له سالی 1660 یاسای "بویل" دۆزیه وه، که ده لئ: "قه باره ی گاز هاوکوفه له گه ل دهرکردن و په ستانی هه وایی، ئه گه ر بیئت و پله ی گه رمی جیگیر بیئت". بویل توانی ئاویتته و تیکه له کان له یه کترجوی کاته وه و فوسفوری کیمیایی ئامه ده بکات. هه روه ها له که مۆله یه ک که ئاوی تیدابوو توانی ها بیدروچین ئاماده بکات و ماده ی کهولی له دار دهر بهینئ. جگه له مه "بویل" لیکۆلینه وه ی له پیکهاته ی کریستال دا ده کرد. له و کتیه ی که له سالی 1691 بلاوی کرده وه، لیکۆلینه وه ی کردبوو له تیوری په گه زه کانی کیمیا و تیددا ئامه ژه شی دابوو به تیوری ئه تۆم.

هه روه ها زانای ئینگلیزی "هنری کفندشن" 1731-1810 گازی ها بیدروچینی دۆزیه وه. هه روه ک پوونی کرده وه که هه و له نایتروچین و ئوکسجین پیکهاتوه و ئاویش پیکهاتوه له ئاویتته یه ک له ئوکسجین و نایتروچین. به هه مانشیوه زانایه کی تری ئینگلیزی به ناوی "پریستلی" 1733-1802 گازی ئوکسجینی دۆزیه وه و ئامه ژه شی به وه دا که ئوکسجین یارمه تی سوتاندن ده دات و هۆی هه ناسه دانی شیناییه .

له لایه کی تره وه زانای فه ره نسی "لافوزی"، که به ناوبانگترین زانای کیمیایی سه ده ی هه ژده بوو، تاقیکردنه وه ی "بلاک و بریستلی و کفندش"ی دوباره کرده وه و سه لماندنئ. ئه م زانایه ئه وه ی پوونکرده وه که ماده له کارلیکی کیمیایدا باره که ی ده گۆرئ، به لام بره که ی وه ک خۆی ده مینیتته وه. ئه م شی کردنه وه یه مانای ئه وه ی

کانتزاکاری :-

یزیشکی وزانستی زینده ورزانیسی :-

له هه ردوو سه دهی حه قده وه ژده، بایۆلۆجی و پزیشکی گه شه کردنیکی مه زنو گه وره ی به خۆیه وه بیینی. زانای ئیئالی "مالیچی" 1628-1694 له زانکۆی بولونا،

توانی له پښه توپکاری و به کرهینانی میکرو سکوبه وه سوپی خوین له مووده ماره کاندایسه لمینن. هه روه ها دورگه کانی مالپچی له گورچیلدا دوزیه وه که ئه م دوورگانه هه لدهستن به شی کردنه وه و پالوتنی خوین. "مالپچی" له سالن 1671 ئه وهی خسته پوو که پوه که کان له پښه گه لا کانیه وه هه ناسه ده داتو له پښه گه پیتاندنه وه زیاد ده که ن. هه روه ها "سیدن هام" ی ئینگلیزی 1624-1689 ئه وهی پوون کرده وه که نه خووش به تایبته گرانه تا، بریتیه له هه ولن نه خووشه که بو ده رکردنی ته نه بیانیه نه خووشه کان له لاشه دا. جه که له مه شاعیری سویسری هالر 1707-1777 زانایه ک بووه له بواری توپکاریدا، هه روك فیه له سوف بوو. شیاوی باسه هالر یه کی بوو له زانا دیاره کانی کارئه ندامزانی. "بیکی" فهرنسیس 1771-1802، لیکنلینه وهی کرده وه له شانه کان و بناغه ی زانستی شانه کانی داپشت. هه روه ها "فان لوینهوک" ی- هو لندی 1632-1723 توانی به کتريا بدوزینه وه. به هه مانشیوه زانایه کی تری هو لندی به ناوی جان سوامردام 1637-1680 میژووی زیننده وه رزانی نویسه وه، پاشان به شیوه یه کی فراوانتر له سالن (1737) چاپی کرده وه له ژیرناوینیشانی "ئینجیلی سروشت". له م کتیه دا په ره سه ندنی زیننده وه رانی پوون کرد بوویه وه هه ر له -گه را- تا وه کو کرمی پښه یشته وو. ئه مه ش هه مان ئه و گه شه کردنه یه که به سه ر کوپه له دا دیت.

پوه ک ناسی :-

"جون په ی" ئینگلیزی 1627-1705 یه که م زنجیره ی له کتیه کانی زانستی پوه کناسی بلاو کرده وه. "په ی" - پو لین کردنی پوه کی زیاتر به ره و پښه وه برد. پاش ئه وه لیکنلینه وهی کرد له گیانه به ران و له مه دا توپکاری به راوردکاری به کارهینا. لیکنلینه وه کانی په ی بووه هو ی پښکه وتنیکی به رچاو له پو لین کردنیکی سروشتی بو باندنه و زیننده وه ران.

نئاژەل (ژیانە وەرەن)

زانستی ژیانە وەرەن بە توێژینه وە کردن لە سەر ژیانە وەرە نئاژەلە نامۆکان، کە کەوتبوونە بەرچاوی گەشتکارو گەپیدە ئەوروپیەکان لە دەریاو زەریاکاندا لە سەدە یە حەقەدە و هەژدە پێشکەوتنی گەورە ی بە خۆیە وە بینی. زانیی زانستی ژیانە وەرەن لە سەردەستی زانای فەرەنسی "بافۆن" 1707-1788، گەیشته چلە پۆپە. بافۆن لە کتیی "میژووی سروشتی بۆ ژیانە وەرەن"، جیاوازی ناکات لە نێوان مڕۆڤ و نئاژەل و ژیانە وەرە نزم و کە مەکان، هەر وە ک دەلی: ئە گەر ئینجیل نە بوايە، دە گونجا بلیین "مڕۆڤ مەیمون و ئە سپ و گوی درێژ لە یە ک پە گەزن".

ئە م دەستە بژێریە باسما ن کرد لە زانایان، کاریگەری زۆریان هە بوو لە سەر هاوچەرخانیان، خە لکی ئاکامی توێژینه وە و لیکۆلینه وە زانستیه کانیان وەر دە گرت. ئە مانە تەنها بە تاقیکردنە وە و توێژینه وە ی زانستی ئۆقرەیان نە دە گرت، بە لکو لە سروشت و بونە وەرە و ئە ویدیو سروشت و خودای دروستکاری سروشت پادە مان و بیریان لیدە کردە وە. فەلسە فە ی "ئە ویدیو سروشت" ببوو بە شیک لە زانستە سروشتیه کەن، ئە مەش بە هۆی پە یو هەستی و بە یە کە وە بوونی مە عریفە ی زانستی سروشتی وە ک: فیزی بە فەلسە فە، ئە مانە بە پرسیار کردنیان بۆ دۆزینه وە و دە رخستنی ئە ویدیو سروشت، فەلسە فە یان کردە دژو نە یاری لاهوت، دوا ی ئە وە ی لە سە دە کانی ناو دە راستە وە تا وە کو سە دە ی حە قە دە لە گە ل لاهوت دا بە یە کە وە دە خوینران.

لە بە شی پێشو و باسی دوو فە یلە سوفما ن کرد لە ناو پێشە وایانی فەلسە فە ی ئە ویدیو سروشت، ئە وانیش "جوردانو برونۆ" و فەلسە فە ی یە کیه تی بوون "وحده وجود"، هەر وە ها "فرانسیس بیکن" لە گوتارە کانی دا. لە سەرە تا ی ئە م بە شە دا باسی دیکارت و فەلسە فە ی کارتی زما ن کرد، لە گە ل کاریگەری بە سەر ئاقاری ئە قلائی و ئە ویدیو سروشت. "بیرکانزد" یش - 1952-1650 هاوچە رخی دیکارتی زانای بیرکاری بوو، سروشتی بە شی وە کی سروشتی پاقە کرد. هەر وە ک دەلی: "زانست و زانیاری پە یدادە بی و پیکدی ت

له ریگه ی هه سترکردن به مادده و پاشان په نگ دانه وهی له هزردا". به بپروای ئه و مادده ی ئه تۆم نه دروست ده بیّتو نه له ناوده چیت.

کاریگه ری ئاقاری زانستی له سه ر ئاین

ئاین به شیوه یه کی تایبه تی کاریگه ربوو به پیشکه وتنی زانستی و فه لسه فی، ئه م کاریگه ریه ته نها له سه ده ی هه ژده دیارو به رچاو بوو، ئه گینا له سه ده ی هه قده فه یله سوفان و زانایان هه ر په یوه ست بوون به ئاینیان. جا ئه م زاناو فه یله سوفانه چ سه ر به ئاینزای پرۆتستانی بووین یا خود کاسۆلیکیه ت. ملمانی به دریزایی ئه م سه ده یه له نیوان ئه وان و ئاینزاکانی پرۆتستانی هه ربه رده وام بوو، ئه مه له کاتی کدا هه ردوو ئاینزای سه ره کی نیردراوه مژده ده ره کانیان له ده ره وه ی ئه وروپادا به ره و لاوازی چوو بوو.

سه ره له دانی مه زه به دنیا نه ویستی :-

له نیوه ی دووه می سه ده ی هه قده له نیو پیزه کانی پرۆتستانیزم مه زه به یێک سه ریه له دا به ناوی مه زه به ی دنیا نه ویستی "الزهاد". ئه م مه زه به ئه و نه ده ی به هۆی ناکۆکی و جه نگی نیوان ئاینزاکانی نیو ئاینی مه سیحیه ت سه ریه له دا، ئه و نه ده ی به هۆی کاریگه ری و ئاکامی پیشکه وتنی زانستی و فه لسه فی سه ریه له نه دا. ئه م ناکۆکی و دووبه ره کیه ی ببوو هۆی ناره زایی په ست بوونی به شیکی زۆری خه لکی. شوینکه وتوانی ئه م مه زه به به "دنیا نه ویست" ناسرابوون. ئه وان سوربوون له سه ر ئه وه ی که مه سیحیه کان خۆیان رابه یئن له سه ر مشت و مپی ئاینی و بیروباوه ر، وه له سه ر پاریزگاری (تقوی) و دنیا نه ویستی و ساده ژینی و ژیان له سه ر مه سیح ئۆقره بگرن. "فیلب سبنسه ر" 1635-1795، یه کی بوو له دنیا نه ویسته لۆسه ریه دیاره ئه لمانیه کان، له و کتیه ی که له سالی 1675 له ژیر ناوی "هه ستی دل بو چاکسازی کلیسای ئینجیلی، ئه وه ی که خودا پێی پازیه" بلاو کرده وه. له م کتیه یدا ئامۆژگاری

کۆمەڵە کەیی دەکات، کە دەمەتەقی ئاینیه ئازدووە هینەکان وازلیبھێنن و بھن بەدنیانە ویستیکی کردەیی. ھەرۆک دەلی: "پنویستە ئاین پەیوەندی بە تاکەو ھەبیت، بۆئەو ھە و گیانی پیرۆز جیگە ی بگریتەو ھە بگریتەو ھە موو باوەرداریک بەرەو دنیانە ویستی و پارێزگاری بچن". ژمارە یەک لە لۆسەری و کالڤنیەکان ھەستان بە بلاوکردنەو ھە بیروپاکی سبنسەر لە ناو جیلەکانی دواي خۆیان. ئەمەش لە ماو ھە سەدە ی ھەژدە و لە ئەوروپا بە تاییبەت لە ئەلمانیا.

"ولھەم لایپنتز" یەکی بوو لەو دنیا نە ویستانە ی کە دەیانویست کاسۆلیکی و پپۆتستانت لە یە کتر نزیک بکەنەو ھە. بە ھەمانشیو ھە "ئیمانۆئیل کانت" یەکی بوو لەو کەسانە ی کە لە نۆو ژینگە ی دنیانە ویستان پیگە یشت.

لە نۆو دنیانە ویستە بەرچاوەکان لە کیشو ھە ی ئەوروپا، "ئیمانۆئیل سویدنبرک" 1688-1772 بوو. "سویدنبرک" کوپی یەکی لە مامۆستا لۆسەرییەکانی زانکۆ ی ئەپسالا بوو لە سوید. ئیتەر ھە زانیەکی بواری بیرکاری و فیزیا و جیۆلۆجی و ئەندازیاری ناوی دەرکرد. لە سالی 1745 بانگەشە ی ئەو ھە کرد کە ئەو پووناکی خودا و دەرکەوتن (کشف) ی دەستکەوتو ھە. ئەم ژیا نی خۆی تەرخانکرد بۆ نووسی نی ژمارە یەکی زۆر لە پیرۆزییە ئاینیەکان لە دانایی (حیکمە) و خۆشەو سیتی خودا. سویدنبرگ لە دواي مردنی کاریگەری بە جیھە یشت و قوتاییەکانی کلیسایەکیان دامەزراند بە ناوی کلیسای سویدنبرگ یا قودسی نۆی.

جۆرج فۆکس و کۆمەڵە ی ھاوپیانی :-

لە ئینگلترا کۆمەڵە ی "ھاوپیانی دنیانە ویستی" سەریھەلدا، دامەزینەری ئەم بزوتنەو ھە یەش "جۆرج فۆکس" ی- ئینگلیزی 1624-1691 بوو. فۆکس خۆی خۆی پۆشنبیرکرد و پیگە یاندو بیروپاکی خۆی پی زۆر تەواو بوو. ئەم باو ھە پی بە خورافە و پپوچی ھەبوو. بە لام زۆر دلسۆزو دلگەرم بوو بۆ بیروباو ھە پی خۆی دنیانە ویستی.

کلّیسا له تیروانیی ئه ودا دابه زیوه بو پۆخله واتی و نزمی کوفر. "فۆکس" جه ختی له سهر ئه وه ده کرده وه که ئاین گیانی که له ریگه ی پوناکیه کی نیودل و خو په روه رده کردنه وه په ی داده بیّت، ئەمەش پیتیستی به کلّیساو شوینی په رستن نییه. هه روه که ده لّی: "ساده ژینی و په نابردن بو جهنگو دهسته لگرتن له چه که و قسه نه رمی و سویند نه خواردن ته نانه ت له کاتی پیتیستیش، له مەرجه سهره کی وگرنگه کانی ئاین".

ئەم کۆمهلهیه ناسرابوون به "کۆمهله ی هاوریان"، ئەوان ماوه یه کی زۆر به نه ویستراوی و دلشکاوی مابوونه وه، تا ئەو کاته ی هندی له ئه رستو کراتیه کانی وه که "لیه م پین" 1644-1718 به لایندا چوون. بیروباوه ره کانی ئەم کۆمهله یه تایبەت بوون به لیبرده یی و چه که هه لته گرتن و به ژداری نه کردن له جهنگی دژی به پرۆتستانته رادیکالیه کان به تایبەت باپتیسته کان "راگیرکاره کان" و ئەبریشیه کان.

ساکاتیکیش کلّیسا ی ئینگلیزی پشتی به ست به چینی ئه رستو کراتی، هیچ بایه خی نه دا به چینی گشتی و فه رامۆشی کردن. خه لکی پوی کرده دنیانه ویستی. لیبره وه یه کی له قه شه کان به ناوی "جۆن ویلّی" 1703-1791 هه لی قۆسته وه بو راکیشانی ته واوی خه لکی به ره و بانگه شه تازه که ی که ناسرا بوو به مه نه ه جیه کان (میسۆدیست)

بزوتنه وه ی میسۆدیست (مه نه ه جی) :-

جۆن ویلّی وه که ووتمان: دامه زینه ری ئەم بزوتنه وه یه بوو. ویلّی کوری قه شه یه کی ئینگلیکانی بوو. ئەو کاتیک له سالّی 1729 له ئۆکسفۆرد ده یخویند، بووبه سه رۆکی ژماره یه که قوتابی، که خۆیان ناونا بوو "هاوه لانی بانگه وازی پیرز"، پاشان ناوی "میسۆدیست" یان - به سه رداپرا، به هۆی خو گرتنه وه یان له چیژو خوشی رابواردنه کان و به رده وام بوونیان له دنیانه ویست و چاکه کاری و دل گه رمیان بوئاین. "ولّی" له دوا ی ئه وه ئینگلته پای جیه یشت و پوی کرده هیندستان و جۆرجیا و، له ویّدا په یوه ندی کرد به مژده ره (مبشیر) پرۆتستانه ئەلمانه کان، له وانیشه وه فیّری

ته عالیمه کانی دنیانه ویسته کانی ئه وروپا بوو. کاتیکیش گه پایه وه ئینگلته را له سالی 1738، گۆرابوو بۆ که سیکی دنیانه ویست. ئاین له تیروانیی ولزیدا "ههست و په سندرکردنیکی خودی که سه که یه". میسیۆدیسته کان به هۆی بایه خ نه دانیان به دروشمه ئاینیه کان و سۆزو دلگه رمی تونده ره ویان و نزیکیان له خه لکی، له کلێسای ئینگلیزی جیا بوونه وه. شیاوی باسه ئه م مه زه به بوویه مه زه به بیکی به ربلایوی ئینگلته راو ئه مریکا.

ئه برشیه کان:

ولزی و کۆمه له که ی "میسیۆدیسته دنیا نه ویسته کان" کاریگه ریان هه بوو له سه ر نۆرتترینی ئه و پرۆتستانتانته ی که له گه ل کلێسای ئینگلیزی دانه بوون و له ولاتانی ئه نگلۆساکسونی به ربلایووون. دلگه رمی و پارێزگاری و دنیانه ویستیان کاریگه ری هه بووه سه ر باپتیسته کان "پاگیرکاره کان" و ئه برشی و کلێسای سکۆتله ندی، هه روه ک کاریگه ریان دروست کرد له سه ر کلێسای ئینگلیزی. ته نانه ت بزوتنه وه ی ئه بریشی بوونه هۆی ئه وه ی قوتابخانه کان له پۆژانی یه ک شه ممه بکرینه وه و ده سته بکریته وه به سازکردنی هه لمه ته مژده ده ریه کان.

مولینوس و هادئین:-

بزوتنه وه ی هادئێ له سه ده ی چه قده و له ولاته کاسۆلیکه کان ده سته پیکرد. پێشه وای ئه م بزوتنه وه یه میکائیل مولینوس (1640-1697) بوو، "مولینوس" قه شه یه کی ئیسپانی بوو، له پۆمادا نیشته جی بوو. به برپای "مولینوس" و کۆمه له، پیرۆزی راست و دروست پشت نابه سته ی به کلێسا یاخود بیروباوه رو ئه قل، به لکو پاوه ستاوه له سه ر پشت به ستنی به نده به خودا، ئه مه ش بۆ پۆیشتنی پووناکی خودا بۆ نیو ده روون. پاپا و پیاوانی ئاینی بۆ ئه وه ی ئه م بزوتنه وه یه کاریگه ری دروست بکات به سه ر کاسۆلیکه کان، وه ک چۆن بزوتنه وه ی دنیا نه ویسته کان کاریگه ری دروستکرد

بەسەر پېرۆتستانته كان، پشتگىرى ئەم بزوتنە وەيان كرد. ئەم بزوتنە وەيه لە فەرەنسادا بلاڤويە وە وئوسقوف "فینیلیون" (1651-1715) پشتیوانی لی کرد. بەلام لەسالی 1687 پاپا "مولینیوس"ی- بە ھرتقە تاوانبار کردو لەسالی 1699 پەخنەى لە "فینیلیون" گرتو، بزوتنە وەى ھادیئەکان کۆتایی پێھات.

سەردەمى ئاوەزو رۆشنگەرى

رۆشنگەرى یان رۆشنی :-

بیروفکرەى سەرەکی و ئەساسى رۆشنگەرى، ئەو بیروباوەرە بلاڤو و باوسەندووەیە کە پێى وایە ئاوەزى مرۆڤ توانای زانینى ئەو سیستەمە جیھانیەى ھەیه و توانای تێگەشتنى بنچ و بناوانى ئەم بونە وەرەى ھەیه، و بالادەستە بەسەریداو دەتوانى بۆسودو کەلکی مرۆڤایەتى پامى بکات، بەبێ ئەوەى پەنا بەرى بۆلاھوت و پەرەجوو "معجزه". رۆشنگەران دەیانویست خەلکی دان بەئین بەبنەماو بنچینەکانى زانستە سروشتیەکان و، ئەو بیرو فکرانەشى کە پەيوەندى پێیەو ھەیه، لەبوارەکانى فیزیوا ئاکار(صیفت) و فەلسەفە و ئاین و مىژوو سیاسەت و یاسا¹.

رۆشنگەران بانگەشەى ئەو ەیان دەکرد، کە لە سروشتدا رێک و پێکى و گونجاوى ھەیه، شلەژاوى و شەپو دەمارگىرى و نەزانى بۆتە ھۆى جەنگ و چەسانە و ە ئازاردان و بلاڤو بونە وەى خرافە و ئەفسانە و دابەزىنى کۆمەلگە بۆنزمى و پوچى. لەھەموو ئەمانەشدا سیستەمى سیاسى و کۆمەلایەتى داسەپا و خوۆسەپێن، بەرپرسىارە لەتەواوى ئەو خراپەکارى و شەپو گەندەلێانە. لەبەرئەو پێویستە ئەم سیستەمە بە پێوەرێکى ژیری و لۆژیک چارەسەر بکرى، بە مەبەستى خێروخۆشى مرۆڤو ئاسودە بوونى.

1 white, op. cit: pp. 267-2993. Gottschalk, op. cit; pp.502-506;513-532.

وورده کاری و تیبینییه کانی شوپړشی هزی له سده ی هژده، ده توانین له چوار خالی سهره کی دا گوزارشتی لی بکهین:-

1- سروشت " شوینی نه و دیو سروشت " بگریته وه، هه روه ها زانست شوینی لاهوت بگریته وه، به وه ی که جیهانی ماددی یاسای سروشت به سهریدا زاله.

2- ناویان لی نا ئاوه زی مرویی، نه و ئاوه زی پیویسته له دۆزینه وه و دهرخستنی یاسا کانی سروشت بخریته کارو ژیا نی تاکه که س هه ر به گویره ی نه م ئاوه زه پیکبخریت و ساز بکری.

3- به کاره ی نانی نه قل و هزو گوپراه لی یاسا سروشتیه کان ده بیته هو ی پیشکه وتنی خیرا، وه له کو تایشدا گه یشتن به که مال و تیرو ته واوی.

4- گرنگی دان به مافه کانی مروفو هه ولدان و کوشش کردن له پیناوی پیکه ی نانی کو مه لگه ی مرویی بالا.

پوشنگه ران هه موو دامه زراوه و پیکخراوه کانیان به پیوه ری ئاوزو لوژیک لیك ده دایه وه، جا چ دامه زراوه یه کی سیاسی بوویه یان کو مه لایه تی یاخود ئاینی. پوشنگه ران نه مه یان ده خسته ژیر تیشکی ئاوه ز، تا بزنان له گه ل نه و پیوه رانه ی که دایان ناو ن کو که، له گه ل ئاوه زو لوژیک و یاسا سروشتیه کان ته بایه.

سهره لدان ی ئاینی سروشتی یاخود باوه ر به "خودای تاک"

دروستکاری بونه وهرو سروشت

پیشکه وتنی زانستی له سده ی هژده کاریگه ری تیکشکینه ری خسته سهر ئاین و کلئسا. کلئسا پووبه پوی په خنه ی زانستی بوویه وه، په خنه یه ک پایه و کو له گه کانی هه لته کاندو خه لکی والیکرد له ئاین یان بکه ونه گومان، نه مه ش له پپوستانتیه وه بو کاسو لیک جیاوازی نه بوو. به ناویانگترینی په خنه گرانی ش بریتی بوون له: بیربایل- فو لئیر- هو یلباخ- دالمبیرت- دیدرو- نه وانی تر له په خنه گران.

له نیوهی دووه می سدهی حقه مه زه بیکی ئینی نوی سهریه لدا، که به ئینی "سروشتی" ناسرا. ئه مه زه به کاریگر بوو به پیشکوتنه فله سفی و زانسته کان، به تاییه زانستو فله سفهی سروشتی. هوکاری سهره لدانی ئه مه زه به گومان داره، سی هوکاریوون:-

1- هه بوونی جیاوازی ناکوکی زور، له نیوان مه زه به مه سیحیه لیکیاوازه کان.

2- چینی پوشتنبرو خوینده وار له سدهی حقه، کاریگر بوون به وهی که دوزره وه کان له ولاتو شوینه دووره دهسته کان که وتبووه به رچاویان، له به ربه ریه پووت وقوته کان، نه وانهی که به ساده ژینی ژیان ده گوزهرینو به خته وهر و ئاسوده ن، به بی هه بوونی ئاین و بیروباوه پرو دروشمه ئاینیه کان.

3- پیشکوتنه زانستی سروشتی و فله سفی پاوه ستا بوو له سهر پاوه کردنی شته کان له ژیرتیشک و پیوه ری ئاوه زو لژیکو، گومان کردن له هه موو شتیک. له به رته وه ده یانپرسی: نه گهر بونه وهر گوزارشته له ئامیریکی زه به لاحو، کارده کات به گویره ی یاسای سروشتی، نه و ئاینیش وه ک بونه وهر پیویسته سروشتی بیت. ئایه له توانای ئاوه زی مرقایه تی دانی یه که ئاینیکی پاسته قینه بدوژیته وه، وه ک چوون به بی په نابردنی بو په رجوو ئیستخاره و پارانه وه، یاسای کیش کردنی دوزیه وه؟

بیروکه ی ئینی سروشتی له م کاته دا تازه نه بوو، به لکو پیشتریش به شیوه یه ک له شیوه کان بوونی هه بوو، تومای نه کوینی له سدهی سیزده له مهی کوئیوه ته وه. پیی وایه هه مو مرقوئیکی ژیر باوه ری به شته نه ساسیه کان هه یه، له باوه ریوون به خودا، وه به نه مری و، پاداشتو سزا. مه سیحیه تیش شوینکه وته ی ئینی سروشتیه و له گه لیدا کوکه و پیچوانه ی نییه. وه لی له سدهی حقه له گه ل جهخت کردنه وه یه کی زیاتر له سهر سروشت و یاسای سروشتی، به لام هه ندی له پشتگیری کارانی ئینی سروشتی له مه سیحیه ت لایانداو له درزی پاوه ستان. به شیوه یه ک که نه گهر شتی له ئینی مه سیحی کوک بوايه له گه ل ئینی سروشتی نه و به لایانه وه زیاده بوو، خو نه گهر پیچه وانه ی بوايه، نه و به پرپوچ ده یاندايه قه ل م.

"هێربەرت ئوف شیربری" (1583-1648)، یەکی بوو لەکەسە دیارو بەرچاوەکانی ئاینی سروشتی. "شیربری" لۆردیکی ئینگلیزی بوو، لە ئۆکسفۆرد سەرقالی خوێند بوو، وە لە پێگەی پەڕه‌ندی کردن بەزاناو فەیلەسوفەکانی ئەو سەردەم، بەتایبەت "کازیند"ی - فەره‌نسی، بوو کەسیکی گوماندار. بەلام بەهۆی ئەوەی لە چینی ئەرستۆکراتی بوو، خواوەنی پلەوپایەو سەرۆت و سامان بوو، دلسۆزبوونی بۆ بنەمالە ی پاشایی خۆی پاراست لە دەرپرینی بیروباوەرە ئاینیەکە. "شیربری" دوو گوتاری بلاوکردەو، یەکەمیان لە ژێر ناوی "راستەقینە وەکو جیادەکرێتەو" لە کەشف و تواناو درۆ " لە سالی (1624) بلاوی کردەو، دووەمیان بە ناوێشیانی "ئاینی بت پەرستی" لە سالی (1663) بلاوی کردەو و تێیدا دەلی: کرۆک و راستەیه‌تی ئاینی سەقامگیر دەبێت لە سەر هەستەکانی ئەقڵی گشتی مڕۆیی. وە ئاینی سروشتی باوەرپێکی ئاوەزگەریانەیه‌ بەخوداو چاکەکاری و نەمری".

جگە لە مانە توێژینەوێ پەرخەگرانە لە هەمبەر کتیبی پیرۆز سەریه‌لدا، تەنانەت هۆبزی ئینگلیزی نکۆلی لە تەوڕات دەکرد بەوێ لە لایان خوداوە نیگا کرابێت بۆ موسی "د-خ"، هەروەک گومانی هەبوو لە راستیه‌تی میترووی تەوڕات. شیاوی باسە "سپاینۆزای" فەیلەسوفی هۆلندی گومانی هەبوو لە راستیه‌تی میترووی تەوڕات. هەروەها توێژەری فەره‌نسی "پێچارد سیمن" لە سالی (1680) پەرخە ی میترووی کتیبی پیرۆز"ی نوی و لە سالی (1689) کتیبیکی تری خستە بەردیدی خوێنەرەن، بە ناوێشیانی "پەرخە ی میترووی لە هەمبەر ئینجیل". ئیدی دوابەدوای ئەمانە یرمەندان کە وێنە گومانکردن لە پیرۆزیه‌تی کتیبی پیرۆز و پەره‌جوو نوێسراوەکان. لە سالی (1792) "ئیفنس"ی ئینگلیزی نکۆلی کرد لەوێ ئینجیل کاری حەواریه‌کان بێت.

ئاینی سروشتی لە ئینگلتەرە لە نیو سیاسەتوانان و چینی ئەرستۆکراتی و تەنانەت لە نیو پیاوانی ئاینی ئینگلیزیش بلاوویوێه. خۆ وەنەبی مەزەبی نوی ویستبێتی ئاینی مەسیحی لە ناو بەری، بە لکو دەبوێست چاکسازیه‌کی تێدا ئەنجام بدات کە پەگو

پیشەیی بگریته‌وه، وه‌ك په‌تكرده‌وه‌ی باوه‌پوون به‌ خوايه‌تی مه‌سیح و دابه‌زینی كتیبی پیرۆز له‌لایه‌ن خوداوه. له‌ جیاتیی ئەمه‌ باوه‌په‌یئندری به‌ خودای دروستكاری بونه‌وه‌رو سروشت و یاسای سروشتی و ئاوه‌زی مۆیی. ئیدی له‌مه‌وه "په‌رستراویه‌تی سروشت" بوویه‌ ئه‌وناوه‌ی كه‌ ئینگلیزه‌كان به‌كاریان هێنا بۆ ئەم مه‌زه‌به‌ تازه‌یه‌و ناویان لێی نا "خوايه‌تی سروشت". ژماره‌یه‌ك له‌ زاناو فه‌یله‌سوفانی ئه‌و سەردەم ئەمه‌یان په‌سه‌ند كرد، وه‌ ژماره‌یه‌كی زۆر له‌و خه‌لكانه‌ی كه‌ ده‌یانویست سازبوونیك دروستبكه‌ن له‌نیوان مه‌سیحیه‌ت و هه‌سته گشتیه‌كان و مه‌عریفه‌تی نوی، ئەمه‌یان ورگرت و په‌سندیان كرد.

ئایینی سروشتی ئایینی پۆشنگه‌رانی سەردەمی پۆشنگه‌ری بوو، باوه‌پیان وابوو كه‌ خودا بونه‌وه‌ری دروست كردوه، به‌لام هه‌لسۆپاندنی خستۆته‌ ئه‌ستۆی سروشت خۆی، بۆ ئەوه‌ی كاریكات به‌گوێره‌ی ئه‌و یاسایانه‌ی كه‌خۆی دایناون. ئایینی سروشتی له‌ئینگلته‌پاوه‌ دزه‌ی كرده‌ فه‌رنسا و ته‌واوی كیشوهری ئەوروپا، له‌نیو باوه‌پدارانی ئایینی سروشتی له‌ فه‌رنسا، "پیربایل" (1647-1706) به‌ناویانگترنیان بوو، پیربایل كۆپی قه‌شه‌یه‌كی پڕۆتستانتی بوو، دواتر بووه‌ كاسۆلیکی، به‌لام له‌سه‌ر ئەم ئاینزایه‌ش ئۆقره‌ی نه‌گرت و ها‌ته‌وه‌ سه‌ر ئاینزای پڕۆتستانتی، وه‌لێ له‌دواتردا گومانی هه‌بووله‌ته‌واوی ئاینه‌كان. "پیربایل" كاتێ بینی په‌وشی هه‌رته‌قه‌ له‌ زۆربه‌ی شوینه‌كانی ئەوروپا له‌مه‌ترسی دایه‌، پووی كرده‌ هۆلندا، له‌وێشدا و له‌سالی (1681) بوویه‌ مامۆستای فه‌لسه‌فه‌ و میژوو له‌زانكۆی پۆتردام، "پیربایل" لایه‌نگری فه‌لسه‌فه‌ی كارتیزی و ئاوه‌زگه‌ری بوو، هه‌روه‌ها پشتگیری ده‌كرد له‌ بیرى ئازادی و لی‌بورده‌یی كاتیكیش كالفنی و كاسۆلیكه‌كان رازی نه‌بوون به‌ رافه‌ كردنه‌كه‌ی، چونكه‌ لی‌بورده‌یی به‌لایانه‌وه‌ به‌مانای چاوپۆشی دیت له‌ گومانكردن و هه‌له‌، هێرشیان كرده‌ سه‌ر نویسه‌نه‌كانی، له‌ملاشه‌وه‌ كاسۆلیكه‌كان هێرشیان كرده‌ سه‌ری و خستیانه‌ نیو كلیه‌ی ئاگر. "بایل" له‌سالی (169) له‌پۆسته‌كه‌ی ده‌ركرا، وه‌لێ ئەمه‌ و ره‌ی دانه‌به‌زاند، به‌لكو هه‌ر به‌رده‌وام بوو له‌نوسین. به‌ناویانگترین كتیبی خۆی ده‌بینیته‌وه‌ له‌ "فه‌ره‌نگی میژووی په‌خنه‌یی"، كه‌ له‌ سالی (1697) چاپی كردو تییدا شیوازی لی‌كۆلینه‌وه‌ی

زانستی تەواوی خۆی دەرخت لە جیاتی لایەنگری و سۆزداری، ھەرەك گالته دەكات بە باوەڕێکی لاسایی (تقلیدی) و لە تیروانییدا ئەم جۆرە باوەڕە لە پرۆپوچی و خورافەو ھەشە دەكات.

ماسۆنیەت :

بلاو بوونەو ھە ئاینی سروشتی ھۆکاریك بوو بۆ سەرھەڵدان و بلاو بوونەو ھە ماسۆنیەت. ماسۆنیەت لە سەرەتای سەدە ھەژدە لە ئینگلتەرە سەرھەڵدا، ئەمەش بۆ بەردەوامی دان بوو بەو كۆر (محفل) ە ماسۆنیانە ھە ھەندێ دروشمی پوكەشی سەندیکاكانی بیناسازانی لە سەدەكانی ناوەراستەو ھە بۆخۆی پاراست بوو، ئەم سەندیکایانەش لە سەدە ھەژدەو ھەروەنەمان و لێكھەڵوێشانەو چووبوون. كۆرە ماسۆنیەكان ئەو ئەرستۆكراتی و روشنەگەرانی تێدابوونە ئەندام كە ئاینی سروشتیان ھەبوو. ئیدی لێرەو ھە كۆرە ماسۆنیەكان گۆرانیان بە سەرداھات. باو دوخی ئەم كۆرە ماسۆنیانە ھەروا نەمايەو، بەلكو دۆخەكەیان گۆراو ژمارە ھەك لە كۆرەكان لە ساڵی (1717) بۆ پێكھانانی كۆرێکی مەزن یەكێتییەکیان پێكھێناو لەندەنیان كردە بارەگای گشتی خۆیان، ئەمجا لە ژێر تیشکی گیانی پۆژگاری پۆشنگەری دەستور و دروشمەكانی خۆیان بژاڤا كردو چاكسازیان تێدا كردو دەستیان كرد بە بلاو كردنەو ھە ماسۆنیەتی نوێ.

ماسۆنیەت لە ژێر سەرپەرشتیاری كۆرێ مەزنی ئینگلیزی لە بەریتانی و داگیرگەكانی بلاو بوو ھەو، پاشان لە سالانی (1725-1736) دەستیان كرد بە دامەزراندنی كۆرە ماسۆنیەكان لە ئێرلەندا و سكۆتلەندا، ئەم كۆرە ماسۆنیانە بەشیوە ھەك بلاو بوونەو ھە پەرەیانساند تا لە كۆتایی سەدە ھەژدە تەنھا لە ئینگلتەرە ژمارە ھە كۆرە ماسۆنیەكان گەشتە ھەزارو شەش سەد كۆر. ھەروەھا لە ساڵی (1733) كۆرە ماسۆنیەكان لە بۆستن دامەزران، دوواتر لە فیلادلفیا و شارەكانی تری ئەمریکا بە ھەمانشیوە كۆرە ماسۆنیەكان دامەزران. بە ھەمانچەش لە كەنەدا و دورگە ھیندی خۆرئاوا لە

سالانی (1740-1742) کۆپی ماسۆنیهت دامه زرا. وه له سیهکانی سه دهی هه ژده ماسۆنیهت له هیند بلاو بوویه وه له سالی (1730) کۆپی ماسۆنیهت له کیلیکتا و میدراس دامه زیندرا.

پادشاو ئه رستۆکراتیه کان چوونه پال ماسۆنیهت، به هه مانشیوه که سه سه ربازیه کان په یوه نیان پییه وه کرد، "بنیامین فرانکلین" یه که م که سی بوو که کتییی له باره ی ماسۆنیهت بلاو کرده وه له سالی (1734)، هه روه ها "جۆرج واشنتن" له سالی (1753) په یوه ندی کرد به کۆپی ماسۆنیهتی فه رجینیا.

له ئه وروپاش یه که م کۆپی ماسۆنیهت له فه رپه نسا سه ریه له داو له سالی (1732) به ربزاری فه رمی له کۆپی ئینگلیزی به ده سه تهینا و ناوه که یشی بوویه کۆپی مه زنی خۆره لات. ئینجا له هه ریه که له ئه لمانیا و ئیتالیا کۆپی ماسۆنیهت دامه زرا، ئه مه ش له سالی (1763)، وه له سالی (1773) له سوید دامه زراو له سالی (1771) له پوسیا کۆپی ماسۆنیهت کرایه وه.

ئه م کۆپه ماسۆنیانه پشتیوانی ئاینی سروشتیان ده کردو هه ندی له پیاوانی ئاینی مه سیحی و پرای جیاوازی ئاینزایان خستنه پیزهکانی خۆی، ئینجا کۆپی ماسۆنیهت ئه وه ی لی قه ده غه کردن که مشت و مپی مه زه به ی له ناو کۆپی ماسۆنیهت ئه نجام به دن، به لکو ته نها داویان لی ده کردن که به شیوه یه کی ئاسایی و ساده باوه رپان به خودا هه بیته، به وه ی که دروستکاری بوون و بونه ورو سروشت و یاساکانی سروشته و هیچ هاوبه شیکی نی یه. کلێسای کاسۆلیکی له دژی ماسۆنیهت وه ستاو ماسۆنیهت له کیشوهری ئه وروپادا بوویه په رگیرو پوهو گومرای هه نگاوی نا. له دوا ی کتیه که ی "هۆیلباخ" سه بارهت به سیسته می سروشت له سالی (1772) کۆپی ماسۆنیهتی خۆره لات ی فه رپه نسی توشی دابه ش بوون هات و لقی دووهم له کۆپی خۆره لات بوویه کۆپیکی ده رچوو له ئاین (گومرا).

لێرەدا دەردەکەوی کە ھۆکاری سەرنجڕکێشی ماسۆنیەت و پاکێشانی سەرنجی خەلکی بەلای خۆیدا، دەگەرێتەوێ بۆ نەینی و نادیاڕی و ئەوسویندخواردنە ی کە ھەندیکێ بە ھەندیکێ تر دەبەستەوێ، جگە لەمانە ھەریەکە لە "گۆتە و ھیردەر" لە ئەلمانیا پەییوەندیان بە ماسۆنیەتەوێ کرد، دوا ی ئەوانە ماسۆنیەت بووێ مژدە دەری و پیاوانی سیاسی و داگیرکار تیکە لاوی بوون.

کۆتایی یەسوعیەکان لە سەدە ی ھەژدە:

پێشتر لەباسی سیاسەتی ئایینی لۆیسی چواردە، تارادە یەك شروڤە ی چەوساندنەوێ شوینکەوتەکانی جانسنیەکان و ھادیئە پڕۆتستانیانتە کانمان کرد، ئیستا پێویست بەباس کردنەوێان ناکات، مەبەست لەم بیرھێنانەوێە ئەوێە کە بڵێن: لە ھەموو ئەمانەدا یەسوعیەکان ھۆکار بوون، تەنانت ئەوان لە سەدە ی ھەژدەدا ھێرشیان کردە سەر "فیزۆکرات" سروشتگەرەکان و، فەیلەسوفانی پۆشنگەری. بەلام ھەولەکانیا شکستی ھێنا، چونکە فەیلەسوفەکان بە ھیزبوون و کاریگەریان زیاتر بوو. تیکشکان و کۆتایی یەسوعیەکان بەدەر کرانیان لە پرتوگال و لەسالی (1795) دەستی پێکرد. لەدوا چەوساندنەوێ جانسنیەکان لەلایەن لۆیسی چواردە و پاپاوە، یەسوعیەکان زیاتر لە بەرچاوی خەلکی بیزان و ھەستی دژایەتی کرانیان زیارگەشی کرد لەناو خەلکیدا. کاتیکیش پێبازی جانسنی لەناو چینی دۆلە مەندو خاوەن سامان بلا بووێو، خەلکی زیاتر لێیان بەداخ بوون، ئەمەش بەھۆی ئەوێ ئەوان دژی جانسنیەت بوون. لەملاشەوێ پەرلەمانتاران فەرەنسا پشتیوانی جانسنیەکان بوون، کاتیکیش کلێسا لەسالی (1750) چەند پینمایەکی لەدژی جانسنیەکان دەرکردو پەرلەمان پەتی کردەو، ناکۆکی لەنیوان لۆیسی پازدەو پەرلەمان دروستبوو.

فەیلەسوفان و پۆشنگەرانی پشتیوانی پەرلەمانیان دەکرد، دواتر ناکۆکی درێژە ی کیشاو ئەندام پەرلەمانەکان بەکۆمەڵ دەستیان لەکار کیشایەو، پادشاش بۆ

دهره وهی ولات دوری خسته وه. له م نیاوه دا یه سوعیه کان شان به شانی پادشا له دژی په پرله مان پاوه ستان، به لام په پرله مان پشتیگیری خه لگی به ده ستهینا، چونکه گهل ئاره زوی پیاده کردنی چه مکی لیبوردیهی ده کردو دژی پادشا پاوه ستان و پشتیگیری فه یله سوفان و په پرله مانیاں کرد. ئیدی فه یله سوفان و په پرله مان شان به شانی گهل هیرشیاں کرده سه ر پادشا و یه سوعیه کان.

به م شیوه یه بارودوخه کان به ره و پیشه وه پویشن، تا له سالی 1761 یه کیک له باوکانی یه سوعیه کان به تۆمه تی پیشبرکی کاری که ببوو هوی مایه پوچی و نابوت بوون په لکیشی دادگا کرا، له م کاته شدا په پرله مان ئه مهی به ده رفعت زانی بو ئه نجامدانی پشکنینیکی گشتی یه سوعیه کان، وه هه روه ها یه سوعیه کانی تۆمه تبار کرد به وهی که خه لکانیکی به کریگیروای دلسۆزی پادشایه کی بیانی، داوای کرد یه سوعیه کان له فره نسا هه لپوه شینرینه وه. سه ره تا پادشا به مه رازی نه بوو، به لام له ژیر فشاریکی به رده وام له سالی 1764 ناچار کرا په زامه ندی بنوینی له سه ر ده رکردنیاں. پاش ئه ویش ئیسپانیا وه فره نسا ده ستیکرد به ده رکردنیاں، به هه مانشیوه له "ناپولی و بارما" ده رکران. وه له سالی 1773 پاپا فره مانى هه لوه شانده وهی کۆمه له ی یه سوعیه کانی ده رکرد. یه سوعیه کان جگه له ئه لمانیای پرۆتستانتی و پوسیای ئه رسه دۆکسی هیچ په ناگه یه کیان شک نه ده برد.

ئیدی له دواى ده رکرانی یه سوعیه کان ده وری په پرله مان ده ستی پیکرد. بیگومان په پرله مان تا که دامه زراوه یه ک بوو که به ره نگاری پادشای ده کردو دهیتوانی له ده سه لاتی دادوهی و یاساداناں دا کۆنترۆلی پادشا بکات. جا هه لوه شانده وهی په پرله مان سه رکه وتن بوو بو پادشاو خۆسه پاندنی پادشا. فه یله سوفان و به شیکی گه لیش لایه نگری په پرله مان بوون. کاتیکیش لۆیسی پازده له سالی 1774 مرد، لۆیسی شازده په پرله مانى گتپرایه وه فره نسا. به لام هه مان بارودوخ دووباره بوویه وه، چونکه په پرله مان ده یویست چاکسازی بکات له دام و ده زگای وولات و سیسته می باج چاک بکات.

كارىگەرلى بىزوتنەۋەى ئاۋەزگەرلى و پۇشنگەرلى

لە سەر زانستە كۆمە لايەتتە كان و سىياسەت

ئەو سالانەى كە جەنگى جى گرتنەۋەى نە مساۋى تىدا بە پۈۋە دەچۈۋ (1748)،
 ھەمان ئەو سالانە شاھىدى بىنىنى بىزوتنەۋەى كى پۇشنىبىرى بوو، كە بە پۇشنگەرلى
 ناسرابوو. ئەوانەى كە پىشپەۋى ئەم بىزوتنەۋەىيان دەكرد خۇيان ناۋابوو فەيلەسوف.
 فەيلەسوفانى پۇشنگەرلى ھەلىيان دەدا لە مۇقۇ جىھان تىبگەن و پاقەى كى گىشتىگرى
 بۆبكەن، ۋە جەختيان دەكردەۋە لە سەر لىكۆلىنەۋە كىردن لە پىرسە سىياسى و
 كۆمە لايەتتە كان و چاكسازى تىاكردى، ھەروەھا پەيوەندى كىردن بەتەۋاۋى جەماۋەر
 بۆ تىگەشتن لە كىشە و گىرقتە كانىيان. بۆ ئەم مەبەستەش ئەم فەيلەسوفانە جەختيان
 دەكردەۋە لە نوسىنى توۋىژىنەۋە فەلسەفى و پىرسە سىياسى و بابەتە زانستە كان.
 زۆرىنەى ئەم فەيلەسوفانە خاۋەنى پەسەنايتى نە بوون، بەلام ئەوان بە حىكمەت
 ووردىەۋە ھەلىنجانىيان دەكردو بىروراي خۇيان دادەپرشت. دەگونجى ئەوان زىاتر بە
 كەسانىكى خاۋەن توانستى راگەياندن دابىننن، ۋەك لە فەيلەسوف يان توۋىژەرانتىكى
 ئەكادىمى. بەناۋبانگىرتىنى ئەم فەيلەسوفانەش بىرتى بوون لە "تۆماس ھۆبىز، جۇن
 لۆك، پۇسۇ، قۇلتىر، مۇنتسكىۋ،.... ئەۋانى تر".

تۆماس ھۆبىز (1588-1679):

دامەزراۋە سىياسىەكانى سەدەى حەقدەۋە ھەژدە، بىۋىيە وىردى سەرزارى
 بىرمەندان و فەيلەسوفان و، ھەمىشە پەخنى توندىان ئاراستەدەكرد. ناكۆكى و
 دووبەرەكى ئىۋان پادشاۋ پەرلەمان لە ئىنگلتەرا بوۋىەۋى ھەلگىرسانى شۆپشى
 ئىنگلىزى لەنىۋەى سەدەى حەقدە. پادشاكان لە فەرمانپەرۋاۋى كىردنىاندا پىشتيان
 دەبەست بەتىۋرى "مافى خوداۋى پاشاكان"، بەۋەى كە پاشاكان دەسەلاتىيان

لەخوداۋە پېدراۋە. ۋەلى پەرلەمان جەختى دەكردەۋە لەسەر مافە سەرەتايەكان و ياساى سروشتى، جا بۆ ھەريەكە لەم دوو يىروباۋەرە پىشتىوان و پىشتىگىرى خۆيان ھەبوو لە نوسەران و بىرمەندان.

جا يەككى لەوانەى پىشتىوانى دەسەلاتى پەرھاي دەكرد، "تۆماس ھۆبز" بوو. ھۆبز لەكاتى ھەلگىرسانى جەنگى ئارماداي نيوان ئىسپانيا و ئىنگلتر لەسەردەمى ئىلابىس لەدايكبوو. لەزانكۆى ئۆكسفۆرد دەستى بە خويندن كرد، پاشان بوو سكرتيرى "فرانسیس بىكن" و كاريگەر بوو پىي. لەكاتى ناكۆكى پادشا لەگەل پەرلەمان، ھۆبز لە پىشتىگىرى پاشاي دەكرد. لەبەرئەۋە كاتى ھەستى بەسەر ھەلدانى شوپش كرد، يەكەم كەس بوو كۆچى كرد بۆ كىشۋەرى ئورپا و، لە فەرەنسا نىشتەجى بوو، ھەر لەۋىشدا "دىكارت"ى بىنى. پاش نۆ سال لە كۆچكردى لەسالى (1651)، لە سەردەمى "ئۆلىفەر كرمۆيل" گەرايەۋە ئىنگلتر. دواى گەرانەۋەى كىتېبىكى بلاكردەۋە لەژىر ناوى "لىفياسانت، ۋەحشى زەبەلاح"، مەبەستىشى لەمە دەۋلەت بوو. ھۆبز لە فەيلەسوفى ماددى گەرەكان بوو، بپواى بەئايىن نەبوو. پەرەى بە تىۋرى ناسىن داۋ ووتى: "دەرك و زانىارى مرۆڤ، ئەنجامى ئەو بىرانيە كە لەلاى مرۆڤ لەدايك دەبن، ئەمەش بەكاريگەرى ھەستكردن بە دياردە دەرەكەكان، كە دواترئاسەۋار لەسەر مېشك جىدەھىلن. ماددە و جولە دوو دياردەى دەرەكىن و بىرو ئاۋەزىش لەوان ۋەردەگىرىن. بەھەمانشئۆە خوشەۋىستى و قىن لە سۆزى مرۆڤ لەدايك دەبن. خوشەۋىست و قىن و اتا دلخوشى و خەمبارى، چىژو ژان، ئومىدەۋارى و ئاۋمىدى، ترسو ئازايى. ئاسودەيى مرۆڤىش بە بەدپەيتانى ئارەزوۋەكانى مرۆڤ بەشىۋەيەكى بەردەوام دىتەدى. ھىزو توانا، ئەو خەلاتەى مرۆڤ بەھۆيەۋە ئارەزوۋەكانى دىننىتەدى، جا چ لاينى ئاۋەز بن يا ئاكارەكانى لاشە، يا پىگەيەكى كۆمەلايەتى يان سەرۋەت و سامانىكى زۆر يان ھەمو ئەوانە يا ھەندىكى.

مروڤه کان له پیش به دیهینانی ئه م ئاره زوانه کیپرکی یه کتر ده کهن، وه به گویره ی لیها تووی و به هره داری، خه لکی کیپرکی یه کتری ده کهن له پشتی ئاره زووه کانه وه. جا ئه وانه ی به سهر به رامبه ریاندا سه رده که ون، له پووی لیها تووی و به هره داری پیش ئه و که سانه ده که ونه وه که له وان بی توانا ترن. ئیدی له مه وه هاوسه نگی کۆمه لایه تی به سه ره لانی جیاوازی نیوان خه لکی و نه مانی یه کسانی و گوپانی تیده که وی، ئه مه و سه ره پای هه بوونی جیاوازی نیوان تاکه کان. به م شیوه یه ده بینین خه لکی له خه باتیکی به رده وام دابن بۆ به ده سه تهینانی پیداو یسته ی کان و هه موو ئه و شتانه ی که ئاره زووه کانیان تیره دکات، هه روه ها ده سه خستنی دان پیداهینانی خه لکی به لیها تووی و به هره داریان، وه وابکه ن خه لکی به چاو یکی خۆزگه وه سه یریان بکه ن و به که سانی سه رکه وتویان دابنن. له مه وه ده توانین بڵین بارودۆخی مروڤه تاوه کو ئه مروڤه گوزارشت ده کات له کیپرکی مروڤه له گه ل مروڤه، له پیناو ناویانگو و شکۆداری.

ئاسوده یی یاخود ژیان. بارودۆخی مروڤه بوو له کۆمه لگه سه ره تاییه کان و پیش دامه زانندی ده ولت ژانیان په قو و به ربه ریته بوو. له کۆمه لگه سه ره تاییه کان هه یج جیاکاریه که نه بوو له نیوان په وا و نا په وا، دادو سته م، ئه مه ش ده گه رپته وه بۆ ئه وه ی هه یج پیوانه یه کی بریار به ده ست نه بوو له لای خه لکی بۆ جیاکردنه وه ی چاکه و خراپه. پیوانه کان که ئه و کاته نه بوون، وه لی دواتر هاتنه مه یدان، به لام کاتی هاتنه مه یدان مروڤه چوویه قۆناغی شارستانیته و پیکهینانی ده ولت. جا له م کاته شدا چه ند یاسایه که داپژرمان بۆ جیاکردنه وه ی په وا و نا په وا، دادو سته م، ده سه لاتی سیاسیش ئه م یاسایانه ی داپشت و پیاده ی کردن. وه لی پاشایه تی تاکه که س له کۆمه لگه ی سروشتی بوونی نه بوو، چونکه هه موو که سی وه که به رامبه ره که ی ماف و یه کسانی خۆی هه بوو. مروڤه له کۆمه لگه سروشتی دا له ژیر ده سه لاتی یاسایی سروشتی دا ده ژیا و به مافی سروشتی پالی پیوه ده نرا. وه به گویره ی مافی سروشتی تاکه که س خاوه نی ئازادی

ته‌واوه له کارکردن و، به‌باشترین شیوه پارێزگاری ده‌کات له قه‌واره‌و ژيانی. وه‌ک مرۆڤیک ده‌یه‌وێت بژیته‌و ئاره‌زووه‌کانی تیر بێت.

یاسای سروشتی گوزارشته له کۆمه‌لێک یاساو بنهما، که مرۆڤ بۆ به‌دهیینهانی هه‌له‌په‌و ئاره‌زووه‌کانی و پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی و ده‌سته‌به‌رکردنی به‌شیوه‌یه‌کی ئاقلانه هه‌لسوکه‌وت ده‌کات، ئه‌م یاساو بنهماینه‌ی ژیری مرۆڤ هه‌ستی پێ کردو زانی، به‌بێ ئه‌وه‌ی خۆی داپێژێ، ئه‌مه‌ش ده‌گه‌پێته‌وه بۆ هه‌بوونی ئه‌م ده‌ستوره له سروشتدا، ئه‌مه‌ش به‌شیکه له یاسا ئه‌زه‌لی¹ و هه‌تا هه‌تا یه‌که‌ی بونه‌وه‌ر. ده‌بێ ئه‌وه‌ش بزانی که سۆزی مرۆڤ پال به‌ مرۆڤه‌وه ده‌نی بۆ ئه‌وه‌ی به‌سه‌ر هه‌موو شتی‌که‌دا زالبیته‌، هه‌ر ئه‌مه‌ش واده‌کات مرۆڤ به‌ به‌رده‌وامی له‌گه‌ڵ غه‌یری خۆی له‌ دووبه‌ره‌کی دابیت، وه‌لی پالنه‌ری ئاوه‌زی وای لێده‌کات که به‌ ناشتی له‌گه‌ڵ که‌سانی تر بژی، وه‌ هه‌ر ئه‌م ئاوه‌زه‌یه سنوریک بۆ خۆپه‌رستیه‌که‌ی داده‌نیته‌و ژيانی ده‌پاریژی. جابۆ ئه‌وه‌ی به‌ناشتی له‌گه‌ڵ که‌سانی تر گوزه‌ران بکات له‌کۆمه‌لگه‌دا، ناچاره ده‌ستبه‌رداری هه‌ندی مافی خۆی بێت بۆ ده‌سته‌به‌رکردنی هه‌ندی مافی تری. چونکه یه‌که‌سانی تاکه‌کان له مافه‌سروشتیه‌کاندا له‌کۆمه‌لگه‌ی سه‌ره‌تایی، ده‌بێته‌هۆی جه‌نگکردن به‌شیوه‌یه‌کی به‌رده‌وام. ساکاتیکیش ژيانی مرۆڤ به‌م شیوه‌یه بوو، واتا له‌ژيانیکی نادلنیا‌یی و نائه‌مینى دابوو، لێره‌دا یاسای سروشتی ژيانی بۆ ده‌سته‌به‌ر ده‌کات، ئه‌مه‌ش به‌گه‌رانی به‌ دواى ناشتی و هه‌ل‌دان بۆ دانانی سنوریک بۆ خۆپه‌رستی، ئه‌مه‌ش مانای ده‌رچوونی مرۆڤه له‌ کۆمه‌لگه‌ی سروشتی و ده‌سته‌به‌ر‌داری‌بوونی تاکه‌کانه له مافه‌سروشتیه‌کانیان و، پاده‌ستکردنی ئه‌م مافانه‌یه بۆ به‌هێزترین که‌سی کۆمه‌لگه‌که‌یان، به‌پێی په‌یمانیک که به‌په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی داده‌ندریته‌. ئه‌مه‌ مانای ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیته‌ که مرۆڤه‌کان په‌یمان له‌ که‌سیکی به‌هێز و هه‌رده‌گرن، له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که گیان و سه‌روه‌ت و سامانیان

بپاريزييت و ژيانيان بۆ فەراھەم بىنى و ھىمنى و ئاسايشيان بۆ دابىن بکات. لە بەرامبەر ئەوەدا کەسە بە ھىزە کە سودمەند دەبىت لە تەواوى ئەو دەسەلاتانەى کە تاکەکان لە کۆمەلگەى سەرەتايدا خواھىنەتى. ئىدى لىرەو کۆمەلگەى سیاسى ياخود دەولەت دیتە ئاراو، ئەو کەسەى تاييدا فەرمانپەرەواى دەکات بریتىە لە پادشا.

بەپى ئەم پەیمانە سەرۆک یان پادشا دەبىتە خواھى دەسەلاتى کۆتایى. پشتگوى خستنى فەرمانەکانى پادشاو شوپش و کارى تیکدەرانە لە دژى دا دروست نىیە ھەرچەندە پادشا سەم کاربىت، چونکە پادشا بە شىک نەبوو لە پەیمانە کەو پىوتيشى بەو پەیمانە نەبوو. کەواتە ئەم پىیەو پابەند نىیە، جا ئەگەر پادشا مەرجى پەیمانە کەش پشتگوى بخات، ئەوا نابىتە پاساویک بۆ پەرەواى دان بە شوپش کردن.

بەم شىوھە دەبینىن "ھۆبز" دەسەلاتى پەرە لە ئىنگلتەرە بەرز دەرخىنى، جا بۆ دەسەلاتى ئۆلیفەر بىت یان چارلسى یەكەم. ھۆبز ھىچ کات پشتیوانى شوپشى نەدەکرد لە دژى دەسەلاتى پەرە، چونکە لە تىپوانىنى ئەودا خەلکى سەرپشکن لە نىوان دوو پىگە، یان دەسەلاتى پەرە ھەلەدەبژىن، کە ژيان و گوزەرانیان بۆ فەراھەم دىنى، یان ئەوەتا کۆمەلگە یەکی پر ئازاوەو بەرەریەت ھەلەدەبژىن کە حاکمى تیدا نىیە.

بەپەرەواى "ھۆبز" تەنھا یەك جار شوپش پەرەوا، ئەمەش کاتیک فەرمانپەرەو نەتوانىت پارىزگارى بکات لە ژيانى ژێردەستەکانى و نەیتوانى ھىنى و ئارامى سەقامگىر بکات، ئەگەر ئەمەش ھاتەدى دروستە پادشا یان دەربکرى ياخود بگۆردىت.

لەپاستیدا فەلسەفەى سیاسى ھۆبز لە دژى پىورىتانه دوندەپەرەکان بوو، ئەوانەى کە شوپشيان لە دژى چارلسى یەكەم بەرپاکردبوو. کتیبەکەى ھۆبز نەبوو جىگای سەرسامى پەرلەمانتاران، چونکە ئەمان باش دەیانزانى کە ھۆبز کەسیکە لایەنگرى پادشا دەکات. ھەرۆک پادشا ویستەکانیش بە لایانەو سەیر نەبوو، چونکە ھۆبز

پاكانەى بۆ دەسەلاتى رھا كوردبوو نەوەك بۆ پادشا. وەبەھۆى ئەوەى "ھۆبز" دژى
كلتېسابوو، كلتېشاش پشتىوانى نەكرد. بەلام لەگەل ھەموو ئەمانەشدا ئەوەى كە لە
خۆى كرتبوو لە گفتوگۆو بىرى فەلسەفى و دەمەتقىتى سىياسى، كارى گەرى لەسەر
بىرپاران دروستكردو بوو ھۆى ھەژاندنى گيانى دەمەتەقىتى سىياسيان.
"ھۆبز" بۆ پشتىوانى كردن لە دەسەلاتى رھا، لە مشتومرەكەيدا پشتى بەست بوو
بە پەيمانى كۆمەلایەتى.

جۆن لۆك (1632-1704):

جۆن لۆك پزىشك بوو، پزىشكى لە ئوكسفۆرد خویندو بووبە سكرتېرو پزىشكى
تايبەتى لۆردشافستېرى "سەرۆكى پارتى "ھويگز". كاتىك چارلسى دووھە
لەسالى (1680) پەرلەمانى ھەلۆەشانەو، ئەم لەگەل شافستېرى راي كرده ھۆلندا.
لۆك لە ھۆلندا كىتیبە بەناوبانگەكەى لەژىرناوى (دەسەلاتى مەدەنى) نوسى، لەم
كىتیبەيدا رەواى دەدات بە شۆرشى "جەلېلە"، دواتر لەسالى (1690) بلاوى كردهو.
پاش ئەمە كىتیبكى تری نوسى لەژىرناوى "تىگەيشتنى مرۆڤو مەعریفەكەى". لۆك لەم
كىتیبەيدا تیۆرى مەعریفە "ناسىن" پافە دەكات و دەلى: "مەعریفەت بریتىيە لە دەرك
كردنى بىروبۆچونە ھەمە جۆرەكان، كە مېشكى مرۆڤ كۆى دەكاتەو، جا مەعریفەت یا
لەگەل ئەم بىروبۆچونانە و دياردە سروشتیانە تىك دەگىرى، يان لەگەلى دەسازى. وە
دەتوانى لە بارودۆخە تايبەتەكاندا ھەلېنجان بكرى، ئەمەش بۆ زانىنى پەيوەندى
نيوان بىروبۆچوون و دياردە دەرەكەكان".

زانبارى سروشتى بابەتىكى ووردو ئالۆزە بەدۆزىنەوەى پاستىيە تازەكان زانىارىيە
كۆنەكان پوچ دەبنەو، لەبەرئەو ھەمە زانىارىيانە لەكاتىكەو بۆكاتىكى تر گۆرانی
بەسەردادىت. مرۆڤ باوھپى بەبوون ھەيە، لەبەرئەو ھەمە بوون سەرەتاو كۆتايى ھەيە،
لەمەو پىويستە ھۆكارىك ھەيىت كە سەرەتاو كۆتايى بۆ سەرچەم شتەكان دانابىت،
ئەم ھۆكارەش پەرەردىگارى دروستكارى بونەوەرە.

ههروهه ها "لۆك" له كۆتیبه كه ی تری "دوو گوتار سه بارهت به حكومه تی مه ده نی" ده لێت: مڕۆڤ به سروشت ئاشتی و یسته و خێرو خۆشی بۆ غهیری خۆی دهوێت، مڕۆڤ له كۆمه لگه سه ره تایی و سروشتیه كاندا به گویژه ی یاسای سروشتی و ئاوه زی هه لسو كه وتی ده كرد، ئه م یاسایه گوزارشته له كۆمه لێك پێسا كه بۆ ئاكارو هه لسو كه وت داندراره، ئه م یاسایه ئاوه زی مڕۆڤ دۆزیه وه و پاقه ی كرد، ئه م یاسایه جه خت ده كاته وه له سه ره یه كسانی نیوان خه لگی. مافی سروشتی بریتیه له مافی ژیان و ئازادی خاوه نداریه تی و گه پان به دوا ی ژیا نیکی پر له ئاسوده یی.

پارێزگاری کردن له ژيان بریتیه له پارێزگاری کردن له خود له بهرامبهردژیتهیهکان، ئازادی مانای پزگاریه له گشت کۆتو بهندهکان جگه له وهی یاسای سروشتی دیناوه. یاسای سروشتی جهخت له سه ره وه ده کاته وه که هیچ کهس هێرش نه کاته سه ره کهس، یا هێرش نه کاته سه ره مال و سامانی، وه له باری سه ره پێچیدا پێویسته سزای تاوانکار بدریته به هۆی ده ره چوونی له یاسای سروشتی. زۆر لیکراو ده توانی بوخۆی تۆله ی خۆی بکاته وه یا له گه ل کهسانی تر پێکبه و ی بو تۆله سه ندنه وه.

خاونداریه‌تی به‌مانای مافی تاك له‌ده‌ستكه‌وتنی هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی كه به‌رده‌وامی ده‌ده‌ن به‌ژیانی. مولك و سامان بۆه‌ه‌مووان شتیکی هاوبه‌شه. خاونداریه‌تی تایبه‌تیش ئاكامی ئه‌و هه‌ول و كۆششه‌یه كه مرۆف ده‌یدات بۆ به‌ده‌سته‌ینانی ئه‌وه‌ی ده‌یه‌وێت. له‌به‌رئه‌وه پێیوسته ریز له‌م مافه بگیری چونكه به‌شیكه له‌مافه سروشتیه‌كان. ئه‌وه‌بوو مافی خاونداریه‌تی كۆمه‌لگه‌ی سیاسی پێكه‌ینا.

جياوازي تاكه كان بووه هۆي زالبوني به هيز به سهر بئ هيزو سهره لداني جهنگو بلاوبوونه وهى ئاژاوه و درنده يى و به ربه ريهت، ئه مهش و ايكرد خه لكى بگه پرين به دواى ميكانيزميك بۆرژگار بوونيان له جهنگو پاراستنى گيان ومولكى خه لكى. ئئه وهش سهره تاى پيكهينانى كۆمه لگه ي سياسى بوو كه به دهستبهردار بوونى گشت تاكه كان له به شيك له مافه كانيان كۆمه لگه ي سياسى پيكهات. ئهو مافانه فرمان ده دات

به سزادانی سه ریچی کار. ناگونجیت واز هینان له مافه کان بۆ تاکه که سیك بیئت به لکو ده بیئت بۆه موو کۆمه لگه بیئت. له مه وه کۆمه لگه ده بیته سه رچاوه ی ده سه لاتنی سیاسی، بۆ ئه وه ی تاکه کان مافی ژیان و ئازادی و خاوه نداریه تی و به دواکه وتنی به خته وه ری بۆخۆیان ده سه ته به ریکه ن. جا له به ره ئه مانه کۆمه لگه به م سی مافه کۆت ده کری بۆه مانشیوه مافه سروشتی یه کان تاک و کۆمه ل کۆت ده کات.

له وه ی که له سه ره وه باسما ن کرد ده گه یه ئه وه ی که که مینه ملکه چ ده کریت بۆ ویستی زۆرینه. کۆمه لگه هیزی زۆر لیکردن ده خاته کار به مه به ستی جیه جی کردنی یاسا و پینساکانی، چونکه ئه مه به شیکه له م په یمانه. ئه م هیزه ش گوزارشته له خۆبه خشینی هه مو تاکیک له کۆمه لگه و بۆخزمه تی به رزه وه ندی گشتی و پیاده کردنی ئه و یاسایانه ی که کۆمه لگا دایرشتون.

ده سه لات و سه ره وه ری بۆ ده سه ته یه کی گشتی یه. ئه م ده سه ته یه ش بریتیه له حکومه ت که به پیی په یمانه که پیکه اتوه. وه له کاتی هه لوه شانه وه ی ئه م ده سه ته ده سه لات ده گه رپته وه بۆ کۆمه لگه. حکومه ت هه لده ستی به چاودیریکردنی مافه کانی تاک و پاریزگاری لیکردنی. وه ئه گه ر حکومه ت پیچه وانه ی ئه م په یمانه جولایه وه ئه واه گه ل مافی شوپش کردنی هه یه دژی ئه م حکومه ته و ده توانی حکومه تیکی تری بخاته شوین، به شیوه یه که که حکومه تی نوێ په یمان بدات به پاراستنی مافه کان "مافی ژیان و خاوه نداریه تی و ئازادی".

جۆن لۆک ده سه لاتنی یاسادانا ن به به رزترین ده سه لاتنی وولات هه ژمار ده کات و پیی وایه ده سه لاتنی جیه جی کردن دروسته به شداری بکات له دایرشتنی یاساکان. نابیت ده سه لاتنی یاسادانا ن په ها بیئت چونکه ئه وانه ی پیی هه لده ستن خاوه نی ده سه لاتنی په ها وکۆتایی نین، هه روه ک نابیت پادشا له سه ر کار لایبریئت مه گه ر زۆرینه په زامه ند بیئت. وه ده توانی به لێسه ندنه وه ی متمانه لێیان، ده سه لاتنی یاسادانا ن بگۆردریئت. ده سه لاتنی جیه جی کردن به رپرسیاره له به رامبه ر ده سه لاتنی یاسادانا ن هه وه رها

ناگونجی ھەردوو دەسلەت لە دەستی کەسیک دابیت چونکە دەبیتە ھۆی نەمانی ئازادی.

بە کورتی: جۆن لۆک ئەوەی چەسپاند کە ھەموو کەسی خاوەنی مافی سروشتی خۆیەتی لە ژيان و خاوەنداریەتی و ئازادی، ئامانجیش لە حکومەت چاودێری کردنی ئەم مافانە، جگەر شکستی ھێنا لە جیبەجێکردنی ئەرکە کە ئەوا گەل مافی سازکردنی شۆپشی ھەیە لە دژی و دەتوانی بیروخێنی. ئەمەش ئەوە دەگەینی کە گەل خاوەنی دەسلەت و سەرۆکی و گەل دەسلەتی راستەقینە لە پێشتەوێ حکومەت. لەمەو جۆن لۆک دوو بنەمای ھەڵبژێنا:

1. مادام گەل گوزارشتە لە تاکەکان و ئەوان ماف یە کسانیان ھەیە، ئەوا دەبێ بپارێت سیاسەتەکان لە لای زۆرینە دابی.

2. کاتیک ئامانجی حکومەت پاراستنی مافەکانی تاکە و پاراستنی ئازادیە کە یەتی، ئەوا پێویستە حکومەت دەست لە بیروباوەری و ەرنەدات. لەمەو ئەوە دەردەکەوی کە لۆک بانگەشە بۆ لیبردەیی ئاینی دەکات.

بەم شێوەیە دەبینین جۆن لۆک پشتگیری پەرلەمانی ئینگلیزی کرد. "لۆک" کاریگەری دروستکرد کرد لە سەر زۆریک لە بیریارانی ئوروپا و ئەمریکا سەدە ھەژدە، لە بەنابانگترینی ئەوانە کە وێنە ژێر کاریگەری لۆک بریتی بوون لە: فۆلتیرو پۆسۆ تۆماس جیرفسن. ئەوان لۆک دادەنێن بە پافە کەری فەلسەفە ئاوەزگەری باو.

بایەروخ سپینۆزا 1632-1677:

فەیلەسوفی یەھودی ھۆلەندی "بایەروخ سپینۆزا"، یەکی بوو لە باوەرداران ئاوەزو گومان. سپینۆزا لەم بارە یەو دەلی: ھەموو شتی بریتی یە لە جەستە و گیان، ئەمەش پێچەوانە ی بیروپای ھۆبز" بوو، کە لای وایە ھەموو شتی ماددە یە.

له بهرامبر جهسته و گیاندا، سیننۆزا بۆشایی و فکره، سروشت و خودایی دانابوو. "سیننۆزا" باوه پری به یه کیه تی بوون هه بوو، که به هۆیه وه خۆی خسته ژیر پق و قینی جوله که که کان.

له پرووی سیاسیه وه تیپوانینی سیننۆزا له جۆن لۆک نزیك بوو، کاتی ده لّی: "کاری سهره کی ده ولت به دهسته یانی گوپرایه لّی هاو لاتیانه، ئەمه ش به دهست نایهت، ته نها به دهسته به رکردنی ئازادی نه بّیت بۆ تاکه کان.

فهلسه فه ی سیاسی "جۆن لۆک" کاریگه ری هه بوو به سهر نوسه رانی فهره نسا، ئەوانه ی به ئەزموون بۆیان ده رکه وتبوو که حکومه ته که یان که م و زۆر به ئینگلتر ناچی. چونکه له کاتی که پادشایه تی له ئینگلترادا کۆت کرابوو، په رله مان خاوه نی ده سه لات و سه ره ری بوو، حکومه ت له بهرامبر ی به پر سیا ربوو، ده ستور ئازادی ته وای بۆ تاکه کان فراهه م کردبوو، وه لّی له فهره نسادا پادشایه تی په ها هه بوو، په رله مان و ده ستور کاریگه ری نه بوو به سه ریدا، هه ره که زه مانه تی ئازادی بۆ هه یج هاو لاتی که نه کرابوو. جا له م جیاوازیه که وره یه دا ژماره یه که له نوسه ره فهره نسیه کان وریا بوونه وه و جیاوازی ئەم دوو سیسته مه یان خسته به ریاس و لییه وه بیدار بوونه وه. له ناو ئەم نوسه رانه مۆنتیسکۆ به ناوایانگترینیان بوو.

مۆنتیسکۆ 1689-1755

مۆنتیسکۆ پارێزه رو خانه دانیکی فهره نسی بوو، موتالای زانسته سروشتیه کانی ده کردو سه رسام بوو به جۆن لۆک و نیوتن. مۆنتیسکۆ له کتیبه کانی دا سه لماندی که ئەو نوسه ری که له شیوازی یه که م. مۆنتیسکۆ له کتیبی "نامه فارسیه کان" باسی خانه دانه فارسه کان ده کات کاتی که سهردانی شاری پارسیان کردبوو بینه ری شته سه رسوپه یین و سه مه ره کانی ولاتی فهره نسا بوون، کاتی که دامه زراوه و شارو یانه ی شه وانه و بیرو باوه پری ئایینی و دابو نه ریت و سه رجه می ئەمانه جیاواز بوون له وه ی که

لە ولاتى فارسدا ھەبوون. مۆنتيسكۆ بەم کتیبەى ياخود بەم نامانەى سەلماندی کە لە نوسەرە دیارو بەرچاوەکانە. شیاوی باسە مۆنتيسکۆ لە ساڵى 1734 کتیبىكى مىژووى دەركرد لە ژیر ناوی "ورد بوونەووە لە ھۆکارەکانى سەرھەلدان و پوخانى ئیمپراتۆریەتى پۆمانى"، بەلام لە ساڵى 1748 کتیبە بەناوبانگەکەى دەركرد، لە ژیر ناوی "پۆحى یاساکان"، نوسەر لەم کتیبەدا ھۆکارو کارتیكەرە مىژوویيەکان لیکدەداتەووە. مۆنتيسکۆ کتیبى "پۆحى یاساکان"ى - لە ژیر کاریگەرى سى تەوژمى فکرى نوسیووە کە بریتین لە:

1. ھەست و ئەزموون: ئەم تەوژمە جۆن لۆك وروژاندی، جەختى دەكردەووە لەسەر تیۆرى ناسین و کاریگەرى دیاردە دەركیەکان لەسەر مێشك، ئەمەش لەرپگەى ھەستەکان و، پەنگدانەووەى دوبارەى.

2. تەوژمى سروشتى: ئەوێ کە باوەرپى وایە سروشتى مرۆڤو كێشەکانى دەتوانى پاقە بكړى بە پاقەى كى سروشتیانە و زانستیانە، بەبى ئەوێ پەنابى بۆ ئەو دیوى سروشت و پەرچوووەکان. لەمەشدا مۆنتيسكۆ کاریگەر بوو بە "نیوتن" و، باوەردارانى ئاینى سروشتى.

3. تەوژمى ئازادى گەرى: باوەرپوون بەوێ کە پێویستە مرۆڤ لە چوارچێوەى یاسادا ئازاد بێت، مۆنتيسكۆ لەمەشدا کاریگەر بوو بە جۆن لۆك و دەستورى ئینگلیزى. ھزرى سیاسى و ئازادى، لەرپگەى نوسین و تووژێنەووە لیکچەرە لە قاوەخانە و یانەکاندا، لە ئینگلتراوە گوازیارەووە ھەرەنسا. ھەرەھا ھزروبەر، دەگونجى بەکاتى پێگى لى بكړى و قەدەغەبکړى، بەلام ناتوانى لەناو بى. مۆنتيسكۆ لەبىرى دانانى زانستىك بوو بۆ سیاسەت، ئەوێشى سەلماند کە ئەگەر بێت و تێگەشتین لە بنەماى پاست و دروست بۆ سیاسەت، ئەوا دەتوانى پارێزگارى لە ئازادى بكړى لە ولاتىكى ھەك ھەرەنسا. مۆنتيسكۆ بیروپاكانى سەبارەت بە ئازادى، نەك تەنھا لە لیکۆلینەووە مىژوویەکان و دەستورى ئینگلیزى و دامەزراوەکانى ئینگلیز ھەلەینجا، بگرە لە

لیکۆلینه وهی له کتێبه یۆنانی و کلاسیکیه کانیش و سودی بینی و فکری لیوه رگرت. ده توانین بڵین: که مۆنتسکیۆ وهک پارێزه رو میژونوس و یاساناسیک له زیاده بوونی ده سه لاتی په های پاشایانی فه رهنسا ده ترسا. ده ترسا له وهی که ئازادی تاکه کان خه فه بکری، ته نانهت ئازادی چینی ئه رسۆکراتیش بکه ویته ژیر مه ترسی فه وتان. به راستی مۆنتسکیۆ له داهاونی ئه م دۆخه ده ترسا، نویسینی کتییی "پوچی یاساکان" ئاکامی ئه م ترسه یه تی.

مۆنتسکیۆ ده لێ: "هه موو گه لیک یاسای ئه ساسی خۆی هه یه، که خاوه نی تایبه ته ندی و خه سلّه تی خۆیه تی، ئه مه ش له ژینگه ی سروشتی و دامه زراوه ی تایبه تی خۆی وه رگراوه ". مۆنتسکیۆ سی شیوه حکومهت ده ستنیشان ده کات، که بریتین له: حکومه تی کۆماری، پاشایه تی، دیکتاتۆری. وه لێ مۆنتسکیۆ سه رسام بوو به سیسته می پاشایی ده ستوری، له سه ر شیوازی سیسته می ئینگلیزی، که تییدا ئازادیه سه ره کیه کان پارێزرا بوون.

مۆنتسکیۆ ده ستوری ئینگلیزی به باش ده زانی و ده سه لاتی جیبه جی کردن و یاسا دانان و دادوه ری له یه کتر جوێ ده کاته وه و پێکیان ده خات و هاوسه نگیان ده کاتو هه رسی لایان هاوکاری یه کتری ده که ن بۆ ده سه ته به ر کردنی ئازادیه کان. ئه و ئازادیانه ی که له گه ل جه سه ته و بلیمه تی گه لی ئینگلیزی ئاویته بووه. له گه ل ئه وه ی بیرى هاوسه نگی نیوان ده سه لاته کان و پێکخستن و هاوسه نگ کردنیان شتیکی تازه نه بوو، به لکو نوسه ره کلاسیکیه پێشیه نه کان و که سانی وهک "میکیا فیللی و جۆن لۆک و بۆلینبورک" له سه ری دواون، به لام مۆنتسکیۆ جه ختی کرده وه له سه ر دابه شکردنی ده سه لاته کان، به مه ش سیسته می ئینگلیزی و سی ده سه لاته له یه کتر جیا و پێک و هاوسه نگه که ی بوونه نمونه یه ک که ولاته ئه وروپیه کان و ئه و ولاته نه ی که به زمانی ئینگلیزی ده دوان لاساییان کرده وه.

کاریگەری کتیبی گیانی یاساکان گەلی زۆربوو بەسەر ئەوروپادا. ئەوەتە جۆن مورس "لەم بارەیهوه دەلی:" بەپاستی مۆنتسکیۆ یەکەم کەسی بوو کە پێکای بەراوردکاری بەکارهێنا لە هەمبەر دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان، وەتیبینی کاریگەری ھۆیە سروشتیەکانی کردووە لەسەر پەڕیوەندی ئەم ھۆیە سروشتیانە لەگەڵ یاساکانی ولات. " وەلی لەگەڵ ئەوەشدا هەست دەکەین کە مۆنتسکیۆ زێدەپۆی کردووە لە پیاھەڵدان بە دەستوری ئینگلیزی، چونکە وەک ئەم باسی لێوە دەکات، بەم شیوە نەبوو، ھەر وەک ئیمەش لە بەشەکانی پیشترکەوتە بەرچاومان. ئەم دەستورە کاری نەدەکرد بە شیوەیەکی دیموکراتی پاست و پەوان لە سەدە ی ھەژدە.

فۆلتیر (1694-1778):

بی گومان تیکشکانی فەڕەنسا لە جەنگی ھەوت ساڵە کاری کردە سەر ھەرەسھێنانی پاشایەتی فەڕەنسا و نەمانی شکوو گەورە ی ئەم دەسەلاتە لە لای گەلی فەڕەنسی. ئەمەش بە پوونی لە کتیبەکانی فەیلەسوفە فەڕەنسیەکان دەبینرێ. لە بەناوبانگترینی ئەوانە ی کە بە گالته جاپی و بە سوک سەیرکردنەو ئەم سەردەمە ی شروڤە کردووە، "فرانسوا ماری" ھ، ناسراو بە فۆلتیر.

باوکی "فۆلتیر" پیاوی ئیش و کاربوو، ھەزی نەدەکرد کۆپەکە ی مەیلی شیعو ویزە ی ھەبیت، بە لکو ھەزی دەکردو دە یویست کۆپەکە ی یاسا بخوینی، وەلی فۆلتیر بە شوین ھیوا یە تەکە ی خۆیەو بوو، ھەمیشە گالته ی بەو زێرانی دەولەت و گەوجی جینشین "وہلی عەد" دەکرد، کە بە ھۆیەو لە باستیل زیندانی کراو دواتر بو ئینگلترا دوورخرا یەو. تەنانەت لە ویدا سی سال مایەو (1726-1729). بە لام لەو ی کەوتە ناوھندی زاناو بیرمەندانی ئینگلیزو پێیان کاریگەر بوو. فۆلتیر سەرسام بوو بە نیوتن و جۆن لۆک، ھەر وەھا بە و ئازادییە سیاسی و ئایینیە ی کە لە ئینگلترا دا ھەبوو. فۆلتیر ژمارە یە ک کتیبی بلاو کردەو و تیدا بیروپا و ئەزمونگەریەکانی لۆک و تیۆرە زانستیەکانی

نیوتن و بیری ئازادانه‌ی ئینگلیزی شرۆڤه‌ کردبوو. هه‌روه‌ها له‌ سالی 1734 نامه‌ ئینگلیزیه‌کانی بلاوکرده‌وه‌. څۆلتیر له‌م کتیبه‌دا گالته‌ی ده‌کرد به‌ کلّیساو کۆمه‌لگه‌، هه‌روه‌ها باوه‌پی خۆی خستبووه‌ پوو سه‌باره‌ت به‌ خودای تاک و خودای سروشت و بونه‌وه‌ر و، سه‌لماندی که‌ نوسه‌ریکی به‌ توانای فره‌ لایه‌نه‌.

حکومه‌تی فره‌هنسی کتیبه‌که‌ی څۆلتیری یاساغ کردو فرمانی سوتاندنی دا، ئه‌وه‌بوو پای کرده‌ ده‌ره‌وه‌ی فره‌هنسا. به‌لام کتیبه‌کانی له‌نیو خه‌لکیدا بلاوبوووه‌.

څۆلتیر زۆرینه‌ی ژبانی له‌ "سیری" هه‌ریمی لۆرین به‌سه‌ر برد، که‌ جیگه‌ی کتیب و تاقیگه‌و به‌لگه‌نامه‌کانی بوو. جگه‌له‌مه‌ څۆلتیر ماوه‌یه‌ک له‌ به‌رلین میوانی فردریکی گه‌وره‌ بوو، به‌لام که‌مه‌ترخه‌می نواندنی له‌به‌رامبه‌ر پاشاو لادانی له‌ ئادابی ده‌ربار، فریدرکی نیگه‌ران و په‌ست کرد، له‌به‌رئه‌وه‌ څۆلتیر له‌ترسی خه‌شمی ئه‌و پروسای جیه‌یشت. به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا هه‌ردوکیان وه‌ک دوو هاوڕێی نزیک و دۆست مانه‌وه‌و ئالوگۆپی نامه‌ له‌ نیوانیاندا تاکۆتایی ژبانیان هه‌ر به‌رده‌وام بوو. هه‌روه‌ها څۆلتیر ماوه‌کیش له‌ جنیفی سویسرا نیشته‌جی بوو. کاترینای دوهم قیصره‌ی پوسیا زۆر پێزی لی ده‌گرت.

ناوی څۆلتیر وه‌ک میژوونوس و نوسه‌ریک وه‌کو مانگ ده‌دره‌وشایه‌وه‌، به‌لام له‌دیدي هه‌ندیکدا نوسینه‌کانی ساده‌و وه‌په‌سکه‌رن و بۆ ئه‌مپۆ که‌لکی خویندنه‌وه‌یان نی یه‌. له‌ کاتی‌دا له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا خوینه‌ری گه‌لی زۆربوو. څۆلتیر به‌نوسینه‌پر له‌چیزه‌کانی کاریگه‌ری زۆری دروستکرد له‌سه‌ر ئه‌وروپیه‌کان. څۆلتیر گوزارشت له‌ بیروبوچونی پۆژگاری پۆشنگه‌ری ده‌کات، ئه‌مه‌ش له‌باوه‌پوونی به‌ ئاوه‌زو تیروته‌واوی مرۆڤ بۆمان ده‌رده‌که‌وی. څۆلتیر فه‌لسه‌فه‌ی پۆشنگه‌ری وه‌ک تیغیکی تیژو بپنده‌ له‌دژی نائه‌قلانی و دامه‌زراوه‌و دام و ده‌زگا گه‌نده‌له‌کانی ئه‌و کاته‌ خسته‌کار. به‌راستی په‌خنه‌کانی څۆلتیر زیاتر پوختنه‌ربوون، وه‌ک له‌وه‌ی بیناکه‌ر بن. ئه‌م هێرشێ ده‌کرده‌ سه‌ر داب و نه‌ریت و ده‌سه‌لات و کۆمه‌ل و ئاین، وه‌ زۆر سه‌رسام بوو به‌ دام و ده‌زگای ئینگلیز. څۆلتیر هێچ

بیریکی بنیات نەری دانەنا، وە ئەوەی پوون نەکردەووە کە چۆن کۆمەلگەیهك بنیات دەنرێ بەشیوەیهك بتوانی شوینی کۆمەلگەیی کۆن بگریتهووە. هەروەك ئەوەشی نەخستبوو کە چۆن دام دەزگای ئینگلیزی دەگوازیتهووە فەرهەنسا.

قۆلتێر ناویانگی پەیدا کرد، چونکە نوسینهکانی بە جوانترین پەخشان بەزمانی فەرهەنسی داڕێژرا بوو. ئەم خۆی دەپاراست لە بەکارهێنانی زمانی چینی بالایی پۆشنبیر، ئەمەش بۆ تیگەیشتنی جەماوەر لە کتییەکانی.

قۆلتێر گەشبین و پوونبین بوو لە هەمبەر سەردەمەکەیی، کاتیک میترووی لۆیسی چواردەمی نوسی، ئەو سەردەمەیی کە دادەنرێ بە پۆژگاری جوانی و مەزنی فەرهەنسا. بەلام کاتیک میترووی لۆیسی پازدەمی میترووی ئادەمیزادی نوسی، هەستی کرد پێرەوی میتروو بریتی یە لە ململانێی بەردەوامی نیوان هیزی پوناکی بەخش و هیزی تاریکی نەزانی. وە ئەوەی دەرخواست کە پووناکی و پۆشنی زالی دەبی و هیزی تاریکی تیکدەشکی و هەرهس دەهینی. مەبەست لە هیزی تاریکی کلێسای کاسۆلیکیه. قۆلتێر بانگەشەیی دەکرد بۆ تیکشکاندنی کلێسا، ئەو کلێسایەیی کە زۆریک لە بیتاوانان بوونەتە قوربانی دەمارگریهکەیی. هەروەها بانگەشەیی دەکرد بۆ نوسینی میتروو بە شیوازیکی زانستی، کە ئامانجەکەیی راستی و حەقیقەتە. نەوێک بگریته هۆیهك بۆ پیاوەلانی سەرکردەو کەسایەتیه سەربازیهکان. هەروەك جەختی دەکردەووە لەسەر فرەلایەنی کۆمەلایەتی و شارستانی. قۆلتێر جەنگ و دوژمنایەتی بە قیژەون دادەناو بە بەرهەمی گەوچی و نەفامی مرقۆیی لەقەڵەم دەدا.

"قۆلتێر" بە هیزترین دەنگی هەبوو لە ئەوروپادا. ئەگەر دژایەتی هەر کەسیکی کردبا ئەوا ویژەوانان و نوسەرانی دژایەتی هەمان کەسیان دەکرد، هیچ نوسەرێک بەناویانگ نەدەبوو مەگەر قۆلتێر ویستی لەسەر بووایە بەناویانگ بیّت. ئەم بلیمەتە لە سالی 1764 "فەرەهنگی فەلسەفی" بلاو کردەووە و تییدا لیکۆلینەووی کرد لەسەر زۆریک لە بابەتە پێچێژەکان. ئەو باوەری وابوو کە مرقۆ بەهۆی سەرکردە گەندو دامو

دهزگا گهنده له كان گومرا ده كړی و سه ری لی ده شیوی، به لام پوښنایی زانست و زانیاری هیزی گهند و خراب تیکده شکینئ.

سه بارهت به فهرنسا "فولتیر" باوه پی وابوو که فهرنسا چاک ناکړی به پاشایه کی پوښنبیرو پوناک ویست و به هیزی وه ک فردیکی گه وره نه بیت چونکه فهرنسا هه رگیز بۆ دیموکراتیهت دهست نادات.

جان جاک رۆسو (1712-1778):

جان جاک رۆسو "له شاری جنیف ی سویسرا له دایک بووه و زۆرینه ی ژیا نی له ویدا به سه بریدووه. ئەم بلیمه ته هه م خزمهت کارو هه م ماموستاو مۆسیقاژهن بوو. پۆسو به ئه وروپای خۆرئاوا دا گه راوه، هه ریه که له تۆرینۆی ئیتالیا و پاریس و ځیننا و له نده نی به سه رکردۆته وه. ئەم پیاوه شکست خوارد و بوو له گه شت و کاره کانی داو، له کۆتایی ژیا نیدا ژیری تی کچوو. به لام له گه لّ ئه وه شدا توانی فه لسه فه یه ک بۆ خه لکانی تر دا بنی. پۆسو زۆر چه زی له بینینی سروشت و ئاسمانی سامال و کێلگه و له وه پرگای سه وزو دره ختی بالا به رزو دۆلی چپو لوتکه ی به فرین بوو، وه له تیرمانیدا هه ستی به چپۆ ئاسوده یی ده کرد، سویسرا توانی بووی ئەم چه زه ی پۆسو به دی بی نی، وه خاوه نی هه مو ئه و شه قلانه بوو. له کاتیکدا ئاوه زگه ره کان سۆزو عاتیفه یان به که م سه یر ده کرد و به بی بایه خ لیان ده پوانی، به لام رۆسو گرنگی پیده داو به به شیک له ژیا نی مرۆقو قه واره که ی له قه ه له می داده. ئەم ناوازه یه فه یله سوفی رشۆمانتیکی و خاوه نی هه ستیکی شاعیرانه بوو، دامه زیننه ری پۆمانتیکی تازه یه. ئەم ته نها بایه خی به سروشت نه ده دا به لکو بایه خی دا به مرۆقی سروشتی، مرۆقی سروشتی به دیدی ئه و خاوه نی وه فاو پاستگۆی و په وشته به رز په سه نده کانه. "پۆسو" یه که م نوسینی ده رکرد له ژیرناوی "لیکۆلینه وه یه ک له زانست و هونه ر له سا لی 1749، تیایدا چاکه کاری مرۆقی سه ره تای و خراپی و گهنده لکاری مرۆقه ی سروشتی خستبوه پوو، هه روه ها وینه ی

ئاسودەیی و خۆش بەختی کیشابوو ئەمەشی بەستبوویەو بە دیارنەمانی مەدەنیەت و گەڕانەو بە بۆ سروشت، وەپێی وابوو بەگەڕانەو بەسروششت ئازادی و یەكسانی بەرقەرار دەبێ و خواوەنداریەتی هاوبەش دیتەکایە، چونکە خودا زەوی بۆهەموان فەراھەم هێناوە، ئیدی جەنگ و بکوژو کوژاو نامینیت و باجی ستەم کارانە کوتایی پیدیت، ھەرۆک ئەم یاسایانە ی کە ئازادیەکان قەتیس دەکەن لەئارادا نامینن. ئەم بیروباوەرە خەلکی بەلای خۆیدا کیش کرد، پۆسۆ بەھۆیەو خەلکی زۆری سەرسام کرد. جان جاک پۆسۆ لەکتیبیکی ترداو لەسالی 1753 لەژیرناوی "نەمانی یەكسانی"، ئەو پوون دەکاتەو کە چۆن خراپە و ھەڵپە و خۆپەرستی دل و دەروونی خەلکی تیکدەدەن، ھەرۆھا چۆن بەھیزەکان زەوی و زار دەکەن بەھێ خۆیان و لاوازەکان ناچار دەکەن دان بنین بەخواوەنداریەتی تاییبەتی. ھەموو ئەمانە لەپوانگە پۆسۆدا بنەپەتی نەمانی یەكسانیە لەنیوان خەلکی و چەوساندنەو بەی ھیزە لەلایەن بەھیزەو، ئەمانەش مانای سودمەندبوونی ھەندێ ھەڵپەکارەو بەکوێلەکردنی مرقو و ھەژار کردنیەتی. ھەرچەندە ئەمە پۆسۆ باسی کردبوو شتیکی تازەبوو، بەلام بەھۆی ئەو ی بەشیوہیەکی سەرنج پکیشانە نوسی بووی دلانی بەلاو کەمەندەکیش کردو وای کرد شەیدای بن.

ھەرۆھا لەسالی (11761) کتیبی "پەیمانی کۆمەلایەتی" بلاو کردەو. پۆسۆ لەم کتیبیدا زۆرینە ی بیروپاکی لەجۆن لۆک ھەلینجاوو، تیدا کۆمەلگە ی سەرەتایی بەیەكسان و پاك لەقەلەم دەدات. سەرەتا بەکۆمەلە وشەییەکی بەناویانگ دەست پێ دەکات و دەلێ: "خەلکی بەئازادی لەدایک بوون و یەكسانن لەمافەکان، ھەژاری و دەردەسەری کاتی دەستی پیکرد کە خەلکی لەکۆمەلگە ی سەرەتایی دەرچوون و دەستیان کرد بە خۆبەخواوەن کردنی شتەکان، ئیدی خانەوادە پیک ھات، جابۆ ھاوکاری و ھاودەستی کردنی یەکتەری لەگەڵ یەك تیکەل بوون، کەبەھۆیەو کێ بپکی و بەربەرەکانی لەنیوانیاندا ھاتەکایەو، کەلەناکامیدا بەرزبوونەو ھەندیک و نزم

بوونه وهی هه ندیکی تری لیکه وته وه، هه روهك جیاوازی تاکه کان له کاتی کارکردندا ده رکهوت، بی هیژ زۆرینهی کاته کان کاری ده کردو ده وله مه ند زۆرینهی به ره می کۆده کرده وه، به مهش درزی نیوان هه ژارو ده وله مه ند فراوان بوو، جیاوازی که وته نیوان مۆقه کان.

خواه نداریه تی زهوی سهره تای کۆمه لگهی شارستانی بوو، چونکه هۆیه ك بوو بۆ جهنگو کیپرکی و بلا بوونه وهی به ره ره کانی کردن له نیوان یه کتر. جابۆ خۆپزگارکردن له م په وشه تاکه کهس خۆی خسته ژیر ده سه لاتی ویستی گشتی، (کۆی ویسته کانه که هه موو تاکیک سهری بۆ داده نه وینی)، ئه مهش مانای وایه هه موو تاکیک واز له مافه سروشتیه کانی ده بیئت بۆ کۆمه لگه به تیکرایی. ئه م ده سته به ردار بوون و واز لیه یانانه که سایه تی سیاسی دروست کرد که به ژیا نیکی تایبه ت و ویستیکی سهریه خۆ به هره مه ند بوو. ئه م که سایه تیهش بریتیه له ده ولت، ئه م سهره ریهش که پیک دیت له م په یمانه پیویسته به شی هه موو تاکیک یه کسان بیئت له گه ل به رامبه ری. وه هه ر به گویره ی ئه م په یمانه تاک سهرجه م مافه کانی وه رده گریته وه که بۆ کۆمه ل وازی لیه یانابوو، ئه م جاره ده ولت ئه م مافانه ده پاریزی، سهره ریه ده سه لات بهش بهش ناکری و ناکریته بریکاری، چونکه ده سه لات به شیک نی یه له م په یمانه، به لکو بریکاریکی شوینکه وته ی ویستی گشتیه بۆ ده ولت. لی ره دا پۆسۆ جیاوازی ده خاته پوو له نیوان ده ولت و ده سه لات "حکومه ت"، کاتیک ده ولت به قه واره یه کی سیاسی داده نیئت که به گویری ئه م په یمانه هاتۆته ئارا، به لام ده سه لات بریتیه له کۆمه لیک تاک که کۆمه لگه هه لیده بژیریت بۆ پیاده کردنی ویستی گشتی و پاراستنی گیانی خه لکی و مولک و سامان و ئازادیه سروشتیه کانیان، وه ئاین پیویسته که بۆ هاو لاتیانی کۆمه لگهی شارستانی.

په یمانی کۆمه لایه تی له هه موو شوینیکی ئه وروپا دهنگی دایه وه، چونکه خه لکی به سه ر پیوه بوون بۆ وه رگرتنی سهره ریه گه ل، ئه و سهره ریه ی پۆسۆ به شیوه یه کی سه رنچراکیشانه ی ئه ده بی پۆمانتیکی پوون و پیک گوزارشتی لیکر دبوو. ئیدی پۆسۆ

شوینی بە جۆن لۆک چۆل کردو خۆی بوو بە پێشه‌وای دیموکراتی نوێ و سیستەمی کۆماری. بانگه‌وازی پۆسۆ بۆ گه‌رانه‌وه بۆ سروشت لە کتییی ئیمیل (1762) کاریگه‌ری گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌ بوا‌ری په‌روه‌رده‌ و فی‌رکردندا. پۆسۆ ده‌لیت:پ"یویسته‌ بوار بۆ منداڵ بپه‌خسێنری، بۆ ئه‌وه‌ی ئاره‌زووه‌ سروشتیه‌کانی به‌دی بێنیت. هه‌روه‌ک پێویسته‌ فی‌ری کاری سود به‌خش بکړین، نه‌وه‌ک زمانی ئیغریق‌ی و لاتینی و سه‌رقال کردنیان به‌ فی‌رکاریه‌ بێ که‌لکه‌کان". هه‌روه‌ها له‌ دی‌وکی "هیلویز" پۆسۆ جه‌خت له‌سه‌ر لایه‌نی په‌وشتی ده‌کات و گ‌رنگی هه‌ستی شاراوه‌ی بایه‌خدا‌ری په‌وشت و ئاکار ده‌خاته‌ پوو. بپوای وایه‌ له‌ کۆتاییدا گه‌وره‌یی و فه‌زیله‌ت به‌سه‌ر به‌د ئاکاریه‌کاندا زال ده‌بی، له‌به‌رئه‌وه‌ی پۆسۆ باوه‌ری به‌ سۆزه‌ شاراوه‌کان هه‌بوو. وه‌ سۆزه‌ شاراوه‌کانی وه‌ک ئاراسته‌کارو پینوینییکی کاریگه‌ر له‌ قه‌لهم ده‌دا. هه‌روه‌ها وینیه‌ی ده‌وره‌دانی سروشتی به‌شیوه‌یه‌ک جوان و مه‌زن کیشاووه‌ تیوری هه‌سته‌کانی په‌ت ده‌کرده‌وه‌. هه‌روه‌ک جه‌ختی ده‌کرده‌وه‌ له‌سه‌ر باوه‌ریون به‌ خوداو ئایین و پالنه‌ری ئایینی وه‌ک ئاراسته‌کاریک بۆ خوو په‌وشتی به‌رز. جگه‌له‌مانه‌ پۆسۆ له‌ کتییی "ئیمیلدا" جه‌ختی ده‌کرده‌وه‌ له‌سه‌ر سۆز، ئه‌م کتیبه‌ی وه‌ک کاردانه‌وه‌یه‌ک بوو له‌به‌رامبه‌ر بزوتنه‌وه‌ی ئاوه‌زگه‌ری و پۆشنه‌ری، که‌ گالته‌یان به‌ سۆز ده‌کرد له‌ مرۆڤدا، ئه‌م کتیبه‌ی پۆسۆ بوو به‌ به‌ردی بناغه‌ له‌ بزوتنه‌وه‌ی پۆمانتیک‌ی دا.

مهلانی له‌ نیوان پۆسۆ قۆلتیر:

فه‌یله‌سوفه‌کان کۆمه‌لیکی یه‌کگرتوو بوون، قۆلتیر یه‌کی بوو له‌وان و سه‌رسام بوو به‌ پۆسۆ، وه‌لی له‌ کۆتاییدا ئه‌م دووانه‌ تیکگیران. پۆسۆ باوه‌ری وابوو که‌ مرۆڤ به‌ سروشت چاکه‌.

قۆلتیر خۆی ده‌پاراست له‌ گوتوو‌یژکردن له‌ باره‌ی په‌وشت و ئاکار، که‌ له‌ فه‌لسه‌فه‌ی نیوتن و لۆک بوونی نه‌بوو. به‌لام فه‌لسه‌فه‌ی سروشتی وه‌ها نه‌بوو، به‌لکه‌

بەگوێرەى ئەو بونەوەر چاکە و خراپەى تێدایە، وە مەژۆ له توانایدا هەیه جیاوازی بکات له نێوان پەواو ناپەوا، پەوشتى و بى پەوشتى، لەمەشدا هیچ پێویستى بە دەست تێوەردانى ئاسمان نی یە. تێکگیرانى نێوان ئەم دوو کەلە پیاو دەگەرێتەو بە پۆ پوداویکی ئاسایی. ئەمەش لەسالی 1755 دا پویدا، کاتیک زەمین لەرزە و لافاو بەشیکی زۆرى شارى لیشبۆنەى وێرانکرد، قۆلتێر لە هەمبەر ئەم پووداوە گوتاریکی نوسی و تییدا گومانى له سۆزو بەزەبى خودا دەربری بوو، کاتیک سۆزو بەزەبى خودا پێگە دەدا بەکارەساتیکی هاوشیۆەى لیشبۆنە بەمەش پۆسو نیکەران بوو، وە پەخنەى توندی له قۆلتێر گرت لەسەر ئەو کوفەرەى که پاشکاوانە دەرى برى بوو، وە لەو گومانەى که له خوداوە بەزەبى خودا نواندبووی¹. هەرۆک لۆمەى قۆلتێرى کرد له

1 ئەگەر بێت و سەرنجیکی ئەو کارەسات و پووداوە جەرگ برانە بدەین که بە درێژایی میژوو لێرەولەوێ دووچاری کۆمەلگەى مۆبى بوو، سەرسام دەبین و دەپرسین: چۆن خودا بەم شیۆەیه بە بەزەبیه و ئەم کارەساتانەش سازدەکات و سەدان هەزار مەژۆ دەکاتە قوربانی؟! لەبەرامبەر ئەم پرسیارەدا سەعید نەورەسى له سەرجهمی پەيامەکانى نوور له بەرگی دووهم "مەکتوبات" لا 70 دەلیت: وەك چۆن خودا سیفەتى "الرحمن، الرحيم" بە بەزەبى، بەخشندەى هەیه و بەردەوام ئەم دوو سیفەتەى له بوونەوێردا دەدرەوشێتەو و شوێنەوارى بەزەبى خودا له دروستکراوەکانیدا پەنگ دەداتەو، بەهەمانشیۆە خواوەنى سیفەتەکانى القهار، المنتقم هتد. که پێویستە جاروبار ئەم دوو سیفەتەى خۆى له ناو بوونەوێردا بدرەوشینێتەو و پادەى هێزو دەسلەت و گەورەبى خۆى نیشان بدات و قەدرى بەخشندەبى ئەویش بە ئێمە نیشان بدات "قل هو القاهر فوق عباده". ئەم دوو سیفەتەش ئەم کارەسات و پووداوانەى لێدەکەوێتەو که ئێمە لەبەرامبەرى دەستەوستانین.

جگە لەمە، خۆشمان بەم شیۆەیه ولامى ئەو پرسیارە دەدەینەو و دەلێین: خودا پەروەردیگەر و هەموومان دانمان بە پەروەردیگاریەتى "رەب" دا هێناو. پەروەردیگارىان "رەب" بە مانای خاوەن دێت و خاوەن لەچەندین جێدا ئەمەى دووپات کردۆتەو که من خاوەنى بوونەوێرم بە مەژۆشەو. جا مادام ئەم خاوەن و مشورگێپو بەپێوەبەر و پۆزیدەرى دروستکراوەکانى بێت، مافى ئەوێ هەیه به و یست و مەبەستى خۆى هەر جۆرە بریارێک دەربکات لە ئاست دروستکراوەکانى بى ئەوێ پەخنەى لى بگیرى. چونکە خاوەن مالى مافى هەر جۆرە بریارێکی هەیه له بەرامبەر مالهەى و لەسەر بریارەکەى سەرزەنشت ناکرێ. وەرگێ.

گوتاریکی تردا کە سەبارەت بە لایەنی پەروەستی سەماگەکان نوسی بوو. لە بەرامبەر ئەمەدا ڤۆلتیر لە کتێبی "کاندید" بەرپەرچی دایەو، کتێبی کاندید چیرۆکی پێکەنین نامیز بوو، هەروەها نمایشی کاریکاتری بوو.

کاریگەری پۆسۆ:

پۆسۆ کاری کردە سەر ژمارەیهکی زۆری خەلکی، لە هەردوو چینی بەرزو چینی ناوەرپاست. ئیدی گەرانهو بۆ سروشت بوو هەستی هەموو لایەك. تەنانەت پیاوانی دەربار ئەمەیان دەوتەو، "شارژن ماری ئەتوانیت" یەكی بوو لەوانە. پۆسۆ بوو هاورپی فەیلەسوفی ئینگلیزی داڤید هیوم. جگە لەمە جیگە ی سەرسامی گەلی کەس بوو لە بیرمەندان، لەوانە "تۆماس پین". تەنانەت "پین" بە شیوەیهك پیتی سەرسام بوو کە لە کتێبە کەیدا "هەستە ساغەکان" زۆرینە ی بیروپاکیانی لەو وەرگرت. هەروەها "هیردەر" و "کانت" ی ئەلمانی بە هەمانشیوە بە پۆسۆ کاریگەر بوون. کاریگەری پۆسۆ سنوری بیرمەندانی بری و هاتە نیو خەلکی، بە شیوەیهك هەزاران فەرەنسی "ئازادی و یەكسانی و باریەتی و دیموکراتی و سەرورەری گەل یان" کردە دروشمێك. ئەمەش بلیمەتی و چاپوکی پۆسۆ دەسەلمینی. ئەم کەلە بیرمەندە وەك فەیلەسوفیکی سیاسی ئەو سەردەم دەیویست سیستەمیکی حکومەتی دابمەزینی، کە پاوەستاو بی لەسەر معریفە ی کۆمەلگە و لە خزمەتی بەرژەوێندی کۆمەلگە داییت.

ئینسکلۆپیدیەکان (موسوعیون):

ئینسکلۆپیدیای فەرەنسی بەرپاستی پرۆژیهکی مەزن بوو بۆ نووسینەوێ هەموو ئەو بوارانە ی کە زانست و زانیاری پیتی گەشت بوو، هەروەها بۆ بلۆکردنەوێ بیروپای سیاسی فەیلەسوفەکان. دیدرۆ خواوەنی ئەم پرۆژیه و سەرنوسەری بوو، خۆیشی زۆرینە ی گوتارەکانی دەنوسی، بەتایبەت ئەو بابەتانە ی پەيوەندیان بە تەنکۆلۆجیاو هەبوو. هەروەها "دالمبەرت" هەستا بە نووسینی پێشەکی ئینسکلۆپیدیا. دیدرۆ بۆ

خۆپاراستنی لە گرفت و چاودێری پەنای بردە بەر فیل و خۆپەنادان، کەچی لەگەڵ
 ھەموو ئەمانەشدا دوو جار پێگری بلاوکردنەوێان لێکرد، پاش ئەمە لە ساڵی 1765
 مۆلەتی پێدرا، ھەستا لە دوو توێی بیست و یەک بەرگدا بلاوی کردەووە و دواتر لە سی و
 پینج بەرگدا توانی تەواوی بکات و لە ساڵی 1780 سەرچەمی ئینسکلۆپیدیای
 بلاوکردەووە. لەگەڵ ئەم سی و پینج بەرگدا ژمارە یەک پاشکۆی تایبەت بە نەخشە و
 پێرست و لەوحەکانی چاپکرد. بەھەمان شێوە لە ساڵی 1771 ئینسکلۆپیدیای
 بەریتانی لە سی بەرگدا چاپکرا.

بە ھەزاران کەس داوای ھاوبەشیان دەکرد لەم ئینسکلۆپیدیایەدا کە زۆرینەیان
 دەوڵەمەند و خاوەن سامان بوون. ئینسکلۆپیدیا پێداگری دەکرد لەسەر مافە
 سروشتیەکان و مافی ژیان و ئازادی خاوەنداریەتی و گەڕان بە داوی بەختە وەریدا بەبێ
 ئەو جەخت بکاتەووە لەسەر یەکسانی. ھەرۆھا پێداگری دەکرد لەسەر پەیمانی
 کۆمەڵایەتی، ئەو پەیمانی کە لەنیوان دەسلەت و گەلدا دەبەستری، لەھەمان کاتیشتا
 پێویستی یاسا و سیستەمی بە پێداویستیەکی سەرەکی دادەنا. ئینسکلۆپیدیا
 گوزارشتی دەکرد لە بیروپرای فەیلەسوفەکانی پۆشنگەری ئەوانەیی خاوەنی زۆرتەین
 گوتار بوون. ئەمانە داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی پاشایی کۆتکراویان دەکرد، کە
 تیایدا ھەموو ئەو کۆمەڵانەیی دەبنە خاوەنی دەسلەلاتی سیاسی کۆتەکرین.

پێیازی فەیلەسوفەکان تایبەت بوو بە مافی سروشتی دوو لایەن. بەو مانایە لەلایە
 بانگەشەیان دەکرد بۆ لەناوبردنی گەندەلێ و خراپەکاری و دەرەبەگیەتی و
 بەرپژاریەکانی چینی ئەرستۆکراتی و کۆتایی ھێنان بە کۆیلاوەتی زەوی و باجی گران و
 باجە دەرەبەگیەکان و بیگاری و... ھتد، لەلایەکی تریشەووە داوای دامەزراندنی
 سیستەمی ئابووری کۆمەڵکاری دادوەرانە و لەناو بردنی پاونکاری خانەدانانێان دەکرد،
 کە دەمێک بوو پۆستەکانی سوپا و شوێنە مەدەنیەکانیان بۆخۆیان قۆرخ کرد بوو.

فەیلەسوفان بەمانە دامەزراوەکانیان چاک دەکردو دەسەلات و بەربزاری چینی ناوەرەستیان زیاد دەکردو کاریگەری ئەم چینهیان بەهێزتر دەکرد.

هۆیلباخ:

لە نێو ئەوانەی کە لە ئینسکلۆپیدیادا بەشداریان دەکردو نوسینیان تیایدا هەبوو، هۆیلباخی ئەلمانی بوو (1723-1789). هۆیلباخ خەلکی هەریمی پلانتینات بوو. دواى ئەوەی هاوێ پارێسو بەهۆی ئەو سەرۆت و سامانەى کە هەیبوو توانی دەرگای مالهەکی ئاوەلا بکات لەبەردەم فەیلەسوفان و پۆشنگەرانی وەک دیدرۆ دالمبەرت، ترگۆ، بافۆن و داڤیت هیومی ئینگلیزی. هۆیلباخ بیروباوەڕی خوێ لەو گوتارانەدا پوون کردەووە کە لە ئینسکلۆپیدیادا نوسیویوی. لە گوتارەکانیدا دژایەتی هەموو ئاینەکانی دەکردو نکوڵی لە هەبوونی گیان دەکرد. نوسینە گومرا ئامیزەکانی بوونە هۆی نیکەرانی و پەستکردنی ژمارەیهکی زۆی خەلک تەنانەت باوەرپدارانی ئایینی سروشتی وەک فۆلتیرو کۆمەڵەکی لیتی قەڵس بوون.

بلاگستۆن:

لە ئینگلتەرا ژمارەیهک لە مافناسان و کەسانی یاسایی کاریگەر بە "مۆنتسکیۆ" سەریانهه‌لدا. "سیرولیه‌م بلاگستۆن" (1723-1780)، یه‌کی بوو له‌وانه‌. بلاگستۆن مامۆستای یاسابوو له‌زانکۆی ئوکسفۆرډ و هه‌ستا به‌توێژینه‌وه‌ کردن له‌سه‌ر سیسته‌می یاسایی له‌ئینگلتەرا. له‌سالی (1765) کتێبه‌که‌ی بلاوکرده‌وه‌ له‌ژێرناوی "لیدیوانیک" که نمونه‌یه‌کی کلاسیکی ئەده‌بی بوو بۆ توێژینه‌وه‌ کردن له‌یاسای ئینگلیزی و تێیدا ئەوه‌ پوون کردبوویه‌وه‌ که یاسای ئینگلیزی کۆکه‌ له‌گه‌ڵ یاسای کیشنده‌وه‌ هه‌ریاسایه‌کی تری سروشت.

بیکاریا:

سیزار بونسیا ناسراو به‌ بیکاریا (1738-1794)، یه‌ کێکیتر بوو له‌ که‌سه‌ یاسایه‌کان. بیکاریا خانه‌دانیکی ئیتالی بوو، جگه‌ له‌مه‌ مامۆستای یاسای بوو له‌ زانکۆی میلانو. ئه‌و کاتی ناوبانگی په‌یدا کرد که‌ کتێبه‌که‌ی بلاوکرده‌وه‌ سه‌باره‌ت به‌ "تاوان و سزا"، ئه‌م کتێبه‌ی وه‌رگێڕدرا به‌ سه‌ر چه‌ندین زمانی جوړاو جوړ. بیکاریا له‌م کتێبه‌یدا پالنه‌ره‌کانی تاوان و بنه‌ماکانی سزادانی پوون کردبوویه‌وه‌ و داوای ده‌کرد په‌وشی زیندانیه‌کان چاکبکری و ئه‌شکه‌نجه‌و سی‌ داره‌و ده‌ستگرتن به‌ سه‌ر سه‌روه‌ت و سامان نه‌هێلدری و به‌ مامه‌له‌یه‌کی مرۆییانه‌ مامه‌له‌ له‌ گه‌ل زیندانیه‌کان بکری.

په‌خنه‌گرتن له‌ تیۆری په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی:

له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا تیۆری په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی که‌وته‌ به‌ر په‌خنه‌ی پۆشنبیران، به‌وه‌ی که‌ په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی له‌ ده‌ره‌وه‌ی میژوودایه‌، چونکه‌ میژوو هه‌یج شتیکی له‌م شیوه‌یه‌ی له‌خۆدا هه‌لنه‌گرتوه‌و هه‌یج کاتیک پووی نه‌داوه‌و میژوو باسی په‌یمانیکی وه‌ها ناکات که‌ له‌ نیوان ده‌سه‌لاتدارو ژێرده‌سته‌کانی دا به‌ سترابیت به‌مه‌به‌ستی پێکهێنانی ده‌وله‌ت. ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر گریمانه‌ی هه‌بوونی په‌یمانیکی له‌م شیوه‌شمان کرد، ئه‌وا جیلی داهااتوو هه‌یج په‌یوه‌ندی که‌ به‌م په‌یمانه‌وه‌ نییه‌. له‌م لاشه‌وه‌ لایه‌نگرانی په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی ولامی ئه‌م په‌خنه‌یان ده‌دایه‌وه‌و ده‌یانگوت: "مه‌به‌ست له‌م تیۆره‌ پووداویکی میژووی نی یه‌ که‌ پووی دابیت، به‌لکو یاسایه‌کی لۆژیکیه‌ بو پێکهێنانی کۆمه‌لگه‌یه‌کی سیاسی. "دیفید هیوم" یه‌کی بوو له‌و که‌سانه‌ی که‌ هه‌یرشی توندی ده‌کرده‌ سه‌ر ئه‌م تیۆره‌و ده‌یگوت: "ئه‌مه‌ ئه‌فسانه‌و پروپوچیه‌ له‌ میژووداو و پێنه‌ کردنیکه‌ له‌ لۆژیکدا، ئاوه‌زی مرۆفی سه‌ره‌تایی زۆر که‌متر بووه‌ له‌وه‌ی په‌ی به‌ په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی به‌ری. له‌ راستیدا ئه‌وه‌ دابو نه‌ریت بووه‌ وایکرده‌و مرۆف ده‌وله‌ت په‌سه‌ند بکات. خه‌لکی هه‌ر له‌و کاته‌وه‌ی منداڵ بوون پاهاتبوون له‌ سه‌ر ئه‌وه‌ی خۆیان

به ملکه چی ببینن له بهرامبه ر ده ولت، وه هیچ کات گرنگیان نه ده دا به زانی نی چۆنیه تی دروستبوونی ده ولت و گه شه کردنی. مرقیش له دوا ی دروست بوونی ده ولت خاوه نی ئازادی ته وا و نه بوو تا وه کو ده سته ردار ی بی ت چونکه خاوه نی هی ز نه بوو". هه ر له دریژهی قسه کانی دا ده لی: "له راستیدا ده ولت له سه ر بنه مای سودو که لک داده مه زری، وه هه ر ئه م سودو که لکه هوی خپوونه وه ی مرقه له شوینی ک، نه وه ک بۆ پیکه ی نانی کۆمه لگه یه ک. کاتیکیش مرقه به بنه پهرت خۆپه رست و خۆویسته ئیدی پۆویستی به ده سه لاتی ک ده بی ت بۆ ئه وه ی ئارامی بچه سپینی و دوژمنکاری و ناته بایی یه کتر قه ده غه بکات". هه رچه نده ئه وه ی له م باره یه وه و ترابی راستن، به لام په یمانی کۆمه لایه تی و مافی سروشتی گرنگی زۆریان هه بوو له بلاوکردنه وه ی چه مکی ئازادی و دیمو کراتی و مافی مرقو به دیه ی نانی ده سه لاتی کی دادگه رانه که هی زه که ی له گه له وه بی ت. هه روه ها په یمانی کۆمه لایه تی داواکاریه کانی خه لکی راست و ته وا و له قه له م ده دا، به وه ی که خه لکی مافی ئه وه یان هه یه حکومه تی خۆیان دامه زری ن، ئه وانه شی ده سه لاتدارن خۆیان دیاریان بکه ن و ده سه لاته کان له یه کتری جیا بکه نه وه.

ئابووری ئاوه زگه ره کان :-

پیشکەوتنی ئابووری و بازرگانی و کشتوکالی کاریگه ری به هیزی هه بوو له سه ر ئابووری. ئیدی هه ندی له پۆشنگه ران ده ستیان کرد به راڤه کردنی دیارده ئابوریه کان به راڤه یه کی ئاوه زگه ری. له راستیدا ئه و تی پوانین و تیۆرانه ی که له سه ده ی شانزده وه سه ر یانه له دابوو تا ئه و کاته ش باو بوون، ئه مه ش تیۆری بانگه شه کارانی مه زه بی بازرگانی بوو. ئه م مه زه به هه مان ئه و سیاسه ته ئابوریه بوو که ئیسپانیای پرتوگال و هۆلندا و فه ره نسای سه رده می پیشیلیۆ و کۆلیبیۆ گرتبوویانه بهر، وه به شیوه یه کی گشتگیرو ته وا و تیۆری بازرگانی و پاراستنی بازرگانیا ن پیاده کرد. به هه مان شیوه ئینگلته را له سه رده می کپۆمۆویل و چارلسی دوو هه م جه ختیان له سه ری ده کرده وه ئه مه ش به دارشتنی یاسای که شتیوانی، که به پیی ئه م یاسایه پۆیست بوو کالاکان له سه ر که شتی ئینگلیزی بار بکری ن. به لام له سه ده ی هه فده ئابووریه ئاوه زگه ره کان

پیداگریان دەکرد لە سەر هەلۆشانندنەوهی ئەم سیاسەتە ئابووریە. شیاوی باسە "سیرای ئیتالی و مونشیریتین ی فەرەنسی و تۆماس مۆن ی ئینگلیزی" لەو کەسانە بوون کە داوای هەلۆشانندنەوهی ئەم سیاسەتەیان دەکرد. تۆماس مۆن هەستا بە پافەکردنی تەرازوی بازرگانی نێوان هاورده و هەناردە و، ئەوهی خستەپوو کە لە قازانجی گەل دایە ئەگەر بێت و هەناردە ی زیاتر بێت لە هاورده.

ئامار:

لەنیوهی سەدهی هەژده زانستی ئامار سەرپهه‌لدا. یه‌که‌م که‌س که‌ هه‌ستا به‌ ئامارکردنیک وێ، بازرگانی ئینگلیزی جۆن کرانت بوو (1620-1674). "کرانت" کاته‌ بۆشه‌کانی پرده‌کرده‌وه به‌ کۆکردنه‌وهی زانیاری له‌باره‌ی مردن به‌هۆکاره‌ جۆراوجۆره‌کان. کتێبه‌که‌ی له‌ ژێر ناوی "سەرجه‌کان" له‌ ساڵی (1662) به‌ چاپ گه‌یاند. پاش ئەمه‌ هه‌ل‌بژێردرا به‌ ئەندامی ئەکادیمیای پاشایی. هه‌روه‌ها "ولیه‌م پیت" (1623-1687) هه‌ستا به‌ پوێتوکردنیک سهرتاسه‌ری ئێرله‌نداو به‌شیکێ ئینگلته‌را. له‌کتیبی "گوتاره‌کان" له‌باره‌ی باجه‌کان ئەوه‌ی پوون کرده‌وه که‌ نرخێ که‌لوپه‌ل حکومه‌ت پێکی ناخات به‌ ل‌کو ئاستی کارو خه‌رجی و ب‌ری پ‌یویستی بۆ به‌ره‌مه‌ینانی نرخه‌که‌ی دیاری ده‌کات.

فیزۆکراته‌کان:

له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده نه‌گونج‌او‌ی مه‌زه‌به‌ی بازرگانی له‌گه‌ڵ پ‌یشکه‌وتنی ئابووری ده‌رکه‌وت و زانیان که‌ له‌گه‌ڵ گه‌شه‌سەندنی ئابووریدا ناگونج‌ی. "ولیه‌م پین" ی- ئینگلیزی پ‌یشتەر ئاماره‌ی به‌وه‌دا‌بوو. "بیکاریا" ی- ئیتالی مامۆستای ئابووی و یاسا، ه‌یرشیکرده‌ سەر پارستنی بازرگانی. "بیکاریا" یاسا‌کانی په‌یوه‌ندی ن‌یوان گه‌شه‌سەندنی دان‌یشت‌وان و ئاستی گوزه‌رانی خه‌لکی له‌کتیبی "تاوان و سزا" دا پافه‌کرد، هه‌روه‌ک "کار" ی به‌ بنه‌په‌تی سه‌رمایه‌داری داده‌نا. له‌نێو پ‌ۆشنه‌گرانی سەده‌ی هەژده

کۆمەڵەیەك لە فەرهەنسا دەرکەوتن کە ناوی خۆیان نا "فیزۆکراتەکان" یاخود "سروشتیەکان"، ئەوانە شۆینکەوتە ی دکتۆر "فرانسوا گینا"ی - بوون، کە لە دەرباری لۆیسی پازدەدا پزیشک بوو.

"گینای" سوپرخواردنی سەرمايە ی وەك شیوەی سوپی خوین دادەنا. بەگوێرە ی ئەمەش سیاسەتی پاراستنی بازرگانی سیاسەتییکی نا تەندروست و زیاندارە. "گینای" زیاد لە پیویست باوەری بەخۆی هەبوو، خۆی وەك زانیەکی گەورە دادەنا. ژمارە یەك لە پۆشنبیران لە دەوری کۆبوونەو وە ناویان لەخۆیان "فیزۆکراتەکان". گینای ئەو ی لەزەویدا هەبوو لەکانزاو بەهەمی کشتوکالی بە سەرچاوەی بنەپەتی سامانی دادەنا، بە گوێرە ی ئەمە کشتوکال سەرچاوەی سەرەکی دەتات، پیشەسازی و بازرگانیش لەپوانگە ی ئەو دا سامان بەدی ناهین، بەلکۆیان دەیگوازنەو و یاخود دەیگۆن. لەبەرئەو کۆت کردنی بازرگانی و پیشەسازی ناتەندروستە و دژی بەرژەوەندی ئابووری ولاتە. لەمەو و پیویستە سیستەمی باج لەفەرەنسا بگۆرێ و بازرگانی و پیشەسازی ئازادبکری و ئابووری سەرپەست بکری، هەروەها باج تەنها لەسەر زەوی دابنری و شیوازی باج سەندن ئاسان بکری لەفەرەنسا. "گینای" کتییکی لەژێر ناوینیشانی "ئابووری" لەسالی (1758) بلاکۆردەو. شیاوی باسە سیاسەتوانی بەناوبانگ "ترگۆ" لەنیو ئەو فیزۆکراتانە بوو.

ئادەم سمیس (1723-1790):

"ئادەم سمیس" ئابووری ناسییکی سکۆتلەندی و مامۆستای فەلسەفە ی ئەخلاق بوو لە زانکۆی کلاسکۆ. "سمیس" هۆگر بوو بە فەلسەفە ی پۆشنگەری و یاسای سروشتی و مافە سروشتیەکان و کاتیکی زۆری بەسەربرد لە توێژینەو وە کردن لەیاسا سروشتیەکان، کە بەگوێرە ی ئەم یاسایانە گەل دەتوانی سامانی خۆی زیادبکات. ئەو ماوێەك لەفەرەنسا مایەو و لەویدا هاوپیەتی فیزۆکراتەکان بەگشتی و "گینای" دەکرد بەتایبەتی، تەنانەت زۆر لە بیروپا و تیپوانی ئەوانی وەرگرت. سمیس

له کتیبه کهیدا "سامانی نه ته وه کان" که له سالی (1776) چاپی کرد، گوزارشت له بنه ماکانی بازرگانی چینی ناوه پاست ده کان، ئه و بنه مایانه زیاتر جهخت ده که نه وه له سه ر پپوژده تاکه که سیه کان و کیپرکیی ئازادو چالاکی بازرگانی. وه ئه وه شی پوونکرده وه که کاروباری ئابووری وه که ته وای کاروباره کانی تری مروژده مان سیستمی سروشتی بونه وهر حوکمی به سه ردا ده کات. "سمیس" ئه و بنه مایه ی مه زه بی بازرگانی رهت ده کاته وه که ده لی: "به رژه وه ندی گهل پیویستی به بالاده ستی ده سه لات هیه به سه ر کاروباره بازرگانیه کانیدا". له به رامبه ر ئه وه دا ده لی: "باشترین پێگه بۆ بره ودان به به رژه وه ندی گهل بریتیه له پپوژده ی ئازاد، هه روها ئازادی تاکه که س له کرپن و فروشتن و به کرێ گرتن و به کرێ دان به بی ده ست تیوه ردنی حکومه ت". هه روه که ده لی: "ته گه رهات و بوار په خسیندرا بۆ تاکه که س بۆ ئه وه ی خۆی شوین به رژه وه ندی خۆی بکه وی به گویره ی بنه ماکانی ئاوه زو پۆشنه گری، وه به بی ده ست تیوه ردانی ده ولته ت و دروست کردنی له مپه ر له به رده میدا، ئه و به شیوه یه کی ئۆتوماتیکی و به سروشتی خۆی به هۆی کیپرکیی ئازاده وه هاوسه نگی دروست ده بی له نیوان خواست و خسته نه پوودا. به م پێگه یه ده توانری پووبه پوی خسته نه پووی جیهانی ببینه وه بۆ به ره مه هینان و دابه شکردنی کالاکان به باشترین شیوه ". "سمیس" له جیاتی بازرگانی و کشتوکال جه ختی له سه ر "کار" ده کرده وه به تاکه سه رچاوه ی سامانی ده دایه قه له م، له به رئه وه به پیویستی ده زانی کار دابه شکردن بیتته ئارا. هه روها داوی له ده ولته ت ده کرد که قۆرغکاری و کووت و به نده کان له سه ر بازرگانی و پیشه سازی لابه ری و بوار بره خسینی بۆخواه ن کارو بازرگانان، به وه ی که خویان به شوین موماره سه ی کارو به رژه وه ندیه ئابووریه کانیاندا بچن، به بی ئه وه ی ده ولته ت کۆسپ له به رده میان دروست بکات، چونکه ده ستی نه دیتراو بره و به به رژه وه ندی نه ته وه ده دات.

له جیگه یه کی تردا "سمیس" ده لی: "له کاروبار بگه پێ باخۆی پپه وی خۆی بگری". ئه م کتیبه ی سمیس بووبه کۆله گه ی سیاسه تی ئابووری ئینگلیز له سه ده ی نوژده. له پاستیدا سمیس به پپێچه وانه ی فیزۆکراته کان، له نوسینه کانی دا جه ختی

دەکردەووە لەسەر پەییوەندی ئالوگۆرکاری لەنێوان زەوی و کارو سەرمايەدارو
هۆکارەکانی سەرەپۆیی و سەرکەوتن لە بەدەست هێنانی سامان، لەکاتییدا
فیزۆکراتەکان جەختیان لەسەر زەوی وزار دەکردەووە. بیروراکانی سمیس وەك
بەشیکی گرنگو پر بایەخ لە زانستی ئابووری نوێدامایەووە.

پێشکەوتنی توێژینه‌وه‌ جوگرافی وزمانه‌وانی و پەگەزیه‌کان:

سەدە‌ی هەژدە بە‌رده‌وامی دان بوو بە پۆژگاری دۆزینە‌وه‌ جوگرافیه‌کان و ناسینی
گە‌له‌ نە‌ناسروە‌کان و ولاته‌ نە‌دۆزراوە‌کانی جیهان. "کاپتن کوك" لە‌ سالی (1769)
توانی ئوست‌رالیای نیوزلە‌ندا و هە‌ندی د‌وورگە‌ی تر لە‌ زە‌ریای ئارام بدۆزیتە‌وه‌. جگە‌ لە‌ مه‌
هە‌ندی لە‌ دە‌ریاگە‌رانی تر توانیان ناوچه‌ نە‌زانراوە‌کان بدۆزنە‌وه‌ و ئە‌و گە‌لانی بناسن کە
پیشتر نە‌ناسراو بوون. ئە‌مجا بابە‌تگە‌لیکی زۆریان لە‌ بارە‌ی ئە‌وان و ئە‌و ولات و ناوچانە
نوسی، دواتر بە‌هۆیە‌وه‌ توێژینه‌وه‌ی نوێ لە‌ بارە‌ی زمانە‌کان و نە‌تە‌وه‌ و پە‌گە‌زه‌
م‌روییە‌کان سە‌ریه‌ه‌لدا. هە‌ر وە‌ك فەرە‌ه‌نگی جۆراو جۆر پە‌یدا بوو، وە‌ك فەرە‌ه‌نگی
"جۆنس" بۆ زمانێ ئینگلیزی لە‌ سالی (1755)، فەرە‌ه‌نگی زمانی فەرە‌نسی
لە‌ سالی (1694)، ئە‌مە‌ و جگە‌ لە‌ فەرە‌ه‌نگی "ئە‌دیلتن" لە‌ بارە‌ی زمانی ئە‌لمانی لە‌ نێوان
(1774 بۆ 1776).

گرنگی دان بە‌ زمانە‌کان دە‌ستی پێکرد، لە‌ وانه‌ "سیرولیه‌م جۆنز" لە‌ زمانی عەرە‌بی
و فارسی، دواتر دە‌ستی بە‌ توێژینه‌وه‌ کردن کرد لە‌ "سانسکریتی" و پە‌ییوە‌ندیە
زمانە‌وانیە‌کانیان بۆ دە‌رکە‌وت لە‌ نێوان زمانە‌کانی هیندی و ئە‌وروپی "ئاری". لە‌م نێوانە
پزیشکی ئە‌لمانی "بلومین باک" (1752-1840)، کە‌ لە‌ توێژینه‌وه‌ کردن لە
فیزیۆلۆژی "کارئە‌ندام زانی" و دابە‌شکاری پە‌گە‌زه‌ م‌روییە‌کان لە‌ سەر بنە‌مای پە‌نگی
پێست و پوخساری م‌رۆڤ قول بوو ب‌وویە‌وه‌ و توانی پێنج پە‌گە‌زی م‌رویی لە‌ یە‌کتر جوێ
بکاتە‌وه‌، کە‌ بریتین لە‌: "پە‌گە‌زی سپی قە‌وقازی، پە‌گە‌زی پە‌نگ زە‌ردی مە‌غولی، م‌الای

گەنم پەنگ یان بۆر، زنجی پەش پووخسار، هیندی سوری ئەمریکی". شیاوی باسە ئەم پۆلێن کردنە تاماوەیەکی درێژ بەکارهێندرا.

بەزوتنەوێ مرۆگەری:

ئەم بیروبۆچوونانەی کە لە پۆژگاری ئاوەزو پۆشنگەری بەربلاو بوو، لە پووخساردا وەك بەزوتنەوێەك خۆی نیشاندا کە ناوێرا (بەزوتنەوێ مرۆگەری)، کاتیێک ئەم بیروبۆچوونانە قیەم و پێزی مرۆفیانی لە گەڵ خۆیان هەڵدەگرت و ئارەزووی چاککردنی پەوشی مرۆفیانی دەکرد. فەیلەسوفانی پۆشنگەری بانگەشەیان دەکرد بۆ چاککردنی کۆمەڵگە و دام و دەزگای فەرمانپەرەیی و سیستەمی سیاسی لە ژێر پۆشنای بیروپراکانی "لۆک و مۆنتسکیۆ و ڕۆسۆ و بنیسام و ئادەم سمیس و گینای.... هتد"، ئەوانەیان کە داوایان دەکرد دەست هەلگرن لە داگیرگەکان و بازرگانی کۆیلە هەڵبەشێننەوێ و لە مرۆفایەتی بکۆڵنەوێ و بارودۆخیان چاک بکەن. چاکسازی کردن لە پوانگەیی ئەم بیرمەندانە، بریتی بوو لە ئازادکردنی مرۆف لە سەرشارپێ و کۆیلەیی، بەشیوەیەك هەست بکات کە ئەم دروستکراویکی پێزلیگیراوە، هەر ئەمەشە دەبیته هۆی پیکهێنانی کۆمەڵگەییەکی بالاو بەهۆیەوێ دەتوانرێ پەوشی ئابووریەکی چاک بکری و بەهاکانی مرۆفی تێدا تەواوبکری. دەگووترێ: "کە ئەگەر بیته و مرۆف پزگاریبوو لە کۆت و بەندەکان و پێشتی بەخۆی بەست و ئاوەزی خۆی خستەکار، کۆمەڵگەییەکی تێرۆتەواو دروستدەکات لە پووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی". لە پوانگەیی ئەواندا پێویستبوو چاکسازی یاساکان بگێتەوێ، بەتایبەت ئەوێ پەيوەست بوو بە سزا، هەروەها بەپێویستیان دەزانی لە گەڵ تاوانباراندا بەمامەڵیەکی مرۆیانە مامەڵە بکەن و لەم میانەدا داویان دەکرد ئەشکەنجە و سیّ دارە کۆتایی پێبھێندرێ. هەروەك هانی حکومەتەکانیان دەدا گەلانی خۆیان پۆشنبیر بکەن، بەتایبەت چینی هەژارو کەم دەرامەت، ئەمەش بەکردنەوێ قوتابخانەییەکی زۆر کە حکومەت خۆی خەرجی بکێشی. لەلایەکی ترەوێ

فەيلەسوفان داوايان دەکرد جەنگە سىياسى و داگیرکاری و ئاينى و پرەگەزىەکان بوەستىندرين و لەجیگایاندا ئاشتى سىبەر بەسەر جیهانداپکات.

جیهانیەتى پۆشنگەرەن :-

"کۆزمۆیولیتانیا" یاخود جیهانیەتى، ئەو پرسە بوو پۆشنگەرەن بانگەشەیان بوى دەکردو بەشیک بوو لە بزوتنەووەکەیان. ئەمە بریتى بوو لە داخوازى پۆشنگەرەن بۆ ئاشتى و برایهتى نۆوان گشت مەژەکان. کاتیک مەژە زیندەوەرێکى کۆمەلایەتیه، ئەم پەوشتەى مەژە تەنھا تاییبەت نییە بەکۆمەلگەیهکى بچوک، بەلکە دەتوانرێ بۆ کۆمەلگەیهکى زۆر گەورەش پیادە بکری. کەواتە بەختەوەرکردنى هەموو تاکیک لە تاکەکانى مەژە ئەرکێکى مەزنە لەسەر شانى سەرجهەم کۆمەلگە. چونکە مەژەکان لە گەڵ یەکتى بران. پۆشنگەرەن داوايان دەکرد نەتەووەگەریەتى و هەریم گەریەتى کۆتایى بێت و هەموو دەستبگرەن بە نیشتمانیەتى جیهانى (کۆزمۆیولیتانیه). زۆرینەى بیرمەندان سەرەپای جیاوازی نەتەووییان خۆیان بەئەوروپى یاخود جیهانى ناوژەد دەکرد، ئەوەتا "تۆماس پین" لەم بارەیهووە دەلیت: "جیهان نیشتمانیەم و مەژەکان برام". هەرۆهە پۆسۆ هەرچەندە سويسپرې بوو بەلام خۆى بەئەوروپى لەقەڵەم دەدا. ئەمە بیرکردنەوێ هەریەکە لە "فۆلتیرۆ بنیسامو ئادەم سمیس" یش - بوو. ئەم بلیمەت و کەلەپیاوانە توانیان کار لە فەرمانرەوا خۆسەپینەکان بکەن لەسوک کردنى دەسەلاتى پەرەیان.

بیری کۆزمۆیولیتانیه یاخود نیشتمانیەتى جیهانى پێگر نەبوو لەبەردەم باوەرپوون بەنەتەوايهەتى. لە پوانگەى بیرمەندان دا نەتەوايهەتى یەکیەتیهکى پێوانەییە بۆکۆمەلگەى مەژووى دابەشکراو بۆنەتەووە گەورە و بچوکەکان. هەندیکیان لە هەندیکى تریان لە زۆریک لە شتەکان لە یەکتى جودان، وەلى هەموویان بەژدارن لە تاییبەتمەندیە گشتیهکان. بیری نەتەوايهەتى لە کاتیکدا پرسیکى سىياسى بوو، لە کاتیکى تریدا پرسیکى

پۆشنبیری بوو، به لām به گشتی بانگه شهی ده کرد بۆ مافی چاره ی خۆنوسین و مافی تاک له دامه زانندی ئه و ده وله ته ی که ئاره زووی لییه تی. له و سهرده مه دا ئه و بیرو باوه ره باو بوو که ده لیت: " نه گه ر خه لکی پرزگاری بوو له و ته وقانه ی که دابو نه ریت به درێژی سهرده کان به سه ریدا سه پاندونییه تی، وه توانی ئه و مافانه ش به ده ست به یینیست که پۆشنگه ران بانگه شه یان بۆ ده کرد، ئه و کاته ده توانن هه ره موویان له هیمنی و ئاسایش بژین و براهیه تی له نیوانیان بلاو ده بیته وه ".

ئه وه ی جینگای هه لۆیسته کردنه ئه و داوایه ی که ئه وان بانگه شه یان بۆ ده کرد له سه ر بناغه ی مرۆی بیا کرابوو. کاتیک ده بینین ئه وان بیرمه ندو چاکساز بوون و چاکه ی مرۆی و چاککردنی کۆمه لگه ی مرۆیان گه ره ک بوو، هه روه ها خۆیان به دوور ده گرت له کاری نامرۆقانه ی وه ک: چه ک و کوشتن و تۆقاندن و گرتن و ئه شکه نجه دان. ئه وان ئه مانه یان ناشیرین ده کردو له پاشماوه ی ناشارستانییه ت و به په ریه تیان له قه له م ده دا. به هه مانچه شن له درژی دیکتاتۆریه ت و ده سه لاتی تاکه که سه ی پاوه ستان، هه روه ک داوای دیموکراسیه تیان ده کرد، وه ک باشترین ئامراز بۆ کۆکردنه وه ی هه ریه که له ئازادی تاکه که سو ده سه لاتی سیاسیی و خۆدوور گرتن له کاری توندو تیژی و پرێزگرتن له بیروپرای یه کتری و پاراستنی پله و پایه ی مرۆف. پۆشنگه ران هه بوونی دروستکاری بونه وه ریان په رت نه ده کرده وه (ته نها چه ند که سانیکیان نه بیست، ئه مانیش کاریگه ریان که م بوو). ئه مان له گه ل ئه وه ی که باوه رپان هه بوو به یاساکانی نیوتن له فیزیایو بیرکاری، به لām سه رسام بوون له به رده م مه زنی و گه وره یی په روه ردیگارو واقیان و پمابوو له تواناداری ئه و زاته به رزه .

فه له سه فه ی پۆشنگه ری و نویسنی میژوو:

زانسته سروشتیه کان و بیرکاری کاری کرده سه ر پێشکه وتنی زانسته کۆمه لایه تیه کان و سیاسه ت، به تابیه ت میژوو که داده ندری به دایکی زانسته کۆمه لایه تیه کان و سیاسه ت. هه روه ک داده ندری به سه رچاوه یه کی ئه ساسی بۆ هه لێنجانی فکروه حه قیقه ته کان. هه ر دوو سه ده ی حه قده و هه ژده بینه رو شاهیدی

په ره سه ندنی توژیښه وهی میژوو بوون، که پشتی ده به ست به پرخنه و لیکدانه وه. توژیښه ران جه ختیان ده کرده وه له سه ر پاستی و دلنیا به خشی به لگه نامه کان و، پابردوویان به شیوه یه کی بابه تیانه پځه ده کرد.

جان بودانی فه پهنسی یه کی بوو له و مافناسانه ی که له بواری میژوودا تیده کوښا، "بودان" له ئان و ساتی جه نگی نیوڅویدا داوای پیاده کردنی گیانیکی زانستیانه ی ده کرد له نویسنه وه ی میژوودا. له پوانگه ی ئه ودا لایه نی جوگرافی و ئاووه و کاریه گری هه یه به سه ر داهاتوی گه لان، هه روه ک کاریه گری هه ستی نه ته وه یی و ئاینی و خسته پوو له سه ر توژیښه ر ی میژوو، به مه ش پیگه ی څوڅ کرد له به رده م مونتسکیو. به م شیوه یه ده بینن جان بودان له نیو ئه و پیشینه دابوو که پیگه ی توژیښه وه ی میژوو یان پوښن کرده وه و بناغه یان بوی دارپشت. "سکالیرکری" هۆلندیش له م پوه وه له بودان که متر نه بوو، "سکالیرکری" خاوه نی ئاستیکی به رزی زانست و زانیاری و بیرکردنه وه یه کی قول بوو، که پیگه ی زانستی بو پرخنه یی میژووی دمه زراند.

جان مابیلون (1632 - 1707):

مابیلون داده ندری به مه زنترین میژوونوس و لیکوئیار له سه ده ی حه فده، که زۆربه ی ژیا نی له توژیښه وه کردن له مه پ به لگه نامه میژوویه کان به سه ربردو هه لسا به دانانی بناغه و بنچینه بو توژیښه وه کردن له به لگه نامه ی میژووی. به مه ش کومه له که ی "په هبانی سه نتماور" ی هاندا بو ئه وه ی به لگه نامه میژوویه کان کوښه نه وه و پرخنه یان لی بگرن پیش ئه وه ی بلاوی بکه نه وه. له سالی 1733 کومه له ی سه نتماور سه رچاوه کانی میژووی فه ره نسایان چاپ کرد. مابیلون وه ک پرخنه گرو میژوو نووس له پیشینه پیښه نگه کانه سه ره پای هه ندی که م و کورتی.

هه روه ها میژوونوسی ئیتالی موراتوی (1672-1751) هه ستا به هه مان ئه وکاره ی مابیلون یی هه ستابوو، ئه مه ش له مه پ میژووی ئیتالیا له سه ده کانی کۆن و ناوه پاست.

لە ھەردوو سەدەى ھەڤدە ھەژدە چەندەھا کتېبخانەى گەورە پەيدا بوون و کتېبخانە کۆنەکانىش گەورە بوونيان بە خۆيانەوہ بينى وەك کتېبخانەى ڤاتىکان و ئامبروز لە ميلانو. ھەروەھا کتېبخانەى پروسيا کە دامەزىنراو پاشان فراوان بوو. بە ھەمانچەشن کتېبخانەى گشتى ڤەرەنساو مۆزەخانەى برىتانىا. ئەمەو جگە لە کتېبخانەى بۆدليان لە زانکۆى ئۆكسفۆرد. ھەموو ئەمانە لەم دوو سەدەىدەدا گەورە و فراوان بوون.

پىگەى رەخنەگرتنى تازەش لە ئىتالىا بۆ تووژىنەوہ مىژووى لە سەردەستى ڤىکو سەرى ھەلدا.

کۆندروس:-

"مارکىزدى کوندروس" دادەنرئ بە کۆتا ڤەيلەسوفى پۆشنگەرى. کوندروس زۆرئى لە بىروپاکانى ڤۆلتېرى وەرگرت و کەمىكىشى لە پۆسو. ئەو لە ژمارەىەك لە گوتارە سياسىيەکانى ئەوہى پوونى کردەوہ کە بە سەرىەکدا کەلەكە بوونى مەعريفەت لە پىگەى ھەستەوہرەکانەوہ دەبىتە ھۆى چاککردنى دامەزراوہ مۆيىيەکان و پەگەزى مۆڤ وەك دروستکراوئىكى زىندوو.

لە گوتارىكى تردا لە مەپ کارىگەرى شوپشى ئەمريکا لە سەر ئەوروپا، پۆلەى گەلەكەى خۆى ئاگادار کردەوہ لە سەر سوودەکانى ياساى سروشتى. ھەروەك چۆن ئەم ياسايانە لە ئەمريکا جئ بە جئ کراوہ. کوندروس جەختى دە کردەوہ لە سەر چاکسازى سەرتاسەرى لە ڤەرەنسا. وە لە کتېبە بە ناوبانگەكەى "خستەنەپووى سەر جەم مىژوو بۆ پيشکەوتنى ڤکرەى مۆڤايەتى". ئەوہى پوونکردەوہ کە شوپش خەلکى دە گوازىتەوہ لە قوناغى رابردوو، واتا لە گەشەکردنى مىژووى کە بە شوپشى کارتيزى (ڤەلسەفەى ئاوەزگەرى دىکارت) دەستى پىکرد، بەرەو قوناغىكى تر کە تىيدا مۆڤايەتى دەگاتە

تێرو تەواوی و چلەپۆپە و لەسەروی هەموو ئەو مەترسیانە دەبێت کە هەرەشە ی ئی دەکەن.

کوندروس باوەپی وابوو کە مڕۆڤ پێشکەوتنی بۆ پێکخراوە، ئەمەش دیتەدی بە چاککردنی تایبەتمەندیە پەوشتی وەزری و تەنانەت بایەلۆجیەکانیش. بەم شیوەیە دەبینین بزرتنەوێ ئاوەزگەری و ئەزمونگەری و ئەخلاقى کە هەریە کە لە پۆسۆو قۆلتیرو لۆک گەشەیان پێدا، بەتیۆری "کوندروس" لەبارەى پێشکەوتنی کە مالى مڕۆڤ کۆتایى پى دەهات.

پاشماوێ کلاسیکی لەوێژەو ھونەر لە سەردەمی ئاوەزو پۆشنگەری:

ئەوروپییەکان لە هەردوو سەدەى حەڤدەو ھەژدە وەك خۆیان مانەو و ھەر بەردەوام بوون لە دەستگرتن بەبیری کلاسیکیزم کە لە هەردوو سەدەى پێشتر سەریھەلداو بڵاوبووێوە. شارستانیەتى یۆنانى و پۆمانى بالادەستى و پێزى خۆى سەپاند بەسەر چینی پۆشنبیر.

کلاسیکیزم ھەژموونى کرد بەسەر وێژەو ھونەر و پەرەردەو فێرکردن لە هەردوو سەدەى حەڤدەو ھەژدە، بەشیوەیەك کە چینی پۆشنبیر ھێچ سودێکیان بەدى نەدەکرد کە لە پۆشنبیری بیری سەدەکانى ناوەراست بیدورنەو. سەردەمى "دانتي" بەلایانەو سەردەمى بەرەریەت بوو. ھەر وەك شاعیریكى ئینگلیزى بەناوى "ئۆلیڤەر گۆلد سیمپس" دەلیت: ھۆکارى ناویانگى دانتي ناپۆشنى نوسینەکانى بوو.

ھۆکارى بەسوك سەیرکردنى سەدەکانى ناوەراست و دەستگرتن بەشارستانی کلاسیك، دەگەپێتەو بۆئەوێ کە فەیلەسوفانى پۆشنگەری لە پۆلەو وەچەى مڕۆگەرانى سەردەمى بوژانەو بوون، ھەربۆیە ئارەزوو مەیلی بابو باپیرانیان بەمیرات گرت کە گالتهیان بەسەدەکانى ناوەراست دەکردو شارستانی کلاسیکیان بەھەند دەگرت. فەیلەسوفان و پۆشنگەران پۆشنبیر دەبوون بە پۆشنبیریەكى کلاسیكى و زمانى

یونانی و لاتینی و وێژ و فەلسەفە ی کلاسیکیان دەخویند و دیراسەیان دەکرد. وێژ و دەستە وێژەکانی دیموستیس و شیشرۆن له ووتار و نووسیندا بەکار دەهێنرا ئەمە جگە له له بەکار هێنانی شیعرەکانی ھۆمیرۆس و فەرگیل.

ھونەری ھەردوو سەدە ی ھەژدە بەردە و امیدان بوو بە ھونەری سەردەمی پینسانس. ھونەرمەندانی تەلارسازی شوینی ئاسە و ارەکانی ھونەرمەندانی سەردەمی پینسانس دەکەوتن، وەك "میخائیل ئەنجۆ". شیوازی کلاسیکی له بیناکردنی کۆشک و خویندنگە و زانکۆکاندا بەکار دەهێنرا. ئەم شیوازه کلاسیکیە بەربلای ھەردوو سەدە ی ھەژدە و ھەژدە بە "باروک" ناسرا.

لە ھەر نەسا دا کۆشکی "لۆکسمبەرگ" کە بۆ شاتن ماری میدتچی بیناکرا بوو، ھەر لە سەر شیوازی کلاسیکی بوو. بە ھەمان شێوە کتێبخانە ی کاردینال مازارین و "ئەکا دیمپای ھەرەنسی ئەمپۆ"، ئەنقالییدی سەردەمی لۆیسی چوار دە، شیواز و تەرز ی کلاسیک له خۆیاندا پیشان دەدەن. فەردریکی گەرەش لە "پوتسدام" لە سەر ھەمان چەشن کۆشکی بنیاتنا.

لە ئینگلتراش "کرێستۆفەر پین" 1632-1723 وەك تەلارسازیکی پەند و بە وور دەکاری ناویانگی دەر کرد و کلێسای سنت پۆلی (1668-1715) بیناکرد. ھەر وەھا "فان برۆ" کۆشکی بلیھام ی بۆ دۆق مارلبورو دروست کرد. ھەر وەك ژمارە یەك کۆشکی تریشی لە نیوہ ی دووہ می سەدە ی ھەژدە لە گۆرە پانی کۆنکۆرد بیناکرد.

وہ لە نیگاری زەیتی، "پۆبین" 1577-1640 لە بەناو بانگرتینیان بوو. پۆبین نیگاری ھنری چوارەم و ھاوسەرە کە ی ماری میدتچی کیشا، ھەر وەھا وینە ی جیمسی یە کە می پادشای ئینگلترا ی کیشا. ھەر وەھا فان دایک (1599-1641) نیگاری جیمسی یە کە م و چارلسی یە کە می کیشا. ئەمە و جگە لە "فلاسکویز" کە خۆ بە دەستە وەدانی شاری "بریدانی" ھۆلندی ویناکرد، کاتی لە بەرامبەر ئیسپانیە کان لە

کاتی جهنگی سی ساڵه خۆی به دهسته وه دا. له پال کیشانی وینهی فلیپی چواره می پاشای ئیسپانیا.

له سه دهی هه ژده کلاسیک له هونه ری هه ریه که له ئینگلترا و فره نسای پهنگی دایه وه. له ئینگلترا "توماس کیسنبور" ناویانگی په یداکرد له کیشانی وینهی ئهرستوکراتی و ژنه کانی ئهم چینه. له فره نساش واتۆ 1683-1721 ناویانگی ده رکرد. "واتۆ" وینهی هه موو شتیکی جوانی ناو کو مه لی ئهرستوکراتی ده کیشا. هه روه ها بوسته ر (1703-1770) له سه ر په چه ی واتۆ ده پویشته و به ناویانگترین نیگاره کانی نیگاری مدام بمباردۆر بوو. جگه له بوشه ر هه ریه که له فرانکونارد (1732-1806)، کرویژ (1725-1805) له سه ر په چه ی واتۆ ده پویشته له هونه ری نیگار کیشاندا.

ویژه له سه ده ی هه قده و هه ژده :-

بیری کلاسیکی له هه ردوو سه ده ی هه قده و هه ژده بالی کیشابوو به سه ر ویژه دا. نوسین به زمانی لاتینی دابووی له که می و شیوازی باروک ی کلاسیکیه ت بالی کیشابوو به سه ر ویژه دا. ئه مه ش به کاره یێنانی ده سه ته واژه ی جوان و پازاوه که داپۆشرا بوون به ده سه ته واژه یه که مانای له خۆ نه گرتبوو، ئهم فکریه ش له هه ریه که له ئیسپانیا و ئه لمانیا و ئیتالیا باو بوو. له باناویانگترین ویژه وانان و ئه دیبانی ئه لمانیا له م سه رده مه دا "مارتن ئۆبتر" بوو 1597-1639، که به شیوه یه کی ته واو لاسایی کلاسیکیه کانی وینهی فرجیل و هۆراس و سنیکی ده کرده وه. له ئیسپانیا ش "کادیروئ" (1600-1681) ناویانگی ده رکرد. شیایو باسه ئهم ئه دیبه خاوه نی (لۆب دیفکا)یه. بیری تصوف و نادیا ری له هه ستی شاعیر و ویژه وانانی ئیسپانی ئهم سه رده مه سه ریه له دا. به تایبه ت له ویژه ی میلی و پیاویه ت. ئه مه ش له شیعه رکانی کادیروئ به ته واوی ده رده که وێ. ویژه ی ئیسپانی نه گه یشته ئهم جوانی و سه رنجراکی شیه ی که "سیرفانتس" پێی گه یشت. له ملاشه وه ویژه ی ئیتالیا له سه ده ی هه قده توشی

نشوستی داپووخان هات. کۆمەڵێک لە نوسەر ئیتالیەکان لە ساڵی (1690) پەیدابوون کە دەیانویست زمان و وێژەی ئیتالی لە ووشەی بریقەدار پاک بکەنەو. بۆ ئەمەش هەستان بە دامەزراندنی ئەکادیمیای "ئارکادیا" و دەیانویست لاسایی کلاسیکیە پێشینەکان بکەنەو. لە پوونی ئاسانیدا، بە لām شیوازەکیان زۆرتر عاتیفە و سۆز بوو.

وە لێ فرەنسا وە هانەبوو، بە لگو بۆری هەمووانی دایەو و وێژەی فرەنسی گەیشته لوتکە. ژمارەیهک وێژەوانی چاپوک پەیدابوو کە نغۆ ببوون لە نازو نەعمەت و بەخششی لۆیسی چواردە. ئەوانە توانیان لە ئەدەبدا بەرەمی بەدەن، کە مەگەر بلیمەتەکانی میژوو ئەم بەرەمەیان دابی، ئەگینا ئەوانە ی هاوچەرخیان نەیاننوانی شان لە شانیان بدەن. بە ناویانگترینیان "مولیر" 1622-1673 بوو، کە ئەدەبی شانۆیی و شانۆی فرەنسی دانا. مولیر بە بلیمەت ترین شاعیری فرەنسی دادەنرێت کە فرەنسا بینییتی و بوو بە ئەستێرەیهکی درەوشاوە بە سەر ئاسمانی پاریس و کۆشکی فیڕسای. ئەمە و جگە لە "کورنیلی" 1607-1684، پارسین 1639-1699، مادام سافینی (1626-1696)، نوسەری داستان و کۆمیدیا و هەزەلی لافونتين 1621-1695.

ئەمانە بالادەستبوون و سێبەریان کرد بە سەر خەلکی داو سۆزی خەلکیان پادەکیشا، هەروەک چۆن سوپای لۆیسی چواردە بالادەست بوو بە سەر مولکی خەلکی. بەرەمی ئەدەبی ئەمانە بوو بە سامان و مولکێک بۆ ئەوروپا و جیهان. هەروەک زمانی فرەنسی بۆبە زمانی ئەدەبی لە ئەوروپا. ئینگلترا لەم پووەوە کەمتر نەبوو لە فرەنسا. جۆن ملتن (1608-1674) وەک شاعیری سەرپه‌ڵداو لە داوی شکسپیرەو دەهات. ملتن نوسەری داستانێ "فیردەوسی وونبوو"، شعرەکانی زۆر سەرنجراکێش بوون.

نوسینەکانی لەبارە ی ئەدەب و بیرى سیاسى بەشیوەیهکە کەم کەس دەتوانی لاسایی بکاتەو. هەروەها نوسەر و شاعیر درایدن 1631-1700 توانی "بلوتاخ" بە جوانترین شیوە وەرگێڕی، لەم لاشەو ئەلیکسەندەر پوپ 1688-1744، لە لوتکە ی شعرى ئینگلیزی دابوو لە سەدە ی هەژدە لە پووی پاراوی و نەرمی و توانای گالته‌کاری.

سەدەى هەژدە دادەندى بە سەردەمى پەخشان، نەوێك شیعەر. بەهۆى ئەوێ
ئەدیبان کاریگەر بوون بەزانستە سروشتیەکان و فەلسەفەى ئاوەزگەرى و پۆشنگەرى.
ئەدیبان هەستیان کرد کە بەپەخشان چاکتر دەتوانن گوزارشت بکەن لە بیروپا و باوەرو
تێپروانیەکانیان، وە باشتر دەتوانن رەخنە لە دام و دەزگا داسەپاوەکان بگرن. بەلام
کاریگەرى کلاسیکی بەسەر نوسینەکانیان زۆر بە پوونی دیارە. یان وەك هەندى نوسەر
دەلێن: شیوازەکانیان پازاوە و نەرم و پێك بوو کە بە ئاسانى و بەپەوانى پێك دەخرا
و بەهەندى دەستەواژەى کلاسیکی پازابووێه وە.

لەنیو نوسەرە دیارەکانى ئینگلترا کە سەرچەم شیوێ ئەدەبیاتانە بوون، جۆن لۆک
ى نوسەر و فەیلەسوفى سیاسى، ئیدوارد گېبن ى میتروو نووس و داڤید هیوم ى
فەیلەسوف و میتروو نووس ساموئیل جۆنز دانەرى فەرەنگى زمانى ئینگلیزى و
بلاکستۆن و ئەدمۆند برك بولینبروک بوون. لەفرەنسا ژمارەیهكى زۆر لەکتیب و
نوسینەکانى فەیلەسوف و وێژەزانانى هەبوو، فەیلەسوف و وێژەزانانى وەك فۆلتیرو
پۆسۆو دیدرۆو هۆیلباخ و پینال، زۆریەى ئەوانە لەسەر لایەنى سیاسى و کۆمەلایەتى و
فەلسەفەیان دەنووسى، وەهەندى جارىش چیرۆک و داستانیان دەنووسى. فۆلتیرو
کەیهكى بوو لە فەیلەسوفە دیار و بەرچاوەکانى فرەنسا فەرەنگى فەلسەفەى و نامە
ئینگلیزیهکان و میترووی لۆیسی چواردەو میترووی شارستانیەتى و میترووی چارلسى
دوانزە پاشای سویدی نوسى، ئەمە و سەرەپای نوسینى چیرۆكى (کاندید) پێکەنین
ئامیز (کۆمیدى)، چیرۆكى زدیگ. هەر وەها پۆسۆ ژمارەیهك کتیبى نووسى، وەك:
پەیمانى کۆمەلایەتى، ئیمیل لەبوارى سیاسەت و پەرەردە و فیڕکردن، دان
پیدانانەکان و چیرۆكى هلیوز.

کلاسیکیەت لە ئەلمانیا بەرەو بەرزبوونەو و دەركەوتن پویشت ئەمەش لەنیوێ
دووهمى سەدەى هەژدە لیسسنگ لەم کاتەدا (1729-1782) بەناوبانگترین
وێژەوانانى ئەلمانیا بوو. لیسسنگ دووپاتى دەکردەو و بەپێویستى دەزانى کەگەلى

ئه لمانی به زمانی خوێان بنوسن و شیوازی خوێان پاسته وخۆ له کلاسیکیه وه هه لئینج، شیوه و شیوازی لیسنگ کلاسیکی ته واو بوو. لیسنگ په خنه گرێکی مه زن بوو، په خنه کانی نه ک هه رته نها لایه نی ئه ده بی گرته وه، به لکو بواری فکری و په وشتی یشی گرته وه. ئه م په خنه گرته نه نزیک بوو له ئه رستۆ، وه شیوازو په خنه ی ئه رستۆی له نویسه کانی پیاده کرد.

به رده وای کاریه گهری کلاسیک له سهرده می شوپشی فره نسی؛-

کلاسیزم له فره نسادا مایه وه و کایگه ر نه بوو به شوپشی فره نسی و ناپلیۆن. شوپشگێره فره نسیه کان پۆشنبیر بوون به پۆشنبیره کی کلاسیکی و له ژیرکاریه گهری ئه م کلاسیکه دامانه وه، ئه وان باوه پریان وابوو که نوینه رایه تی گه وریه ی و مه زنی شارستانی یۆنانی و پۆمانی کۆن ده که ن. ئه و هونه ره ی که له سهرده می ئه واندا گه شانه وه ی به خۆیه وه بی نی هونه ری کلاسیکی کۆن بوو، له پووی ئاسانی و پوونییه وه. کاتیکیش ناپلیۆن کاریه گهر بوو به هونه ری کلاسیکی کۆن، زۆر له و شتانه شی خسته سه ر که له میسر بی نی بووی (هه په مه کانی میسر)، له ئه نجامی ئه وه دا هونه ری ته لارسازی داتاشین و وینه و نیگاری زه یتی و نه خشه سازی (زه خره فه) بوویه شیوازو ته رزی کلاسیکی کۆنی ئاسان له پال هه ندی کاریه گهری میسرکۆن به سه ریدا. پانسبۆن له پاریس و گۆره پانی کۆنکۆرد بورجی میسری کۆنی له ناوه راستی گۆره پانه که. نمونه یه کن بۆ ئه م به ره مه کلاسیکیه که له دوا ی ناپلیۆن سه ریه لدا.

ته لارسازی؛-

"فۆنتین" 1762-1853 "داده نری به به ناویانگترین هونه رمه ندی سهرده می شوپش و ناپلیۆن. فۆنتین له پۆما خویندی و له پۆزگاره کانی شوپشی فره نسیدا له ئینگلترا نیشته جی بوو. کاتیکیش له سهرده می ناپلیۆن گه رایه وه فره نسا ته لاری "مالمیزون" ی بنیاتنا، که به هۆیه وه ناویانگی په یدابوو. هه روه ک تا قی "کرۆسیل" ی-

دروستکرد. فۆنتین بووبە تەلارسازی یەكەم لەسالی 1813، ئەم ناوێی هەر بەردەوام بوو تا سەردەمی پاشاكانی بنەمالە ی بۆریۆن.

داتاشینی كلاسیکی 1:

"هۆدن" (1740-1828) بەناویانگترین پەیکەرتاشی سەردەم بوو، كە لەسەر شیوازی كلاسیکی كۆن كاری داتاشینی دەكرد. پەیکەری "كاترینای دووهم" ی- قەیسەرە ی پووسیای لە مەپمەر داتاشی. هەورەها پەیکەری هەریەكە لە "دیدرۆ، دالمبەرت، بافۆن، فۆلتیر، پۆسو" ی- داتاشی. لە كاتی چوونی بۆ ئەمریکا لەسالی 1780، پەیکەری جۆرج واشنتۆن و تۆماس جیفرسۆن ی داتاشی. هەروەها نیو پەیکەری هەریەكە لە "ناپلیۆن و جۆزفین و مارشال نای" سازکرد.

نیگار کێشانی كلاسیکی:

بەناویانگترین ئەوانە ی كە لە وێنە و نیگارکێشانی زەیتی، بوون بەئەستێرە، "دیفید" (1748-1825) بوو. "دیفید" کاریگەر بوو بەگیانی كلاسیکی كۆن و هەستا بەکێشانی وێنە ی "بەتروس" ی بکوژی "یۆلیۆس قیصر" بە وێنە یەکی زۆرجوان و قەشەنگ لە سالی 1789. هەروەها نیگاری بەلێندانی یاریگاری تینسی کێشا، ئەمەو جگە لە کێشانی نیگاری پەنهانكۆزكرانی "مارا" لەگەرماو لەلایەن "شارلوت". دیفید لەگەڵ كوشتنی لۆیسی شازدە دابوو. لەسەردەمی ناپلیۆنیش وێنە ی تاج لەسەرنانی دوايه مین ئیمپراتۆرۆ زۆرینه ی جەنگەکانی ئەم ئیمپراتۆرە ی کێشا.

لەدەرەوێ فرەنساش "كانوڤان" ی- ئیتالی بەناویانگ بوو، كە لە بواری داتاشین ناویانگی دەرکرد، بەتایبەت لە پەیکەری ناپلیۆن و براو خوشكەکانی. بەهەمانشیۆه

1 داتاشین بەمانای هەلکۆلین دیت، كە لەسەر دیوارو لاپال پەیکەریان داتاشی، واتا هەلکۆلینیان تیدا دەکرد وێنە یان لەسەر دهنە خشاندا. (وەرگێڕ)

"سور والدسن" ی- دانیمارکی ناویانگی پهیدا کرد. "والدسن" له داتاشینی پهیکه ری کلاسیکی ناویانگی پهیدا کردو گوړی پاپا "پیؤسی هه و ته م" ی- له فاتیکان داتاشی. کاتیګ گه پاره وه دانیمارک پهیکه ری "قدیسانی" وینا کرد. به ناویانګترین ده سته و ته کانی "شیری لؤسرینه" که پیښکه شی حکومتی سویسپرای کرد، وه که یاده و هریه که بؤ له ناوچوونی پاسه وانه سویسپریه کان، کاتی به رگریان ده کرد له لؤیسی شازده و ماری نه توانیت.

له ئینگل تراش توماس لؤریس (1769-1830) به رده وام بوو له سهر په چهی مامؤستا که ی "رینؤلد"، نه مه ش له وینه کیشاندا له سهر شیوازی کلاسیکی. "لؤریس" وینه ی سهر کرده کانی چینی ئهرستؤکراتی ئینگلیزی کیښاو شا "جوړجی سی یه م" نازناوی "ئه سپ" ی- پی به خشی. له کیشوهری ئوروپاشدا هه سته به کیشانی وینه ی نوینه رانی ده وله تانی نه دنام له کؤنګره ی فینا. له فره نساو کیشوهری ئوروپاش شیوازی کلاسیکی له هونه رو به رده وام بوو ته نانه ت له دوی شوړشو سهرده می ناپلیونیش به رده وامی به خوی دا. نه مه به پوونی له و پهیکه ره داتاشراوانه ی که له و کاته دا له ئینگل ترا بؤ پاله وانانی جه نګه کانی ناپلیون داتاشراون دهرده که وی. وه که تاقی "ولنګتن" له سالی (1828)، "نیلسن" له گوړه پانی ترافلګار له سالی (1829-1843).

له وویلایه ته په کګرتوه کانی ئه مریکاش ده توانین بلین که:

نه دنازیاری فره نسی "لینفنت" دارپژهری نه خشی پایته ختی ئه مریکا "واشنتن" له سالی (1789-1791). هه روه ها نه خشی کؤشکی سپی باره گای سهرؤکی ئه مریکای کیښا، نه مه و جګه له کؤنګریسی ئه مریکی له سهر شیوازی کلاسیکی.

سهره پای نه وانه، ئیمه ته رزی کلاسیکی له پهیکه ری ئیمپراتؤر جوړیفی دووهم ئیمپراتؤری نه مسابه جلو به رګی سهر بازییه وه ده بینین. هه روه که له پهیکه ری جوړج واشنتن هه سستی پی ده که ین که هونه رمنه د "ګرینؤ" له سهر ته رزی کلاسیکی دایتاشیوه، که ته واوله یه کی له خودا کانی ئیغریقه کؤنه کان ده چی.

بىزوتنەۋەي پۇمانتىكى

لە سىيەكى كۆتايى سەدەي ھەژدە بىزوتنەۋەيەكى پېچەۋانە لەگەل بىزوتنەۋەي كلاسكى سەريەلدا، كەناسرا بوو بە بىزوتنەۋەي پۇمانتىكى "پۇمانسى". بىرپاكانى پۇمانتىكىزم لە ويژە ھونەرۈ شىۋازى ژيانى پۇژگارى پۇشنگەرى پىگەي. تەۋمى پۇمانتىكى لە ژىر بالى فەلسەفە و ئاۋەزگەرى بەشىۋەيەكى شاراۋە دەپۇي، ۋەلى دواتر بەپويىدا تەقىەۋە لە ژىر بالادەستى ھاتەدەر. لە كاتىكدا شويىنكە وتوانى فەلسەفەي ئاۋەزگەرى داۋاي ئازادكردنى ئاۋەزو ژىريان دەكرد لەكۆت و زنجىرى كۆن، كەپشيشەكانيان بەسەرياندا سەپاندېۋون، پۇمانتىكەكان دەيانويست خەيال و ئەندىشە و سۆزىيان پزگارېكەن. لەبەر ئەۋە جەختيان دەكردەۋە لەسەر سۆزو عاتيفە و پىزدانان بۇ سەدەكانى ناۋەراست. ئەوان ئەم سەدانەيان بەپۇژگارى پۇمانتىكىزم و خۇشەويستى و پالەۋانەيتى دەدايە قەلەم. ئەم بىزوتنەۋەيە جوانى و دلپەنيان لە سروشت و كۆسارو ديمەنى سروشت و ژيانى سەرەتايى سادە و ساكار وينا دەكرد، كە دىھاتىيە سەرەتايىيەكان تىيدا دەژيان. لەملاشەۋە گالتەيان دەكرد بە پۇژگارى پېنسانس و ھەموو ئەۋانەشى كەبايەخيان بەم پۇژگارە دەدا. لەبەرئەۋەي ئەۋانە پۇژگارى پېنسانسيان بە گەرە دەگرت و سەدەكانى ناۋەراستيان بەسوك سەيردەكردو جەختيان دەكردەۋە لەسەر كلاسېك. پۇمانتىكەكان دەيانويست چاكسازى بكن لەكۆمەلگەي نەريت ئامېز. دواترېش خەباتيان دەكرد لەدژى سىستەمى سىياسى و پىنجو تەقەلايان بۇچاكسازى كردن بوو تىيدا. "جان جاك پۇسۇ" لە ھەموو ئەمانەدا پىشەۋا بوو و پابەرى پۇمانتىيەكىزمى سىياسى بوو، ھەرەك چۆن پىشەۋاي پۇمانتىكى ويژە ھەست و سۆز بوو.

لەپوۋى ھەست و سۆزەۋە، پۇمانتىكىزم گوزارشت بوو لەشۇرېشى گەنجان دژى پىرى، ھەرەۋا كاردانەۋەي بىرمەندان بوو لە دژى دابو نەريتە بەربلاۋەكان، لە كۆمەلگەيەكى پۇچوۋ لە شارستانىيەتى ئەم كاتە. لەمەدا شىۋەيەك لە گەرم و گوپى

هەبوو بۆ "فەردەوسى وون لە مەرقى سەروشتى". هەرچەندە ئەمانە باوەريان بەو هەبوو كە فەردەوسىك هەبىت، وەلى ئەوان وىلى خۆشەويستى و خەيال و خەون و ئاواتە دلبزوينەكان بوون. ئەمەش دەگەرپتەو هەبوو شۆرشى فەرهەنسى و ئەو چەرمەسەريانەى كە لەگەڵ خۆى هينانى بەسەر خەلكدا، لەبەرئەو ئەم خەلكانە گومانيان هەبوو لەو هەبوو كە مەرقى بەسەروشت بەلای چاكەوخێردايە. وولاتگريەكانى ناپليون ئەم هەستەى زياتر بەرەو راستى برد، سەرەراى بلابوونەو هەبوو بىناكانى شۆرشى فەرهەنسى لەپىگەى ئەم وولات گريانەو.

پۆمانتيكى بریتی یە لە دیاردەىەكى دەروونیەو دروستدەبیت لە سۆزىكى هەلچووى خۆراپىچكىنەر لە دەستى گۆت و بەندە داسەپاوەكان و بى ئومىدیەك كە لە ئەنجامى نەمانى متمانە بە ئاوەزى مەرقى و هەولدان بۆ زالبوون بەسەر ئەم ئاومىدیەى كەبۆتە هۆى شكست هينانى مەرقىكە. واتا: ئاویتەىەكە لەنیوان ئەم دوو دۆخە دەروونیەدا سەرھەلەدا. لەھەموو ئەمانەدا ئەو پوون دەبیتەو كە پۆمانتيكىەكان خاوەنى مەیلیكى دژىەك و بىركردنەو هەىكى ناچونیەك بوون و لە گۆرانىكى بەردەوامدبوون لەم مەیدەئەو بۆمەبدەئىكى ترو هەرلەشیو هەى سۆزو دەرونى دابوون. زۆرىنەى پۆمانتيكىەكان كەسانى بىرمەندى سیاسى واقیعى نەبوون، بەلكو زۆرىنەیان شاعىرو ئەدیبو رەخنەگر و فەیلەسوفى پۆمانتيكى بوون. زۆرىنەیان نوسەر بوون و سیاسەتیان پیاوێنەدەكرد. بەلام لەئەدەبدا بزوتنەو هەى پۆمانتيكى وەك ناپەزاییەك لەبەرامبەر ئەو بنەماو بنچینە رەق و بەردینانەى كە كلاسیكەكان دایان پشتبوو دەستى پىكردبوو. پۆمانتيكىەكان حەزبان بە كۆمەلگەى شارستانی نەدەكرد و لایەنگرى هەموو شتىكى نائەقلانان دەكردو ئومىدى ئەو هەیان دەكرد كە ئەو شتانەى حەزبان بۆى هەبوو لەوولاتە دوورە دەستەكان و گەل و نەتەو سەرەتاییەكان بەدەستى بێنن، ئەم ناوچانەى كە شارستانیەت گەندەلى نەكردووە. سەدەكانى ئاوەراست سەرچاوەى لىكۆلێنەو هەكانیان بوو، بەهۆى ئەو هەى ئەم پۆزگارە پربوو لەداستانی خەيالى و شیعرو فۆلكلورى مىللى. سەدەكانى ئاوەراست لەلای ئەوان سەردەمىكى زىپىن بوو.

پۆمانتیکەت ھەم شۆرش بوو ھەم کۆنپارێزی بوو. ئەوان لە لایەکەوە باوەریان ھەبوو بە سەرۆکی گەل و سەرۆکی پاشاکان و بەرگری کردن لە نەتەوە و براوەتی مۆی. لە لایەکی تریشەوە باوەریان ھەبوو بە ئازادی سیاسی و دیموکراتی ئازاد، کە بنەمایەکی ئاوێزگاری و دەگونجی بەھۆی دادگری و پێکھاتن بە دیانبھێتن.

بزوتنەوێ پۆمانتیکە بە پلەی یەکەم کاری کردە سەر ھونەر و وێژە. بەلام کاریگەری پۆمانتیکە بە سەر وێژدا زۆر زیاتر بوو، بە تایبەت وێژەی ئینگلیزی. ئەدیو وێژەوانانی کاریگەر بوون پێی لە کیشوێ ئەوروپا. لە بەرئەوە بایەکی ھەریەکە لە ئینگلترا و ئەلمانیا و فرەنسا دەکەین.

ئینگلترا:-

بزوتنەوێ پۆمانتیکە لە ئینگلترا بە پوونی لە شعرو نوسینەکانی ژمارەیک لە ئەدیبەکان سەرپھەڵدا. ئەو ئەدیبانە کە سروشتیان خۆش دەویست و گوزارشتیان لە جوانیەکی دەکرد. شاعیری وەک: "توماس گری و جیمس توسن و، توماس پیرس" و کۆمەڵەیک لە شاعیرانی ناسراو بە "ئۆسیان". بزوتنەوێکی ئەدەبی سەرپھەڵدا کە ھزروبیر و سۆزی لە مۆفی سادە و جوتیاری ئاسایی و سروشتی جوان و جوامیری وەرەگرت. ئەو جوامیریە کە مۆفی سەرەتایی لێی بە ھەرمەند بوو. ھەموو ئەمانەش لە شیعەرەکانی "توماس گری" ھەستی پێدەکری.

لە کۆتایی سەدەی ھەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدە پۆمانتیکەت لە ئینگلترا و تەواوی کیشوێ ئەوروپا بڵاوبوووە. "کولیریدج" کە یەکێ بوو لە شاعیرەکان دەروونی پرجۆش و خرۆشی لە شیعەرەکاندا ھەڵبەسێ. بە ھەمانچەش و لێ ھەم وردسورس بە پیاھەڵدانیکە سۆزدارانە بە سروشت ھەڵدەدات، ئەمەشی لە شیعەرەکاندا ھەڵبەسێ. بەلام بە ناوبانگترین شاعیرانی پۆمانتیکە بریتین لە: "بایرین، شیلی، جۆن کیش". شیعەرەکانی "جۆن کیش" پۆمانتیکە بوون، سەرەرای کلاسیکیەکی

بیری پۆمانتیکی له ئەلمانیا وهکو شۆرشیك سهریهه‌ڵدا له دژی زمانی فهره‌نسی له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا وه له‌دژی کاریگه‌ری کلاسیکی که قوتابخانه‌ی فهره‌نسی نوینه‌رایه‌تی ده‌کرد. شیاوی باسه‌ زمانی فهره‌نسی له ئەلمانیا باوبوو، هه‌ریۆیه پۆمانتیکیه‌ت بووبه شۆرش و له‌دژی وه‌ستا. پۆمانتیکیه‌کان پوویان کرده ئینگلترا وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌ک بۆ ئیلهامیان. ئیدی "شکسپیر و، ملتن" کۆمه‌له‌ شیعرى "ئوسیان" موتالا کرد. "کلوستیک" (1724-1803) هه‌ستا به‌پیکه‌خستنی داستانه‌ شیعر، که جۆن ملتن له "فیرده‌وسى وون بوو" لاسایی کرده‌وه. هه‌روه‌ک نوسه‌رى ئەلمانى "لیسنیگ" که به‌ناوبانگ بوو به‌بیری کلاسیکی که‌وته ژێرکاریگه‌رى بزوتنه‌وه‌ی پۆمانتیکی ئینگلیزی. وه له نوسینه‌کانی مینافون برنهل (1767) و ئامیلیا گاتی

(1772) دەرگای خستە سەر پشت لە بەردەم شوێنکە وتوانی بۆ بزوتنە وە ی پۆمانتیکی نەتە وە یی ئە لمانی.

هێردەر 1744-1803:-

گۆتە 1749-1832. شیلیر.

هەرچە نە دە هێردەر پێشە وای پاستە قینە ی بزوتنە وە ی پۆمانتیکی ئە لمانیە کە کۆمە لە ی شیعری "ئوسیان" ی بە تە وای لە بە رکرد، وە لێ هێردەر سە رسام بووبە پۆسۆ. هێردەر لە خۆیدا سادە ژینی و مۆگە ریه تی کۆ کردبو یە وە و تیکە لێ کردبو و لە گە ل هە سستی خۆشە و یستی بۆ فۆ لکلۆری میللی و ئە دە بی میللی و داب و نە ریتی میللی. هێردەر شعرو گۆرانی فۆ لکلۆری میللی کۆنی لە سا لێ 1778 ب لا و کردە وە و کاریگە ری لە سەر شیلرو گۆتە دروست کرد.

"ژانی قیرتر" و هە ندێ کتیبی تری گۆتە پۆمانتیکی ساف بوون. گۆتە بە کتیبی "فاوست" گە یشتە لوتکە ی ناویانگ. "فاوست" دادە نری بە مە زترین کتیب لە ئە دە بی خۆرئا وای نوی.

جگە لە گۆتە، شیلیر بە هە مانشیۆه پۆمانتیکی بوو، وە لە کتیبی "دز" دا بە تە وای پۆمانتیکیە تی خۆی دەر خست بوو. بە لām ئە مانە هەر بە کلاسیکی دە یاننوسی. بۆ نمونە "گۆتە" کاتی لە ئیتالیا مایە وە گە رایە وە سەر ئیغریق ی کۆن و کتیبە کلاسیکیە کە ی "ئیحینج ئوف ئورس" ی لە سا لێ 1787 ب لا و کردە وە. بە هە مانچە شن شیلیر کتیبی "دون کارلوس" ی لە سەر شیوازی کلاسیکی نوی.

هە روه ها هە ردوو شاعیری ئە لمانی (هاین) و (ئولاند) لە بە ناویانگترین شاعیرە پۆمانتیکیە کان بوو، لە وانه بوون کە شعری گۆرانی و داستانی میللی یان دادە نا. ئولاند هۆنرا وە ی نیشتمانی ئە فسانە ی سە دە کانی ناو ه پاست و داستانی میللی سە دە زۆر کۆنە کانی ب لا و کردە وە.

فهره نسا :-

"شاتوو بریانی" له فهره نسادا کتیبکی پۆمانتیکی له باره ی باسی سروشت و هیندی سوره کانی ئه مریکا نوسی. ههروه ها (مادام دی ستایل) کچی نیکه ری وه زیری دارایی لۆیسی شازده چهند چیرۆکی پۆمانتیکی ههست بزۆینی نووسی وهك (دیل مینین) 1802، پین 1807. ئه م دوو کتیبانه ناویانگیکی به رفراوانی له سهرده می خۆیدا په یدا کرد. (مادام دی ستایل) ماوه یه کی زۆر له ته مه نی له تاراوگه به سه ر برد. پۆمانتیکیه ت له فهرسادا بلاویوه و ته نها له دوا ی سهرده می (مه ته رنیخ) دانه بی. کلاسیکیزم له ئه ده بدا به شیوه یه کی گشتی به سه ر ئه ده بدا سیبه ری ده کرد، (فۆلتیر) کلاسیکیه کی زۆر کاریگه ر بوو له فهره نسادا. هه روا ئاسان نه بوو کلاسیکیه تی پگو ریشه دار له ئه ده بی فهره نسی ئه وروپا بگۆر دڕی. هه رچه نده پۆسو ئه و که سه بوو که بزوتنه وه ی پۆمانتیکیه تی له ئه وروپادا به دی هینا، وه لۆ بزوتنه وه ی هزی کلاسیکی تا ماوه یه کی درژ ما یه وه

مۆسیقای کلاسیکی و پۆمانتیکی

له هه ردوو سه ده ی حه قده و هه ژده

ئیتالیا :-

ئیتالیا وه کو ناوه ندیکی مۆسیقی ئه وروپا له سه ده ی حه قده دامایه وه و ناویانگی ده رکرد به ئۆپرا و مۆسیقای به کارده هینا به شیوازیکی دراماتیکی ههست بزۆین به تایبه ت له بواری مه رگه سات (الماسات) له سه ر ته رزی کلاسیکیه ت.

به ناویانگ ترین ژه نیاری مۆسیقای ئۆپرای کلاسیکی تراژیدیا "کلۆدیو مونتیفیدی" (1568-1643) بوو. که توانی ئۆپرای ئۆرفیس ئاریانا له سه ده ی حه قده له فینیسیا بژهنی و ئه م جوړه ئاوازه وه باربینی. ئیدی به دوا ی ئه وه ئۆپرا له ئیتالیا

بلاڤوویە وە تەواوە کو سالی 1700 نزیكە ی (350) ئۆپرا بەرھەم ھات. ھەر ھە ھەر یەكە لە ناپولی و پۆلۆنیا و پۆما، ئۆپرا سەریھەلداو لە كۆتایی سەدە ی ھە قەدە ئۆپرا لە ناپولی پەیدا بوو. "ئیسەندەر سكالاتی" (1659-1725) بە ناویانگترین ژەنیارو دانەری مۆسیقی بوو، كە توانی مۆسیقای جیا جیا بچری، سەرە پای چەندین مۆسیقای گۆرانی و ئاینی.

فەرەنسا و ئینگلترا و ئەلمانیا:

مۆسیقا لە ئیتالیا وە گوزاریە وە فەرەنسا و ئینگلترا و ئەلمانیا. لولی (1632-1687) كە ژەنیاریکی فلۆرەنسی بوو زوو كۆچی كرد بۆ پاریس و لەویدا لە گەل مۆلیر ریككەوت و توانی سۆزو سەرنجی لۆیسی چواردە پابكیشی. ئەم ئۆپرا كلاسێكەكان و ئەوانی تریشی دەچرین، بوو بە نمونە یەك لە دەربارە ی لۆیسی چواردە و لاسایی دەكرایە وە. ھەر ھە ھەری پارسیل (1659-1695) لە سەردەمی چارلسی دوو ھەم و جیمسی دوو ھەم لە "ویستمنسر" دا- مۆسیقای دە ژەنی و توانی ئۆپرای "دیدۆ ئیناس" دا بنی. ھەر ھەك لە سالی 1686 سەنتەری ئۆپرای ئینگلیزی دامەزراند.

لە ئەلمانیا یەكەم كەس كە ئۆپرای نوسی یە وە، "جۆرج فەردریك ھاندل" (1685-1759) بوو. ھاندل كۆچی كردە ئیتالیا و سی سال لەوێ مایە وە و بووبە مۆسیقاژەنی بنەمالە ی میدیتیچی لە فلۆرەنسا، دواتر گەرایە وە ھانوڤەر ی ئەلمانیا. "ھاندل" بۆ شانۆ و دەربارە ی پادشایی و جیھان، مۆسیقایەکی كلاسێکی نوسی كە لەو پەری خۆشی دا بوو. ئەم ژەنیارە بە ناویانگە لە سالی 1795 كۆچی دوا یی كردو لە گەل گەر وە و خاوەن ناوەكان لە "ویستمنسر ئەبی" دا- بە خاك سپێردرا.

باخ:

"كەمان" لە ئیتالیا زیاتر بەر و پێشە وە چوو، لە فەرەنسا ی پیا ئۆ زیاتر پەرە ی سەند. دوو بنەمالە ی ئیتالیا "ئاماتی- سترادیقاری" بە دروستكردنی كەمان لە كۆتایی

سه دهی هه قده ناوبانگیان ده رکرد. له سه ره تای سه دهی هه ژده یه کی له مه زنتین ژه نیاری موسیقاو ئه رگونی له ته رزی یه که م سه ریه لدا. ئه م ژه نیاره مه زنه ش "یوهان سیباستیان باخ" (1685-1750) بوو. "باخ" له خانه واده یه کی ئه لمانی موسیقاژهن له دایکبوو. ئه م وه ک که سیکی خاکی و خۆبه که م زان پیگه یی و بوو به باوکی بیست منداڵ .

"باخ" زۆربه ی موسیقاو ئاوازه کانی ئاینی بوون، له به ره وه زۆر به ناوبانگ نه بوو له سه رده مه که یدا، چونکه خه لکی پۆژگاری پۆشنگه ری هه زیان به م جوړه ئاوازه نه ده کرد، هه ربۆیه خه لکی پووی کرده موسیقاکانی هاندل. به لām باخ بی پینو بی بایه خ نه مایه وه، به لکو جیه له کانی دواتر به بایه خ وه پینو موسیقاکانی ئه ویان ده گرت.

هایدن (1732-1809) :

هایدن موسیقاژهنیکی کروات بوو، له خزمه تی بنه ماله یه کی ئه رستوکراتی مه جه پری بوو، که موسیقای بۆ ده ژهنین. سه ره پای هه ندی گه شتکردنی بۆ ئینگلترا و فیننا، که ماوه یه کی کورتی خایاند، به لām له فیننا له دنیا ده رچوو.

"هایدن" جگه له دانانی سوناتا و کونسیرتو ئۆپرا، سیمفۆنایه کی زۆری له سه ر شیوازی کلاسیکی دانا. به لām له کۆتاییه کانی ژیا نی پووی کرده پۆمانتیکی له موسیقا.

موتسارت (1756-1791) :

موتسارت داده نری به مه زنتین موسیقاژهن و دانه ری ئاوازی موسیقی له سه دهی هه ژده. ئه وه نه ک هه رخۆی، ته نانه ت خانه واده که شی به موسیقا به ناوبانگ بوون. "موتسارت" ته مه نی کورتی خۆی له خزمه تی موسیقادا برده سه ر. ئه وه ره له ته مه نی هه ژده سالی دوو سه د پارچه موسیقای دانا بوو، کاتیکیش گه یشته ته مه نی (35) سالی (600) جوړ له ئاوازی موسیقی له سیمفۆنیا و تونسیرتو و سونات و کورتین،..... هتد له ئۆپرای جیهانی داهینا.

ئاوازه‌کانی له‌و پیه‌پی خۆشی و جوانی دابوون که هه‌ستی ده‌بزواندو دلانی ده‌خوێشان. له‌ قولایی خه‌یال دابوو سهرنجی زۆری بۆلای خۆی کیش ده‌کردو له‌ هه‌موویاندا بلیمه‌تی موستارتی ده‌گه‌یان. ته‌نانه‌ت مۆسیقای سه‌ده‌ی هه‌ڤده‌ و هه‌ژده‌ له‌ موستارتدا په‌نگی دایه‌وه‌ و له‌ ئەودا هونه‌ره‌که‌ی گه‌یشته‌ لوتکه‌. بلیمه‌تی ئەو له‌وه‌ دابوو که ئاوازه‌کانی ته‌نها له‌ په‌ردوودا هه‌لنه‌دینجا، به‌لکو موستارت خۆیشی نوێکه‌ره‌وه‌ و داهینه‌ر بوو بۆ داهاتوو. به‌م شیوه‌ ژیا‌نی له‌ خزمه‌ت مۆسیقادا به‌سه‌ر برد تا له‌ نه‌مساو به‌هه‌ژاری کۆچی دوا‌یی کرد.

بیت هۆڤن (1770-1827):

لود فیک شان بیت هۆڤن، یه‌کێکه‌ له‌ گه‌وره‌ترین مۆسیقا‌ژه‌نان و دانه‌ری ئاوازی مۆسیقی له‌مێژوودا. بیت هۆڤن له‌ خانه‌واده‌یه‌کی باشوری زه‌وییه‌ نزمه‌کان که به‌ناوبانگ بوون به‌ ژه‌نی‌نی مۆسیقا‌ له‌ دایک بووه‌. دواتر کۆچی کرد بۆ ئە‌لمانی‌او زۆربه‌ی ژیا‌نی خۆی له‌ فینندا به‌سه‌ر بردو کۆششی خۆی چڕکردوه‌ بۆ دانانی ئاواز. "مۆستارت" ی- مۆسیقا‌ژهن زۆر کاریگه‌ری به‌سه‌ردا‌هه‌بوو، به‌شیوه‌یه‌ک پێی سه‌رسام بوو که به‌رده‌وام بوو له‌ دانانی ئاوازی کلاسیکی. به‌لام شیوازیکی پۆمانتیکی تایبه‌تی داهینا و به‌ هونه‌ر تیا‌دا نواندنی شیوازیکی پۆمانتیکی ته‌واوی ئی‌ ده‌رچوو. سیمفونی‌ای پینجه‌می که‌له‌ سا‌لی (1806) داهینا، گوزارشتبوو له‌ نه‌ته‌وا‌یه‌تی ئە‌لمانی‌ا که‌تازه‌ ژیه‌له‌مۆکه‌ی داده‌گیرسا.

سیمفونی‌ای هه‌وته‌می به‌بۆنه‌ی کۆتای هاتنی دیکتاتۆریه‌تی ناپلیۆن بوو له‌ سا‌لی (1814). وه‌ له‌ سا‌لی (1824) سیمفونی‌ای نۆیه‌می چری که‌له‌ لوتکه‌ی مۆسیقا‌ژه‌نین دابوو. جگه‌له‌مه‌ "بیت هۆڤن" ژماره‌یه‌ک له‌ کونسیرتۆو سوناتا‌ی داهینا که‌ هیچ یه‌کێک له‌ مۆسیقا‌ژه‌نان نه‌یان ده‌توانی شان له‌شانی بده‌ن.

شوبرت، ويېرو موندلسن:-

لەگەل ئەو ھەي مۇسقىي پۇماتىكى بەھۆي بيت ھۆن گەيشتە لوتكەي جوانى و ھەست بزويىنى، وەلى ژمارەيەك ژەنياراني ھاوچەرخى بيت ھۆن ھۆكاريك بوون بۆ بلبوونەو ھەي مۇسقىي پۇمانتيكى.

"كارل ماريان فون ويېر" (1786-1826) ئاوازيكى نيشتىمانى داھىنا لەمەر جەنگو سەرکەوتن ھەروھە ئۆپرايەكى داھىنا بە بۆنەي كەرنەقالي سالانەي جەنگى واترلۆ. ھەروھە فرانز شوبرت كە خەلگى شارى قىنا بوو، سەرسام بوو بەشكسپىرو لۆرد بايرن، ئاوازيكى مۇسقىي دەچرى كە لە چلەپۆپەي چىژو جوانى و ھەست بزويىنى دا بوو گوزارشتىكى تەواو بوو لە پۇمانتيكەتي بەربلاوى ئەوسا. بەھەمانشيۆە "فليكس موندلسن" پارچەيەكى ئاوازي داھىنا وەك دەروازەيەك بۆ گىرپانەو ھەكەي شكسپىرلە "خەويك لەنيو ھەوي ھاوين دا".

بزوتنەو ھەي پۇمانتيكى وەكو كاردانەيەك لەدژى كلاسيكەتي بەربلاوى ئەوروپا سەريھەلدا. زۆريك لە بيرياراني فەلسەفەي ئاوەزگەري و پۆشنگەري بى ئومىد بوون بەھۆي بينىنى ئەو كارەسات و مەرگەساتانەي كە شۆپشى فەرەنسا و پۇژگارى تۆقاندن و جەنگەكانى ناپليۆن بەسەر خەلگياندا ھىنا. واين ليھاتبوو كە باوەرپوونيان بە پيشكەوتن و ئاوەز لەپاردودا شتيكى، بەلگەگەيشتنە ئەو باوەرپەي كە مرقۇ تەنھا بە ئاوەز بەرپۆە ناچى بەلگە سۆزو عاتيفەش پۆلى گرنگ دەگىرپى لە ھەلسو كەوتى مرقۇ دا. ئەمەش ئەو كەم و كورپىيەبوو كە لە پۇژگارى ئاوەزو پۆشنگەري پەيدا بوو. ھەندى لە بيرمەندان لەشان و شكۆي فەلسەفەي ئاوەزگەري يان كەم كەردەو ووتيان: ئەو بەرەو پيش چوونە زانستى و ھزريە نەبوو ھۆي لەناوېردنى نەزاني و ھەشبوو ھۆي بەدى ھىناني خۆشبەختى مرقۇ كەدەميكە چاوەرپىيە، بەلگە بوو ھۆي پەيدا بوونى جەنگ و توندوتىژى و تۆقاندن، لەبەر ئەو پۇمانتيكەكان زۆر زياتر لەعەقل جەختيان لەسەر سۆز دەكەردەو.

جوانی سروشت و شکۆی شاخ و دۆلۆ چپری دارستان و خوڤه ی پوویارو مهندی ده‌ریاکان بوون به سه‌رچاوهدی ئیلهامیان. ههندی له‌فه‌یله‌سوفانی ئه‌لمانی به‌تایبه‌ت (فیخته-هیگل) کاریگه‌ری گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌سه‌ر به‌هیزکردنی بزوتنه‌وه‌ی پۆمانتیکی، وه‌کاریان کرده سه‌ر خرۆشانندی نه‌ته‌وايه‌تی ئه‌لمانی و پرزگارکردنی نیشتیما نی ئه‌لمانی له‌ده‌سه‌لاتی ناپلیۆن. ته‌نانه‌ت هیگل جه‌ختی له‌سه‌ر گیانی نه‌ته‌وه‌یی وه‌ژاندنی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی ئه‌لمانی ده‌کرده‌وه. سه‌ره‌ل‌دانی نه‌ته‌وايه‌تی و بلاووبونه‌وه‌ی ئه‌م هه‌سته کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر به‌هیزبوونی پۆمانتیکی. شوپشی فه‌ره‌نسی و جه‌نگه‌کانی ناپلیۆن بوونه هۆی بلاووبونه‌وه‌ی بزوتنه‌وه نه‌ته‌وايه‌تیه‌کان له‌ خرۆشانندی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی له (ئه‌لمانی-ئیسپانی-فه‌ره‌نسا-ئیتالیا-سربیا-یۆنان-پۆلندا-فنلندا-نه‌رویج) ئیدی به‌شان و شکۆی نه‌ته‌وه‌کانیان هه‌ل‌ده‌داو له‌تۆماره میژووه‌کانی خۆیان ده‌گه‌ران بۆ زانی نی پاله‌وانه‌کانیان و ئه‌و پۆله‌ی که نه‌ته‌وه‌کانیان گێڕاویانه له‌سه‌ر شانۆی میژوو. به‌هۆی ئه‌وانه‌وه میژووی نه‌ته‌وه‌یی سه‌ریه‌ل‌داو کاریگه‌ری دروستکرد له‌سه‌ر بلاووبونه‌وه‌ی پۆمانتیکی.

ئاۋەرۋىك

لاپەرە

بابەت

5	پېشەكى ۋەزگىز
7	پېشەكى نوسەر
9	بەشى يەكەم
9	ئايداۋ سىستەمە سىياسىيەكانى ئەوروپا لە سەدەمى شازدە
10	سەرەتايەك
11	ئىمپىراتورىيەتى رۇمانى پېرۇز
23	ئەلمانىا لە سەردەمى ئىمپىراتور ماكسىمىليان
28	ناپولى
28	ھەرىمە پا پەيەكان
30	شارمىكانى ئىتالىا
30	دۇقىيە مىلانۇ
31	فلۇرەنسا
35	قىنىسىيا
37	جەنەۋا
37	ساقىۋى
38	زەمىيە نزمەكان
41	حكومەتە نەتەۋەيىيە نوپىيەكان
47	ئىنگىلتەرا
51	سكوتلەندا
52	پەرلەمانى ئىنگلىز
54	فەرەنسا
64	ئىسپانىا
76	سىياسەتى دەرەكى فرىدىناند
80	پرتوگال
80	سۋىدو نەروىچ ۋدانىمارك
81	بۇھىمىيا
82	ھەنگارىيا

- 83..... پۈتەندە لىتوانىيا :-
- 84..... مىرئىشىنى مۇسكۇ روسىيا :-
- 85..... دەركەوتنى نىشتىمانىيەرۈھى و نەتەوايەتى :-
- 87..... ويژە نەتەوھىيى :-
- 91..... بەشى دووھم
- 91..... پىشكەوتنى ھىزو رېنيسانس "بۇژانەو"ى ئوروپى
- 92..... پىشكەوتنى ھىزو رېنيسانس (بۇژانەو)ى ئوروپى :
- 93..... كاريگەرى مۇسلمانان و ئىسلام لەسەر بۇژانەوئى ئوروپا :-
- 95..... داھىيانى چاپ :-
- 95..... كاغەز (پەرە) :-
- 96..... چاپ :-
- 97..... بلاوېوونەوئى چاپگەرى :-
- 98..... دەرە نجامى دۆزىنەوئى چاپ :
- 99..... زىندوۋ كەردنەوئى شارستانىيەتى كلاسكى :-
- 99..... كەلە پور (سامان)ى كلاسكى :-
- 104..... بلاوېوونەوئى كلاسكى :-
- 105..... بزوتنەوئى مۇگەرى (ھىومانىسى) :-
- 107..... بلاوېوونەوئى رۇشئىر (سەققاھ)ى ئوئ :-
- 109..... گەرنكى رۇشئىرى ئوئ :-
- 110..... جەختكەردنەوئى لەسەر خۇدگەرى، تەك (الفردانىيە) :-
- 112..... كاريگەرى كلاسكى بەسەر ئاينى مەسىھى :-
- 113..... بەناو بانگەرتىن پىئاۋنى فېركارى ئوئ :-
- 116..... ھونەر لە رۇژگارى رېنيسانس :-
- 116..... كلاسكى ھونەر :-
- 117..... بىناسازى :-
- 118..... داتاشىن و پەيكەرتاشى :- (نەت ، تەپىل)
- 119..... تابلوۋ نىگاركىشان :-
- 124..... مۇسقىقا :-
- 125..... ويژە نەتەوھىيى
- 129..... داستان و دراما :-
- 132..... بەراۋردىك لە نىۋان سىرقاتىس و شەكىپىر :-

- 135 پېشكەوتنى زانستى
- 135 ئەستېرە ناسى :-
- 140 بىركارى :-
- 141 ميكانيك و فيزىيا :-
- 142 كانزاكارى (تەلدىن) :-
- 143 پزىشكى :-
- 146 رۈۋەك ناسى وگيانەومرئاسى "حيوان" :-
- 147 زانستە كۆمە لاتىيەكان :-
- 147 جوگرافى :-
- 148 ھەلسەھەى نوئ :-
- 151 پاشماۋدى سيجرو خورافات :-
- 153 بەشى سىيەم
- 153 پېشكەچۈنى ئابورى و دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان
- 154 كۆمە ئگاي ئەوروپى لە دەۋرۈيەرى سالى (1500) ز :-
- 155 ئابورى دىھات :-
- 161 پېشەسازى و بازىرگانى :-
- 163 سەندىكاكان :-
- 163 نەركى سەندىكاكان :-
- 165 سەندىكاكان بە گشتى دوو جۆر بوون :-
- 167 لەناوچۈنى سەندىكاكانى بازىرگان و پېشەسازان :-
- 169 شۇرشى بازىرگانى :-
- 169 رېگە بازىرگانىيەكان :-
- 171 كۆمە لەى ھنسى :-
- 173 سەرھە ئدانى دراۋو بانك و سەرھەتاي سەرمايەدارى :-
- 174 بازىرگانى نىۋان ئەوروپاۋ ناسىيا :-
- 177 دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان
- 177 ھۆكارى دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان :-
- 181 دۆزىنەۋەكانى پرتوگال :-
- 185 دۆزىنەۋەى ئىسپانىيەكان :-
- 191 نىمپراتۆرە داگىركارەكان
- 192 نىمپراتۆرىيەتى بازىرگانى پرتوگال :-

- 195..... نیمپراتۆریەتی ئیسپانیا :-
- 197..... دۆزینەووی پیرۆ :-
- 199..... سەرھەڵدانی سەرمايەداری نوێ
- 202..... بازارگانی ئیتالیا وبنەمالی میدیتیچی :-
- 203..... سەرمايەداری وپەرەسەندنی ئەوروپا :-
- 206..... سەرھەڵدانی سەرمايەداری لە ئیسپانیا و پرتوگال :-
- 208..... بنەمالی قیگوری سەرمايەداری :-
- 208..... بایەخی ئەنتۆریب
- 211..... کاریگەری سەرمايەدای لەسەر کشتوکال و پیشەسازی :-
- 213..... ریباز "مەزھەب" ی بازارگانی :-
- 216..... کاریگەری سەرمايەداری لەسەر کۆمەلگەی ئەوروپی :-
- 219..... بەشی چوارەم
- 219..... شۆرش و چاکسازی نایینی
- 220..... شۆرش نایینی و چاکسازی نیو ناین :-
- 222..... کلیسای کاسۆلیکی لە سەدەکانی ناوەراست
- 224..... ھەولەکەکانی کۆتکردنی دەسلاتی پاپا :-
- 225..... دەسلاتەکانی پاپا :-
- 226..... پەيامی کلیسای مەسیحی :-
- 230..... گەندەلیەکانی کلیسا
- 234..... بەرھەڵستکاریە نایینیەکانی پیش لۆسەر :-
- 251..... زوینگی و کالشن لە سویسرا :-
- 268..... سەرھەڵدانی پرۆتستانتیزمی توندڕەو "پەرگیر" :-
- 272..... گرنگی کلیسای پرۆتستانتی دەمارگیر :-
- 273..... ئەنجومەنی تەرەت و چاکسازی کردن لەنیو کلیسای کاسۆلیکی "1563-1545"
- 276..... بزوتنەووی یەسوعی :-
- 278..... ناکامەکانی شۆرش نایینی
- 285..... کاریگەری شۆرش نایینی لەسەر ناکارو دەوشت و بنپکردنی جادوگەری و وەدرەنگ خستنی فیڕکاری :-
- 288..... کاریگەری شۆرش نایینی بەسەر دەولەت وکۆمەلگە :-
- 292..... بەش (پشک) ی جوتیاران :-
- 293..... ئاراستەگرتن ڕووەو عەلانیەت "لانیکی" :-
- 295..... بەشی پینجەم

- 295..... 1558-1519 پىنجەم ئىمپېراتۆر چارلسى پىنجەم
- 296..... ھەلبۇاردى چارلسى ئىمپېراتۆر :-
- 300..... گىروگرفتە کارگىرىيەکان :-
- 302..... گىروگرفتەکانى چارلس لە ئەلمانیا :-
- 304..... چارلس و سوارەکان :-
- 307..... شۆپشى جوتياران :- 1525 ز.
- 309..... جەنگەکانى چارلسى پىنجەم :-
- 309..... جەنگى نيوان ئىمپېراتۆر چارلسى پىنجەم و فرانسواى يەكەمى پاشاى فەرەنسا
- 314..... تالانکردنى رۇما :-
- 316..... چارلسى پىنجەم و دەولەتى عوسمانى :-
- 319..... ئىسپانىا لە رۆژگارى چارلسى پىنجەم :-
- 322..... کۆتايى چارلسى پىنجەم :-
- 323..... ئىنگلترای رۆژگارى ھەشتم 1527-1509
- 326..... ئىسپانىاي رۆژگارى فيلىپى دووم 1598-1558
- 326..... ئاکارەکانى فيلىپ و گىروگرفتەکان :-
- 329..... سياستەتى فيلىپى دووم :-
- 332..... چەوساندنەوى مۆرىسکۆس و پاودونانيان لە ئىسپانىا :-
- 335..... شۆپشى زەویە نزمەکان :-
- 342..... ھەلبۇاردى وئىيەم ئورنچ بەرپىيەرى شۆپش :-
- 349..... ئىنگلترای رۆژگارى شاژنە ئىليزابېس "1603-1558"
- 350..... ماری ستیورات :-
- 359..... جەنگى نارامادا 1588 :-
- 361..... فەرەنسای رۆژگارى جەنگ و کوشتارە ناينيهکان 1598-1558
- 369..... بەشى شەشەم
- 370..... ئەوروپا لە سەدەى ھەفدە
- 370..... ئەوروپا لە دواى سالى 1600 :-
- 371..... کۆمەلگەى ئەوروپا لە سەدەى ھەفدە
- 371..... دەسلەلاتى رەھا و مافى خودايى پاشاکان :-
- 372..... رۆلى سوپا لە سەر چارەنوسى دەولەت :-
- 374..... گەشەسەندنى چىنى بۆرجوازی :-
- 375..... قورسى باجەکان لە سەر خەلک بەگشتى :-

- 376..... نه بوونی هیزی گهل بو گورانکاری :-
- 378..... فراوان بونی (که له بهر) نیوانی دهوله مه ندو هه ژار :-
- 379..... نیمپراتوریه تی رومان ییروزو جهنگی سی سائه
- 381..... شورش یوهیمیا :-
- 384..... خزینی دانیمارک بو ناو جهنگی سی سائه : 1625-1629 :-
- 386..... فهрман (مرسوم) ی گیرانه وه 1629 :-
- 387..... سوید ده چیته ناو جهنگی سی سائه 1630-1635 :-
- 390..... خو خزاندهی فهرنسا بو ناو جهنگی سی سائه 1635-1648 :-
- 392..... په یمانبهستی ویستتالیا 1648 :-
- 394..... ناکامه کانی جهنگی سی سائه :-
- 394..... سه ره لئانی نوینه رایه تی دیبلوماسی له په یوهندی نیوده وله تی :-
- 395..... سه ره لئانی یاسای نیو دهوله تی :-
- 397..... سه ره لئانی بنه مای هاوسهنگی نیوده وله تی :-
- 400..... نوشتی و داروخانی نیسپانیا له سه دهی جهغه :-
- 405..... بهشی جهوتم
- 405..... فهرنسا له سه دهی جهغه (1589-1715)
- 406..... رۆژگاری مه زن بوونی فهرنسا
- 406..... بنه ماله ی بۆربون و پادشایه تی ره ها :-
- 407..... هنری چواره م، یه که م پاشای
- 407..... بنه ماله ی بۆربون (1589-1610)
- 409..... چاکسازیه کانی سوئی :-
- 411..... شازنه ماری میدتیچی :-
- 413..... لویسی سیزده
- 413..... کاردینال ریشیلو 1585-1642 :-
- 414..... سیاسه تی ریشیلو :-
- 414..... سه رکزکردنی پرۆتستانت یا "هیگنونوت" :-
- 415..... تیکشکاندنی خانه دانه کان :-
- 416..... به ناوهندی کردنی کارگیر ولات :-
- 418..... رۆژگاری لویسی چواره
- 420..... لویسی چواره
- 428..... چهوساندنه وه ی پرۆتستانتیه کان :-

- 429 ناکۆکی لە گەڵ پاڤاوە ناوێردنی جانسینیەکان :-
- 432 سیاسەتی دەرەوی لویس :-
- 433 جەنگەکانی لویسی چواردە :-
- 443 پەیماننامەستی ئەتەریخت 1713
- 444 کۆتایی لویسی چواردە :-
- 445 بەشی هەشتەم
- 446 ئینگلتەرە لە سەدەی حەفدە سەردەمی بنەمالەئە ستیورات (1603 - 1714)
- 447 جیمسی یەكەم (1603 - 1625)
- 448 تیۆری مافی خۆدایی :-
- 449 مەلانی پادشا و پەرلەمان :-
- 450 سەرھەندانی پیۆریتانە توندڕەوێکان لە پەرلەمان :-
- 452 دەست وەردانی جیمس لە هەلبێژاردن :-
- 453 ئەنجامی کارەکانی پەرلەمانی یەكەم :-
- 455 سیاسەتی دەرەوی جیمس :-
- 460 پادشا چارلس یەكەم
- 466 دەسلەتاتی تاکرەوی 1629-1640 :-
- 469 شۆرشێ سکوئەلەندە (1638) :-
- 470 جەنگی ناوخوازی و شۆرشێ ئینگلیزی 1644-1649
- 470 پەرلەمانی درێژخایەن :-
- 471 چاکسازیەکانی پەرلەمان :-
- 475 جەنگی ناوخوازی :-
- 481 شۆرشێ دوووەمی ئینگلیزی (1647-1649)
- 484 لەدەاردانی چارلس یەكەم :-
- 485 دیکتاتۆریەتی سەربازی ئۆلیڤەر کرۆمۋیل 1649-1658
- 486 کرۆمۋیل دەبێتە چاودێری بالای دموکرات (1653 - 1658) :-
- 493 جیمس ی دووهم 1685-1688 :-
- 495 شۆری جەلیلە (1689)
- 495 یاسای مافەکان 1689 :-
- 497 سەرھەندانی پارتە سیاسییەکان لە ئینگلتەرە
- 498 پەیدا بوونی وەزارەت (کابینە)
- 501 بەشی نۆیەم

- 502..... سەرھە ئدانى ئىمپىراتورىيەتى روسيا
- 502..... ئىشاقى تۆقىيىنەر:-
- 503..... بوریس گودونوف:-
- 504..... جەنگى ناوخو:-
- 506..... ميخائیل رومانوف:-
- 507..... فراوان خوازىيەكانى روسيا:-
- 508..... شۆرشە نېوخویيەكان :-
- 509..... ناکۆكى بنەمائەى پاشايى:-
- 511..... پېترسى گەورە (1725-1689)
- 516..... سوید لەسەدەى جەقەدە:-
- 517..... چارلسى دوانزە پاشای سوید و جەنگى باکور:-
- 520..... پە یمانى سىکۆھۆئەم ونیستاد
- 521..... بەشى دەيەم
- 522..... کۆمەنگەى ئەوروپى لەسەدەى ھەژدە
- 522..... خانەدانان:-
- 523..... پیاوانى نایینى:-
- 524..... جوتیاران (کشتاکار):-
- 525..... بارودۇخى کۆمەلایەتى لە شارەکاندا:-
- 527..... پيشەسازى و بازرگانى:-
- 527..... گەشەسەندنى بۆرژوازی:-
- 528..... خواستى چاکسازى:-
- 529..... ھەرەنسا لەسەردەمى لۇيسى پازدە
- 530..... کردینال فلورى:-
- 531..... داروخانى ھەرەنسا لە سەردەمى لۇيسى پازدە:-
- 532..... ئىمپىراتورى ئەمساو سەرھە ئدانى پروسیا:-
- 533..... پروسیا:-
- 533..... "فردريك وليهم"، ناسراو بە ھەئېژئېردراوى گەورە:-
- 534..... سەرھە ئدانى پاشايەتى لە پروسیا:-
- 535..... فردريك وليهمى يەكەم 1740-1740:-
- 535..... پادشا فردريكى دووهم "فردريكى گەورە" 1740-1786:-
- 536..... فردريكى خوڤسە پېنى دادگەر:-

- 538..... ئیمپراتوره "ماریا تریزا" ئیمپراتورهی نه مسا :-
- 540..... جهنگه کانی فردریک :-
- 544..... روسیا له بۆزگاری کاترینای دووهم
- 551..... ئینگلترا له سهردهمی بنه مائهی هانووه
- 555..... سیڕ رۆیهرت وه لپۆل، یه کهم سهروک ومزیرانی ئینگلیز 1742-1721 :
- 561..... سهردهمی شاجۆرجی سینهه : 1820 - 1760 :-
- 562..... کیشهی جۆن ویلکس :-
- 563..... دهستوری ئینگلیزی له سهدهی ههژده :-
- 567..... چاکسازیه کان په رله مان :-
- 568..... چارلس جیمس فوکس و بانگه شه کانی چاکسازی :-
- 570..... گه شانهومی نابوری و پینشکه وتنی کشتوکانی له ئینگلترا
- 572..... شوپشی کشتوکانی :-
- 575..... بهشی یازدهههه
- 575..... مملانیی داگیرکاری له ههردوو سهدهی ههژدهه وهژده
- 576..... مملانیی داگیرکاری له ههردوو سهدهی
- 576..... ههژدهه وهژده
- 576..... پینشهوا پینشینه کان :-
- 580..... گه وره بوونی بازرگانی و داگیرکاری هه ره نسی :-
- 581..... بازرگانی هۆندا و داگیرکاری هۆندی :-
- 583..... جهنگی بازرگانی له نیوان ئینگلترا و هۆندا :-
- 585..... مملانیی ئینگلیزی و هه ره نسی
- 585..... هه ره نسا له نه مریکا :-
- 587..... ئینگلیزو هه ره نسیه کان له نه فریقا :-
- 587..... مملانیی ئینگلیزی و هه ره نسی له هیند
- 587..... هیندستان له سه دهی هه ژده :-
- 589..... هه ره نسیه کان له هیندستان :-
- 589..... تیکچوونی په یوه ندییه کانی نیوان ئینگلیزو هه ره نسیه کان له داگیرگه کان :-
- 592..... هاو په یمانی ئینگلیزی و هۆندی له درئی هه رنسا :-
- 593..... جهنگی شا ولیهم :-
- 593..... جهنگی شازنه نان :-
- 594..... سه رکه وتنه کانی ئینگلترا به سه ر هه ره نسادا :-

- 597..... ھىندى بەرىتانيا
- 602..... فراوا نخواستى ئىنگلىز لە دەروەى ھىند :-
- 602..... دۆزىنەوہى ئوستوراليا
- 607..... بەشى دوازدەم
- 607..... سەرھەندانى ويلايەتە يەگەرتووەکانى ئەمريکا¹
- 608..... سەرھەندانى ويلايەتە يەگەرتووەکانى ئەمريکا¹
- 615..... پيؤريتانه توند رەوہکان لە مساجوسيت :-
- 621..... دامەزراندنى نيشتەجیگە لە کارولائناى باکورو باشور :-
- 621..... بنیاتنانى نيويۆرك :-
- 625..... جۆرجيا :-
- 628..... ئابورى ئەمريكى :-
- 634..... پەيوەندىەکانى ئىنگلىزى و ئەمريکا لە پيش شۆرش :-
- 636..... جەنگى ئۆکسبرگ 1689-1697 :-
- 637..... جەنگى ویراسەى ئىسپانى 1702-1713 :-
- 637..... جەنگى ویراسەى ئەمساوى 1740-1748 :-
- 638..... جەنگى جەوت سالت :-
- 642..... شۆرشى ئەمريکا
- 642..... کۆمەلگای ئەمريكى پيش شۆرش :-
- 645..... کۆتو بەند لە سەر داگیرگەکان :-
- 649..... ياسای تاونسند 1767 :-
- 650..... کۆنگرەى يەكەمى کيشوهرى :-
- 652..... راگەياندى سەربەخوئى ئەمريکا 1776 :-
- 653..... کاردانەوہى بەرىتانيا :-
- 655..... پەيمانى پاريس و فيرسای 1783 :-
- 656..... ويلايەتە يگەرتووەکانى ئەمريکا :-
- 657..... بزوتنەوہى ھزرى
- 657..... لە ھەردوو سەدەى جەقەدەو ھەژدە
- 657..... پيشکەوتنى زانستى لە رۆژگارى ئاومزو رۆشنگەرى :-
- 658..... رېنى دىکارت 1596-1650 :-
- 659..... جۆرج بىرکلى 1596-1650 :-
- 659..... ئيسحاق نيوتن 1642-1727 :-

- 661..... كرىستىنسىن ھىگن 1629-1695:.....
- 662..... ئەستېرەناسى:.....
- 662..... فىزىيا:.....
- 663..... كىمىيا:.....
- 664..... كانزاگارى:.....
- 664..... پىزىشكى وزانستى زىندەورزانى:.....
- 665..... رۈەك ناسى:.....
- 666..... ئاژەل(ژيانەومران).....
- 667..... كارىگەرى ئاقارى زانستى لەسەر ئاين.....
- 667..... سەرھەندانى مەزھەپ دىنيا ئەۋىستى:.....
- 668..... جۇرج فۇكس و كۆمەلەى ھاۋرىيان:.....
- 669..... بىزوتنەۋى مىسۇدىست(مەنھەجى):.....
- 670..... ئەبىرشىھكان:.....
- 670..... مۇلىنوس و ھادىن:.....
- 671..... سەردەمى ئاۋمىزۇ پۇشنگەرى.....
- 671..... پۇشنگەرى يان پۇشنى:.....
- 672..... سەرھەندانى ئاينى سىروشتى ياخود باۋمىر بە "خوداى تاك".....
- 672..... دروستكارى بونەۋمىرو سىروشت.....
- 676..... ماسۇنىيەت:.....
- 678..... كۇتايى يەسۋىيەكان ئەسەدەى ھەژدە:.....
- 680..... كارىگەرى بىزوتنەۋى ئاۋمىزگەرى و پۇشنگەرى.....
- 680..... لەسەر زانستەكۆمەلەى تىھكان و سىياسەت.....
- 680..... تۇماس ھۇبىز(1588-1679).....
- 685..... جۇن لۇك(1632-1704).....
- 688..... بايەروخ سىپىنۇزا 1632-1677:.....
- 689..... مۇنتىسكۇ 1689-1755.....
- 692..... قۇلتىير(1694-1778).....
- 695..... جان جاك رۇسۇ(1712-1778).....
- 698..... مەملانى ئەنىۋان پۇسۇۋ قۇلتىير:.....
- 700..... كارىگەرى پۇسۇ:.....
- 700..... ئىنىسكۇپىدىيەكان(موسوعيون).....
- 703..... رەخنەگرتن ئەتىۋرى پەىمانى كۆمەلەى تى:.....
- 704..... ئابۋورىيى ئاۋمىزگەرەكان:.....

- 705..... نامار: -
- 705..... فيزۇكراتەكان: -
- 706..... ئادەم سميس (1790-1723): -
- 708..... پېشكەوتنى توڭيىنەوۈ جوگرافى وزمانەوانى و پەگەزىەكان: -
- 709..... بىزوتنەوۈى مرۇگەرى: -
- 710..... جېھانىيەتى رۇشنگەرەن: -
- 711..... فەلسەفەى رۇشنگەرى و نوسىنى مىژوو: -
- 712..... جان مابېلۇن (1707-1632): -
- 713..... كۇندروس: -
- 714..... پاشماوۈى كلاسېكى لەوئىژەو ھونەر لەسەردەمى ئاومزو رۇشنگەرى: -
- 716..... وئىژە لەسەدەى جەقۇدەو ھەژدە: -
- 719..... بەردەوامى كارىگەرى كلاسېك لەسەردەمى شۇرشى فەرەنسى: -
- 719..... تەلارسازى: -
- 720..... داتاشىنى كلاسېكى: -
- 720..... نىگار كىشەنى كلاسېكى: -
- 722..... بىزوتنەوۈى رۇمانتىكى
- 724..... ئىنگلترە: -
- 725..... رۇمانتىكىيەتى ئەلمانى: -
- 727..... فەرەنسا: -
- 727..... مۇسېقاي كلاسېكى و رۇمانتىكى
- 727..... لەھەردوۈ سەدەى جەقۇدەو ھەژدە
- 727..... ئىتالىا: -
- 728..... فەرەنسا و ئىنگلترە و ئەلمانىا: -
- 728..... باخ: -
- 729..... ھايدىن (1809-1732): -
- 729..... موتسارت (1791-1756): -
- 730..... بېت ھۇفەن (1827-1770): -
- 731..... شوبرت، وېېرو موندلەسن: -
- 733..... ئاومرۇك